-

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ

Η Εκκλησία στον καιρό της πανδημίας του κορωνοϊού και μετά από αυτή.

Ανιχνεύσεις σχετικά με την αναστήλωση του ανθρώπινου προσώπου μέσα από τον διάλογο θεολογίας και επιστήμης.

Φοιτητής

Κωνσταντίνος ΠΑΝΑΓΟΔΗΜΟΣ

ΑΜ 122552

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Νικόλαος ΑΣΠΡΟΥΛΗΣ

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή (Κωνσταντίνου ΠΑΝΑΓΟΔΗΜΟΥ) που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής
Νικόλαος ΑΣΠΡΟΥΛΗΣ

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής
π. Χριστόφορος ΧΡΟΝΗΣ

Πάτρα, Οκτώβριος 2025

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Θέμα: **Η Εκκλησία στον καιρό της πανδημίας του κορωνοϊού και μετά από αυτή.** *Ανιχνεύσεις σχετικά με την αναστήλωση του ανθρώπινου προσώπου μέσα από τον διάλογο θεολογίας και επιστήμης*.

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή διερευνά τη θεολογική απάντηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πανδημία του COVID-19, εστιάζοντας στο κεντρικό ζήτημα της «αναστήλωσης του ανθρώπινου προσώπου» μέσα από τον διάλογο θεολογίας και επιστήμης. Η έρευνα αναλύει πώς η πρωτοφανής υγειονομική κρίση έθεσε σε δοκιμασία την εκκλησιαστική ζωή και οδήγησε στη θεολογική επαναξιολόγηση θεμελιωδών πεποιθήσεων και πρακτικών.

Η μελέτη στηρίζεται σε δομημένη κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση και ποιοτική ερμηνευτική ανάλυση και εξετάζει τέσσερις βασικούς άξονες. Ο πρώτος αφορά την επιδημιολογική διάσταση της πανδημίας και τις κοινωνικές της επιπτώσεις, ο δεύτερος τις διαφορετικές αντιδράσεις των θρησκευτικών κοινοτήτων με έμφαση στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ο τρίτος τις πρακτικές μεταβολές στην εκκλησιαστική ζωή και τον ρόλο της τεχνολογίας στη λατρεία. Ο τέταρτος επιχειρεί θεολογική αποτίμηση, με επίκεντρο τη θεολογία του προσώπου, τη Θεία Ευχαριστία και την κοινωνική διακονία.

Η έρευνα καταλήγει σε τρεις βασικές θεολογικές διαπιστώσεις: την αλληλεξάρτηση και την κοινή ανθρώπινη φύση, την αναθεώρηση της σχέσεως επιστήμης και πίστεως και την επανανακάλυψη της εσχατολογικής διαστάσεως της χριστιανικής ζωής. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο χριστολογικό ερώτημα που έθεσε η πανδημία σχετικά με τη σωματικότητα της λατρείας και την υλικότητα των Τιμίων Δώρων, καθώς και στον κίνδυνο δοκητικών ή μονοφυσιτικών ερμηνειών όταν η θεία παρουσία νοείται ως κατάργηση των φυσικών ιδιοτήτων της κτιστής πραγματικότητας· η χριστολογική αυτή αναλογία λειτουργεί ρυθμιστικά, ως κριτήριο αποφυγής δύο αντίθετων αναγωγών, και δεν συνιστά οντολογική περιγραφή των Τιμίων Δώρων. Η μελέτη δείχνει ότι η πανδημία δοκίμασε τη διαχρονική αξία της ορθόδοξης θεολογίας του προσώπου και της ευχαριστιακής εκκλησιολογίας, ενώ παράλληλα κατέστησε εμφανή την ανάγκη για νέες θεολογικές προσεγγίσεις στη σχέση με την τεχνολογία και την επιστημονική γνώση.

Οι κύριες προκλήσεις που προκύπτουν περιλαμβάνουν την ανάγκη για επικαιροποιημένη θεολογική απάντηση στις σύγχρονες κρίσεις, την αναζωογόνηση της κοινοτικής διάστασης της εκκλησιαστικής ζωής και την ενδυνάμωση του διαλόγου μεταξύ θεολογίας και άλλων επιστημονικών κλάδων. Προς αντιμετώπιση αυτών, η διατριβή προτείνει την ανάπτυξη ολοκληρωμένης θεολογίας των κρίσεων, την ενίσχυση της ποιμαντικής ετοιμότητας και τη δημιουργία νέων μορφών εκκλησιαστικής παρουσίας που συνδυάζουν παράδοση και καινοτομία.

Η έρευνα καταλήγει ότι η ορθόδοξη παράδοση διαθέτει τους θεολογικούς πόρους για την αντιμετώπιση κρίσεων του τύπου αυτού, υπό την προϋπόθεση ότι συνδυάζει την πιστότητα στην παράδοση με τη δημιουργική προσαρμογή. Δεν υποστηρίζεται, ωστόσο, ότι η πανδημία επέφερε συνολική ανανέωση της εκκλησιαστικής ζωής· τέτοιο συμπέρασμα θα απαιτούσε εμπειρικά δεδομένα τα οποία η παρούσα μελέτη δεν διαθέτει.

Λέξεις-κλειδιά: COVID-19, Ορθόδοξη Εκκλησία, θεολογία του προσώπου, διάλογος θεολογίας-επιστήμης, εκκλησιαστική κρίση, Θεία Ευχαριστία, ψηφιακή λατρεία, κοινοτική αλληλεγγύη

ABSTRACT

Title: **The Church in the Time of the Coronavirus Pandemic and After**: *Explorations on the Restoration of the Human Person through the Dialogue between Theology and Science*

This Master's thesis investigates the theological response of the Orthodox Church to the COVID-19 pandemic, focusing on the central issue of «restoration of the human person» through the dialogue between theology and science. The research analyzes how the unprecedented health crisis functioned as a catalyst for the reshaping of ecclesiastical life and the theological reevaluation of fundamental beliefs and practices.

The study is based on a structured critical literature review and qualitative interpretive analysis and examines four main axes. The first concerns the epidemiological dimension of the pandemic and its social impacts; the second, the different responses of religious communities, with emphasis on the Orthodox Church; the third, the practical changes in ecclesiastical life and the role of technology in worship. The fourth undertakes a theological assessment, focusing on the theology of the person, the Divine Eucharist, and social ministry.

The research points to three principal theological findings: the highlighting of interdependence and common human nature, the revision of the relationship between science and faith, and the rediscovery of the eschatological dimension of Christian life. Particular emphasis is placed on the christological question raised by the pandemic concerning the bodily dimension of worship and the materiality of the Holy Gifts, as well as on the risk of docetic or monophysite interpretations when divine presence is understood as the abolition of the natural properties of created reality; this christological analogy functions regulatively, as a criterion for avoiding two opposite reductions, and does not constitute an ontological description of the Holy Gifts. The study demonstrates that the pandemic tested the enduring value of Orthodox theology of the person and Eucharistic ecclesiology, while simultaneously highlighting the need for new theological approaches to the relationship with technology and scientific knowledge.

The main challenges that emerge include the need for an updated theological response to contemporary crises, the revitalization of the communal dimension of ecclesiastical life, and the strengthening of dialogue between theology and other scientific fields. To address these, the dissertation proposes the development of a

comprehensive theology of crises, the enhancement of pastoral preparedness, and the creation of new forms of ecclesiastical presence that combine tradition and innovation.

The research concludes that the Orthodox tradition possesses the theological resources to address crises of this kind, provided that fidelity to tradition is combined with creative adaptation. It is not claimed, however, that the pandemic brought about an overall renewal of ecclesial life; such a conclusion would require empirical data which the present study does not possess.

Keywords: COVID-19, Orthodox Church, theology of the person, theology-science dialogue, ecclesiastical crisis, Divine Eucharist, digital worship, communal solidarity

Πρόλογος

Η συγγραφή αυτής της μεταπτυχιακής διατριβής ξεκίνησε εν μέσω της πανδημίας, σε έναν κόσμο που βρισκόταν σε κατάσταση φόβου, αβεβαιότητας και ασφυκτικής απομόνωσης. Ως εργαζόμενος στο χώρο της υγείας βίωσα από την πρώτη στιγμή τις συγκρούσεις και τα διλήμματα που συνιστούν το αντικείμενο αυτής της μελέτης. Οι λειτουργίες με κλειστές εκκλησίες, ο διάλογος – και συχνά ο εμφύλιος πόλεμος – μέσα στην Εκκλησία και στην κοινωνία και ο προσωπικός αγώνας για την ισορροπία μεταξύ πίστης, λογικής και υγειονομικής προστασίας, δεν ήταν απλά ακαδημαϊκά θέματα, αλλά ζωντανή, οδυνηρή, καθημερινή και μακρόχρονη εμπειρία και εφιαλτική δοκιμασία. Από αυτή την προσωπική σύγκρουση γεννήθηκε η ανάγκη για μια συστηματική και θεμελιωμένη θεολογική προσέγγιση αυτής της πρωτόγνωρης κρίσης και η αναζήτηση παραμυθίας στα ιερά γράμματα.

Η διαδικασία της έρευνας δεν ήταν χωρίς εμπόδια. Η έλλειψη ιστορικής απόστασης από τα γεγονότα, η σπάνις της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας απευθείας σχετικής με το θέμα και η ανάγκη να στηριχθώ σε έναν σημαντικό αριθμό διαδικτυακών πηγών – από επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα έως άρθρα και ομιλίες – απαιτούσε συνεχή κριτική επεξεργασία και διασταύρωση. Η ταχεία εξέλιξη της κατάστασης και των επιστημονικών δεδομένων απαιτούσε συνεχή επανεξέταση και ενημέρωση των παρατηρήσεων. Αυτές οι δυσκολίες, ωστόσο, υπήρξαν και μια μοναδική ευκαιρία να μελετηθεί ένα ζωντανό και ταραγμένο θεολογικό τοπίο, χωρίς να έχει ακόμη «παγώσει» στην ιστορία.

Για την τελική διαμόρφωση της εργασίας πραγματοποιήθηκε, κατά το δυνατόν, συστηματικός έλεγχος της βιβλιογραφικής ταυτότητας των πηγών, της αντιστοιχίας τους με τους επιμέρους ισχυρισμούς, καθώς και της ακρίβειας των παραθεμάτων και των παραπομπών σε συγκεκριμένες σελίδες. Η μελέτη δεν αποφαίνεται, εξ άλλου, επί ιατρικών ερωτημάτων τα οποία παραμένουν ανοικτά στην επιστημονική έρευνα και εκφεύγουν του θεολογικού της αντικειμένου.

Ελπίζω αυτή η μελέτη να μην είναι απλώς ακαδημαϊκή άσκηση, αλλά ταπεινή συμβολή σε έναν απαιτητικό και συνεχιζόμενο διάλογο· εὔχομαι να προσφέρει ένα πλαίσιο κατανόησης και μια βάση για μελλοντική έρευνα, αφήνοντας παράλληλα χώρο για περαιτέρω κριτική και ανάπτυξη.

Τις προσωπικές περιπέτειες και πρακτικές δυσκολίες δεν μπορεί κανείς να τις αποφύγει ούτε και τα εργασιακά προβλήματα. Τα προβλήματα ἀρύονται ἀπὸ τὴν

εκβιαστική ανάγκη λήψης απόφασης entweder – oder (είτε… είτε), χωρίς εναλλακτική πρόταση, ενόσω υπήρχε κατά την συγγραφή, μεσούσες της κρίσης, η έλλειψη ιστορικής απόστασης και τα ταχέως εξελισσόμενα δεδομένα. Η ανάλυση θα αναδείξει πώς η κατηγορηματική άρνηση της δυνατότητας μεταδόσεως του ιού μέσω των Τιμίων Δώρων εγείρει ερώτημα ως προς τη συνέπειά της με τη χριστολογική διδασκαλία, καθώς, σε αναλογικό επίπεδο, μπορεί να παραπέμπει είτε σε δοκητικό είτε σε μονοφυσιτικό σχήμα. Ομοίως, ο χαρακτηρισμός του ιού ως «κακού» με απόλυτους όρους παραβλέπει το γεγονός ότι, από μια ιατρική σκοπιά, πρόκειται για ένα φυσικό φαινόμενο που ακολουθεί νόμους βιολογίας, και όχι για μια διαβολική ενέργεια ή θεία τιμωρία. Οι ιοί δεν είναι κακοί per se με ηθική έννοια, αλλά είναι παθογόνοι μικροοργανισμοί που ακολουθούν το φυσικό τους κύκλο. Το κακό (δηλαδή, η ασθένεια και ο θάνατος) προκύπτει από την αλληλεπίδρασή τους με τον ανθρώπινο οργανισμό. Η ανθρώπινη δράση (π.χ., η χρήση μασκών, τα εμβόλια, ο περιορισμός της μετάδοσης) είναι αυτή που μετατρέπει αυτή τη φυσική διεργασία σε ηθικό αίτημα υπευθυνότητας απέναντι στον εαυτό και τον πλησίον.

Αυτή η προσπάθεια αφιερώνεται σε όσους χάθηκαν κατά την πανδημία, και σε όλους εκείνους που, **με** πίστη ή **χωρίς** αυτή, αγωνίστηκαν να προστατεύσουν την υγεία και την αξιοπρέπεια του άλλου. Ελπίζω να αποτελέσει μια ταπεινή συμβολή στον διάλογο μεταξύ πίστης και λόγου, και ένα φυλακτήριο για πιο προετοιμασμένη, συμπονετική και θεολογικά ορθή εκκλησιαστική απάντηση στις μελλοντικές κρίσεις.

Αυτή η εργασία δεν θα είχε τη μορφή που έχει χωρίς την πολύτιμη καθοδήγηση του επιβλέποντος καθηγητή κ. Νικολάου ΑΣΠΡΟΥΛΗ τον οποίο θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά για την αμέριστη στήριξη, τις κρίσιμες παρατηρήσεις και την επιστημονική αυστηρότητά του. Τα σχόλιά του ήταν καθοριστικά για την συγγραφή αυτή. Μνεία ποιείται του β’ επιβλέποντος π. Χριστοφόρου ΧΡΟΝΗ για την επιστημονική και ευδόκιμη ποιμαντική του παρουσία στην Μητρόπολη Αιτωλοακαρνανίας.

Επίσης, οφείλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς τους θεολόγους και τους επιστήμονες που, μέσα από τα γραπτά τους και τις δημόσιες αναλύσεις τους, άνοιξαν νέους δρόμους σκέψης. Οι συζητήσεις με συμφοιτητές και φίλους, που μοιραστήκαμε τις ίδιες ανησυχίες και ερωτήματα, υπήρξαν μια ακόμη μορφή εμπλουτισμού. Θα ήταν άδικο να μην αναφέρω την συμβολή του π. Χρήστου Γεροφάκα, εφημερίου στον Ιερό Ναό Αγίου Δημητρίου Ελασσώνας που είχε την

έμπνευση του θέματος καθώς και του δασκάλου μου στη μέση εκπαίδευση και οδηγού μου στη θεολογική γραφή, κ. Δημητρίου Ρούγκα από τον Πύργο της Ηλείας. Η τεχνική βοήθεια του γιου μου Ηλία ήταν σημαντική. Οι καθηγητές μου στο ΕΑΠ κ. Γεώργιος Φίλιας, κ. Χρήστος Τερέζης, κ. Θανάσης Παπαθανασίου και κ. Γεώργιος- Νεκτάριος Λόης ήταν πολύτιμοι συμπαραστάτες στη δημιουργία μιας πιστεύουσας σκέψης και τους ευχαριστώ ιδιαιτέρως.

’Ιερά Πόλις Μεσολογγίου
του Τιμίου Σταυρού 2025
Κωνσταντίνος ΠΑΝΑΓΟΔΗΜΟΣ

Εισαγωγή

Το θέμα της μελέτης εξετάζει πώς μια αρχαία παράδοση αντιμετώπισε τις προκλήσεις μιας σύγχρονης υγειονομικής έκτακτης ανάγκης. Έχει καίρια σημασία καθώς διερευνά μια από τις πιο ουσιαστικές κρίσεις που αντιμετώπισε η σύγχρονη θρησκευτική ζωή. Η πανδημία COVID-19 δεν αποτέλεσε απλώς μια υγειονομική

κρίση, αλλά λειτούργησε ως καταλύτης που έφερε στην επιφάνεια βαθιές θεολογικές εντάσεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Εκκλησία να αναθεωρήσει θεμελιώδεις πρακτικές και πεποιθήσεις. Το κεντρικό ζήτημα της «αναστήλωσης του ανθρώπινου προσώπου» αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στο πλαίσιο μιας κρίσης που απείλησε την ίδια την κοινωνική διάσταση της ύπαρξης μέσω της αποστασιοποίησης, της απομόνωσης και της κάλυψης του προσώπου. Η μελέτη αγγίζει το καίριο ερώτημα του πώς η θρησκεία μπορεί να διατηρήσει την ουσία της ενώ ταυτόχρονα προσαρμόζεται σε πρωτοφανείς συνθήκες. Η σύγκρουση μεταξύ της παραδοσιακής κατανόησης της εκκλησιαστικής κοινότητας ως σωματικής συνάξεως και των νέων τεχνολογικών δυνατοτήτων αποκαλύπτει βαθύτερα ζητήματα για τη σχέση πίστης και επιστήμης, παράδοσης και καινοτομίας. Ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο, όπου η Ορθόδοξη Εκκλησία διαδραματίζει κεντρικό κοινωνικό ρόλο, οι εντάσεις και οι διαιρέσεις που προέκυψαν αποκάλυψαν τη δυσκολία εξισορρόπησης μεταξύ θρησκευτικής ελευθερίας και δημόσιας υγείας. Η σημασία του θέματος εκτείνεται πέρα από την ιστορική καταγραφή της κρίσης, προσφέροντας θεολογικά και πρακτικά εργαλεία για την αντιμετώπιση μελλοντικών προκλήσεων. Η ανάπτυξη μιας «θεολογίας της κρίσης» και η δημιουργία υβριδικών μοντέλων λατρείας που συνδυάζουν φυσική και ψηφιακή παρουσία αποτελούν τις κατευθύνσεις που ανοίγει η εμπειρία της πανδημίας και είναι πιθανό να διαμορφώσουν το μέλλον της εκκλησιαστικής ζωής. Η μελέτη συμβάλλει στον κρίσιμο διάλογο για το πώς οι θρησκευτικοί θεσμοί μπορούν να παραμείνουν πιστοί στην παράδοσή τους ενώ ταυτόχρονα ανταποκρίνονται δημιουργικά στις απαιτήσεις του 21ου αιώνα.

Κεντρικό ερώτημα της παρούσας μελέτης είναι με ποιον τρόπο η πανδημία του COVID-19 δοκίμασε την ορθόδοξη θεολογική αυτοσυνειδησία και εκκλησιαστική πράξη, και κατά πόσον οι απαντήσεις που διαμορφώθηκαν μπορούν να θεμελιώσουν μια θεολογικά συνεπή και ποιμαντικά υπεύθυνη αντιμετώπιση ανάλογων κρίσεων στο μέλλον.

Το ερώτημα αυτό αναλύεται σε τρία επιμέρους. Πρώτον, ποιες θεολογικές εντάσεις ανέδειξε η κρίση, οι οποίες προϋπήρχαν αλλά παρέμεναν λανθάνουσες. Δεύτερον, πώς ερμηνεύεται θεολογικά η αναγκαστική στέρηση της σωματικής συνάξεως και της μυστηριακής ζωής, και ποια είναι τα όρια της ψηφιακής υποκατάστασής τους. Τρίτον, τι σημαίνει η «αναστήλωση του ανθρώπινου προσώπου» σε συνθήκες όπου το πρόσωπο καλύφθηκε, απομονώθηκε και διαμεσολαβήθηκε τεχνολογικά.

Η μελέτη επικεντρώνεται κυρίως στην περίοδο της πανδημικής κρίσης από το 2020 και εξής, με ιδιαίτερη έμφαση στις φάσεις κατά τις οποίες τα περιοριστικά μέτρα επηρέασαν άμεσα τη λατρευτική και εκκλησιαστική ζωή. Το ενδιαφέρον στρέφεται πρωτίστως στον ελληνικό και ευρύτερα ορθόδοξο χώρο, ενώ οι αναφορές σε άλλες χριστιανικές ομολογίες και σε μη χριστιανικές θρησκευτικές κοινότητες γίνονται συγκριτικά και δεν επιδιώκουν εξαντλητική κάλυψη. Τα ιατρικά και επιδημιολογικά ζητήματα δεν εξετάζονται καθαυτά, παρά μόνο στον βαθμό που συγκροτούν το πλαίσιο εντός του οποίου κλήθηκε να τοποθετηθεί η Εκκλησία. Δεν επιχειρείται, τέλος, εμπειρική έρευνα πεδίου· η προσέγγιση παραμένει βιβλιογραφική και ερμηνευτική.

Η πανδημία ανέδειξε ένα πλέγμα ζητημάτων που δεν περιορίζονται σε ένα μόνο επιστημονικό ή θεολογικό πεδίο. Η δημόσια υγεία, οι κοινωνικές και ψυχολογικές συνέπειες της απομόνωσης, η εμπειρία του θανάτου, η λειτουργική ζωή, η Θεία Ευχαριστία, η χρήση της τεχνολογίας και η έννοια του προσώπου συναντήθηκαν μέσα στην ίδια ιστορική συγκυρία. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί, γι' αυτό, μια διεπιστημονική και συνθετική προσέγγιση: αντλώντας από την επιδημιολογία και τις κοινωνικές επιστήμες, τη φιλοσοφία και την ανθρωπολογία του θανάτου, την πατερική παράδοση και τη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία, εξετάζει το υγειονομικό γεγονός, την εκκλησιαστική ανταπόκριση και τη θεολογική ερμηνεία όχι ως ανεξάρτητα θέματα, αλλά ως διαδοχικές όψεις του ίδιου προβλήματος.

Η ερευνητική προσέγγιση βασίσθηκε κυρίως σε δομημένη κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση και ποιοτική ερμηνευτική ανάλυση. Η επιλογή των πηγών δεν ακολούθησε πρωτόκολλο συστηματικής ανασκοπήσεως με την αυστηρή μεθοδολογική έννοια του όρου, αλλά οργανώθηκε θεματικά και κριτικά με βάση τη συνάφεια προς τα ερευνητικά ερωτήματα, την επιστημονική αξιοπιστία και τη θεολογική αντιπροσωπευτικότητα. Στα μεθοδολογικά προβλήματα σχετικά με τις πηγές και την βιβλιογραφία θα αναφερθεί «η βαβυλώνια δυτική αιχμαλωσία των γραφών», η σπάνις ελληνικής βιβλιογραφίας στο θέμα, η εξάρτηση κυρίως από διαδικτυακές πηγές, η χαμηλή ποιότητα δεδομένων COVID-19 και η έλλειψη μακροπρόθεσμων στατιστικών. Δεν ήταν λίγα τα επιστημονικά και θεολογικά διλήμματα και η ανάγκη για εξισορρόπηση επιστημονικής και θεολογικής προσέγγισης. Η πορεία ήταν μακροχρόνια γιατί η ιδέα άρχισε εν μέσω επιδημίας όντας εξαιρετικά επίκαιρη και περατώνεται με την εξαύλωση του φόβου του «αρχαίου τρόμου» που έφερε η πανδημία. Στις ερευνητικές δυσκολίες συγκαταλέγονται, πέραν της περιορισμένης προσβάσεως σε πρωτογενείς πηγές, η δυσκολία συλλογής

εμπειρικών δεδομένων από εκκλησιαστικές κοινότητες και η ανάγκη για διεπιστημονική προσέγγιση. Στο θεωρητικό πλαίσιο έχουν χρησιμοποιηθεί κοινωνιολογικές θεωρίες κρίσης (Beck, Bauman), θεωρίες απομόνωσης (Cacioppo, Weiss) και θεωρίες πένθους (Kübler-Ross, Bowlby).

Κατά την αξιοποίηση της βιβλιογραφίας έγινε διάκριση ανάμεσα στη φύση της πηγής και στον τεκμηριωτικό ρόλο της. Τα επίσημα εκκλησιαστικά κείμενα, όπως συνοδικές εγκύκλιοι, πατριαρχικές ανακοινώσεις και δημοσιεύσεις εκκλησιαστικών φορέων, χρησιμοποιήθηκαν πρωτίστως ως τεκμήρια των θεσμικών θέσεων και της εκκλησιαστικής ανταποκρίσεως στην πανδημία. Οι δημοσιογραφικές δημοσιεύσεις αξιοποιήθηκαν για την καταγραφή γεγονότων, δημόσιων παρεμβάσεων και κοινωνικών αντιδράσεων, χωρίς να θεωρούνται αυτοτελή τεκμήρια θεολογικής εγκυρότητας. Η θεολογική ερμηνεία στηρίχθηκε στην πατερική παράδοση, στα δογματικά και εκκλησιολογικά κείμενα και στη σύγχρονη επιστημονική θεολογική βιβλιογραφία. Η απουσία επώνυμου συγγραφέα δεν αποτέλεσε αυτοτελές κριτήριο αποκλεισμού, ιδίως στην περίπτωση επίσημων ανακοινώσεων και δημοσιεύσεων με προσδιορίσιμη θεσμική προέλευση. Η διάκριση αυτή αποτυπώνεται στην κατανομή των παραπομπών: ο δημοσιογραφικός λόγος συγκεντρώνεται στο κεφάλαιο που εξετάζει τη θεσμική ανταπόκριση, ενώ στο κεφάλαιο της θεολογικής αποτιμήσεως δεν χρησιμοποιείται.

Ο όρος «βαβυλώνια δυτική αιχμαλωσία», καθιερωμένος στη νεότερη ορθόδοξη θεολογία, δηλώνει την εξάρτηση της θεολογικής σκέψεως από δυτικά εννοιολογικά σχήματα και ερευνητικά εργαλεία. Στην παρούσα μελέτη το πρόβλημα εμφανίζεται με πρακτική μορφή: η διεθνής βιβλιογραφία για την πανδημία είναι κατά κύριο λόγο αγγλόγλωσση και ευρετηριασμένη σε διεθνείς βάσεις δεδομένων, ενώ η ελληνική θεολογική παραγωγή, αν και υπάρχει, δεν είναι εξίσου προσβάσιμη με τα ίδια εργαλεία αναζητήσεως. Η δυσκολία επομένως δεν είναι μόνο ποσοτική αλλά και μεθοδολογική: ο ερευνητής κινδυνεύει να συγκροτήσει το ερώτημά του με όρους που προέρχονται από άλλη παράδοση, πριν ακόμη αναζητήσει την απάντηση.

Η ανάλυση αναδεικνύει την ορθόδοξη κατανόηση της Θείας Ευχαριστίας ως μυστηρίου που υπερβαίνει τη φυσική τάξη, χωρίς να ακυρώνει την υλικότητα του άρτου και του οίνου. Η κατηγορηματική άρνηση της δυνατότητας μεταδόσεως του ιού μέσω των Τιμίων Δώρων εγείρει ερώτημα ως προς τη συνέπειά της με τη χριστολογική διδασκαλία, καθώς, σε αναλογικό επίπεδο, μπορεί να παραπέμπει είτε σε δοκητικό σχήμα, όταν η υλικότητα θεωρείται φαινομενική, είτε σε μονοφυσιτικό σχήμα, όταν η

θεία παρουσία νοείται ως απορρόφηση της κτιστής πραγματικότητας. Η ορθόδοξη θεολογία αποφεύγει αμφότερα τα άκρα διατηρώντας την ψυχοσωματική ενότητα, όπως φαίνεται στη διδασκαλία της αντιδόσεως των ιδιωμάτων: ο Χριστός ενεργεί ως Θεός και πάσχει ως άνθρωπος· αντίστοιχα, ο άρτος και ο οίνος διατηρούν τις φυσικές τους ιδιότητες και λειτουργούν ταυτόχρονα ως φορείς της θείας χάριτος. Το ερώτημα αυτό εξετάζεται αναλυτικότερα στο τέταρτο κεφάλαιο.

Το ίδιο ισχύει και για τον χαρακτηρισμό του ιού. Η απόδοση «κακού» στον ιό ως δημιούργημα θα ήταν γνωστικιστική, καθώς η ορθόδοξη θεολογία δεν θεωρεί τη δημιουργία κακή per se, αλλά το κακό ορίζεται ως απομάκρυνση από τον Θεό. Ο ιός, ως μέρος της κτιστής φύσης, δεν είναι εγγενώς κακός· μπορεί όμως να προκαλεί νόσο, πόνο και θάνατο, χωρίς αυτό να του προσδίδει ηθική ποιότητα.

Η διάκριση αυτή δεν είναι θεωρητική. Κατά την πανδημία διατυπώθηκαν δημοσίως ισχυρισμοί ότι τα υγειονομικά μέτρα συνιστούσαν δίωξη της Εκκλησίας ή ότι η ίδια η νόσος αποτελούσε θεία τιμωρία. Απέναντι σε αυτά επισημάνθηκε από ορθόδοξη πλευρά ότι τα μέτρα δεν ήταν τιμωρία αλλά αναγκαία προστασία της υγείας όλων, ούτε ο ιός τιμωρία Θεού· και ότι εξίσου επικίνδυνη υπήρξε η διάδοση της αντίληψης πως εντός των ναών ο πιστός είναι άτρωτος.[1]

Η μελέτη αναπτύσσεται σε τέσσερα κεφάλαια, τα οποία ακολουθούν μια συγκεκριμένη λογική αλληλουχία: από το φαινόμενο στην ανταπόκριση, από την ανταπόκριση στον μετασχηματισμό, και από εκεί στη θεολογική αποτίμηση.

Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει την πανδημία ως επιδημιολογικό και κοινωνικό γεγονός. Παρουσιάζει το επιδημιολογικό πλαίσιο, τα μέτρα που ελήφθησαν διεθνώς και στην Ελλάδα, και τις συνέπειες της κρίσης στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή, καταλήγοντας στην απομόνωση και τη μοναξιά του θνήσκοντος. Δεν πρόκειται για ιατρική επισκόπηση, αλλά για τη συγκρότηση του εμπειρικού υποβάθρου χωρίς το οποίο τα θεολογικά ερωτήματα των επόμενων κεφαλαίων θα παρέμεναν αφηρημένα.

Το δεύτερο κεφάλαιο διερευνά την ανταπόκριση των εκκλησιαστικών θεσμών. Εξετάζει διαδοχικά τη στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τις διχογνωμίες που εκδηλώθηκαν εντός της Εκκλησίας της Ελλάδος και τις σχέσεις της με την Πολιτεία,

[1]Γρηγόριος Λαρεντζάκης, εισήγηση στο Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021), 51-52.

καθώς και τη στάση άλλων χριστιανικών ομολογιών και θρησκευτικών κοινοτήτων. Η συγκριτική αυτή εξέταση επιτρέπει να διακριθεί ό,τι υπήρξε κοινή πρόκληση για κάθε θρησκευτική κοινότητα από ό,τι αποτέλεσε ειδικά ορθόδοξο πρόβλημα.

Το τρίτο κεφάλαιο μεταφέρει το βάρος από τους θεσμούς στην ίδια τη ζωή της Εκκλησίας. Εξετάζει τις παρενέργειες των υγειονομικών μέτρων στη λειτουργική και ποιμαντική πράξη, τη μετάβαση σε μορφές διαδικτυακής παρουσίας και, τέλος, τον ρόλο της τεχνολογίας στη λατρεία ως ερώτημα και όχι ως δεδομένη λύση.

Το τέταρτο κεφάλαιο επιχειρεί τη θεολογική αποτίμηση όσων προηγήθηκαν. Αναπτύσσεται γύρω από τρεις άξονες: τη θεολογία του προσώπου, τη Θεία Ευχαριστία σε συνάρτηση με την ασκητική παράδοση και την αντιμετώπιση του θανάτου, και την αλληλεγγύη ως έκφραση της εκκλησιαστικής ταυτότητας. Εκεί επιχειρείται η απάντηση στο κεντρικό ερώτημα της μελέτης.

Η αλληλουχία αυτή δεν είναι απλώς οργανωτική. Η θεολογική ερμηνεία της κρίσης προϋποθέτει την κατανόηση του ιστορικού και κοινωνικού γεγονότος, καθώς και των συγκεκριμένων εκκλησιαστικών αντιδράσεων που αυτό προκάλεσε. Με αυτή την έννοια, το επιδημιολογικό και κοινωνικό υπόβαθρο των πρώτων κεφαλαίων αποτελεί προϋπόθεση της θεολογικής αποτίμησης που ακολουθεί.

Η έκταση του πρώτου κεφαλαίου αποτελεί συνειδητή επιλογή, καθώς η θεολογική αποτίμηση προϋποθέτει ακριβή γνώση του υγειονομικού και κοινωνικού φαινομένου. Η ιδιότητα του γράφοντος ως ιατρού λειτουργεί ως αφετηρία του ερωτήματος και όχι ως τεκμήριο της απαντήσεως.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. 23

Επιδημίες και Covid-19 24

1.1. Επιδημιολογικό πλαίσιο 24

1.1.1. Εισαγωγή στην έννοια των επιδημιών 24

1.1.2. Ιστορική αναδρομή σημαντικών πανδημιών 26

1.1.3. Κορωνοϊοί 32

1.1.4. Η περίπτωση του SARS-CoV-2 35

1.1.5. Επιδημιολογία της COVID-19 40

1.1.6. Μέτρα αντιμετώπισης και πρόληψης 43

1.2. Τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού 49

1.2.1. Μέτρα περιορισμού της διασποράς 49

1.2.2. Επιδημιολογική επιτήρηση και διαχείριση κρουσμάτων 52

1.2.3. Ιατρική αντιμετώπιση 56

1.2.4. Εμβολιασμός 66

1.2.5. Επικοινωνιακά και κοινωνικά μέτρα 78

1.2.6. Διεθνής συνεργασία 88

1.3. Συνέπειες της πανδημίας στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή του ανθρώπου. Απομόνωση και μοναξιά του θνήσκοντος 99

1.3.1. Κοινωνικές επιπτώσεις 99

1.3.2. Οικονομικές επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 104

1.3.3. Πολιτικές και γεωπολιτικές επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 107

1.3.4. Θρησκευτικές και πνευματικές διαστάσεις της πανδημίας COVID-19 111

1.3.5. Απομόνωση και μοναξιά του θνήσκοντος κατά την πανδημία COVID-19 114

1.3.6. Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Προοπτικές για το Μέλλον 122

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. 127

Η απάντηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην αντιμετώπιση της πανδημίας του κορωνοϊού 127

2.1. Η στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου 128

2.1.1. Πρώτη ανταπόκριση και επίσημες ανακοινώσεις 128

2.1.2. Θεολογική και εκκλησιολογική προσέγγιση της κρίσης 129

2.1.3. Λειτουργική ζωή και προσαρμογές 134

2.1.4. Ποιμαντική μέριμνα και κοινωνική διακονία 140

2.2. Η αντίδραση της Εκκλησίας της Ελλάδος. Διχογνωμίες 143

2.2.1. Επίσημη στάση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος 143

2.2.2. Σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας κατά την πανδημία του COVID-19 146
2.2.3. Διαφορετικές τοποθετήσεις εντός της Εκκλησίας 152
2.2.4. Κοινωνικές αντιδράσεις και ο ρόλος των πιστών 159
2.2.5. Θεολογικός διάλογος και προβληματισμός 165
2.3. Η στάση των άλλων ομολογιών ή θρησκειών 168
2.3.1. Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία 168
2.3.2. Προτεσταντικές Εκκλησίες 173
2.3.3. Ορθόδοξες Εκκλησίες εκτός Ελλάδας 179
2.3.4. Ισλάμ 184
2.3.5. Ιουδαϊσμός 188
2.3.6. Ανατολικές θρησκείες 191
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. 200
3.1. Η λειτουργική και ποιμαντική ζωή κατά την πανδημία 201
3.1.1 Η συμμετοχή του πιστού στη Θεία Λειτουργία και Ευχαριστία στα χρόνια του ιού 201
3.1.2.Πρακτικές προσαρμογές στη λειτουργική ζωή 207
3.1.3. Ψυχολογικές και πνευματικές επιπτώσεις 214
3.1.4. Ποιμαντικές προσεγγίσεις και καθοδήγηση 218
3.2. On/Off Line εκκλησία 223
3.2.1. Η ψηφιακή μετάβαση των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων 223
3.2.2. Θεολογικοί προβληματισμοί για την εικονική συμμετοχή 227
3.2.3. Νέες μορφές εκκλησιαστικής επικοινωνίας και κοινωνίας 250
3.2.4. Δυνατότητες επικοινωνίας με απομακρυσμένους ή απομονωμένους πιστούς 252
3.2.5. Ψηφιακή ποιμαντική και εξομολόγηση 255
3.3. Ο ρόλος της τεχνολογίας στην λατρεία. Λύση ή πρόβλημα 259
3.3.1. Ιστορική αναδρομή στη σχέση Εκκλησίας-τεχνολογίας 259
3.3.2. Θετικές διαστάσεις της τεχνολογικής παρέμβασης 268
3.3.3. Προβληματικές διαστάσεις της τεχνολογικής διαμεσολάβησης 274
3.3.4. Προς μια θεολογία της τεχνολογίας 282
3.3.5. Μελλοντικές προοπτικές 288
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. 304
4.1.1. Η ανάγκη μιας θεολογίας του προσώπου 304
4.1.2. Η κρίση του προσώπου στην εποχή της πανδημίας 324
4.1.3. Προσωποκεντρική θεολογία ως απάντηση στην κρίση 327
4.1.4. Εκκλησιολογικές προεκτάσεις μιας θεολογίας του προσώπου 331

4.2. Θεία Ευχαριστία και ασκητική ζωή: Η θεραπεία του πόνου, η κατανίκηση του θανάτου 335
4.2.1. Η Θεία Ευχαριστία ως μυστήριο ζωής εν μέσω θανάτου: Μια Θεολογική Αποτίμηση 335
4.2.2. Ασκητική προσέγγιση του πόνου και της ασθένειας 343
4.2.3. Θεολογία του πάσχοντος σώματος 352
4.2.4. Ο θάνατος και η ανάσταση ως κεντρικά θέματα της εν Χριστώ ζωής: 361
4.3. Η αλληλεγγύη προς τον άλλο. Η Εκκλησία κοντά στον περιθωριοποιημένο και τον άρρωστο 376
4.3.1. Θεολογικά θεμέλια της χριστιανικής αλληλεγγύης 376
4.3.2. Εκκλησιαστικές πρωτοβουλίες υποστήριξης κατά την πανδημία 381
4.3.3. Η ειδική μέριμνα για τον περιθωριοποιημένο 388
4.3.4. Προς μια κοινωνική θεολογία της υγείας 394
4.3.5. Η προφητική διάσταση της εκκλησιαστικής μαρτυρίας 398
4.3.6. Ανιχνεύσεις σχετικά με την αναστήλωση του ανθρώπινου προσώπου 403
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 409
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΟΡΩΝ 416
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 427

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Επιδημίες και Covid-19

1.1. Επιδημιολογικό πλαίσιο

1.1.1. Εισαγωγή στην έννοια των επιδημιών

Ορισμοί και διαφορές μεταξύ επιδημίας και πανδημίας

Η κατανόηση των όρων επιδημία και πανδημία είναι θεμελιώδης για την προσέγγιση του θέματος

Ενδημία: Η συνεχής παρουσία μιας ασθένειας ή λοιμώδους παράγοντος σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή ή πληθυσμό, με σταθερά αλλά περιορισμένα κρούσματα. Παράδειγμα: Η ελονοσία σε ορισμένες τροπικές περιοχές.

Επιδημία (λοιμός) είναι η εμφάνιση περιστατικών μιας ασθένειας σε αριθμό μεγαλύτερο από τον αναμενόμενο σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή ή πληθυσμιακή ομάδα κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Ο όρος προέρχεται από τις ελληνικές λέξεις «επί» (πάνω) και «δήμος» (λαός), υποδηλώνοντας κάτι που «πέφτει πάνω στο λαό».Παράδειγμα: Έξαρση γρίπης σε μια πόλη.

Πανδημία είναι μια επιδημία που εξαπλώνεται σε πολλαπλές χώρες ή ηπείρους, επηρεάζοντας μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Η λέξη προέρχεται από το ελληνικό «παν» (όλοι) και «δήμος» (λαός), σημαίνοντας κάτι που αφορά «όλο το λαό». Παράδειγμα η COVID-19 [2]

Η βασική διαφορά έγκειται στην κλίμακα και τη γεωγραφική εξάπλωση. Ενώ μια επιδημία περιορίζεται σε μια συγκεκριμένη περιοχή, η πανδημία χαρακτηρίζεται από παγκόσμια εξάπλωση που συχνά διασχίζει διεθνή σύνορα και επηρεάζει πολλαπλούς πληθυσμούς.[3]

---

[2] Columbia University Mailman School of Public Health (2024). «Epidemic, Endemic, Pandemic: What are the Differences?» https://www.publichealth.columbia.edu/news/epidemic-endemic-pandemic-what-are-differences ανακτήθηκε στις 31 Αυγούστου 2025.

[3] Centers for Disease Control and Prevention (CDC). (2012). Principles of Epidemiology in Public Health Practice, Third Edition: An Introduction to Applied Epidemiology and Biostatistics. ανακτήθηκε στις 31 Αυγούστου 2025 από: https://www.cdc.gov/csels/dsepd/ss1978/SS1978.pdf

.

Κριτήρια χαρακτηρισμού μιας νόσου ως πανδημίας

Για να χαρακτηριστεί μια ασθένεια ως πανδημία, υπάρχουν συγκεκριμένα κριτήρια που πρέπει να πληρούνται:[4]

1. Μεγάλη γεωγραφική εξάπλωση: Η ασθένεια πρέπει να εξαπλώνεται σε πολλαπλές χώρες και ηπείρους, αντί να περιορίζεται σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Στην περίπτωση του COVID-19, η ταχεία εξάπλωση σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας για τον χαρακτηρισμό του ως πανδημία από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ) στις 11 Μαρτίου 2020.[5]

2. Κινητικότητα της νόσου: Μια πανδημία χαρακτηρίζεται από την ικανότητα του παθογόνου παράγοντα να μεταδίδεται εύκολα και γρήγορα μεταξύ των ανθρώπων. Ο SARS-CoV-2 επέδειξε υψηλή μεταδοτικότητα, ιδιαίτερα μέσω της αναπνευστικής οδού και μέσω ασυμπτωματικών φορέων, γεγονός που επιτάχυνε την παγκόσμια εξάπλωσή του. Η υψηλή μεταδοτικότητα, συχνά από άνθρωπο σε άνθρωπο, αποτελεί επίσης βασικό χαρακτηριστικό.

3. Μηδαμινή ανοσία του πληθυσμού: Όταν ένας νέος παθογόνος παράγοντας εμφανίζεται, όπως συνέβη με τον SARS-CoV-2, ο παγκόσμιος πληθυσμός έχει ελάχιστη ή καθόλου προϋπάρχουσα ανοσία, καθιστώντας τον ιδιαίτερα ευάλωτο στη λοίμωξη. Αυτή η έλλειψη ανοσίας επιτρέπει την ταχεία εξάπλωση του παθογόνου παράγοντα και συμβάλλει στον υψηλό αριθμό λοιμώξεων

4. Η σοβαρότητα της νόσου. Αν και δεν αποτελεί απαραίτητα κριτήριο η σοβαρότητα των συμπτωμάτων και οι επιπτώσεις στη δημόσια υγεία επηρεάζουν την κήρυξη μιας πανδημίας

5. Επιπτώσεις στα συστήματα υγείας. Η ικανότητα της νόσου να πιέσει τα συστήματα υγείας παγκοσμίως

4 Centers for Disease Control and Prevention (CDC). (2012). Principles of Epidemiology in Public Health Practice, Third Edition: An Introduction to Applied Epidemiology and Biostatistics. ανακτήθηκε στις 31 Αυγούστου 2025 από: https://www.cdc.gov/csels/dsepd/ss1978/SS1978.pdf.

5 World Health Organization, «WHO Director-General's Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19,» March 11, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020.

Η κατανόηση των επιστημονικών κριτηρίων που καθορίζουν μια πανδημία είναι ουσιαστική για τη διαμόρφωση μιας θεολογικής απάντησης που συνδυάζει την πίστη με την επιστημονική γνώση και την κοινωνική ευθύνη.

1.1.2. Ιστορική αναδρομή σημαντικών πανδημιών

1. Η πανδημία του κορωνοϊού δεν υπήρξε το πρώτο συμβάν του είδους της. Η ιστορία των λοιμωδών νοσημάτων δείχνει ότι κάθε μεγάλη επιδημία δοκίμασε ταυτόχρονα τις ιατρικές γνώσεις, τις κοινωνικές δομές και τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής της. Η σύντομη αναδρομή που ακολουθεί δεν επιδιώκει πληρότητα. Επιχειρεί να δείξει ότι τα ερωτήματα τα οποία έθεσε η COVID-19 έχουν μακρά προϊστορία.

Στην αρχή της Ιλιάδας ο Όμηρος τοποθετεί έναν λοιμό στο στρατόπεδο των Αχαιών και τον ερμηνεύει ως συνέπεια της οργής του Απόλλωνα, ύστερα από την προσβολή του ιερέα Χρύση. Η νόσος εμφανίζεται έτσι μέσα σε ένα ερμηνευτικό σχήμα θεϊκής παρέμβασης, στο οποίο η αποκατάσταση της διασαλευμένης τάξεως συνδέεται με την παύση του κακού.[6]

Ήδη στην κλασική αρχαιότητα, ο Θουκυδίδης κατέγραψε με εξαιρετική παρατηρητικότητα τον λοιμό που έπληξε την Αθήνα κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Η περιγραφή του δεν περιορίζεται στα συμπτώματα και στη θνησιμότητα, αλλά εκτείνεται στις κοινωνικές συνέπειες της επιδημίας: στον φόβο της μεταδόσεως, στην εγκατάλειψη των ασθενών, στην αποδιοργάνωση των εθίμων και στην αδυναμία τηρήσεως των καθιερωμένων ταφικών πρακτικών. Είναι από τα αρχαιότερα παραδείγματα καταγραφής μιας επιδημίας ως κρίσεως της κοινωνικής συνοχής, και όχι μόνο ως βιολογικού φαινομένου.[7]

Οι δύο αυτές μαρτυρίες δεν συνιστούν απλώς δύο διαδοχικές αφηγήσεις λοιμού. Στον Όμηρο κυριαρχεί το ερώτημα της αιτίας μέσα σε ένα πλαίσιο θεϊκής ενέργειας, ενώ στον Θουκυδίδη το βάρος μετατοπίζεται στην παρατήρηση των συμπτωμάτων, της πορείας της νόσου και της συμπεριφοράς της κοινότητας. Η διάκριση δεν πρέπει να νοηθεί ως μια απλή γραμμική μετάβαση από τη «δεισιδαιμονία» στην επιστήμη, καθώς θρησκευτικές, φιλοσοφικές και εμπειρικές ερμηνείες συνυπήρξαν επί αιώνες. Αναδεικνύει όμως δύο ερωτήματα που θα επανέρχονται στην ιστορία των επιδημιών: γιατί συμβαίνει η νόσος και τι συμβαίνει στον άνθρωπο και στην κοινότητα όταν αυτή εξαπλώνεται.

Ήδη από την αρχαιότητα, η λέπρα συνδέθηκε λιγότερο με τη θνησιμότητα και περισσότερο με τον αποκλεισμό. Προκαλούμενη από το βακτήριο Mycobacterium leprae,

---

6 Ὅμηρος, Ἰλιάς, Α΄ 43-52.

7 Θουκυδίδης, Ἱστορίαι, Β΄ 47-54.

οδηγούσε τους πάσχοντες σε απομόνωση σε ειδικά λωβοκομεία.[8] Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρεται ως «τσαραάτ», όρος που μάλλον καλύπτει διάφορες δερματικές παθήσεις. Η Εκκλησία διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στη φροντίδα των λεπρών, με τάγματα και μοναχούς αφιερωμένους στην περίθαλψή τους, ενώ η Σπιναλόγκα είναι το γνωστότερο ελληνικό παράδειγμα και ένα από τα τελευταία λειτουργικά λεπροκομεία στην Ευρώπη. Η ανακάλυψη των σουλφονών περιόρισε τη νόσο, αν και σποραδικά κρούσματα εξακολουθούν να εμφανίζονται.[9][10]

Η πρώτη μεγάλη πανδημία για την οποία διαθέτουμε λεπτομερείς μαρτυρίες είναι η πανώλη του Ιουστινιανού. Έφτασε στην Κωνσταντινούπολη το 542 από την Αίγυπτο, μέσω των εμπορικών δρόμων της Μεσογείου, σε στιγμή καθοριστική για τα σχέδια ανακτήσεως των δυτικών επαρχιών. Οι πηγές αναφέρουν 25-50 εκατομμύρια θανάτους· ο Προκόπιος, γραμματέας του Βελισαρίου, και ο Ιωάννης της Εφέσου, από το περιβάλλον του αυτοκράτορα, περιγράφουν την έκταση της καταστροφής και τις κοινωνικές και θρησκευτικές συνέπειές της.[11][12] Οι σύγχρονοι ιστορικοί αμφισβητούν τους αριθμούς, καθώς οι εκτιμήσεις πληθυσμού για τον 6ο αιώνα είναι αβέβαιες· βέβαιο είναι ότι ολόκληρες πόλεις ερημώθηκαν.

Οι συνέπειες υπερέβησαν κατά πολύ τη θνησιμότητα. Η πανώλη αποδυνάμωσε τις βυζαντινές στρατιωτικές δυνατότητες, διέκοψε τη γεωργική παραγωγή και συνέβαλε στην οικονομική κατάρρευση της αυτοκρατορίας, τερματίζοντας τις εδαφικές φιλοδοξίες του Ιουστινιανού. Το βακτήριο Yersinia pestis επανεμφανιζόταν περιοδικά μέχρι περίπου το 750, εμποδίζοντας τη δημογραφική και οικονομική ανάκαμψη για περισσότερο από δύο αιώνες και συμβάλλοντας στη μετάβαση από την αρχαιότητα στη μεσαιωνική περίοδο.

Το δεύτερο και γνωστότερο κύμα εμφανίστηκε τον 14ο αιώνα. Ο Μαύρος Θάνατος ξεκίνησε από την Κεντρική Ασία και μεταφέρθηκε μέσω των εμπορικών οδών· μέσα σε τέσσερα χρόνια εξόντωσε περίπου το ένα τρίτο του ευρωπαϊκού πληθυσμού. Οι επιπτώσεις

---

[8] Gussow, Z., «Leprosy, Racism, and Public Health: Social Policy in Chronic Disease Control», Westview Press, (1989).

[9] Domagk, G. (1935). «Ein Beitrag zur Chemotherapie der bakteriellen Infektionen.» Deutsche Medizinische Wochenschrift, 61(7), 250-253.

[10] Karamanou, M. et al. (2014). «Arresting Leprosy: Therapeutic Outcomes Besides Cure.» Bulletin of the World Health Organization, 92(12), 888-894.

[11] Προκόπιος. *Ιστορίαι των πολέμων* (Historiae). Βιβλίο Β΄, κεφάλαια 22-23. (Περίπου 550-560 μ.Χ.)

[12] Ιωάννης Εφέσιος. *Εκκλησιαστική Ιστορία* (Historia Ecclesiastica). Βιβλίο Β΄. (Περίπου 580 μ.Χ.)

του υπήρξαν βαθιά κοινωνικές, οικονομικές και θρησκευτικές, συμβάλλοντας στο τέλος της φεουδαρχίας.[13]

Στους αιώνες που ακολούθησαν, οι επιδημίες συνδέθηκαν στενότερα με τις συνθήκες διαβιώσεως. Ο τύφος, με αίτιο τη Rickettsia prowazekii που μεταδίδεται από τις ψείρες, προκάλεσε πολλές επιδημίες στην Ευρώπη από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα, εμφανιζόμενος κατά κανόνα σε συνθήκες πολέμου και σε προσφυγικούς καταυλισμούς.[14][15] Η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής οδήγησε σταδιακά στον περιορισμό του.[16]

Η χολέρα υπήρξε το σημαντικότερο παράδειγμα στην ιστορία της δημόσιας υγείας. Ξεκινώντας από την Ινδία το 1817, προκάλεσε επτά μεγάλες πανδημίες, συνδεόμενη με μολυσμένο νερό και ανεπαρκείς συνθήκες υγιεινής. Κατά την επιδημία του 1854 στο Soho του Λονδίνου, ο John Snow χαρτογράφησε τα κρούσματα και τα συνέδεσε με συγκεκριμένη αντλία νερού, ανατρέποντας την επικρατούσα θεωρία του μιάσματος και θεμελιώνοντας την επιδημιολογία.[17][18] Η νόσος παραμένει σοβαρό πρόβλημα σε περιοχές με ανεπαρκή υποδομή, με 1,3-4 εκατομμύρια κρούσματα ετησίως.[19] Οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες εξακολουθούν να καθορίζουν την εξάπλωση των λοιμωδών νοσημάτων.

Την ίδια περίοδο η πανώλη επανήλθε για τρίτη φορά. Το κύμα του 1855 ξεκίνησε από την Κίνα και εξαπλώθηκε μέσω των θαλάσσιων οδών, προκαλώντας περίπου 12

---

[13] DeWitte, S.N., «The Anthropology of Plague: Insights from Bioarcheological Analyses of Epidemic Cemeteries», The Medieval Globe, Vol. 1, (2014), 97-123.

[14] Hardy, A., «The Epidemic Streets: Infectious Disease and the Rise of Preventive Medicine, 1856-1900», Clarendon Press, (1993).

[15] Zinsser, Hans. (1935). *Rats, Lice and History: The Biography of a Bacillus*. Boston: Atlantic Monthly Press.

[16] Conlon, Joseph M. «The Historical Impact of Epidemic Typhus.» Montana State University, Department of Entomology. ανακτήθηκε στις 18 Αυγούστου 2025 https://www.montana.edu/historybug/documents/TYPHUS-Conlon.pdf.

[17] Centers for Disease Control and Prevention (CDC): «Cholera - Vibrio cholerae infection, https://www.cdc.gov/cholera/index.html, ανακτήθηκε στις 23 Αυγούστου 2025.

[18] Hamlin, C., «Cholera: The Biography», Oxford University Press, (2009).

[19] World Health Organization (WHO): «Cholera.» https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera, ανακτήθηκε στις 23 Αυγούστου 2025.

εκατομμύρια θανάτους.[2021] Οδήγησε όμως και σε καθοριστικές επιστημονικές ανακαλύψεις: την ταυτοποίηση του Yersinia pestis από τον Alexandre Yersin το 1894 και την αναγνώριση του ρόλου των τρωκτικών και των ψύλλων στη μετάδοση. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η μετάδοση γίνεται κυρίως μέσω ψύλλων που παρασιτούν σε τρωκτικά, με τη βουβωνική μορφή να εμφανίζει θνητότητα 60-90%.[2223]

Η φυματίωση σηματοδοτεί τη μετάβαση προς τον 20ό αιώνα. Γνωστή ως «λευκή πανώλη» ή «φθίση», υπήρξε κύρια αιτία θανάτου τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, συνδεδεμένη με τη φτώχεια και τις συνθήκες της βιομηχανικής επαναστάσεως.[2425] Η ανακάλυψη του βακίλου από τον Robert Koch το 1882 και αργότερα η ανάπτυξη αντιβιοτικών κατέστησαν δυνατή την αντιμετώπισή της.[26]

Η πανδημία της ισπανικής γρίπης, που συνέπεσε με το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, υπήρξε από τις πλέον θανατηφόρες της σύγχρονης ιστορίας. Προκλήθηκε από τον ιό H1N1 και εκδηλώθηκε σε τρεις κύριες περιόδους εξάρσεως μεταξύ 1918 και 1919, με μία τέταρτη το 1920. Μόλυνε περίπου 500 εκατομμύρια ανθρώπους — το ένα τρίτο του τότε παγκόσμιου πληθυσμού — με εκτιμώμενους θανάτους μεταξύ 20 και 50

---

[20] Benedictow, O.J., «The Black Death 1346-1353: The Complete History», Boydell Press, (2004), 3-67.

[21] Science Museum, «Bubonic plague: the first pandemic», https://www.sciencemuseum.org.uk/objects-and-stories/medicine/bubonic-plague-first-pandemic. (πρόσβαση 21 Μαΐου 2025).

[22] Zietz, B.P., Dunkelberg, H., «The history of the plague and the research on the causative agent Yersinia pestis», International Journal of Hygiene and Environmental Health, Vol. 207, (2004), 165-178.

[23] Taubenberger, J.K., Morens, D.M., «1918 Influenza: the Mother of All Pandemics», Emerging Infectious Diseases, Vol. 12, (2006), 15-22.

[24] Harvard University, CURIOSity Digital Collections - «Tuberculosis in Europe and North America, 1800-1922», ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://curiosity.lib.harvard.edu/contagion/feature/tuberculosis-in-europe-and-north-america-1800-1922.

[25] I. Barberis κ.ά., «The History of Tuberculosis: From the First Historical Records to the Isolation of Koch's Bacillus», Journal of Preventive Medicine and Hygiene 58, τχ. 1 (2017): E9-E12.

[26] Bates, B., «Bargaining for Life: A Social History of Tuberculosis, 1876-1938», University of Pennsylvania Press, (1992).

εκατομμυρίων, αν και νεότερες εκτιμήσεις τους τοποθετούν κοντά στα 17,4 εκατομμύρια.[2728] Χαρακτηριστικό γνώρισμά της υπήρξε η ασυνήθιστη ηλικιακή κατανομή, καθώς έπληξε δυσανάλογα νέους και υγιείς ενήλικες 20-40 ετών.[29] Μέσα σε ένα έτος μείωσε το προσδόκιμο ζωής στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά δώδεκα έτη, ενώ η έλλειψη αντιβιοτικών, εμβολίων και επαρκών υποδομών, σε συνδυασμό με τις συνθήκες του πολέμου, επιδείνωσε καθοριστικά την κατάσταση.[3031]

Ο δεύτερος μισός του 20ού αιώνα έφερε διαφορετικό τύπο κρίσεως. Το HIV/AIDS υπήρξε παρατεταμένη παγκόσμια υγειονομική κρίση και όχι οξεία πανδημία: από την αρχή της, 91,4 εκατομμύρια άνθρωποι έχουν μολυνθεί και περίπου 44,1 εκατομμύρια έχουν πεθάνει.[32] Ο ιός προκάλεσε εκτεταμένο στιγματισμό σε ήδη στιγματισμένες κοινότητες κατά τη δεκαετία του 1980, καθιστώντας αναπόφευκτο τον ηθικό προβληματισμό των θρησκειών. Η Ορθόδοξη Εκκλησία ανέπτυξε προσέγγιση επικεντρωμένη στη συμπόνια και την περίθαλψη, παρά τις παραδοσιακές της θέσεις για τη σεξουαλικότητα.[3334]

Ο 21ος αιώνας άνοιξε με προειδοποιήσεις. Η επιδημία του SARS, το 2002-2004, προκλήθηκε από κορωνοϊό και επηρέασε άτομα σε 29 χώρες, προκαλώντας 774 θανάτους.[35] Η θνησιμότητα υπερέβη το 55% στους άνω των 65 ετών. Η εμπειρία απέδειξε πόσο εύκολα

---

[27] Johnson, N.P.A.S., Mueller, J., «Updating the accounts: global mortality of the 1918-1920 'Spanish' influenza pandemic», Bulletin of the History of Medicine, Vol. 76, (2002), 105-115.

[28] Simonsen, L., et al., «Reassessing the Global Mortality Burden of the 1918 Influenza Pandemic», American Journal of Epidemiology, Vol. 187, (2018), 2561-2567.

[29] Cilek, L., et al., «Age-Specific Excess Mortality Patterns During the 1918-1920 Influenza Pandemic in Madrid, Spain», American Journal of Epidemiology, Vol. 187, (2018), 2511-2523.

[30] National Archives and Records Administration, «The Influenza Epidemic of 1918», https://www.archives.gov/exhibits/influenza-epidemic/. (πρόσβαση 21 Μαΐου 2025).

[31] Cleveland Clinic, «1918 Influenza Pandemic (Spanish Flu)», https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/21777-spanish-flu. (πρόσβαση 21 Μαΐου 2025).

[32] World Health Organization - Global Health Observatory data on HIV/AIDS , ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/data/gho/data/themes/hiv-aids.

[33] National Center for Biotechnology Information - «Religion and Religious Groups - The Social Impact Of AIDS In The United States», ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK234566/.

[34] Brandt, A.M., «AIDS in Historical Perspective: Four Lessons from the History of Sexually Transmitted Diseases», American Journal of Public Health, Vol. 78, (1988), 367-371.

[35] World Health Organization, «Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS)», https://www.who.int/health-topics/severe-acute-respiratory-syndrome. (πρόσβαση 21 Μαΐου 2025).

μια τοπική επιδημία μετατρέπεται σε παγκόσμια, αλλά και ότι η ταχεία διεθνής ανταπόκριση μπορεί να την περιορίσει μέσα σε λίγους μήνες.[36]

Δέκα χρόνια αργότερα εμφανίστηκε στη Σαουδική Αραβία το MERS, επίσης κορωνοϊός. Παρέμεινε γεωγραφικά περιορισμένο, προσβάλλοντας περίπου 2.500 ανθρώπους, με θνησιμότητα όμως 35%, σημαντικά υψηλότερη από εκείνη του SARS ή της COVID-19.[37][38] Η μετάδοση γίνεται κυρίως μέσω επαφής με μολυσμένες καμήλες ή σε νοσοκομειακά περιβάλλοντα.[39]

Την ίδια περίοδο, η έξαρση του Ebola στη Δυτική Αφρική το 2014-2016 προκάλεσε πάνω από 11.000 θανάτους με δείκτη θνησιμότητας 50-90%.[40][41] Επειδή ο ιός μεταδίδεται μέσω σωματικών υγρών, οι υγειονομικές αρχές επέβαλαν ασφαλείς ταφές χωρίς φυσική επαφή, μέτρο που πολλές κοινότητες θεώρησαν παραβίαση της αξιοπρέπειας των νεκρών. Η κρίση ξεπεράστηκε με διάλογο με τοπικούς ηγέτες και τροποποιημένες τελετές, αναδεικνύοντας την ανάγκη για πολιτισμικά ευαίσθητες προσεγγίσεις.[42]

Το SARS αποτέλεσε δοκιμή και δοκιμασία για τη μεταγενέστερη πανδημία της COVID-19, υπογραμμίζοντας τη σημασία της διαφάνειας, της διεθνούς συνεργασίας και της ταχείας επιστημονικής ανταποκρίσεως στη διαχείριση καινοφανών λοιμωδών νοσημάτων. Από τα λωβοκομεία έως τις ταφές του Ebola επανέρχεται, με διαφορετικές ιστορικές μορφές, ένα

---

[36] Centers for Disease Control and Prevention (CDC): «Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) - Epidemiology.» , ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.cdc.gov/sars/about/fs-sars.html.

[37] World Health Organization, «Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV)», https://www.who.int/health-topics/middle-east-respiratory-syndrome-coronavirus-mers. (πρόσβαση 21 Μαΐου 2025).

[38] World Health Organization (WHO): «Middle East Respiratory Syndrome Coronavirus (MERS-CoV).» , ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/health-topics/middle-east-respiratory-syndrome-coronavirus-mers .

[39] Centers for Disease Control and Prevention (CDC)**: «Middle East Respiratory Syndrome (MERS).» , ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.cdc.gov/coronavirus/mers/index.html.

[40] World Health Organization (WHO): «Ebola Virus Disease Outbreak, West Africa, 2014-2016.» , ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/emergencies/disease-outbreak-news/ebola.

[41] World Health Organization, «Ebola virus disease», https://www.who.int/health-topics/ebola. (πρόσβαση 21 Μαΐου 2025).

[42] Centers for Disease Control and Prevention (CDC): «2014-2016 Ebola Outbreak in West Africa.» https://www.cdc.gov/vhf/ebola/history/2014-2016-outbreak/index.html, ανακτήθηκε στις 23 Αυγούστου 2025.

κοινό ερώτημα: πώς αντιμετωπίζεται ο πάσχων όταν η νόσος του εκλαμβάνεται ως απειλή για την κοινότητα.[43]

1.1.3. Κορωνοϊοί

Γενικά χαρακτηριστικά

Οι Κορωνοϊοί (Coronaviridae) αποτελούν μια μεγάλη οικογένεια RNA ιών που έχουν πάρει το όνομά τους από τη χαρακτηριστική εμφάνισή τους στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο, όπου διακρίνονται προσεκβολές περιμετρικά της επιφάνειάς τους, δίνοντας την εντύπωση στέμματος ή ηλιακής κορώνας.[44] Η ονομασία προέρχεται από τη λατινική λέξη «corona» που σημαίνει στέμμα, την οποία δανείζεται από την ελληνική λέξη «κορώνη».

Οι κορωνοϊοί είναι ιοί με μονόκλωνο RNA θετικής (+) πολικότητας, περιβαλλόμενοι από πρωτεϊνικό περίβλημα. Το μέγεθός τους κυμαίνεται μεταξύ 80-120 nm και το γονιδίωμά τους είναι από τα μεγαλύτερα μεταξύ των RNA ιών (27-32 kb).[45] Η δομή τους περιλαμβάνει τέσσερις κύριες δομικές πρωτεΐνες:

Οι κορωνοϊοί προσβάλλουν ένα ευρύ φάσμα ξενιστών, συμπεριλαμβανομένων των θηλαστικών και των πτηνών, και μπορούν να προκαλέσουν αναπνευστικές, εντερικές, ηπατικές και νευρολογικές ασθένειες. Η προσαρμογή τους σε διαφορετικούς ξενιστές και η σχετικά υψηλή συχνότητα μεταλλάξεων και ανασυνδυασμών του γονιδιώματός τους τους καθιστά ικανούς να εξελίσσονται ταχέως και να προσαρμόζονται σε νέους ξενιστές.[46]

---

[43] Knobler S, Mahmoud A, Lemon S, et al., editors. Learning from SARS: Preparing for the Next Disease Outbreak: Workshop Summary. Washington (DC): National Academies Press (US); 2004, https://nap.nationalacademies.org/catalog/10915/learning-from-sars-preparing-for-the-next-disease-outbreak-workshop ανακτήθηκε στις 23 Αυγούστου 2025.

[44] Almeida, J.D. & Tyrrell, D.A.J. (1967). «The morphology of three previously uncharacterized human respiratory viruses that grow in organ culture». Journal of General Virology, 1(2), 175-178.

[45] Van Regenmortel, M.H., et al. (2000). «Virus taxonomy: classification and nomenclature of viruses. Seventh report of the International Committee on Taxonomy of Viruses». Academic Press, San Diego.

[46] Cui, J., Li, F. & Shi, Z.L. (2019). «Origin and evolution of pathogenic coronaviruses». Nature Reviews Microbiology, 17(3), 181-192.

Είδη κορωνοϊών και προηγούμενες επιδημίες (SARS-CoV, MERS-CoV)

Μέχρι σήμερα, έχουν αναγνωριστεί επτά ανθρώπινοι κορωνοϊοί:

1. **HCoV-229E** (άλφα- κορωνοϊός): Προκαλεί κοινό κρυολόγημα.
2. **HCoV-NL63** (άλφα- κορωνοϊός): Προκαλεί κοινό κρυολόγημα και μπορεί να συνδέεται με λαρυγγοτραχεϊίτιδα σε παιδιά.
3. **HCoV-OC43** (βήτα- κορωνοϊός): Προκαλεί κοινό κρυολόγημα.
4. **HCoV-HKU1** (βήτα- κορωνοϊός): Προκαλεί κοινό κρυολόγημα.
5. **SARS-CoV** (βήτα- κορωνοϊός): Προκάλεσε την επιδημία του Σοβαρού Οξέος Αναπνευστικού Συνδρόμου το 2002-2003.
6. **MERS-CoV** (βήτα- κορωνοϊός): Προκαλεί το Αναπνευστικό Σύνδρομο της Μέσης Ανατολής από το 2012.
7. **SARS-CoV-2** (βήτα- κορωνοϊός): Προκαλεί τη νόσο COVID-19 από το 2019.[47]

Οι πρώτοι τέσσερις κορωνοϊοί (229E, NL63, OC43, HKU1) είναι ενδημικοί στον ανθρώπινο πληθυσμό και συνήθως προκαλούν ήπια συμπτώματα, όπως το κοινό κρυολόγημα. Ωστόσο, οι τρεις τελευταίοι κορωνοϊοί έχουν προκαλέσει σοβαρές επιδημίες με σημαντική θνησιμότητα.

SARS-CoV: Ο ιός που προκάλεσε την επιδημία του Σοβαρού Οξέος Αναπνευστικού Συνδρόμου (SARS) εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην επαρχία Guangdong της Κίνας το Νοέμβριο του 2002. Εξαπλώθηκε ταχέως σε 29 χώρες, προκαλώντας περίπου 8.096 κρούσματα και 774 θανάτους, με ποσοστό θνητότητας περίπου 9,6%.[48] Η επιδημία ελέγχθηκε με μέτρα δημόσιας υγείας, όπως απομόνωση, καραντίνα και περιορισμούς ταξιδίων, και τελικά έληξε τον Ιούλιο του 2003. Ο SARS-CoV πιστεύεται ότι προήλθε από νυχτερίδες και μεταδόθηκε στους ανθρώπους μέσω ενδιάμεσων ξενιστών, όπως η μοσχογαλή (civet).

MERS-CoV: Ο ιός που προκαλεί το Αναπνευστικό Σύνδρομο της Μέσης Ανατολής (MERS) αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά στη Σαουδική Αραβία το 2012. Έχει προκαλέσει σποραδικές εξάρσεις, κυρίως στη Μέση Ανατολή, με περιστασιακές

[47] Corman, V.M., Muth, D., Niemeyer, D. & Drosten, C. (2018). «Hosts and Sources of Endemic Human Coronaviruses». Advances in Virus Research, 100, 163-188.

[48] World Health Organization. (2003). «Summary of probable SARS cases with onset of illness from 1 November 2002 to 31 July 2003», https://www.who.int/csr/sars/country/table2004_04_21/en/ (ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2025)

εισαγωγές σε άλλες χώρες μέσω ταξιδιωτών. Μέχρι το τέλος του 2019, ο MERS-CoV είχε προκαλέσει περίπου 2.499 επιβεβαιωμένα κρούσματα και 861 θανάτους, με ποσοστό θνητότητας περίπου 35%.[49] Ο MERS-CoV πιστεύεται ότι μεταδίδεται από τις καμήλες στους ανθρώπους, ενώ και αυτός προέρχεται αρχικά από νυχτερίδες.

Δομή και χαρακτηριστικά των κορωνοϊών

Οι κορωνοϊοί έχουν σφαιρικό σχήμα με διάμετρο περίπου 100-160 nm. Η χαρακτηριστική τους εμφάνιση οφείλεται στις γλυκοπρωτεΐνες της επιφάνειας (πρωτεΐνες S) που προεξέχουν από το λιπιδικό περίβλημα του ιού και σχηματίζουν τις ακτινωτές προεξοχές που μοιάζουν με κορώνα (στέμμα, corona).[50]

Το γονιδίωμα των κορωνοϊών αποτελείται από μονόκλωνο RNA θετικής πολικότητας, μεγέθους περίπου 27-32 kilobases, καθιστώντας το ένα από τα μεγαλύτερα γονιδιώματα μεταξύ των RNA ιών. Το γονιδίωμα περιέχει μια 5' καλύπτρα και μια 3' πολυαδενυλική ουρά, επιτρέποντάς του να λειτουργεί ως αγγελιοφόρο RNA και να μεταφράζεται απευθείας από τα ριβοσώματα των κυττάρων του ξενιστή.[51]

Η οργάνωση του γονιδιώματος είναι τυπικά:

5'-Ρυθμιστική περιοχή-ORF1a-ORF1b-(Δομικές πρωτεΐνες: S-E-M-N)-(Βοηθητικές πρωτεΐνες)-3'. Τα ORF1a και ORF1b καταλαμβάνουν περίπου τα δύο τρίτα του γονιδιώματος και κωδικοποιούν για μη δομικές πρωτεΐνες που είναι απαραίτητες για την αντιγραφή και μεταγραφή του ιϊκού RNA. Το υπόλοιπο γονιδίωμα κωδικοποιεί για τις δομικές πρωτεΐνες (S, E, M, N) και διάφορες βοηθητικές πρωτεΐνες που διαφέρουν μεταξύ των διαφόρων κορωνοϊών.[52]

Ο κύκλος αναπαραγωγής των κορωνοϊών περιλαμβάνει:

---

[49] World Health Organization. (2019). «Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV)», https://www.who.int/health-topics/middle-east-respiratory-syndrome-coronavirus-mers (ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2025)

[50] Masters, P.S. (2006). «The molecular biology of coronaviruses». Advances in Virus Research, 66, 193-292.

[51] Woo, P.C., Huang, Y., Lau, S.K. & Yuen, K.Y. (2010). «Coronavirus genomics and bioinformatics analysis». Viruses, 2(8), 1804-1820.

[52] Snijder, E.J., et al. (2003). «Unique and conserved features of genome and proteome of SARS-coronavirus, an early split-off from the coronavirus group 2 lineage». Journal of Molecular Biology, 331(5), 991-1004.

1. **Προσκόλληση και είσοδος**: Η πρωτεΐνη S προσδένεται σε συγκεκριμένους υποδοχείς των κυττάρων-στόχων, επιτρέποντας στον ιό να εισέλθει μέσω ενδοκύτωσης ή σύντηξης μεμβρανών.

2. **Απελευθέρωση του γονιδιώματος**: Το ιϊκό RNA απελευθερώνεται στο κυτταρόπλασμα.

3. **Μετάφραση και επεξεργασία**: Το ιϊκό RNA μεταφράζεται για να παράγει πολυπρωτεΐνες, οι οποίες διασπώνται από ιϊκές πρωτεάσες σε μη δομικές πρωτεΐνες.

4. **Αντιγραφή και μεταγραφή**: Οι μη δομικές πρωτεΐνες σχηματίζουν το σύμπλοκο αντιγραφής/μεταγραφής, που συνθέτει πλήρους μήκους αρνητικής πολικότητας RNA και υπογενωμικά mRNAs.

5. **Συναρμολόγηση και απελευθέρωση**: Τα νέα ιϊκά γονιδιώματα συναρμολογούνται με τις δομικές πρωτεΐνες στο ενδοπλασματικό δίκτυο και το σύμπλεγμα Golgi, και τα νέα ιοσωμάτια απελευθερώνονται από το κύτταρο μέσω εξωκύττωσης.[53]

Οι κορωνοϊοί παρουσιάζουν υψηλή γενετική ποικιλομορφία λόγω των συχνών μεταλλάξεων και ανασυνδυασμών. Η RNA-εξαρτώμενη RNA πολυμεράση (RdRp) των κορωνοϊών, αν και έχει μηχανισμό διόρθωσης σφαλμάτων, επιτρέπει ένα ορισμένο επίπεδο μεταλλάξεων. Επιπλέον, ο ανασυνδυασμός του RNA μεταξύ διαφορετικών στελεχών κορωνοϊών μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση νέων στελεχών με διαφορετικές βιολογικές ιδιότητες, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητάς τους να προσαρμόζονται σε νέους ξενιστές.[54]

1.1.4. Η περίπτωση του SARS-CoV-2

Προέλευση και εμφάνιση στην Wuhan της Κίνας

[53] Fehr, A.R. & Perlman, S. (2015). «Coronaviruses: an overview of their replication and pathogenesis». Methods in Molecular Biology, 1282, 1-23.

[54] Denison, M.R., Graham, R.L., Donaldson, E.F., Eckerle, L.D. & Baric, R.S. (2011). «Coronaviruses: an RNA proofreading machine regulates replication fidelity and diversity». RNA Biology, 8(2), 270-279.

Ο SARS-CoV-2, ο ιός που προκαλεί τη νόσο COVID-19, εντοπίστηκε αρχικά στην πόλη Wuhan, πρωτεύουσα της επαρχίας Hubei της Κίνας, τον Δεκέμβριο του 2019.[55] Στις 29 Δεκεμβρίου 2019, τέσσερις περιπτώσεις «πνευμονίας άγνωστης αιτιολογίας» αναφέρθηκαν μεταξύ ασθενών που συνδέονταν με την αγορά θαλασσινών Huanan, η οποία εμπορευόταν επίσης ζωντανά ζώα.[56] Σύντομα εντοπίστηκαν περισσότερα περιστατικά και στις 7 Ιανουαρίου 2020, κινέζοι επιστήμονες απομόνωσαν έναν νέο κορωνοϊό από δείγματα ασθενών.[57]

Η ακριβής προέλευση του SARS-CoV-2 παραμένει υπό έρευνα, με τις κύριες επιστημονικές υποθέσεις να περιλαμβάνουν:

1. **Ζωονοτική μετάδοση**: Πολλές έρευνες υποστηρίζουν την άποψη ότι ο ιός μεταδόθηκε φυσικά από ζώα σε ανθρώπους. Φυλογενετικές αναλύσεις δείχνουν ότι ο SARS-CoV-2 είναι πιο στενά συνδεδεμένος με κορωνοϊούς που απαντώνται σε νυχτερίδες, συγκεκριμένα με τον κορωνοϊό RaTG13 που εντοπίστηκε σε νυχτερίδες Rhinolophus affinis, με τον οποίο μοιράζεται περίπου 96% γενετική ομοιότητα.[58]
2. **Ενδιάμεσος ξενιστής**: Ενώ οι νυχτερίδες θεωρούνται πιθανή δεξαμενή του ιού, υπάρχει δυνατότητα να υπήρξε ένας ενδιάμεσος ξενιστής, όπως το παγκολίνο, πριν τον άνθρωπο. Κορωνοϊοί που εντοπίστηκαν σε παγκολίνα δείχνουν μεγάλη ομοιότητα με τον SARS-CoV-2 στην περιοχή πρόσδεσης του υποδοχέα.[59]
3. **Διαρροή από εργαστήριο**: Μια άλλη υπόθεση είναι η πιθανότητα διαρροής του ιού από εργαστήριο, αν και οι περισσότεροι επιστήμονες θεωρούν τη θεωρία της φυσικής προέλευσης πιο πιθανή βάσει των διαθέσιμων στοιχείων.[60]

---

[55] World Health Organization. (2020). «Pneumonia of unknown cause – China», https://www.who.int/emergencies/disease-outbreak-news/item/2020-DON229 (ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2025)

[56] Huang, C., et al. (2020). «Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China». The Lancet, 395(10223), 497-506.

[57] Zhu, N., et al. (2020). «A Novel Coronavirus from Patients with Pneumonia in China, 2019». The New England Journal of Medicine, 382(8), 727-733.

[58] Zhou, P., et al. (2020). «A pneumonia outbreak associated with a new coronavirus of probable bat origin». Nature, 579(7798), 270-273.

[59] Lam, T.T., et al. (2020). «Identifying SARS-CoV-2-related coronaviruses in Malayan pangolins». Nature, 583(7815), 282-285.

[60] WHO-convened global study of origins of SARS-CoV-2. (2021). «WHO-convened Global Study of Origins of SARS-CoV-2: China Part», https://www.who.int/publications/i/item/who-convened-global-study-of-origins-of-sars-cov-2-china-part (ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2025)

Στις 30 Ιανουαρίου 2020, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) κήρυξε την επιδημία ως Έκτακτη Ανάγκη Δημόσιας Υγείας Διεθνούς Ενδιαφέροντος, και στις 11 Μαρτίου 2020 χαρακτήρισε επίσημα την έξαρση του COVID-19 ως πανδημία.

Βιολογία του ιού (γονιδίωμα, δομή, μεταλλάξεις/παραλλαγές)

Ο SARS-CoV-2 είναι ένας βήτα- κορωνοϊός με ένα μονόκλωνο RNA γονιδίωμα θετικής πολικότητας, μεγέθους περίπου 30 kilobases.[61] Το γονιδίωμά του κωδικοποιεί για διάφορες δομικές και μη δομικές πρωτεΐνες:

- **Δομικές πρωτεΐνες**:
  - **Πρωτεΐνη της ακίδας (S)**: Υπεύθυνη για την πρόσδεση στον υποδοχέα ACE2 των κυττάρων του ξενιστή και τη σύντηξη των μεμβρανών. Αποτελεί τον κύριο στόχο των αντισωμάτων.
  - **Πρωτεΐνη του νουκλεοκαψιδίου (N)**: Συνδέεται με το γονιδίωμα RNA για να σχηματίσει το νουκλεοκαψίδιο[62].
  - **Πρωτεΐνη της μεμβράνης (M)**: Η πιο άφθονη πρωτεΐνη που διαμορφώνει το σχήμα του ιοσωματίου.
  - **Πρωτεΐνη του φακέλου (E)**: Μικρή πρωτεΐνη που συμμετέχει στη συναρμολόγηση των νέων ιοσωματίων.
- **Μη δομικές πρωτεΐνες (nsps)**: Κωδικοποιούνται από τα γονίδια ORF1a και ORF1b και περιλαμβάνουν διάφορα ένζυμα όπως την RNA-εξαρτώμενη RNA πολυμεράση, πρωτεάσες και ελικάσες, που είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή του ιού.
- **Βοηθητικές πρωτεΐνες**: Κωδικοποιούνται από τα ORF3a, ORF6, ORF7a, ORF7b, ORF8 και ORF10, με διάφορες λειτουργίες που σχετίζονται με την αλληλεπίδραση με το ανοσοποιητικό σύστημα του ξενιστή και την παθογένεια.[63]

Ο SARS-CoV-2 έχει υποστεί πολυάριθμες μεταλλάξεις από την αρχική του εμφάνιση, οδηγώντας στην ανάδυση διαφόρων παραλλαγών (variants). Ορισμένες

[61] Wu, F., et al. (2020). «A new coronavirus associated with human respiratory disease in China». Nature, 579(7798), 265-269.

[62] P. V'kovski et al., «Coronavirus Biology and Replication: Implications for SARS-CoV-2», Nature Reviews Microbiology 19, no. 3 (2021): 155–170· Anthony R. Fehr και Stanley Perlman, «Coronaviruses: An Overview of Their Replication and Pathogenesis», Methods in Molecular Biology 1282 (2015): 1–23.

[63] Gordon, D.E., et al. (2020). «A SARS-CoV-2 protein interaction map reveals targets for drug repurposing». Nature, 583(7816), 459-468.

παραλλαγές έχουν χαρακτηριστεί ως «παραλλαγές ανησυχίας» (variants of concern, VOC) λόγω χαρακτηριστικών όπως αυξημένη μεταδοτικότητα, σοβαρότητα της νόσου, ή ικανότητα διαφυγής από την ανοσολογική απόκριση. Κύριες παραλλαγές ανησυχίας περιλαμβάνουν:

- **Άλφα (B.1.1.7)**: Εντοπίστηκε πρώτα στο Ηνωμένο Βασίλειο τον Σεπτέμβριο 2020.
- **Βήτα (B.1.351)**: Εντοπίστηκε πρώτα στη Νότια Αφρική τον Οκτώβριο 2020.
- **Γάμμα (P.1)**: Εντοπίστηκε πρώτα στη Βραζιλία τον Νοέμβριο 2020.
- **Δέλτα (B.1.617.2)**: Εντοπίστηκε πρώτα στην Ινδία τον Οκτώβριο 2020.
- **Όμικρον (B.1.1.529)**: Εντοπίστηκε πρώτα στη Νότια Αφρική τον Νοέμβριο 2021.[64]

Οι μεταλλάξεις στην πρωτεΐνη της ακίδας, ιδιαίτερα στην περιοχή πρόσδεσης του υποδοχέα (RBD), μπορούν να επηρεάσουν τη μεταδοτικότητα και την ανοσολογική διαφυγή του ιού. Για παράδειγμα, η παραλλαγή Δέλτα είχε αυξημένη μεταδοτικότητα σε σύγκριση με προηγούμενες παραλλαγές, ενώ η Όμικρον χαρακτηρίζεται από πολλαπλές μεταλλάξεις στην πρωτεΐνη της ακίδας που της επιτρέπουν να διαφεύγει μερικώς από την ανοσολογική απόκριση που προκαλείται από προηγούμενη λοίμωξη ή εμβολιασμό.[65]

Τρόποι μετάδοσης και μολυσματικότητα

Ο SARS-CoV-2 μεταδίδεται κυρίως μέσω της αναπνευστικής οδού, με τους ακόλουθους τρόπους:

Αερογενής μετάδοση: Ο ιός μπορεί να μεταδοθεί μέσω μικρών αερομεταφερόμενων σωματιδίων (αεροζόλ) που μπορούν να παραμείνουν αιωρούμενα στον αέρα για παρατεταμένες περιόδους, ιδιαίτερα σε εσωτερικούς χώρους με κακό εξαερισμό.[66]

---

[64] Centers for Disease Control and Prevention. (2022). «SARS-CoV-2 Variant Classifications and Definitions», https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/variants/variant-classifications.html (ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2025)

[65] Karim, S.S.A., & Karim, Q.A. (2021). «Omicron SARS-CoV-2 variant: a new chapter in the COVID-19 pandemic». The Lancet, 398(10317), 2126-2128.

[66] Morawska, L., & Milton, D.K. (2020). «It is time to address airborne transmission of COVID-19». Clinical Infectious Diseases, 71(9), 2311-2313.

Σταγονίδια: Μεγαλύτερα αναπνευστικά σταγονίδια που παράγονται όταν ένα μολυσμένο άτομο βήχει, φτερνίζεται, τραγουδά ή μιλά, μπορούν να μεταδώσουν τον ιό σε άτομα που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση (συνήθως εντός 2 μέτρων).[67]

Επαφή με μολυσμένες επιφάνειες: Ο ιός μπορεί να επιβιώσει σε επιφάνειες για περιορισμένο χρονικό διάστημα, αν και αυτή η οδός μετάδοσης θεωρείται λιγότερο σημαντική.[68]

Διάφοροι παράγοντες επηρεάζουν τη μολυσματικότητα του SARS-CoV-2:

Βασικός αριθμός αναπαραγωγής (R_0): Το αρχικό στέλεχος του SARS-CoV-2 είχε R_0 περίπου 2.5, που σημαίνει ότι κάθε μολυσμένο άτομο μετέδιδε κατά μέσο όρο τον ιό σε 2.5 άλλα άτομα σε έναν πλήρως ευαίσθητο πληθυσμό. Νεότερες παραλλαγές όπως η Δέλτα και η Όμικρον έχουν υψηλότερο R_0.[69]

Περίοδος επώασης: Ο χρόνος μεταξύ της μόλυνσης και της εμφάνισης συμπτωμάτων κυμαίνεται συνήθως από 2 έως 14 ημέρες, με μέσο όρο περίπου 5-6 ημέρες για τον αρχικό στέλεχος. Οι νεότερες παραλλαγές τείνουν να έχουν βραχύτερες περιόδους επώασης.[70]

Προσυμπτωματική και ασυμπτωματική μετάδοση: Ο ιός μπορεί να μεταδοθεί πριν την εμφάνιση συμπτωμάτων (προσυμπτωματική μετάδοση) ή από άτομα που δεν εμφανίζουν ποτέ συμπτώματα (ασυμπτωματική μετάδοση). Αυτό έχει συμβάλει σημαντικά στην εξάπλωση του ιού, καθώς τα άτομα μπορεί να μην γνωρίζουν ότι είναι μολυσματικά.

Ιϊκό φορτίο: Άτομα με υψηλότερο ιϊκό φορτίο στο αναπνευστικό τους σύστημα έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να μεταδώσουν τον ιό. Το ιϊκό φορτίο τείνει να είναι υψηλότερο λίγο πριν και κατά τις πρώτες ημέρες της εμφάνισης συμπτωμάτων.

---

[67] World Health Organization. (2020). «Transmission of SARS-CoV-2: implications for infection prevention precautions», ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/news-room/commentaries/detail/transmission-of-sars-cov-2-implications-for-infection-prevention-precautions.

[68] Goldman, E. (2020). «Exaggerated risk of transmission of COVID-19 by fomites». The Lancet Infectious Diseases, 20(8), 892-893.

[69] Liu, Y., & Rocklöv, J. (2021). «The reproductive number of the Delta variant of SARS-CoV-2 is far higher compared to the ancestral SARS-CoV-2 virus». Journal of Travel Medicine, 28(7), taab124.

[70] Lauer, S.A., et al. (2020). «The Incubation Period of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) From Publicly Reported Confirmed Cases: Estimation and Application». Annals of Internal Medicine, 172(9), 577-582.

Περιβαλλοντικοί παράγοντες: Η μετάδοση μπορεί να επηρεαστεί από παράγοντες όπως η θερμοκρασία, η υγρασία, ο εξαερισμός και η πυκνότητα του πληθυσμού. Εσωτερικοί χώροι με κακό εξαερισμό και συνωστισμό αποτελούν περιβάλλοντα υψηλού κινδύνου για μετάδοση.

Η κατανόηση των τρόπων μετάδοσης και των παραγόντων που επηρεάζουν τη μολυσματικότητα του SARS-CoV-2 είναι καθοριστική για την ανάπτυξη αποτελεσματικών στρατηγικών ελέγχου της πανδημίας, συμπεριλαμβανομένων μέτρων όπως η φυσική αποστασιοποίηση, η χρήση μασκών, ο βελτιωμένος εξαερισμός, και η υγιεινή των χεριών.

1.1.5. Επιδημιολογία της COVID-19

Η επιδημιολογική εξέλιξη της νόσου COVID-19 χαρακτηρίζεται από την ταχεία γεωγραφική εξάπλωση και τα διαδοχικά κύματα που έπληξαν τον παγκόσμιο πληθυσμό από τις αρχές του 2020.[71] Η ανάλυση της επιδημιολογίας της νόσου περιλαμβάνει τρεις βασικούς άξονες: τη γεωγραφική εξάπλωση και χρονική εξέλιξη, τα στατιστικά στοιχεία και την εμφάνιση νέων παραλλαγών του ιού.

Γεωγραφική εξάπλωση και χρονική εξέλιξη

Μετά την αρχική εμφάνιση στην πόλη Wuhan της Κίνας τον Δεκέμβριο του 2019, ο ιός SARS-CoV-2 εξαπλώθηκε με εκθετικό ρυθμό σε όλες τις ηπείρους.[72] Η μεταδοτικότητα του ιού, σε συνδυασμό με την παγκόσμια κινητικότητα, οδήγησε στην

[71] World Health Organization, «WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard,» ανακτήθηκε στις 15 Ιανουαρίου 2022, https://covid19.who.int/.

[72] Chaolin Huang et al., «Clinical Features of Patients Infected with 2019 Novel Coronavirus in Wuhan, China,» The Lancet 395, no. 10223 (February 2020): 497-506.

ταχεία εξάπλωση της νόσου, με αποτέλεσμα ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) να κηρύξει την COVID-19 ως πανδημία στις 11 Μαρτίου 2020.[73]

Η χρονική εξέλιξη της πανδημίας χαρακτηρίστηκε από διαδοχικά κύματα, τα οποία συνδέθηκαν με εποχικούς παράγοντες και την εμφάνιση νέων παραλλαγών του ιού.[74] Το πρώτο κύμα (Άνοιξη 2020) επηρέασε κυρίως την Κίνα, την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, ενώ τα επόμενα κύματα είχαν διαφορετικά επιδημιολογικά χαρακτηριστικά και γεωγραφική κατανομή.[75]

Στατιστικά στοιχεία (κρούσματα, θάνατοι, αναρρώσεις)

Η συλλογή και ανάλυση επιδημιολογικών δεδομένων αποτέλεσε κρίσιμο παράγοντα για την κατανόηση της δυναμικής της πανδημίας. Μέχρι το τέλος του 2021, είχαν καταγραφεί περισσότερα από 287 εκατομμύρια επιβεβαιωμένα κρούσματα παγκοσμίως και περίπου 5,4 εκατομμύρια θάνατοι.[76] Ωστόσο, οι επιστήμονες εκτιμούν ότι οι πραγματικοί αριθμοί ήταν σημαντικά υψηλότεροι, λόγω της περιορισμένης διαγνωστικής ικανότητας πολλών χωρών και της ύπαρξης ασυμπτωματικών περιπτώσεων.[77]

Η θνητότητα της νόσου παρουσίασε σημαντικές διακυμάνσεις ανάλογα με:

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικία, φύλο)[78]

---

[73] World Health Organization, «WHO Director-General's Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19,» March 11, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020.

[74] Adam S. Lauring and Emma B. Hodcroft, «Genetic Variants of SARS-CoV-2—What Do They Mean?» JAMA 325, no. 6 (February 2021): 529-31.

[75] Thomas Hale et al., «A Global Panel Database of Pandemic Policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker),» Nature Human Behaviour 5, no. 4 (April 2021): 529-38.

[76] Johns Hopkins University & Medicine, «COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University,» ανακτήθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 2021, https://coronavirus.jhu.edu/map.html.

[77] Gideon Meyerowitz-Katz and Lea Merone, «A Systematic Review and Meta-Analysis of Published Research Data on COVID-19 Infection Fatality Rates,» International Journal of Infectious Diseases 101 (December 2020): 138-48.

[78] Jie Zheng et al., «Risk Factors of Critical & Mortal COVID-19 Cases: A Systematic Literature Review and Meta-Analysis,» Journal of Infection 81, no. 2 (August 2020): e16-e25.

Την παρουσία υποκείμενων νοσημάτων[79]

Τη γεωγραφική περιοχή και την επάρκεια των συστημάτων υγείας[80]

Τις επικρατούσες παραλλαγές του ιού[81]

Τα επίπεδα εμβολιαστικής κάλυψης[82]

Παραλλαγές του ιού και η εξέλιξή τους

Καθώς ο ιός SARS-CoV-2 συνέχισε να κυκλοφορεί στον ανθρώπινο πληθυσμό, προέκυψαν νέες παραλλαγές μέσω γενετικών μεταλλάξεων.[83] Ο ΠΟΥ καθιέρωσε ένα σύστημα ονοματολογίας με ελληνικά γράμματα για τις «παραλλαγές ανησυχίας» (Variants of Concern, VOC) και τις «παραλλαγές ενδιαφέροντος» (Variants of Interest, VOI).[84]

Οι κυριότερες παραλλαγές ανησυχίας που επηρέασαν την επιδημιολογική εικόνα της πανδημίας ήταν:

Άλφα (B.1.1.7): Εντοπίστηκε αρχικά στο Ηνωμένο Βασίλειο τον Σεπτέμβριο του 2020, με αυξημένη μεταδοτικότητα κατά 40-80% συγκριτικά με τα αρχικά στελέχη.[85]

[79] Elizabeth J. Williamson et al., «Factors Associated with COVID-19-Related Death Using OpenSAFELY,» Nature 584, no. 7821 (August 2020): 430-36.

[80] IHME COVID-19 Forecasting Team, «Modeling COVID-19 Scenarios for the United States,» Nature Medicine 27, no. 1 (January 2021): 94-105.

[81] Nicholas G. Davies et al., «Estimated Transmissibility and Impact of SARS-CoV-2 Lineage B.1.1.7 in England,» Science 372, no. 6538 (April 2021): eabg3055.

[82] Srinivas Nanduri et al., «Effectiveness of Pfizer-BioNTech and Moderna Vaccines in Preventing SARS-CoV-2 Infection Among Nursing Home Residents Before and During Widespread Circulation of the SARS-CoV-2 B.1.617.2 (Delta) Variant — National Healthcare Safety Network, March 1–August 1, 2021,» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 34 (August 2021): 1163-66.

[83] Sarah Otto et al., «The Origins and Potential Future of SARS-CoV-2 Variants of Concern in the Evolving COVID-19 Pandemic,» Current Biology 31, no. 14 (July 2021): R918-R929.

[84] World Health Organization, «Tracking SARS-CoV-2 Variants,» ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2022, https://www.who.int/en/activities/tracking-SARS-CoV-2-variants/.

[85] Nicholas G. Davies et al., «Estimated Transmissibility and Impact of SARS-CoV-2 Lineage B.1.1.7 in England,» Science 372, no. 6538 (April 2021): eabg3055.

Βήτα (B.1.351): Αναγνωρίστηκε στη Νότια Αφρική τον Οκτώβριο του 2020, με μεταλλάξεις που συνδέθηκαν με μειωμένη αποτελεσματικότητα αντισωμάτων από φυσική λοίμωξη ή εμβολιασμό.[86]

Γάμμα (P.1): Εντοπίστηκε στη Βραζιλία τον Νοέμβριο του 2020, με αυξημένη μεταδοτικότητα και πιθανή ικανότητα επαναλοίμωξης.[87]

Δέλτα (B.1.617.2): Αναγνωρίστηκε στην Ινδία τον Οκτώβριο του 2020 και έγινε κυρίαρχη παγκοσμίως το καλοκαίρι του 2021, με σημαντικά αυξημένη μεταδοτικότητα και σοβαρότητα νόσου.[88]

Όμικρον (B.1.1.529): Εντοπίστηκε στη Νότια Αφρική τον Νοέμβριο του 2021, με εξαιρετικά υψηλή μεταδοτικότητα αλλά πιθανώς μειωμένη παθογένεια, καθώς και σημαντικό αριθμό μεταλλάξεων που επηρέασαν την αποτελεσματικότητα των εμβολίων.[89]

Η συνεχής παρακολούθηση και γονιδιωματική επιτήρηση των νέων παραλλαγών αποτέλεσε σημαντικό εργαλείο για την κατανόηση της επιδημιολογικής εξέλιξης της COVID-19 και την προσαρμογή των μέτρων δημόσιας υγείας.[90]

1.1.6. Μέτρα αντιμετώπισης και πρόληψης

Η παγκόσμια αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 στηρίχθηκε σε μια πολυεπίπεδη στρατηγική μέτρων πρόληψης και ελέγχου, η οποία εξελίχθηκε παράλληλα με την κατανόηση των χαρακτηριστικών του ιού SARS-CoV-2 και των επιδημιολογικών δεδομένων.[91] Τα μέτρα αυτά μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε *τρεις*

[86] Houriiyah Tegally et al., «Detection of a SARS-CoV-2 Variant of Concern in South Africa,» Nature 592, no. 7854 (April 2021): 438-43.

[87] Nuno R. Faria et al., «Genomics and Epidemiology of the P.1 SARS-CoV-2 Lineage in Manaus, Brazil,» Science 372, no. 6544 (May 2021): 815-21.

[88] Catharine I. Paules, Hilary D. Marston, and Anthony S. Fauci, «The SARS-CoV-2 Delta Variant - Challenging a Formidable Foe,» JAMA 326, no. 14 (October 2021): 1373-74.

[89] Juliet R.C. Pulliam et al., «Increased Risk of SARS-CoV-2 Reinfection Associated with Emergence of Omicron in South Africa,» Science 376, no. 6593 (May 2022): eabn4947.

[90] COVID-19 Genomics UK (COG-UK) consortium, «An Integrated National Scale SARS-CoV-2 Genomic Surveillance Network,» The Lancet Microbe 1, no. 3 (July 2020): e99-e100.

[91] Jeremy Howard et al., «An Evidence Review of Face Masks Against COVID-19,» Proceedings of the National Academy of Sciences 118, no. 4 (January 2021): e2014564118.

βασικούς πυλώνες: την κοινωνική αποστασιοποίηση, τη χρήση μέσων ατομικής προστασίας και τον εμβολιασμό.

Μάσκες και μέτρα υγιεινής

Η χρήση μέσων ατομικής προστασίας, ιδιαίτερα των μασκών προσώπου, αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο της στρατηγικής αντιμετώπισης της πανδημίας.[92] Τα κύρια μέτρα σε αυτή την κατηγορία περιλάμβαναν:

Χρήση μάσκας προσώπου: Καθολική ή επιλεκτική χρήση μασκών (χειρουργικές, υφασμάτινες, FFP2/N95) σε εσωτερικούς χώρους, μέσα μαζικής μεταφοράς και συνθήκες συνωστισμού.[93] Η επιστημονική τεκμηρίωση σχετικά με την αποτελεσματικότητα των μασκών ενισχύθηκε σταδιακά, με μελέτες να δείχνουν μείωση του κινδύνου μετάδοσης κατά 70-80% με τη σωστή και συνεπή χρήση τους.[94]

Σχολαστική υγιεινή χεριών: Προώθηση του τακτικού πλυσίματος των χεριών με σαπούνι για τουλάχιστον 20 δευτερόλεπτα και χρήση αντισηπτικών διαλυμάτων με βάση το αλκοόλ (>60%).[95]

Αναπνευστική υγιεινή: Κάλυψη του στόματος και της μύτης κατά το βήχα ή το φτέρνισμα με χαρτομάντιλο ή τον αγκώνα, και άμεση απόρριψη των χρησιμοποιημένων χαρτομάντιλων.[96]

Απολύμανση επιφανειών: Τακτικός καθαρισμός και απολύμανση συχνά αγγιζόμενων επιφανειών και αντικειμένων, αν και η σημασία της μετάδοσης μέσω επιφανειών (fomite transmission) και η εκτεταμένη χρήση απολυμαντικών επιφανειών

---

[92] Trisha Greenhalgh et al., «Face Masks for the Public During the Covid-19 Crisis,» BMJ 369 (April 2020): m1435.

[93] Yanni Li et al., «Face Masks to Prevent Transmission of COVID-19: A Systematic Review and Meta-Analysis,» American Journal of Infection Control 49, no. 7 (July 2021): 900-906.

[94] Mingming Liang et al., «Efficacy of Face Mask in Preventing Respiratory Virus Transmission: A Systematic Review and Meta-Analysis,» Travel Medicine and Infectious Disease 36 (July-August 2020): 101751.

[95] World Health Organization, «Hand Hygiene for COVID-19 Prevention,» updated October 15, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/campaigns/connecting-the-world-to-combat-coronavirus/safehands-challenge.

[96] Centers for Disease Control and Prevention, «Respiratory Hygiene/Cough Etiquette in Healthcare Settings,» updated August 1, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.cdc.gov/flu/professionals/infectioncontrol/resphygiene.htm.

αναθεωρήθηκε προς τα κάτω καθώς εξελισσόταν η κατανόηση των τρόπων μετάδοσης του ιού.[97]

Βελτίωση αερισμού εσωτερικών χώρων: Προώθηση επαρκούς εξαερισμού και χρήση συστημάτων φιλτραρίσματος αέρα (HEPA) για τη μείωση της συγκέντρωσης αερολυμάτων σε κλειστούς χώρους, ιδιαίτερα μετά την αυξανόμενη αναγνώριση της σημασίας της αερογενούς μετάδοσης.[98]

Εμβολιασμός και θεραπευτικές προσεγγίσεις

Η ανάπτυξη ασφαλών και αποτελεσματικών εμβολίων κατά της COVID-19 σε χρόνο-ρεκόρ αποτέλεσε ορόσημο στην αντιμετώπιση της πανδημίας.[99] Η παγκόσμια στρατηγική εμβολιασμού περιλάμβανε:

Έγκριση και διάθεση εμβολίων διαφορετικών τεχνολογιών:

- Εμβόλια mRNA (Pfizer-BioNTech, Moderna)[100]
- Εμβόλια αδενοϊικών φορέων (Oxford-AstraZeneca, Johnson & Johnson, Sputnik V)[101]
- Πρωτεϊνικά εμβόλια (Novavax)[102]
- Αδρανοποιημένα εμβόλια (Sinovac, Sinopharm)[103]

---

[97] Emanuel Goldman, «Exaggerated Risk of Transmission of COVID-19 by Fomites,» The Lancet Infectious Diseases 20, no. 8 (August 2020): 892-93.

[98] Lidia Morawska et al., «How Can Airborne Transmission of COVID-19 Indoors be Minimised?» Environment International 142 (September 2020): 105832.

[99] Philip R. Krause et al., «SARS-CoV-2 Variants and Vaccines,» New England Journal of Medicine 385, no. 2 (July 2021): 179-86.

[100] Fernando P. Polack et al., «Safety and Efficacy of the BNT162b2 mRNA Covid-19 Vaccine,» New England Journal of Medicine 383, no. 27 (December 2020): 2603-15.

[101] Merryn Voysey et al., «Safety and Efficacy of the ChAdOx1 nCoV-19 Vaccine (AZD1222) Against SARS-CoV-2: An Interim Analysis of Four Randomised Controlled Trials in Brazil, South Africa, and the UK,» The Lancet 397, no. 10269 (January 2021): 99-111.

[102] Lisa A. Jackson et al., «An mRNA Vaccine against SARS-CoV-2 — Preliminary Report,» New England Journal of Medicine 383, no. 20 (November 2020): 1920-31.

[103] Shengli Xia et al., «Safety and Immunogenicity of an Inactivated SARS-CoV-2 Vaccine, BBIBP-CorV: A Randomised, Double-Blind, Placebo-Controlled, Phase 1/2 Trial,» The Lancet Infectious Diseases 21, no. 1 (January 2021): 39-51.

Στρατηγικές προτεραιοποίησης εμβολιασμού: Ιεράρχηση των ομάδων πληθυσμού με βάση τον κίνδυνο έκθεσης, τη σοβαρότητα νόσου και τον κοινωνικό ρόλο (υγειονομικοί, ηλικιωμένοι, άτομα με υποκείμενα νοσήματα).[104]

Αναμνηστικές δόσεις: Εφαρμογή προγραμμάτων χορήγησης αναμνηστικών δόσεων για την ενίσχυση και παράταση της ανοσιακής απόκρισης, ιδιαίτερα έναντι των νέων παραλλαγών του ιού.[105]

Αντιμετώπιση της διστακτικότητας έναντι του εμβολιασμού: Ανάπτυξη στρατηγικών επικοινωνίας και ευαισθητοποίησης για την αύξηση της εμβολιαστικής κάλυψης, καθώς και εφαρμογή κινήτρων ή/και υποχρεωτικότητας σε ορισμένες χώρες και τομείς.[106]

Παράλληλα με τον εμβολιασμό, αναπτύχθηκαν και εγκρίθηκαν διάφορες θεραπευτικές προσεγγίσεις για την αντιμετώπιση της COVID-19, συμπεριλαμβανομένων:

Αντιϊκών φαρμάκων: Ρεμδεσιβίρη, μολνουπιραβίρη, νιρματρελβίρη/ριτοναβίρη (Paxlovid), τα οποία στοχεύουν στη μείωση του ιϊκού φορτίου και την πρόληψη της εξέλιξης σε σοβαρή νόσο.[107]

Μονοκλωνικών αντισωμάτων: Χορήγηση συνθετικών αντισωμάτων που στοχεύουν ειδικά τον ιό SARS-CoV-2, ιδιαίτερα σε ασθενείς υψηλού κινδύνου για σοβαρή νόσο.[108]

---

[104] World Health Organization, «WHO SAGE Roadmap for Prioritizing Uses of COVID-19 Vaccines in the Context of Limited Supply,» November 13, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/publications/i/item/who-sage-roadmap-for-prioritizing-uses-of-covid-19-vaccines-in-the-context-of-limited-supply.

[105] Kei Miyakawa et al., «Real-World Effectiveness of the mRNA COVID-19 Vaccines in Japan: A Case-Control Study,» Vaccine 39, no. 32 (July 2021): 4427-31.

[106] Eve Dubé et al., «Vaccine Hesitancy, Acceptance, and Anti-Vaccination: Trends and Future Prospects for Public Health,» Annual Review of Public Health 42 (April 2021): 175-91.

[107] John H. Beigel et al., «Remdesivir for the Treatment of Covid-19 — Final Report,» New England Journal of Medicine 383, no. 19 (November 2020): 1813-26.

[108] David M. Weinreich et al., «REGN-COV2, a Neutralizing Antibody Cocktail, in Outpatients with Covid-19,» New England Journal of Medicine 384, no. 3 (January 2021): 238-51.

Ανοσορρυθμιστικών παραγόντων: Κορτικοστεροειδή, αναστολείς ιντερλευκίνης-6 και άλλοι παράγοντες για τη διαχείριση της φλεγμονώδους απόκρισης σε σοβαρά περιστατικά.[109]

Η συνδυασμένη εφαρμογή των παραπάνω μέτρων, προσαρμοσμένη στα επιδημιολογικά δεδομένα και τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε χώρας, αποτέλεσε τη βάση της παγκόσμιας προσπάθειας για τον έλεγχο της πανδημίας. Ωστόσο, οι ουσιώδεις διαφορές στην πρόσβαση σε εμβόλια και θεραπείες μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών ανέδειξαν τις υφιστάμενες ανισότητες στα συστήματα υγείας και την ανάγκη για ενίσχυση της διεθνούς συνεργασίας σε μελλοντικές υγειονομικές κρίσεις.[110]

Ελληνικό Πλαίσιο

Η Ελλάδα εφάρμοσε έγκαιρα και αυστηρά μέτρα, ιδιαίτερα κατά το πρώτο κύμα:

Στην Ελλάδα επιβλήθηκε στις 23 Μαρτίου 2020 γενικός περιορισμός των μη αναγκαίων μετακινήσεων, ενώ δεκατρία νοσοκομεία είχαν οριστεί ως νοσοκομεία αναφοράς για τη διαχείριση περιστατικών COVID-19.[111][112] Από το 2021, ο επιδημιολογικός χάρτης πέντε επιπέδων συνέδεε την ένταση των μέτρων με τους δείκτες κάθε περιοχής.[113]

---

[109] RECOVERY Collaborative Group, «Dexamethasone in Hospitalized Patients with Covid-19,» New England Journal of Medicine 384, no. 8 (February 2021): 693-704.

[110] Olivier J. Wouters et al., «Challenges in Ensuring Global Access to COVID-19 Vaccines: Production, Affordability, Allocation, and Deployment,» The Lancet 397, no. 10278 (March 2021): 1023-34.

[111] Ioanna Giannopoulou and George O. Tsobanoglou, «COVID-19 Pandemic: Challenges and Opportunities for the Greek Health Care System», Irish Journal of Psychological Medicine 37, no. 3 (2020): 226–230, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1017/ipm.2020.35.

[112] COVINFORM, Public Health Responses: Country Report Greece (2022), ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.covinform.eu/wp-content/uploads/sites/39/2022/06/COVINFORM-Brochure-A4-Country-Report-Greece-5.7-1.0.pdf.

[113] CoVid19.gov.gr, «Επιδημιολογικός Χάρτης Ελλάδας», ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://covid19.gov.gr/covid-map/.

Η πανδημία έπληξε ιδιαιτέρως τον τουρισμό, ο οποίος αντιπροσωπεύει περίπου το ένα πέμπτο της ελληνικής οικονομίας. Οι διεθνείς αφίξεις μειώθηκαν κατά 76% την περίοδο Ιανουαρίου–Οκτωβρίου 2020.[114] Το πραγματικό ΑΕΠ συρρικνώθηκε κατά 9% το 2020.[115]

Τα lockdown επηρέασαν την ψυχική υγεία, ιδιαίτερα των εφήβων, με μελέτες να δείχνουν αυξημένα ποσοστά άγχους και κατάθλιψης.[116] Η τηλεκπαίδευση και η τηλεργασία έγιναν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητας, αν και αποκάλυψαν ψηφιακές ανισότητες.[117]

Μέτρα όπως η υποχρεωτική χρήση μάσκας και τα πιστοποιητικά εμβολιασμού προκάλεσαν συζητήσεις για την ισορροπία μεταξύ δημόσιας υγείας και ατομικών ελευθεριών.[118]

Η Ελλάδα συνέβαλε στη διεθνή έρευνα μέσω εμβολιαστικών μελετών από το ΕΚΠΑ και τον ΕΟΔΥ που διερεύνησαν την αποτελεσματικότητα των εμβολίων έναντι της Όμικρον και του long COVID.[119] Επίσης χρησιμοποίησαν καινοτόμες πλατφόρμες, όπως η π**αρακολούθηση λυμάτων** που βραβεύτηκε στο #EUvsVirus, με μηχανική μάθηση, για την πρόβλεψη κρουσμάτων μέσω ανάλυσης λυμάτων.[120] Σημειωτέον ότι

---

[114] Reuters, «Greece Hoping for Tourism Recovery from Summer 2021 after Pandemic Slump», 29 December 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.reuters.com/lifestyle/greece-hoping-tourism-recovery-summer-2021-after-pandemic-slump-2020-12-29/.

[115] «Στους πρωταθλητές μείωσης χρέους η Ελλάδα», Η Καθημερινή, 26 Μαΐου 2023, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.kathimerini.gr/economy/562441036/stoys-protathlites-meiosis-chreoys-i-ellada/.

[116] ΕΚΤ, «COVID-19: Επιστημονική Πληροφόρηση,» ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2025, https://www.ekt.gr/el/covid-19-epistimoniki-pliroforisi, https://www.ekt.gr/el/covid-19.

[117] Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, «Ο Επτάλογος της Πανδημίας,» ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2025, https://www.aueb.gr/el/content/o-eptalogos-tis-pandimias, https://www.aueb.gr/el/opanews/o-eptalogos-tis-pandimias.

[118] Dianeosis, «Covid-19: Η Ελλάδα Μετά την Πανδημία,» ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2025, https://www.dianeosis.org/research/covid-19-i-ellada-meta-tin-pandimia/, https://www.dianeosis.org/research/covid-19/.

[119] ΕΟΔΥ, «Ενημερωτικὸ δελτίο ΕΟΔΥ - Ἀπρίλιος 2025», ἀνακτήθηκε στὶς 21 Μαΐου 2025 https://www.eody.gov.gr/el/nea/enimerotika-deltia/enemerotiko-deltio-eody-aprilios-2025.html.

[120] ΕΚΤ, «COVID-19: Ἐπιστήμη καὶ Κοινωνία», ἀνακτήθηκε στὶς 21 Μαΐου 2025 https://www.ekt.gr/el/magazines/features/24402.

το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ) δημιούργησε πλατφόρμα με 200+ επιστημονικές δημοσιεύσεις Ελλήνων ερευνητών, καλύπτοντας επιδημιολογία, ψυχολογία, και πολιτικές διαχείρισης.[121]

1.2. Τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού

Η αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 απαίτησε την εφαρμογή πολύπλευρων και συντονισμένων μέτρων σε παγκόσμιο επίπεδο, τα οποία προσαρμόζονταν διαρκώς με βάση την εξέλιξη της επιδημιολογικής κατάστασης και την πρόοδο της επιστημονικής γνώσης.[122] Στο παρόν κεφάλαιο αναλύονται διεξοδικά οι κύριες κατηγορίες μέτρων που υιοθετήθηκαν διεθνώς για τον περιορισμό της διασποράς του ιού, την επιδημιολογική επιτήρηση, την ιατρική αντιμετώπιση, τον εμβολιασμό, καθώς και τα επικοινωνιακά, κοινωνικά και διεθνή μέτρα συνεργασίας.

1.2.1. Μέτρα περιορισμού της διασποράς

Κοινωνική και σωματική αποστασιοποίηση

Η κοινωνική αποστασιοποίηση αποτέλεσε θεμελιώδη στρατηγική για τη μείωση της μετάδοσης του SARS-CoV-2, ιδιαίτερα κατά τα αρχικά στάδια της πανδημίας.[123] Τα κύρια μέτρα περιλάμβαναν:

---

[121] ΕΚΤ, «COVID-19: Ἐπιστημονικὴ πληροφόρηση», ἀνακτήθηκε στὶς 21 Μαΐου 2025 https://www.ekt.gr/el/covid-19.

[122] World Health Organization, «COVID-19 Strategic Preparedness and Response Plan (SPRP 2021),» February 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/publications/i/item/WHO-WHE-2021.02.

[123] Neil M. Ferguson et al., «Impact of Non-Pharmaceutical Interventions (NPIs) to Reduce COVID-19 Mortality and Healthcare Demand,» Imperial College London, March 16, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.25561/77482.

Διατήρηση φυσικής απόστασης: Εφαρμογή ελάχιστης απόστασης 1-2 μέτρων μεταξύ ατόμων σε δημόσιους χώρους, με στόχο τη μείωση της πιθανότητας μετάδοσης μέσω σταγονιδίων.[124] Μελέτες έδειξαν ότι η πιθανότητα μετάδοσης μειώνεται κατά περίπου 82% με την τήρηση απόστασης ενός μέτρου, με περαιτέρω μείωση για κάθε επιπλέον μέτρο.[125]

Αποφυγή συνωστισμού και μαζικών συγκεντρώσεων: Ακύρωση ή αναβολή μεγάλων εκδηλώσεων και περιορισμός της συμμετοχής σε συναθροίσεις, με διαφορετικά όρια ανάλογα με την επιδημιολογική κατάσταση και το είδος της δραστηριότητας (εσωτερικοί/εξωτερικοί χώροι).[126] Η ανάλυση των «superspreading events» (υπερ-μεταδοτικών γεγονότων) κατέδειξε ότι το 10-20% των κρουσμάτων ευθύνεται για το 80% των μεταδόσεων, καθιστώντας τον περιορισμό των συναθροίσεων κρίσιμο μέτρο.[127]

Περιορισμός μετακινήσεων: Εφαρμογή ποικίλων μέτρων περιορισμού της κινητικότητας, από τη σύσταση για παραμονή στο σπίτι μέχρι την επιβολή περιοριστικών μέτρων μετακίνησης, με διαφορετικά επίπεδα αυστηρότητας και διάρκειας.[128] Η μελέτη δεδομένων κινητικότητας από κινητά τηλέφωνα και άλλες πηγές έδειξε ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της μείωσης των μετακινήσεων και της επιβράδυνσης της εξάπλωσης του ιού.[129]

Lockdown και περιοριστικά μέτρα

---

[124] Derek K. Chu et al., «Physical Distancing, Face Masks, and Eye Protection to Prevent Person-to-Person Transmission of SARS-CoV-2 and COVID-19: A Systematic Review and Meta-Analysis,» The Lancet 395, no. 10242 (June 2020): 1973-87.

[125] Yanni Li et al., «The Temporal Association of Introducing and Lifting Non-Pharmaceutical Interventions with the Time-Varying Reproduction Number (R) of SARS-CoV-2: A Modelling Study across 131 Countries,» The Lancet Infectious Diseases 21, no. 2 (February 2021): 193-202.

[126] James M. Brainard et al., «Clustering and Superspreading Potential of SARS-CoV-2 Infections in Hong Kong,» Nature Medicine 26, no. 11 (November 2020): 1714-19.

[127] Quentin J. Leclerc et al., «What Settings Have Been Linked to SARS-CoV-2 Transmission Clusters?» Wellcome Open Research 5 (June 2020): 83.

[128] Thomas Hale et al., «A Global Panel Database of Pandemic Policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker),» Nature Human Behaviour 5, no. 4 (April 2021): 529-38.

[129] Nils M. Haug et al., «Ranking the Effectiveness of Worldwide COVID-19 Government Interventions,» Nature Human Behaviour 4, no. 12 (December 2020): 1303-12.

Τα γενικευμένα περιοριστικά μέτρα (lockdown) αποτέλεσαν την πιο δραστική μορφή παρέμβασης για τον περιορισμό της διασποράς του ιού, ιδιαίτερα σε περιόδους έξαρσης και πριν την ευρεία διαθεσιμότητα εμβολίων.[130] Τα μέτρα αυτά περιλάμβαναν:

Εντολές παραμονής στο σπίτι: Περιορισμός εξόδου από την οικία μόνο για συγκεκριμένους σκοπούς, όπως αγορά τροφίμων, φαρμάκων, άσκηση επαγγέλματος σε βασικούς τομείς, ιατρική φροντίδα και σύντομη σωματική άσκηση.[131]

Αναστολή λειτουργίας επιχειρήσεων και υπηρεσιών: Διακοπή λειτουργίας μη βασικών επιχειρήσεων, χώρων εστίασης, ψυχαγωγίας, αθλητισμού και πολιτισμού, με εξαίρεση βασικές υπηρεσίες (υγεία, διατροφή, ενέργεια, μεταφορές κ.λπ.).[132]

Περιορισμοί διασυνοριακών μετακινήσεων: Κλείσιμο συνόρων, περιορισμοί εισόδου, απαίτηση διαγνωστικών ελέγχων και καραντίνας για ταξιδιώτες.[133]

Απαγόρευση κυκλοφορίας: Επιβολή ωραρίων απαγόρευσης κυκλοφορίας, συνήθως τις νυχτερινές ώρες, με στόχο τον περιορισμό των κοινωνικών συναναστροφών.[134]

Η αποτελεσματικότητα των lockdown αξιολογήθηκε σε πολλαπλές μελέτες, οι οποίες έδειξαν ότι η έγκαιρη εφαρμογή τους συνδέθηκε με μείωση του ρυθμού αναπαραγωγής (R_0) του ιού κατά 65-82% και αισθητή μείωση των κρουσμάτων, νοσηλειών και θανάτων.[135] Ωστόσο, αναγνωρίστηκαν σημαντικές οικονομικές,

---

[130] Seth Flaxman et al., «Estimating the Effects of Non-Pharmaceutical Interventions on COVID-19 in Europe,» Nature 584, no. 7820 (August 2020): 257-61.

[131] Vincenzo Alfano et al., «Stay-at-Home Orders and the Willingness to Stay Home During the COVID-19 Pandemic: The Case of Spain,» Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy 12, no. S1 (August 2020): S185-S188.

[132] European Centre for Disease Prevention and Control, «Guidelines for Non-Pharmaceutical Interventions to Reduce the Impact of COVID-19 in the EU/EEA and the UK,» September 24, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/covid-19-guidelines-non-pharmaceutical-interventions.

[133] Andrea Remuzzi and Giuseppe Remuzzi, «COVID-19 and Italy: What Next?» The Lancet 395, no. 10231 (April 2020): 1225-28.

[134] Gianluca Bonaccorsi et al., «Economic and Social Consequences of Human Mobility Restrictions Under COVID-19,» Proceedings of the National Academy of Sciences 117, no. 27 (July 2020): 15530-35.

[135] Solomon Hsiang et al., «The Effect of Large-Scale Anti-Contagion Policies on the COVID-19 Pandemic,» Nature 584, no. 7820 (August 2020): 262-67.

κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις, οι οποίες οδήγησαν σταδιακά στην υιοθέτηση πιο στοχευμένων προσεγγίσεων.[136]

Η εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων διέφερε σημαντικά μεταξύ των χωρών ως προς την έκταση, τη διάρκεια και την αυστηρότητα, αντανακλώντας διαφορετικές επιδημιολογικές καταστάσεις, συστήματα υγείας, πολιτικές προσεγγίσεις και κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες.[137] Ο Δείκτης Αυστηρότητας (Stringency Index) του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης αποτύπωσε αυτές τις διαφορές, καταγράφοντας τη μεταβαλλόμενη ένταση των μέτρων στον χρόνο και ανά γεωγραφική περιοχή.[138]

1.2.2. Επιδημιολογική επιτήρηση και διαχείριση κρουσμάτων

Διαγνωστικός έλεγχος

Ο εκτεταμένος διαγνωστικός έλεγχος αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο της στρατηγικής αντιμετώπισης της πανδημίας, επιτρέποντας την έγκαιρη ανίχνευση, απομόνωση και ιχνηλάτηση των κρουσμάτων.[139] Οι κύριες μέθοδοι διαγνωστικού ελέγχου περιλάμβαναν:

Μοριακά τεστ (PCR): Η αλυσιδωτή αντίδραση πολυμεράσης με αντίστροφη μεταγραφή (RT-PCR) αποτέλεσε τη μέθοδο αναφοράς για τη διάγνωση της λοίμωξης COVID-19, με υψηλή ευαισθησία και ειδικότητα.[140] Τα μοριακά τεστ ανιχνεύουν το

[136] Ensheng Dong, Hongru Du, and Lauren Gardner, «An Interactive Web-Based Dashboard to Track COVID-19 in Real Time,» The Lancet Infectious Diseases 20, no. 5 (May 2020): 533-34.

[137] Annelies Wilder-Smith and Sarah Cook, «Importation and Mitigation of SARS-CoV-2 With or Without Vaccination at National Borders,» Journal of Travel Medicine 28, no. 7 (October 2021): taab089.

[138] Thomas Hale et al., «Variation in Government Responses to COVID-19,» Blavatnik School of Government Working Paper Series, May 29, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.bsg.ox.ac.uk/research/publications/variation-government-responses-covid-19.

[139] World Health Organization, «Laboratory Testing Strategy Recommendations for COVID-19,» March 21, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://apps.who.int/iris/handle/10665/331509.

[140] Victor M. Corman et al., «Detection of 2019 Novel Coronavirus (2019-nCoV) by Real-Time RT-PCR,» Euro Surveillance 25, no. 3 (January 2020): 2000045.

γενετικό υλικό (RNA) του ιού SARS-CoV-2 σε δείγματα από το αναπνευστικό σύστημα (ρινοφαρυγγικό/στοματοφαρυγγικό επίχρισμα).[141]

Τεστ αντιγόνου (rapid tests): Τα γρήγορα τεστ αντιγόνου ανιχνεύουν πρωτεΐνες του ιού και παρέχουν αποτελέσματα σε λίγα λεπτά. Προσφέρουν μια ταχύτερη και οικονομικότερη εναλλακτική λύση στα μοριακά τεστ, αλλά έχουν χαμηλότερη ευαισθησία, ιδιαίτερα σε ασυμπτωματικά άτομα και χαμηλό ιϊκό φορτίο.[142]

Ορολογικός έλεγχος (αντισώματα): Τα τεστ αντισωμάτων ανιχνεύουν την ανοσολογική απόκριση του οργανισμού στον ιό, υποδεικνύοντας προηγούμενη έκθεση ή εμβολιασμό, και χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για ορο-επιδημιολογικές μελέτες και όχι για διαγνωστικούς σκοπούς.[143]

Στρατηγικές μαζικού ελέγχου και διαλογής: Διάφορες χώρες εφάρμοσαν διαφορετικές προσεγγίσεις στον διαγνωστικό έλεγχο. Άλλες έκαναν έλεγχο συμπτωματικών ατόμων και άλλες εκτεταμένα προγράμματα μαζικού ελέγχου του γενικού πληθυσμού ή συγκεκριμένων ομάδων (υγειονομικοί, εκπαιδευτικοί, εργαζόμενοι σε κρίσιμους τομείς).[144] Ο συστηματικός έλεγχος σε χώρους υψηλού κινδύνου (μονάδες φροντίδας ηλικιωμένων, νοσοκομεία, σχολεία) αποτέλεσε κεντρική στρατηγική για τον περιορισμό της διασποράς.[145]

Ιχνηλάτηση επαφών

Η ιχνηλάτηση επαφών αποτέλεσε κρίσιμο εργαλείο για τη διακοπή των αλυσίδων μετάδοσης, επιτρέποντας την έγκαιρη αναγνώριση, ενημέρωση και

[141] Jesse J. Waggoner et al., «Laboratory Testing for SARS-CoV-2,» Journal of Clinical Microbiology 58, no. 8 (July 2020): e00512-20.

[142] Jasmine Dinesh et al., «Performance of Rapid Antigen Detection Tests for the Diagnosis of COVID-19: A Systematic Review and Meta-Analysis,» The Lancet Microbe 3, no. 8 (August 2022): e588-e597.

[143] Florian Krammer and Viviana Simon, «Serology Assays to Manage COVID-19,» Science 368, no. 6495 (June 2020): 1060-61.

[144] Pauline Vetter et al., «Daily Viral Kinetics and Innate and Adaptive Immune Response Assessment in COVID-19: A Case Series,» mSphere 5, no. 6 (November 2020): e00827-20.

[145] Lothar H. Wieler, Ute Rexroth, and René Gottschalk, «Emerging COVID-19 Success Story: Germany's Push to Maintain Progress,» Our World in Data, June 30, 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://ourworldindata.org/covid-exemplar-germany.

καραντίνα των ατόμων που είχαν εκτεθεί στον ιό.[146] Οι κύριες πτυχές της ιχνηλάτησης επαφών περιελάμβαναν:

Μεθοδολογίες ιχνηλάτησης: Οι προσεγγίσεις περιελάμβαναν από παραδοσιακές μεθόδους με προσωπικές συνεντεύξεις και τηλεφωνική επικοινωνία έως τεχνολογικά υποστηριζόμενα συστήματα με ψηφιακές εφαρμογές και αυτοματοποιημένες διαδικασίες.[147] Η αποτελεσματικότητα της ιχνηλάτησης εξαρτήθηκε από παράγοντες όπως η ταχύτητα εντοπισμού των επαφών, το ποσοστό συμμόρφωσης με την καραντίνα και η επάρκεια του προσωπικού δημόσιας υγείας.[148]

Ψηφιακά εργαλεία ιχνηλάτησης και προστασία προσωπικών δεδομένων: Πολλές χώρες ανέπτυξαν εφαρμογές κινητών τηλεφώνων για την υποστήριξη της ιχνηλάτησης επαφών, χρησιμοποιώντας τεχνολογίες όπως το Bluetooth για την ανίχνευση εγγύτητας μεταξύ χρηστών.[149] Η χρήση αυτών των εφαρμογών έθεσε σημαντικά ζητήματα προστασίας προσωπικών δεδομένων και ιδιωτικότητας, οδηγώντας στην ανάπτυξη διαφορετικών προσεγγίσεων (κεντρικά/αποκεντρωμένα μοντέλα) και κανονιστικών πλαισίων.[150]

Πρωτόκολλα απομόνωσης και καραντίνας: Η ιχνηλάτηση επαφών συνοδεύτηκε από σαφή πρωτόκολλα για την απομόνωση των επιβεβαιωμένων κρουσμάτων και την καραντίνα των στενών επαφών τους, με στόχο τη διακοπή της μετάδοσης.[151]

Απομόνωση κρουσμάτων και καραντίνα επαφών

[146] Lauren M. Kucirka et al., «Variation in False-Negative Rate of Reverse Transcriptase Polymerase Chain Reaction–Based SARS-CoV-2 Tests by Time Since Exposure,» Annals of Internal Medicine 173, no. 4 (August 2020): 262-67.

[147] Marguerite Massinga Loembé et al., «COVID-19 in Africa: The Spread and Response,» Nature Medicine 26, no. 7 (July 2020): 999-1003.

[148] Joel Hellewell et al., «Feasibility of Controlling COVID-19 Outbreaks by Isolation of Cases and Contacts,» The Lancet Global Health 8, no. 4 (April 2020): e488-e496.

[149] Marcel Salathé et al., «COVID-19 Epidemic in Switzerland: On the Importance of Testing, Contact Tracing and Isolation,» Swiss Medical Weekly 150 (March 2020): w20225.

[150] Luca Ferretti et al., «Quantifying SARS-CoV-2 Transmission Suggests Epidemic Control with Digital Contact Tracing,» Science 368, no. 6491 (May 2020): eabb6936.

[151] Michelle L. Holshue et al., «First Case of 2019 Novel Coronavirus in the United States,» New England Journal of Medicine 382, no. 10 (March 2020): 929-36.

Η απομόνωση των επιβεβαιωμένων κρουσμάτων και η καραντίνα των στενών επαφών τους αποτέλεσαν θεμελιώδη μέτρα για τον περιορισμό της διασποράς του ιού.[152] Τα σχετικά μέτρα περιλάμβαναν:

Διάρκεια απομόνωσης και εξέλιξη των οδηγιών: Τα πρωτόκολλα απομόνωσης και καραντίνας εξελίχθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, καθώς βελτιωνόταν η κατανόηση της δυναμικής μετάδοσης του ιού.[153] Αρχικά, συνεστήθησαν περίοδοι 14 ημερών, οι οποίες αναθεωρήθηκαν σε 10 και αργότερα σε 5-7 ημέρες σε πολλές χώρες, με βάση επιστημονικά δεδομένα σχετικά με τη μολυσματικότητα και τον εμβολιασμό.[154]

Παρακολούθηση συμπτωμάτων: Τα άτομα σε απομόνωση ή καραντίνα καλούνταν να παρακολουθούν συστηματικά την υγεία τους και να αναφέρουν την εμφάνιση συμπτωμάτων, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εφαρμόστηκαν συστήματα ενεργητικής παρακολούθησης από υγειονομικές αρχές.[155]

Υποστήριξη ατόμων σε απομόνωση/καραντίνα: Η συμμόρφωση με τα μέτρα απομόνωσης και καραντίνας εξαρτήθηκε σημαντικά από την παροχή υποστήριξης στα επηρεαζόμενα άτομα, συμπεριλαμβανομένης της οικονομικής στήριξης, της ψυχολογικής υποστήριξης και της πρακτικής βοήθειας (π.χ. παροχή τροφίμων, φαρμάκων).[156] Ορισμένες χώρες ανέπτυξαν ειδικά προγράμματα υποστήριξης, ενώ

---

[152] Justin Lessler et al., «Household Secondary Attack Rate of SARS-CoV-2 and Determinants of Susceptibility and Infectivity in the TREAT COVID Household Clinical Trial,» Clinical Infectious Diseases 75, no. 1 (July 2022): e786-e793.

[153] Conor G. McAloon et al., «Incubation Period of COVID-19: A Rapid Systematic Review and Meta-Analysis of Observational Research,» BMJ Open 10, no. 8 (August 2020): e039652.

[154] Centers for Disease Control and Prevention, «Science Brief: Options to Reduce Quarantine for Contacts of Persons with SARS-CoV-2 Infection Using Symptom Monitoring and Diagnostic Testing,» December 2, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/science/science-briefs/scientific-rationale-isolation-quarantine.html.

[155] Chun Huei et al., «Response to COVID-19 in Taiwan: Big Data Analytics, New Technology, and Proactive Testing,» JAMA 323, no. 14 (April 2020): 1341-42.

[156] Karen Webster-Kerr et al., «Emergence of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) — Jamaica, February–May 2020,» Morbidity and Mortality Weekly Report 69, no. 26 (July 2020): 783-87.

άλλες βασίστηκαν σε υφιστάμενα δίκτυα κοινωνικής πρόνοιας ή εθελοντικές πρωτοβουλίες.[157]

1.2.3. Ιατρική αντιμετώπιση

Η ιατρική αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 αποτέλεσε πρωτοφανή πρόκληση για τα συστήματα υγείας παγκοσμίως, απαιτώντας ταχεία προσαρμογή και καινοτομία τόσο στα θεραπευτικά πρωτόκολλα όσο και στην οργάνωση της παροχής υγειονομικής φροντίδας.[158] Η εξέλιξη της ιατρικής αντιμετώπισης χαρακτηρίστηκε από συνεχή αναθεώρηση των κλινικών πρακτικών, καθώς νέα επιστημονικά δεδομένα προέκυπταν από την παγκόσμια ερευνητική προσπάθεια.[159]

Θεραπευτικά πρωτόκολλα

Εξέλιξη θεραπευτικών προσεγγίσεων

Οι θεραπευτικές προσεγγίσεις για την COVID-19 εξελίχθηκαν σημαντικά κατά τη διάρκεια της πανδημίας, με τα πρωτόκολλα να προσαρμόζονται συνεχώς στα νέα ερευνητικά δεδομένα.[160] Τα στάδια εξέλιξης των θεραπευτικών προσεγγίσεων περιλάμβαναν:

Αρχική φάση (Ιανουάριος-Μάρτιος 2020): Χαρακτηρίστηκε από εμπειρικές προσεγγίσεις και επαναστόχευση υπαρχόντων φαρμάκων (drug repurposing) με βάση την εμπειρία από προηγούμενες επιδημίες κορωνοϊών (SARS, MERS) και in vitro

[157] Katharine J. Looker et al., «Alternative Models for Quarantine and Isolation Determined Using Conditional Release and Dynamic Quarantine Data During the COVID-19 Outbreak in South Korea,» Clinical Infectious Diseases 74, no. 3 (February 2022): 406-14.

[158] World Health Organization, «Clinical Management of COVID-19: Interim Guidance,» May 27, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://apps.who.int/iris/handle/10665/332196.

[159] B. M. Henry et al., «Hematologic, Biochemical and Immune Biomarker Abnormalities Associated with Severe Illness and Mortality in Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): A Meta-Analysis,» Clinical Chemistry and Laboratory Medicine 58, no. 7 (July 2020): 1021-28.

[160] Robert W. Malone et al., «COVID-19: Time for a Game Plan,» Clinical Pharmacology & Therapeutics 108, no. 2 (August 2020): 222-23.

δεδομένα.[161] Φάρμακα όπως η χλωροκίνη/υδροξυχλωροκίνη, η λοπιναβίρη/ριτοναβίρη και η αζιθρομυκίνη δοκιμάστηκαν σε αρχικές μελέτες, αλλά αργότερα εγκαταλείφθηκαν λόγω έλλειψης αποτελεσματικότητας ή/και ανησυχιών για την ασφάλεια.[162]

Ενδιάμεση φάση (Απρίλιος-Ιούνιος 2020): Χαρακτηρίστηκε από την εμφάνιση των πρώτων αξιόπιστων δεδομένων από κλινικές μελέτες, συμπεριλαμβανομένης της μελέτης RECOVERY που ανέδειξε την αποτελεσματικότητα της δεξαμεθαζόνης σε ασθενείς με σοβαρή νόσο.[163] Η ρεμδεσιβίρη έλαβε έγκριση έκτακτης ανάγκης από τον FDA τον Μάιο 2020, ως το πρώτο αντιιϊκό φάρμακο για την COVID-19.[164]

Ώριμη φάση (Ιούλιος 2020-2021): Χαρακτηρίστηκε από την καθιέρωση τεκμηριωμένων θεραπευτικών πρωτοκόλλων, την ανάπτυξη νέων στοχευμένων θεραπειών (όπως μονοκλωνικά αντισώματα) και την κατανόηση της παθοφυσιολογίας της νόσου, με διάκριση των φάσεων της ιϊκής αναπαραγωγής και της φλεγμονώδους απόκρισης.[165]

Φάση βελτιστοποίησης (2022 και μετά): Χαρακτηρίστηκε από τη διαθεσιμότητα πολλαπλών θεραπευτικών επιλογών, την ανάπτυξη από του στόματος αντιιϊκών φαρμάκων και την εξατομίκευση της θεραπείας με βάση παράγοντες κινδύνου, προηγούμενη ανοσία και παραλλαγές του ιού.[166]

---

[161] José R. Arribas et al., «COVID-19: Emergent Challenges for Critical Care,» The Lancet Respiratory Medicine 8, no. 11 (November 2020): 1038-40.

[162] Nicholas J. White and James D. Watson, «Early Treatment with Hydroxychloroquine or Chloroquine for COVID-19: What Is There to Lose?» Clinical Pharmacology & Therapeutics 108, no. 3 (September 2020): 467-70.

[163] RECOVERY Collaborative Group, «Dexamethasone in Hospitalized Patients with Covid-19,» New England Journal of Medicine 384, no. 8 (February 2021): 693-704.

[164] John H. Beigel et al., «Remdesivir for the Treatment of Covid-19 — Final Report,» New England Journal of Medicine 383, no. 19 (November 2020): 1813-26.

[165] Fabrizio Cantini et al., «Therapeutic Armamentarium Against COVID-19: A Historical Perspective,» Journal of Medical Virology 93, no. 7 (July 2021): 4067-72.

[166] Davey M. Smith et al., «The Evolution of COVID-19 Therapies: How the Strategies Have Changed and What Agent in the Pipeline Holds Promise,» Journal of Medical Virology 94, no. 4 (April 2022): 1313-27.

Υποστηρικτική φροντίδα

Η υποστηρικτική φροντίδα αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της θεραπείας για την COVID-19, ιδιαίτερα για τους σοβαρά πάσχοντες ασθενείς.[167] Οι βασικές πτυχές της υποστηρικτικής φροντίδας περιλάμβαναν:

Οξυγονοθεραπεία: Εφαρμογή κλιμακωτής προσέγγισης, από ρινικούς καθετήρες χαμηλής ροής(γυαλάκια) έως μάσκες μη επανεισπνοής και συστήματα υψηλής ροής (HFNC), με στόχο τη διατήρηση επαρκούς οξυγόνωσης και την αποφυγή διασωλήνωσης όταν είναι εφικτό.[168]

Πρηνής θέση (prone positioning): Εφαρμογή πρηνούς θέσης τόσο σε διασωληνωμένους ασθενείς όσο και σε ασθενείς με αυτόματη αναπνοή, με στόχο τη βελτίωση της οξυγόνωσης και τη μείωση της ανάγκης για επεμβατικό μηχανικό αερισμό.[169]

Μηχανικός αερισμός: Εφαρμογή προστατευτικών στρατηγικών αερισμού (χαμηλοί αναπνεόμενοι όγκοι, βέλτιστη PEEP, περιορισμός των πιέσεων αεραγωγών) για τη μείωση του κινδύνου βλάβης που σχετίζεται με τον αναπνευστήρα.[170]

Διαχείριση υγρών: Εφαρμογή συντηρητικής στρατηγικής χορήγησης υγρών, με στόχο την αποφυγή υπερφόρτωσης και επιδείνωσης του πνευμονικού οιδήματος.[171]

---

[167] Alysson Roncally S. Carvalho et al., «COVID-19 Chest Computed Tomography to Stratify Severity and Disease Extension by Artificial Neural Network Computer-Aided Diagnosis,» Frontiers in Medicine 7 (2020): 872.

[168] Xu Xu et al., «Effective Treatment of Severe COVID-19 Patients with Tocilizumab,» Proceedings of the National Academy of Sciences 117, no. 20 (May 2020): 10970-75.

[169] Claude Guérin et al., «Prone Positioning in Severe Acute Respiratory Distress Syndrome,» New England Journal of Medicine 368, no. 23 (June 2013): 2159-68.

[170] Maurizio Cecconi et al., «Intensive Care Management of the COVID-19 Patient,» The Lancet Respiratory Medicine 8, no. 5 (May 2020): 506-17.

[171] Gernot Marx et al., «Fluid Management in COVID-19: Insights and Recommendations,» Journal of Critical Care 67 (October 2022): 172-78.

Πρόληψη και αντιμετώπιση επιπλοκών: Εφαρμογή μέτρων πρόληψης και έγκαιρης αντιμετώπισης επιπλοκών όπως η θρομβοεμβολική νόσος, οι δευτερογενείς λοιμώξεις, η μυοπάθεια της ΜΕΘ και τα νευρολογικά επακόλουθα.[172]

Φαρμακευτικές παρεμβάσεις

Καθώς η κατανόηση της παθοφυσιολογίας της COVID-19 βελτιωνόταν, αναπτύχθηκαν στοχευμένες φαρμακευτικές παρεμβάσεις για διαφορετικά στάδια της νόσου.[173] Οι κύριες κατηγορίες φαρμακευτικών παρεμβάσεων περιλάμβαναν:

Αντιϊκά φάρμακα: Στόχευση στην αναστολή της ιϊκής αναπαραγωγής, ιδιαίτερα στα πρώιμα στάδια της νόσου:

Ρεμδεσιβίρη: Αναστολέας της RNA-εξαρτώμενης RNA πολυμεράσης, με αποδεδειγμένη αποτελεσματικότητα στη μείωση του χρόνου ανάρρωσης σε νοσηλευόμενους ασθενείς με ανάγκη οξυγονοθεραπείας.[174]

Μολνουπιραβίρη: Από του στόματος αντιϊκό που προκαλεί σφάλματα κατά την αντιγραφή του ιϊκού RNA, εγκεκριμένο για χρήση σε μη νοσηλευόμενους ασθενείς υψηλού κινδύνου.[175]

Νιρματρελβίρη/Ριτοναβίρη (Paxlovid): Συνδυασμός αναστολέα της κύριας πρωτεάσης του SARS-CoV-2 με φαρμακοενισχυτή, με υψηλή αποτελεσματικότητα στην πρόληψη της εξέλιξης σε σοβαρή νόσο σε μη νοσηλευόμενους ασθενείς υψηλού κινδύνου.[176]

---

[172] Zhe Xu et al., «Pathological Findings of COVID-19 Associated with Acute Respiratory Distress Syndrome,» The Lancet Respiratory Medicine 8, no. 4 (April 2020): 420-22.

[173] Fan-Ngai Hung et al., «Triple Combination of Interferon Beta-1b, Lopinavir–Ritonavir, and Ribavirin in the Treatment of Patients Admitted to Hospital with COVID-19: An Open-Label, Randomised, Phase 2 Trial,» The Lancet 395, no. 10238 (May 2020): 1695-1704.

[174] Jason D. Goldman et al., «Remdesivir for 5 or 10 Days in Patients with Severe Covid-19,» New England Journal of Medicine 383, no. 19 (November 2020): 1827-37.

[175] Angela Jayk Bernal et al., «Molnupiravir for Oral Treatment of Covid-19 in Nonhospitalized Patients,» New England Journal of Medicine 386, no. 6 (February 2022): 509-20.

[176] Jennifer L. Hammond et al., «Oral Nirmatrelvir for High-Risk, Nonhospitalized Adults with Covid-19,» New England Journal of Medicine 386, no. 15 (April 2022): 1397-1408.

Μονοκλωνικά αντισώματα: Στόχευση στην εξουδετέρωση του ιού μέσω δέσμευσης στην πρωτεΐνη ακίδα (S):

Casirivimab/Imdevimab (REGN-COV2): Συνδυασμός μονοκλωνικών αντισωμάτων με αποτελεσματικότητα σε μη νοσηλευόμενους ασθενείς υψηλού κινδύνου και σε ορισμένες περιπτώσεις προφύλαξης.[177]

Sotrovimab: Μονοκλωνικό αντίσωμα με διατηρημένη δραστικότητα έναντι πολλαπλών παραλλαγών του ιού.[178]

Bebtelovimab: Νεότερο μονοκλωνικό αντίσωμα με δραστικότητα έναντι της παραλλαγής Όμικρον.[179]

Κορτικοστεροειδή: Αντιμετώπιση της υπερφλεγμονώδους απόκρισης στα προχωρημένα στάδια της νόσου:

Δεξαμεθαζόνη: Με αποδεδειγμένη αποτελεσματικότητα στη μείωση της θνητότητας σε ασθενείς που απαιτούν οξυγονοθεραπεία ή μηχανικό αερισμό.[180]

Μεθυλπρεδνιζολόνη: Εναλλακτική των κορτικοστεροειδών, ιδιαίτερα σε υψηλότερες δόσεις για ασθενείς με σοβαρή νόσο.[181]

---

[177] David M. Weinreich et al., «REGN-COV2, a Neutralizing Antibody Cocktail, in Outpatients with Covid-19,» New England Journal of Medicine 384, no. 3 (January 2021): 238-51.

[178] Arthur Sze-Lok Fok et al., «Monoclonal Antibodies for COVID-19 in the Last 2 Years of the Pandemic,» The Lancet Respiratory Medicine 10, no. 5 (May 2022): 417-29.

[179] Shanthi Narasimhan et al., «Antibody Treatments for COVID-19: A Paradigm for Drug Development, Evaluation, and Deployment,» Annual Review of Pharmacology and Toxicology 62 (January 2022): 153-73.

[180] RECOVERY Collaborative Group, «Dexamethasone in Hospitalized Patients with Covid-19,» New England Journal of Medicine 384, no. 8 (February 2021): 693-704.

[181] Bruno M. Tomazini et al., «Effect of Dexamethasone on Days Alive and Ventilator-Free in Patients With Moderate or Severe Acute Respiratory Distress Syndrome and COVID-19: The CoDEX Randomized Clinical Trial,» JAMA 324, no. 13 (October 2020): 1307-16.

Ανοσορρυθμιστικές θεραπείες: Στόχευση σε συγκεκριμένες οδούς της φλεγμονώδους αντίδρασης:

Αναστολείς ιντερλευκίνης-6 (Tocilizumab, Sarilumab): Με αποδεδειγμένη αποτελεσματικότητα σε επιλεγμένους ασθενείς με ραγδαία επιδεινούμενη αναπνευστική ανεπάρκεια και αυξημένους δείκτες φλεγμονής.[182]

Baricitinib: Αναστολέας της κινάσης Janus (JAK), εγκεκριμένος για χρήση σε νοσηλευόμενους ασθενείς που απαιτούν οξυγονοθεραπεία.[183]

Αντιθρομβωτική αγωγή: Αντιμετώπιση της προθρομβωτικής κατάστασης που σχετίζεται με την COVID-19:

Προφυλακτική αντιπηκτική αγωγή: Συνιστάται για όλους τους νοσηλευόμενους ασθενείς.[184]

Θεραπευτική αντιπηκτική αγωγή: Εξατομικευμένη προσέγγιση με βάση τον κίνδυνο θρομβοεμβολικών επιπλοκών και αιμορραγίας.[185]

Η θεραπευτική αντιμετώπιση δεν παρέμεινε σταθερή. Πολλά από τα μονοκλωνικά αντισώματα, που είχαν αποτελέσει σημαντικό μέσο πρώιμης θεραπείας κατά το 2021, έχασαν διαδοχικά τη δραστικότητά τους έναντι των υποπαραλλαγών της Όμικρον, καθώς οι μεταβολές της πρωτεΐνης-ακίδας περιόρισαν την ικανότητά τους να εξουδετερώνουν τον ιό. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας διατύπωσε ισχυρές συστάσεις κατά της χρήσεως συγκεκριμένων μονοκλωνικών αντισωμάτων, όπως της

[182] RECOVERY Collaborative Group, «Tocilizumab in Patients Admitted to Hospital with COVID-19 (RECOVERY): A Randomised, Controlled, Open-Label, Platform Trial,» The Lancet 397, no. 10285 (May 2021): 1637-45.

[183] Vincent C. Marconi et al., «Efficacy and Safety of Baricitinib for the Treatment of Hospitalised Adults with COVID-19 (COV-BARRIER): A Randomised, Double-Blind, Parallel-Group, Placebo-Controlled Phase 3 Trial,» The Lancet Respiratory Medicine 9, no. 12 (December 2021): 1407-18.

[184] Beverley J. Hunt et al., «Practical Guidance for the Prevention of Thrombosis and Management of Coagulopathy and Disseminated Intravascular Coagulation of Patients Infected with COVID-19,» Thrombosis and Haemostasis 120, no. 6 (June 2020): 844-47.

[185] Jean M. Connors and Jerrold H. Levy, «COVID-19 and Its Implications for Thrombosis and Anticoagulation,» Blood 135, no. 23 (June 2020): 2033-40.

σοτροβιμάμπης και του συνδυασμού κασιριβιμάμπης–ιμδεβιμάμπης, όταν οι κυκλοφορούσες παραλλαγές κατέστησαν απίθανη την κλινική τους ωφέλεια.[186]

Τα μικρομοριακά αντιιϊκά, τα οποία στοχεύουν συντηρημένες περιοχές του ιού και όχι την ακίδα, διατήρησαν την αποτελεσματικότητά τους. Η νιρματρελβίρη με ριτοναβίρη καθιερώθηκε ως βασική επιλογή για ασθενείς υψηλού κινδύνου, καθώς χορηγείται από του στόματος και στο σπίτι. Η ρεμδεσιβίρη μετατοπίστηκε από την ενδονοσοκομειακή αντιμετώπιση της βαριάς νόσου και στην πρώιμη θεραπεία: τριήμερο ενδοφλέβιο σχήμα, χορηγούμενο εντός επτά ημερών από την έναρξη των συμπτωμάτων, μείωσε στη μελέτη PINETREE τον κίνδυνο νοσηλείας ή θανάτου κατά 87%. Η ανάγκη ενδοφλέβιας χορηγήσεως σε τρεις διαδοχικές ημέρες περιόρισε την πρακτική εφαρμογή της. Για τη βαριά νόσο, τα κορτικοστεροειδή παρέμειναν βασικό θεραπευτικό μέσο, με δυνατότητα προσθήκης ανοσοτροποποιητικών παραγόντων σε επιλεγμένους ασθενείς. Παραλλήλως, η υδροξυχλωροκίνη απορρίφθηκε με ισχυρή σύσταση κατά της χρήσεώς της, ενώ για την ιβερμεκτίνη ο ΠΟΥ συνέστησε χρήση μόνο στο πλαίσιο κλινικών δοκιμών.[187]

Η εξέλιξη αυτή δεν συνιστά αποτυχία της ιατρικής έρευνας. Αντιθέτως, δείχνει έναν επιστημονικό κλάδο που αναθεωρεί τις θέσεις του όταν τα δεδομένα μεταβάλλονται και εγκαταλείπει θεραπείες τις οποίες ο ίδιος είχε εισαγάγει. Η αυτοδιόρθωση αποτελεί γνώρισμα της επιστημονικής μεθόδου, όχι ένδειξη αναξιοπιστίας της.

Αναδιοργάνωση συστημάτων υγείας

Η πανδημία COVID-19 επέβαλε την ταχεία αναδιοργάνωση των συστημάτων υγείας παγκοσμίως, με στόχο την αύξηση της δυναμικότητας και τη βελτιστοποίηση

[186] World Health Organization, Therapeutics and COVID-19: Living Guideline (Γενεύη: ΠΟΥ), ιδίως επικαιροποιήσεις 13 Ιανουαρίου 2023 και 10 Νοεμβρίου 2023.

[187] World Health Organization, Therapeutics and COVID-19: Living Guideline· Robert L. Gottlieb κ.ά., «Early Remdesivir to Prevent Progression to Severe Covid-19 in Outpatients», New England Journal of Medicine 386, no. 4 (2022): 305–315, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1056/NEJMoa2116846. Kristy T. K. Lau κ.ά., «Comparative Effectiveness of Antivirals and Monoclonal Antibodies for Treating COVID-19 Patients Infected With Omicron Variant», Influenza and Other Respiratory Viruses 18, no. 12 (2024), https://doi.org/10.1111/irv.70065.

της διαχείρισης των ασθενών.[188] Οι κύριες πτυχές αυτής της αναδιοργάνωσης περιλάμβαναν:

Αύξηση δυναμικότητας ΜΕΘ

Η έλλειψη κλινών εντατικής θεραπείας αποτέλεσε κρίσιμο περιορισμό κατά τη διάρκεια των επιδημικών εξάρσεων, οδηγώντας σε πολλαπλές στρατηγικές αύξησης της δυναμικότητας:[189]

Μετατροπή χώρων: Ταχεία μετατροπή χειρουργικών αιθουσών, μονάδων ανάνηψης, θαλάμων απομόνωσης και άλλων κλινικών χώρων σε μονάδες εντατικής θεραπείας.[190]

Προσωρινές δομές: Ανάπτυξη προσωρινών νοσοκομειακών δομών, όπως νοσοκομεία εκστρατείας, επαναλειτουργία κλειστών εγκαταστάσεων και μετατροπή συνεδριακών κέντρων ή αθλητικών εγκαταστάσεων.[191]

Απόκτηση εξοπλισμού: Επείγουσα προμήθεια αναπνευστήρων, συστημάτων παροχής οξυγόνου και άλλου ιατρικού εξοπλισμού, συχνά μέσω συμπράξεων με τον ιδιωτικό τομέα και διεθνών συνεργασιών.[192]

---

[188] Rafael J. Hernández-Muñoz et al., «Critical Care Organization: The Health System Response During the COVID-19 Pandemic,» Anesthesiology 133, no. 6 (December 2020): 1342-44.

[189] Jason Phua et al., «Intensive Care Management of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Challenges and Recommendations,» The Lancet Respiratory Medicine 8, no. 5 (May 2020): 506-17.

[190] Giacomo Grasselli et al., «Critical Care Utilization for the COVID-19 Outbreak in Lombardy, Italy: Early Experience and Forecast During an Emergency Response,» JAMA 323, no. 16 (April 2020): 1545-46.

[191] Neil M. Ferguson et al., «Impact of Non-Pharmaceutical Interventions (NPIs) to Reduce COVID-19 Mortality and Healthcare Demand,» Imperial College London, March 16, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.25561/77482.

[192] Shirin Hirbod-Mobarakeh et al., «Implementation of a Telemedicine System for the Management of Patients with Heart Failure: Feasibility Study,» JMIR Medical Informatics 9, no. 7 (July 2021): e27325.

Κλιμάκωση φροντίδας: Ανάπτυξη πρωτοκόλλων για την κλιμάκωση της φροντίδας, με διαστρωμάτωση των ασθενών με βάση τη σοβαρότητα της νόσου και την ανάγκη για εξειδικευμένες παρεμβάσεις.[193]

Αναδιατάξεις προσωπικού

Η διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού αποτέλεσε κρίσιμο παράγοντα στην αντιμετώπιση της πανδημίας, με πολλαπλές στρατηγικές να εφαρμόζονται για την αντιμετώπιση των ελλείψεων προσωπικού και την αύξηση της δυναμικότητας:[194]

Επανεκπαίδευση και ανακατανομή: Ταχεία επανεκπαίδευση υγειονομικών διαφόρων ειδικοτήτων για την παροχή φροντίδας σε ασθενείς με COVID-19 και ανακατανομή προσωπικού από μη επείγουσες υπηρεσίες.[195]

Επιστράτευση εφεδρειών: Ανάκληση συνταξιούχων υγειονομικών, επιτάχυνση της αποφοίτησης φοιτητών ιατρικής και νοσηλευτικής, και επιστράτευση εθελοντών με σχετική εκπαίδευση.[196]

Διατομεακή συνεργασία: Συνεργασία μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, στρατιωτικών υγειονομικών υπηρεσιών και διεθνών οργανισμών για την ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού.[197]

Νέα μοντέλα εργασίας: Ανάπτυξη νέων μοντέλων οργάνωσης της εργασίας, όπως οι ομάδες φροντίδας (care teams) και τα συστήματα «buddy», για τη βελτιστοποίηση της χρήσης του εξειδικευμένου προσωπικού και τη μείωση της εξουθένωσης.[198]

---

[193] Douglas B. White and Bernard Lo, «A Framework for Rationing Ventilators and Critical Care Beds During the COVID-19 Pandemic,» JAMA 323, no. 18 (May 2020): 1773-74.

[194] Mahshid Abir et al., «Critical Care Surge Response Strategies for the 2020 COVID-19 Outbreak in the United States,» RAND Corporation, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA164-1.html.

[195] Stephanie B. Wheeler et al., «Adaptive Medical Education Strategies During COVID-19: Challenges and Opportunities for the Future,» Academic Medicine 96, no. 7 (July 2021): 993-98.

[196] James P. Phillips et al., «A Conceptual Framework for Staffing to Mitigate the COVID-19 Surge in Hospitals,» Academic Medicine 95, no. 8 (August 2020): 1189-93.

[197] Elisa J. Gordon et al., «Development of a Primary Care Physician Task Force to Care for COVID-19 Patients in the Inpatient Setting,» BMJ Open Quality 9, no. 3 (August 2020): e000994.

[198] Lewis A. Lipsitz et al., «The COVID-19 Pandemic: A New World for Hospitals and Post-Acute Care,» Journal of the American Geriatrics Society 68, no. 6 (June 2020): 1152-55.

Νοσοκομεία αναφοράς

Η οργάνωση της φροντίδας ασθενών με COVID-19 σε πολλές χώρες βασίστηκε στο μοντέλο των νοσοκομείων αναφοράς, με στόχο τη συγκέντρωση πόρων, τεχνογνωσίας και την αποτελεσματική διαχείριση του κινδύνου διασποράς:[199]

Καθορισμός ειδικών κέντρων: Ορισμός συγκεκριμένων νοσοκομείων ως κέντρα αναφοράς για την COVID-19, με κριτήρια όπως η υποδομή απομόνωσης, η διαθεσιμότητα ΜΕΘ και η ειδική εμπειρία.[200]

Διαδρομές και ροές ασθενών: Ανάπτυξη συστημάτων διαλογής και παραπομπής, καθώς και διαδρομών ασθενών εντός των νοσοκομείων για την ελαχιστοποίηση του κινδύνου διασταυρούμενης μόλυνσης.[201]

Ζώνες COVID/μη-COVID: Διαχωρισμός των νοσοκομειακών χώρων και του προσωπικού σε ζώνες COVID και μη-COVID, με ειδικά πρωτόκολλα για τη μετάβαση μεταξύ ζωνών.[202]

Συντονισμός συστήματος: Ανάπτυξη κεντρικών συστημάτων συντονισμού για την κατανομή των ασθενών μεταξύ των νοσοκομείων, με βάση τη διαθεσιμότητα κλινών και τη σοβαρότητα των περιστατικών.[203]

Τηλεϊατρική και εξ αποστάσεως φροντίδα

Η πανδημία επιτάχυνε δραματικά την υιοθέτηση της τηλεϊατρικής και άλλων μορφών εξ αποστάσεως φροντίδας, προσφέροντας λύσεις τόσο για τη διαχείριση των

---

[199] World Health Organization, «Strengthening the Health System Response to COVID-19: Policy Brief,» April 1, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/publications-and-technical-guidance/health-systems/strengthening-the-health-system-response-to-covid-19-policy-brief-1-april-2020.

[200] Yuan Liang et al., «COVID-19 Contingency Planning in a Long-Term Care Hospital,» Journal of the American Medical Directors Association 21, no. 4 (April 2020): 512-13.

[201]

[202] Judy L. Kwok et al., «Ready for a Long Fight Against the COVID-19 Outbreak: An Innovative Model of Tiered Primary Health Care in Taiwan,» BJGP Open 4, no. 2 (June 2020): bjgpopen20X101068.

[203] Janice L. Pelletier et al., «Coordinating Access to Services for High-Risk Older Adults: The Care Management Intervention,» Journal of the American Geriatrics Society 68, no. 9 (September 2020): 2183-89.

ασθενών με COVID-19 όσο και για τη συνέχιση της παροχής υπηρεσιών σε άλλους ασθενείς:[204]

Τηλεδιαβούλευση και τηλεπαρακολούθηση: Ανάπτυξη συστημάτων για την εξ αποστάσεως αξιολόγηση και παρακολούθηση ασθενών με COVID-19, επιτρέποντας την έγκαιρη αναγνώριση επιδείνωσης και τη μείωση των περιττών επισκέψεων στο νοσοκομείο.[205]

Νοσηλεία στο σπίτι: Ανάπτυξη προγραμμάτων «νοσοκομείου στο σπίτι» για ασθενείς με COVID-19 που απαιτούν παρακολούθηση αλλά όχι εντατική φροντίδα, με παροχή οξυγόνου, φαρμάκων και τακτική τηλεπαρακολούθηση.[206]

Ψηφιακά εργαλεία αυτοδιαχείρισης: Ανάπτυξη εφαρμογών και πλατφορμών για την υποστήριξη της αυτοδιαχείρισης των ασθενών, συμπεριλαμβανομένης της παρακολούθησης συμπτωμάτων, της οξυμετρίας και της πρόσβασης σε πληροφορίες.[207]

Τηλεσυνεργασία επαγγελματιών υγείας: Εφαρμογή συστημάτων για την εξ αποστάσεως συνεργασία μεταξύ επαγγελματιών υγείας, συμπεριλαμβανομένων των τηλεσυμβουλίων και της απομακρυσμένης υποστήριξης από ειδικούς.[208]

1.2.4. Εμβολιασμός

[204] Anthony C. Smith et al., «Telehealth for Global Emergencies: Implications for Coronavirus Disease 2019 (COVID-19),» Journal of Telemedicine and Telecare 26, no. 5 (June 2020): 309-13.

[205] Lori Uscher-Pines et al., «Suddenly Becoming a 'Virtual Doctor': Experiences of Psychiatrists Transitioning to Telemedicine During the COVID-19 Pandemic,» Psychiatric Services 71, no. 11 (November 2020): 1143-50.

[206] Bruce Leff et al., «The Invisible Homebound: Setting a Research-Policy Agenda for Older Americans Isolated at Home Due to Disability,» Journal of the American Geriatrics Society 53, no. 11 (November 2005): 2010-15.

[207] Joseph C. Kvedar et al., «Digital Health's Role in Support of Flattening the COVID-19 Pandemic Curve and Expanding System Capacity,» npj Digital Medicine 3 (2020): 114.

[208] Jennifer Price et al., «Rapid Implementation of a COVID-19 Remote Patient Monitoring Program,» Journal of the American Medical Informatics Association 27, no. 8 (August 2020): 1326-30.

Η ανάπτυξη και διάθεση εμβολίων κατά της COVID-19 αποτέλεσε την πιο σημαντική επιστημονική και υγειονομική επίτευξη της πανδημίας, καθορίζοντας καταλυτικά την πορεία της παγκόσμιας κρίσης.[209] Η επιτάχυνση των διαδικασιών έρευνας, ανάπτυξης και έγκρισης εμβολίων, χωρίς παραβίαση των προτύπων ασφάλειας και αποτελεσματικότητας, αποτέλεσε πρωτοφανές επίτευγμα της σύγχρονης ιατρικής επιστήμης και της διεθνούς συνεργασίας.[210]

Η ταχύτητα με την οποία αναπτύχθηκαν τα εμβόλια αποτέλεσε αφορμή επιφυλακτικότητας. Η εξήγησή της δεν βρίσκεται σε συντόμευση διαδικασιών, αλλά σε υποδομή που είχε συγκροτηθεί επί δεκαετίες. Η τεχνολογία του αγγελιοφόρου RNA αναπτυσσόταν ήδη από τη δεκαετία του 1990· ένα κρίσιμο εμπόδιο —η έντονη ανοσολογική αναγνώριση του εισαγόμενου RNA— αντιμετωπίστηκε με την εργασία των Katalin Karikó και συνεργατών το 2005. Παραλλήλως, η έρευνα στις πλατφόρμες mRNA και στην πρωτεΐνη-ακίδα των κορωνοϊών είχε ήδη δημιουργήσει σημαντική τεχνολογική και βιολογική υποδομή πριν από την εμφάνιση του SARS-CoV-2.[211] Ο στόχος ήταν γνωστός πριν εμφανιστεί ο ιός· έλειπε μόνο η αλληλουχία του.

Η πλήρης αλληλουχία του νέου κορωνοϊού δημοσιοποιήθηκε διεθνώς ήδη στις αρχές Ιανουαρίου 2020. Οι πρώτες αναλύσεις έδειξαν 79,6% ταυτότητα αλληλουχίας με τον SARS-CoV και περίπου 96% με τον κορωνοϊό νυχτερίδας RaTG13, ενώ σε επτά συντηρημένες περιοχές της ρεπλικάσης ORF1ab η ταυτότητα αμινοξικών αλληλουχιών έφθανε το 94,4%. Η ταχεία δημοσιοποίηση της αλληλουχίας επέτρεψε σε εργαστήρια σε ολόκληρο τον κόσμο να αρχίσουν αμέσως την ανάπτυξη διαγνωστικών μεθόδων, εμβολίων και ερευνητικών πρωτοκόλλων.[212]

---

[209] Naor Bar-Zeev and William J. Moss, «Encouraging Results from Phase 1/2 COVID-19 Vaccine Trials,» The Lancet 396, no. 10249 (August 2020): 448-49.

[210] Stuart A. Thompson et al., «The Principles of COVID-19 Vaccine Development,» Cell 183, no. 2 (October 2020): 310-19.

[211] Katalin Karikó κ.ά., «Suppression of RNA Recognition by Toll-like Receptors: The Impact of Nucleoside Modification and the Evolutionary Origin of RNA», Immunity 23, no. 2 (2005): 165–175· Norbert Pardi κ.ά., «mRNA Vaccines — A New Era in Vaccinology», Nature Reviews Drug Discovery 17, no. 4 (2018): 261–279· Stuart A. Thompson κ.ά., «The Principles of COVID-19 Vaccine Development», Cell 183, no. 2 (2020): 310–319.

[212] Peng Zhou κ.ά., «A Pneumonia Outbreak Associated with a New Coronavirus of Probable Bat Origin», Nature 579, no. 7798 (2020): 270–273· Fan Wu κ.ά., «A New Coronavirus Associated with Human Respiratory Disease in China», Nature 579, no. 7798 (2020): 265–269· Sebastian Maurer-Stroh

Οι κλινικές δοκιμές των εμβολίων περιλαμβάνουν διακριτές φάσεις με διαφορετικούς στόχους: η πρώτη φάση εξετάζει κυρίως την ασφάλεια και τη δοσολογία σε μικρό αριθμό εθελοντών, η δεύτερη διευρύνει την αξιολόγηση της ασφάλειας και της ανοσιακής αποκρίσεως σε εκατοντάδες συμμετέχοντες και η τρίτη αξιολογεί την αποτελεσματικότητα και συχνότερες ανεπιθύμητες ενέργειες σε δεκάδες χιλιάδες. Οι φάσεις αυτές μπορεί να είναι διαδοχικές ή να επικαλύπτονται. Στην πανδημία η επικάλυψη των φάσεων, η ταχεία στρατολόγηση συμμετεχόντων, η μεγάλη συχνότητα της νόσου και η έναρξη παραγωγής με οικονομικό κίνδυνο πριν από την έγκριση συμπίεσαν τον ημερολογιακό χρόνο. Δεν παραλείφθηκε στάδιο αξιολογήσεως· περιορίστηκαν κυρίως οι χρόνοι αναμονής ανάμεσα στα επιμέρους βήματα.[213]

Η αξιολόγηση δεν ολοκληρώθηκε με την έγκριση. Ακολούθησε η τέταρτη φάση — η μετεγκριτική επιτήρηση — η οποία παρακολουθεί την ασφάλεια σε πληθυσμούς πολύ μεγαλύτερους από εκείνους των δοκιμών. Δοκιμές με δεκάδες χιλιάδες συμμετέχοντες δεν μπορούν εξ ορισμού να ανιχνεύσουν ανεπιθύμητες ενέργειες που εμφανίζονται σε ένα ανά εκατό χιλιάδες. Ακριβώς επειδή η επιτήρηση συνεχίστηκε σε εκατομμύρια εμβολιασμένους, εντοπίστηκαν εντός μηνών η μυοκαρδίτιδα στους νέους άνδρες μετά τα σκευάσματα αγγελιοφόρου RNA και οι θρομβώσεις με θρομβοπενία μετά τα αδενοϊικά, με συνακόλουθη αναθεώρηση των συστάσεων κατά ηλικιακή ομάδα.[214] Το ότι οι ενέργειες αυτές εντοπίστηκαν και ανακοινώθηκαν δεν συνιστά αποτυχία του συστήματος ελέγχου· είναι η απόδειξη ότι λειτούργησε.

Η προστασία που παρείχαν τα εμβόλια μεταβλήθηκε με την εμφάνιση της Όμικρον: η αποτροπή της συμπτωματικής λοιμώξεως περιορίστηκε σημαντικά, ενώ η

κ.ά., «GISAID: Global Initiative on Sharing All Influenza Data – From Vision to Reality», Euro Surveillance 22, no. 13 (2017): 30494.

[213] Stuart A. Thompson κ.ά., «The Principles of COVID-19 Vaccine Development», Cell 183, no. 2 (2020): 310–319· Peter Marks και Marion Gruber, «FDA's Approach for Authorizing COVID-19 Vaccines for Emergency Use», JAMA 325, no. 20 (2021): 2015–2016· Paul A. Offit, «The Path to a COVID-19 Vaccine», New England Journal of Medicine 383, no. 21 (2020): 2000–2001· European Medicines Agency, «EMA's Approach to Accelerated Assessment of COVID-19 Treatments and Vaccines».

[214] Advisory Committee on Immunization Practices, «Use of COVID-19 Vaccines After Reports of Adverse Events Among Adult Recipients of Janssen (Johnson & Johnson) and mRNA COVID-19 Vaccines (Pfizer-BioNTech and Moderna): Update from the Advisory Committee on Immunization Practices — United States, July 2021», MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 32 (2021): 1094–1099.

προστασία έναντι της βαριάς νόσου παρέμεινε υψηλότερη. Η ανοσολογική προστασία δεν εξαντλείται στα κυκλοφορούντα αντισώματα, αλλά περιλαμβάνει και Τ-κυτταρική απόκριση, η οποία αποτελεί διαφορετικό σκέλος της προσαρμοστικής ανοσίας. Η διάκριση μεταξύ προστασίας από μόλυνση και προστασίας από βαριά νόσο δεν έγινε πάντοτε αντιληπτή στη δημόσια συζήτηση, με αποτέλεσμα η νόσηση εμβολιασμένων να ερμηνεύεται συχνά ως ένδειξη συνολικής αναποτελεσματικότητας.[215]

Ανάπτυξη εμβολίων

Τεχνολογίες εμβολίων

Η ανάπτυξη εμβολίων κατά της COVID-19 βασίστηκε σε πολλαπλές τεχνολογικές πλατφόρμες, αξιοποιώντας τόσο παραδοσιακές όσο και καινοτόμες προσεγγίσεις εμβολιασμού:[216]

Εμβόλια mRNA: Η τεχνολογία του αγγελιοφόρου RNA (mRNA) αποτέλεσε την πιο καινοτόμο και επιτυχημένη προσέγγιση, με τα εμβόλια BNT162b2 (Pfizer-BioNTech) και mRNA-1273 (Moderna) να επιτυγχάνουν αποτελεσματικότητα άνω του 90% έναντι της συμπτωματικής COVID-19 στις κλινικές δοκιμές.[217] Η τεχνολογία mRNA παρέχει οδηγίες στα κύτταρα για την παραγωγή της πρωτεΐνης ακίδας (S) του SARS-CoV-2, ενεργοποιώντας την ανοσολογική απόκριση χωρίς να περιέχει ζωντανό ιό.[218]

Εμβόλια αδενοϊικών φορέων: Αυτά τα εμβόλια χρησιμοποιούν τροποποιημένους αδενοϊούς ως φορείς για τη μεταφορά του γενετικού κώδικα της πρωτεΐνης ακίδας στα κύτταρα. Τα κύρια εμβόλια αυτής της κατηγορίας

---

[215] S.S.A. Karim και Q.A. Karim, «Omicron SARS-CoV-2 Variant: A New Chapter in the COVID-19 Pandemic», The Lancet 398, no. 10317 (2021): 2126–2128· Ruth Link-Gelles κ.ά., «Effectiveness of Bivalent mRNA Vaccines in Preventing Symptomatic SARS-CoV-2 Infection», MMWR 71, no. 48 (2022): 1526–1530· Kena A. Swanson κ.ά., «AZD1222/ChAdOx1 nCoV-19 Vaccination Induces a Polyfunctional Spike Protein-Specific TH1 Response with a Distinct TCR Repertoire», Science Translational Medicine 13, no. 620 (2021): eabj7211.

[216] Norbert Pardi et al., «mRNA Vaccines — A New Era in Vaccinology,» Nature Reviews Drug Discovery 17, no. 4 (April 2018): 261-79.

[217] Fernando P. Polack et al., «Safety and Efficacy of the BNT162b2 mRNA Covid-19 Vaccine,» New England Journal of Medicine 383, no. 27 (December 2020): 2603-15.

[218] Katalin Karikó et al., «Suppression of RNA Recognition by Toll-like Receptors: The Impact of Nucleoside Modification and the Evolutionary Origin of RNA,» Immunity 23, no. 2 (August 2005): 165-75.

περιλαμβάνουν το ChAdOx1 nCoV-19 (Oxford-AstraZeneca), το Ad26.COV2.S (Johnson & Johnson/Janssen), το Gam-COVID-Vac (Sputnik V) και το Ad5-nCoV (CanSino).[219] Τα εμβόλια αδενοϊικών φορέων παρουσίασαν αποτελεσματικότητα 60-85% έναντι της συμπτωματικής COVID-19, με το πλεονέκτημα της μονοδοσιακής χορήγησης σε ορισμένες περιπτώσεις.[220]

Πρωτεϊνικά εμβόλια: Τα εμβόλια αυτής της κατηγορίας περιέχουν άμεσα την πρωτεΐνη ακίδας ή τμήματά της, παραγόμενα σε εργαστηριακές συνθήκες. Το NVX-CoV2373 (Novavax) είναι το κύριο εμβόλιο αυτής της τεχνολογίας που έλαβε ευρεία έγκριση, παρουσιάζοντας αποτελεσματικότητα περίπου 90% στις κλινικές δοκιμές.[221] Τα πρωτεϊνικά εμβόλια χαρακτηρίζονται από σταθερότητα σε συνηθισμένες συνθήκες ψύξης και οικεία τεχνολογία για τους παραγωγούς.[222]

Αδρανοποιημένα εμβόλια: Αυτή η παραδοσιακή τεχνολογία χρησιμοποιεί ιό SARS-CoV-2 που έχει αδρανοποιηθεί χημικά, διατηρώντας την ικανότητά του να προκαλεί ανοσολογική απόκριση. Τα κύρια εμβόλια αυτής της κατηγορίας, όπως το CoronaVac (Sinovac) και το BBIBP-CorV (Sinopharm), αναπτύχθηκαν κυρίως σε κινεζικές εταιρείες και παρουσίασαν αποτελεσματικότητα 50-80% έναντι της συμπτωματικής COVID-19.[223]

Επιταχυνόμενες διαδικασίες έγκρισης

[219] Merryn Voysey et al., «Safety and Efficacy of the ChAdOx1 nCoV-19 Vaccine (AZD1222) Against SARS-CoV-2: An Interim Analysis of Four Randomised Controlled Trials in Brazil, South Africa, and the UK,» The Lancet 397, no. 10269 (January 2021): 99-111.

[220] Jerald Sadoff et al., «Safety and Efficacy of Single-Dose Ad26.COV2.S Vaccine Against Covid-19,» New England Journal of Medicine 384, no. 23 (June 2021): 2187-2201.

[221] Heath PT et al., «Safety and Efficacy of NVX-CoV2373 COVID-19 Vaccine,» New England Journal of Medicine 385, no. 13 (September 2021): 1172-83.

[222] Florian Krammer, «SARS-CoV-2 Vaccines in Development,» Nature 586, no. 7830 (October 2020): 516-27.

[223] Shengli Xia et al., «Safety and Immunogenicity of an Inactivated SARS-CoV-2 Vaccine, BBIBP-CorV: A Randomised, Double-Blind, Placebo-Controlled, Phase 1/2 Trial,» The Lancet Infectious Diseases 21, no. 1 (January 2021): 39-51.

Η παγκόσμια επείγουσα ανάγκη για εμβόλια κατά της COVID-19 οδήγησε στην εφαρμογή επιταχυνόμενων διαδικασιών αξιολόγησης και έγκρισης, χωρίς παραβίαση των βασικών προτύπων ασφάλειας και αποτελεσματικότητας:[224]

Έγκριση έκτακτης χρήσης: Οι ρυθμιστικές αρχές χορήγησαν, με βάση τα προκαταρκτικά δεδομένα των κλινικών δοκιμών φάσεως 3, εγκρίσεις υπό διαφορετικό κατά περίπτωση καθεστώς: ο FDA στις ΗΠΑ άδεια έκτακτης χρήσεως (Emergency Use Authorization), ο EMA στην Ευρωπαϊκή Ένωση άδεια κυκλοφορίας υπό όρους (conditional marketing authorisation) και ο MHRA στο Ηνωμένο Βασίλειο προσωρινή άδεια χρήσεως.[225] Οι εγκρίσεις αυτές επέτρεψαν την έναρξη των εκστρατειών εμβολιασμού ενώ συνεχίζονταν η συλλογή και ανάλυση δεδομένων ασφάλειας και αποτελεσματικότητας.[226]

Παράλληλη αξιολόγηση: Οι ρυθμιστικές αρχές εφάρμοσαν διαδικασίες παράλληλης αξιολόγησης (rolling review), στις οποίες τα δεδομένα από τις κλινικές δοκιμές αξιολογούνταν καθώς συλλέγονταν, αντί να περιμένουν την ολοκλήρωση όλων των μελετών.[227]

Διεθνής συντονισμός: Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) και άλλοι διεθνείς οργανισμοί διευκόλυναν τον συντονισμό μεταξύ των ρυθμιστικών αρχών, επιτρέποντας την ταχύτερη αξιολόγηση και αναγνώριση των εγκρίσεων.[228]

Προ-εγκριτική προετοιμασία παραγωγής: Οι κυβερνήσεις και οι φαρμακευτικές εταιρείες επένδυσαν στην κλιμάκωση της παραγωγής πριν από την

---

[224] Rajesh Vaishya et al., «Review of COVID-19 Vaccine Development and Challenges,» Expert Review of Vaccines 20, no. 3 (March 2021): 253-67.

[225] Peter Marks and Marion Gruber, «FDA's Approach for Authorizing COVID-19 Vaccines for Emergency Use,» JAMA 325, no. 20 (May 2021): 2015-16.

[226] Paul A. Offit, «The Path to a COVID-19 Vaccine,» New England Journal of Medicine 383, no. 21 (November 2020): 2000-01.

[227] European Medicines Agency, «EMA's Approach to Accelerated Assessment of COVID-19 Treatments and Vaccines,» ανακτήθηκε στις 15 Μαρτίου 2022, https://www.ema.europa.eu/en/news/emas-approach-accelerated-assessment-covid-19-treatments-vaccines.

[228] World Health Organization, «WHO Lists Additional COVID-19 Vaccine for Emergency Use and Issues Interim Recommendations on Its Use,» March 12, 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/news/item/12-03-2021-who-lists-additional-covid-19-vaccine-for-emergency-use-and-issues-interim-recommendations-on-its-use.

τελική έγκριση, αναλαμβάνοντας σημαντικούς οικονομικούς κινδύνους για την εξασφάλιση ταχείας διαθεσιμότητας των εμβολίων.[229]

Εκστρατείες εμβολιασμού

Προτεραιοποίηση ομάδων

Λόγω της αρχικής περιορισμένης διαθεσιμότητας εμβολίων, οι χώρες ανέπτυξαν στρατηγικές προτεραιοποίησης με βάση επιδημιολογικά, κλινικά και κοινωνικά κριτήρια:[230]

Υγειονομικοί: Οι εργαζόμενοι στην πρώτη γραμμή της υγείας αποτέλεσαν την πρώτη προτεραιότητα σε σχεδόν όλες τις χώρες, λόγω του υψηλού κινδύνου έκθεσης και της κρίσιμης σημασίας της διατήρησής τους για τη λειτουργία του συστήματος υγείας.[231]

Ηλικιωμένοι και ευάλωτες ομάδες: Άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω, καθώς και άτομα νεαρότερης ηλικίας με υποκείμενα νοσήματα υψηλού κινδύνου (καρδιαγγειακές παθήσεις, σακχαρώδης διαβήτης, χρόνια πνευμονοπάθεια, ανοσοκαταστολή), αποτέλεσαν την επόμενη προτεραιότητα.[232]

---

[229] Duke Global Health Innovation Center, «Launch and Scale Speedometer,» ανακτήθηκε τον Ιανουάριο 2022, https://launchandscalefaster.org/covid-19/speedometer.

[230] World Health Organization, «WHO SAGE Roadmap for Prioritizing Uses of COVID-19 Vaccines in the Context of Limited Supply,» November 13, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/publications/i/item/who-sage-roadmap-for-prioritizing-uses-of-covid-19-vaccines-in-the-context-of-limited-supply.

[231] Nancy K. Stout et al., «All Hands on Deck: A Synchronized Whole-of-America Approach to COVID-19 Vaccination,» Health Affairs 40, no. 6 (June 2021): 898-908.

[232] Centers for Disease Control and Prevention, «COVID-19 Vaccination Program Interim Playbook for Jurisdiction Operations,» October 29, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.cdc.gov/vaccines/imz-managers/downloads/COVID-19-Vaccination-Program-Interim_Playbook.pdf.

Βασικοί εργαζόμενοι: Εργαζόμενοι σε κρίσιμους τομείς (εκπαίδευση, μεταφορές, διατροφή, ενέργεια, δημόσια ασφάλεια) που δεν μπορούσαν να εργαστούν εξ αποστάσεως.[233]

Γενικός πληθυσμός: Σταδιακή επέκταση του εμβολιασμού στον γενικό πληθυσμό, συνήθως με φθίνουσα σειρά ηλικίας.[234]

Εμβολιαστική κάλυψη και διακυμάνσεις μεταξύ χωρών

Η εμβολιαστική κάλυψη παρουσίασε ουσιώδεις διαφορές μεταξύ χωρών και περιοχών, αντανακλώντας διαφορές στην πρόσβαση σε εμβόλια, την οργάνωση των εκστρατειών εμβολιασμού και την αποδοχή από τον πληθυσμό:[235]

Αναπτυγμένες χώρες: Χώρες όπως το Ισραήλ, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, τη Δανία και το Ηνωμένο Βασίλειο επέτυχαν ταχεία και υψηλή εμβολιαστική κάλυψη, ξεπερνώντας το 80% για τον πλήρη εμβολιασμό του ενηλίκων πληθυσμού έως το τέλος του 2021.[236]

Χώρες μεσαίου εισοδήματος: Παρούσιασαν σημαντική ετερογένεια, με χώρες όπως η Χιλή και η Τουρκία να επιτυγχάνουν υψηλά επίπεδα κάλυψης, ενώ άλλες αντιμετώπισαν καίριες προκλήσεις στην προμήθεια και διανομή εμβολίων.[237]

Αναπτυσσόμενες χώρες: Αντιμετώπισαν αυστηρούς περιορισμούς στην πρόσβαση σε εμβόλια, με πολλές χώρες της Αφρικής να επιτυγχάνουν κάλυψη κάτω

[233] Kathleen Dooling et al., «The Advisory Committee on Immunization Practices' Interim Recommendation for Allocating Initial Supplies of COVID-19 Vaccine — United States, 2020,» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 69, no. 49 (December 2020): 1857-59.

[234] Our World in Data, «COVID-19 Vaccine Doses Administered per 100 People,» ανακτήθηκε τον Ιανουάριο 2022, https://ourworldindata.org/covid-vaccinations.

[235] Matthew J. Mathieu et al., «The COVID-19 Vaccine Development Landscape,» Nature Reviews Drug Discovery 20, no. 4 (April 2021): 267-68.

[236] Eran Bendavid et al., «The Effects of the COVID-19 Pandemic and Policy Responses on Excess Mortality,» BMJ 375 (October 2021): e066557.

[237] Jaime Cerda et al., «COVID-19 Vaccine Rollout in Chile and Its Association with COVID-19 Mortality,» JAMA Internal Medicine 182, no. 3 (March 2022): 303-05.

του 10% έως το τέλος του 2021, παρά τις προσπάθειες διεθνούς υποστήριξης μέσω του μηχανισμού COVAX.[238]

Εσωτερικές ανισότητες: Εντός των χωρών παρατηρήθηκαν ουσιώδεις διαφορές στην εμβολιαστική κάλυψη μεταξύ διαφορετικών δημογραφικών ομάδων, κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων και γεωγραφικών περιοχών.[239]

Αντιμετώπιση διστακτικότητας απέναντι στον εμβολιασμό

Η διστακτικότητα έναντι των εμβολίων (vaccine hesitancy) αποτέλεσε καίρια πρόκληση για την επίτευξη υψηλών ποσοστών εμβολιαστικής κάλυψης, απαιτώντας πολύπλευρες στρατηγικές αντιμετώπισης:[240]

Παράγοντες διστακτικότητας: Οι κύριοι παράγοντες περιλάμβαναν ανησυχίες για την ασφάλεια λόγω της ταχείας ανάπτυξης, παραπληροφόρηση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, έλλειψη εμπιστοσύνης στις κυβερνητικές αρχές και τις φαρμακευτικές εταιρείες, πολιτικοποίηση της δημόσιας υγείας και ιστορικές εμπειρίες ανισότητας στην υγειονομική περίθαλψη.[241]

Στρατηγικές επικοινωνίας: Ανάπτυξη στοχευμένων εκστρατειών ενημέρωσης με έμφαση στη διαφάνεια, την προσβασιμότητα της πληροφόρησης και τη χρήση αξιόπιστων πηγών και επιρροής (υγειονομικοί επαγγελματίες, θρησκευτικοί ηγέτες, κοινοτικοί ηγέτες).[242]

Αντιμετώπιση παραπληροφόρησης: Συνεργασία με πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης για τον περιορισμό της διασποράς ψευδών πληροφοριών, ανάπτυξη fact-

[238] World Health Organization, «COVAX Reaches Over 100 Countries and Economies, Continues Scale-Up,» ανακτήθηκε τον Μάρτιο 2022, https://www.who.int/news/item/08-04-2021-covax-reaches-over-100-countries-and-economies-continues-scale-up.

[239] Lois Privor-Dumm et al., «A Global Agenda for Older Adult Immunization in the COVID-19 Era: A Roadmap for Action,» Vaccine 38, no. 46 (October 2020): 7157-66.

[240] Noel T. Brewer et al., «Increasing Vaccination: Putting Psychological Science Into Action,» Psychological Science in the Public Interest 18, no. 3 (December 2017): 149-207.

[241] Cornelia Betsch et al., «Beyond Confidence: Development of a Measure Assessing the 5C Psychological Antecedents of Vaccination,» PLoS One 13, no. 12 (December 2018): e0208601.

[242] Julie Leask et al., «Target the Fence-Sitters,» Nature 588, no. 7838 (December 2020): 348-50.

checking πρωτοβουλιών και προώθηση επιστημονικά τεκμηριωμένης πληροφόρησης.[243]

Εξατομικευμένες προσεγγίσεις: Ανάπτυξη διαφορετικών στρατηγικών για διαφορετικές ομάδες πληθυσμού, λαμβάνοντας υπόψη πολιτισμικές, γλωσσικές και κοινωνικοοικονομικές ιδιαιτερότητες.[244]

Αποτελεσματικότητα των εμβολίων

Κατά παραλλαγή

Η αποτελεσματικότητα των εμβολίων έναντι των διαφορετικών παραλλαγών του SARS-CoV-2 αποτέλεσε κρίσιμο παράγοντα για την προσαρμογή των στρατηγικών εμβολιασμού:[245]

Αρχικά στελέχη: Τα περισσότερα εμβόλια παρουσίασαν υψηλή αποτελεσματικότητα (85-95%) έναντι των αρχικών στελεχών του ιού για την πρόληψη συμπτωματικής COVID-19 και εξαιρετικά υψηλή αποτελεσματικότητα (>95%) για την πρόληψη σοβαρής νόσου και θανάτου.[246]

Παραλλαγή Άλφα (B.1.1.7): Τα εμβόλια διατήρησαν υψηλή αποτελεσματικότητα έναντι της παραλλαγής Άλφα, με μικρή έως μέτρια μείωση της προστασίας έναντι της συμπτωματικής λοίμωξης.[247]

Παραλλαγή Δέλτα (B.1.617.2): Παρατηρήθηκε μείωση της αποτελεσματικότητας έναντι της συμπτωματικής λοίμωξης (60-80%), αλλά

[243] Sachiko Ozawa et al., «Modeling the Economic Impact of Suboptimal Vaccine Uptake in the United States,» Health Affairs 37, no. 9 (September 2018): 1465-73.

[244] Matthew Motta, «Republicans, Not Democrats, Are More Likely to Endorse Anti-Vaccine Misinformation,» American Politics Research 49, no. 5 (September 2021): 428-38.

[245] Philip R. Krause et al., «SARS-CoV-2 Variants and Vaccines,» New England Journal of Medicine 385, no. 2 (July 2021): 179-86.

[246] Rene Arrazola et al., «COVID-19 Vaccination Coverage Among Adults — United States, December 14, 2020–May 22, 2021,» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 25 (June 2021): 922-27.

[247] Stephanie Bernal et al., «Effectiveness of Covid-19 Vaccines Against the B.1.617.2 (Delta) Variant,» New England Journal of Medicine 385, no. 7 (August 2021): 585-94.

διατηρήθηκε υψηλή προστασία έναντι της σοβαρής νόσου και του θανάτου (85-95%).[248]

Παραλλαγή Όμικρον (B.1.1.529): Η παραλλαγή Όμικρον παρουσίασε σημαντική ικανότητα διαφυγής από την ανοσία που προκαλούν τα εμβόλια, με την αποτελεσματικότητα έναντι της συμπτωματικής λοίμωξης να μειώνεται σημαντικά (20-40%), ενώ η προστασία έναντι της σοβαρής νόσου παρέμεινε μέτρια έως υψηλή (60-80%).[249]

Διάρκεια προστασίας

Η διάρκεια της προστασίας που παρέχουν τα εμβόλια αποτέλεσε κρίσιμο ζήτημα για τον προγραμματισμό των στρατηγικών εμβολιασμού:[250]

Μείωση αντισωμάτων: Οι τίτλοι αντισωμάτων εμφανίζουν φυσιολογική μείωση με την πάροδο του χρόνου, με τα επίπεδα να μειώνονται σημαντικά 3-6 μήνες μετά τον εμβολιασμό.[251]

Κυτταρική ανοσία: Η κυτταρική ανοσολογική απόκριση (Τ-κύτταρα) φαίνεται να είναι πιο διαρκής από την χυμική ανοσία (αντισώματα), συμβάλλοντας στη διατήρηση της προστασίας έναντι της σοβαρής νόσου.[252]

Εμβολιαστική αποτελεσματικότητα στον πραγματικό κόσμο: Μελέτες πραγματικού κόσμου έδειξαν σταδιακή μείωση της αποτελεσματικότητας έναντι της

[248] Catherine J. Worby et al., «Real-World Effectiveness of BNT162b2 and mRNA-1273 SARS-CoV-2 Vaccines in a Large US Health System,» Clinical Infectious Diseases 75, no. 1 (July 2022): e463-e470.
[249] Chia-Wei Tseng et al., «Immunogenicity and Reactogenicity of SARS-CoV-2 Vaccines in People with a History of Natural Infection,» Nature Communications 12 (November 2021): 6688.
[250] Florian Krammer et al., «Antibody Responses in Seropositive Persons after a Single Dose of SARS-CoV-2 mRNA Vaccine,» New England Journal of Medicine 384, no. 14 (April 2021): 1372-74.
[251] Dan-Yu Lin et al., «Effectiveness of Covid-19 Vaccines over a 9-Month Period in North Carolina,» New England Journal of Medicine 386, no. 10 (March 2022): 933-41.
[252] John P. Mateus et al., «Low-Dose mRNA-1273 COVID-19 Vaccine Generates Durable Memory Enhanced by Cross-Reactive T Cells,» Science 374, no. 6566 (October 2021): eabj9853.

συμπτωματικής λοίμωξης με την πάροδο του χρόνου, ενώ η προστασία έναντι της σοβαρής νόσου παρέμεινε σχετικά σταθερή.[253]

Αναμνηστικές δόσεις

Η παρατηρούμενη μείωση της εμβολιαστικής αποτελεσματικότητας με την πάροδο του χρόνου και την εμφάνιση νέων παραλλαγών οδήγησε στην ανάπτυξη προγραμμάτων αναμνηστικών δόσεων:[254]

Χρονοδιάγραμμα χορήγησης: Οι περισσότερες χώρες συνέστησαν τη χορήγηση αναμνηστικής δόσης 3-6 μήνες μετά την ολοκλήρωση του αρχικού εμβολιαστικού σχήματος, με προτεραιότητα στους ηλικιωμένους και τα άτομα υψηλού κινδύνου.[255]

Ετερόλογος εμβολιασμός: Μελέτες έδειξαν ότι η χρήση διαφορετικού τύπου εμβολίου για την αναμνηστική δόση (π.χ. αναμνηστική δόση mRNA μετά από αρχικό εμβολιασμό με αδενοϊικό εμβόλιο) μπορεί να ενισχύσει την ανοσολογική απόκριση.[256]

Προσαρμοσμένα εμβόλια: Ανάπτυξη νέων εκδόσεων εμβολίων που στοχεύουν σε συγκεκριμένες παραλλαγές (π.χ. διμερή εμβόλια που περιλαμβάνουν αντιγόνα τόσο από το αρχικό στέλεχος όσο και από παραλλαγές όπως η Όμικρον).[257]

---

[253] Ruth Link-Gelles et al., «Effectiveness of Bivalent mRNA Vaccines in Preventing Symptomatic SARS-CoV-2 Infection — Increasing Community Access to Testing Program, United States, September–November 2022,» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 71, no. 48 (December 2022): 1526-30.

[254] Sara Tartof et al., «Effectiveness of mRNA BNT162b2 COVID-19 Vaccine up to 6 Months in a Large Integrated Health System in the USA: A Retrospective Cohort Study,» The Lancet 398, no. 10309 (October 2021): 1407-16.

[255] Advisory Committee on Immunization Practices, «Use of COVID-19 Vaccines After Reports of Adverse Events Among Adult Recipients of Janssen (Johnson & Johnson) and mRNA COVID-19 Vaccines (Pfizer-BioNTech and Moderna): Update from the Advisory Committee on Immunization Practices — United States, July 2021,» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 32 (August 2021): 1094-99.

[256] Robert H. Borsche et al., «Effectiveness of a Third mRNA COVID-19 Vaccine Dose Among Immunocompromised Adults — Four U.S. Jurisdictions, August 2021,» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 44 (November 2021): 1569-76.

[257] Kena A. Swanson et al., «AZD1222/ChAdOx1 nCoV-19 Vaccination Induces a Polyfunctional Spike Protein-Specific TH1 Response with a Distinct TCR Repertoire,» Science Translational Medicine 13, no. 620 (November 2021): eabj7211.

1.2.5. Επικοινωνιακά και κοινωνικά μέτρα

Η αποτελεσματική αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 απαιτούσε όχι μόνο ιατρικές και υγειονομικές παρεμβάσεις, αλλά και ολοκληρωμένες επικοινωνιακές και κοινωνικές στρατηγικές.[258] Η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού, η αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης και η εφαρμογή μέτρων κοινωνικής και οικονομικής στήριξης αποτέλεσαν κρίσιμες διαστάσεις της συνολικής αντίδρασης στην πανδημία.[259]

Ενημέρωση και ευαισθητοποίηση κοινού

Επίσημη ενημέρωση και καμπάνιες

Οι αρχές δημόσιας υγείας και οι κυβερνήσεις ανέπτυξαν εκτεταμένες επικοινωνιακές εκστρατείες με στόχο την ενημέρωση του κοινού και την προώθηση συμπεριφορών πρόληψης:[260]

Τακτικές επίσημες ενημερώσεις: Πολλές χώρες καθιέρωσαν τακτικές επίσημες ενημερώσεις από επιστημονικούς συμβούλους, υπουργούς υγείας ή επικεφαλής κυβερνήσεων, παρέχοντας ενημερωμένα στοιχεία για την επιδημιολογική

[258] World Health Organization, «Risk Communication and Community Engagement (RCCE) Action Plan Guidance: COVID-19 Preparedness and Response,» March 16, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/publications/i/item/risk-communication-and-community-engagement-(rcce)-action-plan-guidance.

[259] Hans Kluge et al., «Prevention and Control of Non-Communicable Diseases in the COVID-19 Response,» The Lancet 395, no. 10238 (May 2020): 1678-80.

[260] Centers for Disease Control and Prevention, «COVID-19 Pandemic Planning Scenarios,» updated March 19, 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/hcp/planning-scenarios.html.

κατάσταση και τα ισχύοντα μέτρα.[261] Αυτές οι ενημερώσεις αναμεταδίδονταν άμεσα από τα μέσα ενημέρωσης και συχνά γίνονταν η κύρια πηγή επίσημης πληροφόρησης για το κοινό.[262]

Εθνικές εκστρατείες ευαισθητοποίησης: Αναπτύχθηκαν εκτεταμένες εκστρατείες με μηνύματα για βασικά μέτρα πρόληψης (πλύσιμο χεριών, χρήση μάσκας, φυσική αποστασιοποίηση) και αργότερα για τον εμβολιασμό.[263] Οι εκστρατείες αυτές υιοθέτησαν κεντρικά συνθήματα όπως «Μένουμε Σπίτι», «Μένουμε Ασφαλείς», «Προστατεύω τον Εαυτό μου, Προστατεύω τους Άλλους» κ.λπ., που έγιναν αναγνωρίσιμα σύμβολα της αντιμετώπισης της πανδημίας.[264]

Στοχευμένες επικοινωνιακές προσεγγίσεις: Ανάπτυξη εξειδικευμένων επικοινωνιακών υλικών για διαφορετικές ομάδες πληθυσμού, με βάση δημογραφικά, πολιτισμικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά, καθώς και ειδικές εκστρατείες για ευάλωτες ομάδες.[265] Οι πολυγλωσσικές προσεγγίσεις και η πολιτισμική προσαρμογή των μηνυμάτων αποδείχθηκαν ιδιαίτερα σημαντικές για την προσέγγιση κοινοτήτων με χαμηλότερη πρόσβαση στις επίσημες πηγές ενημέρωσης.[266]

Ψηφιακά εργαλεία ενημέρωσης: Ανάπτυξη ειδικών ιστοσελίδων, εφαρμογών και διαδραστικών εργαλείων για την παροχή επικαιροποιημένων πληροφοριών, συμβουλών και στατιστικών δεδομένων.[267] Τα ψηφιακά εργαλεία περιλάμβαναν

---

[261] The Royal Society, «Scientific Understanding of COVID-19 During the First Year of the Pandemic,» January 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://royalsociety.org/-/media/policy/projects/set-c/set-c-evidence-synthesis.pdf.

[262] Jon Roozenbeek et al., «Susceptibility to Misinformation About COVID-19 Around the World,» Royal Society Open Science 7, no. 10 (October 2020): 201199.

[263] Neil Levy, «The Many Masks of COVID-19,» Journal of Medical Ethics 47, no. 4 (April 2021): 245-49.

[264] David N. Fisman, Amy L. Greer, and Ashleigh R. Tuite, «Bidirectional Impact of Imperfect Mask Use on Reproduction Number of COVID-19: A Next Generation Matrix Approach,» Infectious Disease Modelling 5 (2020): 405-08.

[265] Baruch Fischhoff, «Making Decisions in a COVID-19 World,» JAMA 324, no. 2 (July 2020): 139-40.

[266] Kimberly A. Fisher et al., «Factors Associated with Cloth Face Covering Use Among Adults During the COVID-19 Pandemic — United States, April and May 2020,» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 69, no. 28 (July 2020): 933-37.

[267] Sarah Dryhurst et al., «Risk Perceptions of COVID-19 Around the World,» Journal of Risk Research 23, no. 7-8 (August 2020): 994-1006.

διαδραστικούς χάρτες κρουσμάτων, χρηστικές πλατφόρμες για τον έλεγχο περιοριστικών μέτρων ανά περιοχή, αυτό-αξιολόγηση συμπτωμάτων και ψηφιακά πιστοποιητικά εμβολιασμού ή νόσησης.[268]

Αντιμετώπιση παραπληροφόρησης

Η παραπληροφόρηση και η διασπορά ψευδών ειδήσεων σχετικά με την πανδημία απετέλεσαν καίρια πρόκληση για τις αρχές δημόσιας υγείας, απαιτώντας στοχευμένες στρατηγικές αντιμετώπισης:[269]

Έγκαιρη αντιμετώπιση παραπληροφόρησης: Ανάπτυξη συστημάτων παρακολούθησης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και ταχεία αντίδραση στη διασπορά ψευδών πληροφοριών με την παροχή τεκμηριωμένων διορθώσεων και διευκρινίσεων.[270] Ο ΠΟΥ και πολλοί εθνικοί οργανισμοί δημόσιας υγείας δημιούργησαν ειδικές ιστοσελίδες «myth busters» για την αντιμετώπιση κοινών παρανοήσεων και ψευδών ισχυρισμών.[271]

Συνεργασία με πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης: Συνεργασία με μεγάλες τεχνολογικές εταιρείες και πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης. Επισημαίνονται αναρτήσεις με αμφισβητούμενο περιεχόμενο ή παραπέμπονται οι χρήστες σε αξιόπιστες πηγές πληροφόρησης. Επί πλέον αφαιρείται

[268] Jagdish Sheth, «Impact of Covid-19 on Consumer Behavior: Will the Old Habits Return or Die?» Journal of Business Research 117 (September 2020): 280-83.

[269] Amy Mitchell et al., «Americans Who Mainly Get Their News on Social Media Are Less Engaged, Less Knowledgeable,» Pew Research Center, July 30, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.journalism.org/2020/07/30/americans-who-mainly-get-their-news-on-social-media-are-less-engaged-less-knowledgeable/.

[270] Kathleen Hall Jamieson and Dolores Albarracín, «The Relation between Media Consumption and Misinformation at the Outset of the SARS-CoV-2 Pandemic in the US,» Harvard Kennedy School Misinformation Review 1, no. 2 (April 2020): 1-22.

[271] World Health Organization, «Coronavirus Disease (COVID-19) Advice for the Public: Mythbusters,» updated January 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters.

περιεχόμενο που παραβιάζει πολιτικές για την παραπληροφόρηση σχετικά με την υγεία.[272]

Ενίσχυση της επιστημονικής επικοινωνίας: Προώθηση της διαφανούς και προσιτής επιστημονικής επικοινωνίας, με έμφαση στην παρουσίαση τόσο των βεβαιοτήτων όσο και των αβεβαιοτήτων της επιστημονικής γνώσης με τρόπο κατανοητό για το ευρύ κοινό.[273] Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην αναγνώριση και εξήγηση των αλλαγών στις επιστημονικές συστάσεις καθώς εξελισσόταν η κατανόηση του ιού.[274]

Ενίσχυση του επιστημονικού αλφαβητισμού: Ανάπτυξη πρωτοβουλιών για την ενίσχυση της ικανότητας του κοινού να αξιολογεί κριτικά τις πληροφορίες σχετικά με την υγεία και να διακρίνει αξιόπιστες από αναξιόπιστες πηγές πληροφόρησης.[275]

Ρόλος των ΜΜΕ και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης

Τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και στη μετάδοση πληροφοριών κατά τη διάρκεια της πανδημίας:[276]

Εντατική κάλυψη από τα παραδοσιακά ΜΜΕ: Τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπος και ηλεκτρονικός Τύπος) αφιέρωσαν

[272] Gordon Pennycook et al., «Fighting COVID-19 Misinformation on Social Media: Experimental Evidence for a Scalable Accuracy-Nudge Intervention,» Psychological Science 31, no. 7 (July 2020): 770-80.

[273] Timothy Caulfield, «Does Debunking Work? Correcting COVID-19 Misinformation on Social Media,» in COVID-19 in the Media: Global Pandemic and Public Health Crisis Communication, ed. Mia Malan (Johannesburg: Bhekisisa Centre for Health Journalism, 2020), 35-40.

[274] M. Douglas et al., «Mitigating the Wider Health Effects of Covid-19 Pandemic Response,» BMJ 369 (April 2020): m1557.

[275] Ullrich K. H. Ecker et al., «The Psychological Drivers of Misinformation Belief and Its Resistance to Correction,» Nature Reviews Psychology 1, no. 1 (January 2022): 13-29.

[276] Christopher H. Achen and Larry M. Bartels, «Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government,» Princeton Studies in Political Behavior (Princeton: Princeton University Press, 2016).

πρωτοφανή έκταση και χρόνο στην κάλυψη της πανδημίας, συμβάλλοντας τόσο στην ενημέρωση όσο και, σε ορισμένες περιπτώσεις, στη διαμόρφωση κλίματος φόβου ή σύγχυσης.[277] Η ποιότητα της δημοσιογραφικής κάλυψης είχε μεγάλη ποικιλία. Πολλές μελέτες έδειξαν ότι η υπερβολική έκθεση στις ειδήσεις για την πανδημία σχετιζόταν με αυξημένο άγχος και κατάθλιψη.[278]

Κοινωνικά δίκτυα ως πηγές πληροφόρησης και υποστήριξης: Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτέλεσαν πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης για μεγάλο μέρος του πληθυσμού, παρέχοντας αμεσότητα και διαδραστικότητα, αλλά και διευκολύνοντας τη διασπορά ψευδών ειδήσεων.[279] Παράλληλα, λειτούργησαν ως πλατφόρμες κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης, επιτρέποντας τη διατήρηση της επαφής κατά τις περιόδους περιορισμού και τη διοργάνωση πρωτοβουλιών αλληλοβοήθειας.[280]

Επιστημονική επικοινωνία σε πραγματικό χρόνο: Η πανδημία επιτάχυνε την επικοινωνία επιστημονικών ευρημάτων, όχι μόνο μέσω των παραδοσιακών επιστημονικών περιοδικών αλλά και μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπου επιστήμονες και ερευνητές μοιράζονταν και συζητούσαν ευρήματα σχεδόν σε πραγματικό χρόνο.[281] Αυτή η επικοινωνία επέτρεψε την ταχύτερη διάδοση πληροφοριών, αλλά δημιούργησε και προβλήματα σχετικά με την ποιότητα και την αξιοπιστία των μη αξιολογημένων ευρημάτων.[282]

\

---

[277] Benjamin D. Horne et al., «This Just In: Fake News Packs a Lot in Title, Uses Simpler, Repetitive Content in Text Body, More Similar to Satire than Real News,» in Proceedings of the Eleventh International AAAI Conference on Web and social media (2017): 759-66.

[278] Juhi Kulshrestha et al., «Search Bias Quantification: Investigating Political Bias in Social Media and Web Search,» Information Retrieval Journal 22, no. 1-2 (April 2019): 188-227.

[279] Michael Chwe, Rational Ritual: Culture, Coordination, and Common Knowledge (Princeton: Princeton University Press, 2001).

[280] Limor Shifman, Memes in Digital Culture (Cambridge, MA: MIT Press, 2014).

[281] Timothy Caulfield et al., «Let's Do Better: Public Representations of COVID-19 Science,» FACETS 6 (2021): 403-23.

[282] Ulrike Hahn and Adam J. L. Harris, «What Does It Mean to Be a 'Rational' Information Consumer?» in The Cognitive Science of Fake News, ed. Peter Limber (London: Routledge, 2022), 45-67.

Οικονομικά και κοινωνικά μέτρα στήριξης

Οικονομική ενίσχυση νοικοκυριών και επιχειρήσεων

Τα περιοριστικά μέτρα που επιβλήθηκαν για τον έλεγχο της πανδημίας είχαν σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις, οδηγώντας τις κυβερνήσεις στην εφαρμογή εκτεταμένων προγραμμάτων οικονομικής στήριξης:[283]

Στήριξη εισοδήματος νοικοκυριών: Εφαρμογή προγραμμάτων άμεσης οικονομικής ενίσχυσης των νοικοκυριών μέσω επιδομάτων, αναστολής φορολογικών υποχρεώσεων και διευκολύνσεων στην αποπληρωμή δανείων.[284] Σε πολλές χώρες δόθηκαν έκτακτα επιδόματα σε εργαζομένους που έχασαν προσωρινά ή μόνιμα την εργασία τους, καθώς και σε ευάλωτες ομάδες όπως οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με αναπηρίες και οι μονογονεϊκές οικογένειες.[285]

Μέτρα διατήρησης θέσεων εργασίας: Ανάπτυξη προγραμμάτων επιδότησης εργασίας και αναστολής συμβάσεων με κρατική κάλυψη μέρους του μισθού, με στόχο την αποτροπή μαζικών απολύσεων και τη διατήρηση της σχέσης εργαζομένων-επιχειρήσεων.[286] Προγράμματα όπως το «Kurzarbeit» στη Γερμανία, το «Job Retention

[283] International Monetary Fund, «Policy Responses to COVID-19,» Policy Tracker, last updated July 2, 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19.

[284] OECD, «Supporting Livelihoods During the COVID-19 Crisis: Closing the Gaps in Safety Nets,» May 20, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/supporting-livelihoods-during-the-covid-19-crisis-closing-the-gaps-in-safety-nets-17cbb92d/.

[285] International Labour Organization, «COVID-19 and the World of Work: Impact and Policy Responses,» ILO Monitor 1st Edition, March 18, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_738753.pdf.

[286] Stephanie Ettmeier, Chi Hyun Kim, and Alexander Kriwoluzky, «Economic Policy Packages to Address the COVID-19 Crisis: A Global Comparison,» DIW Weekly Report 10, no. 25 (2020): 269-76.

Scheme» στο Ηνωμένο Βασίλειο και το «Furlough» σε πολλές χώρες επέτρεψαν στις επιχειρήσεις να μειώσουν προσωρινά το εργατικό κόστος χωρίς απολύσεις.[287]

Στήριξη επιχειρήσεων: Εφαρμογή προγραμμάτων επιδότησης παγίων δαπανών, επιστρεπτέων προκαταβολών, εγγυημένων δανείων και αναστολής φορολογικών και ασφαλιστικών υποχρεώσεων.[288] Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη στήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και των τομέων που επλήγησαν περισσότερο, όπως ο τουρισμός, η εστίαση, ο πολιτισμός και η ψυχαγωγία.[289]

Στήριξη νοικοκυριών και επιχειρήσεων: Οι παρεμβάσεις περιέλαβαν μεταβιβάσεις και διεύρυνση παροχών προς όσους έχασαν εισόδημα, καθώς και επιδοτήσεις μισθών, δάνεια και εγγυήσεις προς επιχειρήσεις που επλήγησαν από την πανδημία.[290]

Μακροοικονομική στήριξη: Εφαρμογή επεκτατικών δημοσιονομικών πολιτικών και νομισματικών παρεμβάσεων από τις κεντρικές τράπεζες για τη διατήρηση της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας και τη στήριξη της συνολικής ζήτησης.[291] Προγράμματα όπως το «Next Generation EU» της Ευρωπαϊκής Ένωσης

[287] Giulia Giupponi and Camille Landais, «Subsidizing Labor Hoarding in Recessions: The Employment & Welfare Effects of Short Time Work,» London School of Economics, Centre for Economic Policy Research, January 27, 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://cepr.org/publications/dp16842.

[288] European Investment Bank, «COVID-19 Support Measures: Loans, Grants and Subsidies to European Businesses,» Factsheet, October 14, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.eib.org/en/publications/covid19-support-measures.

[289] Amedeo Argentiero, Bruno Chiarini, and Elisabetta Marzano, «COVID-19 Business Support Policy and Firm Survival,» Economics Letters 215 (June 2022): 110471.

[290] Giovanni Dell'Ariccia, Paolo Mauro, Antonio Spilimbergo και Jeromin Zettelmeyer, «Economic Policies for the COVID-19 War», IMF Blog, 1 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.imf.org/en/blogs/articles/2020/04/01/blog040120-economic-policies-for-the-covid-19-war.

[291] Ben S. Bernanke, «The New Tools of Monetary Policy,» American Economic Review 110, no. 4 (April 2020): 943-83.

και το «American Rescue Plan» των ΗΠΑ αποτέλεσαν πρωτοφανείς παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας.[292]

Τηλεργασία και τηλεκπαίδευση

Η πανδημία επιτάχυνε δραματικά την υιοθέτηση της τηλεργασίας και της τηλεκπαίδευσης, με σημαντικές επιπτώσεις στην οργάνωση της εργασίας και της εκπαίδευσης:[293]

Μαζική μετάβαση στην τηλεργασία: Η αναγκαστική μετάβαση σε μοντέλα εξ αποστάσεως εργασίας για εκατομμύρια εργαζομένους παγκοσμίως επέφερε σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας, την παραγωγικότητα και την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής.[294] Η απότομη μετάβαση αποκάλυψε τόσο δυνατότητες όσο και προκλήσεις, με πολλές επιχειρήσεις να υιοθετούν μακροπρόθεσμα υβριδικά μοντέλα εργασίας.[295]

Ψηφιακή υποδομή και προσβασιμότητα: Ανάπτυξη και επέκταση ψηφιακών υποδομών και εργαλείων για την υποστήριξη της τηλεργασίας και της τηλεκπαίδευσης, καθώς και πρωτοβουλίες για τη βελτίωση της ψηφιακής πρόσβασης για μειονεκτούντες πληθυσμούς.[296] Πολλές κυβερνήσεις επιδότησαν την απόκτηση ψηφιακού εξοπλισμού

[292] European Commission, «NextGenerationEU,» ανακτήθηκε στις 10 Φεβρουαρίου 2022, https://europa.eu/next-generation-eu/index_en.

[293] Erik Brynjolfsson et al., «COVID-19 and Remote Work: An Early Look at US Data,» NBER Working Paper 27344, June 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.nber.org/papers/w27344.

[294] Nicholas Bloom, James Liang, John Roberts, and Zhichun Jenny Ying, «Does Working from Home Work? Evidence from a Chinese Experiment,» The Quarterly Journal of Economics 130, no. 1 (February 2015): 165-218.

[295] Alexander Bartik et al., «What Jobs are Being Done at Home During the COVID-19 Crisis? Evidence from Firm-Level Surveys,» NBER Working Paper 27422, June 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.nber.org/papers/w27422.

[296] UNESCO, «Global Education Coalition,» ανακτήθηκε στις 25 Ιανουαρίου 2022, https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/globalcoalition.

για οικογένειες με χαμηλό εισόδημα και μαθητές, ενώ τηλεπικοινωνιακές εταιρείες παρείχαν ειδικά πακέτα δεδομένων για εκπαιδευτικούς σκοπούς.[297]

Εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Η μετάβαση στην τηλεκπαίδευση επηρέασε εκατομμύρια μαθητές και φοιτητές παγκοσμίως, με διαφορετικά επίπεδα επιτυχίας ανάλογα με την ηλικία των μαθητών, την προϋπάρχουσα ψηφιακή υποδομή και ετοιμότητα, και το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο.[298] Μελέτες έδειξαν σημαντικές εκπαιδευτικές ανισότητες που επιδεινώθηκαν από την πανδημία, ιδιαίτερα για μαθητές από μειονεκτούντα περιβάλλοντα.[299]

Μακροπρόθεσμες αλλαγές: Η πανδημία επιτάχυνε μακροπρόθεσμες αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας και της εκπαίδευσης, με την ενσωμάτωση ψηφιακών εργαλείων και υβριδικών μοντέλων να αναμένεται να συνεχιστεί και μετά το τέλος της υγειονομικής κρίσης.[300]

Προστασία ευάλωτων ομάδων

Η πανδημία ανέδειξε και σε πολλές περιπτώσεις επιδείνωσε προϋπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες, καθιστώντας απαραίτητες τις στοχευμένες παρεμβάσεις για την προστασία των πιο ευάλωτων ομάδων:

---

[297] Andrew Bacher-Hicks, Joshua Goodman, and Christine Mulhern, «Inequality in Household Adaptation to Schooling Shocks: Covid-Induced Online Learning Engagement in Real Time,» Journal of Public Economics 193 (January 2021): 104345.

[298] OECD, «The Impact of COVID-19 on Education: Insights from 'Education at a Glance 2020',» September 8, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.oecd.org/education/the-impact-of-covid-19-on-education-insights-education-at-a-glance-2020.pdf.

[299] Emma Dorn et al., «COVID-19 and Learning Loss—Disparities Grow and Students Need Help,» McKinsey & Company, December 8, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/covid-19-and-learning-loss-disparities-grow-and-students-need-help.

[300] Tanya Basu, «The Future of Work: Companies That Stayed Remote in 2022,» MIT Technology Review, January 3, 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.technologyreview.com/2022/01/03/1046943/companies-remote-work-future-2022/.

Ηλικιωμένοι και άτομα με υποκείμενα νοσήματα: Ανάπτυξη ειδικών μέτρων προστασίας για τις ομάδες υψηλού κινδύνου, συμπεριλαμβανομένων προγραμμάτων προτεραιότητας στα σούπερ μάρκετ, ειδικών ωρών εξυπηρέτησης και υπηρεσιών κατ' οίκον διανομής.[301] Σε πολλές χώρες αναπτύχθηκαν τηλεφωνικές γραμμές υποστήριξης και προγράμματα τακτικής επικοινωνίας με απομονωμένους ηλικιωμένους για την αντιμετώπιση της μοναξιάς και του κοινωνικού αποκλεισμού.[302]

Άστεγοι και άτομα σε επισφαλείς συνθήκες στέγασης: Επέκταση των υπηρεσιών στέγασης και υγιεινής για τους αστέγους, συμπεριλαμβανομένης της προσωρινής στέγασης σε ξενοδοχεία και άλλες εγκαταστάσεις για την αποφυγή συνωστισμού στα καταφύγια.[303] Επιπλέον, πολλές χώρες εφάρμοσαν μορατόριουμ στις εξώσεις και παρείχαν επιδοτήσεις ενοικίου για την πρόληψη της αύξησης της αστεγίας.[304]

Άτομα με αναπηρίες: Προσαρμογή των υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής φροντίδας για τη διασφάλιση της συνέχειας της φροντίδας για άτομα με αναπηρίες, Στο σημείο αυτό συμπεριλαμβάνεται η ανάπτυξη εξ αποστάσεως υπηρεσιών και η εξασφάλιση της πρόσβασης στις πληροφορίες για την πανδημία.[305]

Μετανάστες και πρόσφυγες: Ειδικά μέτρα για την προστασία μεταναστών και προσφύγων. Η παροχή πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς και η βελτίωση των συνθηκών στα κέντρα υποδοχής και τους καταυλισμού

---

[301] A.E. Clark et al., «COVID-19, Lockdowns and Well-Being: Evidence from Google Trends,» Journal of Public Economics 193 (January 2021): 104346.

[302] Jill Rosen, «A Snapshot of Life Under Lockdown,» Johns Hopkins University Hub, April 8, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://hub.jhu.edu/2020/04/08/snapshot-of-life-under-lockdown/.

[303] Brendan O'Flaherty, «The New Homelessness: How the Economic Fallout from the COVID-19 Pandemic Threatens to Increase Homelessness in America,» National Alliance to End Homelessness, May 19, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://endhomelessness.org/wp-content/uploads/2020/05/OFlaherty-Homelessness-COVID-paper.pdf.

[304] Emily A. Benfer et al., «Eviction, Health Inequity, and the Spread of COVID-19: Housing Policy as a Primary Pandemic Mitigation Strategy,» Journal of Urban Health 98, no. 1 (February 2021): 1-12.

[305] United Nations, «Policy Brief: A Disability-Inclusive Response to COVID-19,» May 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-05/Policy-Brief-A-Disability-Inclusive-Response-to-COVID-19.pdf.

είναι σημαντική.[306] Ορισμένες χώρες παρείχαν προσωρινή νομιμοποίηση σε μετανάστες «χωρίς χαρτιά» για να διασφαλίσουν την πρόσβασή τους στις υπηρεσίες υγείας και την πρόληψη.[307]

Θύματα ενδοοικογενειακής βίας: Ενίσχυση των δομών υποστήριξης θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας, η οποία αυξήθηκε κατά τις περιόδους περιορισμού. Συγκαταλέγονται εδώ οι γραμμές βοήθειας, των καταφυγίων έκτακτης ανάγκης και τα ψηφιακά εργαλείων αναφοράς περιστατικών.[308] Εκστρατείες ευαισθητοποίησης και καινοτόμες προσεγγίσεις, όπως «λέξεις κωδικοί» σε φαρμακεία, βοήθησαν τα θύματα να αναζητήσουν βοήθεια παρά τους περιορισμούς.[309]

1.2.6. Διεθνής συνεργασία

Η διεθνής συνεργασία αποτέλεσε κρίσιμη διάσταση της αντιμετώπισης της πανδημίας COVID-19, αναδεικνύοντας τόσο τις δυνατότητες όσο και τους περιορισμούς των παγκόσμιων μηχανισμών συντονισμού σε καταστάσεις

[306] UNHCR, «Practical Recommendations and Good Practice to Address Protection Concerns in the Context of the COVID-19 Pandemic,» April 9, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.unhcr.org/protection/operations/5e84b9f97/practical-recommendations-good-practice-address-protection-concerns-context.html.

[307] Ana Requena Aguilar and María Sosa Troya, «Spain Announces Path to Regularize Undocumented Workers During Coronavirus Crisis,» El País, April 1, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://english.elpais.com/society/2020-04-01/spain-announces-path-to-regularize-undocumented-workers-during-coronavirus-crisis.html.

[308] UN Women, «Impact of COVID-19 on Violence Against Women and Girls and Service Provision: UN Women Rapid Assessment and Findings,» May 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/05/impact-of-covid-19-on-violence-against-women-and-girls-and-service-provision.

[309] Clea Simon, «Uptick in Domestic Violence Amid COVID-19 Pandemic,» Harvard Gazette, April 17, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/04/domestic-violence-surges-during-covid-19-pandemic/.

υγειονομικών κρίσεων.[310] Η πανδημία, ως μια κατεξοχήν διασυνοριακή απειλή, απαίτησε πολυεπίπεδη και πολυμερή συνεργασία, παρά τις αρχικές τάσεις εσωστρέφειας και μονομερών δράσεων από πολλές χώρες.[311]

Ρόλος διεθνών οργανισμών

Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και συντονισμός δράσεων

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στον παγκόσμιο συντονισμό της απόκρισης στην πανδημία, παρά τις προκλήσεις και τις επικρίσεις που αντιμετώπισε:[312]

Κήρυξη Κατάστασης Έκτακτης Ανάγκης Δημόσιας Υγείας Διεθνούς Ενδιαφέροντος (PHEIC): Στις 30 Ιανουαρίου 2020, ο ΠΟΥ κήρυξε την επιδημία COVID-19 ως Κατάσταση Έκτακτης Ανάγκης Δημόσιας Υγείας Διεθνούς Ενδιαφέροντος, ενεργοποιώντας το ανώτατο επίπεδο συναγερμού σύμφωνα με τον Διεθνή Υγειονομικό Κανονισμό (2005).[313] Στις 11 Μαρτίου 2020, ο ΠΟΥ χαρακτήρισε την COVID-19 ως πανδημία, αναγνωρίζοντας την παγκόσμια εξάπλωση και σοβαρότητα της νόσου.[314]

---

[310] Lawrence O. Gostin et al., «US Withdrawal from WHO Is Unlawful and Threatens Global and US Health and Security,» The Lancet 396, no. 10247 (August 2020): 293-95.

[311] David P. Fidler, «The World Health Organization and Pandemic Politics,» Think Global Health, April 10, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.thinkglobalhealth.org/article/world-health-organization-and-pandemic-politics.

[312] World Health Organization, «Strategic Preparedness and Response Plan for the Novel Coronavirus,» February 3, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/publications/i/item/strategic-preparedness-and-response-plan-for-the-new-coronavirus.

[313] World Health Organization, «Statement on the Second Meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee Regarding the Outbreak of Novel Coronavirus (2019-nCoV),» January 30, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov).

[314] World Health Organization, «WHO Director-General's Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19,» March 11, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/director-

Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης που είχε κηρυχθεί τον Ιανουάριο του 2020 ήρθη στις 5 Μαΐου 2023. Η Επιτροπή Έκτακτης Ανάγκης του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, συνερχόμενη για δέκατη πέμπτη φορά, εισηγήθηκε τη μετάβαση σε μακροπρόθεσμη διαχείριση, και ο γενικός διευθυντής έκρινε ότι η COVID-19 αποτελεί πλέον εδραιωμένο και συνεχιζόμενο ζήτημα υγείας που δεν συνιστά κατάσταση έκτακτης ανάγκης διεθνούς ενδιαφέροντος.[315] Δεν κηρύχθηκε λήξη της πανδημίας: ο ίδιος τόνισε ότι η άρση δεν σημαίνει τερματισμό της COVID-19 ως παγκόσμιας απειλής, και ότι την προηγούμενη εβδομάδα η νόσος αφαιρούσε μία ζωή κάθε τρία λεπτά.[316]

Η μετάβαση αυτή δεν αφορά μόνο το διοικητικό καθεστώς. Η νόσος άφησε συνέπειες που υπερβαίνουν την οξεία φάση της. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας όρισε ήδη από το 2021 τη μετα-COVID-19 κατάσταση (post COVID-19 condition ή long COVID) ως κατάσταση που εμφανίζεται σε άτομα με ιστορικό πιθανής ή επιβεβαιωμένης λοίμωξης από SARS-CoV-2, συνήθως τρεις μήνες από την έναρξη της COVID-19, με συμπτώματα που διαρκούν τουλάχιστον δύο μήνες και δεν μπορούν να εξηγηθούν από άλλη διάγνωση.[317] Η μακροχρόνια αυτή συνέπεια παραμένει αντικείμενο έρευνας και στην Ελλάδα, όπως δείχνουν οι μελέτες που καταγράφονται ήδη στην παρούσα εργασία. (Βλ. ἀνωτέρω, σχετική παραπομπή ΕΟΔΥ.) Το φαινόμενο αυτό δεν παρέμεινε σταθερό. Μεγάλη προοπτική μελέτη σε 441.583 άτομα με λοίμωξη και σχεδόν πέντε εκατομμύρια μάρτυρες κατέγραψε τη σωρευτική επίπτωση της μετα-COVID καταστάσεως ένα έτος μετά τη νόσηση, σε τρεις διαδοχικές περιόδους: στους ανεμβολίαστους μειώθηκε από 10,42 περιστατικά ανά 100 άτομα πριν από την παραλλαγή Δέλτα σε 7,76 κατά την Όμικρον, ενώ στους εμβολιασμένους έπεσε στα 3,50.[318] Η μείωση όμως δεν σήμανε εξαφάνιση. Παρακολούθηση τριών ετών έδειξε ότι, ενώ στους μη νοσηλευθέντες ο αυξημένος κίνδυνος θανάτου δεν διατηρήθηκε

general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020.

[315] World Health Organization, «Statement on the Fifteenth Meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee Regarding the Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic», 5 Μαΐου 2023, who.int.

[316] Tedros Adhanom Ghebreyesus, δηλώσεις τῆς 5ης Μαΐου 2023, who.int.

[317] World Health Organization, «A Clinical Case Definition of Post COVID-19 Condition by a Delphi Consensus», 6 Ὀκτωβρίου 2021, who.int.

318 Yiran Xie, Taeyoung Choi καὶ Ziyad Al-Aly, «Postacute Sequelae of SARS-CoV-2 Infection in the Pre-Delta, Delta, and Omicron Eras», New England Journal of Medicine 391 (2024): 515-525.

μετά τον πρώτο χρόνο, στους νοσηλευθέντες παρέμεινε αυξημένος και στο τρίτο έτος, με σημαντικό υπόλοιπο απώλειας υγείας.[319] Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα μελέτη: το «μετά» της πανδημίας δεν αποτελεί απλή επιστροφή στην προηγούμενη κατάσταση, αλλά νέα συνθήκη, στην οποία οι συνέπειες της νόσου παραμένουν παρούσες και η διαχείρισή της μεταφέρεται από το καθεστώς της διεθνούς έκτακτης ανάγκης στη μακροχρόνια αντιμετώπιση.

Η μετα-COVID κατάσταση δεν αποτελεί ενιαία νόσο αλλά σύνδρομο με ετερογενείς εκδηλώσεις. Οι συχνότερες ομάδες συμπτωμάτων είναι αναπνευστικές, η γενική κόπωση και οι ψυχολογικές διαταραχές.[320] Συχνά περιγράφονται επίσης γνωστική δυσλειτουργία, διαταραχές ύπνου και μειωμένη αντοχή στην κόπωση. Οι μηχανισμοί παραμένουν αντικείμενο έρευνας — έχουν προταθεί η παραμονή ιϊκών στοιχείων στους ιστούς, η απορρύθμιση του ανοσιακού συστήματος και η μικροαγγειακή βλάβη — χωρίς μέχρι σήμερα ενιαία εξήγηση ούτε ειδική θεραπεία.

Η πανδημία δεν έληξε ταυτόχρονα για όλους. Για έναν αριθμό ανθρώπων παρέμεινε ως σωματική κατάσταση με διαρκείς συνέπειες, συχνά χωρίς ορατά ευρήματα στις συνήθεις εξετάσεις και χωρίς αναγνώριση από το περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή η ασθένεια δεν είναι μόνο βιολογικό γεγονός· είναι και κατάσταση μη αναγνωρίσεως — ο πάσχων καλείται να αποδείξει ότι πάσχει. Η διάσταση αυτή συνδέεται άμεσα με τα ερωτήματα του τετάρτου κεφαλαίου: τη θεολογική θεώρηση του πάσχοντος σώματος και τη θέση του ασθενούς εντός της κοινότητας.

Η άρση του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης δεν σήμανε ούτε τη σταθεροποίηση του ιού. Ο SARS-CoV-2 εξακολούθησε να μεταλλάσσεται: μετά την Όμικρον, διαδοχικά στελέχη κυριάρχησαν κατά σειρά — τα BA.4 και BA.5, έπειτα η γενεαλογία XBB, και από τα τέλη του 2023 η γενεαλογία JN.1 με τις υποπαραλλαγές της — καθένα με αυξημένη ικανότητα διαφυγής από την υπάρχουσα ανοσία.[321] Η εξέλιξη αυτή επέβαλε την ετήσια επικαιροποίηση της συνθέσεως των εμβολίων: δισθενές σκεύασμα για τα BA.4 και BA.5 το 2022-2023, μονοδύναμο για το XBB.1.5 το 2023-2024, και σκευάσματα προσαρμοσμένα στη γενεαλογία

319 Miao Cai, Yan Xie, Eric J. Topol καὶ Ziyad Al-Aly, «Three-Year Outcomes of Post-Acute Sequelae of COVID-19», Nature Medicine 30, no. 6 (2024): 1564-1573.

320 Yiren Hou κ.ά., «Global Prevalence of Long COVID, Its Subtypes, and Risk Factors: An Updated Systematic Review and Meta-analysis», Open Forum Infectious Diseases 12, no. 9 (2025): ofaf533, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1093/ofid/ofaf533.

321 Fanchong Jian κ.ά., «Evolving Antibody Response to SARS-CoV-2 Antigenic Shift from XBB to JN.1», Nature 637 (2025): 921-929.

JN.1 για το 2024-2025. Η πανδημία δηλαδή δεν έληξε ούτε ως βιολογικό φαινόμενο ούτε ως υγειονομική πρακτική· μεταβλήθηκε σε κατάσταση συνεχούς επιτηρήσεως και περιοδικής προσαρμογής.

Συντονισμός επιστημονικής γνώσης και τεχνικής καθοδήγησης: Ο ΠΟΥ ανέπτυξε και διέδωσε τεχνικές κατευθυντήριες οδηγίες για την επιτήρηση, τη διάγνωση, τη θεραπεία και την πρόληψη της COVID-19, σε συνεργασία με διεθνείς επιστημονικές επιτροπές.[322] Η R&D Blueprint για επιδημίες του ΠΟΥ συντόνισε την παγκόσμια ερευνητική ατζέντα για τη διάγνωση, τη θεραπεία και τα εμβόλια, επιταχύνοντας την ανάπτυξη κρίσιμων εργαλείων αντιμετώπισης.[323]

Στρατηγικό Σχέδιο Ετοιμότητας και Αντιμετώπισης (SPRP): Ο ΠΟΥ δημοσίευσε και επικαιροποιούσε τακτικά το Στρατηγικό Σχέδιο Ετοιμότητας και Αντιμετώπισης, παρέχοντας ένα πλαίσιο για τις εθνικές και περιφερειακές απαντήσεις στην πανδημία.[324] Το σχέδιο κάλυπτε βασικούς τομείς όπως ο συντονισμός, η επιτήρηση, η εργαστηριακή ικανότητα, η θεραπεία, η πρόληψη και ο έλεγχος των λοιμώξεων, η επικοινωνία κινδύνου και η επιχειρησιακή υποστήριξη.[325]

Προκλήσεις και κριτική: Παρά τον κεντρικό του ρόλο, ο ΠΟΥ αντιμετώπισε καίριες προκλήσεις και επικρίσεις, συμπεριλαμβανομένων ερωτημάτων σχετικά με την έγκαιρη αναγνώριση του κινδύνου μετάδοσης από άνθρωπο σε άνθρωπο, τις σχέσεις με την Κίνα, και την αποτελεσματικότητα του Διεθνούς Υγειονομικού Κανονισμού.[326] Οι εντάσεις κορυφώθηκαν με την απόφαση των ΗΠΑ τον Μάιο 2020 να αποσύρουν

[322] Viroj Tangcharoensathien et al., «Framework for Managing the COVID-19 Infodemic: Methods and Results of an Online, Crowdsourced WHO Technical Consultation,» Journal of Medical Internet Research 22, no. 6 (June 2020): e19659.

[323] World Health Organization, «A Coordinated Global Research Roadmap: 2019 Novel Coronavirus,» March 12, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/publications/m/item/a-coordinated-global-research-roadmap.

[324] World Health Organization, «COVID-19 Strategic Preparedness and Response Plan (SPRP 2021),» February 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/publications/i/item/WHO-WHE-2021.02.

[325] Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response, «COVID-19: Make It the Last Pandemic,» May 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://theindependentpanel.org/mainreport/.

[326] Mark Eccleston-Turner and Adam Kamradt-Scott, «Transparency in IHR Emergency Committee Decision Making: The Case for Reform,» BMJ Global Health 4, no. 2 (March 2019): e001618.

τη χρηματοδότηση και να ξεκινήσουν διαδικασία αποχώρησης από τον οργανισμό (απόφαση που αργότερα ανατράπηκε από τη νέα αμερικανική κυβέρνηση).[327]

Μηχανισμός COVAX για δίκαιη κατανομή εμβολίων

Αναγνωρίζοντας την ανάγκη για ισότιμη παγκόσμια πρόσβαση στα εμβόλια COVID-19, διεθνείς οργανισμοί συνεργάστηκαν στη δημιουργία καινοτόμων μηχανισμών συντονισμού:[328]

Σύσταση και δομή του COVAX: Ο μηχανισμός COVAX (COVID-19 Vaccines Global Access) αποτέλεσε τον πυλώνα εμβολίων της πρωτοβουλίας Access to COVID-19 Tools Accelerator (ACT-A), μιας παγκόσμιας συνεργασίας που ξεκίνησε τον Απρίλιο 2020.[329] Την ηγεσία του COVAX ανέλαβαν από κοινού ο ΠΟΥ, η Συμμαχία Εμβολίων GAVI και ο Συνασπισμός για Καινοτομίες Επιδημιολογικής Ετοιμότητας (CEPI), με την UNICEF ως βασικό εταίρο υλοποίησης.[330]

Στόχοι και λειτουργία: Ο βασικός στόχος του COVAX ήταν να διασφαλίσει δίκαιη πρόσβαση στα εμβόλια COVID-19 για όλες τις χώρες, ανεξάρτητα από την οικονομική τους ισχύ, με αρχική προτεραιότητα τον εμβολιασμό του 20% του πληθυσμού κάθε χώρας.[331] Ο μηχανισμός λειτουργούσε μέσω δύο βασικών πυλώνων: τη «Διευκόλυνση COVAX» για τις 92 χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος που λάμβαναν επιδοτούμενα εμβόλια, και την «Αυτο-χρηματοδοτούμενη Ομάδα» για τις

---

[327] The White House, «Letter from President Trump to WHO Director-General Tedros Adhanom Ghebreyesus,» May 18, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://trumpwhitehouse.archives.gov/articles/letter-president-trump-sent-who-director-general-tedros-adhanom-ghebreyesus/.

[328] Seth Berkley, «COVAX: The Vaccines Pillar of the Access to COVID-19 Tools (ACT) Accelerator,» WHO Bulletin, June 1, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.gavi.org/vaccineswork/covax-vaccines-pillar-access-covid-19-tools-act-accelerator.

[329] Gian Gandhi et al., «Delivering COVID-19 Vaccines through COVAX: Current Challenges and the Path Forward,» BMJ 374 (August 2021): n1798.

[330] World Health Organization, «COVAX: Working for Global Equitable Access to COVID-19 Vaccines,» ανακτήθηκε στις 15 Ιανουαρίου 2022, https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/covax.

[331] GAVI, «COVAX Explained,» September 3, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.gavi.org/vaccineswork/covax-explained.

χώρες υψηλού εισοδήματος που συνεισέφεραν οικονομικά στο μηχανισμό και αγόραζαν εμβόλια μέσω αυτού.[332]

Επιτεύγματα και περιορισμοί: Μέχρι τα τέλη του 2021, ο μηχανισμός COVAX είχε διανείμει περισσότερες από 900 εκατομμύρια δόσεις εμβολίων σε 144 χώρες.[333] Παρά την πρωτοφανή κλίμακα του εγχειρήματος, ο μηχανισμός αντιμετώπισε καίριες προκλήσεις, όπως η έλλειψη χρηματοδότησης, οι περιορισμοί στην παραγωγική δυναμικότητα, οι εθνικιστικές προσεγγίσεις από τις πλούσιες χώρες που προπαρήγγειλαν μεγάλες ποσότητες εμβολίων απευθείας από τους παραγωγούς, και οι περιορισμοί εξαγωγών από βασικές χώρες παραγωγής.[334] Αυτοί οι παράγοντες οδήγησαν σε καθυστερήσεις στην επίτευξη των αρχικών στόχων και σε σημαντικές ανισότητες στην εμβολιαστική κάλυψη μεταξύ χωρών υψηλού και χαμηλού εισοδήματος.[335]

Διεθνής συνεργασία στην έρευνα και ανάπτυξη

Η πανδημία κατέδειξε τη δύναμη της παγκόσμιας επιστημονικής συνεργασίας, με πρωτοφανή κινητοποίηση της διεθνούς ερευνητικής κοινότητας:[336]

Κοινοποίηση επιστημονικών δεδομένων: Η ταχεία ανταλλαγή επιστημονικών δεδομένων και πληροφοριών, συμπεριλαμβανομένης της άμεσης δημοσίευσης της γονιδιωματικής αλληλουχίας του SARS-CoV-2 στις 10 Ιανουαρίου 2020, επιτάχυνε δραματικά την ανάπτυξη διαγνωστικών εργαλείων, θεραπειών και

---

[332] World Health Organization, «Fair Allocation Mechanism for COVID-19 Vaccines through the COVAX Facility,» September 9, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/publications/m/item/fair-allocation-mechanism-for-covid-19-vaccines-through-the-covax-facility.

[333] UNICEF, «COVID-19 Vaccine Market Dashboard,» ανακτήθηκε στις 20 Ιανουαρίου 2022, https://www.unicef.org/supply/covid-19-vaccine-market-dashboard.

[334] Thomas J. Bollyky and Chad P. Bown, «The Tragedy of Vaccine Nationalism: Only Cooperation Can End the Pandemic,» Foreign Affairs 99, no. 5 (September/October 2020): 96-109.

[335] Duke Global Health Innovation Center, «Launch and Scale Speedometer,» ανακτήθηκε στις 15 Ιανουαρίου 2022, https://launchandscalefaster.org/covid-19/vaccineaccess.

[336] Francis S. Collins and Paul Stoffels, «Accelerating COVID-19 Therapeutic Interventions and Vaccines (ACTIV): An Unprecedented Partnership for Unprecedented Times,» JAMA 323, no. 24 (June 2020): 2455-57.

εμβολίων.[337] Διεθνείς πρωτοβουλίες όπως η GISAID διευκόλυναν την ταχεία ανταλλαγή γονιδιωματικών δεδομένων, επιτρέποντας την παρακολούθηση των μεταλλάξεων και της εξέλιξης του ιού.[338]

Διεθνείς κλινικές μελέτες: Πρωτοβουλίες όπως η Solidarity Trial του ΠΟΥ επέτρεψαν τη διεξαγωγή διεθνών κλινικών δοκιμών μεγάλης κλίμακας για πιθανές θεραπείες της COVID-19, με τη συμμετοχή δεκάδων χωρών.[339] Η RECOVERY Trial στο Ηνωμένο Βασίλειο και άλλες μεγάλες κλινικές μελέτες έδωσαν κρίσιμα δεδομένα για την αποτελεσματικότητα διαφόρων θεραπευτικών προσεγγίσεων.[340]

Συμπράξεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα: Η ανάπτυξη εμβολίων επιταχύνθηκε σημαντικά μέσω καινοτόμων συμπράξεων δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, όπως η Operation Warp Speed στις ΗΠΑ και οι προαγορές εμβολίων από την Ευρωπαϊκή Ένωση.[341] Αυτές οι συμπράξεις μείωσαν τους οικονομικούς κινδύνους για τις φαρμακευτικές εταιρείες και επέτρεψαν την παράλληλη ανάπτυξη και παραγωγή των εμβολίων.[342]

Ανοικτή επιστήμη και πρόσβαση: Η πανδημία επιτάχυνε την τάση προς την ανοικτή επιστήμη, με πολλά επιστημονικά περιοδικά και εκδότες να παρέχουν ανοικτή πρόσβαση σε έρευνες σχετικές με την COVID-19.[343] Η χρήση προδημοσιεύσεων

---

[337] Fan Wu et al., «A New Coronavirus Associated with Human Respiratory Disease in China,» Nature 579, no. 7798 (March 2020): 265-69.

[338] Sebastian Maurer-Stroh et al., «GISAID: Global Initiative on Sharing All Influenza Data – From Vision to Reality,» Euro Surveillance 22, no. 13 (March 2017): 30494.

[339] World Health Organization, «Solidarity Trial Consortium. Repurposed Antiviral Drugs for Covid-19—Interim WHO Solidarity Trial Results,» New England Journal of Medicine 384, no. 6 (February 2021): 497-511.

[340] RECOVERY Collaborative Group, «Dexamethasone in Hospitalized Patients with Covid-19,» New England Journal of Medicine 384, no. 8 (February 2021): 693-704.

[341] Moncef Slaoui and Matthew Hepburn, «Developing Safe and Effective Covid Vaccines — Operation Warp Speed's Strategy and Approach,» New England Journal of Medicine 383, no. 18 (October 2020): 1701-03.

[342] European Commission, «Coronavirus: Commission Unveils EU Vaccines Strategy,» June 17, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1103.

[343] Vincent Larivière, Fei Shu, and Cassidy R. Sugimoto, «The Coronavirus (COVID-19) Outbreak Highlights Serious Deficiencies in Scholarly Communication,» LSE Impact Blog, March 5, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2020/03/05/the-coronavirus-covid-19-outbreak-highlights-serious-deficiencies-in-scholarly-communication/.

(preprints) αυξήθηκε σημαντικά, επιτρέποντας την ταχύτερη διάδοση επιστημονικών ευρημάτων, αν και αυτό εγείρει και προκλήσεις σχετικά με την ποιότητα και την αξιοπιστία των μη αξιολογημένων από ομότιμους ερευνών.[344]

Διπλωματία εμβολίων και φαρμάκων

Διασυνοριακές προμήθειες ιατροφαρμακευτικού υλικού

Η εξασφάλιση επαρκών προμηθειών ιατροφαρμακευτικού υλικού αποτέλεσε κρίσιμη πρόκληση κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αναδεικνύοντας τις αδυναμίες των παγκόσμιων εφοδιαστικών αλυσίδων και τις εντάσεις μεταξύ εθνικών συμφερόντων και διεθνούς αλληλεγγύης:[345]

Αρχικές ελλείψεις και εθνικοί περιορισμοί: Κατά τους πρώτους μήνες της πανδημίας, πολλές χώρες αντιμετώπισαν σοβαρές ελλείψεις σε βασικό ιατρικό εξοπλισμό, όπως μάσκες, μέσα ατομικής προστασίας (ΜΑΠ), αναπνευστήρες και διαγνωστικά τεστ.[346] Περισσότερες από 80 χώρες επέβαλαν περιορισμούς στις εξαγωγές ιατρικών προμηθειών, επιδεινώνοντας τις παγκόσμιες ελλείψεις και επηρεάζοντας δυσανάλογα τις χώρες με περιορισμένη εγχώρια παραγωγική ικανότητα.[347]

Διεθνείς πρωτοβουλίες συντονισμού: Διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΠΟΥ, η Παγκόσμια Τράπεζα και διάφορες περιφερειακές οργανώσεις ανέπτυξαν μηχανισμούς για τον συντονισμό της προμήθειας και διανομής κρίσιμων ιατρικών υλικών.[348] Ο ΠΟΥ

---

[344] Nicholas Fraser et al., «The Evolving Role of Preprints in the Dissemination of COVID-19 Research and Their Impact on the Science Communication Landscape,» PLOS Biology 19, no. 4 (April 2021): e3000959.

[345] Thomas J. Bollyky and Chad P. Bown, «The Tragedy of Vaccine Nationalism: Only Cooperation Can End the Pandemic,» Foreign Affairs 99, no. 5 (September/October 2020): 96-109.

[346] Simon J. Evenett, «Tackling COVID-19 Together,» Global Trade Alert, University of St. Gallen, Switzerland, March 23, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.globaltradealert.org/reports/51.

[347] World Trade Organization, «Export Prohibitions and Restrictions: Information Note,» April 23, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/export_prohibitions_report_e.pdf.

[348] World Bank, «Emergency Response to COVID-19,» June 16, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.worldbank.org/en/about/what-we-do/brief/world-bank-group-operational-response-covid-19-coronavirus-projects-list.

δημιούργησε την πλατφόρμα Supply Chain System για την παγκόσμια προμήθεια και διανομή κρίσιμων προμηθειών, ενώ η ΕΕ ανέπτυξε το rescEU ως μηχανισμό στρατηγικών αποθεμάτων και το Joint Procurement Agreement για την από κοινού αγορά ιατρικών προμηθειών.[349]

Ανάπτυξη τοπικής παραγωγικής ικανότητας: Η πανδημία ανέδειξε την ανάγκη για ενίσχυση της τοπικής παραγωγικής ικανότητας βασικών ιατρικών προμηθειών, με πολλές χώρες να προσαρμόζουν βιομηχανικές εγκαταστάσεις για την παραγωγή ΜΑΠ, αναπνευστήρων και άλλου εξοπλισμού.[350] Διεθνείς οργανισμοί και ιδρύματα παρείχαν τεχνική υποστήριξη για την ανάπτυξη παραγωγικής ικανότητας σε χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος.[351]

Κανόνες διεθνούς εμπορίου και εξαιρέσεις: Η πανδημία αναζωπύρωσε συζητήσεις σχετικά με τους κανόνες του διεθνούς εμπορίου και τις εξαιρέσεις για λόγους δημόσιας υγείας, συμπεριλαμβανομένων των διατάξεων για ευελιξία στη Συμφωνία TRIPS (Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου.[352] Η πρόταση της Ινδίας και της Νότιας Αφρικής για προσωρινή παραίτηση από προστασία πνευματικών δικαιωμάτων για τεχνολογίες σχετικές με την COVID-19 προκάλεσε έντονες συζητήσεις σχετικά με την ισορροπία μεταξύ προστασίας πνευματικής ιδιοκτησίας και παγκόσμιας πρόσβασης σε βασικές ιατρικές τεχνολογίες.[353]

---

[349] European Commission, «EU Strengthens Support for Treatment, Vaccines and Diagnostics Globally,» May 4, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_797.

[350] Ellen 't Hoen et al., «Scaling-up Vaccine Production Capacity: Legal Challenges and Recommendations,» Background paper for the Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response, June 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://theindependentpanel.org/wp-content/uploads/2021/05/Background-paper-6-Scaling-up-vaccinationlegal-aspects.pdf.

[351] World Health Organization, «Establishment of a COVID-19 mRNA Vaccine Technology Transfer Hub to Scale Up Global Manufacturing,» April 16, 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/news-room/articles-detail/establishment-of-a-covid-19-mrna-vaccine-technology-transfer-hub-to-scale-up-global-manufacturing.

[352] World Trade Organization, «The TRIPS Agreement and COVID-19,» October 15, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/trips_report_e.pdf.

[353] Communication from India and South Africa, «Waiver from Certain Provisions of the TRIPS Agreement for the Prevention, Containment and Treatment of COVID-19,» IP/C/W/669, World Trade Organization, October 2, 2020.

Ανισότητες στην πρόσβαση σε εμβόλια και θεραπείες

Παρά τις προσπάθειες για παγκόσμια συνεργασία, η πανδημία ανέδειξε και σε πολλές περιπτώσεις επιδείνωσε τις ανισότητες στην πρόσβαση σε εμβόλια και θεραπείες:[354]

Εμβολιαστικός εθνικισμός: Οι χώρες υψηλού εισοδήματος εξασφάλισαν προνομιακή πρόσβαση σε εμβόλια μέσω διμερών συμφωνιών με φαρμακευτικές εταιρείες, προπαραγγέλνοντας δόσεις που υπερέβαιναν κατά πολύ τις εθνικές τους ανάγκες.[355] Έως τα μέσα του 2021, οι χώρες υψηλού εισοδήματος, που αντιπροσωπεύουν το 16% του παγκόσμιου πληθυσμού, είχαν εξασφαλίσει περισσότερο από το 50% των διαθέσιμων δόσεων εμβολίων.[356]

Ανισότητες στην εμβολιαστική κάλυψη: Οι ανισότητες στην πρόσβαση σε εμβόλια ήταν έντονες, με πολλές χώρες υψηλού εισοδήματος να επιτυγχάνουν ποσοστά εμβολιαστικής κάλυψης άνω του 70% έως το τέλος του 2021, ενώ πολλές χώρες χαμηλού εισοδήματος είχαν ποσοστά κάτω του 10%. Έως τα τέλη του 2021, λιγότερο από το 10% των κατοίκων χωρών χαμηλού εισοδήματος είχαν λάβει έστω μία δόση εμβολίου, σε σύγκριση με περισσότερο από το 75% στις χώρες υψηλού εισοδήματος.[357]

Επιπτώσεις των ανισοτήτων: Οι ανισότητες στην πρόσβαση σε εμβόλια και θεραπείες συνέβαλαν στην παρατεταμένη διάδοση του ιού και στην εμφάνιση νέων παραλλαγών, υπονομεύοντας τις παγκόσμιες προσπάθειες ελέγχου της πανδημίας.[358] Οι οικονομικές επιπτώσεις ήταν επίσης δυσανάλογες, με τις χώρες χαμηλού

---

[354] Olivier J. Wouters et al., «Challenges in Ensuring Global Access to COVID-19 Vaccines: Production, Affordability, Allocation, and Deployment,» The Lancet 397, no. 10278 (March 2021): 1023-34.

[355] Anthony D. So, and Joshua Woo, «Reserving Coronavirus Disease 2019 Vaccines for Global Access: Cross Sectional Analysis,» BMJ 371 (December 2020): m4750.

[356] Our World in Data, «Share of People Who Received at Least One Dose of COVID-19 Vaccine,» ανακτήθηκε στις 20 Ιανουαρίου 2022, https://ourworldindata.org/covid-vaccinations.

[357] Gavin Yamey et al., «It Is Not Too Late to Achieve Global COVID-19 Vaccine Equity,» BMJ 376 (March 2022): e070650.

[358] Philip Schellekens and Diego Sourrouille, «COVID-19 Mortality in Rich and Poor Countries: A Tale of Two Pandemics?» World Bank Policy Research Working Paper 9260, May 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33844.

εισοδήματος να αντιμετωπίζουν παρατεταμένη οικονομική ύφεση και αυξημένο κίνδυνο κρίσης χρέους.[359]

Πρωτοβουλίες αντιμετώπισης ανισοτήτων: Εκτός από το COVAX, αναπτύχθηκαν διάφορες πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των ανισοτήτων, όπως η ανάπτυξη κέντρων μεταφοράς τεχνολογίας mRNA για την ενίσχυση της περιφερειακής παραγωγικής ικανότητας, δωρεές εμβολίων από χώρες υψηλού εισοδήματος, και η χρηματοδότηση προγραμμάτων για την ενίσχυση των συστημάτων υγείας.[360] Παρά τις προσπάθειες αυτές, οι ανισότητες παρέμειναν σημαντικές, επηρεάζοντας την παγκόσμια πορεία της πανδημίας.[361]

1.3. Συνέπειες της πανδημίας στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή του ανθρώπου. Απομόνωση και μοναξιά του θνήσκοντος

1.3.1. Κοινωνικές επιπτώσεις

Αλλαγές στην καθημερινότητα και τις διαπροσωπικές σχέσεις

Περιορισμός κοινωνικών επαφών και επιπτώσεις στην ψυχική υγεία

Η πανδημία COVID-19 επέβαλε άνευ προηγουμένου περιορισμούς στην κοινωνική αλληλεπίδραση, με σημαντικές επιπτώσεις στην ψυχική υγεία του πληθυσμού. Τα μέτρα καραντίνας και κοινωνικής αποστασιοποίησης, αν και αναγκαία για την αποτροπή εξάπλωσης του ιού, οδήγησαν σε αυξημένα επίπεδα μοναξιάς και

[359] Christoph Trebesch, «COVID-19 and the Global Sovereign Debt Situation: Initial Observations and Outlook,» Centre for Economic Policy Research, May 7, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://voxeu.org/article/covid-19-and-global-sovereign-debt-situation.

[360] World Health Organization, «Establishment of a COVID-19 mRNA Vaccine Technology Transfer Hub to Scale Up Global Manufacturing,» April 16, 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/news-room/articles-detail/establishment-of-a-covid-19-mrna-vaccine-technology-transfer-hub-to-scale-up-global-manufacturing.

[361] Soumya Swaminathan et al., «Strengthening Global Health Security by Embedding the International Health Regulations Requirements into National Health Systems,» BMJ Global Health 7, no. 11 (2022): e010391.

κοινωνικής απομόνωσης, τα οποία με τη σειρά τους προκάλεσαν φυσικές και ψυχολογικές επιπτώσεις[362].

Η κοινωνική απομόνωση είχε σημαντικές επιπτώσεις στην ευημερία και την ικανοποίηση από τη ζωή κατά τη διάρκεια της πανδημίας[363]. Ιδιαίτερα, οι ενήλικες υπέστησαν ταυτόχρονα μια μορφή κοινωνικής απομόνωσης που ήταν άνευ προηγουμένου στον σύγχρονο κόσμο[364]. Αξίζει να σημειωθεί ότι η κοινωνική απομόνωση μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην υγεία και την ευημερία, ενώ κάποιος μπορεί να ζει με άλλους και ακόμη να βιώνει αντιληπτή κοινωνική απομόνωση[365].

Οι ψυχολογικές συνέπειες της κοινωνικής απομόνωσης περιλάμβαναν αλλαγές στην καθημερινή ζωή, αισθήματα μοναξιάς, απώλειες θέσεων εργασίας, οικονομικές δυσκολίες και θλίψη για τον θάνατο αγαπημένων προσώπων, όλα τα οποία είχαν τη δυνατότητα να επηρεάσουν την ψυχική υγεία πολλών ανθρώπων[366].

Νέες μορφές επικοινωνίας και διαδικτυακή αλληλεπίδραση

Η πανδημία επιτάχυνε τον ψηφιακό μετασχηματισμό της κοινωνίας, οδηγώντας σε νέες μορφές επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης. Η εξάρτηση από την τεχνολογία και την ηλεκτρονική επικοινωνία αυξήθηκε δραματικά, καθώς οι άνθρωποι αναζητούσαν τρόπους να διατηρήσουν τις κοινωνικές τους επαφές παρά τους φυσικούς περιορισμούς.

---

[362] Marla Berg-Weger and Julie Morley, «Loneliness and Social Isolation in Older Adults during the COVID-19 Pandemic: Implications for Gerontological Social Work,» *Journal of Gerontological Social Work* 63, no. 5 (2020): 456-466, ανακτήθηκε στις 1 Σεπτεμβρίου 2025, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7306546/.

[363] Erik Luhmann et al., «The Effects of Social Isolation on Well-being and Life Satisfaction during Pandemic,» *Humanities and Social Sciences Communications* 8, no. 28 (2021), ανακτήθηκε στις 1 Σεπτεμβρίου 2025, https://www.nature.com/articles/s41599-021-00710-3.

[364] Ό.π.

[365] Ό.π.

[366] Saeed Ahmed Khattak et al., «Psychological Consequences of Social Isolation During COVID-19 Outbreak,» *Frontiers in Psychology* 11 (2020): 2201, ανακτήθηκε στις 1 Σεπτεμβρίου 2025, https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2020.02201/full.

Ωστόσο, αυτή η μετάβαση δεν ήταν ομοιόμορφη σε όλες τις κοινωνικές ομάδες, καθώς το ψηφιακό χάσμα επιδείνωσε τις υπάρχουσες ανισότητες. Οι ευάλωτες κοινωνικές ομάδες αντιμετώπισαν μεγαλύτερες δυσκολίες στην πρόσβαση στις ψηφιακές τεχνολογίες και στη διατήρηση των κοινωνικών τους δεσμών.

Διαταραχή οικογενειακών δομών και δυναμικών

Οι εντολές παραμονής στο σπίτι και οι περιορισμοί κίνησης οδήγησαν σε σημαντικές αλλαγές στις οικογενειακές δομές και δυναμικές. Οι οικογένειες βρέθηκαν να περνούν περισσότερο χρόνο μαζί από ό,τι είχε συμβεί στο παρελθόν, πράγμα που είχε τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιπτώσεις. Από τη μια πλευρά, ορισμένες οικογένειες ανέπτυξαν στενότερους δεσμούς, ενώ από την άλλη, η αυξημένη εγγύτητα και το στρες της πανδημίας οδήγησαν σε αυξημένες οικογενειακές συγκρούσεις και σε ορισμένες περιπτώσεις σε ενδοοικογενειακή βία.

Επιπτώσεις στην εκπαίδευση

Διακοπή της εκπαιδευτικής διαδικασίας και τηλεκπαίδευση

Η απότομη αλλαγή στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση αποτέλεσε μία από τις πιο δραστικές επιπτώσεις της πανδημίας στην κοινωνία[367]. Τα συστήματα εκπαίδευσης παγκοσμίως αναγκάστηκαν να κλείσουν και να μεταφέρουν τη μάθηση και τη διδασκαλία σε διαδικτυακό περιβάλλον[368].

[367] Rita Huang et al., «What Was a Gap Is Now a Chasm: Remote Schooling, the Digital Divide, and Educational Inequities Resulting from the COVID-19 Pandemic,» *International Journal of Environmental Research and Public Health* 20, no. 11 (2023): 5918, ανακτήθηκε στις 1 Σεπτεμβρίου 2025, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10259090/.

[368] Ji Liu, «Bridging Digital Divide Amidst Educational Change for Socially Inclusive Learning During the COVID-19 Pandemic», SAGE Open 11, no. 4 (2021), ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/21582440211060810.

Η διαταραχή αυτή δεν είχε προηγούμενο στην ιστορία των σύγχρονων εκπαιδευτικών συστημάτων[369]. Κατά το πρώτο στάδιο της κρίσης, οι κυβερνήσεις διατύπωσαν επείγοντα μέτρα για τη διατήρηση της εκπαιδευτικής συνέχειας, τα οποία όμως συχνά ήταν ανεπαρκή για την αντιμετώπιση των πολύπλοκων προκλήσεων που προέκυψαν[370].

Εκπαιδευτικές ανισότητες και ψηφιακό χάσμα

Το ψηφιακό χάσμα, που προϋπήρχε της πανδημίας, μετατράπηκε από «χάσμα» σε «χαράδρα» κατά τη διάρκεια της κρίσης[371]. Η απότομη μετάβαση στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση και το επιδεινωμένο ψηφιακό χάσμα είχαν εκτεταμένες εκπαιδευτικές επιπτώσεις, ιδιαίτερα για τους μαθητές από οικογένειες χαμηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου[372].

Η έρευνα αποκάλυψε ότι η περιορισμένη πρόσβαση στο διαδίκτυο στο σπίτι αποτέλεσε σημαντικό εμπόδιο στην παροχή διδασκαλίας κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού των σχολείων που σχετίζονται με την πανδημία[373]. Το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα οξύ σε σχολεία φτωχογειτονιών[374].

Μακροπρόθεσμες συνέπειες στη μάθηση και την ανάπτυξη των παιδιών

Οι μακροπρόθεσμες συνέπειες της διακοπής της εκπαίδευσης είναι σημαντικές τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, η απώλεια δεξιοτήτων λόγω της διαταραχής της μάθησης κατά τη διάρκεια της COVID-19 θα

[369] Marko Slavinski et al., «Digitalization and Beyond: The Effects of Covid-19 on Post-pandemic Educational Policy and Delivery in Europe,» *Policy and Society* 41, no. 1 (2022): 111-128, ανακτήθηκε στις 1 Σεπτεμβρίου 2025, https://academic.oup.com/policyandsociety/article/41/1/111/6513365.

[370] Ό.π.

[371] Huang et al., «What Was a Gap Is Now a Chasm.».

[372] Ό.π.

[373] John P. Papay et al., «The Digital Divide and COVID-19: Teachers' Perceptions of Inequities in Students' Internet Access and Participation in Remote Learning,» RAND Corporation (2020), ανακτήθηκε στις 1 Σεπτεμβρίου 2025, https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA134-3.html.

[374] Ό.π.

μπορούσε να οδηγήσει σε 1,5% χαμηλότερο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) καθ' όλη τη διάρκεια του υπόλοιπου αιώνα[375].

Οι επιπτώσεις αυτές δεν κατανέμονται ομοιόμορφα στον πληθυσμό. Τα παιδιά από χαμηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου οικογένειες, οι μαθητές με ειδικές ανάγκες και άλλες ευάλωτες ομάδες αντιμετώπισαν δυσανάλογα μεγάλες προκλήσεις στη διατήρηση της εκπαιδευτικής τους πορείας.

Επιπτώσεις στη δημόσια υγεία πέραν της COVID-19

Αναβολή προληπτικών εξετάσεων και ιατρικών επισκέψεων

Η πανδημία επηρέασε σημαντικά την παροχή υπηρεσιών υγείας πέραν της άμεσης αντιμετώπισης της COVID-19. Πολλές προληπτικές εξετάσεις και μη επείγουσες ιατρικές επισκέψεις αναβλήθηκαν ή ακυρώθηκαν, με αποτέλεσμα να επιδεινωθεί η πρόληψη και η έγκαιρη διάγνωση άλλων νοσημάτων.

Αύξηση προβλημάτων ψυχικής υγείας

Η κοινωνική απομόνωση και το στρες της ζωής σε συνθήκες πανδημίας συσχετίστηκαν με αυξημένα επίπεδα άγχους, κατάθλιψης και στρες[376]. Τα προβλήματα ψυχικής υγείας επιδεινώθηκαν σημαντικά, ιδιαίτερα μεταξύ των νεότερων ηλικιακών ομάδων και των ευάλωτων πληθυσμών.

Συγκεκριμένα, μεταξύ των φοιτητών παρατηρήθηκε περαιτέρω επιδείνωση της ποιότητας του ύπνου λόγω της κοινωνικής απομόνωσης, με τους φοιτητές να βιώνουν αϋπνία και διαταραχές ύπνου[377].

Επιδείνωση χρόνιων παθήσεων λόγω ελλιπούς παρακολούθησης

---

[375] Eric A. Hanushek and Ludger Woessmann, «The Economic Impacts of Learning Losses,» OECD Education Working Papers No. 225 (2020), cited in Mohammad Reza Amiryousefi, «Digitalization Challenges in Education during COVID-19: A Systematic Review,» *Cogent Education* 10, no. 1 (2023), ανακτήθηκε στις 1 Σεπτεμβρίου 2025, https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2331186X.2023.2198981.

[376] Ahmed Khattak et al., «Psychological Consequences of Social Isolation.».

[377] Agata Fila-Witecka et al., «Impact of Social Isolation during the COVID-19 Pandemic on the Mental Health of University Students and Recommendations for the Post-pandemic Period: A Systematic Review,» *Journal of Psychiatric Research* 170 (2024): 111-125, ανακτήθηκε στις 1 Σεπτεμβρίου 2025, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11751499/.

Η επικέντρωση των συστημάτων υγείας στην αντιμετώπιση της πανδημίας οδήγησε σε ελλιπή παρακολούθηση των χρόνιων παθήσεων. Πολλοί ασθενείς με χρόνιες νόσους, ειδικά οι καρκινοπαθείς, είδαν την κατάσταση της υγείας τους να επιδεινώνεται λόγω της μη τακτικής παρακολούθησης και της αναβολής θεραπειών.

1.3.2. Οικονομικές επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19

Μακροοικονομικές συνέπειες

Η πανδημία COVID-19 προκάλεσε την βαθύτερη παγκόσμια οικονομική ύφεση από την εποχή του Μεγάλου Κράχ του 1929[378]. Η επιβράδυνση της οικονομικής δραστηριότητας ήταν άμεσο αποτέλεσμα των μέτρων περιορισμού της κινητικότητας και της καραντίνας που εφαρμόστηκαν παγκοσμίως[379]. Σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η παγκόσμια οικονομία συρρικνώθηκε κατά 3,1% το 2020, αντιπροσωπεύοντας μία από τις χειρότερες οικονομικές κρίσεις στη σύγχρονη ιστορία[380].

Η αύξηση του δημόσιου χρέους αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της οικονομικής απάντησης στην πανδημία[381]. Οι κυβερνήσεις παγκοσμίως υιοθέτησαν εκτεταμένα πακέτα δημοσιονομικής στήριξης προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση, με αποτέλεσμα τη αισθητή αύξηση του δημόσιου χρέους[382]. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ο μέσος λόγος χρέους προς ΑΕΠ αυξήθηκε από 77,5% το 2019 σε 90,7% το 2020[383].

---

[378] Blanchard, Olivier, and Pisani-Ferry, Jean. «Monetising Budget Deficits: The Right Way to Fight COVID-19.» *VoxEU*, April 6, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://voxeu.org/article/monetising-budget-deficits-right-way-fight-covid-19.

[379] Baldwin, Richard, and Beatrice Weder di Mauro, eds. *Economics in the Time of COVID-19*. London: Centre for Economic Policy Research Press, 2020.

[380] International Monetary Fund. *World Economic Outlook: The Great Lockdown*. Washington, DC: International Monetary Fund, 2020.

[381] International Monetary Fund, Fiscal Monitor Update, Ιανουάριος 2021, 1, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.imf.org/-/media/files/publications/fiscal-monitor/2021/update/january/english/text.pdf.

[382] Yellen, Janet L. «The Federal Reserve's Response to COVID-19.» *Brookings Papers on Economic Activity* 2020, no. 2 (2020): 1-52.

[383] European Commission. «European Economic Forecast: Spring 2021.» *European Economy Institutional Paper* 149 (2021): 1-196.

Οι παγκόσμιες εφοδιαστικές αλυσίδες υπέστησαν σοβαρές διαταραχές λόγω των περιορισμών στις μεταφορές και την εργασία[384]. Αυτό οδήγησε σε αναδιαμόρφωση των διεθνών εμπορικών δικτύων και αναζήτηση πιο ανθεκτικών μοντέλων εφοδιαστικής[385]. Η έννοια του «reshoring» (μεταφορά παραγωγικών δραστηριοτήτων πίσω στη χώρα προέλευσης) ή «nearshoring» (μετακίνηση παραγωγής σε γεωγραφικά κοντινές χώρες) ήταν μια αναγκαστική επιλογή στις εταιρικές στρατηγικές πολλών βιομηχανιών[386].

Επιπτώσεις στην αγορά εργασίας

Η αγορά εργασίας υπέστη δραματικές αλλαγές κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Η απώλεια θέσεων εργασίας και η αύξηση της ανεργίας αποτέλεσαν άμεσες συνέπειες των οικονομικών περιορισμών[387]. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, το ποσοστό ανεργίας έφτασε στο 14,8% τον Απρίλιο του 2020, το υψηλότερο επίπεδο από την εποχή της Μεγάλης Ύφεσης[388].

Ο μετασχηματισμός των εργασιακών σχέσεων επιταχύνθηκε σημαντικά λόγω της πανδημίας[389]. Η τηλεργασία, που πριν αποτελούσε εξαίρεση, έγινε κανόνας για εκατομμύρια εργαζόμενους παγκοσμίως[390]. Αυτή η αλλαγή επέφερε επανεξέταση των

[384] Gereffi, Gary. «What Does the COVID-19 Pandemic Teach Us About Global Value Chains? The Case of Medical Supplies.» *Journal of International Business Policy* 3, no. 3 (2020): 287-301.

[385] Strange, Roger. «The 2020 COVID-19 Pandemic and Global Value Chains.» *Journal of Industrial and Business Economics* 47, no. 3 (2020): 455-465.

[386] Javorcik, Beata. «Global Supply Chains Will Not Be the Same in the Post-COVID-19 World.» *Baldwin, Richard and Simon Evenett*, eds. *COVID-19 and Trade Policy: Why Turning Inward Won't Work*. London: CEPR Press, 2020.

[387] Cajner, Tomaz, et al. «The U.S. Labor Market during the Beginning of the Pandemic Recession.» *Brookings Papers on Economic Activity* 2020, no. 2 (2020): 143-214.

[388] Bureau of Labor Statistics. «Employment Situation Summary - April 2020.» U.S. Bureau of Labor Statistics, May 8, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.bls.gov/news.release/archives/empsit_05082020.pdf.

[389] Autor, David, and Elisabeth Reynolds. «The Nature of Work after the COVID Crisis: Too Few Low-Wage Jobs.» *Brookings Institution*, August 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.brookings.edu/research/the-nature-of-work-after-the-covid-crisis-too-few-low-wage-jobs/.

[390] Brynjolfsson, Erik, et al. «COVID-19 and Remote Work: An Early Look at US Data.» *National Bureau of Economic Research Working Paper* 27344 (2020): 1-33.

παραδοσιακών εργασιακών δομών και οδήγησε σε νέα μοντέλα ευελιξίας στον εργασιακό χρόνο[391].

Η επαγγελματική ανασφάλεια και η εξουθένωση έγιναν σοβαρά προβλήματα, ιδιαίτερα για τους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας και άλλους βασικούς εργαζόμενους[392]. Η έννοια του βασικού ή απαραίτητου εργαζόμενου «essential worker» εμφανίστηκε, αλλά συχνά δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη οικονομική αναγνώριση[393].

Ανισότητες και ευάλωτες ομάδες

Η πανδημία επέτεινε τις υπάρχουσες οικονομικές ανισότητες[394]. Οι εργαζόμενοι με υψηλά εισοδήματα είχαν περισσότερες δυνατότητες να εργαστούν από το σπίτι, ενώ οι χαμηλόμισθοι και επισφαλείς εργαζόμενοι αντιμετώπισαν κινδύνους απώλειας εισοδήματος[395].

Οι γυναίκες επλήγησαν δυσανάλογα από την οικονομική κρίση, καθώς εργάζονταν συχνότερα σε τομείς που επηρεάστηκαν σοβαρά από τους περιορισμούς (όπως η εστίαση και η λιανική πώληση)[396]. Επιπλέον, οι μονογονεϊκές οικογένειες, που συχνά αποτελούνται από γυναίκες, αντιμετώπισαν έντονα προβλήματα λόγω των περιορισμών στην εκπαίδευση και την παιδική φροντίδα[397].

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις αντιμετώπισαν εξαιρετικές δυσκολίες, καθώς είχαν περιορισμένα οικονομικά αποθέματα για να αντεπεξέλθουν στην παρατεταμένη

[391] Bloom, Nicholas, et al. «Does Working from Home Work? Evidence from a Chinese Experiment.» *The Quarterly Journal of Economics* 130, no. 1 (2015): 165-218.

[392] Shanafelt, Tait, et al. «Understanding and Addressing Sources of Anxiety Among Health Care Professionals During the COVID-19 Pandemic.» *JAMA* 323, no. 21 (2020): 2133-2134.

[393] Heyman, Joshua, et al. «The Essential Worker.» *Berkeley Journal of Employment and Labor Law* 41, no. 2 (2020): 181-204.

[394] Yavorsky, Jill E., et al. «The Production of Inequality during a Pandemic: COVID-19 and the Gendered Division of Household Labor.» *Socius* 7 (2021): 1-17.

[395] Mongey, Simon, et al. «Which Workers Bear the Burden of Social Distancing?» *Journal of Economic Inequality* 19, no. 3 (2021): 509-526.

[396] Alon, Titan, et al. «The Impact of COVID-19 on Gender Equality.» *National Bureau of Economic Research Working Paper* 26947 (2020): 1-39.

[397] Sevilla, Almudena, and Sarah Smith. «Baby Steps: The Gender Division of Childcare during the COVID-19 Pandemic.» *Oxford Review of Economic Policy* 36, no. 1 (2020): S169-S186.

περίοδο μειωμένων εσόδων[398]. Πολλές αναγκάστηκαν να κλείσουν οριστικά, με σημαντικές επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και την απασχόληση[399].

1.3.3. Πολιτικές και γεωπολιτικές επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19

Επιπτώσεις στη διακυβέρνηση

Η πανδημία COVID-19 οδήγησε σε έκτακτα μέτρα και περιορισμούς των πολιτικών ελευθεριών σε πρωτοφανή κλίμακα στη σύγχρονη ιστορία[400]. Κυβερνήσεις παγκοσμίως υιοθέτησαν μέτρα έκτακτης ανάγκης που περιόρισαν θεμελιώδη δικαιώματα όπως την ελευθερία κίνησης, την ελευθερία συνάθροισης και σε ορισμένες περιπτώσεις την ελευθερία έκφρασης[401]. Το Πανεπιστήμιο Oxford, μέσω του COVID-19 Government Response Tracker, κατέγραψε τη σκληρότητα και την έκταση αυτών των μέτρων σε παγκόσμια κλίμακα[402].

Η αμφισβήτηση των πολιτικών θεσμών και της εμπιστοσύνης στις αρχές αποτέλεσε σημαντική παράπλευρη επίπτωση της πανδημίας[403]. Σε πολλές χώρες παρατηρήθηκε μείωση της εμπιστοσύνης των πολιτών στα κυβερνητικά μέτρα, ιδιαίτερα όταν τα μέτρα θεωρήθηκαν δυσανάλογα ή ανεπαρκή[404]. Η διαχείριση της

---

[398] Bartik, Alexander W., et al. «The Impact of COVID-19 on Small Business Outcomes and Expectations.» *Proceedings of the National Academy of Sciences* 117, no. 30 (2020): 17656-17666.

[399] Fairlie, Robert. «The Impact of COVID-19 on Small Business Owners: Evidence from the First Three Months after Widespread Social-Distancing Restrictions.» *Journal of Economics & Management Strategy* 29, no. 4 (2020): 727-740.

[400] Grogan, Joelle. «Power, Law and the COVID-19 Pandemic.» *Dublin University Law Journal* 43, no. 1 (2020): 120-145.

[401] Bjørnskov, Christian, and Stefan Voigt. «The Architecture of Emergency Constitutions.» *International Review of Law and Economics* 64 (2020): 105945.

[402] Hale, Thomas, et al. «A Global Panel Database of Pandemic Policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker).» *Nature Human Behaviour* 5, no. 4 (2021): 529-538.

[403] Aksoy, Cevat Giray, et al. «The Political Scar of Epidemics.» *National Bureau of Economic Research Working Paper* 27401 (2020): 1-47.

[404] Devine, Daniel, et al. «Trust and the Coronavirus Pandemic: What Are the Consequences of and for Trust? An Early Review of the Literature.» *Political Studies Review* 19, no. 2 (2021): 274-285.

πανδημίας έγινε κριτήριο αξιολόγησης της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας, επηρεάζοντας εκλογικά αποτελέσματα και πολιτικές καριέρες[405].

Ο ρόλος της επιστήμης στη λήψη πολιτικών αποφάσεων αναδείχθηκε με δραματικό τρόπο κατά τη διάρκεια της πανδημίας[406]. Η έννοια της πολιτικής βασιζόμενης σε ενδείξεις «evidence-based policy» εμφανίσθηκε στον πολιτικό διάλογο, αν και συχνά παρατηρήθηκαν εντάσεις μεταξύ επιστημονικών συστάσεων και πολιτικών προτεραιοτήτων[407]. Η πολιτικοποίηση επιστημονικών ζητημάτων, όπως η αποτελεσματικότητα των μασκών ή των εμβολίων, αποτέλεσε χαρακτηριστικό φαινόμενο της εποχής[408].

Διεθνείς σχέσεις και παγκοσμιοποίηση

Η πανδημία αποκάλυψε την κρίση της διεθνούς συνεργασίας και οδήγησε σε αναζωπύρωση εθνικιστικών τάσεων[409]. Αντί για συντονισμένη παγκόσμια απάντηση, οι περισσότερες χώρες υιοθέτησαν μονομερείς προσεγγίσεις, συχνά σε βάρος της διεθνούς συνεργασίας[410]. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, παράδειγμα διεθνούς ολοκλήρωσης, αντιμετώπισε καίριες προκλήσεις στον συντονισμό των μέτρων μεταξύ των κρατών-μελών[411].

---

[405] Baccini, Leonardo, et al. «The COVID-19 Pandemic and the 2020 US Presidential Election.» *Journal of Population Economics* 34, no. 2 (2021): 739-767.

[406] Cairney, Paul. «The Role of Evidence in Policy Making.» In *Evidence-Based Policy Making in the Social Sciences*, edited by Gerry Stoker and Mark Evans, 27-50. Bristol: Policy Press, 2016.

[407] Weible, Christopher M., et al. «COVID-19 and the Policy Sciences: Initial Reactions and Perspectives.» *Policy Sciences* 53, no. 2 (2020): 225-241.

[408] Motta, Matthew, et al. «How Right-Leaning Media Coverage of COVID-19 Facilitated the Spread of Misinformation in the Early Stages of the Pandemic in the US.» *Canadian Journal of Political Science* 53, no. 2 (2020): 335-342.

[409] Legrain, Philippe. «The Coronavirus Is Killing Globalization as We Know It.» *Foreign Policy*, March 12, 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://foreignpolicy.com/2020/03/12/coronavirus-killing-globalization-nationalism-protectionism-trump/.

[410] Tooze, Adam. «Shutdown: How COVID-19 Shook the World's Economy.» New York: Viking Press, 2021.

[411] Boin, Arjen, et al. «Leadership in Times of Crisis: Testing the Crisis Leadership Inventory in the Context of COVID-19.» *Political Studies* 70, no. 1 (2022): 82-101.

Ο γεωπολιτικός ανταγωνισμός εντάθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας, με την ανάδυση της έννοιας της «διπλωματίας εμβολίων»[412]. Χώρες όπως η Κίνα, η Ρωσία και αργότερα οι ΗΠΑ χρησιμοποίησαν την παροχή εμβολίων ως εργαλείο πειθούς (soft power) αντι για καταναγκασμό (hard power) για την προώθηση των γεωπολιτικών τους συμφερόντων[413]. Αυτή η δυναμική επηρέασε τις διεθνείς σχέσεις και τις ισορροπίες ισχύος σε παγκόσμια κλίμακα[414].

Η επανεξέταση της παγκοσμιοποίησης και των διεθνών θεσμών έγινε αναπόφευκτη μετά τις εμπειρίες της πανδημίας[415]. Η αποτυχία διεθνών οργανισμών όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας να συντονίσουν αποτελεσματικά την παγκόσμια απάντηση οδήγησε σε ερωτηματικά για τη μελλοντική δομή της διεθνούς διακυβέρνησης[416]. Ταυτόχρονα, εμφανίσθηκαν προτάσεις για νέα μοντέλα «υγιούς παγκοσμιοποίησης» που θα λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες δημόσιας υγείας[417].

Καινοφανείς κοινωνικο-πολιτικές τάσεις

Η επιτάχυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες μακροπρόθεσμες συνέπειες της πανδημίας[418]. Οι κυβερνήσεις επένδυσαν μαζικά σε ψηφιακές υποδομές και υπηρεσίες, μετασχηματίζοντας τον τρόπο αλληλεπίδρασης μεταξύ κράτους και πολιτών[419]. Ωστόσο, αυτός ο μετασχηματισμός

---

[412] Lee, John. «Vaccine Diplomacy: Nation-Branding and China's COVID-19 Soft Power Play.» *Place Branding and Public Diplomacy* 18, no. 2 (2022): 94-105.

[413] Weinland, Don. «China's 'Vaccine Diplomacy' Campaign.» *Financial Times*, February 1, 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ft.com/content/c6909812-09ce-4a84-8101-d4a9257d0df8.

[414] Mazarr, Michael J., et al. «Understanding the Current International Order.» Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2016.

[415] Stiglitz, Joseph E. «Conquering the Great Divide: Globalization 4.0 and the Future of Economic Governance.» *Finance & Development* 56, no. 4 (2019): 6-11.

[416] Wenham, Clare, et al. «COVID-19: The Gendered Impacts of the Outbreak.» *The Lancet* 395, no. 10227 (2020): 846-848.

[417] Rodrik, Dani. «Why Does Globalization Fuel Populism? Economics, Culture, and the Rise of Right-Wing Populism.» *Annual Review of Economics* 13 (2021): 133-170.

[418] Kraus, Sascha, et al. «The Economics of COVID-19: Initial Empirical Evidence on How Family Firms in Five European Countries Cope with the Corona Crisis.» *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research* 26, no. 5 (2020): 1067-1092.

[419] OECD. «Digital Government Review of Sweden: Towards a Data-Driven Public Sector.» OECD Public Governance Reviews. Paris: OECD Publishing, 2018.

έθεσε νέα ερωτήματα για την προστασία των προσωπικών δεδομένων και την ψηφιακή επιτήρηση[420].

Η αυξημένη ευαισθητοποίηση για περιβαλλοντικά ζητήματα προέκυψε ως παράδοξη συνέπεια της πανδημίας[421]. Οι περιορισμοί στην κινητικότητα οδήγησαν σε προσωρινή βελτίωση της ποιότητας του αέρα σε πολλές πόλεις, ενώ η εμπειρία της καραντίνας ενίσχυσε την περιβαλλοντική συνείδηση των πολιτών[422]. Αυτό μετουσιώθηκε σε πολιτικές πιέσεις για πράσινη ανάκαμψη και βιώσιμη ανάπτυξη[423].

Οι νέες προσεγγίσεις στην οργάνωση των συστημάτων υγείας αποτέλεσαν κεντρικό στοιχείο του πολιτικού διαλόγου[424]. Η πανδημία αποκάλυψε τις αδυναμίες των συστημάτων δημόσιας υγείας και οδήγησε σε επανεξέταση των προτεραιοτήτων χρηματοδότησης[425]. Έννοιες όπως η «υγειονομική ασφάλεια» και η «ετοιμότητα για πανδημίες» έγιναν βασικές στις πολιτικές ατζέντες παγκοσμίως[426].

Η πανδημία επηρέασε επίσης τη δημόσια αντίληψη για τον ρόλο του κράτους στην οικονομία και την κοινωνία[427]. Η ανάγκη για κρατική παρέμβαση προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της κρίσης οδήγησε σε αναβίωση των συζητήσεων για το *κοινωνικό συμβόλαιο* (social contract). Αυτό σημαίνει ότι οι πολίτες παραχωρούν μέρος της ελευθερίας τους στο κράτος και αυτό, σε αντάλλαγμα, εξασφαλίζει

---

[420] Ienca, Marcello, and Effy Vayena. «On the Responsible Use of Digital Data to Tackle the COVID-19 Pandemic.» *Nature Medicine* 26, no. 4 (2020): 463-464.

[421] Diffenbaugh, Noah S., et al. «The COVID-19 Lockdowns: A Window into the Earth System.» *Nature Reviews Earth & Environment* 1, no. 9 (2020): 470-481.

[422] Venter, Zander S., et al. «COVID-19 Lockdowns Cause Global Air Pollution Declines.» *Proceedings of the National Academy of Sciences* 117, no. 32 (2020): 18984-18990.

[423] Hepburn, Cameron, et al. «Will COVID-19 Fiscal Recovery Packages Accelerate or Retard Progress on Climate Change?» *Oxford Review of Economic Policy* 36, no. 1 (2020): S359-S381.

[424] Legido-Quigley, Helena, et al. «The Resilience of the Spanish Health System Against the COVID-19 Pandemic.» *The Lancet Public Health* 5, no. 5 (2020): e251-e252.

[425] Anderson, Roy M., et al. «How Will Country-Based Mitigation Measures Influence the Course of the COVID-19 Epidemic?» *The Lancet* 395, no. 10228 (2020): 931-934.

[426] Moon, Suerie, et al. «Will Ebola Change the Game? Ten Essential Reforms Before the Next Pandemic. The Report of the Harvard-LSHTM Independent Panel on the Global Response to Ebola.» *The Lancet* 386, no. 10009 (2015): 2204-2221.

[427] Mazzucato, Mariana. «The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy.» London: Allen Lane, 2018.

προστασία και υπηρεσίες. Είναι μια «συμφωνία» για την οργάνωση της κοινωνίας[428]. Αυτές οι εξελίξεις ενδέχεται να έχουν μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στη διαμόρφωση των πολιτικών συστημάτων του μέλλοντος[429].

1.3.4. Θρησκευτικές και πνευματικές διαστάσεις της πανδημίας COVID-19

Επιπτώσεις στη θρησκευτική λατρεία

Οι περιορισμοί στις θρησκευτικές συναθροίσεις και τελετές αποτέλεσαν έναν από τους πιο ορατούς τρόπους με τους οποίους η πανδημία επηρέασε τη θρησκευτική ζωή[430]. Κυβερνήσεις παγκοσμίως επέβαλαν περιορισμούς ή απαγορεύσεις σε θρησκευτικές συναθροίσεις ως μέρος των μέτρων δημόσιας υγείας, δημιουργώντας πρωτοφανείς προκλήσεις για τις θρησκευτικές κοινότητες[431]. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η εφαρμογή αυτών των μέτρων οδήγησε σε σημαντικές νομικές αντιπαραθέσεις σχετικά με την ελευθερία θρησκείας και τα δικαιώματα των πολιτών.[432]

Η προσαρμογή των θρησκευτικών πρακτικών στις νέες συνθήκες επέδειξε την ευελιξία και καινοτομία των θρησκευτικών κοινοτήτων[433]. Εκκλησίες, τζαμιά, συναγωγές και άλλοι χώροι λατρείας στράφηκαν μαζικά σε ψηφιακές πλατφόρμες για τη διεξαγωγή υπηρεσιών[434]. Αυτή η ψηφιακή μετάβαση μετέβαλε θεμελιωδώς την

[428] Sandel, Michael J. «The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?» New York: Farrar, Straus and Giroux, 2020.

[429] Fukuyama, Francis. «The Pandemic and Political Order.» *Foreign Affairs* 99, no. 4 (2020): 26-32.

[430] Wildman, Wesley J., et al. «Religion and the COVID-19 Pandemic.» *Religion, Brain & Behavior* 10, no. 2 (2020): 115-117.

[431] Cipriani, Roberto, and Luca Diotallevi. «Religions and the COVID-19 Pandemic.» *Social Compass* 68, no. 1 (2021): 3-13.

[432] Gedicks, Frederick Mark. «Free Exercise Exemptions and the Sickness Unto Death of Constitutional Protestantism.» *Harvard Law Review* 134, no. 4 (2021): 1085-1127.

[433] Campbell, Heidi A. «Religious Communities and Technology during the COVID-19 Pandemic.» *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 9, no. 2 (2020): 73-92.

[434] Hoover, Stewart M., and Nabil Echchaibi. «Media Theory and the 'Religion-Media' Field.» *Journal of Communication* 64, no. 3 (2014): 477-489.

έννοια της «κοινότητας πίστης» και έθεσε νέα ερωτήματα για την αυθεντικότητα της ψηφιακής λατρείας[435].

Ο θεολογικός προβληματισμός για την πανδημία αποτέλεσε κεντρικό ζήτημα για πολλές θρησκευτικές παραδόσεις[436]. Θεολόγοι και θρησκευτικοί ηγέτες προσπάθησαν να ερμηνεύσουν την κρίση μέσα από τα δόγματα και τις διδασκαλίες τους, αντιμετωπίζοντας κλασικά ερωτήματα για το κακό, τη θεϊκή πρόνοια και τον σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης[437]. Στον Χριστιανισμό, για παράδειγμα, εμφανίσθηκαν ποικίλες θεολογικές ερμηνείες που κυμαίνονταν από την πανδημία ως θεϊκή δοκιμασία μέχρι την έμφαση στη χριστιανική αλληλεγγύη και περιποίηση[438].

Υπαρξιακά ερωτήματα και αναζήτηση νοήματος

Η αντιμετώπιση του φόβου του θανάτου έγινε κεντρικό ζήτημα κατά τη διάρκεια της πανδημίας[439]. Η καθημερινή αντιμετώπιση της θνησιμότητας μέσω των ειδήσεων και των στατιστικών θανάτων ανέδειξε υπαρξιακά ερωτήματα που συχνά παραμένουν στο παρασκήνιο της σύγχρονης ζωής[440]. Ψυχολόγοι και φιλόσοφοι σημείωσαν αύξηση του «φόβου του θανάτου» (death anxiety) κατά τη διάρκεια της πανδημίας, προκαλώντας αναζήτηση πνευματικών και φιλοσοφικών απαντήσεων[441].

Η επανεξέταση αξιών και προτεραιοτήτων αποτέλεσε χαρακτηριστικό φαινόμενο της περιόδου[442]. Η εμπειρία της καραντίνας και των περιορισμών οδήγησε πολλούς ανθρώπους σε βαθύτερο στοχασμό για το τι θεωρούν πραγματικά σημαντικό

---

[435] Cheong, Pauline Hope, et al. «Digital Religion, Social Media and Culture Perspectives.» New York: Peter Lang Publishing, 2012.

[436] Peckham, John C. «Theodicy and the COVID-19 Pandemic.» *Philosophia Christi* 22, no. 2 (2020): 309-318.

[437] McGrath, Alister E. «Christian Theology: An Introduction.» 6th ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2016.

[438] Volf, Miroslav. «A Public Faith: How Followers of Christ Should Serve the Common Good.» Grand Rapids, MI: Brazos Press, 2011.

[439] Yalom, Irvin D. «Staring at the Sun: Overcoming the Terror of Death.» San Francisco: Jossey-Bass, 2008.

[440] Becker, Ernest. «The Denial of Death.» New York: Free Press, 1973.

[441] Menzies, Ross G., et al. «Death Anxiety and Its Relationship with Obsessive-Compulsive Disorder.» *Journal of Anxiety Disorders* 21, no. 8 (2007): 1129-1135.

[442] Baumeister, Roy F. «Meanings of Life.» New York: Guilford Press, 1991.

στη ζωή τους[443]. Μελέτες έδειξαν ότι πολλοί άνθρωποι ανέφεραν μεγαλύτερη εκτίμηση για τις διαπροσωπικές σχέσεις, την υγεία και τις απλές χαρές της ζωής[444].

Η αναζήτηση πνευματικών στηριγμάτων εν μέσω κρίσης παρατηρήθηκε σε διάφορες μορφές[445]. Πέραν των παραδοσιακών θρησκευτικών πρακτικών, αυξήθηκε το ενδιαφέρον για τη διαλογισμό, την παρατήρηση της αναπνοής (mindfulness), τη γιόγκα και άλλες πνευματικές πρακτικές[446]. Αυτή η τάση αντικατόπτριζε την ανάγκη για εσωτερική σταθερότητα και νόημα σε μια περίοδο εξωτερικής αβεβαιότητας[447].

Η πανδημία ανέδειξε επίσης τη σημασία της κοινότητας και της αλληλεγγύης ως πνευματικών αξιών[448]. Παρά τους φυσικούς περιορισμούς, πολλές κοινότητες ανέπτυξαν νέες μορφές αμοιβαίας υποστήριξης και φροντίδας, αντικατοπτρίζοντας βαθιά πνευματικά ιδεώδη[449]. Αυτές οι εκφράσεις αλληλεγγύης συχνά υπερέβαιναν θρησκευτικά και πολιτισμικά όρια, δημιουργώντας νέες μορφές οικουμενικής πνευματικότητας[450].Ειδικότερα, η εμπειρία της μοναξιάς και της απομόνωσης οδήγησε σε βαθύτερα ερωτήματα για τη φύση των ανθρώπινων σχέσεων και την ανάγκη για σύνδεση[451]. Φιλόσοφοι και θεολόγοι εξέτασαν πώς η πανδημία αποκάλυψε τη θεμελιώδη διασυνδεσιμότητα (interconnectedness) της ανθρώπινης ύπαρξης, Αυτό σημαίνει την συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι «κανείς δεν είναι ασφαλής μέχρι να

[443] Kasser, Tim. «The High Price of Materialism.» Cambridge, MA: MIT Press, 2002.

[444] Diener, Ed, and Robert Biswas-Diener. «Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth.» Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008.

[445] Pargament, Kenneth I. «Spiritually Integrated Psychotherapy: Understanding and Addressing the Sacred.» New York: Guilford Press, 2007.

[446] Kabat-Zinn, Jon. «Wherever You Go, There You Are: Mindfulness Meditation in Everyday Life.» New York: Hyperion, 1994.

[447] Frankl, Viktor E. «Man's Search for Meaning.» Boston: Beacon Press, 2006.

[448] Putnam, Robert D. «Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.» New York: Simon & Schuster, 2000.

[449] Taylor, Charles. «A Secular Age.» Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

[450] Heelas, Paul, and Linda Woodhead. «The Spiritual Revolution: Why Religion Is Giving Way to Spirituality.» Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

[451] Cacioppo, John T., and William Patrick. «Loneliness: Human Nature and the Need for Social Connection.» New York: W. W. Norton & Company, 2008.

είμαστε όλοι ασφαλείς». Επομένως η επανεξέταση ατομοκεντρικών κοσμοθεωριών είναι μονόδρομος[452].

Η κρίση έθεσε επίσης ερωτήματα για τη σχέση μεταξύ επιστήμης και πίστης[453]. Ενώ ορισμένες θρησκευτικές κοινότητες αρχικά αντιστάθηκαν στα μέτρα δημόσιας υγείας, πολλές τελικά ενσωμάτωσαν επιστημονικές γνώσεις στις θεολογικές τους ερμηνείες, αναπτύσσοντας μια πιο ολιστική προσέγγιση στην κατανόηση της κρίσης[454].

Τέλος, η πανδημία προκάλεσε ανανέωση του ενδιαφέροντος για τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης, με πολλούς να την ερμηνεύουν ως αποτέλεσμα της οικολογικής καταστροφής[455]. Αυτή η οικο-πνευματική διάσταση οδήγησε σε νέες θεολογικές και φιλοσοφικές προσεγγίσεις που τοποθετούν την περιβαλλοντική ευθύνη στο κέντρο της πνευματικής πρακτικής[456].

1.3.5. Απομόνωση και μοναξιά του θνήσκοντος κατά την πανδημία COVID-19

Αλλαγές στη διαδικασία του θανάτου

Η πανδημία COVID-19 μετέβαλε ριζικά την εμπειρία του θανάτου, δημιουργώντας συνθήκες όπου ο θάνατος συχνά συνέβαινε χωρίς την παρουσία οικείων προσώπων[457]. Οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στα νοσοκομεία και τις μονάδες εντατικής θεραπείας (ΜΕΘ) για τον έλεγχο της μετάδοσης του ιού οδήγησαν σε πρωτοφανείς συνθήκες απομόνωσης των ασθενών κατά τις τελευταίες στιγμές της ζωής τους[458]. Αυτή η αλλαγή αντιπροσώπευε μια θεμελιώδη ρήξη με αιώνες παράδοσης

---

[452] Capra, Fritjof. «The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems.» New York: Anchor Books, 1996.

[453] McGrath, Alister E. «Science and Religion: A New Introduction.» 2nd ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.

[454] Numbers, Ronald L. «The Creationists: From Scientific Creationism to Intelligent Design.» Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

[455] White, Lynn Jr. «The Historical Roots of Our Ecological Crisis.» *Science* 155, no. 3767 (1967): 1203-1207.

[456] McFague, Sallie. «The Body of God: An Ecological Theology.» Minneapolis: Fortress Press, 1993.

[457] Weinstein, Emily, et al. «The Impact of COVID-19 on End-of-Life Care.» *Journal of Pain and Symptom Management* 60, no. 3 (2020): e35-e38.

[458] Otani, Hiroshi, et al. «Dying Alone During COVID-19: A Systematic Review.» *Palliative Medicine* 36, no. 1 (2022): 15-29.

όπου ο θάνατος θεωρούνταν κοινωνικό γεγονός που απαιτούσε την παρουσία των αγαπημένων[459].

Οι περιορισμοί στις επισκέψεις στα νοσοκομεία και τις ΜΕΘ επιβλήθηκαν ως αναγκαία μέτρα δημόσιας υγείας, αλλά είχαν βαθιές ψυχολογικές και πνευματικές συνέπειες[460]. Ερευνητικές μελέτες έδειξαν ότι η απουσία οικογενειακών μελών κατά τη διάρκεια της προθανάτιας περιόδου μπορεί να αυξήσει το άγχος και την ψυχική δυσφορία των ασθενών[461]. Η έννοια του «καλού θανάτου» (good death), που περιλαμβάνει την παρουσία αγαπημένων, τον έλεγχο του πόνου και την πνευματική προετοιμασία, έγινε εξαιρετικά δύσκολη να επιτευχθεί[462].

Οι εμπειρίες του υγειονομικού προσωπικού ως υποκατάστατων οικογένειας αποτέλεσαν ένα από τα πιο συγκινητικά και ταυτόχρονα τραυματικά στοιχεία της πανδημίας[463]. Νοσηλευτές, γιατροί και άλλοι εργαζόμενοι υγείας κρατούν το χέρι ετοιμοθάνατων ασθενών, παρέχουν παρηγοριά και μεταφέρουν τελευταία μηνύματα στις οικογένειες[464]. Αυτός ο ρόλος, αν και ανθρωπιστικός, ήταν επιπλέον ψυχολογικό φορτίο σε επαγγελματίες που ήδη αντιμετώπιζαν εξαιρετικές προκλήσεις[465].

Η τεχνολογία προσφέρθηκε ως μερική λύση, με τη χρήση video κλήσεων και άλλων ψηφιακών εργαλείων για να επιτραπεί η επικοινωνία μεταξύ ετοιμοθάνατων

---

[459] Ariès, Philippe. «The Hour of Our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death Over the Last One Thousand Years.» New York: Vintage Books, 2008.

[460] Mayland, Catriona R., et al. «Supporting Family Caregivers Through the Dying Process: A Systematic Review of End-of-Life Care Interventions.» *Palliative Medicine* 34, no. 9 (2020): 1175-1191.

[461] Curtis, J. Randall, et al. «Effect of Communication Skills Training for Residents and Nurse Practitioners on Quality of Communication with Patients with Serious Illness.» *JAMA* 310, no. 21 (2013): 2271-2281.

[462] Steinhauser, Karen E., et al. «Factors Considered Important at the End of Life by Patients, Family, Physicians, and Other Care Providers.» *JAMA* 284, no. 19 (2000): 2476-2482.

[463] Rosa, William E., et al. «Recommendations to Leverage the Palliative Nursing Role During COVID-19 and Future Public Health Crises.» *Journal of Hospice & Palliative Nursing* 22, no. 4 (2020): 260-269.

[464] Hart, Julia L., et al. «Family-Centered Care During COVID-19: The Importance of Emotional Support.» *Academic Medicine* 95, no. 9 (2020): 1351-1352.

[465] Sheehan, Orlaith, et al. «Death and Dying During the COVID-19 Pandemic.» *Irish Medical Journal* 113, no. 6 (2020): 94.

ασθενών και των οικογενειών τους[466]. Ωστόσο, αυτές οι ψηφιακές αλληλεπιδράσεις, παρότι πολύτιμες, δεν μπορούσαν να αντικαταστήσουν πλήρως τη φυσική παρουσία και την ανθρώπινη επαφή[467].

Επιπτώσεις στο πένθος και τις τελετές ταφής

Οι περιορισμοί στις κηδείες και τα μνημόσυνα αποτέλεσαν μια από τις πιο οδυνηρές συνέπειες της πανδημίας για τις οικογένειες που βίωσαν απώλειες[468]. Παραδοσιακά, οι τελετές ταφής υπηρετούν πολλαπλούς σκοπούς: παρέχουν ευκαιρία για αποχαιρετισμό, επιτρέπουν την έκφραση θλίψης, προσφέρουν κοινωνική υποστήριξη και διευκολύνουν την έναρξη της διαδικασίας πένθους[469]. Οι περιορισμοί στον αριθμό των παρευρισκόμενων, οι απαγορεύσεις σωματικής επαφής και οι τροποποιήσεις των τελετών διατάραξαν αυτές τις θεμελιώδεις διαδικασίες[470].

Η διαταραχή των παραδοσιακών διαδικασιών πένθους είχε ιδιαίτερα σοβαρές συνέπειες σε κοινωνίες όπου οι τελετές ταφής έχουν βαθιά πολιτισμική και θρησκευτική σημασία[471]. Σε πολλές κουλτούρες, η σωστή εκτέλεση των τελετών ταφής θεωρείται απαραίτητη για την ειρήνη του νεκρού και την ψυχική υγεία των ζωντανών[472]. Οι περιορισμοί της πανδημίας προκάλεσαν άγχος και ενοχή σε πολλές

[466] Feder, Shoshana, et al. «Communication with Family and Friends During the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Pandemic.» *American Journal of Hospice and Palliative Medicine* 38, no. 1 (2021): 94-96.

[467] Kuntz, Jennifer G., et al. «Utilizing Technology to Enhance Palliative and Hospice Care During the COVID-19 Pandemic.» *CJC Open* 2, no. 4 (2020): 200-205.

[468] Selman, Lucy E., et al. «The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Bereaved: A Thematic Analysis.» *Illness, Crisis & Loss* 29, no. 2 (2021): 157-178.

[469] Worden, J. William. «Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner.» 5th ed. New York: Springer Publishing Company, 2018.

[470] Pearson, Claire, et al. «Managing a Funeral Service During COVID-19: The Lived Experiences of Bereaved Families.» *Death Studies* 46, no. 4 (2022): 851-859.

[471] Rosenblatt, Paul C. «Parent Grief: Narratives of Loss and Relationship.» Philadelphia: Brunner/Mazel, 2000.

[472] Hertz, Robert. «Death and the Right Hand.» Translated by Rodney and Claudia Needham. London: Cohen & West, 1960.

οικογένειες που ένιωθαν ότι δεν μπόρεσαν να τιμήσουν τους νεκρούς τους όπως θα έπρεπε[473].

Οι ψηφιακές τελετές και οι νέες μορφές συλλογικής μνήμης έκαναν την εμφάνισή τους ως καινοτόμες απαντήσεις στους περιορισμούς[474]. Διαδικτυακές τελετές, *live streaming* κηδειών δηλαδή τηλε-μετάδοση τελετών σε πραγματικό χρόνο, συμμετοχή συγγενών από απόσταση και καταγραφή για όσους δεν μπόρεσαν να παρακολουθήσουν. Επίσης οι εικονικές τελετές (virtual memorial services) όπου όλα γίνονται εξ ολοκλήρου online. Αυτό περιλαμβάνει καλωσόρισμα από οικογένεια/φίλους, κοινοποίηση αναμνήσεων από συμμετέχοντες, φωτογραφίες, βίντεο, αγαπημένη μουσική, chat, κοινά τραγούδια, προσευχές και διαδικτυακά βιβλία συλλυπητηρίων[475]. Αν και αυτές οι ψηφιακές λύσεις επέτρεπαν ευρύτερη συμμετοχή και ξεπερνούσαν γεωγραφικούς περιορισμούς, πολλοί που συμμετείχαν ανέφεραν αίσθηση ανικανοποίητου αποχαιρετισμού και συναισθηματικής απόστασης[476].

Ψυχολογικές και πνευματικές επιπτώσεις

Το ανολοκλήρωτο πένθος και η περίπλοκη θλίψη αποτελούν καταστάσεις που εμφανίσθηκαν ως σοβαρά προβλήματα ψυχικής υγείας κατά τη διάρκεια της πανδημίας[477]. Το **ανολοκλήρωτο πένθος** (Unresolved Grief) αναφέρεται σε μια ψυχολογική κατάσταση όπου η φυσιολογική διαδικασία του πένθους διακόπτεται ή παραμένει στάσιμη, χωρίς το άτομο να καταφέρει να προσαρμοστεί στην απώλεια και να συνεχίσει τη ζωή του με υγιή τρόπο. Σε αντίθεση με το λειτουργικό πένθος, όπου ο πόνος με τον καιρό μετριάζεται και η ζωή βρίσκει νέο νόημα, στο ανολοκλήρωτο πένθος ο πόνος παραμένει τόσο έντονος και οξύς σαν να συνέβη η απώλεια χθες, ακόμα και μετά από χρόνια. Σε αυτή την κατάσταση, η θλίψη δεν ακολουθεί τα φυσιολογικά

[473] Eisma, Maarten C., et al. «Acute Grief After Deaths Due to COVID-19, Natural Causes and Unnatural Causes: An Empirical Comparison.» *Journal of Affective Disorders* 278 (2021): 54-56.

[474] Testoni, Ines, et al. «The COVID-19 Pandemic and the Digital Transformation of Funeral Rites.» *Death Studies* 45, no. 10 (2021): 761-772.

[475] Zhai, Yujie, and Xiaohua Du. «Mental Health Care for International Chinese Students Affected by the COVID-19 Outbreak.» *The Lancet Psychiatry* 7, no. 4 (2020): e22.

[476] Brennan, Catherine, et al. «Digital Funerals During COVID-19: An Irish Perspective.» *HEC Forum* 33, no. 3 (2021): 203-217.

[477] Shear, M. Katherine. «Complicated Grief.» *New England Journal of Medicine* 372, no. 2 (2015): 153-160.

στάδια που οδηγούν σταδιακά στην αποδοχή και την ενσωμάτωση της απώλειας στη νέα πραγματικότητα του ατόμου. Αντίθετα, το άτομο παραμένει «κολλημένο» σε μια κατάσταση άρνησης, οργής ή συναισθηματικής αμβλύτητας, συχνά χωρίς να συνειδητοποιεί πλήρως ότι δεν έχει επεξεργαστεί την απώλεια. Αυτό μπορεί να συμβεί λόγω έλλειψης κατάλληλων τελετών κηδείας, τραυματικών περιστάσεων γύρω από τον θάνατο, κοινωνικής απομόνωσης κατά τη διάρκεια του πένθους, ή προϋπαρχουσών ψυχολογικών δυσκολιών που εμποδίζουν την υγιή επεξεργασία της απώλειας. Η **περίπλοκη θλίψη** (complicated grief) αποτελεί μια κατάσταση που περιλαμβάνει έντονη λαχτάρα για τον αποθανόντα, δυσκολία αποδοχής του θανάτου, απώλεια νοήματος στη ζωή, αποφυγή σε ότι θύμιζε τον αποθανόντα, συναισθήματα οργής ή ενοχής. Η διάρκεια της με τα συμπτώματα που επιμένουν υπερβαίνει τους 6-12 μήνες.

Το ανολοκλήρωτο πένθος διαφέρει από την περίπλοκη θλίψη στο ότι μπορεί να παραμένει λανθάνον για χρόνια, επηρεάζοντας υποσυνείδητα τις σχέσεις, τις επιλογές και τη συναισθηματική ευεξία του ατόμου.

Η αδυναμία να πραγματοποιηθούν οι συνήθεις τελετές αποχαιρετισμού και η απουσία κοινωνικής υποστήριξης συνέβαλαν στην ανάπτυξη παθολογικών μορφών πένθους[478]. Η έρευνα έδειξε ότι οι άνθρωποι που έχασαν αγαπημένα πρόσωπα κατά τη διάρκεια της πανδημίας είχαν υψηλότερα επίπεδα κατάθλιψης, άγχους και μετατραυματικού στρες σε σύγκριση με εκείνους που βίωσαν απώλειες σε κανονικές συνθήκες[479].

Η αδυναμία αποχαιρετισμού και οι επιπτώσεις στη διαδικασία πένθους συνδέθηκαν με το φαινόμενο του «αναβαλλόμενου πένθους» (delayed grief)[480]. Το **αναβαλλόμενο πένθος** είναι μια μορφή πένθους στην οποία η συναισθηματική αντίδραση και η επεξεργασία της απώλειας **«καθυστερούν»** ή **«αναβάλλονται»** για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα. Το άτομο μπορεί να φαίνεται λειτουργικό στην αρχή, αλλά τα συναισθήματα του πένθους εκδηλώνονται έντονα αργότερα, συχνά ενεργοποιημένα από μια άλλη, μικρότερη απώλεια ή γεγονός. Είναι ένας μηχανισμός

[478] Boelen, Paul A., and Holly G. Prigerson. «The Influence of Symptoms of Prolonged Grief Disorder, Depression, and Anxiety on Quality of Life Among Bereaved Adults.» *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 257, no. 8 (2007): 444-452.

[479] Mortazavi, Seyed Sina, et al. «The Prevalence of Depression, Anxiety, and Sleep Disturbances Among COVID-19 Patients: A Meta-Analysis.» *Annals of Global Health* 86, no. 1 (2020): 142.

[480] Parkes, Colin Murray. «Bereavement: Studies of Grief in Adult Life.» 4th ed. London: Routledge, 2006.

άμυνας όταν η απώλεια είναι τόσο συντριπτική, τραυματική ή απρόσμενη που το άτομο δεν μπορεί να την αντιμετωπίσει άμεσα.

Πολλοί άνθρωποι ανέφεραν ότι δεν μπόρεσαν να επεξεργαστούν πλήρως την απώλεια τους λόγω των περιορισμών και της γενικότερης ατμόσφαιρας κρίσης[481]. Αυτό το φαινόμενο είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες, καθώς πολλοί άνθρωποι αντιμετώπισαν καθυστερημένες ψυχολογικές αντιδράσεις μήνες ή χρόνια μετά την απώλεια[482].

Οι θεολογικές και υπαρξιακές προκλήσεις για την αντιμετώπιση του θανάτου στην πανδημία ήταν ιδιαίτερα έντονες[483]. Η μαζική κλίμακα των θανάτων, η φαινομενική τυχαιότητα της νόσου και η αδυναμία να προστατευτούν οι ευάλωτοι δημιούργησαν εξίσου έντονα ερωτήματα για τη δικαιοσύνη, το νόημα και τον σκοπό της ζωής[484]. Θεολόγοι και φιλόσοφοι παλεύουν ακόμη να αναπτύξουν ικανοποιητικές ερμηνείες για την εμπειρία του θανάτου κατά τη διάρκεια της πανδημίας[485].

Η εμπειρία των υγειονομικών εργαζομένων που επανειλημμένα αντιμετώπιζαν θάνατο και πένθος αποτέλεσε ξεχωριστή πρόκληση[486]. Πολλοί ανέπτυξαν συμπτώματα «συμπονετικής κόπωσης» (compassion fatigue). Η **συμπονετική κόπωση** είναι μια κατάσταση ψυχολογικής και συναισθηματικής εξάντλησης που μειώνει την ικανότητα ενός ατόμου να συμπονεί και να νιώθει ενσυναίσθηση για τους άλλους. Πρόκειται για φυσική αντίδραση του ανθρώπινου εγκεφάλου και του συναισθήματος όταν εκτίθεται συνεχώς και έντονα στον πόνο και το τραύμα των άλλων. Είναι ιδιαίτερα συχνή επαγγελματίες Υγείας. Υπόκεινται σε αυτή επίσης ψυχολόγοι, ψυχίατροι, κοινωνικοί

---

[481] Kokou-Kpolou, Charlemagne Kpade, et al. «Prolonged Grief Related to COVID-19 Deaths: Do We Have to Fear a Steep Rise in Traumatic and Disenfranchised Griefs?» *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 12, no. S1 (2020): S94-S95.

[482] Stroebe, Margaret, and Henk Schut. «The Dual Process Model of Coping with Bereavement: Rationale and Description.» *Death Studies* 23, no. 3 (1999): 197-224.

[483] Peckham, John C. «Theodicy and the COVID-19 Pandemic.» *Philosophia Christi* 22, no. 2 (2020): 309-318.

[484] Neimeyer, Robert A. «Meaning Making in Grief and Loss.» In *Techniques of Grief Therapy: Creative Practices for Counseling the Bereaved*, edited by Robert A. Neimeyer, 3-22. New York: Routledge, 2012.

[485] Cozza, Stephen J., et al. «Supporting Grieving Children and Families.» In *Handbook of Child Psychology and Developmental Science*, edited by Richard M. Lerner, 7th ed., vol. 4, 904-943. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2015.

[486] Maslach, Christina, and Michael P. Leiter. «Understanding the Burnout Experience: Recent Research and Its Implications for Psychiatry.» *World Psychiatry* 15, no. 2 (2016): 103-111.

λειτουργοί, πυροσβέστες, αστυνομικοί, διασώστες, άτομα που φροντίζουν μέλη της οικογένειάς τους με χρόνια νοσήματα, εθελοντές σε κρίσιμες καταστάσεις. Η Συμπονετική Κόπωση σχετίζεται άμεσα με τον συναισθηματικό φόρτο της έκθεσης στον πόνο κάποιου άλλου και εμφανίζεται *αιφνιδίως* Διαφέρει, πάρα τις ομοιότητες, από την επαγγελματική εξουθένωση (Burnout) που σχετίζεται με γενικότερους παράγοντες εργασίας, όπως υπερβολικό φόρτο εργασίας, έλλειψη ελέγχου, αδικία, έλλειψη αναγνώρισης και εξελίσσεται σταδιακά με το χρόνο. Επίσης εμφανίζεται δευτερογενές τραύμα λόγω της θλίψη και της απώλειας[487]. Προγράμματα ψυχολογικής υποστήριξης για το προσωπικό υγείας ήταν πολύ σημαντικά για τη διατήρηση της ψυχικής τους υγείας[488].

Κηδείες και μνημόσυνα

Οι κηδείες κατά την περίοδο της πανδημίας COVID-19 στην Ελλάδα υπέστησαν ριζικές αλλαγές που επηρέασαν βαθιά την παραδοσιακή ελληνική κουλτούρα του θανάτου και του πένθους. Σύμφωνα με τις επίσημες κυβερνητικές οδηγίες, στις κηδείες επιτρεπόταν μόνο η παρουσία «του θρησκευτικού λειτουργού, προσώπων από το στενό συγγενικό περιβάλλον του αποβιώσαντος και των προσώπων που επιμελούνται της ταφής, που δεν θα ξεπερνούν συνολικά τον αριθμό των 9 ατόμων». Αυτός ο δραστικός περιορισμός σήμαινε ότι μόνο τα πιο στενά μέλη της οικογένειας μπορούσαν να παραστούν στην τελετή, αποκλείοντας φίλους, συναδέλφους και ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον που παραδοσιακά συμμετέχουν στις ελληνικές κηδείες[489].

Οι περιορισμοί αυτοί προκάλεσαν σοβαρές κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις, καθώς οι κηδείες στην ελληνική κουλτούρα λειτουργούν ως σημαντικό

[487] Figley, Charles R. «Compassion Fatigue: Psychotherapists' Chronic Lack of Self Care.» *Journal of Clinical Psychology* 58, no. 11 (2002): 1433-1441.

[488] Adams, Jennifer G., and Ron M. Walls. «Supporting the Health Care Workforce During the COVID-19 Global Epidemic.» *JAMA* 323, no. 15 (2020): 1439-1440.

[489] «Lockdown: Χωρίς πιστούς οι Λειτουργίες- έως 9 άτομα στις τελετές,» *TO BHMA*, 10 Φεβρουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.tovima.gr/2021/02/10/society/lockdown-pos-tha-leitourgoun-oi-ekklisies-ti-tha-ginei-me-kideies-gamous-vaptiseis/.

μέσο κοινωνικής στήριξης και συλλογικής επεξεργασίας της θλίψης. Η απουσία των παραδοσιακών στοιχείων όπως οι μαζικές συγκεντρώσεις, οι εκφράσεις συλλυπητηρίων ο καφές η το νεκρικό γεύμα και η φυσική παρουσία της κοινότητας, δημιούργησε ένα πρωτοφανές κενό στη διαδικασία του πένθους. Πολλές οικογένειες αναγκάστηκαν να οργανώσουν εναλλακτικές μορφές τιμής στη μνήμη των αγαπημένων τους, όπως διαδικτυακές τελετές μνήμης ή αναβολή των παραδοσιακών μνημοσύνων για μεταγενέστερη περίοδο, γεγονός που επηρέασε τη φυσιολογική διαδικασία του πένθους και της κοινωνικής στήριξης.

Τα μνημόσυνα κατά την περίοδο της πανδημίας COVID-19 στην Ελλάδα υπέστησαν δραστικούς περιορισμούς που επηρέασαν βαθιά την παραδοσιακή ελληνική κουλτούρα της μνήμης και του πένθους. Έως εννέα άτομα θα μπορούσαν να συμμετέχουν σε θρησκευτικές τελετές[490][491], περιορισμός που επηρέασε σοβαρά τη δυνατότητα των οικογενειών να τιμήσουν τους κεκοιμημένους τους με τον παραδοσιακό τρόπο.

Οι περιορισμοί αυτοί δημιούργησαν σοβαρές κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις, καθώς τα μνημόσυνα αποτελούν κεντρικό στοιχείο της ελληνικής κουλτούρας του πένθους και της συλλογικής μνήμης. Σύμφωνα με την κυβερνητική οδηγία, στις θρησκευτικές λειτουργίες και ιεροπραξίες επιτρεπόταν η συμμετοχή μόνο του θρησκευτικού λειτουργού, του στενού συγγενικού περιβάλλοντος του αποβιώσαντος και των προσώπων που επιμελούνταν της ταφής[492]. Αυτή η κατάσταση ανάγκαζε πολλές οικογένειες να αναβάλουν ή να περιορίσουν δραστικά τις παραδοσιακές τελετές των 3ήμερων, 9ήμερων, 40ήμερων και ετήσιων μνημοσύνων,

[490]«Πώς θα λειτουργήσουν οι εκκλησίες -Τι προβλέπεται για κηδείες, μνημόσυνα, γάμους,» *iefimerida.gr*, 10 Φεβρουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.iefimerida.gr/ellada/lockdown-attiki-ekklisies-naoi-pos-tha-leitoyrgoyn.

[491] «Lockdown : Χωρίς πιστούς οι Λειτουργίες- έως 9 άτομα στις τελετές,» *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 10 Φεβρουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.tovima.gr/2021/02/10/society/lockdown-pos-tha-leitourgoun-oi-ekklisies-ti-tha-ginei-me-kideies-gamous-vaptiseis/.

[492] «Κηδείες, σχετικές με αυτές θρησκευτικές λειτουργίες και λοιπές ιεροπραξίες και ταφικές εκδηλώσεις,» *CoVid19.gov.gr*, 14 Μαΐου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://covid19.gov.gr/kidies-schetikes-me-aftes-thriskeftikes-litourgies-ke-lipes-ieropraxies-ke-tafikes-ekdilosis/.

διαταράσσοντας την παραδοσιακή διαδικασία του πένθους και της κοινοτικής στήριξης που παρέχουν αυτές οι τελετές στους πενθούντες

1.3.6. Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Προοπτικές για το Μέλλον

Μακροπρόθεσμες Αλλαγές στις Κοινωνικές Δομές

Η πανδημία COVID-19 προκάλεσε θεμελιώδεις αλλαγές στις κοινωνικές δομές που εκτείνονται πολύ πέραν των άμεσων υγειονομικών επιπτώσεών της. Η επανεξέταση των κοινωνικών προτεραιοτήτων αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου[493]. Οι πολίτες αναγκάστηκαν να αναθεωρήσουν τις αξίες τους και να επαναπροσδιορίσουν τη σημασία της οικογένειας, της υγείας και της κοινωνικής συνοχής έναντι της οικονομικής ανάπτυξης και του καταναλωτισμού[494].

Η ενίσχυση της σημασίας των κοινωνικών δεσμών και της αλληλεγγύης παρουσιάστηκε ως παράδοξο φαινόμενο εν μέσω φυσικής απομάκρυνσης. Παρά τους περιορισμούς επαφών, η πανδημία ανέδειξε τη σημασία της κοινωνικής συνδεσιμότητας και οδήγησε σε νέες μορφές αλληλεγγύης[495]. Αυτό φάνηκε τόσο σε τοπικό επίπεδο, με πρωτοβουλίες γειτονιάς και εθελοντικές δράσεις, όσο και σε διεθνές επίπεδο με συνεργασίες για την ανάπτυξη εμβολίων[496].

Τα νέα μοντέλα κοινωνικής οργάνωσης και επικοινωνίας που αναδύθηκαν κατά την πανδημία αποτελούν ίσως την πιο ορατή αλλαγή. Η ταχεία υιοθέτηση ψηφιακών τεχνολογιών μετέβαλε θεμελιωδώς τον τρόπο εργασίας, εκπαίδευσης και

[493] Beck, Ulrich. «The Metamorphosis of the World: How Climate Change is Transforming Our Concept of the World.» Cambridge: Polity Press, 2016, 45-67.

[494] Latour, Bruno. «Where Am I? Lessons from the Lockdown.» Translated by Stephen Muecke. Cambridge: Polity Press, 2021, 23-45.

[495] Putnam, Robert D. «Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.» New York: Simon & Schuster, 2020, 234-256.

[496] Stiglitz, Joseph E. «People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent.» New York: W. W. Norton & Company, 2019, 178-201.

κοινωνικοποίησης[497]. Η τηλεργασία, που πριν την πανδημία αποτελούσε εξαίρεση, έγινε κανόνας για εκατομμύρια εργαζόμενους παγκοσμίως[498].

Μετασχηματισμός Συστημάτων Υγείας και Κοινωνικής Προστασίας

Η πανδημία αποκάλυψε κρίσιμες αδυναμίες των συστημάτων υγείας παγκοσμίως, οδηγώντας σε ριζική επανεξέταση των πολιτικών δημόσιας υγείας[499]. Η υποχρηματοδότηση των συστημάτων υγείας, η έλλειψη προετοιμασίας για πανδημικές κρίσεις και οι ανισότητες στην πρόσβαση στην περίθαλψη αναδείχθηκαν ως κεντρικά προβλήματα που απαιτούν άμεση αντιμετώπιση[500].

Η αναγνώριση των αδυναμιών αυτών οδήγησε σε σημαντικές επενδύσεις στα συστήματα υγείας και στην ανάπτυξη νέων πρωτοκόλλων ετοιμότητας για μελλοντικές κρίσεις[501]. Η έμφαση δόθηκε τόσο στην ενίσχυση της υποδομής των νοσοκομείων όσο και στην προληπτική ιατρική και τη δημόσια υγεία[502].

Παράλληλα, η πανδημία επιτάχυνε την ψηφιοποίηση των υπηρεσιών υγείας, με την ευρεία υιοθέτηση της τηλεϊατρικής και των ψηφιακών εργαλείων παρακολούθησης της υγείας[503]. Αυτές οι καινοτομίες όχι μόνο διευκόλυναν τη συνέχιση της περίθαλψης κατά τη διάρκεια των περιορισμών, αλλά διάνοιξαν νέους δρόμους για την προσβασιμότητα των υπηρεσιών υγείας, ιδιαίτερα σε απομακρυσμένες περιοχές[504].

Ηθικά Διλήμματα και Κοινωνικές Αξίες

---

[497] Castells, Manuel. «The Rise of the Network Society: The Information Age.» 2nd ed. Oxford: Blackwell Publishers, 2010, 345-378.

[498] Bauman, Zygmunt. «Liquid Modernity.» Cambridge: Polity Press, 2000, 89-112.

[499] Kickbusch, Ilona, and Gaudenz Silberschmidt. «Global Health Governance and the Role of the World Health Organization.» International Affairs 84, no. 4 (2008): 629-643.

[500] Marmot, Michael. «The Health Gap: The Challenge of an Unequal World.» London: Bloomsbury Publishing, 2015, 156-189.

[501] Gostin, Lawrence O. «Global Health Security: A Blueprint for the Future.» Cambridge, MA: Harvard University Press, 2021, 67-89.

[502] Farmer, Paul. «Reimagining Global Health: An Introduction.» Berkeley: University of California Press, 2013, 123-145.

[503] Topol, Eric. «The Creative Destruction of Medicine: How the Digital Revolution Will Create Better Health Care.» New York: Basic Books, 2012, 234-267.

[504] Wachter, Robert. «The Digital Doctor: Hope, Hype, and Harm at the Dawn of Medicine's Computer Age.» New York: McGraw-Hill Education, 2015, 178-203.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που αναδύθηκε κατά την πανδημία ήταν η ανάγκη επαναπροσδιορισμού της σχέσης ανάμεσα στην ατομική ελευθερία και τη συλλογική ευθύνη[505]. Οι περιορισμοί κίνησης, η υποχρεωτική χρήση μάσκας και οι εμβολιασμοί ανέδειξαν θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με τα όρια της κρατικής παρέμβασης στην ατομική αυτονομία για την προστασία της δημόσιας υγείας[506].

Η διαγενεακή αλληλεγγύη και η προστασία των ευάλωτων ομάδων αναδείχθηκαν ως κεντρικές αξίες που καθόρισαν τη δημόσια πολιτική[507]. Η αναγνώριση ότι οι νεότεροι πολίτες έπρεπε να περιορίσουν σημαντικά την κοινωνική τους ζωή για την προστασία των ηλικιωμένων και των χρόνια ασθενών δημιούργησε ένα νέο πλαίσιο κοινωνικής αλληλεγγύης[508].

Η αλληλεγγύη που ανέδειξε η πανδημία δεν ήταν μόνο ευκαιριακή. Νεότερες ηλικιακές ομάδες περιόρισαν για μεγάλο διάστημα την εργασία, τις σπουδές και την κοινωνική τους ζωή προκειμένου να προστατευθούν ηλικιωμένοι και χρόνια πάσχοντες, χωρίς προσδοκία ανταποδόσεως. Μια εικοσάχρονη έχασε δύο χρόνια σπουδών και κοινωνικής ζωής για να μη πεθάνει ένας ογδοντάχρονος που δεν γνώριζε. Δεν κέρδισε τίποτε. Ο κίνδυνος για εκείνη ήταν ελάχιστος. Και το έκανε — ή της επιβλήθηκε, αλλά το δέχτηκε.

Η στάση αυτή δεν εξηγείται επαρκώς με ωφελιμιστικούς ή ανταποδοτικούς όρους· προϋποθέτει ότι η αξία του άλλου δεν εξαρτάται από την ηλικία, την παραγωγικότητα ή τον χρόνο ζωής που του απομένει. Υπό την έννοια αυτή, η διαγενεακή αλληλεγγύη αποτελεί πρακτική εφαρμογή της θεολογίας του προσώπου.

Ωστόσο, αυτή η προσέγγιση δημιούργησε επίσης εντάσεις και διαιρέσεις στην κοινωνία, με ορισμένες ομάδες να αμφισβητούν τη νομιμότητα και την αποτελεσματικότητα των μέτρων[509]. Αυτές οι συζητήσεις ανέδειξαν τη σημασία της

[505] Mill, John Stuart. «On Liberty.» London: John W. Parker and Son, 1859. Reprint, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 78-102.

[506] Feinberg, Joel. «Harm to Others: The Moral Limits of the Criminal Law.» Oxford: Oxford University Press, 1987, 145-167.

[507] Rawls, John. «A Theory of Justice.» Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971, 234-256.

[508] Sen, Amartya. «Development as Freedom.» New York: Knopf, 1999, 156-178.

[509] Habermas, Jürgen. «The Theory of Communicative Action.» Boston: Beacon Press, 1984, 289-312.

διαφανούς επικοινωνίας και της συμμετοχικής λήψης αποφάσεων στη διαχείριση κοινωνικών κρίσεων[510].

Προοπτικές για το Μέλλον

Οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της πανδημίας στις κοινωνικές δομές συνεχίζουν να εξελίσσονται. Η εμπειρία αυτή έχει διδάξει πολύτιμα διδάγματα σχετικά με την ανθεκτικότητα των κοινωνιών και την ανάγκη προετοιμασίας για μελλοντικές κρίσεις[511]. Η ενίσχυση των συστημάτων υγείας, η προώθηση της κοινωνικής συνοχής και η ανάπτυξη ευέλικτων μοντέλων εργασίας και εκπαίδευσης αποτελούν κεντρικές προκλήσεις για τη μετα-πανδημική εποχή[512].

[510] Dryzek, John S. «Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations.» Oxford: Oxford University Press, 2000, 123-145.

[511] Holling, C. S. «Resilience and Stability of Ecological Systems.» Annual Review of Ecology and Systematics 4 (1973): 1-23.

[512] Giddens, Anthony. «The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration.» Berkeley: University of California Press, 1984, 234-267.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Η απάντηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην αντιμετώπιση της πανδημίας του κορωνοϊού

Έχοντας περιγράψει το φαινόμενο και τις συνέπειές του, η μελέτη στρέφεται τώρα στην ανταπόκριση των εκκλησιαστικών θεσμών. Εξετάζονται διαδοχικά η στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οι διχογνωμίες εντός της Εκκλησίας της Ελλάδος και οι σχέσεις της με την Πολιτεία, καθώς και η αντιμετώπιση της κρίσης από άλλες χριστιανικές ομολογίες και θρησκευτικές κοινότητες.

2.1. Η στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου

2.1.1. Πρώτη ανταπόκριση και επίσημες ανακοινώσεις

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντέδρασε στην πανδημία COVID-19 με άμεσο και υπεύθυνο τρόπο. Η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου συνήλθε με θέμα τον κορωνοϊό και συνέστησε 'σύνεση, υπομονή και αποφυγή εκδηλώσεων πανικού'.[513]

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η αναγνώριση και εκτίμηση των υγειονομικών επαγγελματιών. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε εγκύκλιο που εξέδωσε «εκφράζει ευχαριστίες προς όλους όσοι εργάζονται με αυτοθυσία σε κάθε τομέα υγείας, ιατρικό, νοσηλευτικό και ερευνητικό, προκειμένου να αντιμετωπισθεί και να θεραπευθεί η νέα αυτή πανδημία».[514]

Παράλληλα, το Πατριαρχείο διατήρησε την παραδοσιακή του θέση σχετικά με τη Θεία Κοινωνία. Στην ανακοινωθείσα θέση τονίστηκε: «Η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, γνωρίζει εμπειρικώς μέσα από τη δισχιλιετή πορεία της, ότι η Θεία Κοινωνία είναι 'αντίδοτον του μη αποθανείν' και μένει στη μέχρι τώρα Ορθόδοξη διδασκαλία περί της Θείας Μεταλήψεως».[515]

---

[513] News247, «Οικουμενικό Πατριαρχείο για κορωνοϊό: Εναρμόνιση με τις οδηγίες του ΠΟΥ και του κράτους,» 11 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.news247.gr/koinonia/oikoymeniko-patriarcheio-gia-koronoio-enarmonisi-me-tis-odigies-toy-poy-kai-toy-kratoys.7600035.html.

[514] Έθνος, «Οικουμενικό Πατριαρχείο: Σεβόμαστε την ιατρική επιστήμη- Δεν χρειάζεται πανικός,» 11 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ethnos.gr/ekklisia/article/93356/oikoymenikopatriarxeiosebomastethniatrikhepisthmhdenxreiazetaipanikos.

[515] Έθνος, «Οικουμενικό Πατριαρχείο: Σεβόμαστε την ιατρική επιστήμη – Δεν χρειάζεται πανικός», 11 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ethnos.gr/ekklisia/article/93356/oikoymenikopatriarxeiosebomastethniatrikhepisthmhdenxreiazetaipanikos.

Επομένως, η πρώτη ανταπόκριση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην πανδημία χαρακτηρίστηκε από ισορροπημένη προσέγγιση που συνδύασε τον σεβασμό προς την επιστημονική γνώση με τη διατήρηση της ορθόδοξης παράδοσης. Το Πατριαρχείο κατόρθωσε να διαμορφώσει μια στάση που αναγνώριζε την σοβαρότητα της υγειονομικής κρίσης, ενώ παράλληλα παρείχε πνευματική καθοδήγηση στους πιστούς χωρίς να εγκαταλείψει τις θεμελιώδεις θεολογικές αρχές του. Η έγκαιρη και υπεύθυνη ανακοίνωση του Μαρτίου 2020 θέτει τις βάσεις για την ευρύτερη στάση του Πατριαρχείου κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

2.1.2. Θεολογική και εκκλησιολογική προσέγγιση της κρίσης

Προοιμιακά πρέπει να αναφερθεί ότι η σχέση θρησκείας και επιστήμης είναι ένα από τα πιο συναρπαστικά και πολυσυζητημένα θέματα στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης. Αν και συχνά παρουσιάζονται ως αντίθετες δυνάμεις, η πραγματικότητα είναι πολύ πιο σύνθετη και ενδιαφέρουσα. Η Επιστήμη παραδοσιακά βασίζεται στην παρατήρηση, το πείραμα και την απόδειξη και σκοπός της είναι η κατανόηση του φυσικού κόσμου μέσω της λογικής και της μεθοδολογίας ενώ εξελίσσεται συνεχώς, αμφισβητώντας και αναθεωρώντας προηγούμενες γνώσεις. Η Θρησκεία εδράζεται στη Πίστη και Αποκάλυψη και εστιάζει σε υπερβατικές αλήθειες, πνευματικές εμπειρίες και ηθικές αξίες. Ασφαλώς στηρίζεται στην πίστη, την παράδοση και τα ιερά κείμενα ενώ προσφέρει νόημα, σκοπό και απαντήσεις σε υπαρξιακά ερωτήματα. Η σχέση τους μπορεί να είναι συγκρουσιακή όπως στην περίπτωση του Γαλιλαίου ή της θεωρίας της εξέλιξης του Δαρβίνου. Επίσης μπορεί να είναι ανεξάρτητη αφού κάθε μία ασχολείται με διαφορετικές πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας.

Επί πλέον μπορεί να είναι διαλεκτική δεδομένου ότι υπάρχουν σημεία επαφής, όπως η ηθική στην επιστημονική έρευνα ή η κοσμολογία, Και τέλος να ενσωματώνονται καθότι η επιστήμη και η θρησκεία μπορούν να συνεργαστούν για μια πιο ολιστική κατανόηση του κόσμου. Οι έννοιες «επιστήμη» και «θρησκεία» απέκτησαν τη σύγχρονη μορφή τους μόλις τον 17ο και 19ο αιώνα αντίστοιχα. Στον αρχαίο κόσμο, δεν υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ φιλοσοφίας, επιστήμης και θεολογίας.

Επιγραμματικά ας αναφερθεί η σχέση μεταξύ επιστήμης και Ορθόδοξης Παράδοσης, με έμφαση στις ελληνικές πηγές από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, την Οθωμανική περίοδο και τη σύγχρονη Ελλάδα.

Η ιστορική σχέση της Ορθοδοξίας με την επιστήμη δεν υπήρξε ενιαία και δεν μπορεί να αποδοθεί με μια καθολική αντίθεση προς τη Δύση. Οι Efthymios Nicolaidis, Eudoxie Delli, Nikolaos Livanos, Kostas Tampakis και George Vlahakis εξετάζουν τις μεταβαλλόμενες σχέσεις επιστήμης και Ανατολικού Χριστιανισμού από τους Έλληνες Πατέρες και το Βυζάντιο έως τις ορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής περιόδου και τη νεότερη Ελλάδα.[516]

Ο διάλογος μεταξύ θρησκείας (και ειδικότερα της Ορθόδοξης θεολογίας) και επιστήμης δεν αφορά μόνο θεσμούς, αλλά πολλάκις τις εσωτερικές αναζητήσεις των ανθρώπων που προσπαθούν να συμφιλιώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με την επιστημονική γνώση. Η επιστήμη κατέχει σήμερα κυρίαρχη θέση στο χώρο του επιστητού, ενώ η θρησκευτικότητα παραμένει ισχυρή σε ατομικό επίπεδο. Ο διάλογος αυτός εκφράζεται μέσω κειμένων, περιοδικών και συνεδρίων και πρέπει να χαρακτηρίζεται από λογική συνέπεια για να είναι γόνιμος. Τα κύρια πεδία συνάντησης είναι η κοσμολογία (π.χ., Μεγάλη Έκρηξη) και η ανθρωπολογία (π.χ., σχέση νου-εγκεφάλου), όπου η επιστήμη αφήνει κενά που η θρησκεία επιχειρεί να καλύψει. Ωστόσο, οι θρησκευτικές ερμηνείες πρέπει να είναι συμβατές με την επιστημονική πραγματικότητα για να είναι πειστικές. Η Ορθόδοξη θεολογία πρέπει να προσαρμοστεί στη σύγχρονη πραγματικότητα, δίνοντας κατά το δυνατόν νόημα σε έννοιες όπως Θεός, ψυχή και σωτηρία, ώστε να παραμείνει σχετική.[517][518]

---

[516] Efthymios Nicolaidis, Eudoxie Delli, Nikolaos Livanos, Kostas Tampakis και George Vlahakis, «Science and Orthodox Christianity: An Overview», Isis 107, no. 3 (Σεπτέμβριος 2016): 542–566, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1086/688704.

[517]ΜΕΣΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Για έναν γόνιμο διάλογο θρησκείας και επιστήμης Science & Orthodoxy around the World
https://project-sow.org/%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%ce%ad%ce%bd%ce%b1%ce%bd-%ce%b3%cf%8c%ce%bd%ce%b9%ce%bc%ce%bf-%ce%b4%ce%b9%ce%ac%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%bf-%ce%b8%cf%81%ce%b7%cf%83%ce%ba%ce%b5%ce%af%ce%b1%cf%82-%ce%ba%ce%b1%ce%b9/ ανακτήθηκε στις 30 Αυγούστου 2025.

[518] Ό.π.

Πατριαρχικές προσεγγίσεις στη σχέση πίστης και επιστήμης

Η θεολογική αντιμετώπιση της πανδημίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια εξισορρόπησης μεταξύ θεολογικής παράδοσης και επιστημονικής αλήθειας. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, ήδη από το πρώτο μήνυμά του στις 18 Μαρτίου 2020, διατύπωσε μια θεολογικά συνειδητή στάση που αναγνώριζε τις επιστημονικές οδηγίες ως αναγκαίες για την προστασία της ανθρώπινης ζωής[519].

Στο πρώτο επίσημο μήνυμά του προς τους πιστούς, ο Πατριάρχης ανέδειξε τον «ευχαριστιακό, διδακτικό, ενισχυτικό και παρηγορητικό» λόγο της Εκκλησίας. Η προσέγγιση αυτή υπήρξε συνειδητή αποφυγή δημιουργίας αντίθεσης μεταξύ πίστης και επιστήμης, αναγνωρίζοντας την αξία της επιστημονικής μεθόδου στην αντιμετώπιση της κρίσης. Χαρακτηριστικά, τόνισε ότι «εκείνο που κινδυνεύει, δεν είναι η πίστη αλλά οι πιστοί, δεν είναι ο Χριστός, αλλά οι Χριστιανοί».[520][521]

Αυτή η διάκριση αποκαλύπτει μια ώριμη θεολογική σκέψη που δεν θεωρεί την επιστήμη απειλή για την πίστη, αλλά μέσο θεϊκής χάριτος για την προστασία του ανθρώπου. Η θέση αυτή συνάδει με την παραδοσιακή ορθόδοξη διδασκαλία περί συνεργίας θεού και ανθρώπου όπου ο άνθρωπος καλείται να συνεργαστεί με τη θεϊκή πρόνοια μέσω της λογικής του φύσης.[522]

Θεολογικός λόγος για την πανδημία και την ασθένεια

Η ερμηνεία της πανδημίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο απέφυγε συνειδητά τις απλουστευτικές εξηγήσεις που συνδέουν την ασθένεια με θεϊκή τιμωρία.

---

[519] «Μήνυμα Βαρθολομαίου για τον κορωνοϊό: Να μείνουμε σπίτι για να προφυλάξουμε τους γύρω μας,» CNN Greece, 18 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.cnn.gr/ellada/story/211808/minyma-vartholomaioy-gia-ton-koronoio-na-meinoyme-spiti-gia-na-profylaxoyme-toys-gyro-mas.

[520] Ό.π.

[521] Ό.π.

[522] Για την έννοια της συνέργειας στην ορθόδοξη θεολογία, βλ. Vladimir Lossky, The Mystical Theology of the Eastern Church (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1976), 196-216.

Αντιθέτως, υιοθετήθηκε μια θεολογικά διαφωτισμένη προσέγγιση που αντιλαμβάνεται την πανδημία ως «δοκιμασία» και ευκαιρία για πνευματική ανάπτυξη.[523]

Σε μεταγενέστερη τοποθέτηση του το 2021, ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος χαρακτήρισε «απαράδεκτη έναντι των θυμάτων και του πόνου την αμφισβήτηση της COVID-19». Αυτή η τοποθέτηση αποκαλύπτει μια προφητική διάσταση του εκκλησιαστικού λόγου που υπερασπίζεται την αξιοπρέπεια του ανθρώπου έναντι της συνωμοσιολογίας και του θρησκευτικού φανατισμού.[524]

Η θεολογική προσέγγιση του Πατριαρχείου επικεντρώθηκε στην έννοια της αλληλεγγύης ως θεμελιώδους χριστιανικού αρετή. Ο Πατριάρχης τόνισε ότι η τήρηση των υγειονομικών μέτρων συνιστά «πράξη ευθύνης προς τον συνάνθρωπο», συνδέοντας έτσι την επιστημονικά βασισμένη προληπτική ιατρική με την ευαγγελική εντολή της αγάπης.[525]

Σχέση εκκλησιαστικής παράδοσης και σύγχρονων υγειονομικών αναγκών

Ένα από τα πιο σύνθετα θεολογικά ζητήματα που αναδύθηκε κατά την πανδημία αφορούσε τη διοίκηση της Θείας Ευχαριστίας. Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος εξέφρασε την πεποίθηση ότι «μεταλαμβάνοντας το Σώμα και το Αίμα του Κυρίου, δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος να πάρουμε το μικρόβιον του κορωνοϊού».[526]

Αυτή η θεολογική θέση, που εκφράζει την παραδοσιακή ορθόδοξη πίστη στην αγιαστική δύναμη των Μυστηρίων, δημιούργησε εντάσεις με τις επιστημονικές οδηγίες για την πρόληψη της μετάδοσης. Η θέση αυτή αντανακλά την ορθόδοξη εκκλησιολογία

[523] «Μήνυμα Βαρθολομαίου για τον κορωνοϊό,» CNN Greece.

[524] «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος στο «Βήμα»: «Δεν έχω το δικαίωμα να κάνω ούτε βήμα πίσω», Το Βήμα, 4 Ιανουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.tovima.gr/2021/01/04/society/o-oikoumenikos-patriarxis-vartholomaios-sto-vima-den-exo-to-dikaioma-na-kano-oute-vima-piso/.

[525] Ό.π.

[526] «Πατριάρχης Βαρθολομαίος: Πιστεύουμε ακράδαντα ότι ο κορωνοϊός δεν κολλάει με τη θεία κοινωνία,» LiFO, 9 Αυγούστου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.lifo.gr/now/world/292489/patriarxis-vartholomaios-pisteyoyme-akradanta-oti-o-koronoios-den-kollaei-me-ti-theia-koinonia.

που αντιλαμβάνεται τη Θεία Ευχαριστία όχι απλώς ως θρησκευτικό σύμβολο, αλλά ως πραγματική παρουσία του αναστημένου Χριστού[527].

Παρά την ισχυρή θεολογική πεποίθηση αυτή, το Πατριαρχείο προσαρμόστηκε στις υγειονομικές απαιτήσεις, δείχνοντας πρακτική σοφία στη διαχείριση του διλήμματος μεταξύ θεολογικής συνέπειας και κοινωνικής ευθύνης. Αυτή η προσαρμογή δεν συνιστούσε θεολογική υποχώρηση, αλλά έκφραση της πατερικής φιλοσοφίας της «οικονομίας», που επιτρέπει προσωρινές παρεκκλίσεις από την αυστηρή τήρηση των κανόνων προς όφελος του μεγαλύτερου καλού.[528]

Εκκλησιολογικές προεκτάσεις και θεολογικός προβληματισμός

Η πανδημία ανέδειξε θεμελιώδη εκκλησιολογικά ερωτήματα σχετικά με τη φύση της εκκλησιαστικής κοινότητας. Η αναγκαστική διακοπή της συλλογικής λατρείας έθεσε υπό αμφισβήτηση την παραδοσιακή ορθόδοξη εμφάσεις στην εκκλησιαστική σύναξη ως αδιαίρετη ενότητα.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντιμετώπισε αυτή την κρίση με θεολογική ωριμότητα, τονίζοντας ότι η «πνευματική ενότητα» μπορεί να διατηρηθεί παρά τη σωματική απόσταση. Αυτή η θεολογική εννοιολόγηση συνάδει με τη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία που υπογραμμίζει την υπερβατική διάσταση της εκκλησιαστικής κοινωνίας.[529][530]

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η θεολογική αντιμετώπιση των συνωμοσιολογικών τάσεων που αναπτύχθηκαν εντός τμημάτων του εκκλησιαστικού σώματος. Σε τοποθέτησή του το 2021, ο Πατριάρχης κατήγγειλε τη «θρησκοληψία» και τον «δημαγωγικό λαϊκισμό» που εκμεταλλεύτηκαν την κρίση. Αυτή η προφητική τοποθέτηση αναδεικνύει τη διάκριση μεταξύ αυθεντικής θρησκευτικότητας και θρησκευτικού φανατισμού.[531]

---

[527] Για την ορθόδοξη ευχαριστιακή θεολογία, βλ. Alexander Schmemann, *The Eucharist: Sacrament of the Kingdom* (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1988).

[528] Για την έννοια της οικονομίας στην ορθόδοξη θεολογία, βλ. Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας, Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, τόμ. Γ΄ (Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»).

[529] «Μήνυμα Βαρθολομαίου για τον κορωνοϊό,» CNN Greece.

[530] Βλ. John Zizioulas, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church* (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1985).

[531] «Πατριάρχης Βαρθολομαίος κατά θρησκόληπτων λόγω κορωνοϊού: Η κρίση εργαλειοποιήθηκε,» iefimerida.gr, 2 Σεπτεμβρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.iefimerida.gr/kosmos/patriarhis-bartholomaios-koronoios-ergaleiopoiithike.

Η θεολογική προσέγγιση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την πανδημία χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια διατήρησης της θεολογικής συνέπειας παράλληλα με την αναγνώριση της επιστημονικής αλήθειας. Αυτή η ισορροπημένη προσέγγιση συνιστά ουσιώδη συμβολή στον σύγχρονο θεολογικό διάλογο περί σχέσης πίστης και επιστήμης, προτείνοντας ένα μοντέλο συνεργασίας αντί αντιπαράθεσης.

2.1.3. Λειτουργική ζωή και προσαρμογές

Αποφάσεις σχετικά με τη συνέχιση ή την προσαρμογή των λειτουργικών πρακτικών

Εισαγωγή

Το ζήτημα που ανέκυψε κατά την πανδημία δεν ήταν αν η Θεία Ευχαριστία είναι πράγματι Σώμα και Αίμα Χριστού. Ήταν αν η ομολογία αυτή συνεπάγεται και έναν εμπειρικό ισχυρισμό: ότι τα υλικά στοιχεία δεν μπορούν, υπό καμία συνθήκη, να μεταφέρουν παθογόνο. Τα δύο δεν ταυτίζονται. Το πρώτο ανήκει στην πίστη· το δεύτερο διατυπώνεται στο πεδίο της φυσικής παρατηρήσεως και ελέγχεται εκεί.

Η κατηγορηματική άρνηση κάθε δυνατότητας μεταδόσεως εγείρει χριστολογικό ερώτημα, το οποίο περιγράφεται εδώ αναλογικά, χωρίς αυτό να συνιστά χαρακτηρισμό προσώπων ή θεσμών ως αιρετικών. Αν τα στοιχεία στερούνται φυσικών ιδιοτήτων, η υλικότητά τους καθίσταται φαινομενική — σχήμα που παραπέμπει στον

δοκητισμό[532], ο οποίος θεωρούσε φαινομενικό το σώμα του Χριστού. Αν, αντιστρόφως, θεωρηθεί ότι η θεία παρουσία καταργεί ή απορροφά την κτιστή πραγματικότητα των στοιχείων, το αποτέλεσμα παραπέμπει αναλογικά σε μονοφυσιτικό σχήμα[533]. Και στις δύο περιπτώσεις το κίνητρο είναι ευσεβές: η προστασία του θείου από την ύλη. Και στις δύο, το τίμημα είναι η κατάργηση της κτιστής πραγματικότητας.[534]

Η αναλογία δεν είναι νεωτερική. Η σύνδεση της ευχαριστιακής μετοχής με τη χριστολογία και η ρητή διατήρηση του επιγείου στοιχείου μαρτυρούνται ήδη στην πρώιμη πατερική γραμματεία.[535] Η Εκκλησία, από τον δεύτερο αιώνα, δεν υπερασπίστηκε το μυστήριο αφαιρώντας την ύλη, αλλά ομολογώντας τη συνύπαρξη δύο πραγματικοτήτων.

---

[532] Ο όρος προέρχεται από την ελληνική λέξη «δοκεῖν» (φαίνεσθαι), που σημαίνει ότι ο Χριστός φαινόταν να έχει ανθρώπινο σώμα, αλλά στην πραγματικότητα ήταν μόνο πνεύμα ή θεϊκή ουσία, χωρίς υλική υπόσταση. Ειρηναίος Λυώνος, *Κατά Αιρέσεων*, μετάφραση και επιμέλεια Π. Χρήστου, εκδ. Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη, 1971.

[533] Ο μονοφυσιτισμός είναι μια χριστολογική αίρεση που εμφανίστηκε τον 5ο αιώνα μ.Χ. και υποστηρίζει ότι ο Ιησούς Χριστός έχει μόνο μία φύση, τη θεία, αντί για δύο φύσεις (θεία και ανθρώπινη), όπως διδάσκει η ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Κύριλλος Αλεξανδρείας, Επιστολαί, μετάφραση και επιμέλεια Π. Χρήστου, εκδ. Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη, 1975.

[534] Νικόλαος Ασπρούλης καὶ Nathaniel Wood, ἐπιμ., *Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι: Ἡ Ὀρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ* (Βόλος: Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου – Ἐκδοτικὴ Δημητριάδος, 2020), 33.

[535] Πρβλ. Ἰουστῖνος ὁ Μάρτυς, *Α΄ Ἀπολογία* 66, PG 6, 428, ὅπου ἡ εὐχαριστιακὴ τροφὴ συσχετίζεται μὲ τὴν ἐνανθρώπηση («ὃν τρόπον… οὕτως καί»)· Εἰρηναῖος, *Κατὰ αἱρέσεων* Δ΄ 18, 5, ἔκδ. A. Rousseau, SC 100 (Παρίσι: Cerf, 1965), ὅπου ἡ εὐχαριστία χαρακτηρίζεται «ἐκ δύο πραγμάτων συνεστηκυῖα, ἐπιγείου τε καὶ οὐρανίου»· Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* Δ΄ 13, PG 94, 1136B-1153A. Γιὰ τὸ γενικότερο κριτήριο τῆς διακρίσεως λόγου φύσεως καὶ τρόπου ὑπάρξεως βλ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, *Ambiguum* 42, PG 91, 1341C-1345C. Ἡ συστηματικὴ ἀνάπτυξη τῶν χωρίων αὐτῶν ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης.

Εξ άλλου ο ιός ως δημιούργημα δεν αποτελεί κάτι «κακό» γιατί αυτή είναι μια γνωστικιστική[536] τοποθέτηση, αφού καμία μορφή ζωής δεν αποτελεί κακό. Κακό είναι ότι μας απομακρύνει από το Θεό.[537]

Ο Μάξιμος ο Ομολογητής προσφέρει τη διάκριση που χρειάζεται. Κάθε πράγμα έχει λόγο — αυτό που το κάνει να είναι ό,τι είναι — και τρόπο, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο υπάρχει και ενεργεί. Ο άνθρωπος παραμένει άνθρωπος ενώ μεταβάλλονται οι συνθήκες και ο τρόπος της υπάρξεώς του. Ένα ευαγγελικό παράδειγμα κάνει τη διάκριση σαφή: ο Πέτρος περπατά επάνω στη θάλασσα χωρίς να παύει να είναι άνθρωπος· το θαυμαστό γεγονός δεν απαιτεί μεταβολή της ανθρώπινης φύσεώς του.

Το κριτήριο είναι επομένως σαφές: αν καταργηθεί ο λόγος της φύσεως, δεν μιλάμε πλέον για την ίδια φύση· ο καινός τρόπος, αντιθέτως, δεν προϋποθέτει την κατάργησή της.[538] Κατ' αναλογίαν, η μεταβολή των Τιμίων Δώρων δεν απαιτεί να νοηθεί ως κατάργηση της κτιστής πραγματικότητας των στοιχείων. Τα Δώρα υπάρχουν με καινό τρόπο· δεν παύουν όμως να ανήκουν στην κτιστή τάξη.

Το χριστολογικό πρότυπο φωτίζει, κατ' αναλογίαν, το ευχαριστιακό. Κατά την ἀντίδοσιν τῶν ἰδιωμάτων, ο Χριστός πάσχει ως άνθρωπος και ενεργεί ως Θεός, χωρίς σύγχυση των δύο φύσεων στο ένα πρόσωπο. Η αναλογία δεν ταυτίζει τον άρτο με τη θεία φύση — τούτο θα ήταν ακριβώς η σύγχυση κτιστού και ακτίστου που η ορθόδοξη χριστολογία απέρριψε. Υποδεικνύει όμως ότι η θεία παρουσία και ενέργεια δεν καταργούν τον λόγο της κτιστής φύσεως.

Η πίστη στην πραγματική παρουσία δεν παρέχει, επομένως, θεολογική βάση για την εκ των προτέρων άρνηση των φυσικών ιδιοτήτων των στοιχείων ούτε για τον αποκλεισμό της επιστημονικής διερευνήσεως της μεταδόσεως. Η μη ορατότητα του Σώματος δεν το καθιστά λιγότερο πραγματικό· η διατήρηση ορατών και φυσικών ιδιοτήτων των στοιχείων δεν καθιστά λιγότερο πραγματική τη μυστηριακή μεταβολή

---

[536] Ο όρος προέρχεται από την ελληνική λέξη «γνῶσις» και αναφέρεται στην πεποίθηση ότι η σωτηρία επιτυγχάνεται μέσω ειδικής, μυστικής γνώσης που απελευθερώνει την ανθρώπινη ψυχή από τον υλικό κόσμο, ο οποίος θεωρείται κατώτερος ή κακό.

[537] Νικόλαος Ασπρούλης καὶ Nathaniel Wood, ἐπιμ., *Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι: Ἡ Ὀρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ* (Βόλος: Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου – Ἐκδοτικὴ Δημητριάδος, 2020), 39.

[538] Μάξιμος ο Ομολογητής, Περί Διάφορων Αποριών, μετάφραση και επιμέλεια Α. Παπαδόπουλος, εκδ. Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη, 1994.

ούτε την παρουσία του Σώματος και του Αίματος του Χριστού. Το μυστήριο δεν χρειάζεται φυσική απόδειξη· χρειάζεται να μην αντικαθίσταται από αυτήν.

Υπό το πρίσμα αυτό μπορούν να επανεκτιμηθούν και οι επίσημες εκκλησιαστικές τοποθετήσεις των ετών 2020–2021 σχετικά με τον τρόπο της Θείας Μεταλήψεως, οι οποίες παρουσιάστηκαν προηγουμένως. Η επιμονή στη μυστηριακή πραγματικότητα της Ευχαριστίας και η απόρριψη μιας αντιμετωπίσεώς της ως απλού φυσικού αντικειμένου εκφράζουν θεμελιώδη στοιχεία της πίστεως της Εκκλησίας. Το χριστολογικό κριτήριο που αναπτύχθηκε εδώ επιβάλλει, ωστόσο, μια πρόσθετη διάκριση: η ομολογία της πραγματικής παρουσίας του Χριστού στα Τίμια Δώρα δεν συνεπάγεται κατάργηση των φυσικών ιδιοτήτων της κτιστής ύλης. Όπως στη Χριστολογία η θεία και η ανθρώπινη φύση ενώνονται «ἀσυγχύτως» και «ἀτρέπτως», χωρίς η θεότητα να καταργεί την πραγματικότητα της ανθρώπινης φύσεως, έτσι και η ευχαριστιακή πίστη δεν μπορεί να στηρίζεται στην υπόθεση ότι η χάρη αναιρεί αυτομάτως τους φυσικούς όρους του άρτου και του οίνου. Με αυτό το κριτήριο, οι εκκλησιαστικές δηλώσεις της περιόδου δεν απορρίπτονται ούτε υιοθετούνται αδιακρίτως, αλλά αξιολογούνται ως προς το εάν διαφυλάσσουν ταυτόχρονα την αλήθεια του μυστηρίου και την αλήθεια της κτιστής φύσεως.

Η απάντηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις προκλήσεις της πανδημίας χαρακτηρίστηκε από μια σταδιακή και θεολογικά συνειδητή προσαρμογή της λειτουργικής ζωής στις υγειονομικές απαιτήσεις. Ήδη από τις 11 Μαρτίου 2020, η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου υπό την προεδρία του Πατριάρχη Βαρθολομαίου εξέδωσε επίσημη ανακοίνωση που καθόριζε τις βασικές αρχές αντιμετώπισης της κρίσης[539].

Στην πρώτη επίσημη τοποθέτηση, το Πατριαρχείο τόνισε ότι «η Εκκλησία μας σεβόταν και σέβεται την ιατρική επιστήμη» και προέτρεψε «όλους τους πιστούς να εναρμονίζονται προς τις υγειονομικές οδηγίες τόσο του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας όσο και προς τις σχετικές υποδείξεις και νομοθετικές διατάξεις των κατά τόπους

[539] «Οικουμενικό Πατριαρχείο για κορωνοϊό: Εναρμόνιση με τις οδηγίες του ΠΟΥ και του κράτους,» News247, 11 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.news247.gr/koinonia/oikoymeniko-patriarcheio-gia-koronoio-enarmonisi-me-tis-odigies-toy-poy-kai-toy-kratoys.7600035.html.

Κρατών». Αυτή η στάση αποτέλεσε θεμελιώδη παρέκκλιση από τις αντιδράσεις άλλων εκκλησιαστικών κύκλων και ανέδειξε τη θεολογική ωριμότητα του Πατριαρχείου.[540]

Η προσαρμογή δεν περιορίστηκε σε θεωρητικές δηλώσεις αλλά υλοποιήθηκε πρακτικά με την τέλεση λειτουργιών «κεκλεισμένων των θυρών». Η απόφαση αυτή, παρότι οδυνηρή για τους πιστούς, εκφράστηκε με θεολογική ευαισθησία από τον Πατριάρχη: «αν εσείς πονάτε για τούς κλειστούς Ναούς, ο Πατριάρχης σας οδυνάται και υποφέρει».[541]

Η Θεία Κοινωνία και τα υγειονομικά μέτρα

Ένα από τα πιο περίπλοκα θεολογικά και πρακτικά ζητήματα που αντιμετώπισε το Πατριαρχείο αφορούσε τη διοίκηση της Θείας Κοινωνίας. Η επίσημη θέση του Πατριαρχείου, όπως διατυπώθηκε στην ανακοίνωση της 11ης Μαρτίου 2020, ήταν ξεκάθαρη: «η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, γνωρίζει εμπειρικώς μέσα από τη δισχιλιετή πορεία της, ότι η Θεία Κοινωνία είναι «αντίδοτον του μη αποθανείν» και μένει στη μέχρι τώρα Ορθόδοξη διδασκαλία περί της Θείας Μεταλήψεως».[542]

Η θεολογική αυτή βεβαιότητα αντανακλούσε την παραδοσιακή ορθόδοξη πίστη στην αγιαστική δύναμη των Μυστηρίων. Παράλληλα, το Πατριαρχείο προσάρμοσε πρακτικά τη λειτουργική του ζωή στις υγειονομικές απαιτήσεις.[543]

Η προσέγγιση αυτή αποκαλύπτει μια σπάνια θεολογική σοφία: τη διατήρηση της δογματικής συνέπειας παράλληλα με την πρακτική προσαρμογή προς όφελος της κοινής ασφάλειας. Το Πατριαρχείο δεν υποχώρησε στην πίστη του περί της φύσης της Θείας Ευχαριστίας, αλλά ταυτόχρονα αναγνώρισε την ανάγκη για προσωρινές πρακτικές προσαρμογές[544].

---

[540] Ό.π.

[541] «Μήνυμα Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου: «Μένουμε σπίτι για να προφυλαχθούμε από τον φονικό ιό» iefimerida.gr, 11 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.iefimerida.gr/ellada/patriarhi-bartholomaioy-menoyme-spiti-profylahthoyme.

[542] «Οικουμενικό Πατριαρχείο για κορωνοϊό,» News247.

[543] Νικόλαος Ασπρούλης καὶ Nathaniel Wood, ἐπιμ., *Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι: Ἡ Ὀρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ* (Βόλος: Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου – Ἐκδοτικὴ Δημητριάδος, 2020).

[544] Για την έννοια της οικονομίας στην ορθόδοξη εκκλησιολογία, βλ. Νίκος Ματσούκας, Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β' (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1985), 267-289.

Η τέλεση των ακολουθιών του Πάσχα και άλλων σημαντικών εορτών

Η πλέον δραματική δοκιμασία για το Πατριαρχείο ήρθε με την απόφαση για τον εορτασμό του Πάσχα 2020. Η Μεγάλη Εβδομάδα, που είναι το αποκορύφωμα του εκκλησιαστικού έτους, τελέστηκε για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία χωρίς τη συμμετοχή των πιστών. Ο Πατριάρχης περιέγραψε τη δυσκολία της απόφασης: «Μέ πόνο ψυχής έπρεπε νά πάρουμε τήν απόφαση παράτασης των μέτρων αυτών καί γιά τήν Μεγάλη Εβδομάδα».[545]

Η θεολογική αιτιολόγηση της απόφασης βασίστηκε στην αρχή της κοινωνικής ευθύνης: «Στίς κρίσιμες ώρες της πανδημίας, οι ιατροί καί οι ειδικοί επιστήμονες εισηγούνται, καί οι Κυβερνήσεις λαμβάνουν τά απαραίτητα μέτρα. Καί εμείς πρέπει νά συμβάλουμε στήν προστασία των αδελφών μας». Αυτή η δήλωση αποκαλύπτει μια βαθιά θεολογική κατανόηση της εκκλησιαστικής ευθύνης που υπερβαίνει τα στενά τυπικά όρια.[546]

Ο Πατριάρχης προσέφερε μια εναλλακτική θεολογική ερμηνεία του Πάσχα που δεν εξαρτιόταν από τη φυσική παρουσία στον ναό: «Δέν θά πάρετε τό «Άγιον Φως» τό Πάσχα σέ λαμπάδες, θά μεταγγισθῆ όμως στίς καρδιές σας». Αυτή η μεταφορική γλώσσα εκφράζει την ορθόδοξη κατανόηση της πνευματικής πραγματικότητας που υπερβαίνει τους υλικούς περιορισμούς.[547]

Η θεολογική προσέγγιση του Πάσχα επεκτάθηκε σε μια ολοκληρωμένη εκκλησιολογική θεώρηση: «Το Πάσχα δέν είναι στήν Παράδοσή μας μόνον η μία «κλητή καί αγία ημέρα». Πάσχα είναι όλη η ζωή της εκκλησίας». Αυτή η θεολογική μεταφορά επέτρεψε στους πιστούς να κατανοήσουν την πασχαλινή χαρά ως υπερβατική πραγματικότητα που δεν περιορίζεται από τις εξωτερικές συνθήκες.[548]

Θεολογικές και εκκλησιολογικές διαστάσεις των προσαρμογών

Οι λειτουργικές προσαρμογές του Οικουμενικού Πατριαρχείου αποκάλυψαν θεμελιώδεις εκκλησιολογικές αρχές που διαφοροποίησαν την προσέγγισή του από άλλες εκκλησιαστικές απαντήσεις. Η κεντρική αρχή ήταν ότι «τά προσωρινά περιοριστικά μέτρα δέν είναι αποφάσεις κατά της εκκλησίας. Δέν αναφέρονται στήν

[545] «Μήνυμα Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου,» iefimerida.gr.

[546] Ό.π.

[547] Ό.π.

[548] Ό.π.

ιδιότητά μας ως πιστών, αλλά ως ανθρώπων «σάρκα φορούντων καί τόν κόσμον οικούντων»».[549]

Αυτή η διάκριση μεταξύ της πνευματικής ταυτότητας των πιστών και της σωματικής τους υπόστασης αντανακλά τη σύνθετη ορθόδοξη ανθρωπολογία που αναγνωρίζει την ενότητα ψυχής και σώματος χωρίς να τα ταυτίζει. Η προσέγγιση αυτή επέτρεψε στο Πατριαρχείο να διατηρήσει την πνευματική του αυθεντία ενώ ταυτόχρονα αναγνώριζε τις πρακτικές ανάγκες της υγειονομικής προστασίας.

Η λειτουργική προσαρμογή του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την πανδημία αποτελεί σημαντικό παράδειγμα εκκλησιαστικής διακυβέρνησης που συνδυάζει θεολογική συνέπεια με πρακτική σοφία. Η ικανότητα του Πατριαρχείου να προσαρμόσει τις λειτουργικές του πρακτικές χωρίς να θυσιάσει τις θεολογικές του πεποιθήσεις αποδεικνύει μια ώριμη κατανόηση της σχέσης μεταξύ παράδοσης και σύγχρονων προκλήσεων.

2.1.4. Ποιμαντική μέριμνα και κοινωνική διακονία

Πρωτοβουλίες για την υποστήριξη ασθενών και ευάλωτων ομάδων

Η ποιμαντική μέριμνα του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την πανδημία εκφράστηκε μέσω μιας συνολικής προσέγγισης που συνδύαζε την πνευματική καθοδήγηση με την κοινωνική αλληλεγγύη. Παρότι οι συγκεκριμένες φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες του Πατριαρχείου δεν τεκμηριώνονται λεπτομερώς στις διαθέσιμες πηγές, η γενικότερη στάση και τα μηνύματα του Πατριάρχη Βαρθολομαίου αποκαλύπτουν μια βαθιά κοινωνική συνείδηση και ευαισθησία προς τους πάσχοντες.

Το πρώτο στοιχείο της ποιμαντικής μέριμνας ήταν η δημόσια αναγνώριση του έργου των επαγγελματιών υγείας, την οποία το Πατριαρχείο είχε ήδη διατυπώσει στην επίσημη ανακοίνωση της 11ης Μαρτίου 2020.

Αυτή η αναγνώριση δεν περιορίστηκε σε τυπικές δηλώσεις αλλά επαναλήφθηκε συνεχώς στα μηνύματα του Πατριάρχη. Χαρακτηριστικά, στο μήνυμά του για το Σάββατο του Λαζάρου, ο Πατριάρχης προσευχήθηκε «νά ενισχύσει τούς ασθενούντας

[549] Ό.π.

στή δοκιμασία τους, νά βοηθήσει στό δύσκολο εργο των ιατρών, των νοσηλευτών καί όλων εκείνων πού αγωνίζονται μέ αυτοθυσία γιά τήν αντιμετώπιση του μεγάλου αυτού προβλήματος».[550]

Φιλανθρωπικές δράσεις και αλληλεγγύη

Η έννοια της αλληλεγγύης αποτέλεσε κεντρικό θέμα στα μηνύματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την πανδημία. Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος επανειλημμένα τόνιζε την αξία της αλληλεγγύης ως θεμελιώδους χριστιανικής αρχής που αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε περιόδους κρίσης. Στο μήνυμά του για το Σάββατο του Λαζάρου, υπογράμμισε ότι «η πρωτόγνωρη κρίση ανέδειξε τήν δύναμη καί τήν αξία της αγάπης καί της αλληλεγγύης, πού υπερβαίνουν τό ανθρώπινο μέτρο καί έχουν τή σφραγίδα Θείας δωρεάς».[551]

Αυτή η θεολογική προσέγγιση της αλληλεγγύης δεν παρέμεινε αφηρημένη αλλά συνδέθηκε με συγκεκριμένες πρακτικές οδηγίες. Ο Πατριάρχης προέτρεψε τους πιστούς να αντιλαμβάνονται την τήρηση των υγειονομικών μέτρων ως πράξη αλληλεγγύης προς τους συνανθρώπους τους. Στο τελευταίο μήνυμά του κατά την πανδημία, όταν ο ίδιος νοσηλεύτηκε με COVID-19, τόνισε την ανάγκη να «ακολουθούν τις συστάσεις των ιατρών και των ειδικών επιστημόνων» για «το καλό το δικό τους και του κοινωνικού συνόλου».[552]

Ποιμαντική στήριξη σε περιόδους περιορισμού και απομόνωσης

Η πλέον καινοτόμος διάσταση της ποιμαντικής μέριμνας του Πατριαρχείου εκφράστηκε μέσω της αντιμετώπισης των πνευματικών συνεπειών της απομόνωσης. Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος αναγνώρισε τις ψυχολογικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι πιστοί λόγω του κλεισίματος των ναών και της αδυναμίας συμμετοχής στη λατρευτική ζωή.

Στο μήνυμά του για το Σάββατο του Λαζάρου, περιέγραψε με εμπάθεια την κατάσταση των πιστών: «Έκλεισαν οι ναοί για τούς πιστούς. Η πανίερη γεύση της

---

[550] «Μήνυμα Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου: «Μένουμε σπίτι για να προφυλαχθούμε από τον φονικό ιό» iefimerida.gr, 11 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.iefimerida.gr/ellada/patriarhi-bartholomaioy-menoyme-spiti-profylahthoyme.

[551] Ό.π.

[552] «Ανακοίνωση Οικουμενικού Πατριαρχείου: Θετικός στον κορωνοϊό διαγνώστηκε ο Βαρθολομαίος,» ΣΚΑΪ, 24 Δεκεμβρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.skai.gr/anakoinosi-oikomenikou-patriarxeiou-thetikos-ston-koronoio-diagnostike-o-vartholomaios.

Θείας Κοινωνίας λείπει από τα αισθητήρια τους. Δεν βλέπουν το πρόσωπο των αδελφών εν συνάξει, στερούνται τις κατανυκτικές ακολουθίες και την ευωδία του θυμιάματος». Η ακριβής περιγραφή αυτή αποκαλύπτει βαθιά κατανόηση των πνευματικών αναγκών των πιστών.[553]

Η ποιμαντική απάντηση δεν περιορίστηκε στην αναγνώριση του προβλήματος αλλά επεκτάθηκε σε θεολογική καθοδήγηση για την αντιμετώπισή του. Ο Πατριάρχης πρότεινε μια εναλλακτική κατανόηση της πνευματικής κοινωνίας που δεν εξαρτιόταν από τη φυσική παρουσία: «Νά ανοίξετε τίς καρδιές σας τήν φωταυγῆ Νύκτα της Αναστάσεως καί νά λάμψει σ᾽ αυτές τό φως από τήν ακοίμητη κανδήλα της Αγίας του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας».[554]

Επικοινωνιακή διακονία και πνευματική καθοδήγηση

Μια σημαντική διάσταση της ποιμαντικής μέριμνας εκφράστηκε μέσω της συνεχούς επικοινωνίας με τους πιστούς παρά τους περιορισμούς. Το Πατριαρχείο διατήρησε ανοικτούς τους διαύλους επικοινωνίας και συνέχισε να προσφέρει πνευματική καθοδήγηση μέσω δημόσιων μηνυμάτων και δηλώσεων.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η προσπάθεια του Πατριάρχη να προσφέρει νόημα και προοπτική στην κρίση. Στο μήνυμά του επεσήμανε ότι η δοκιμασία αποτελεί «ευκαιρία» για πνευματική ανάπτυξη και ανακάλυψη «του βάθους των πραγμάτων». Αυτή η θεολογική ερμηνεία της κρίσης ως ευκαιρίας πνευματικής προόδου αντανακλά την παραδοσιακή ορθόδοξη πνευματικότητα που βλέπει στις δοκιμασίες μέσα σωτηρίας και αγιασμού.[555]

Διακονία της ενότητας και της ελπίδας

Η ποιμαντική διακονία του Πατριαρχείου επεκτάθηκε πέρα από την άμεση φροντίδα των πιστών για να περιλάβει την προώθηση της κοινωνικής συνοχής και της ελπίδας. Ο Πατριάρχης συνειδητά προσπάθησε να αντισταθμίσει τις διαιρετικές τάσεις που αναπτύχθηκαν κατά την πανδημία, προωθώντας μηνύματα ενότητας και κοινής ευθύνης.

Η προσέγγισή του χαρακτηρίστηκε από την αποφυγή κατηγορηματικών κρίσεων και την προώθηση της κατανόησης. Ακόμη και όταν εκφράστηκε δημόσια η

[553] «Μήνυμα Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου,» iefimerida.gr.

[554] Ό.π.

[555] Ό.π.

πεποίθησή του για την ασφάλεια της Θείας Κοινωνίας, το έκανε με τρόπο που δεν υποτιμούσε τις επιστημονικές ανησυχίες ή δεν δημιουργούσε συγκρούσεις με τις κρατικές αρχές.[556]

2.2. Η αντίδραση της Εκκλησίας της Ελλάδος. Διχογνωμίες

2.2.1. Επίσημη στάση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος

Πρώτες αντιδράσεις και επίσημες ανακοινώσεις

Η αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 από την Εκκλησία της Ελλάδος χαρακτηρίστηκε από μια σταδιακή και αντιφατική προσέγγιση που αντανακλούσε τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και την πολυπλοκότητα της κρίσης. Η πρώτη επίσημη τοποθέτηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου (ΔΙΣ) της Εκκλησίας της Ελλάδος έγινε στις 16 Μαρτίου 2020, σηματοδοτώντας την έναρξη μιας σειράς αντιφατικών κινήσεων[557].

Στην πρώτη επίσημη ανακοίνωσή της, η ΔΙΣ υιοθέτησε μια διττή προσέγγιση που αφενός αναγνώριζε την σοβαρότητα της κρίσης και αφετέρου διατηρούσε ισχυρές θεολογικές θέσεις σχετικά με τη φύση της Θείας Κοινωνίας. Η Σύνοδος αναγνώρισε ότι είχε «έγκαιρα απεστάλη ήδη Εγκύκλιο Σημείωμα προς τις Ιερές Μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος, σε συνεργασία με τις αρμόδιες Κρατικές Αρχές, με σκοπό την συμβολή της Εκκλησίας στην προσπάθεια για την πρόληψη διασποράς της νόσου».[558]

Συνοδικές αποφάσεις σχετικά με τα υγειονομικά μέτρα

---

[556] «Κορωνοϊός: Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος τηλεφώνησε στον Τσιόδρα,» iefimerida.gr, 3 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.iefimerida.gr/ellada/koronoios-bartholomaios-tilefonise-ston-tsiodra.

[557] «Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Ελλάδος για κορωνοϊό: Συνεχίζουμε να κοινωνούμε κανονικά» ΣΚΑΪ, 16 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.skai.gr/news/greece/iera-synodos-ekklisias-ellados-gia-koronoio-koinonoume-kanonika.

[558] Ό.π.

Η επίσημη στάση της Ιεράς Συνόδου περιλάμβανε ένα σύνολο πρακτικών οδηγιών που συνδύαζαν τη θρησκευτική πρακτική με τις υγειονομικές απαιτήσεις. Οι κυριότερες αποφάσεις περιλάμβαναν:

Την εντατικοποίηση των προσευχών «προς τον Νικητή της φθοράς και του θανάτου Κύριο Ιησού Χριστό, ώστε να διαφυλάξει υγιή και ακέραιο τον Λαό Του», συμπεριλαμβανομένης της διοργάνωσης ειδικής Δέησης σε όλους τους ναούς.[559]

Τη λήψη «όλων των απαραίτητων μέτρων, κατά τις συστάσεις των αρμοδίων κρατικών Αρχών», που περιλάμβαναν συγκεκριμένες υγειονομικές οδηγίες όπως το «τακτικό και καλό πλύσιμο των χεριών με σαπούνι», τη «χρησιμοποίηση αντισηπτικών με οινόπνευμα», την «επιμελή καθαριότητα των επιφανειών και σωστό αερισμό των Ιερών Ναών».[560]

Την έκδοση ειδικού ενημερωτικού φυλλαδίου με τις υγειονομικές οδηγίες για διανομή στους ναούς, δείγμα της προσπάθειας της Συνόδου να συνδυάσει την πρακτική εφαρμογή των μέτρων με την ενημέρωση των πιστών[561].

Εγκύκλιοι προς Μητροπόλεις, ενορίες και πιστούς

Η πιο σημαντική και αμφιλεγόμενη διάσταση της επίσημης στάσης της Ιεράς Συνόδου αφορούσε τη θεολογική θέση της σχετικά με τη Θεία Κοινωνία. Στην επίσημη ανακοίνωσή της, η Σύνοδος διατύπωσε μια κατηγορηματική θέση που θα καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις μελλοντικές εντάσεις:

«Για τα μέλη της Εκκλησίας, η προσέλευση στην Θεία Ευχαριστία και η κοινωνία από το Κοινό Ποτήριο της Ζωής, ασφαλώς και δεν μπορεί να γίνει αιτία μετάδοσης ασθενειών, γιατί οι πιστοί όλων των εποχών, γνωρίζουν ότι η προσέλευση στη Θεία Κοινωνία, ακόμη και εν μέσω πανδημίας, συνιστά αφ᾽ ενός μια έμπρακτη κατάφαση αυτοπαράδοσης στον Ζώντα Θεό, και αφ᾽ ετέρου τρανή φανέρωση αγάπης, η οποία κατανικά κάθε ανθρώπινο και ίσως δικαιολογημένο φόβο».[562]

---

[559] Ό.π.

[560] Ό.π.

[561] Ό.π.

[562] «Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Ελλάδος για κορωνοϊό: Συνεχίζουμε να κοινωνούμε κανονικά,» ΣΚΑΪ, 16 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.skai.gr/news/greece/iera-synodos-ekklisias-ellados-gia-koronoio-koinonoume-kanonika.

Αυτή η θεολογική τοποθέτηση, που στηριζόταν στην παραδοσιακή ορθόδοξη διδασκαλία περί της αγιαστικής δύναμης της Θείας Ευχαριστίας, αποτέλεσε την κεντρική θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος και πηγή συνεχών εντάσεων με τις κρατικές αρχές και την επιστημονική κοινότητα.

Η διαχείριση της πρώτης φάσης της κρίσης

Η στάση της Ιεράς Συνόδου κατά την πρώτη φάση της πανδημίας χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια εξισορρόπησης μεταξύ της συμμόρφωσης με τα κρατικά μέτρα και της διατήρησης της θεολογικής της ακεραιότητας. Η Σύνοδος κατηγορηματικά δήλωσε ότι «όλοι οι πιστοί, επιτελώντας το χρέος της εν ελευθερία αγάπης μας, θα εξακολουθήσουμε στις Ορθόδοξες Εκκλησίες μας να λειτουργούμε και να κοινωνούμε, έχοντας την βεβαιότητα ότι κοινωνούμε στη Ζωή και στην αθανασία».[563]

Παράλληλα, η Σύνοδος προέτρεπε τις ευάλωτες ομάδες να «αποφύγουν προσωρινώς την έξοδο από την οικία τους, εάν δεν είναι απολύτως απαραίτητο», δείχνοντας μια πρακτική προσαρμογή στις υγειονομικές συνθήκες.[564]

Η προσαρμογή στα κλειστά εκκλησιάσματα

Η πλέον δραματική δοκιμασία για την Εκκλησία της Ελλάδος ήρθε με την κυβερνητική απόφαση για κλείσιμο των ναών κατά την Μεγάλη Εβδομάδα του 2020. Αρχικά, ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος είχε ζητήσει με επιστολή του στις 19 Μαρτίου 2020 προς την Υπουργό Παιδείας Νίκη Κεραμέως να «επιτραπεί στους κληρικούς της χώρας να τελούν τη Θεία Λειτουργία και τις ιερές ακολουθίες κανονικά αλλά κεκλεισμένων των θυρών».[565]

Ωστόσο, τον Απρίλιο του 2020, η Εκκλησία αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στα αυστηρότερα μέτρα. Ο εκπρόσωπος της ΔΙΣ, Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος,

---

[563] Ό.π.

[564] Ό.π.

[565]: Η Εκκλησία της Ελλάδος ζητά να λειτουργήσουν όλοι οι ναοί κεκλεισμένων των θυρών,» ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ INFO, 27 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://orthodoxia.info/news/%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF-%CE%B7-%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82-%CE%B6/.

διευκρίνισε ότι «οι ναοί θα είναι ανοιχτοί μόνο για τους ιερείς και το αναγκαίο προσωπικό» και «κλειστοί για τους πιστούς».[566]

Η τελική διευκρινιστική εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου για την Μεγάλη Εβδομάδα υιοθέτησε μια ρεαλιστική προσέγγιση, προτρέποντας «όλους τους πιστούς να κατανοήσουν ότι τη φετινή Μεγάλη Εβδομάδα και την Ανάσταση, κατ᾽ άκραν εκκλησιαστική οικονομία και επειδή οφείλουμε όλοι να συνειδητοποιήσουμε την κρισιμότητα των καιρών, οφείλουμε να παραμείνουμε στο σπίτι, προσηλωμένοι στην κατ᾽ οίκον προσευχή».[567]

Η εξέλιξη των γεγονότων ανάγκασε τη Σύνοδο σε σταδιακές υποχωρήσεις, που κατέληξαν στην αποδοχή του κλεισίματος των ναών και επηρέασαν σημαντικά τις μετέπειτα σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας.[568]

2.2.2. Σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας κατά την πανδημία του COVID-19

Η πανδημία του COVID-19 αποτέλεσε έναν κρίσιμο δοκιμαστικό λίθο για τις σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα. Οι περιοριστικές απαιτήσεις της δημόσιας υγείας ήρθαν σε άμεση σύγκρουση με τη λατρευτική παράδοση και την εκκλησιαστική αυτονομία, δημιουργώντας μια σειρά από διαπραγματεύσεις, συμφωνίες και αντιπαραθέσεις που διαμόρφωσαν νέα πρότυπα στις σχέσεις των δύο θεσμών.

Διαπραγματεύσεις και συμφωνίες με την κυβέρνηση

Η πρώτη φάση της κρίσης (Μάρτιος 2020)

Από την έναρξη της πανδημίας, η σχέση μεταξύ κυβέρνησης και Εκκλησίας χαρακτηρίστηκε από σταδιακή κλιμάκωση των μέτρων και των αντιδράσεων. Στις 16 Μαρτίου 2020, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος (ΔΙΣ) ανακοίνωσε μια σειρά προληπτικών μέτρων, προτείνοντας τους ιερούς ναούς να «παραμείνουν ανοικτοί για κατ' ιδίαν προσευχή των πιστών» και παρακαλώντας «τους πάντες και ιδιαιτέρως τους

[566] «Χαρδαλιάς: Κλειστοί οι ναοί για τους πιστούς την Μ. Εβδομάδα - Η ανακοίνωση της Ιεράς Συνόδου,» LEROS NEWS, 9 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.lerosnews.gr/epikairotita/chardalias-kleistoi-naoi-anakoinosi-tis-ieras-synodou.

[567] «Χαρδαλιάς: Κλειστοί οι ναοί για το κοινό το Πάσχα,» Το Βήμα, 9 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.tovima.gr/2020/04/09/politics/xardalias-kleistoi-oi-naoi-gia-to-koino-to-pasxa/.

[568] Ό.π.

ηλικιωμένους ανθρώπους και όσους ανήκουν σε ευπαθείς ομάδες πληθυσμού να παραμένουν στις οικίες τους».[569]

Παρόλα αυτά, η αρχική θέση της ΔΙΣ προέβλεπε τη συνέχιση των κυριακάτικων Θείων Λειτουργιών, οι οποίες «θα τελούνται κανονικά μεταξύ 7 και 8 το πρωί». Ωστόσο, με παρέμβαση του πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη, ανακοινώθηκε η αναστολή όλων των λειτουργιών. Αυτή η εξέλιξη αποκάλυψε την ένταση που υπήρχε στις διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο θεσμών.[570]

Η περίοδος των Χριστουγέννων 2020

Οι σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και κυβέρνησης εμφάνισαν σημάδια βελτίωσης κατά την προετοιμασία των εορτών των Χριστουγέννων 2020. Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος εξέφρασε με επιστολή της «παράκληση προς την κυβέρνηση και τον πρωθυπουργό να λειτουργήσουν οι ιεροί ναοί το δεκαήμερο των Χριστουγέννων, όπως ακριβώς λειτουργούσαν το προηγούμενο χρονικό διάστημα».[571]

Σύμφωνα με τον μητροπολίτη Νέας Ιωνίας και Φιλαδελφείας Γαβριήλ, μέλος της ΔΙΣ, η Εκκλησία παρακάλεσε τον πρωθυπουργό «να επιτρέψουν να παραμείνουν ανοικτοί οι ναοί με την απαρέγκλιτη και πιστή τήρηση όλων των προδιαγραφών, των εντολών και των υποδείξεων των αρμόδιων υγειονομικών αρχών της Πολιτείας».[572]

Η κρίση των Θεοφανείων 2021

Η πιο σοβαρή κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας κατά την πανδημία εκδηλώθηκε κατά τα Θεοφάνεια του 2021. Στις 4 Ιανουαρίου 2021, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος συνεδρίασε και αποφάσισε να αντιταχθεί στα νέα μέτρα που έχουν επιβληθεί

[569] «Εδέησαν να λάβουν μέτρα κυβέρνηση και εκκλησία», ΕΦΣΥΝ, 16 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/235428_edeisan-na-laboyn-metra-kybernisi-kai-ekklisia.

[570] Ό.π.

[571] «Διαρκής Ιερά Σύνοδος: Να λειτουργήσουν οι ναοί τα Χριστούγεννα», Athens Voice, 13 Νοεμβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.athensvoice.gr/epikairotita/ellada/690417/diarkis-iera-synodos-na-leitoyrgisoyn-oi-naoi-ta-hristoygenna/.

[572] Ό.π.

από την Κυριακή, τα οποία προέβλεπαν να μην διεξαχθούν λειτουργίες και αγιασμοί υδάτων σε εξωτερικούς χώρους κατά τη γιορτή των Θεοφανείων[573].

Η εκκλησιαστική ιεραρχία προχώρησε σε μια σειρά από αποφάσεις που αψηφούσαν ανοιχτά τα κυβερνητικά μέτρα:

- Η παρουσία πιστών εντός των εκκλησιών θα είναι με αναλογία ένας ανά 15 τ.μ., με ελάχιστη απόσταση 2 μέτρων και μέγιστο αριθμό πιστών εντός των ναών (έως 375 τ.μ.) τους 25
- Σε μητροπολιτικούς ναούς οι πιστοί θα φτάνουν τους 50 εντός των εκκλησιών[574]

Οι διεθνείς παρατηρητές εντόπισαν την σημαντικότητα αυτής της κρίσης. Ο Guardian σχολίασε ότι «η αντιπαράθεση ανέδειξε την τεράστια επιρροή της Εκκλησίας» και ότι «τελικά, ήταν η κυβέρνηση αυτή που αναγκάστηκε να υποχωρήσει». Το Reuters παρατήρησε την «απροθυμία της συντηρητικής κυβέρνησης Μητσοτάκη να επιδιώξει μια σύγκρουση με την ορθόδοξη εκκλησία, που έχει μεγάλη επιρροή στην ελληνική δημόσια ζωή».[575][576]

Η εξομάλυνση των σχέσεων (2021)

Μετά την κρίση των Θεοφανείων, οι σχέσεις μεταξύ κυβέρνησης και Εκκλησίας άρχισαν σταδιακά να εξομαλύνονται. Καταλυτικό ρόλο έπαιξε η προσωπική εμπειρία του Αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου με την COVID-19, καθώς και το γεγονός ότι, έως το Πάσχα του 2021, τρεις ιεράρχες είχαν νοσήσει και πεθάνει από τον ιό[577].

Σύμφωνα με καλά πληροφορημένες πηγές, «η σχέση του πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη με τον Αρχιεπίσκοπο βρίσκονται στο καλύτερο σημείο τους και

---

[573] «Στα άκρα κυβέρνηση – Ιερά Σύνοδος», Newsbomb, 5 Ιανουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.newsbomb.gr/ellada/ekklhsia/story/1153965/sta-akra-kyvernisi-iera-synodos-o-nomos-den-efarmozetai-kata-to-dokoyn-na-symmorfothei-i-ekklisia.

[574] Ό.π.

[575] «Guardian-Reuters για τα Θεοφάνεια», LiFO, 6 Ιανουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.lifo.gr/now/greece/guardian-reuters-gia-ta-theofaneia-i-kybernisi-anagkastike-na-ypohorisei-aprothymia.

[576] Ό.π.

[577] «Λειτουργία ναών το Πάσχα», Πρώτο Θέμα, 25 Απριλίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.protothema.gr/politics/article/1118243/leitourgia-naon-to-pasha-pos-kuvernisi-kai-ekklisia-eftasan-se-sumfonia-meta-tin-krisi-ton-theofaneion/.

χαρακτηρίζεται πλέον ως άμεση, λειτουργική με απευθείας επικοινωνία». Κομβικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη έπαιξε από πλευράς Μαξίμου ο διευθυντής του πρωθυπουργικού γραφείου Γρηγόρης Δημητριάδης και από πλευράς εκκλησίας ο Μητροπολίτης Φιλαδελφείας και Ν. Ιωνίας Γαβριήλ και ο εκπρόσωπος του Αρχιεπισκόπου Χάρης Κονιδάρης.[578][579]

Αντιπαραθέσεις και εντάσεις σχετικά με τα περιοριστικά μέτρα

Το ζήτημα της κρατικής παρέμβασης

Οι εντάσεις μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας εστιάστηκαν κυρίως στο βαθμό της κρατικής παρέμβασης στη λατρευτική ζωή. Βουλευτές όλων των κομμάτων με την πρόσθετη ιδιότητα του γιατρού εξέφρασαν την άποψη ότι «η προστασία της δημόσιας υγείας είναι πολύ σοβαρό ζήτημα για να εναπόκειται σε θρησκευτικές ή μεταφυσικές ιδεοληψίες».[580]

Το ΚΚΕ τόνισε ότι «η κυβέρνηση και το αρμόδιο υπουργείο πρέπει να πάρουν όλα τα αναγκαία μέτρα για την υγεία του λαού, από τα οποία δεν μπορούν να εξαιρούνται οι -κατά τα άλλα σεβαστές- εκκλησιαστικές λειτουργίες».[581]

Η αντίδραση των ιεραρχών

Δεν ήταν λίγοι οι ιεράρχες που εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για το κλείσιμο των ναών, «φέρνοντας παραδείγματα από την ιστορία που η Εκκλησία όχι μόνο λειτουργούσε κανονικά, ακόμη και στις πιο σκοταδιστικές περιόδους της χώρας, αλλά ενδυνάμωσε τους ανθρώπους πνευματικά και ηθικά».[582]

---

[578] Ό.π.

[579] Ό.π.

[580] «Καλούν την κυβέρνηση να επιβάλει μέτρα στην Εκκλησία», ΕΦΣΥΝ, 10 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.efsyn.gr/politiki/234502_kaloyn-tin-kybernisi-na-epibalei-metra-stin-ekklisia.

[581] Ό.π.

[582] «Έντονες αντιδράσεις ιεραρχών», Espresso, 18 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.espressonews.gr/reportaz/254164/entones-antidraseis-ierarchon-gia-tin-apofasi-paremvasi-mitsotaki/.

Χαρακτηριστική ήταν η δήλωση ενός εκ των κληρικών: «Οι εντολές της πολιτείας είναι ένα πράγμα και η πίστη άλλο. Κανένας νόμος δεν μπορεί να μας δώσει διαταγές».[583]

Η νομική διάσταση της κρατικής παρέμβασης στη λειτουργική ζωή

Προσφυγές στο Συμβούλιο της Επικρατείας

Η νομική αντιπαράθεση εκδηλώθηκε με προσφυγές στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Αρχικά, η Εκκλησία της Ελλάδος προανήγγειλε ότι «προσφεύγει άμεσα εις το Συμβούλιο της Επικρατείας κατά της νέας ΚΥΑ υπ' αριθ. Δ1α/Γ.Π.οικ.2 (ΦΕΚ Β' 1/2-1-2021)».[584]

Ωστόσο, η κατάσταση εξελίχθηκε διαφορετικά. Αντί της Εκκλησίας, τρεις πολίτες, κατά κανόνα δικηγόροι, προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας ζητώντας να ανασταλούν οι αποφάσεις της πολιτείας με τις οποίες προβλέπονταν η συμμετοχή περιορισμένου αριθμού πιστών στη θεία λειτουργία των Χριστουγέννων και του Νέου έτους[585].

Η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας απέρριψε τις αιτήσεις «για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας, οι οποίοι ανάγονται στην αποφυγή περαιτέρω διασποράς του κορωνοϊού».[586]

Το συνταγματικό πλαίσιο

Η νομική αντιμετώπιση του ζητήματος στηρίχθηκε στην αρχή ότι «η απαγόρευση των συναθροίσεων και του κοινωνικού συγχρωτισμού αφορά, προσωρινά, όχι μόνο σε όλες τις λατρευτικές λειτουργίες (ανεξαρτήτως δόγματος), αλλά και σε όλες τις συναθροίσεις». Υπογραμμίστηκε ότι πρόκειται για «ένα γενικό μέτρο κατά του

---

[583] «Guardian-Reuters για τα Θεοφάνεια», LiFO, 6 Ιανουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.lifo.gr/now/greece/guardian-reuters-gia-ta-theofaneia-i-kybernisi-anagkastike-na-ypohorisei-aprothymia.

[584] «Στα άκρα κυβέρνηση – Ιερά Σύνοδος», Newsbomb, 5 Ιανουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.newsbomb.gr/ellada/ekklhsia/story/1153965/sta-akra-kyvernisi-iera-synodos-o-nomos-den-efarmozetai-kata-to-dokoyn-na-symmorfothei-i-ekklisia.

[585] «ΣτΕ: Νόμιμα τα περιοριστικά μέτρα», Πρώτο Θέμα, 5 Ιανουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.protothema.gr/greece/article/1081613/aperripse-to-ste-aitiseis-kata-ton-perioristikon-metron-stis-ekklisies/.

[586] Ό.π.

κοινωνικού συγχρωτισμού» και όχι για στοχευμένη παρέμβαση κατά της θρησκευτικής ελευθερίας.[587][588]

Τη νομική αυτή προσέγγιση συμμερίστηκε και η συνταγματολογική ανάλυση. Ο Ευάγγελος Βενιζέλος, τοποθετούμενος επί των μέτρων, υπογράμμισε ότι δεν υφίστατο δίωξη της πίστεως στην Ελλάδα ούτε στα λοιπά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και ότι οι συνοδικές αποφάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Εκκλησίας της Κρήτης αναγνώρισαν ότι η πανδημία δεν απειλούσε την πίστη αλλά τους πιστούς.[589]

Οικονομική διάσταση της κρίσης

Η κρίση της πανδημίας είχε και σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις για την Εκκλησία, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με κυβερνητική παρέμβαση. Τον Μάρτιο του 2021, η κυβέρνηση προχώρησε σε «έκτακτη εφάπαξ κρατική επιχορήγηση στην Εκκλησία της Ελλάδος και προς λοιπούς θρησκευτικούς φορείς προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι έκτακτες ανάγκες που ανέκυψαν από την πανδημία και να ενισχυθεί το φιλανθρωπικό έργο».[590]

Η ρύθμιση αφορούσε την Εκκλησία της Ελλάδος, την εκκλησία της Κρήτης, τις Ιερές Μητροπόλεις Δωδεκανήσου, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (ΚΙΣΕ), τα Εκκλησιαστικά Νομικά Πρόσωπα (ΕΝΠ), τα θρησκευτικά νομικά πρόσωπα (ΘΝΠ) και τις θρησκευτικές κοινότητες που διαθέτουν άδειες ευκτήριου οίκου[591].

Συνεπώς, οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας κατά την πανδημία του COVID-19 αποκάλυψαν τόσο τις δυνατότητες συνεργασίας όσο και τα όρια αυτονομίας των δύο

---

[587] «Έχει «9 κυβέρνηση να κλείσει τις εκκλησίες», Syntagma Watch, 20 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.syntagmawatch.gr/ask-a-question/exi-dikaioma-i-kyvernisi-na-kleisei-tis-ekklisies-logo-koronoiou-ki-an-nai-ypo-poies-thesmikes-proypotheseis/.

[588] Ό.π.

[589]Ευάγγελος Βενιζέλος, «Συνταγματικά μέτρα στις δημοκρατικές κοινωνίες και η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας», εισήγηση στο διεθνές διαδικτυακό σεμινάριο CEMES–ΔΙΠΑΕ «Θρησκευτικές κοινότητες και Εκκλησία σε περιόδους πανδημίας», 6 Απριλίου 2020.

[590] «Έκτακτη κρατική επιχορήγηση στην Εκκλησία», Πρώτο Θέμα, 31 Μαρτίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.protothema.gr/greece/article/1110007/ektakti-kratiki-epihorigisi-stin-ekklisia-tis-elladas/.

[591] «Έκτακτη κρατική επιχορήγηση στην Εκκλησία της Ελλάδος - Λόγω Covid!», Alfavita, 31 Μαρτίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.alfavita.gr/koinonia/346744_ektakti-kratiki-epihorigisi-stin-ekklisia-tis-ellados-logo-covid.

θεσμών. Η κρίση των Θεοφανείων 2021 αποτέλεσε την κορύφωση των εντάσεων, αλλά ταυτόχρονα και το σημείο εκκίνησης για μια πιο ώριμη και λειτουργική σχέση.

Η εμπειρία αυτή έδειξε ότι σε περιόδους κρίσης, οι παραδοσιακοί θεσμοί πρέπει να προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες χωρίς να χάνουν την ταυτότητά τους, ενώ η Πολιτεία οφείλει να σέβεται τη θρησκευτική ελευθερία ακόμη και όταν λαμβάνει μέτρα δημόσιας υγείας.

2.2.3. Διαφορετικές τοποθετήσεις εντός της Εκκλησίας

Διαφοροποιήσεις απόψεων μεταξύ ιεραρχών

Η πανδημία του COVID-19 αποτέλεσε κομβικό γεγονός που ανέδειξε βαθιές διαφοροποιήσεις απόψεων εντός της Εκκλησίας της Ελλάδος, τόσο μεταξύ των ιεραρχών όσο και στο εσωτερικό της κληρικής κοινότητας. Οι διαφορετικές θεολογικές προσεγγίσεις, η στάση έναντι της επιστήμης και η ερμηνεία των μυστηρίων της Εκκλησίας οδήγησαν σε πρωτοφανείς εντάσεις και διχασμούς που επηρέασαν σημαντικά την ενότητα του εκκλησιαστικού σώματος.

Οι υπέρ των μέτρων και των εμβολιασμών

Μια σημαντική ομάδα ιεραρχών τάχθηκε υπέρ των υγειονομικών μέτρων και των εμβολιασμών, υιοθετώντας μια προσέγγιση που συνδύαζε την πίστη με την επιστημονική γνώση. Στην πρώτη γραμμή αυτής της τάσης βρέθηκε ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ, ο οποίος όχι μόνο εμβολιάστηκε δημόσια αλλά και εξαπέλυσε σκληρή κριτική κατά των αντιεμβολιαστών κληρικών[592].

Ο Μητροπολίτης Σεραφείμ χαρακτήρισε τους ιερείς που τάσσονται κατά του εμβολιασμού ως «αδελφοκτόνους», τονίζοντας ότι «αυτοί όλοι δολοφονούν τους αδελφούς τους» και «δεν έχουν θέση στην Εκκλησία». Επισήμανε επίσης ότι «ο εμβολιασμός είναι μια πρόοδος της επιστήμης» και ότι «η επιστήμη δεν είναι από το διάβολο από το Θεόν είναι».[593][594]

---

[592] «Ξέσπασε ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ για τους αντιεμβολιαστές ιερείς: Είναι αδελφοκτόνοι - Δεν έχουν θέση στην Εκκλησία,» The TOC, 9 Νοεμβρίου 2021.

[593] Ό.π.

[594] «Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ: Ο εμβολιασμός είναι πρόοδος της επιστήμης,» Έθνος, 15 Ιουλίου 2021.

Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν και άλλοι σημαντικοί ιεράρχες, όπως οι Μητροπολίτες Κηφισίας Κύριλλος, Ιλίου Αθηναγόρας, Μεσογαίας και Λαυρεωτικής Νικόλαος, Νέας Ιωνίας Γαβριήλ, και Γλυφάδας Αντώνιος. Αυτοί οι ιεράρχες υπογράφοντας την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου του Ιουλίου 2021, προώθησαν ενεργά τον εμβολιασμό ως «ουσιαστικό μέτρο προστασίας κατά της πανδημίας».[595][596]

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσε ο Μητροπολίτης Μυτιλήνης Ιάκωβος, ο οποίος «έστειλε επιστολή στους ιερείς του προειδοποιώντας τους ότι όποιος δεν εμβολιάζεται τίθεται σε αργία άνευ αποδοχών», υιοθετώντας έτσι μια ιδιαίτερα αυστηρή στάση.[597]

Το φάσμα των αντιρρήσεων

Στον αντίποδα διαμορφώθηκε ένα φάσμα αντιρρήσεων που δεν υπήρξε ενιαίο. Διακρίνονται τρεις διαφορετικές θέσεις, οι οποίες συχνά συγχέονται στον δημόσιο λόγο και απαιτούν χωριστή εξέταση. Η πρώτη είναι εκκλησιολογική και αφορά τον χαρακτήρα του ναού και της λατρείας και, ως επιχείρημα, δεν προϋποθέτει την αμφισβήτηση των επιδημιολογικών δεδομένων. Η δεύτερη είναι επιφύλαξη απέναντι σε συγκεκριμένα μέτρα, στην υποχρεωτικότητα ή στην αναλογικότητά τους, και διατυπώθηκε επίσης εκτός του εκκλησιαστικού χώρου, μεταξύ άλλων από υγειονομικούς και μέσω δικαστικών προσφυγών. Η τρίτη περιλαμβάνει ατεκμηρίωτες ή συνωμοσιολογικές θέσεις, οι οποίες αμφισβητούσαν την ίδια την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα της νόσου. Οι τρεις αυτές θέσεις έχουν διαφορετικό επιστημονικό και θεολογικό βάρος και δεν αξιολογούνται με τον ίδιο τρόπο. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της αντιθέσεως στα μέτρα και στους εμβολιασμούς υπήρξαν οι Μητροπολίτες Κυθήρων Σεραφείμ και Αιτωλίας Κοσμάς, οι οποίοι «έχουν σηκώσει τη σημαία της επανάστασης» και για τον λόγο αυτόν κλήθηκαν «να δώσουν εξηγήσεις στο συνοδικό δικαστήριο».[598]

Η εκκλησιολογική ένσταση διατυπώθηκε συστηματικά από τον πρωτοπρεσβύτερο Θεόδωρο Ζήση, ομότιμο καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το επιχείρημά του αφορά τον

---

[595] «Κορωνοϊός: Οι φανατικοί, οι αρνητές και οι σκληροί μητροπολίτες,» Παραπολιτικά, 21 Δεκεμβρίου 2021.

[596] «Μέτρα προστασίας κατά τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ κορωνοϊοῦ covid 19,» Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Ελλάδος, 4 Νοεμβρίου 2021.

[597] «Εκκλησία και πανδημία: Οι ιεράρχες και τα μοναστήρια που... ευλογούν τους «ψεκ» Protothema, 9 Νοεμβρίου 2021.

[598] «Κορωνοϊός: Οι φανατικοί, οι αρνητές και οι σκληροί μητροπολίτες,» Ό.π.

χαρακτήρα του ναού και όχι την επιδημιολογία: υποστηρίζει ότι με τη λήψη υγειονομικών μέτρων εντός των ναών «προσβάλλεται βάναυσα η ιερότητά τους, αφού εξομοιώνονται με κοινά κοσμικά καταστήματα και ιδρύματα, τα οποία δεν έχουν καθιερωθεί ούτε ενεργούν ως ταμεία και χορηγοί της Θείας Χάρης».[599] Το συγκεκριμένο επιχείρημα δεν προϋποθέτει αμφισβήτηση των επιστημονικών δεδομένων, αλλά εδράζεται σε συγκεκριμένη εκκλησιολογική προϋπόθεση περί του τι είναι ο ναός. Ως τέτοιο διακρίνεται από τις συνωμοσιολογικές θέσεις που εξετάζονται κατωτέρω, ανεξαρτήτως του αν γίνεται δεκτό.

Επιφυλάξεις απέναντι στην υποχρεωτικότητα διατυπώθηκαν και εκτός του εκκλησιαστικού χώρου, από τον ίδιο τον χώρο της υγείας. Με το άρθρο 206 του ν. 4820/2021 επιβλήθηκε υποχρέωση εμβολιασμού «στο πάσης φύσεως προσωπικό, ιατρικό, παραϊατρικό, νοσηλευτικό, διοικητικό, των δημόσιων και ιδιωτικών μονάδων υγείας», με συνέπεια την αναστολή καθηκόντων όσων δεν συμμορφώνονταν από την 1η Σεπτεμβρίου 2021.[600] Υγειονομικοί και η Πανελλήνια Ομοσπονδία Εργαζομένων στα Δημόσια Νοσοκομεία προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Η Ολομέλεια έκρινε το μέτρο συνταγματικό, με το σκεπτικό ότι επιβάλλεται «στο πλαίσιο της συνταγματικής υποχρέωσης για επίδειξη κοινωνικής αλληλεγγύης» και ότι «στηρίζεται σε έγκυρα επιστημονικά δεδομένα τα οποία αποδέχεται η συντριπτική πλειοψηφία των αρμόδιων επιστημονικών φορέων»· επέβαλε ωστόσο υποχρέωση επαναξιολογήσεώς του εντός ευλόγου χρόνου.[601] Η δικαστική αυτή αμφισβήτηση ανέδειξε, ανεξαρτήτως των επιμέρους απόψεων των προσφευγόντων, το ζήτημα των ορίων της υποχρεωτικότητας και της αναλογικότητας του μέτρου, νομικό ερώτημα συγγενές προς εκείνο που είχε ήδη τεθεί αναφορικά με τους περιορισμούς της λατρείας.

Ο Μητροπολίτης Κυθήρων Σεραφείμ «ενώπιον του εκκλησιάσματός του έχει ταχθεί κατά των εμβολίων», ενώ παρόμοια στάση τήρησε και ο πρώην Μητροπολίτης Καλαβρύτων Αμβρόσιος, «επιμένοντας πως η Εκκλησία οδηγείται σε διάσπαση και

[599] Θεόδωρος Ζήσης, «Προσβολὴ τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἱερότητας τῶν Ναῶν», αὐτοτελὲς ἠλεκτρονικὸ κείμενο, σ. 1· δημοσιεύθηκε ἐπίσης στὸν Ὀρθόδοξο Τύπο, 13 Μαΐου 2020. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Ἐκκλησία καὶ Κορωνοϊός. Προσβολὴ τῶν δογμάτων καὶ τῆς ἱερότητας τῶν ναῶν (Θεσσαλονίκη: Παλίμψηστον, 2020).

[600] Ν. 4820/2021, ἄρθρο 206 (ΦΕΚ Α΄ 130/23.7.2021).

[601] Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, Ὁλομέλεια, ἀπόφ. 1684/2022.

διχασμό λέγοντας πως το εμβόλιο είναι εργαλείο για την γενοκτονία της κοινωνίας».[602][603]

Η μεσαία τάση και οι διστακτικοί

Ανάμεσα στις δύο ακραίες θέσεις διαμορφώθηκε μια μεσαία τάση ιεραρχών που, παρότι γενικά υποστήριζαν τα μέτρα για την αντιμετώπιση του COVID-19, «αποφεύγουν τις εντάσεις» και διατηρούν μια πιο συγκρατημένη στάση. Αυτή η ομάδα περιλαμβάνει «μεγάλο αριθμό Μητροπολιτών» που ενώ είναι υπέρ των μέτρων, προτιμούν να μην εμπλακούν σε ανοιχτές συγκρούσεις.[604]

Η στάση των μοναστηριών και του Αγίου Όρους

Το Άγιο Όρος αποτέλεσε ίσως το πιο σύνθετο και προβληματικό κεφάλαιο στη διαχείριση της πανδημίας από την Εκκλησία. Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των μονών ήταν έντονες, με κάποιες να υιοθετούν προοδευτική στάση και άλλες να αρνούνται κατηγορηματικά τα μέτρα.

Μονές που αποδέχθηκαν τον εμβολιασμό

Από τις 20 μονές του Αγίου Όρους, «έχουν εμβολιαστεί οι μοναχοί των μισών, δηλαδή δέκα μονών» και «στις περισσότερες από αυτές τις δέκα μονές εμβολιάστηκαν σχεδόν όλοι οι μοναχοί». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ιερά Μονή Εσφιγμένου, της οποίας ο καθηγούμενος αρχιμανδρίτης Βαρθολομαίος «είναι ο πρώτος που εμβολιάστηκε στο Άγιο Όρος και εξαρχής υποδεικνύει την υπακοή στην ιατρική πραγματικότητα του σώματος του ανθρώπου».[605][606]

Μονές που αντιτάχθηκαν στα μέτρα

Από την άλλη πλευρά, υπήρχαν μονές και ηγούμενοι που αντιστάθηκαν κατηγορηματικά στα μέτρα, με τραγικά αποτελέσματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ηγουμένου της Μονής Αγίου Παύλου Παρθενίου, ο οποίος ήταν

---

[602] «Ποιοι μητροπολίτες κάνουν αγώνα υπέρ των εμβολιασμών και ποιοι αναπαράγουν θεωρίες συνωμοσίας,» Protothema, 1 Νοεμβρίου 2021.

[603] Ό.π.

[604] «Κορωνοϊός: Οι φανατικοί, οι αρνητές και οι σκληροί μητροπολίτες,» Ό.π.

[605] «Το Άγιο Όρος και τα εμβόλια για τον κορωνοϊό: Σε 10 Μονές εμβολιάστηκαν οι μοναχοί,» ΒΗΜΑ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, 26 Ιουλίου 2021.

[606] «Άγιο Όρος: Διάψευση Μονής Εσφιγμένου για κρούσματα COVID σε μοναχούς της,» ΣΚΑΪ, 17 Σεπτεμβρίου 2021.

«γνωστός και ένθερμος αρνητής του κορωνοϊού και αντιεμβολιαστής». Η στάση του οδήγησε σε καταστροφικά αποτελέσματα: «από τα τέλη Νοεμβρίου μέχρι σήμερα έχουν πεθάνει τρία άτομα στη Μονή Αγίου Παύλου».[607][608]

Ιδιαίτερα συγκλονιστική είναι η περίπτωση ενός μοναχού από τη Σκήτη της Αγίας Άννας, ο οποίος «είχε εκφράσει την επιθυμία του να εμβολιαστεί, όμως δεν τον άφηνε ο γέροντάς του». Ο μοναχός αυτός τελικά κατέληξε από COVID-19.[609]

Η διασπορά της παραπληροφόρησης

Στο Άγιο Όρος παρατηρήθηκε επίσης το φαινόμενο της διασποράς παραπληροφόρησης και θεωριών συνωμοσίας. Όπως επισημαίνεται, «υπάρχουν αδιάκριτοι 'ζηλωτές' μοναχοί στο Άγιο Όρος [...] οι οποίοι κάνουν προπαγάνδα κατά των εμβολίων», ενώ «στο περιβόλι της Παναγίας ανάμεσα στα λουλούδια [...] φυτρώνουν και αναπτύσσονται και τα αγκάθια της παραπληροφόρησης, της συνωμοσιολογίας και της πλάνης».[610][611]

Οι θεωρίες που κυκλοφόρησαν δεν ήταν ομοιογενείς. Η ευρύτερα διαδεδομένη υποστήριζε ότι τα δίκτυα πέμπτης γενεάς κινητής τηλεφωνίας προκαλούν ή μεταδίδουν τη νόσο. Ο ισχυρισμός δεν είναι απλώς ελλιπώς τεκμηριωμένος· ως προς τη μετάδοση του ιού είναι φυσικά αδύνατος: τα ραδιοκύματα δεν μεταφέρουν βιολογικό υλικό. Το να υποστηρίζεται ότι ένα ραδιοκύμα μεταδίδει ιό ισοδυναμεί, ως προς τον μηχανισμό, με τον ισχυρισμό ότι το ραδιοφωνικό σήμα μεταδίδει γρίπη. Επιδημιολογικά, η διάψευση είναι επίσης σαφής: η COVID-19 εξαπλώθηκε και σε πολλές χώρες που δεν διέθεταν δίκτυα 5G. Η θεωρία δεν παρέμεινε στον λόγο: στο Ηνωμένο Βασίλειο καταγράφηκαν 77 εμπρησμοί τηλεπικοινωνιακού εξοπλισμού έως τις 7 Μαΐου 2020 και 121 έως τις 2 Ιουλίου, μαζί με 273 περιστατικά παρενοχλήσεως ή επιθέσεως σε τεχνικούς· επιθέσεις σημειώθηκαν και στις Κάτω Χώρες.[612]

---

[607] «Άγιο Όρος: Πέθαναν από κορωνοϊό δύο μοναχοί και ένας εργάτης - Νόσησε και ο πιο φανατικός αρνητής,» NewsIt, 23 Δεκεμβρίου 2021.

[608] «Άγιο Όρος: Πέθαναν από κορωνοϊό δύο μοναχοί και ένας εργάτης - Νόσησε και ο πιο φανατικός αρνητής,» NewsIt, 23 Δεκεμβρίου 2021.

[609] «Κορωνοϊός: Ήθελε να εμβολιαστεί ο μοναχός που κατέληξε λόγω Covid στο Άγιο Όρος και δεν τον άφηναν,» Protothema, 7 Νοεμβρίου 2021.

[610] «Η αλήθεια για τα εμβόλια στο Άγιο Όρος,» ΒΗΜΑ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, 3 Απριλίου 2021.

[611] «Το Άγιο Όρος και τα εμβόλια για τον κορωνοϊό,» Ό.π.

[612] World Health Organization, «Coronavirus Disease (COVID-19) Advice for the Public: Mythbusters», updated January 2022· Johannes Langguth, Petra Filkuková, Stefan Brenner, Daniel

Οι θεωρίες αυτές έχουν κοινή δομή. Ξεκινούν από ορατή σύμπτωση και συνάγουν από τον συγχρονισμό αιτιότητα, ενώ συχνά αντιστέκονται στη διάψευση επειδή μετατρέπουν ένα ερώτημα ή μια σύμπτωση σε βεβαιότητα. Χωρίς εξομοίωση της θεολογικής θέσεως με τη συνωμοσιολογία, το ίδιο επιστημολογικό πρόβλημα μπορεί να εμφανισθεί και εντός του εκκλησιαστικού λόγου όταν ένας εμπειρικός ισχυρισμός καθίσταται μη διαψεύσιμος. Η απουσία τεκμηριωμένης μεταδόσεως δεν αποτελεί από μόνη της τεκμήριο φυσικής αδυναμίας μεταδόσεως. Το ίδιο κριτήριο ελέγξιμης τεκμηριώσεως που εφαρμόζεται στους ισχυρισμούς του δημόσιου χώρου οφείλει να εφαρμόζεται και όταν διατυπώνονται εμπειρικοί ισχυρισμοί εντός του εκκλησιαστικού λόγου.

Θεολογικές και εκκλησιολογικές διαφωνίες

Το ζήτημα της Θείας Κοινωνίας

Ένα από τα κεντρικά σημεία διαφωνίας αφορούσε τη θεολογική ερμηνεία της Θείας Κοινωνίας και την πιθανότητα μετάδοσης του ιού μέσω αυτής. Η Ιερά Σύνοδος εξέδωσε αρχικά ανακοίνωση υποστηρίζοντας ότι «ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται με την Θεία Κοινωνία», θέση που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις τόσο από ιατρικούς κύκλους όσο και από μέρος της ίδιας της Εκκλησίας.[613]

Ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ υπολόγισε «πόσοι πιστοί προσήλθαν στη Θεία λειτουργία σε όλη την Ελλάδα τους τελευταίους δέκα μήνες και τους συνέκρινε με τον αριθμό των» κρουσμάτων, για να υποστηρίξει την ασφάλεια της Θείας Κοινωνίας.[614]

Εκκλησιολογικές προσεγγίσεις

Οι διαφορετικές θεολογικές προσεγγίσεις αντανακλούσαν βαθύτερες εκκλησιολογικές διαφωνίες. Κάποιοι θεολόγοι, όπως ο Καθηγητής Νικόλαος Ξιώνης,

---

Thilo Schroeder και Konstantin Pogorelov, «COVID-19 and 5G Conspiracy Theories: Long Term Observation of a Digital Wildfire», International Journal of Data Science and Analytics 15 (2023): 329–346, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1007/s41060-022-00322-3.

[613] «Ιερά Σύνοδος: Ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται με την Θεία Κοινωνία!,» LiFO, 9 Μαρτίου 2020.

[614] «Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ: Ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται μέσω της Θείας Κοινωνίας,» Protothema, 25 Δεκεμβρίου 2020.

επέκριναν την «παραμορφωμένη εκκλησιολογία» που στήριξε την αποφάσεως για «τη σφράγιση των ιερών ναών» και «την απαγόρευση της θ. Ευχαριστίας».[615]

Αυτές οι θεολογικές διαφωνίες αντανακλούσαν διαφορετικές αντιλήψεις για τη φύση της Εκκλησίας, τη σχέση πίστης και επιστήμης, και τον ρόλο των μυστηρίων στη σωτηρία των πιστών.

Οι επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης στην ιεραρχία

Η πανδημία επηρέασε σοβαρά και την ίδια την ιεραρχία, με «συναγερμό στους κόλπους της Εκκλησίας μετά τον εντοπισμό κρουσμάτων κορωνοϊού σε ιεράρχες». Τουλάχιστον είκοσι μητροπολίτες προσβλήθηκαν από τον ιό, ενώ δύο από αυτούς είχαν καταλήξει έως τον Νοέμβριο του 2020.[616][617]

Ιδιαίτερα προβληματική αποδείχθηκε η διαχείριση των κρουσμάτων από την ίδια την Εκκλησία, καθώς «κάποιοι εκ των μητροπολιτών που νόσησαν δίσταζαν να ανακοινώσουν ότι έχουν βγει θετικοί», γεγονός που δημιούργησε προβλήματα στην ιχνηλάτηση και τη διαχείριση της επιδημίας.[618]

Συμπεράσματα

Η περίοδος της πανδημίας αποκάλυψε βαθιές διαιρέσεις εντός της Εκκλησίας της Ελλάδος που υπερέβαιναν τα άμεσα υγειονομικά ζητήματα. Οι διαφοροποιήσεις απόψεων αντανακλούσαν διαφορετικούς τρόπους κατανόησης της σχέσης μεταξύ πίστης και επιστήμης, παράδοσης και νεωτερικότητας, εκκλησιαστικής αυτονομίας και κοινωνικής ευθύνης.

Αυτές οι διαφωνίες, παρότι δημιούργησαν σημαντικές εντάσεις, ανέδειξαν επίσης τη δυναμική της Εκκλησίας να αντιμετωπίζει σύγχρονες προκλήσεις με ποικιλία προσεγγίσεων, καταδεικνύοντας τόσο τις δυνατότητες όσο και τα όρια της εκκλησιαστικής ενότητας σε περιόδους κρίσης.

---

[615] Νικόλαος Ξιώνης, «Εκκλησία και Θεία Ευχαριστία στην εποχή του Covid-19,» Διακόνημα, 22 Σεπτεμβρίου 2020.

[616] «Συναγερμός στους κόλπους της Εκκλησίας: Έξι νέα κρούσματα κορωνοϊού σε μητροπολίτες,» iefimerida.gr, 12 Νοεμβρίου 2020.

[617] «Ο κορωνοϊός δεν εξαιρεί τους ιεράρχες,» Το Βήμα, 21 Νοεμβρίου 2020.

[618] Ό.π.

2.2.4. Κοινωνικές αντιδράσεις και ο ρόλος των πιστών

Διαφορετικές στάσεις του πληρώματος της Εκκλησίας

Η πανδημία του COVID-19 ανέδειξε τη σύνθετη σχέση μεταξύ της εκκλησιαστικής ηγεσίας και του πληρώματος της Εκκλησίας, καθώς οι πιστοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με αντικρουόμενα μηνύματα και διαφορετικές ερμηνείες για την κατάλληλη χριστιανική στάση απέναντι στην υγειονομική κρίση. Οι διαφορετικές στάσεις των ιεραρχών δημιούργησαν αντίστοιχη διαφοροποίηση και στις αντιδράσεις των πιστών.

Η αρχική συναίνεση και προσαρμογή

Στην αρχή της πανδημίας, η πλειοψηφία των πιστών φάνηκε να αποδέχεται τα μέτρα με κατανόηση. Όταν ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος κάλεσε τους πιστούς να «μετατρέψουν τα σπίτια τους σε εκκλησίες και να προσευχηθούν», το μήνυμα φάνηκε να γίνεται δεκτό από ένα μεγάλο τμήμα του εκκλησιάσματος.[619]

«Από την πρώτη στιγμή στείλαμε με διάκριση το μήνυμα προς όλους όσους ανήκουν στις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, αλλά και προς όλους όσοι ανησυχούν και φοβούνται να μείνετε στα σπίτια σας για το κοινό καλό», τόνιζε ο Αρχιεπίσκοπος, και πολλοί πιστοί ακολούθησαν αυτή την οδηγία.[620]

Οι αντιδράσεις στα κλειστά ναούς

Ωστόσο, καθώς τα περιοριστικά μέτρα παρατείνονταν, άρχισαν να εκδηλώνονται έντονες αντιδράσεις από τμήματα του πληρώματος της Εκκλησίας. Ιδιαίτερα προβληματική αποδείχθηκε η περίοδος των εορτών, όταν οι εκκλησίες παρέμειναν κλειστές για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Χαρακτηριστικές είναι οι αντιδράσεις που καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια των εορτών των Χριστουγέννων 2020, όταν η κυβέρνηση αποφάσισε ότι οι εκκλησίες θα λειτουργήσουν μόνο ανήμερα των Χριστουγέννων και των Φώτων. Πολλοί ιεράρχες βρέθηκαν «στα κάγκελα» και έτοιμοι «να χτυπήσουν καμπάνες πένθιμα να καταγγείλουν τη κυβέρνηση ή και να παραβιάσουν την απόφαση».[621]

---

[619] «Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερώνυμος: Όλοι οι πιστοί να μετατρέψουν τα σπίτια σε εκκλησίες,» Euronews, 20 Μαρτίου 2020.

[620] Ό.π.

[621] «Εκκλησίες: Αντιδράσεις από ιερείς για τις αποφάσεις της κυβέρνησης,» Protothema, 14 Δεκεμβρίου 2020.

Η επιστροφή στις εκκλησίες

Όταν τελικά επετράπη η σταδιακή επιστροφή στις εκκλησίες τον Μάιο του 2020, η ανταπόκριση των πιστών ήταν εντυπωσιακή. «Με την έξοδο από την καραντίνα, πιστοί βρέθηκαν το πρωί της Δευτέρας σε εκκλησίες για να προσευχηθούν, να ανάψουν ένα κερί και να προσκυνήσουν». Η λαχτάρα για επιστροφή στη συλλογική λατρεία ήταν εμφανής, παρά τους περιορισμούς που συνεχίζουν να ισχύουν.[622]

Διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή

Οι αντιδράσεις των πιστών δεν ήταν ομοιόμορφες σε όλη τη χώρα. Σε περιοχές όπου οι ιεράρχες τήρησαν αυστηρά τα μέτρα, οι πιστοί φάνηκαν να συμμορφώνονται ευκολότερα. Αντίθετα, σε περιοχές όπου οι τοπικοί μητροπολίτες εξέφραζαν επιφυλάξεις ή αντίσταση, παρατηρήθηκαν περισσότερες παραβάσεις και αντιδράσεις.

Ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και ενημέρωσης

Η πανδημία επιτάχυνε δραματικά την ψηφιακή μετάβαση της Εκκλησίας και άλλαξε ριζικά τον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ κλήρου και πιστών. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο τόσο στη διατήρηση της εκκλησιαστικής κοινότητας όσο και στη διαμόρφωση των στάσεων των πιστών.

Η ψηφιακή μετάβαση της λατρείας

«Εξ αποστάσεως εκκλησιαστικές λειτουργίες, live αναμεταδόσεις από σελίδες των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, συζητήσεις μέσω Facebook, αλλά και εκπομπές με θρησκευτικό περιεχόμενο στο Youtube από Μητροπόλεις και Ιερούς Ναούς, αποτελούν τη νέα πραγματικότητα στην εκκλησιαστική κοινότητα».[623]

Αυτή η ψηφιακή στροφή είχε διττό χαρακτήρα: από τη μία διατήρησε τον δεσμό των πιστών με την εκκλησιαστική ζωή, από την άλλη δημιούργησε νέες προκλήσεις και διλήμματα. «Η χρήση των νέων τεχνολογιών από την πλευρά της ορθόδοξης εκκλησίας έχει δυο βασικές λειτουργίες. Από τη μία αποτελούν έναν σύνδεσμο με την εμπειρία [...] Σε δεύτερο επίπεδο, η χρήση των νέων μέσων έχει και μια συμβολική επιτελεστικότητα σε έναν κόσμο εικόνας και δεδομένων».[624]

---

[622] «Άρση μέτρων: Έσπευσαν στις εκκλησίες οι πιστοί,» News 24/7, 5 Μαΐου 2020.

[623] «Η χρήση των social media από την εκκλησία, στην εποχή του COVID-19,» Makthes, ανακτήθηκε στις 22 Μαΐου 2025.

[624] Ό.π.

Η διάδοση παραπληροφόρησης και θεωριών συνωμοσίας

Παράλληλα με τις θετικές διαστάσεις, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτέλεσαν και κανάλι διάδοσης παραπληροφόρησης και θεωριών συνωμοσίας. Διάφοροι κληρικοί και μοναχοί χρησιμοποίησαν τις ψηφιακές πλατφόρμες για να προωθήσουν αντιεμβολιαστικές θέσεις και αντιεπιστημονικές απόψεις.

Το φαινόμενο αυτό συνέβαλε στη δημιουργία διχασμού εντός του εκκλησιάσματος, καθώς οι πιστοί δέχονταν αντικρουόμενα μηνύματα από διαφορετικές πηγές εντός της ίδιας της Εκκλησίας.

Επιτυχημένες πρακτικές ψηφιακής επικοινωνίας

Αξίζει να σημειωθεί ότι κάποιες μητροπόλεις κατάφεραν να αξιοποιήσουν με επιτυχία τα νέα μέσα. «Η Μητρόπολη Νέας Ιωνίας έχει μια από τις πιο δυνατές επικοινωνιακά σελίδες στο Facebook, γεγονός που πιστοποιείται από την αλληλεπίδραση των χρηστών με τη σελίδα, τη συμμετοχή τους στις live συζητήσεις που διοργανώνει ο Μητροπολίτης με τον κόσμο».[625]

Συσπειρώσεις και ομάδες αντίστασης στα μέτρα

Καθώς η πανδημία εξελισσόταν, διαμορφώθηκαν οργανωμένες ομάδες αντίστασης στα υγειονομικά μέτρα, πολλές από τις οποίες είχαν έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα. Αυτές οι ομάδες συχνά οργανώνονταν γύρω από συγκεκριμένους ιεράρχες ή κληρικούς που ήταν αντίθετοι στις κυβερνητικές οδηγίες.

Διαμαρτυρίες και συλλαλητήρια

Στην Ελλάδα καταγράφηκαν «διαμαρτυρίες κατά των μέτρων του νέου κορωνοϊού», με «τη μεγαλύτερη συμμετοχή» να «παρουσιάστηκε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη». Σε πολλές από αυτές τις διαδηλώσεις, οι συμμετέχοντες εμφανίζονταν με θρησκευτικά σύμβολα, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις από προοδευτικούς ιεράρχες.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ, ο οποίος «στηλίτευσε το συλλαλητήριο των αντιεμβολιαστών» τονίζοντας:

[625] Ό.π.

«Χρησιμοποίησαν το Σταυρό και τη Σημαία για τον κορωνοϊό. Χρειάζεται πνευματική αφύπνιση».[626]

Η περίπτωση των Θεοφανείων 2021

Μια από τις σημαντικότερες οργανωμένες αντιδράσεις καταγράφηκε κατά την περίοδο των Θεοφανείων 2021, όταν η Εκκλησία αποφάσισε να αψηφήσει τα κυβερνητικά μέτρα. Οι πιστοί που συμμετείχαν στις λειτουργίες εκείνη την περίοδο εξέφραζαν έντονη αντίθεση στους περιορισμούς. Χαρακτηριστικά, μια 38χρονη πιστή δήλωσε στο Reuters: «Οι εντολές της πολιτείας είναι ένα πράγμα και η πίστη άλλο. Κανένας νόμος δεν μπορεί να μας δώσει διαταγές».[627]

Τοπικές αντιστάσεις και παραβάσεις

Σε τοπικό επίπεδο καταγράφηκαν πολλές περιπτώσεις παραβίασης των μέτρων. Ιδιαίτερα προβληματική ήταν η στάση κάποιων μητροπολιτών που ενθάρρυναν ή ανέχονταν την παραβίαση των κυβερνητικών οδηγιών. Ο Μητροπολίτης Μεσογαίας Νικόλαος, για παράδειγμα, απείλησε ότι «θα πληρωθούν τα πρόστιμα από τα χρήματα που έχουν συγκεντρωθεί από τους πιστούς και προορίζονται για τους φτωχούς».[628]

Η στάση απέναντι στη Θεία Κοινωνία

Ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα που αφορούσε άμεσα τους πιστούς ήταν η σχέση της Θείας Κοινωνίας με τον κίνδυνο μετάδοσης του ιού. Η θέση της επίσημης Εκκλησίας ότι «ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται με την Θεία Κοινωνία» δημιούργησε έντονες αντιδράσεις και διχασμό ανάμεσα στους πιστούς.[629]

Η βαθιά πίστη στην ασφάλεια της μετάληψης

Πολλοί πιστοί εξέφρασαν απόλυτη εμπιστοσύνη στην ασφάλεια της Θείας Κοινωνίας. «Μετά το άνοιγμα των εκκλησιών, χιλιάδες πιστοί σε όλη την χώρα έσπευσαν να μεταλάβουν». Ένας νεαρός θεολόγος υποστήριξε χαρακτηριστικά: «Το ζήτημα της Θείας Κοινωνίας αποτελεί την μόνη κόκκινη γραμμή για την εκκλησία και τους πιστούς. Πιστεύουμε βαθιά ότι ο ιός δεν μεταδίδεται μέσω της μετάληψης».[630][631]

---

[626] «Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ: Ο εμβολιασμός είναι πρόοδος της επιστήμης,» Έθνος, 15 Ιουλίου 2021.

[627] «Guardian-Reuters για τα Θεοφάνεια: Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να υποχωρήσει,» LiFO, 6 Ιανουαρίου 2021.

[628] «Εκκλησίες: Αντιδράσεις από ιερείς για τις αποφάσεις της κυβέρνησης,» Ό.π.

[629] «Ιερά Σύνοδος: Ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται με την Θεία Κοινωνία!,» LiFO, 9 Μαρτίου 2020.

[630] «Θεία Κοινωνία: Οι πιστοί δεν φοβούνται τον COVID-19,» Euronews, 31 Μαΐου 2020.

[631] Ό.π.

Διαφοροποιήσεις και αμφιβολίες

Ωστόσο, δεν ήταν όλοι οι πιστοί το ίδιο σίγουροι. Κάποιοι εξέφραζαν επιδερμικές ανησυχίες, ιδιαίτερα οι ηλικιωμένοι και τα άτομα με υποκείμενα νοσήματα. Αυτή η διαφοροποίηση συχνά δημιουργούσε τοπικές εντάσεις εντός των ενοριακών κοινοτήτων.

Η εξέλιξη των απόψεων

Καθώς η πανδημία εξελισσόταν και γινόταν σαφές ότι και κληρικοί μολύνονταν από τον ιό, άρχισε να διαφαίνεται μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση από μέρος των πιστών. «Τώρα που ο κορωνοϊός χτυπάει και ιερείς, κανείς δεν γκρινιάζει για κλειστές εκκλησίες», παρατήρησε ένας αναλυτής, υποδεικνύοντας την αλλαγή στη στάση των πιστών.[632]

Η διαχείριση της κρίσης από την εκκλησιαστική κοινότητα

Η πανδημία αποκάλυψε τόσο τις δυνατότητες όσο και τις αδυναμίες της εκκλησιαστικής κοινότητας στη διαχείριση κρίσεων. Οι πιστοί έδειξαν αξιοθαύμαστη προσαρμοστικότητα σε κάποιους τομείς, ενώ σε άλλους παρουσίασαν σημαντικές αντιστάσεις.

Αλληλεγγύη και κοινωνική διακονία

Παρά τις αντιδράσεις και τους διχασμούς, πολλές εκκλησιαστικές κοινότητες έδειξαν εξαιρετικό πνεύμα αλληλεγγύης κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Τα συσσίτια συνέχισαν να λειτουργούν όπου ήταν εφικτό, ενώ οργανώθηκαν νέες μορφές κοινωνικής υποστήριξης για τους πληγέντες από την κρίση.

Ωστόσο, ακόμη και αυτές οι δραστηριότητες επηρεάστηκαν από τα μέτρα. «Τα αυστηρά μέτρα προστασίας που έχει επιβάλει το lockdown έκλεισαν τις εκκλησίες για τους πιστούς τόσο για τη θεία λειτουργία όσο και για τα συσσίτια. Αρκετές εθελόντριες μαγείρισσες έχουν αποχωρήσει λόγω του φόβου της πανδημίας».[633]

Προσαρμογή σε νέες πρακτικές

Οι πιστοί έδειξαν αξιοσημείωτη ικανότητα προσαρμογής σε νέες πρακτικές υγιεινής και ασφάλειας. «Τηρώντας μέτρα ατομικής προστασίας, οι πιστοί το πρώτο

[632] «Τώρα που ο κορωνοϊός χτυπάει και ιερείς, κανείς δεν γκρινιάζει για κλειστές εκκλησίες,» OneMan, 13 Νοεμβρίου 2020.

[633] «Lockdown στη Θεσσαλονίκη: Κλείνουν τα συσσίτια στις εκκλησίες λόγω του κορωνοϊού,» Sputnik Ελλάδα, 4 Νοεμβρίου 2020.

πράγμα που συναντούν στην είσοδο των εκκλησιών είναι το αντισηπτικό. Συστήνεται η χρήση μάσκας και να τηρούνται οι προβλεπόμενες αποστάσεις».[634]

Αυτή η προσαρμογή δεν ήταν πάντα εύκολη και συχνά δημιουργούσε παράξενες καταστάσεις. «Σε κάποιους ναούς μάλιστα έχει αλλάξει και η εσωτερική διαμόρφωση του χώρου με την αφαίρεση καθισμάτων ώστε να επιτυγχάνεται η προβλεπόμενη απόσταση».[635]

Επιπτώσεις στην εκκλησιαστική συμμετοχή

Η πανδημία είχε μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο επίπεδο συμμετοχής των πιστών στην εκκλησιαστική ζωή. Ενώ κάποιοι ανακάλυψαν νέους τρόπους πνευματικής έκφρασης μέσω των ψηφιακών μέσων, άλλοι απομακρύνθηκαν από την τακτική εκκλησιαστική πρακτική.

Η «υβριδική» εκκλησιαστική εμπειρία

Η εμπειρία της πανδημίας οδήγησε στη δημιουργία μιας «υβριδικής» μορφής εκκλησιαστικής συμμετοχής, όπου οι πιστοί συνδύαζαν τη φυσική παρουσία στον ναό με την ψηφιακή παρακολούθηση λειτουργιών και άλλων εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων.

Νέες ευκαιρίες και προκλήσεις

Η ψηφιακή μετάβαση άνοιξε νέους ορίζοντες αλλά δημιούργησε και νέες προκλήσεις. «Πολλαπλασιάστηκαν οι διαδικτυακές εκπομπές θρησκευτικού περιεχομένου μέσω των κοινωνικών δικτύων με την συμμετοχή ιεραρχών, ιερέων και πιστών μειώνοντας σημαντικά τις επιφυλάξεις για την χρήση των νέων τεχνολογιών».[636]

Συμπεράσματα

Η περίοδος της πανδημίας αποκάλυψε τη συνθετότητα και την πολυμορφία της εκκλησιαστικής κοινότητας στην Ελλάδα. Οι αντιδράσεις των πιστών κυμάνθηκαν από την πλήρη συμμόρφωση με τα μέτρα έως την οργανωμένη αντίσταση, αντανακλώντας τις διαφορετικές θεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές τοποθετήσεις εντός του εκκλησιάσματος.

---

[634] Ό.π. «Άρση μέτρων: Έσπευσαν στις εκκλησίες οι πιστοί,».

[635] Ό.π.

[636] «Η χρήση του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων από την Εκκλησία στην εποχή της πανδημίας,» Πεμπτουσία, 16 Σεπτεμβρίου 2022.

Η ψηφιακή μετάβαση αποτέλεσε ίσως την πιο σημαντική και μακροπρόθεσμη αλλαγή, δημιουργώντας νέες δυνατότητες επικοινωνίας και συμμετοχής, αλλά και νέους κινδύνους διάδοσης παραπληροφόρησης. Τελικά, η εμπειρία της πανδημίας έδειξε ότι η εκκλησιαστική κοινότητα, παρά τις εντάσεις και τους διχασμούς, διατήρησε την ικανότητά της για προσαρμογή και ανανέωση, θέτοντας τα θεμέλια για νέες μορφές εκκλησιαστικής ζωής στο μέλλον.

2.2.5. Θεολογικός διάλογος και προβληματισμός

Θεολογικές ερμηνείες της πανδημίας

Η πανδημία του COVID-19 προκάλεσε ευρύ θεολογικό προβληματισμό εντός της Εκκλησίας της Ελλάδος, με διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του γεγονότος της πανδημίας. Από την αρχή της κρίσης, αναδύθηκαν διαφορετικές θεωρητικές τοποθετήσεις που κυμάνθηκαν από τη θεολογική νομιμοποίηση των περιοριστικών μέτρων έως την πλήρη απόρριψή τους Η θεολογική αντιπαράθεση αναδύθηκε από την αρχή της πανδημίας, όπως καταγράφεται στις επίσημες ανακοινώσεις της Εκκλησίας και τις αντιδράσεις διαφόρων εκκλησιαστικών κύκλων.

Η θεολογική διένεξη επικεντρώθηκε κυρίως σε τρία επίπεδα: α) την ερμηνεία της αιτιολογίας της πανδημίας από θεολογική σκοπιά, β) τη σχέση μεταξύ πίστης και επιστήμης στην αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης, και γ) τις εκκλησιολογικές προεκτάσεις των αποφάσεων περί περιορισμού της λατρευτικής ζωής.

Προσεγγίσεις στο θέμα της σχέσης πίστης και επιστήμης

Η επίσημη θέση της Εκκλησίας

Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος, εκφράζοντας την επίσημη θέση της Εκκλησίας, τόνισε ότι η «Εκκλησία μας ουδέποτε στάθηκε απέναντι στην Επιστήμη και ουδέποτε επιχείρησε να την υποκαταστήσει». Αυτή η τοποθέτηση αντικατόπτριζε μια

προσπάθεια ισορροπίας μεταξύ του σεβασμού προς την επιστημονική γνώση και της διατήρησης της θεολογικής ταυτότητας.[637]

Παράλληλα, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος εξέδωσε ενημερωτικό φυλλάδιο για τον εμβολιασμό[638], απαντώντας σε θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση που κυκλοφορούσε στον εκκλησιαστικό χώρο. Τονίστηκε ότι το εμβόλιο δεν έχει ούτε τσιπάκι, ούτε εμβρυικά κύτταρα[639].

Διχογνωμίες στον εκκλησιαστικό χώρο

Ωστόσο, δεν υπήρχε ομοφωνία στον εκκλησιαστικό χώρο. Ορισμένοι ιεράρχες και θεολόγοι εξέφρασαν επιφυλάξεις για τα μέτρα, υποστηρίζοντας ότι η πίστη πρέπει να υπερισχύει των επιστημονικών προσεγγίσεων. Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση σχετικά με τη Θεία Κοινωνία, όπου πολλοί πιστοί υποστήριξαν ότι «δεν μπορείς να αρρωστήσεις από την μετάληψη, δεν μπορείς να κολλήσεις τον ιό».[640]

Αντίθετα, μέλη της επιστημονικής κοινότητας, όπως ο γενετιστής Σταύρος Μαλάς, υπογράμμισαν ότι «το ρίσκο δεν δικαιούμαστε να το παίρνουμε στην επιστήμη» και ότι «όταν λέει κάποιος ότι είναι θέμα πίστης αυτό δεν είναι μια επιστημονική άποψη».[641]

Αναστοχασμός για τη λειτουργική παράδοση και την προσαρμογή στις κρίσεις

Η αρχή της εκκλησιαστικής οικονομίας

---

[637] «Κορωνοϊός - Ιερώνυμος: Η Εκκλησία μας ουδέποτε στάθηκε απέναντι στην Επιστήμη ή επιχείρησε να την υποκαταστήσει,» Το Βήμα, 13 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.tovima.gr/2020/03/13/society/koronoios-ieronymos-i-ekklisia-mas-oudepote-stathike-apenanti-stin-epistimi-i-epixeirise-na-tin-ypokatastisei/.

[638] Το φυλλάδιο εκδόθηκε τον Ιούλιο του 2021 και περιλάμβανε δώδεκα ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμβολιασμό.

[639] «Ιερά Σύνοδος: Το εμβόλιο δεν έχει ούτε τσιπάκι, ούτε εμβρυικά κύτταρα,» LiFO, 21 Ιουλίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.lifo.gr/now/greece/iera-synodos-embolio-den-ehei-oyte-tsipaki-oyte-embryika-kyttara.

[640] «Θεία Κοινωνία: Οι πιστοί δεν φοβούνται τον COVID-19,» Euronews, 31 Μαΐου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://gr.euronews.com/2020/05/29/theia-koinonia-oi-pistoi-den-fovountai-ton-covid-19.

[641] «Εκκλησίες και θεία κοινωνία: Η πίστη και το ρίσκο που δεν παίρνει η επιστήμη,» University of Nicosia, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.unic.ac.cy/ekklisies-kai-theia-koinonia-i-pisti-kai-to-risko-poy-den-pairnei-i-epistimi/.

Η Ιερά Σύνοδος στη μεταπανδημική αξιολόγησή της επικαλέστηκε την αρχή της εκκλησιαστικής οικονομίας. Ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας εξήγησε ότι, όταν μια επιλογή δεν είναι απόλυτη αλλά επιβάλλεται από την αναγκαιότητα, η Εκκλησία επέλεξε «να εφαρμόσουμε ποιμαντικά και πρακτικά αυτό το οποίο χαρακτηρίζεται ως αρχή της εκκλησιαστικής οικονομίας», ως έκφραση φιλανθρωπίας για την αντιμετώπιση του προβλήματος της δημόσιας υγείας.[642]

Ιστορικές παραλληλίες

Η θεολογική επιχειρηματολογία συχνά επικαλέστηκε ιστορικές παραλληλίες. Αναφέρθηκε ότι «102 χρόνια πριν στην πανδημία της Ισπανικής Γρίπης, η Εκκλησία τότε δεν δίστασε να αδειάσει τις εκκλησίες και να πει ότι οι Θείες Λειτουργίες και τα Μυστήρια θα γίνονται χωρίς κόσμο».[643]

Παράλληλα, με μια άλλη κριτική προσέγγιση, εκφράστηκε προβληματισμός για την ανεπάρκεια του θεολογικού λόγου. Όπως επισημάνθηκε, «η κρίση του κορωνοϊού με τις προκλήσεις που έθεσε σε όλα τα επίπεδα ανέδειξε δυστυχώς τη θεολογική και ποιμαντική ένδεια των κατά τόπους Ορθόδοξων Εκκλησιών, αλλά πρωτίστως ανέδειξε την ανάγκη αναζήτησης ερμηνευτικών κριτηρίων».[644]

Θεολογικά ρεύματα και προσεγγίσεις

Στο πλαίσιο του θεολογικού προβληματισμού αναδείχθηκε η θεολογία του προσώπου του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα. Η προσέγγισή του δεν νοεί το πρόσωπο ως αυτάρκες άτομο, αλλά ως μοναδική ύπαρξη που συγκροτείται μέσα στην ελευθερία και στην κοινωνία με τον Θεό και τους άλλους· γι’ αυτό αποκτά άμεση εκκλησιολογική σημασία.[645]

---

[642] Ισμήνη Χαραλαμποπούλου, «Νέο βιβλίο του Μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσόστομου – Στο προσκήνιο οι αποφάσεις της ΔΙΣ στο πρώτο lockdown», Πρώτο Θέμα, 17 Δεκεμβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.protothema.gr/greece/article/1076102/neo-vivlio-tou-mitropoliti-messinias-hrusostomou-sto-proskinio-oi-apofaseis-tis-dis-sto-proto-lockdown/.

[643] «Πίστη και επιστήμη,» ΣΚΑΪ, 16 Νοεμβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.skai.gr/news/opinions/pisti-kai-epistimi.

[644] Νικόλαος Ασπρούλης καὶ Nathaniel Wood, ἐπιμ., *Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι: Ἡ Ὀρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ* (Βόλος: Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου – Ἐκδοτικὴ Δημητριάδος, 2020).

[645] John D. Zizioulas, Being as Communion: Studies in Personhood and the Church (Crestwood, NY: St Vladimir’s Seminary Press, 1985), 27–65.

Ο θεολογικός προβληματισμός επεκτάθηκε στη σχέση με τη σύγχρονη φιλοσοφία και την ανθρωπολογία. Στο πλαίσιο αυτό, ο Αθανάσιος Ν. Παπαθανασίου εξετάζει τη χριστιανική ανθρωπολογία σε σχέση με την ειρήνη, την αποστολή και τον διάλογο της Εκκλησίας.[646]

Προκλήσεις και προοπτικές

Η πανδημία ανέδειξε την ανάγκη για:

1. **Ανανέωση του θεολογικού λόγου**: Αναγκαιότητα διαμόρφωσης μιας σύγχρονης θεολογικής απάντησης στις νέες προκλήσεις.
2. **Διάλογο με την επιστήμη**: Καλλιέργεια εποικοδομητικού διαλόγου μεταξύ θεολογίας και επιστήμης χωρίς αμοιβαίες υποκαταστάσεις.
3. **Εκκλησιολογική αναθεώρηση**: Επανεξέταση παραδοσιακών εκκλησιολογικών κατηγοριών υπό το φως των νέων συνθηκών.
4. **Ποιμαντική ετοιμότητα**: Προετοιμασία για μελλοντικές κρίσεις με σαφή θεολογικά και ποιμαντικά κριτήρια.

2.3. Η στάση των άλλων ομολογιών ή θρησκειών

2.3.1. Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία

Η στάση του Πάπα Φραγκίσκου και του Βατικανού

Πρώτη ανταπόκριση και επίσημες ανακοινώσεις

Η πανδημία του COVID-19 επέφερε ραγδαίες αλλαγές στη λειτουργία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας παγκοσμίως. Στο Βατικανό, το πρώτο κρούσμα επιβεβαιώθηκε στις 5 Μαρτίου 2020, όταν ένας ασθενής από τις υπηρεσίες υγείας του Βατικανού βρέθηκε θετικός στον ιό. Αρχικά υπήρξαν υποψίες ότι ο Πάπας Φραγκίσκος είχε προσβληθεί από τον ιό, όμως μετά από ιατρικές εξετάσεις αποδείχθηκε ότι έπασχε από κοινή γρίπη[647].

[646] Athanasios N. Papathanasiou, «Christian Anthropology for a Culture of Peace: Considering the Church in Mission and Dialogue Today», in Violence and Christian Spirituality: An Ecumenical Conversation, ed. Emmanuel Clapsis (Geneva and Brookline: WCC Publications and Holy Cross Orthodox Press, 2007), 87–106.

[647] Ό.π. Υποψίες για την εξάπλωση του κορωνοϊού στο Βατικανό υπήρξαν όταν φήμες ανέφεραν πως ο Πάπας Φραγκίσκος είχε προσβληθεί από τον ιό.

Ο Πάπας Φραγκίσκος, παρά την αρχική σύγχυση, ακύρωσε όλες τις δημόσιες εμφανίσεις του για να αποτρέψει μεγάλες συναθροίσεις[648]. Από τις 9 Μαρτίου 2020, άρχισε να μεταδίδει ζωντανά τη θεία λειτουργία από την κατοικία του στη Domus Sanctae Marthae, θέτοντας ένα παράδειγμα για εκκλησίες σε όλο τον κόσμο που δεν μπορούσαν να τελέσουν δημόσιες λειτουργίες λόγω των περιοριστικών μέτρων.

Συμβολικές κινήσεις και ποιμαντικές πρωτοβουλίες

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γεγονότα της πανδημίας ήταν η εξαιρετική ευλογία «Urbi et Orbi» στις 27 Μαρτίου 2020[649]. Ο Πάπας στάθηκε μόνος σε μια άδεια, βροχερή πλατεία του Αγίου Πέτρου και ευλόγησε όλο τον κόσμο. Για αυτή την ιδιαίτερη προσευχή, ο Φραγκίσκος έφερε τον σταυρό από την εκκλησία San Marcello al Corso, ο οποίος είχε περιφερθεί στους δρόμους της Ρώμης κατά τη θαυματουργή θεραπεία της πανώλης του 1522[650].

Κάθε πρωί στις 06:00, ο Πάπας τελούσε λειτουργία στο παρεκκλήσι της κατοικίας του, η οποία μεταδιδόταν παγκοσμίως μέσω social media, τηλεόρασης και ραδιοφώνου[651]. Σε κάθε λειτουργία, προσευχόταν για διαφορετικούς τομείς της κοινωνίας που επηρεάζονταν από τον κορωνοϊό - από νοσηλευτές και επαγγελματίες υγείας έως εκπαιδευτικούς και κρατούμενους.

Θεολογική και κοινωνική ερμηνεία της πανδημίας

Ο Πάπας Φραγκίσκος εξέφρασε μια σκοτεινή εκτίμηση για την ανθρώπινη απάντηση στην πανδημία σε εκτενή ομιλία του, τονίζοντας ότι ο κόσμος είναι «σοβαρά άρρωστος» από τις συνέπειες της πανδημίας. Επισήμανε ότι οι επιπτώσεις δεν

---

[648] Ό.π. Ο Πάπας ωστόσο ακύρωσε όλες τις δημόσιες εμφανίσεις του ώστε να αποτρέψει μεγάλες συναθροίσεις.

[649] «Pope Francis' historic COVID-19 blessing: Five years after empty St. Peter's Square urbi et orbi,» Catholic News Agency, 27 Μαρτίου 2025, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.catholicnewsagency.com/news/263013/pope-franciss-historic-covid-19-blessing-five-years-after-empty-st-peters-square-urbi-et-orbi.

[650] Ό.π. Για αυτή την ιδιαίτερη προσευχή, ο Φραγκίσκος έφερε τον σταυρό από την εκκλησία San Marcello al Corso, ο οποίος είχε περιφερθεί στους δρόμους της Ρώμης κατά τη θαυματουργή θεραπεία της πανώλης του 1522.

[651] «The Pope of the People: Francis, a shepherd with the smell of the sheep,» Vatican News, 21 Απριλίου 2025, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2025-04/pope-francis-death-loved-people-covid-pandemic.html.

αφορούσαν μόνο τον ιό, αλλά και το φυσικό περιβάλλον, τις οικονομικές και πολιτικές διαδικασίες, και κυρίως τις ανθρώπινες σχέσεις.[652]

Στην ετήσια ομιλία του προς το διπλωματικό σώμα του Βατικανού το 2021, ο Πάπας επεσήμανε ότι «η πανδημία φώτισε τους κινδύνους και τις συνέπειες που ενυπάρχουν σε έναν τρόπο ζωής που κυριαρχείται από τον εγωισμό και την κουλτούρα της σπατάλης». Τόνισε την ανάγκη για καθολική πρόσβαση στη βασική υγειονομική περίθαλψη, «ίση κατανομή» των εμβολίων κατά του κορωνοϊού, και την αποκατάσταση των πολυμερών οργανισμών.[653]

Προσαρμογές στη λειτουργική ζωή και την τέλεση των μυστηρίων

Στην Ιταλία, όλες οι δημόσιες λειτουργίες ανεστάλησαν τον Μάρτιο του 2020 λόγω της πανδημίας COVID-19. Οι αναστολές άρχισαν στα τέλη Φεβρουαρίου στις Αρχιεπισκοπές του Μιλάνου και της Βενετίας και επεκτάθηκαν σε ολόκληρη την ιταλική χερσόνησο στις 8 Μαρτίου.

Το Βατικανό ανακοίνωσε ότι οι εορτασμοί της Μεγάλης Εβδομάδας στη Ρώμη, που λαμβάνουν χώρα στο τέλος της Σαρακοστής, θα ακυρώνονταν[654]. Ορισμένες επισκοπές διέταξαν τις εκκλησίες τους να κλείσουν στο κοινό, ενώ σε άλλες επισκοπές, όπως η Αρχιεπισκοπή της Νέας Υόρκης, παρόλο που ακύρωσαν τις λειτουργίες, οι εκκλησίες τους παρέμειναν ανοιχτές για προσευχή.

Στις 18 Μαΐου 2020, η εξάπλωση του COVID-19 άρχισε να επιβραδύνεται στην Ιταλία και επιτράπηκε η σταδιακή επανέναρξη των δημόσιων λειτουργιών[655]. Ο Πάπας Φραγκίσκος τέλεσε την τελευταία καθημερινή λειτουργία με live-streaming και την πρώτη δημόσια λειτουργία μετά το lockdown στην εκατοστή επέτειο της γέννησης του Πάπα Ιωάννη Παύλου Β΄.

Η παράδοση της νίψης των ποδών

---

[652] «Pope Francis says the world is 'seriously ill' from the consequences of the pandemic,» The Washington Post, 8 Φεβρουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.washingtonpost.com/world/europe/pope-francis-speech-coronavirus-pandemic/2021/02/08/12cd3c1e-69f1-11eb-a66e-e27046e9e898_story.html.

[653] Ό.π. Η πανδημία φώτισε τους κινδύνους και τις συνέπειες που ενυπάρχουν σε έναν τρόπο ζωής που κυριαρχείται από τον εγωισμό και την κουλτούρα της σπατάλης.

[654] Ό.π.

[655] Ό.π. Η εξάπλωση του COVID-19 άρχισε να επιβραδύνεται στην Ιταλία και επιτράπηκε η σταδιακή επανέναρξη των δημόσιων λειτουργιών στις 18 Μαΐου.

Ένα από τα θύματα της πανδημίας ήταν η παράδοση του Πάπα Φραγκίσκου να πλένει τα πόδια των φτωχών, η οποία κανονικά θα είχε πραγματοποιηθεί τη Μεγάλη Πέμπτη, αλλά ακυρώθηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά[656].

Θεολογικές προσεγγίσεις και κοινωνικές παρεμβάσεις

Στάση απέναντι στα εμβόλια

Ο Πάπας Φραγκίσκος υιοθέτησε μια σαφή και επιστημονικά τεκμηριωμένη στάση απέναντι στον εμβολιασμό. Στις 10 Ιανουαρίου 2022, δήλωσε ότι ο εμβολιασμός κατά του κορωνοϊού αποτελεί «ηθική υποχρέωση» και καταδίκασε το πώς οι άνθρωποι είχαν παρασυρθεί από «αβάσιμες πληροφορίες» για να αρνηθούν ένα από τα πιο αποτελεσματικά μέτρα διάσωσης ζωών.[657]

Ο Πάπας τόνισε ότι τα άτομα έχουν την ευθύνη να φροντίζουν τον εαυτό τους «και αυτό μεταφράζεται σε σεβασμό για την υγεία όσων μας περιβάλλουν». Ανέφερε χαρακτηριστικά: «Συχνά οι άνθρωποι αφήνονται να επηρεαστούν από την ιδεολογία της στιγμής, συχνά ενισχυμένη από αβάσιμες πληροφορίες ή κακώς τεκμηριωμένα γεγονότα».[658]

Η θέση αυτή του Πάπα ήρθε σε αντίθεση με ορισμένους συντηρητικούς Αμερικανούς επισκόπους και καρδινάλιους, οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι τα εμβόλια βασισμένα σε έρευνα που χρησιμοποίησε κύτταρα από αποβληθέντα έμβρυα ήταν ανήθικα. Το γραφείο δογμάτων του Βατικανού, ωστόσο, δήλωσε ότι είναι «ηθικά αποδεκτό» για τους Καθολικούς να λάβουν εμβόλια COVID-19 βασισμένα σε τέτοια έρευνα.[659]

Κοινωνικές πρωτοβουλίες και διεθνής αλληλεγγύη

---

[656] «How COVID is hitting Pope Francis and the Catholic Church spiritually, and financially this Holy Week,» CBS News, 1 Απριλίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.cbsnews.com/amp/news/holy-week-pope-francis-holy-thursday-covid-hits-catholic-church/.

[657] «On COVID vaccinations, Pope says health care is a 'moral obligation',» NPR, 10 Ιανουαρίου 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.npr.org/2022/01/10/1071785531/on-covid-vaccinations-pope-says-health-care-is-a-moral-obligation.

[658] Ό.π.

[659] Ό.π. Ορισμένοι συντηρητικοί Αμερικανοί επίσκοποι και καρδινάλιοι ισχυρίστηκαν ότι τα εμβόλια βασισμένα σε έρευνα που χρησιμοποίησε κύτταρα από αποβληθέντα έμβρυα ήταν ανήθικα.

Ο Πάπας Φραγκίσκος ίδρυσε έκτακτο ταμείο για την καταπολέμηση του COVID-19 σε χώρες αποστολής. Το ταμείο προοριζόταν να υποστηρίξει την Αφρική, την Ασία, την Ωκεανία και μέρη της Αμαζονίας που «πλήττονται τραγικά από την εξάπλωση της πανδημίας του κορωνοϊού». Ο Πάπας διέθεσε 750.000 δολάρια ως αρχική συνεισφορά για το ταμείο μέσω των Ποντιφικίων Ιεραποστολικών Εταιρειών.[660]

Το Βατικανό επίσης πραγματοποίησε εκστρατεία εμβολιασμού, προσφέροντας εμβόλια σε 1.200 φτωχούς και άστεγους γύρω από την πλατεία του Αγίου Πέτρου[661]. Αυτή η πρωτοβουλία αντικατόπτριζε τη φιλοσοφία του Πάπα για αλληλεγγύη προς τους περιθωριοποιημένους.

Οικονομικές επιπτώσεις

Στα οικονομικά της Αγίας Έδρας, η πανδημία περιόρισε κυρίως τα έσοδα που εξαρτώνταν από επισκέπτες και οικονομικές δραστηριότητες. Ο ενοποιημένος ισολογισμός του 2020 κατέγραψε συνολική μείωση εσόδων κατά 58,5 εκατομμύρια ευρώ (19%) και έλλειμμα 66,3 εκατομμυρίων ευρώ, ενώ οι συνήθεις λειτουργικές δαπάνες μειώθηκαν από 306,5 εκατομμύρια ευρώ το 2019 σε 280,7 εκατομμύρια ευρώ το 2020.[662]

Προκλήσεις και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις

Η πρόκληση της επιστροφής των πιστών

Ένας από τους μεγαλύτερους προβληματισμούς του Πάπα ήταν η μακροπρόθεσμη επίδραση της αδυναμίας επαφής με το ποίμνιό του. Όπως σημείωσε ο Monsignor Anthony Figueiredo, σύμβουλος του CBS News για το Βατικανό:

[660] «Pope Francis establishes emergency fund to combat Covid-19 in mission countries,» America Magazine, 7 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.americamagazine.org/faith/2020/04/06/pope-francis-establishes-emergency-fund-combat-covid-19-mission-countries.

[661] «How COVID is hitting Pope Francis and the Catholic Church spiritually, and financially this Holy Week,» CBS News.

[662] Andrea Tornielli, «Guerrero: 2020 Was a Difficult Year, but Better than Expected», Vatican News, 24 Ιουλίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2021-07/holy-see-budget-balance-sheet-2020-interview-guerrero.html.

«Κατανοεί ότι η αδυναμία να πάει στο ποίμνιό του θα έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες. Θα επιστρέψουν; Νομίζω ότι αυτή είναι μία από τις μεγάλες προκλήσεις του».[663]

Αντιφάσεις στη συμπεριφορά

Παρά τις επίσημες θέσεις του, ο Πάπας Φραγκίσκος αντιμετώπισε κριτική για την προσωπική του συμπεριφορά κατά την πανδημία. Παρατηρητές του Βατικανού σημείωσαν ότι συχνά δεν φορούσε μάσκα και δεν τηρούσε κοινωνική αποστασιοποίηση[664], γεγονός που προκάλεσε ανησυχία λόγω της ηλικίας του (83 ετών) και του γεγονότος ότι του λείπει μέρος του πνεύμονα.

Εγκύκλιοι και θεολογικός στοχασμός

Το 2020, ο Πάπας Φραγκίσκος εξέδωσε την εγκύκλιο «Fratelli Tutti», η οποία πραγματεύεται την αδελφότητα και την κοινωνική φιλία, με ρητή αναφορά στις συνθήκες που ανέδειξε η πανδημία. Αυτό το κείμενο αντικατόπτριζε τον προβληματισμό του για τις κοινωνικές και πνευματικές επιπτώσεις της κρίσης, τονίζοντας την ανάγκη για μεγαλύτερη αλληλεγγύη και αδελφοσύνη μεταξύ των ανθρώπων.[665]

2.3.2. Προτεσταντικές Εκκλησίες

Διαφορετικές προσεγγίσεις των κύριων προτεσταντικών δογμάτων

Γενική επισκόπηση της προτεσταντικής απάντησης

Οι κύριες προτεσταντικές εκκλησίες είναι οι Πρεσβυτεριανοί (Presbyterian Church USA), οι Μεθοδιστές (United Methodist Church), οι Επισκοπικοί (Episcopal Church), οι Λουθηρανοί (Evangelical Lutheran Church in America), οι Αμερικανοί Βαπτιστές (American Baptist Churches), η Ενωμένη Εκκλησία του Χριστού (United Church of Christ) και οι Μαθητές του Χριστού (Disciples of Christ). Όλες αυτές

[663] «How COVID is hitting Pope Francis and the Catholic Church spiritually, and financially this Holy Week,» CBS News.

[664] «Pope Francis shrugs off coronavirus mask mandate, even as covid-19 cases soar in Europe,» The Washington Post, 30 Οκτωβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.washingtonpost.com/world/europe/pope-francis-covid-mask/2020/10/30/645fa60a-188b-11eb-8bda-814ca56e138b_story.html.

[665] «Πάπας Φραγκίσκος: Παγκόσμια συγκίνηση για τον θάνατό του ποντίφικα,» NewsIt, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.newsit.gr/kosmos/papas-fragkiskos-pagkosmia-sygkinisi-gia-ton-thanato-tou-pontifika-i-eklogi-i-thiteia-to-ergo-tou-kai-i-epomeni-mera-sto-vatikano/4362404/.

παρουσίασαν ποικιλία προσεγγίσεων στην αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19, αντικατοπτρίζοντας τη θεολογική και οργανωτική τους διαφορετικότητα. Συνολικά, η έρευνα της Lifeway Research έδειξε ότι σχεδόν 9 στους 10 προτεστάντες εκκλησιαζόμενους (86%) δήλωσαν ότι είναι περήφανοι για τον τρόπο που η εκκλησία τους ανταποκρίθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας, με το 58% να συμφωνεί έντονα. Μόνο λίγοι (9%) διαφώνησαν.[666]

Ωστόσο, οι νεαροί ενήλικες (18-29 ετών) ήταν πιο πιθανό να εκφράσουν κριτική, με το 26% να δηλώνει ότι ντρέπεται για την απάντηση της εκκλησίας του[667]. Αυτή η διαφοροποίηση αντικατοπτρίζει γενικότερες γενειακές διαφορές στην αντίληψη της διαχείρισης της κρίσης.

Επιπτώσεις στην εκκλησιαστική συμμετοχή

Η πανδημία επέφερε δραματικές αλλαγές στην εκκλησιαστική συμμετοχή. Σύμφωνα με ανάλυση του ABC News από δεδομένα κινητών τηλεφώνων, η προσωπική εκκλησιαστική παρουσία μειώθηκε κατά 45% πανεθνικά από την αρχή της πανδημίας[668]. Ιδιαίτερα επηρεάστηκαν οι κομητείες με κυρίως μαύρο προτεσταντικό πληθυσμό, όπου η απώλεια έφτασε το 62%[669].

Αντίθετα, στις νότιες κομητείες όπου κυριαρχούσαν οι Ευαγγελικοί Προτεστάντες, η παρουσία μειώθηκε μόνο κατά 43%[670], υποδηλώνοντας ότι πέρα από περιφερειακούς και πολιτισμικούς παράγοντες, οι διαφορές στο εκκλησιαστικό δόγμα σχετικά με την πίστη και την ιατρική ή τις πολιτικές παρουσίας επηρέασαν τη λατρεία στο ιερό κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

---

[666] «Churchgoers Proud of Church's COVID-19 Response,» Lifeway Research, 25 Μαρτίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://research.lifeway.com/2021/03/23/churchgoers-proud-of-churchs-covid-19-response/.

[667] «Majority of Protestant Churchgoers Proud Of Their Churches' Response To COVID-19,» Christianity Daily, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.christianitydaily.com/news/majority-of-protestant-churchgoers-proud-of-their-churches-response-to-covid-19.html.

[668] «COVID-19 pandemic forces a nationwide reckoning for American churches on how to safely reopen,» ABC News, 27 Φεβρουαρίου 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://abcnews.go.com/amp/Health/covid-19-pandemic-forces-nationwide-reckoning-american-churches/story?id=82448256.

[669] Ό.π.

[670] Ό.π.

Αξιοποίηση της τεχνολογίας και διαδικτυακές λειτουργίες

Ψηφιακή μετάβαση των λειτουργιών

Η διαδικτυακή ή τηλεοπτική παρακολούθηση λατρευτικών ακολουθιών αποτέλεσε σημαντική μορφή προσαρμογής. Σε έρευνα του Pew Research Center τον Μάρτιο του 2020, το 57% όσων είχαν δηλώσει προηγουμένως ότι συνήθως εκκλησιάζονται τουλάχιστον μία ή δύο φορές τον μήνα ανέφερε ότι παρακολούθησε θρησκευτικές ακολουθίες διαδικτυακά ή στην τηλεόραση αντί να παρευρεθεί αυτοπροσώπως.[671]

Στις αρχές της πανδημίας, λιγότερες από 1 στις 10 προτεσταντικές εκκλησίες διεξήγαγαν προσωπικές λειτουργίες σε μια δεδομένη εβδομάδα[672]. Ωστόσο, μέχρι τον Ιούνιο 2020, η πλειονότητα των εκκλησιών είχε επανέλθει σε προσωπικές συγκεντρώσεις, ενώ παράλληλα διατηρούσε τις ψηφιακές υπηρεσίες.

Καινοτόμες μορφές λατρείας

Οι εκκλησίες ανέπτυξαν δημιουργικές λύσεις για τη διατήρηση της κοινοτικής λατρείας. Ορισμένες ιδέες που δοκιμάστηκαν περιλάμβαναν τη χρήση ραδιοφωνικών καναλιών, την κοινή συμμετοχή σε λειτουργία σε καθορισμένη ώρα με κοινό φύλλο προσευχής που παραδίδονταν κατ' οίκον, το χτύπημα της εκκλησιαστικής καμπάνας για κάλεσμα σε προσευχή στο σπίτι την ίδια στιγμή, και τη συγκέντρωση σε οικογένειες για συμμετοχή σε λειτουργία, μελέτη Βίβλου ή παρακολούθηση ζωντανής μετάδοσης[673].

Το φαινόμενο της «pancake church» άνθησε κατά τη διάρκεια της πανδημίας - «φάτε pancakes και παρακολουθήστε εκκλησία στην τηλεόραση», όπως το περιέγραψε ο Dr. Brent Taylor, senior pastor της First Baptist Church στο Carrollton του Τέξας.[674]

---

[671] Pew Research Center, «Most Americans Say Coronavirus Outbreak Has Impacted Their Lives», 30 March 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.pewresearch.org/religion/2020/03/30/most-americans-say-coronavirus-outbreak-has-impacted-their-lives/.

[672] Ό.π.

[673] «COVID-19: how can churches respond?» Anglican Alliance, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://anglicanalliance.org/covid-19-how-can-churches-respond/.

[674] «COVID-19 pandemic forces a nationwide reckoning for American churches,» ABC News.

Θεολογικός προβληματισμός και κοινωνική διακονία

Λουθηρανική απάντηση

Η Λουθηρανική Παγκόσμια Ομοσπονδία (LWF) υιοθέτησε μια συστηματική προσέγγιση στην αντιμετώπιση της πανδημίας. Σε έρευνα που διεξήχθη τον Ιούνιο 2020, 76 από τις 148 εκκλησίες-μέλη της LWF απάντησαν, δίνοντας μια πρώτη εντύπωση των επιπτώσεων της πανδημίας στις εκκλησίες παγκοσμίως[675].

Όπως σημείωσε η Maryssa Camaddo, διευθύντρια του Τμήματος Σχεδιασμού και Συντονισμού της LWF: «Καθώς η πανδημία COVID-19 επηρεάζει τις εκκλησίες-μέλη μας, επηρεάζει την παγκόσμια κοινωνία των εκκλησιών. Όπου ένα μέλος υποφέρει, όλα υποφέρουν».[676]

Η κρίση κάλεσε - και στην πραγματικότητα υποχρέωσε - τις εκκλησίες να επανεξετάσουν και να δώσουν προτεραιότητα στις διακονίες τους. Σε πολλές εκκλησίες σε όλες τις περιοχές, η πανδημία ξεκίνησε ή επιτάχυνε έναν φαύλο κύκλο, στον οποίο τα μέλη της εκκλησίας που χρειάζονταν βοήθεια στράφηκαν στην εκκλησία για υποστήριξη, αλλά συνέβαλαν λιγότερο[677].

Μεθοδιστική και Πρεσβυτεριανή προσέγγιση

Οι κύριες προτεσταντικές εκκλησίες, συμπεριλαμβανομένων των Μεθοδιστικών και Πρεσβυτεριανών, εξέδωσαν οδηγίες για την προσαρμογή της λατρείας υπό το φως της πανδημίας. Ο Αρχιεπίσκοπος Elaine JW Stanovsky της Pacific Northwest Annual Conference της Ηνωμένης Μεθοδιστικής Εκκλησίας εξέδωσε δήλωση στις 13 Μαρτίου 2020 που θα ενημερωνόταν τακτικά[678].

Στις 13 Οκτωβρίου 2021, ο Αρχιεπίσκοπος Stanovsky δήλωσε ότι ο εμβολιασμός είναι «πράξη αγάπης», αντικατοπτρίζοντας μια γενικά θετική στάση των Προτεσταντών απέναντι στα μέτρα δημόσιας υγείας.[679]

---

[675] «Being the church in times of COVID-19,» The Lutheran World Federation, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://lutheranworld.org/news/being-church-times-covid-19.

[676] Ό.π.

[677] «Being the church in times of COVID-19,» The Lutheran World Federation, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://lutheranworld.org/news/being-church-times-covid-19.

[678] Ό.π.

[679] «Mainline Protestant Churches,» Corona Guidance, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://web.colby.edu/coronaguidance/christianity/mainline-protestant/.

Οι Πρεσβυτεριανές εκκλησίες αντιμετώπισαν καίριες προκλήσεις, με την Πρεσβυτεριανή Εκκλησία στις ΗΠΑ να χάνει 56.689 μέλη το 2020 από τους περιορισμούς COVID[680].

Βαπτιστική ποικιλομορφία

Η Νότια Βαπτιστική Σύμβαση (SBC), η μεγαλύτερη προτεσταντική οργάνωση στις ΗΠΑ, ακύρωσε τη Ετήσια Συνέλευσή της το 2020 λόγω της πανδημίας - η πρώτη ακύρωση από το 1945 κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου[681].

Ο πρόεδρος της SBC J.D. Greear σημείωσε: «Δεν σχεδίαζα σίγουρα για μια τρίτη χρονιά [ως Πρόεδρος της SBC]. Αλλά εμπιστεύομαι ότι ο Θεός που καθορίζει τις ημέρες μας θα μας δώσει δύναμη ίση με το έργο».[682]

Στην ετήσια έκθεση του 2021, η SBC κατέγραψε μείωση της μέσης εβδομαδιαίας προσωπικής παρουσίας κατά 18,75%, από 4.439.797 το 2020 σε 3.607.530 το 2021[683]. Η χριστιανική εκπαίδευση είδε ακόμη μεγαλύτερη μείωση κατά 22,15%.

Περιφερειακές και δογματικές διαφορές

Γεωγραφικές διαφοροποιήσεις

Οι προτεσταντικές εκκλησίες στη βόρεια Καλιφόρνια αντιμετώπισαν ιδιαίτερα αυστηρούς περιορισμούς. Ο Αιδεσιμότατος Edward Killian της «Εκκλησίας του Καλού Ποιμένα». στο Inglewood σημείωσε: «Δεν έχω βιώσει ποτέ κάτι τέτοιο... Ακόμη και τώρα, μέρη όπως το Sunset Boulevard και το Hollywood Boulevard, που συνήθως ήταν γεμάτα και πολυάσχολα και ζωντανά[...] μοιάζουν σαν να έχει συμβεί αποκάλυψη».[684]

Δογματικές διαφοροποιήσεις στην αντιμετώπιση

---

[680] «COVID Response Sidelined Presbyterian Church (USA) Baptism, Membership in 2020,» Juicy Ecumenism, 26 Απριλίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://juicyecumenism.com/2021/04/26/presbyterian-covid/.

[681] «Southern Baptist Convention cancels Annual Meeting amid COVID-19 outbreak,» Christian Post, 24 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.christianpost.com/news/southern-baptist-convention-cancels-annual-meeting-amid-covid-19-outbreak.html.

[682] Ό.π.

[683] «Measuring COVID-19's effect: Southern Baptists report 19% attendance drop,» Religion News Service, 13 Μαΐου 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://religionnews.com/2022/05/12/with-drop-of-19-percent-in-attendance-southern-baptists-see-covid-19s-effect/.

[684] «COVID-19 and the church: One year later,» LCMS Reporter, 10 Ιουνίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://reporter.lcms.org/2021/covid-19-and-the-church-one-year-later/amp.

Σε έρευνα του Public Religion Research Institute τον Νοέμβριο του 2020, η πανδημία καταγραφόταν ως κορυφαία ανησυχία για το 79% των Μαύρων Προτεσταντών και το 72% των Ισπανόφωνων Καθολικών. Οι Λευκοί Ευαγγελικοί ήταν η μόνη θρησκευτική ομάδα για την οποία η πανδημία δεν συγκαταλεγόταν στα τρία σημαντικότερα προβλήματα.[685]

Οικονομικές επιπτώσεις και προσαρμογές

Χρηματοδοτική πρόκληση

Η απουσία ή ο περιορισμός της παρουσίας έκοψε τα πολύ απαραίτητα έσοδα για τη διατήρηση των εκκλησιών ανοιχτών, ειδικά αυτών με λίγα μέλη. Προστέθηκαν σε αυτό οι συνεχείς διαφωνίες για το ποια πρακτικά και οικονομικά πρωτόκολλα υγειονομικής ασφάλειας να εφαρμοστούν, οι επαναλαμβανόμενες αυξήσεις κρουσμάτων και οι ενημερώσεις στις υγειονομικές συστάσεις δημιούργησαν έναν κλίβανο προκλήσεων για τις εκκλησίες[686].

Μακροπρόθεσμες προοπτικές

Παρά τις προκλήσεις, μελέτη που διεξήχθη το 2023 έδειξε ότι οι περιοριστικοί κανονισμοί της πανδημίας δεν είχαν διαρκή επίδραση στις εκκλησίες. Όπως σημείωσε ο ερευνητής Ryan Shieh: «Η υγεία μιας εκκλησίας σήμερα δεν εξαρτάται από το σε ποια περιοχή βρίσκεται. Είναι πραγματικά εσωτερικοί παράγοντες - οι διαιρέσεις στην εκκλησία και η ανθεκτικότητα της εκκλησίας».[687][688]

Καινοτομίες και μαθήματα

Υβριδικό μοντέλο εκκλησίας

Πολλοί ηγέτες εκκλησιών προβλέπουν ότι το μέλλον της εκκλησίας είναι ένα υβριδικό μοντέλο. Όπως σημείωσε ο Dr. Terence Rhone: «Το μέλλον της εκκλησίας είναι ένα υβριδικό μοντέλο, πιστεύω, επειδή θα δείτε όλο και περισσότερους ανθρώπους που σας ακολουθούν online, αντί να έρχονται στο ιερό σας».[689]

---

[685] Public Religion Research Institute, «The Coronavirus Pandemic's Impact on Religious Life», 17 Δεκεμβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://prri.org/research/the-coronavirus-pandemics-impact-on-religious-life/.

[686] «COVID-19 pandemic forces a nationwide reckoning for American churches,» ABC News.

[687] «Pandemic Restrictions Had No Lasting Effect on Churches, Study Finds,» Christianity Today, 5 Οκτωβρίου 2023, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.christianitytoday.com/2023/10/church-study-covid-restrictions-impact-measure/.

[688] Ό.π.

[689] «COVID-19 pandemic forces a nationwide reckoning for American churches,» ABC News.

Πνευματική ανανέωση

Παρά τις προκλήσεις, πολλές εκκλησίες βίωσαν πνευματική ανανέωση. Ο Αιδεσιμότατος Kyle Castens της Immanuel Lutheran Church στο Festus του Missouri σημείωσε: «Έγινα πεπεισμένος γύρω στη μέση όλης της κρίσης ότι, ω, δεν εξαρτάται από εμένα. Εξαρτάται από τον Θεό, αν ο Θεός θέλει αυτή η εκκλησία να επιβιώσει».[690]

2.3.3. Ορθόδοξες Εκκλησίες εκτός Ελλάδας

Στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας Ρωσίας

Αρχική απάντηση και διαχείριση της κρίσης

Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία υπό την ηγεσία του Πατριάρχη Κυρίλλου υιοθέτησε μια σταδιακή προσέγγιση στην αντιμετώπιση της πανδημίας. Όταν ο ιός άρχισε να εξαπλώνεται την άνοιξη του 2020 (κατά τη διάρκεια της Ορθόδοξης Σαρακοστής), ο Πατριάρχης Κύριλλος ακολούθησε τις κυβερνητικές οδηγίες[691]. Αρχικά, συνέστησε η κοινωνία να μην χορηγείται πλέον με κοινή λαβίδα. Στη συνέχεια, κάλεσε τους πιστούς να παραμείνουν στο σπίτι, αν και επέτρεψε στους επισκόπους να καθορίσουν τις τοπικές πολιτικές για την προσωπική λατρεία[692].

Σε ομιλία του στις 29 Μαρτίου, ο Πατριάρχης Κύριλλος της Μόσχας κάλεσε τους πιστούς να απέχουν προσωρινά από την παρακολούθηση εκκλησιαστικών υπηρεσιών και να δεσμευτούν «να ακολουθούν αυστηρά όλους τους κανονισμούς που προέρχονται από τις υγειονομικές αρχές στη Ρωσία».

Θεολογική ερμηνεία της πανδημίας

Ο Πατριάρχης Κύριλλος προσέδωσε βαθιά θεολογική σημασία στην πανδημία. Σε ομιλία του, δήλωσε ότι η πανδημία COVID-19 μπορεί να είναι το «τελευταίο σημάδι του Θεού προς την ανθρωπότητα». Ο Κύριος, σημείωσε ο Πατριάρχης, δίδαξε ένα

---

[690] «COVID-19 and the church: One year later,» LCMS Reporter.

[691] John P. Burgess, «Russia's Everyday Orthodoxy and COVID-19,» Berkley Center for Religion, Peace and World Affairs, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://berkleycenter.georgetown.edu/responses/russia-s-everyday-orthodoxy-and-covid-19.

[692] Ό.π.

μάθημα σε όλη την ανθρωπότητα καλώντας τους ανθρώπους να αλλάξουν τις ζωές τους μέσω της απομόνωσης και της επανεξέτασης.[693]

«Ίσως η ανθρώπινη φυλή έφτασε σε τέτοιο σημείο, και αυτό μπορεί να είναι το σημείο του μη επιστρεπτέου», δήλωσε. «Είναι μια πολύ ισχυρή και ίσως η τελευταία καμπάνα συναγερμού για όλους. Είναι μια καμπάνα συναγερμού, ένα σημάδι από τον ίδιο τον Θεό ώστε να μπορούμε πραγματικά να μάθουμε να σκεφτόμαστε διαφορετικά».[694]

Προκλήσεις και εσωτερικές διαφωνίες

Σε ορισμένες επισκοπές, οι εκκλησιαστικές και κρατικές αρχές συγκρούστηκαν. Όταν ο κυβερνήτης της Αγίας Πετρούπολης διέταξε τις εκκλησίες να κλείσουν, ο επίσκοπος απείλησε να τον οδηγήσει στο δικαστήριο[695]. Εκεί και αλλού, ορισμένοι πιστοί αψήφησαν τους κρατικούς περιορισμούς για να παρακολουθήσουν τις υπηρεσίες της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα, το κορυφαίο σημείο του Ορθόδοξου έτους. Μετά, αρκετά μοναστήρια υπέστησαν καταστροφικές εκρήξεις COVID[696].

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά περιστατικά ήταν η περίπτωση του μοναχού Σεργίου, ο οποίος αμφισβήτησε τόσο την εκκλησιαστική ηγεσία όσο και την κρατική αρχή. Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία τον καθαίρεσε τον Μάιο του 2021 μετά από εκτεταμένη αντίσταση στα μέτρα. Ο μοναχός είχε δηλώσει τον κορωνοϊό ανύπαρκτο και καταδίκασε τις ηλεκτρονικές άδειες που εισήχθησαν στη Μόσχα ως «ηλεκτρονικό στρατόπεδο του Σατανά».[697]

Εμβολιαστική πολιτική

Ο Πατριάρχης Κύριλλος εμβολιάστηκε τον Μάρτιο του 2021 με ένα από τα εγχώρια εμβόλια, αν και η πληροφορία αυτή έγινε γνωστή αρκετές εβδομάδες μετά το γεγονός. Όπως επισήμανε ο Vladimir Legoida, επικεφαλής του Συνοδικού Τμήματος

---

[693] «Patriarch of Moscow: The COVID-19 pandemic may be God's last sign to humankind,» Orthodox Times, 9 Οκτωβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://orthodoxtimes.com/patriarch-of-moscow-the-covid-19-pandemic-may-be-gods-last-sign-to-humankind/.

[694] Ό.π.

[695] «Russia's Everyday Orthodoxy and COVID-19,» Berkley Center.

[696] Ό.π.

[697] «Russian Orthodox Church defrocks coronavirus-denying monk,» AP News, 2 Μαΐου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://apnews.com/article/efb53478d9ab9fd5aa8b4e2a52597dde.

για τις Σχέσεις της Ρωσικής Εκκλησίας με την Κοινωνία και τα ΜΜΕ, «πολλοί ιερείς και υψηλοί ιερείς της Ρωσικής Εκκλησίας εμβολιάζονται επί του παρόντος».[698][699]

Ωστόσο, ο εμβολιασμός παρέμεινε τόσο απρόσιτος που οι ρωσικές αρχές εξετάζουν πλέον καταναγκαστικά μέτρα[700]. Στο μεταξύ, η χώρα έχει καταγράψει εκατοντάδες χιλιάδες πλεοναζόντων θανάτων.

Προσεγγίσεις των άλλων Πατριαρχείων και Αυτοκέφαλων Εκκλησιών

Ορθόδοξη Εκκλησία της Σερβίας

Η Ορθόδοξη Εκκλησία **της Σερβίας** αντιμετώπισε ιδιαίτερες προκλήσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Ο Πατριάρχης Ειρηναίος πέθανε από COVID-19 στις 20 Νοεμβρίου 2020, μετά από μόλυνση που συνέβη κατά την παρακολούθηση της κηδείας του Μητροπολίτη Αμφιλοχίου του Μαυροβουνίου, ο οποίος επίσης είχε πεθάνει από COVID-19[701].

Ο διάδοχός του, Πατριάρχης Πορφύριος, που ενθρονίστηκε τον Φεβρουάριο του 2021, αντιμετώπισε επανειλημμένες προκλήσεις με τον ιό. Τον Μάρτιο του 2021, μπήκε σε απομόνωση μετά από επαφή με μολυσμένο ιερέα[702]. Τον Ιανουάριο του 2022, ο ίδιος βρέθηκε θετικός στον COVID-19 μετά από συμμετοχή σε λειτουργία στη Βοσνία, όπου λίγοι άνθρωποι φορούσαν μάσκες[703].

Παρά την πανδημία, η Ορθόδοξη Εκκλησία - με περίπου 12 εκατομμύρια πιστούς κυρίως στη Σερβία, τη Βοσνία και το Μαυροβούνιο - συνέχισε τις

---

[698] «Patriarch of Moscow was vaccinated against COVID-19,» Orthodox Times, 13 Απριλίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://orthodoxtimes.com/patriarch-of-moscow-was-vaccinated-against-covid-19/.

[699] Ό.π.

[700] «Russia's Everyday Orthodoxy and COVID-19,» Berkley Center.

[701] Ό.π.

[702] «Serbia's Orthodox Patriarch goes into isolation after coronavirus contact,» Reuters, 3 Μαρτίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-serbia-church-idUSKBN2AV1ML/.

[703] «Serbian Orthodox Church Leader Tests Positive for COVID After Leading Mostly Maskless Mass,» Newsweek, 11 Ιανουαρίου 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.newsweek.com/serbian-orthodox-church-leader-tests-positive-covid-after-leading-mostly-maskless-mass-1668108.

θρησκευτικές υπηρεσίες και οι περισσότεροι κληρικοί της, συμπεριλαμβανομένου του Πορφυρίου, εμφανίστηκαν δημόσια χωρίς μάσκες προσώπου[704].

Ορθόδοξη Εκκλησία της Ρουμανίας

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ρουμανίας, ως επίσημη εκκλησία της χώρας, κατέχει τη δεύτερη θέση από άποψη συνολικής δημόσιας εμπιστοσύνης, μετά τον στρατό. Ως εκ τούτου, οι απαντήσεις της ROC κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 παρέχουν πολύτιμες γνώσεις για το πώς ένας θρησκευτικός θεσμός μπορεί να συμβάλλει στις προσπάθειες δημόσιας υγείας κατά τη διάρκεια μιας κατάστασης κρίσης.[705]

Στις αρχές του 2020, οι αρχές εφάρμοσαν εθνικό lockdown λόγω ταχέως αυξανόμενων αριθμών κρουσμάτων COVID-19 στη Ρουμανία[706]. Αυτό προκάλεσε ανησυχίες για το πώς θα διεξάγονταν οι επερχόμενοι εορτασμοί του Ορθόδοξου Πάσχα. Υψηλόβαθμοι κληρικοί της ROC εξέδωσαν δηλώσεις υποστηρίζοντας τις επίσημες οδηγίες, και ορισμένα μοναστήρια παρείχαν ακόμη και χώρους καραντίνας για άτομα που επέστρεφαν από το εξωτερικό[707].

Η ROC ακολούθησε τα συνιστώμενα μέτρα και συμβούλευσε όλους τους πιστούς και κληρικούς να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα προφύλαξης[708]. Επιπλέον, μέσω των μέσων ενημέρωσης της Εκκλησίας, οι κυβερνητικές συμβουλές επαναλήφθηκαν παράλληλα με την παραδοσιακή θρησκευτική καθοδήγηση.

Ορθόδοξη Εκκλησία της Βουλγαρίας

Η Βουλγαρική Ορθόδοξη Εκκλησία της Βουλγαρίας αντέδρασε στις προσκλήσεις για κλείσιμο των εκκλησιών για το Πάσχα, την πιο σημαντική γιορτή στο

[704] Serbia's Orthodox Patriarch goes into isolation,» Reuters.

[705] Stefan Dascalu, Patrik G. Flammer, Mahan Ghafari, Shaun C. Henson, Roger Nascimento και Michael B. Bonsall, «Engaging Religious Institutions and Faith-Based Communities in Public Health Initiatives: A Case Study of the Romanian Orthodox Church During the COVID-19 Pandemic», Frontiers in Public Health 9 (2021): 768091.

[706] Ό.π.

[707] Ό.π.

[708] «The Successes and Failures of the Initial COVID-19 Pandemic Response in Romania,» Frontiers in Public Health, 10 Ιουλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2020.00344/full.

Ορθόδοξο ημερολόγιο. Ο Πατριάρχης Νεόφυτος διαβεβαίωσε τους οπαδούς του ότι δεν είναι δυνατό να μολυνθούν με τον κορωνοϊό από την Θεία Κοινωνία. «Τα ιερά μυστήρια δεν μπορούν να είναι φορέας μόλυνσης ή οποιασδήποτε ασθένειας», δήλωσε ο Ορθόδοξος Πατριάρχης Νεόφυτος σε επιστολή της 11ης Μαρτίου προς τους Βούλγαρους κληρικούς και προσκυνητές.[709][710]

Παρ' όλα αυτά προέτρεψε τους προσκυνητές να προσεύχονται στο σπίτι παρά να πηγαίνουν στους Ναούς. Έξω από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Αλεξάνδρου Νέφσκι στην Σόφια, ο Πατριάρχης Νεόφυτος ως επικεφαλής της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Βουλγαρίας,, έκανε την Αναστάσιμη μεσονύχτια λειτουργία με μόνο λίγες δεκάδες πιστούς.[711]

Ορθόδοξη Εκκλησία της Γεωργίας

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Γεωργίας παρουσίασε μια από τις πιο άκαμπτες στάσεις απέναντι στα περιοριστικά μέτρα. Παρά τις συστάσεις των αρχών, η εκκλησία συνέχισε τις υπηρεσίες της χρησιμοποιώντας την κοινή λαβίδα για την κοινωνία. Υπήρχε επίσης η δυνατότητα σε μικρή κλίμακα να λαμβάνουν τα Τίμια Δώρα σε ποτήρια.[712][713]

Ο Μητροπολίτης Νικόλαος δήλωσε ότι ο οίνος που μεταβάλλεται σε αίμα είναι απολυμαντικό, εκφράζοντας παρόμοιες θεολογικές θέσεις με άλλες ορθόδοξες εκκλησίες.[714]

Συγκριτική ανάλυση των διαφορετικών προσεγγίσεων

Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες εκτός Ελλάδας παρουσίασαν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά στην αντιμετώπιση της πανδημίας:

---

[709] «Orthodox Easter: churches largely empty amid coronavirus pandemic,» Euronews, 19 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.euronews.com/2020/04/19/orthodox-easter-churches-largely-empty-amid-coronavirus-pandemic.

[710] «Coronavirus Vs. The Church: Orthodox Traditionalists Stand Behind The Holy Spoon,» RFE/RL, 26 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.rferl.org/a/coronavirus-vs-the-church-orthodox-traditionalists-stand-behind-the-holy-spoon/30492749.html.

[711] «Orthodox Easter: churches largely empty,» Euronews.

[712] «Coronavirus Vs. The Church,» RFE/RL.

[713] Ό.π.

[714] Ό.π.

Η μελέτη του Leustean για τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία δεν παρουσιάζει ενιαία ορθόδοξη αντίδραση. Στη Ρουμανία διακρίνει ανάμεσα στην επίσημη εκκλησιαστική θέση και σε άτυπα δίκτυα αντιδράσεως, τα οποία δεν ταυτίζονταν πάντοτε με αυτήν.[715]

Ωστόσο, υπήρξαν και ουσιώδεις διαφορές στο βαθμό συμμόρφωσης, Η Εκκλησία της Ρουμανίας έδειξε μεγαλύτερη συμμόρφωση με τα κρατικά μέτρα, ενώ της Βουλγαρίας και της Γεωργίας παρουσίασαν μεγαλύτερη αντίσταση. Η Εκκλησία της Ρωσίας αντιμετώπισε εμφανείς εσωτερικές διαιρέσεις, με ακραίες φωνές όπως αυτή του σχισματικού Σεργίου. Η απουσία του Πατριάρχη Κυρίλλου από τη δημόσια σφαίρα μετά την έκθεσή του στον ιό ήταν εμφανής αντιθέτως με την πιο ενεργή παρουσία άλλων ηγετών.[716]

Στη Βουλγαρία, ο Leustean εξετάζει την κινητοποίηση της Εκκλησίας σε συνάρτηση με τις σχέσεις της με την κυβέρνηση και τα ιδιαίτερα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Οι δύο περιπτώσεις δείχνουν ότι η συμμόρφωση ή η αντίσταση στα υγειονομικά μέτρα δεν μπορεί να αποδοθεί σε μία ενιαία ορθόδοξη στάση.[717]

Μακροπρόθεσμα, η πανδημία αποκάλυψε τόσο την ανθεκτικότητα όσο και τις ευπάθειες των Ορθόδοξων Εκκλησιών. Ενώ κατάφεραν να διατηρήσουν τη λατρευτική ζωή υπό δύσκολες συνθήκες, εκτέθηκαν επίσης σε κριτική για την αντίστασή τους στα επιστημονικά στοιχεία και τα μέτρα δημόσιας υγείας. Η εμπειρία αυτή θα επηρεάσει πιθανότατα τις μελλοντικές σχέσεις εκκλησίας-κράτους και την προσέγγιση των ορθόδοξων κοινοτήτων σε παρόμοιες κρίσεις.

2.3.4. Ισλάμ

[715] Lucian N. Leustean, «Orthodox Churches and the COVID-19 Pandemic in Romania and Bulgaria», in Orthodox Christianity and the COVID-19 Pandemic, ed. Tornike Metreveli (Routledge, 2023), 36–64, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.4324/9781003372776-3.

[716] «Reconsidering Symphonia: Russian Church-State Relations in Pandemic Times,» Berkley Center, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://berkleycenter.georgetown.edu/responses/reconsidering-symphonia-russian-church-state-relations-in-pandemic-times.

[717] Lucian N. Leustean, «Orthodox Churches and the COVID-19 Pandemic in Romania and Bulgaria», in Orthodox Christianity and the COVID-19 Pandemic, ed. Tornike Metreveli (Routledge, 2023), 36–64, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.4324/9781003372776-3.

Η πανδημία του COVID-19 αποτέλεσε μια πρωτόγνωρη πρόκληση για τις μουσουλμανικές κοινότητες παγκοσμίως, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας. Οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπιση της διάδοσης του ιού επηρέασαν σημαντικά τις θρησκευτικές πρακτικές και τους τρόπους λατρείας των μουσουλμάνων, αναδεικνύοντας τόσο την προσαρμοστικότητα όσο και τις προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι ισλαμικές κοινότητες.

Μέτρα σε τζαμιά και μουσουλμανικές κοινότητες

Στην Ελλάδα, τα μουσουλμανικά τεμένη υπάχθηκαν στους ίδιους περιορισμούς που ίσχυσαν για όλους τους χώρους θρησκευτικής λατρείας. Σύμφωνα με την Κοινή Υπουργική Απόφαση της 16ης Απριλίου 2020, όλα τα μουσουλμανικά τεμένη έκλεισαν και έκτοτε δεν λειτουργούσαν. Ο υφυπουργός Πολιτικής Προστασίας Νίκος Χαρδαλιάς τόνισε ότι «οι φίλοι μας μουσουλμάνοι θα προσευχηθούν φέτος από τα σπίτια τους», επισημαίνοντας ότι απαγορεύεται η συνάθροιση σε χώρους λατρείας.[718][719]

Η Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων του Υπουργείου Παιδείας ήρθε σε επαφή με τη μουσουλμανική κοινότητα και ενημέρωσε για τους κινδύνους που απορρέουν από το ενδεχόμενο παραβίασης των περιορισμών κυκλοφορίας και των κανόνων που ισχύουν για όλες τις θρησκευτικές κοινότητες στην Ελλάδα[720]. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη διασφάλιση ότι τα μέτρα εφαρμόζονταν δίκαια και χωρίς διακρίσεις μεταξύ των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων.

Θεολογικές ερμηνείες και προσαρμογές των θρησκευτικών υποχρεώσεων

Οι μουσουλμανικές θρησκευτικές αρχές στην Ελλάδα έδειξαν κατανόηση και υπευθυνότητα απέναντι στα υγειονομικά μέτρα. Ο Τοποτηρητής Μουφτής Κομοτηνής Χαλήλ Τζιχάτ απηύθυνε έκκληση προς τους πιστούς μουσουλμάνους να μην προσέρχονται ομαδικά στα τζαμιά για την προσευχή της Παρασκευής και για τις καθημερινές προσευχές[721].

---

[718] «Ραμαζάνι με κλειστά τεμένη στην Ελλάδα -Θετικοί στα μέτρα οι μουσουλμάνοι», iefimerida.gr, 23 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.iefimerida.gr/ellada/moysoylmanoi-ramazani-me-kleista-temeni-se-ellada.

[719] «Κορωνοϊός: Κλειστά τα τζαμιά στην Ελλάδα για το ραμαζάνι», voria.gr, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.voria.gr/article/koronoios-klista-ta-tzamia-stin-ellada-gia-to-ramazani.

[720] «Ραμαζάνι με κλειστά τεμένη στην Ελλάδα -Θετικοί στα μέτρα οι μουσουλμάνοι», iefimerida.gr.

[721] «Μουφτεία Κομοτηνής: 'Μην προσέρχεστε ομαδικά στα τζαμιά' «Φωνή της Ροδόπης, 18 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://fonirodopis.gr/press/94346/moufteia-komotinis-min-proserheste-omadika-sta-tzamia/.

Σε μήνυμά του, ο Μουφτής επικαλέστηκε τις ισλαμικές αρχές, τονίζοντας ότι «η θρησκεία μας Ισλάμ σε περίπτωση φυσικών καταστροφών ή επιδημικών ασθενειών, με σκοπό την προστασία της προσωπικής υγείας και της δημόσιας υγείας, με συνείδηση και πίστη αποδέχεται την απαγόρευση και διακοπή των ομαδικών προσευχών». Αυτή η προσέγγιση αντικατόπτριζε τη θεολογική αρχή του Ισλάμ που δίνει προτεραιότητα στην προστασία της ζωής και της υγείας.[722]

Προκλήσεις για σημαντικές εορτές - Το Ραμαζάνι του 2020

Μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για τις μουσουλμανικές κοινότητες ήταν ο εορτασμός του Ραμαζανίου κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Το 2020, το Ραμαζάνι άρχισε στις 23 Απριλίου, σε μια περίοδο που τα περιοριστικά μέτρα ήταν ακόμη σε ισχύ[723]. Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία, οι μουσουλμάνοι κλήθηκαν να εορτάσουν αυτόν τον ιερό μήνα από τα σπίτια τους.

Οι μουσουλμανικές κοινότητες στη Θράκη προετοιμάστηκαν για «ένα διαφορετικό Ραμαζάνι». Η Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων γνωστοποίησε στη μουσουλμανική κοινότητα ότι «σύμφωνα με τα γενικότερα μέτρα για την μετακίνηση προσώπων και την αποφυγή συναθροίσεων, το δείπνο λύσης της νηστείας (Ιφτάρ) επιτρέπεται να πραγματοποιείται μόνο σε σπίτια, με τη συμμετοχή όσων διαμένουν στο σπίτι, χωρίς οιοδήποτε τρίτο πρόσωπο (συγγενή, φίλο ή επισκέπτη)».[724][725]

Παγκόσμιο πλαίσιο και συγκριτικές προσεγγίσεις

Οι προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι μουσουλμάνοι στην Ελλάδα αντικατόπτριζαν τις παγκόσμιες εξελίξεις στον ισλαμικό κόσμο. Σε μία σπάνια συγκυρία στην 1.400 ετών ιστορία του Ισλάμ, το Μέγα Τζαμί στη Μέκκα και το Τζαμί

[722] «Μουφτεία Κομοτηνής: 'Μην προσέρχεστε ομαδικά στα τζαμιά'«, Φωνή της Ροδόπης, 18 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://fonirodopis.gr/press/94346/moufteia-komotinis-min-proserheste-omadika-sta-tzamia/.

[723] «Κορωνοϊός: Οι μουσουλμάνοι ετοιμάζονται για ένα διαφορετικό Ραμαζάνι», Πρώτο Θέμα, 21 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.protothema.gr/greece/article/998283/koronoios-oi-mousoulmanoi-etoimazodai-gia-ena-diaforetiko-ramazani/.

[724] Ό.π.

[725] «Ραμαζάνι με κλειστά τεμένη στην Ελλάδα -Θετικοί στα μέτρα οι μουσουλμάνοι», iefimerida.gr.

του Προφήτη στη Μεδίνα - τις ιερότερες τοποθεσίες των μουσουλμάνων - ήταν κλειστά για το κοινό κατά τη διάρκεια της περιόδου νηστείας[726].

Στην Αίγυπτο, το υπουργείο Βακουφίων ανακοίνωσε ότι όλα τα μουσουλμανικά τεμένη της χώρας θα παραμείνουν τελείως κλειστά μέχρι να εξαλειφθούν πλήρως τα κρούσματα του κορωνοϊού[727]. Από την άλλη πλευρά, το Ιράν σχεδίαζε να ανοίξει και πάλι τα τζαμιά σε τμήματα της χώρας όπου σταθερά δεν εμφανίζονταν κρούσματα του κορωνοϊού[728].

Τεχνολογικές προσαρμογές και ψηφιακή λατρεία

Όπως και άλλες θρησκευτικές κοινότητες, οι μουσουλμάνοι προσαρμόστηκαν στις νέες συνθήκες χρησιμοποιώντας τεχνολογικά μέσα. Οι χώροι λατρείας παρέμειναν έρημοι, με τις λειτουργίες να γίνονται κεκλεισμένων των θυρών και σε πολλές περιπτώσεις να μεταδίδονται online για τους πιστούς[729]. Αυτή η προσαρμογή αποτέλεσε μια σημαντική καινοτομία στον τρόπο άσκησης της θρησκευτικής πρακτικής.

Συμμόρφωση και κοινωνική αλληλεγγύη

Σημαντικό στοιχείο της αντιμετώπισης της πανδημίας από τις μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα ήταν η γενική συμμόρφωση με τα κυβερνητικά μέτρα. Όπως επισημάνθηκε, «εως σήμερα δεν έχει δημιουργηθεί κανένα πρόβλημα και όλοι υπακούν στις εντολές της Πολιτείας»[730].Αυτή η στάση αντιπαραβάλλεται με καταστάσεις σε άλλες χώρες, όπως το Πακιστάν, όπου παρατηρήθηκαν αντιστάσεις και παραβιάσεις των μέτρων[731].

---

[726] «Ραμαζάνι σε καιρούς κορωνοϊού - Έρημοι οι χώροι λατρείας του Ισλάμ», LiFO, 24 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.lifo.gr/now/world/279712/ramazani-se-kairoys-koronoioy-erimoi-oi-xoroi-latreias-toy-islam.

[727] «Αίγυπτος: Τα τζαμιά θα παραμείνουν κλειστά μέχρι να εξαλειφθούν τα κρούσματα του κορωνοϊού», iefimerida.gr, 8 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.iefimerida.gr/kosmos/aigyptos-tzamia-kleista-mehri-exaleifthoyn-koronoioy.

[728] «Κορωνοϊός – Ιράν: Ο Ροχανί σχεδιάζει να ανοίξει και πάλι τα τζαμιά», ΣΚΑΪ, 26 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.skai.gr/news/world/koronoios-iran-o-roxani-sxediazei-na-anoiksei-kai-pali-ta-tzamia.

[729] «Ραμαζάνι σε καιρούς κορωνοϊού - Έρημοι οι χώροι λατρείας του Ισλάμ», LiFO.

[730] «Κορωνοϊός: Οι μουσουλμάνοι ετοιμάζονται για ένα διαφορετικό Ραμαζάνι», Πρώτο Θέμα.

[731] «Πακιστάν: Αψηφούν τον κορωνοϊό και τις απαγορεύσεις - Συρρέουν στα τζαμιά», Έθνος, 13 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ethnos.gr/kosmos/99855_pakistan-apsifoyn-ton-koronoio-kai-tis-apagoreyseis-syrreoyn-sta-tzamia.

Συμπεράσματα

Η αντιμετώπιση της πανδημίας από τις μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από υπευθυνότητα, προσαρμοστικότητα και σεβασμό προς τα υγειονομικά μέτρα. Οι θρησκευτικοί ηγέτες επικαλέστηκαν ισλαμικές αρχές για να δικαιολογήσουν τις απαραίτητες προσαρμογές, ενώ οι κοινότητες έδειξαν ετοιμότητα να θυσιάσουν παραδοσιακές μορφές λατρείας για το κοινό καλό. Η εμπειρία αυτή αποκάλυψε τόσο την ευελιξία του Ισλάμ σε καταστάσεις κρίσης όσο και τη δυναμική των μουσουλμανικών κοινοτήτων να προσαρμόζονται σε νέες συνθήκες χωρίς να χάνουν την πνευματική τους ταυτότητα.

2.3.5. Ιουδαϊσμός

Η πανδημία του COVID-19 αποτέλεσε μια καίρια πρόκληση για τις ιουδαϊκές κοινότητες παγκοσμίως, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας. Οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπιση της διάδοσης του ιού επηρέασαν σημαντικά τις θρησκευτικές πρακτικές, τις συναγωγές και τον τρόπο εορτασμού των σημαντικών ιουδαϊκών εορτών. Παρότι οι ιουδαϊκές κοινότητες στην Ελλάδα είναι σχετικά μικρές, η εμπειρία τους κατά τη διάρκεια της πανδημίας αντικατοπτρίζει τις ευρύτερες προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι θρησκευτικές κοινότητες παγκοσμίως.

Προσαρμογές στη συναγωγή και τις θρησκευτικές τελετές

Οι ιουδαϊκές κοινότητες στην Ελλάδα, που εκπροσωπούνται από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (ΚΙΣΕ), υπάχθηκαν στους ίδιους περιοριστικούς κανόνες που ίσχυσαν για όλους τους χώρους θρησκευτικής λατρείας. Σύμφωνα με την Κοινή Υπουργική Απόφαση της 16ης Μαρτίου 2020, αναστάλη «η τέλεση κάθε είδους λειτουργίας και ιεροπραξίας σε όλους τους χώρους θρησκευτικής λατρείας κάθε δόγματος και θρησκείας», γεγονός που περιελάμβανε και τις συναγωγές.[732]

Στην Αθήνα, όπου λειτουργούν δύο συναγωγές - η Ρωμανιώτικη συναγωγή Ετς Χαγίμ (1904) και η Σεφαραδικη συναγωγή Μπεθ Σαλώμ (1935) - στην οδό Μελιδώνη στο Θησείο[733], οι θρησκευτικές τελετές διακόπηκαν για την προστασία της δημόσιας

[732] «Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, συντονιστικό όργανο των Εβραϊκών Κοινοτήτων Ελλάδος», kis.gr, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.kis.gr/.

[733] «Οι Εβραϊκές Συναγωγές της Αθήνας», The Jewish Community of Athens, 17 Μαΐου 2023, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://athjcom.gr/2023/03/06/oi-evraikes-synagoges-tis-athinas/.

υγείας. Παρομοίως, στη Θεσσαλονίκη, η ιστορική Συναγωγή Μοναστηριωτών και οι άλλες συναγωγές της πόλης έκλεισαν τις πόρτες τους για τους πιστούς.

Αντιμετώπιση περιορισμών σε σημαντικές εορτές

Μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για τις ιουδαϊκές κοινότητες ήταν ο εορτασμός του Πεσάχ (Ιουδαϊκό Πάσχα) του 2020. Το Πεσάχ, που εορτάζεται «κάθε χρόνο από τη δύση του ηλίου της 15ης του μηνός Νισάν έως το βράδυ της 21ης του αυτού μηνός, με πρωινές και βραδυνές ακολουθίες στις συναγωγές», συνέπεσε τον Απρίλιο του 2020, ακριβώς κατά τη διάρκεια των αυστηρότερων περιοριστικών μέτρων.[734]

Το Ιουδαϊκό Πάσχα, που αφορά «τη μεγάλη εορτή του Ιουδαϊσμού σε ανάμνηση της εξόδου των Εβραίων από την Αίγυπτο», περιλαμβάνει παραδοσιακά συγκεντρώσεις με την οικογένεια και την κοινότητα για το πασχαλινό τραπέζι με τα σύμβολα της ιστορίας. Το 2020, αυτές οι συγκεντρώσεις αναγκαστικά περιορίστηκαν στον στενό οικογενειακό κύκλο, ακολουθώντας τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης.

Θεολογικός προβληματισμός και ραβινικές ερμηνείες

Οι ραβίνοι και οι θρησκευτικές αρχές των ιουδαϊκών κοινοτήτων στην Ελλάδα, όπως και παγκοσμίως, κλήθηκαν να παράσχουν θεολογική καθοδήγηση για την αντιμετώπιση των περιορισμών. Η ιουδαϊκή αλακή (νομικό σύστημα) περιλαμβάνει αρχές που δίνουν προτεραιότητα στην προστασία της ζωής (πικούαχ νέφεσ), οι οποίες επέτρεψαν στις κοινότητες να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες χωρίς θεολογικές αντιρρήσεις.

Οι ραβινικές αρχές αναγνώρισαν ότι η προστασία της υγείας και της ζωής υπερτερεί των τυπικών θρησκευτικών υποχρεώσεων, επιτρέποντας προσαρμογές στις παραδοσιακές πρακτικές. Αυτή η προσέγγιση ήταν σύμφωνη με τη μακραίωνη ιουδαϊκή παράδοση που δίνει προτεραιότητα στην προστασία της ανθρώπινης ζωής.

Τεχνολογικές προσαρμογές και ψηφιακές λύσεις

Όπως και άλλες θρησκευτικές κοινότητες, οι ιουδαϊκές κοινότητες στην Ελλάδα στράφηκαν στην τεχνολογία για να διατηρήσουν την επαφή με τους πιστούς. Διαδικτυακές μεταδόσεις θρησκευτικών τελετών, εικονικές συγκεντρώσεις για μελέτη

[734] «Το Ιουδαϊκό Πάσχα - Αφιέρωμα», Σαν Σήμερα.gr, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.sansimera.gr/articles/1087.

θρησκευτικών κειμένων και ψηφιακές συναντήσεις κοινότητας έγιναν μέρος της νέας πραγματικότητας.

Παρά τα θεολογικά ερωτήματα που μπορεί να προκύπτουν από την ψηφιακή συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές - ιδιαίτερα όσον αφορά την έννοια του μίνιαν (απαιτούμενου αριθμού ανδρών για ορισμένες προσευχές) - οι κοινότητες βρήκαν τρόπους να προσαρμοστούν διατηρώντας παράλληλα τη θρησκευτική τους ταυτότητα.

Κοινωνική αλληλεγγύη και υποστήριξη

Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, ως το επίσημο συντονιστικό όργανο του Ελληνικού Εβραϊσμού, διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στην παροχή καθοδήγησης και υποστήριξης στις ιουδαϊκές κοινότητες κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Η οργάνωση, που έχει στη φροντίδα της «κοινωνικές υπηρεσίες για τα θύματα του Ναζισμού με χορηγία της Conference on Jewish Material Claims Against Germany», επεκτάθηκε για να καλύψει και τις νέες ανάγκες που προέκυψαν από την πανδημία.[735][736]

Συμμόρφωση με τα κυβερνητικά μέτρα

Οι ιουδαϊκές κοινότητες στην Ελλάδα επέδειξαν πλήρη συμμόρφωση με τα κυβερνητικά μέτρα, αναγνωρίζοντας τη σημασία της συλλογικής ευθύνης για την προστασία της δημόσιας υγείας. Αυτή η στάση αντικατόπτριζε τόσο την ιουδαϊκή αρχή της προστασίας της ζωής όσο και την παραδοσιακή σχέση των ελληνικών ιουδαϊκών κοινοτήτων με το ελληνικό κράτος.

Η συμπεριφορά αυτή ήταν καίρια, δεδομένου ότι σε άλλες χώρες παρατηρήθηκαν εντάσεις μεταξύ ορισμένων ιουδαϊκών κοινοτήτων και των κυβερνητικών αρχών σχετικά με τους περιορισμούς των θρησκευτικών συγκεντρώσεων.

Διδάγματα και προσαρμοστικότητα

Η εμπειρία της πανδημίας ανέδειξε την προσαρμοστικότητα των ιουδαϊκών κοινοτήτων στην Ελλάδα και την ικανότητά τους να διατηρήσουν τη θρησκευτική και κοινοτική τους ζωή υπό δύσκολες συνθήκες. Η έμφαση που δόθηκε στην προστασία της ζωής ως υπέρτατη αξία επέτρεψε στις κοινότητες να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες χωρίς να χάσουν τη θρησκευτική τους ουσία.

---

[735] «Ιστορικό - Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος», kis.gr, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=362&Itemid=74.

[736] «Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος», kis.gr.

Συμπερασματικά, η αντιμετώπιση της πανδημίας από τις ιουδαϊκές κοινότητες στην Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από υπευθυνότητα, προσαρμοστικότητα και αλληλεγγύη. Παρότι οι κοινότητες αυτές είναι σχετικά μικρές, η εμπειρία τους αποκαλύπτει τη δυναμική των θρησκευτικών παραδόσεων να προσαρμόζονται σε κρίσιμες καταστάσεις. Η ικανότητα να συμφιλιώσουν τις θρησκευτικές υποχρεώσεις με τις υγειονομικές ανάγκες, βασιζόμενες στην αρχή της προστασίας της ζωής, αποτελεί ένα καίριο μάθημα για τον τρόπο που οι θρησκευτικές κοινότητες μπορούν να ανταποκριθούν σε παγκόσμιες κρίσεις υγείας.

2.3.6. Ανατολικές θρησκείες

Η πανδημία COVID-19 επηρέασε σημαντικά και τις ανατολικές θρησκείες, οι οποίες αντιμετώπισαν μοναδικές προκλήσεις λόγω των ιδιαίτερων τελετουργικών και πρακτικών τους. Οι κύριες ανατολικές θρησκείες - Βουδισμός, Ινδουισμός, Τζαϊνισμός και Σικχισμός - χρειάστηκε να προσαρμόσουν τις παραδοσιακές τους πρακτικές στις υγειονομικές απαιτήσεις της εποχής.

Βουδισμός

Ο Βουδισμός, με τις τρεις κύριες παραδόσεις του - Theravāda, Mahāyāna και Vajrayāna - ανταποκρίθηκε στην πανδημία συνδυάζοντας παραδοσιακές θρησκευτικές πρακτικές με σύγχρονα υγειονομικά μέτρα[737].

Τελετουργικές προσαρμογές και πνευματικές ανταποκρίσεις

Στη Ταϊλάνδη, οι ναοί Theravāda διένειμαν «yant», φυλαχτά που φέρουν εικόνες πνευμάτων, ιερές συλλαβές και βουδιστικά σύμβολα, καθώς πολλοί βουδιστές στη Νοτιοανατολική Ασία θεωρούν τις κρίσεις όπως οι επιδημικές ασθένειες ως σημάδι ότι δαιμονικές δυνάμεις αυξάνονται. Στην Ιαπωνία, ιερέας συνδεδεμένος με τον ναό

[737] Pierce Salguero, «How do Buddhists handle coronavirus? The answer is not just meditation,» *The Conversation*, 4 February 2025, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://theconversation.com/how-do-buddhists-handle-coronavirus-the-answer-is-not-just-meditation-137966.

Tōdaiji στη Νάρα ανήρτησε στο Twitter φωτογραφία του μεγάλου Βούδα Vairocana, υποστηρίζοντας ότι η εικόνα θα προστάτευε όλους όσους την αντικρίζουν.[738][739]

Ο Δαλάι Λάμα προέτρεψε τους οπαδούς στο Θιβέτ και την Κίνα να ψάλλουν μάντρα στην μποντισάτβα Tārā, μια θηλυκή θεότητα συνδεδεμένη με τη συμπόνια και την ευημερία, για να κερδίσουν την προστασία της. Σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στις 14 Απριλίου 2020, όταν οι παγκόσμιες περιπτώσεις COVID-19 έφταναν σχεδόν τα 2 εκατομμύρια, ο Δαλάι Λάμα δήλωσε: «Αυτή η κρίση μας δείχνει ότι δεν είμαστε χωριστοί ο ένας από τον άλλον - ακόμη και όταν ζούμε χωριστά».[740][741]

Θεσμικές ανταποκρίσεις και διαδικτυακή μετάβαση

Στην Ταϊλάνδη, το Εθνικό Γραφείο Βουδισμού εξέδωσε τον Απρίλιο του 2020 ένα ηλεκτρονικό βιβλίο που περιέγραφε τις προσπάθειες της ταϊλανδικής Σάνχα για τον μετριασμό του εθνικού αντίκτυπου του κορωνοϊού[742]. Το Ανώτατο Συμβούλιο Σάνχα διέταξε όλους τους ναούς υπό τη δικαιοδοσία του τόσο στη χώρα όσο και στο εξωτερικό να αναστείλουν όλα τα θρησκευτικά τελετουργικά για την ημέρα Visakha Bucha, για να αποτραπεί η εξάπλωση του COVID-19.

Πολλά βουδιστικά κέντρα στη Βόρεια Αμερική προσάρμοσαν τις δραστηριότητές τους[743]. Το New York Buddhist Church ανέστειλε όλες τις ομαδικές δραστηριότητες που χορηγούνται από την Εκκλησία[744]. Το Spirit Rock Meditation Center στην Καλιφόρνια προώθησε το πλύσιμο των χεριών και την απολύμανση, καθώς και την υποκλίση ως χαιρετισμό αντί για αγκαλιασμούς ή χειραψίες[745].

---

[738] Ό.π.

[739] Ό.π.

[740] Ό.π.

[741] «The Power of Compassion: The Buddhist Approach to COVID-19,» *The China Story*, 21 April 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.thechinastory.org/yearbooks/yearbook-2020-crisis/forum-coping-through-laughter-and-prayer/the-power-of-compassion-the-buddhist-approach-to-covid-19/.

[742] Justin McDaniel, «Overlooking official responses: Thai Buddhist institutions and Covid-19,» *The Immanent Frame*, 3 September 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://tif.ssrc.org/2020/09/03/overlooking-official-responses-thai-buddhist-institutions-and-covid-19/.

[743] «How Buddhist Centers are Responding to Coronavirus,» *Lion's Roar*, 10 December 2023, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.lionsroar.com/how-buddhist-centers-are-responding-to-coronavirus/.

[744] Ό.π.

[745] Ό.π.

Φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες

Βουδιστικοί οργανισμοί όπως η Tzu Chi Foundation και η Fo Guang Shan ανέπτυξαν εκτενή προγράμματα στήριξης[746]. Η Tzu Chi ίδρυσε COVID-19 Emergency Relief Assistance για να βοηθήσει ανθρώπους που χρειάζονταν οικονομική στήριξη αλλά δεν ήταν επιλέξιμοι για κυβερνητική βοήθεια[747]. Ο Master Hsing Yun από την Fo Guang Shan προσφέρθηκε μια προσευχή για την ανακούφιση από τα δεινά του COVID-19 και κάλεσε τους πιστούς να απαγγείλουν μαζί την Heart Sutra σε μια προσπάθεια να σταματήσει την επιδημία[748].

Ινδουισμός

Ο Ινδουισμός αντιμετώπισε ιδιαίτερες προκλήσεις κατά την πανδημία, εν μέρει λόγω της πολιτικοποίησης των θρησκευτικών ταυτοτήτων στην Ινδία και εν μέρει λόγω των συνθέτων τελετουργικών πρακτικών του.

Προσαρμογές τελετουργικών πρακτικών

Ο περιορισμός των μαζικών συγκεντρώσεων επηρέασε σημαντικά τις ινδουιστικές τελετουργίες. Παραδοσιακά φεστιβάλ όπως το Panguni Uthiram, που συνήθως συνδέεται με πομπές, ακυρώθηκαν λόγω της πανδημίας COVID-19. Ωστόσο, στις 9 Μαρτίου 2020, χιλιάδες προσκυνητές συμμετείχαν στο Attukal pongala, ένα φεστιβάλ όπου γίνονται προσφορές σε μια ινδουιστική θεά, παρά την «υψηλή επιφυλακή» που είχε εκδώσει η κρατική κυβέρνηση στην Ινδία.[749]

Η πανδημία οδήγησε σε καινοτόμες προσαρμογές των ινδουιστικών τελετουργιών[750]. Ο πρωθυπουργός Modi κάλεσε τους Ινδούς στις 5 Απριλίου 2020 να ανάψουν diyas (λάμπες) και κεριά για εννέα λεπτά στις 9 μ.μ., γεγονός που οδήγησε σε

[746] «The Power of Compassion: The Buddhist Approach to COVID-19,» *The China Story*, 21 April 2021.

[747] Ό.π.

[748] Ό.π.

[749] Ό.π.

[750] Vikram Kapoor, Russell W. Belk, and Christina Goulding, «Ritual Revision During a Crisis: The Case of Indian Religious Rituals During the COVID-19 Pandemic», Journal of Public Policy & Marketing 41, no. 3 (2022): 277–297, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/07439156221081485.

μια ευρεία συμμετοχή που περιελάμβανε το φύσημα κοχυλιών (shankha), το χτύπημα πιάτων (thalis), και άλλες ιερές ινδουιστικές πρακτικές[751].

Πολλοί Ινδοί εκτέλεσαν havans (θυσίες φωτιάς) για να εξαλείψουν την πανδημία. Στη Δυτική Βεγγάλη, άνθρωποι εκτέλεσαν havans και θυσίασαν κόκκινες συμβολικές μπάλες κορωνοϊού στη φωτιά. Μια καινοτόμα «βοτανική havan» που εκτελέστηκε στο Bihar περιελάμβανε προσφορές 60 διαφορετικών τύπων βοτάνων για να καθαρίσει το περιβάλλον με την ελπίδα να εξαλειφθεί ο ιός.[752][753]

Αμφιλεγόμενες θρησκευτικές συγκεντρώσεις

Η Kumbh Mela του 2021 στο Haridwar έγινε ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα θρησκευτικά γεγονότα της πανδημίας[754]. Παρά το γεγονός ότι η Ινδία αντιμετώπιζε την κορυφή του δεύτερου κύματος COVID-19, εκατοντάδες χιλιάδες προσκυνητών συγκεντρώθηκαν για να κάνουν το τελετουργικό μπάνιο στον Γάγγη. Παρότι οι αρχές είχαν καταστήσει υποχρεωτικά τα τεστ ιού για όσους εισέρχονταν στην περιοχή, οι αξιωματούχοι δήλωσαν ότι πάλευαν να συγκρατήσουν τα πλήθη[755].

Θεολογικές ερμηνείες και κοινωνικές επιπτώσεις

Η ινδουιστική απάντηση στον COVID-19 χαρακτηρίστηκε από ποικίλες θεολογικές ερμηνείες. Η κλασική ινδουιστική σκέψη αντιμετωπίζει τον θάνατο ως μεγάλο μυστήριο, αλλά παρέχει μέσα για την αντιμετώπιση των σχετικών φόβων και αγωνιών[756]. Ο φόβος του θανάτου θεωρείται μία από τις πέντε ανθυγιεινές πνευματικές καταστάσεις που πρέπει να ξεπεραστούν με την επίτευξη της φώτισης, σύμφωνα με τα κλασικά κείμενα της Γιόγκα[757].

---

[751] Vikram Kapoor, Russell W. Belk, and Christina Goulding, «Ritual Revision During a Crisis: The Case of Indian Religious Rituals During the COVID-19 Pandemic», Journal of Public Policy & Marketing 41, no. 3 (2022): 277–297, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/07439156221081485.

[752] Ό.π.

[753] Ό.π.

[754] «India: Thousands join Hindu festival ritual bath as COVID surges,» *Al Jazeera*, 13 April 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.aljazeera.com/amp/news/2021/4/12/india-thousands-join-hindu-festival-ritual-bath-as-covid-surges.

[755] Ό.π.

[756] Purushottama Bilimoria, «Hindu Response to Dying and Death in the Time of COVID-19,» *Frontiers in Psychology* 12 (2021), ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.636384/full.

[757] Ό.π.

Ωστόσο, η πανδημία επίσης αποκάλυψε και εντείνωσε κοινωνικές εντάσεις. Η χρήση της Tablighi Jamaat ως αποδιοπομπαίου τράγου οδήγησε σε εθνικό διάλογο, με μουσουλμανικά καταστήματα και επιχειρήσεις να μποϊκοτάρονται και αρκετές επιθέσεις εναντίον μουσουλμάνων σε περιοχές όπου μέλη του BJP είχαν καταγγείλει τους μουσουλμάνους ως τρομοκράτες[758].

Τζαϊνισμός

Ο Τζαϊνισμός, παρά το μικρό μέγεθός του ως θρησκευτική κοινότητα (περίπου 4,45 εκατομμύρια στην Ινδία σύμφωνα με την απογραφή του 2011), παρουσίασε ενδιαφέρουσες προσαρμογές κατά την πανδημία.

Προσαρμογές πρακτικών και θεολογικές ερμηνείες

Κάποιοι Τζαϊνιστές επιχείρησαν να συνδέσουν τις αρχές του Τζαϊνισμού με τις οδηγίες του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας. Βρήκαν συμφωνία, για παράδειγμα, μεταξύ του muhpattī («πανί προσώπου») και της δημόσιας μάσκας προσώπου, και του dig-vrata (ένας τζαϊνιστικός όρκος περιορισμού) και της κοινωνικής αποστασιοποίησης. Ορισμένοι επίσης θεώρησαν αρκετές ακούσιες συνέπειες της πανδημίας COVID-19 (όπως το να μην μπορούν να πάνε για ψώνια κατά τη διάρκεια του lockdown) ως σύμφωνες με τις τζαϊνιστικές πρακτικές (εδώ την πρακτική του aparigraha ή μη-κτητικότητας).[759][760]

Θεσμικές ανταποκρίσεις

Η Ομοσπονδία Τζαϊνιστικών Ενώσεων της Βόρειας Αμερικής (JAINA) παρείχε πόρους και συνδέσμους για τα μέλη της τζαϊνιστικής κοινότητας κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19[761]. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, η OneJAIN (32 τζαϊνιστικοί

---

[758] Daanyal Ebrahim, «India, COVID-19, and Religious Secularism,» *Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs*, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/india-covid-19-and-religious-secularism.

[759] Josephine Smet, «Framing the Pandemic: An Examination of How WHO Guidelines Turned into Jain Religious Practices,» *Religions* 13, no. 5 (2022): 377, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.mdpi.com/2077-1444/13/5/377.

[760] Ό.π.

[761] Mahesh Wadher, «JAINA Newsletter: Corona Virus, Jain Center News, Six Dravyas of Jainism, etc.,» *Pandemic Response and Religion in the USA: Religious Community and Life* (2020), ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://scholarworks.wmich.edu/religion-pandemic-community/68/.

οργανισμοί που συνεργάζονται) ακύρωσε όλες τις κοινοτικές εκδηλώσεις εκτός από την καθημερινή Derasarpuja-pakshal με περιορισμούς[762].

Στις 6 Απριλίου 2020, το διάσημο φεστιβάλ του Τζαϊνισμού, Mahavir Jayanti, γιορτάστηκε χωρίς καμία πομπή σε όλη την Ινδία και εκτός, καθώς οι ηγέτες δώσαν οδηγίες να εκτελούνται τα θρησκευτικά τελετουργικά στο σπίτι[763].

Σικχισμός

Ο Σικχισμός, με περίπου 500.000 οπαδούς στις Ηνωμένες Πολιτείες, αντιμετώπισε μοναδικές προκλήσεις λόγω της έμφασής του στην κοινοτική λατρεία και υπηρεσία[764].

Προσαρμογές των Gurdwara και κοινοτικών υπηρεσιών

Κατά την πανδημία, πολλά gurdwara (σικχιστικοί ναοί) προσάρμοσαν τις πρακτικές τους στα μέτρα δημόσιας υγείας. Η Sikh Coalition συνέστησε την αναστολή ή ακύρωση μεγάλων εκδηλώσεων (συμπεριλαμβανομένων των εορτασμών Vaisakhi και nagar keertans) όπου μπορεί να συγκεντρώνονταν πλήθη[765]. Πολλά gurdwara αντικατέστησαν τις τακτικές divaan με μοντέλο παραλαβής ή παράδοσης για ασφαλώς συσκευασμένο langar ή είδη παντοπωλείου για όσους το χρειάζονταν[766].

Το Sikh Council του Ηνωμένου Βασιλείου εξέδωσε λεπτομερείς οδηγίες που επέτρεπαν στα gurdwara να παραμείνουν ανοιχτά για 'Darshan' του Sri Guru Granth

[762] «Covid 19,» *Institute of Jainology*, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.jainology.org/covid19/.

[763] «Impact of Covid-19 on Religion and Beyond,» *The Geopolitics*, 20 October 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://thegeopolitics.com/impact-of-covid-19-on-religion-and-beyond/.

[764] Ekam Singh, «During the pandemic, Sikh temples have become a model for civic spaces,» *The Architect's Newspaper*, 7 June 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.archpaper.com/2022/06/during-pandemic-sikh-temples-model-civic-spaces/.

[765] «Update on COVID-19 and Gurdwara Gatherings», Sikh Coalition, 16 Μαρτίου 2020, ενημερώθηκε 10 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.sikhcoalition.org/blog/2020/update-covid-19-gurdwara-gatherings/.

[766] Ό.π.

Sahib Jee καθώς η ατομική προσευχή επιτρεπόταν, αλλά με αυστηρούς περιορισμούς στον αριθμό των ατόμων[767].

Καινοτόμες πρακτικές και τεχνολογικές προσαρμογές

Τα σικχιστικά κέντρα προσάρμοσαν δημιουργικά τις πρακτικές τους. Το Sikh Center of New York στο Flushing μετατράπηκε σε προσωρινά νοσοκομεία, κουζίνες και αστικά κέντρα κατά τη διάρκεια της πανδημίας[768]. Με τη βοήθεια ηγετών της κοινότητας, γειτόνων και οικιακών μαγείρων, η εγκατάσταση κατάφερε να ταΐσει χιλιάδες εργαζόμενους στην πρώτη γραμμή και ασθενείς που παρέμεναν στο σπίτι λόγω των επιπτώσεων του COVID-19[769].

Πολιτισμικά ευαίσθητα μέτρα υγείας

Οι σικχιστικές κοινότητες ανέπτυξαν πολιτισμικά ευαίσθητα μέτρα ασφαλείας. Στο Σάρεϊ του Καναδά, μια πινακίδα μήκους δύο μέτρων, που απεικονίζει το μήκος ενός τουρμπάν, τοποθετήθηκε μέσα στο Guru Nanak Sikh Gurdwara για να δείξει την ασφαλή φυσική αποστασιοποίηση κατά τη διάρκεια του COVID-19[770]. Εθελοντές διένειμαν εκατοντάδες μάσκες για να καλύψουν τις μοναδικές ανάγκες των ανθρώπων στη νοτιοασιατική κοινότητα, συμπεριλαμβανομένων μασκών που δένονται πίσω από το κεφάλι για άτομα που φορούν τουρμπάν[771].

Ψυχολογικές και πνευματικές επιπτώσεις

Η έρευνα στη σικχιστική κοινότητα του Ηνωμένου Βασιλείου αποκάλυψε βαρύτατες ψυχολογικές επιπτώσεις από το κλείσιμο των gurdwara[772]. Οι συμμετέχοντες εξέφρασαν δυσκολία στο να πιστέψουν ότι τα gurdwara θα μπορούσαν ποτέ να κλείσουν, καθώς θεωρούσαν ότι το Babaji (Sri Guru Granth Sahib Ji) είναι εκεί

---

[767] «UPDATED: COVID-19 Guidance for Gurdwaras and Sikh Community,» *Sikh Council UK*, 12 November 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://sikhcouncil.co.uk/covid-19-guidance-for-lockdown/.

[768] Ekam Singh, «During the pandemic, Sikh temples have become a model for civic spaces,» *The Architect's Newspaper*, 7 June 2022.

[769] Ό.π.

[770] «Bringing COVID-19 safety measures into B.C.'s Sikh temples,» *UBC Faculty of Medicine*, 30 November 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.med.ubc.ca/news/bringing-covid-19-safety-measures-into-bc-sikh-temples/.

[771] Ό.π.

[772] Gobinderjit Kaur and Manpreet Kaur Basra, «COVID-19 and the Sikh Community in the UK: A Qualitative Study», Journal of Religion and Health 61, no. 3 (2022): 2302–2318, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1007/s10943-022-01575-9.

24 ώρες τη μέρα για τις ανάγκες τους[773]. Ωστόσο, οι συμμετέχοντες αναγνώρισαν ότι η παροχή langar (δωρεάν τροφή που παρασκευάζεται σε ένα gurdwara) βοήθησε τα ευρύτερα μέλη της κοινότητας να παραμείνουν συνδεδεμένα με την πίστη τους[774].

Συμπεράσματα

Οι ανατολικές θρησκείες αποδείχθηκαν αξιοσημείωτα προσαρμόσιμες κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19, συνδυάζοντας παραδοσιακές πνευματικές πρακτικές με σύγχρονα υγειονομικά μέτρα. Η έμφαση στη συμπόνια, την κοινοτική υπηρεσία και την πνευματική ανθεκτικότητα παρείχε σημαντικούς πόρους για την αντιμετώπιση της κρίσης. Ταυτόχρονα, η πανδημία ανέδειξε τόσο τη δύναμη της θρησκευτικής κοινότητας όσο και τις προκλήσεις που προκύπτουν όταν οι παραδοσιακές πρακτικές έρχονται σε σύγκρουση με τις απαιτήσεις της δημόσιας υγείας.

Η συγκριτική εξέταση των θρησκευτικών ανταποκρίσεων ανέδειξε μια κοινή διαπίστωση: καμία κοινότητα δεν έμεινε ανεπηρέαστη και όλες αναγκάστηκαν να αναζητήσουν ισορροπία ανάμεσα στη λατρευτική τους ζωή και στις απαιτήσεις της δημόσιας υγείας. Οι ισορροπίες όμως που επιτεύχθηκαν υπήρξαν διαφορετικές. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο υιοθέτησε στάση συμμόρφωσης με σαφή θεολογική θεμελίωση, ενώ στην Εκκλησία της Ελλάδος εκδηλώθηκαν διχογνωμίες που έφτασαν ως τη δικαστική οδό και ανέδειξαν τα όρια των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Άλλες χριστιανικές ομολογίες και θρησκευτικές παραδόσεις κινήθηκαν με διαφορετικές προτεραιότητες, από την ταχεία ψηφιακή προσαρμογή έως τη διατήρηση της κοινοτικής διακονίας. Στην ορθόδοξη περίπτωση η ένταση προσέλαβε ιδιαίτερη θεολογική οξύτητα, καθώς τα επίμαχα ζητήματα —και κυρίως η Θεία Ευχαριστία— δεν ήταν απλώς διαδικαστικά αλλά άπτονταν του πυρήνα της εκκλησιαστικής αυτοσυνειδησίας. Το ερώτημα που παραμένει δεν αφορά πλέον τις επίσημες θέσεις, αλλά το τι άφησαν οι αντιδράσεις αυτές πάνω στην ίδια τη ζωή της Εκκλησίας.

[773] Ό.π., 2310–2311.

[774] Ό.π., 2310–2311.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Παρενέργειες στην εκκλησιαστική ζωή από τα μέτρα αντιμετώπισης του κορωνοϊού

Οι επίσημες θέσεις των εκκλησιαστικών θεσμών αποτελούν το ένα μόνο σκέλος του ζητήματος. Το παρόν κεφάλαιο μεταφέρει το βάρος από τους θεσμούς στην ίδια τη ζωή της Εκκλησίας: στις παρενέργειες των υγειονομικών μέτρων για τη λειτουργική και ποιμαντική πράξη, στη μετάβαση προς μορφές διαδικτυακής παρουσίας και στο ερώτημα του ρόλου της τεχνολογίας στη λατρεία.

3.1. Η λειτουργική και ποιμαντική ζωή κατά την πανδημία

Η πανδημία COVID-19 δημιούργησε πρωτοφανείς θεολογικές προκλήσεις για την Ορθόδοξη Εκκλησία, θέτοντας σε αμφισβήτηση θεμελιώδεις αρχές της εκκλησιαστικής ζωής. Οι υγειονομικοί περιορισμοί αμφισβήτησαν την παραδοσιακή πρακτική της κοινής λατρείας και τις βαθύτερες θεολογικές προϋποθέσεις περί της φύσης της Εκκλησίας ως ευχαριστιακής κοινότητας. Η ενότητα εξετάζει τις διαφορετικές θεολογικές προσεγγίσεις που αναδείχθηκαν σχετικά με τη Θεία Κοινωνία, από την παραδοσιακή άποψη περί του «φαρμάκου αθανασίας» έως τις πιο ορθολογιστικές προσεγγίσεις που αναγνωρίζουν τους φυσικούς νόμους μετάδοσης ασθενειών.

3.1.1 Η συμμετοχή του πιστού στη Θεία Λειτουργία και Ευχαριστία στα χρόνια του ιού

Θεολογικές και εκκλησιολογικές προκλήσεις

Το ερώτημα που τίθεται εδώ αφορά ειδικότερα τη συμμετοχή του πιστού στη Θεία Λειτουργία. Τι σημαίνει συμμετοχή όταν η σωματική παρουσία στη σύναξη περιορίζεται ή καταργείται; Και ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη μυστηριακή πραγματικότητα της Ευχαριστίας και στους φυσικούς όρους μέσα στους οποίους τελείται; Στη συνέχεια εξετάζονται διαδοχικά η ουσία της λατρευτικής συμμετοχής, το επίμαχο ζήτημα της Θείας Κοινωνίας και η σημασία της σωματικής παρουσίας ως συστατικού στοιχείου της σύναξης.

Η ουσία της συμμετοχής στη λατρευτική σύναξη

Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατανοεί τον εαυτό της πρωτίστως ως ευχαριστιακή κοινότητα, όπου η Θεία Λειτουργία είναι το κέντρο της εκκλησιαστικής ζωής. Όπως τονίζει ο πρωτοπρεσβύτερος Alexander Schmemann, «η Εκκλησία συνίσταται όταν

προσφέρεται η Θεία Ευχαριστία ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς». Με αυτόν τον τρόπο, η Εκκλησία γίνεται χαρισματική κοινότητα και πραγματική μαρτυρία.[775][776][777]

Ο καθηγητής θεολογίας Σταύρος Γιανγκαζόγλου υπογραμμίζει ότι οι υγειονομικοί περιορισμοί και η στέρηση της λατρείας και της μυστηριακής ζωής που επιβλήθηκαν από την τρέχουσα πανδημία θέτουν μια σειρά θεολογικών και κυρίως εκκλησιολογικών προκλήσεων για την ταυτότητα της Εκκλησίας, η οποία συνδέεται με τον εορτασμό της Ευχαριστίας[778]. Αυτή η πρόκληση είναι ιδιαίτερα οξεία για τις ορθόδοξες κοινότητες, όπου η ευχαριστιακή κοινότητα παίζει ουσιώδη ρόλο[779].

Η φυσική παρουσία στη λατρευτική σύναξη δεν αποτελεί απλώς πρακτική ανάγκη, αλλά θεολογική αναγκαιότητα που συνδέεται με την ίδια τη φύση της Εκκλησίας. Η σωματική συγκέντρωση των πιστών δεν είναι μόνο εξωτερικό χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής ζωής, αλλά εκφράζει τη βαθύτερη θεολογική αλήθεια περί της Εκκλησίας ως σώματος Χριστού[780].

Το ζήτημα της Θείας Κοινωνίας σε συνθήκες πανδημίας

Ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα που ανέκυψαν κατά την πανδημία αφορούσε τη διανομή της Θείας Κοινωνίας με την κοινή λαβίδα[781]. Η παραδοσιακή

---

[775] Σταύρος Γιανγκαζόγλου, «The Church as communion of faith, worship,» *Communion in Crisis: The Church during the COVID-19 Pandemic*, CEC Europe, https://ceceurope.org/cec-theological-reflections-communion-in-crisis-the-church-during-the-covid-19-pandemic (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[776] Ό.π.

[777] Ό.π.

[778] Ό.π.

[779] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021, https://ceceurope.org/cec-theological-reflections-eucharist-and-communion-during-covid-19-pandemic (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[780] Efstathios Kessareas, «Holy Communion in Greek Orthodoxy in the Time of Coronavirus: Ideological Perspectives in Conflict», Religions 14, no. 5 (2023), αρ. άρθρου 647: 1–17, ιδίως 10, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.3390/rel14050647.

[781] Ό.π.

ορθόδοξη πρακτική προβλέπει τη χρήση μίας κοινής λαβίδας για τη διανομή του ευχαριστιακού άρτου και οίνου σε όλους τους κοινωνούντες[782].

Τρεις κύριες θεολογικές προσεγγίσεις αναδείχθηκαν σχετικά με το ζήτημα της Ευχαριστίας κατά την πανδημία:

1. Η παραδοσιακή-θρησκευτική οπτική

Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η Ευχαριστία, ως «φάρμακο αθανασίας» κατά τον Άγιο Ιγνάτιο τον Αντιοχείας, δεν μπορεί να αποτελέσει αιτία μετάδοσης ασθένειας. Ο Αρχιεπίσκοπος Ελπιδοφόρος της Ελληνικής Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Αμερικής διακήρυξε ότι «ως το μυστήριο των μυστηρίων, η Αγία Ευχαριστία δεν είναι απλώς υλικό στοιχείο αλλά το ίδιο το σώμα και αίμα του Κυρίου μας Ιησού Χριστού».[783][784]

Ο Μητροπολίτης Ιωσήφ της Αντιοχειακής Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Βορείου Αμερικής διδάσκει παρομοίως: «Έχουμε δηλώσει κατά τη διάρκεια αυτών των δύσκολων ημερών ότι η Αγία Κοινωνία είναι το φάρμακο αθανασίας, όχι φορέας ασθένειας. Έχουμε επίσης δηλώσει με συνέπεια ότι η μέθοδός μας διανομής των Αγίων Δώρων δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση».[785]

2. Η κοσμική-ορθολογιστική προσέγγιση

Αντιθέτως, άλλοι θεολόγοι υποστήριξαν ότι η Ευχαριστία, παρότι αποτελεί πραγματική παρουσία του Χριστού, εξακολουθεί να υπόκειται στους φυσικούς νόμους όσον αφορά τη μετάδοση ασθενειών. Ο LeMasters αναφέρει ότι ο Αρχιεπίσκοπος Ελπιδοφόρος διέκρινε τις εικόνες, τους σταυρούς και άλλα φυσικά αντικείμενα που ασπάζονται οι πιστοί από την ίδια την Ευχαριστία, αναγνωρίζοντας ότι τα υλικά

---

[782] «Coronavirus Vs. The Church: Orthodox Traditionalists Stand Behind the Holy Spoon,» *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 26 March 2020, https://www.rferl.org/a/coronavirus-vs-the-church-orthodox-traditionalists-stand-behind-the-holy-spoon/30492749.html (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[783] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 116, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[784] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 116, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[785] Ό.π.

στοιχεία που μεταφέρουν ευλογία μετέχουν στη φθαρτή φύση του πεπτωκότος κόσμου.[786][787]

3. Η «Τρίτη Οδός»

Μια τρίτη προσέγγιση επιχείρησε να συνδυάσει τις θεολογικές αρχές με τις πρακτικές ανάγκες της δημόσιας υγείας[788]. Ορισμένοι θεολόγοι πρότειναν εναλλακτικές μεθόδους διανομής της Κοινωνίας, όπως η χρήση μιας βοηθητικής βάσης για τοποθέτηση του ιερού άρτου στο στόμα των πιστών ή η χρήση μίας χρήσεως λαβίδων[789].

Η σωματική παρουσία ως συστατικό στοιχείο της εκκλησιαστικής ευχαριστιακής σύναξης

Η Ορθόδοξη παράδοση υπογραμμίζει την ουσιαστική σημασία της σωματικής παρουσίας στη λατρεία. Η ορθόδοξη λατρεία είναι διακριτικά σωματική και πλούσια σε αισθητηριακή εμπειρία. Περιλαμβάνει «χειρονομίες, εικόνες, ήχους, γεύσεις και αρώματα που, μαζί με τις λέξεις, εκφράζουν τις αλήθειες της πίστης».[790][791][792]

Επισημαίνεται ότι στους περισσότερους Ανατολικούς Ορθόδοξους λαούς, μέχρι πρόσφατα, πολλοί από τους πιστούς δεν κοινωνούσαν σε όλη τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή μέχρι τη λειτουργία της Μεγάλης Πέμπτης. Ωστόσο, υπό τις τρέχουσες συνθήκες της πανδημίας κορωνοϊού, η υποχρεωτική στέρηση από την κοινωνία φαίνεται διαφορετική.[793][794]

Θεολογικές ερμηνείες της κρίσης

---

[786] Kessareas, «Holy Communion in Greek Orthodoxy», 8–10.

[787] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 116, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[788] Kessareas, «Holy Communion in Greek Orthodoxy», 8–9.

[789] «Coronavirus and Communion,» *Public Orthodoxy*, 18 November 2024, https://publicorthodoxy.org/2020/03/14/coronavirus-and-communion/ (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

790 Maria Takala-Roszczenko, «Between Privilege and Exclusion: Orthodox Church Singers Coping with the Covid-19 Lockdown», Archive for the Psychology of Religion 45, no. 2 (Ιούλιος 2023): 210–226, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00846724231158409.

[791] Ό.π.

[792] Ό.π.

[793] Mark Roosien, «Fasting from Communion in a Pandemic», Public Orthodoxy (Orthodox Christian Studies Center, Fordham University), 17 Μαρτίου 2020.

[794] Ό.π.

Η πανδημία προκάλεσε έναν εκτεταμένο θεολογικό διάλογο σχετικά με τη φύση της Εκκλησίας και των μυστηρίων. Σύμφωνα με τον Ρουμάνο ορθόδοξο θεολόγο Cristian Sonea, ο Dumitru Stăniloae έδειξε ότι ο Χριστός είναι παρών στη ζωή της Εκκλησίας με πολλούς τρόπους: στις αναγνώσεις από τις Αγίες Γραφές, στο κήρυγμα, στις προσευχές που διαβάζουν οι ιερείς ή οι διάκονοι, στους ψαλμούς ή στις απαντήσεις των πιστών, στο διάλογο μεταξύ του ιερέα και των πιστών και στη συνέχεια πληρέστερα στην Ευχαριστία[795].

Έτσι, όλοι όσοι είναι παρόντες στη Λειτουργία συμμετέχουν εν μέρει στην κοινωνία του Χριστού, ακόμη και αν δεν λαμβάνουν την Ευχαριστία[796]. Αυτή η θεολογική προσέγγιση προσέφερε μια εναλλακτική κατανόηση της εκκλησιαστικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια των περιορισμών της πανδημίας.

Εκκλησιολογικές προεκτάσεις

Οι προκλήσεις της πανδημίας ανέδειξαν θεμελιώδη εκκλησιολογικά ερωτήματα. Όπως παρατηρεί ο καθηγητής Ιωάννης Καμίνης, «οι πολλές διαμάχες σχετικά με τους περιορισμούς αυτούς εγείρουν το ερώτημα κατά πόσον η λήψη της Αγίας Κοινωνίας και η συμμετοχή στην Ευχαριστία δεν έχει μετατραπεί σε λειτουργία ρουτίνας, μια θρησκευτική υποχρέωση που ξεχνά τον λόγο του Ιησού: «Τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο, καὶ οὐχὶ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον (Μαρκ 2:27)»».[797]

Η έμφαση στη διατήρηση των θρησκευτικών υπηρεσιών χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η υγεία και η ευημερία των ασθενών σίγουρα αντιτίθεται στις απαιτήσεις της μαθητείας[798]. Σημαντικά πρότυπα εντός της Ορθοδοξίας αποτελούν οδηγό για την ενδυνάμωση της πνευματικής ζωής χωρίς συλλογική, μυστηριακή λατρεία[799].

Διαφορετικές ανταποκρίσεις διαφόρων εκκλησιών

Διαφορετικές εκκλησιαστικές κοινότητες αντέδρασαν με διαφορετικούς τρόπους στις πολλές προκλήσεις της πανδημίας[800]. Ορθόδοξες εκκλησίες σε όλο τον

---

[795] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021.

[796] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021.

[797] Ioannis Kaminis, «Eastern Orthodox Church and Covid-19», Theologische Rundschau 86, no. 3-4 (2021): 416, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1628/thr-2021-0024.

[798] Kaminis, «Eastern Orthodox Church and Covid-19», 416.

[799] Ό.π.

[800] Ό.π.

κόσμο περιόρισαν ή απαγόρευσαν τη συμμετοχή των λαϊκών στη Θεία Λειτουργία, καθώς και σε άλλες ακολουθίες, κατά την αρχική έξαρση της πανδημίας[801].

Σε χώρες όπως η Γερμανία και η Αυστρία, όπου οι αρχές απαγόρευσαν την κοινωνία με κοινή λαβίδα, οι επίσκοποι ενέκριναν άλλα μέσα παροχής της Ευχαριστίας στους λαϊκούς στις αρχές της πανδημίας[802]. Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες της Ρωσίας και της Ρουμανίας απαίτησαν ή επέτρεψαν πρακτικές όπως την απολύμανση της κοινής λαβίδας ή τη χρήση μεμονωμένων λαβίδων μίας χρήσης[803].

Ψυχολογικές και πνευματικές επιπτώσεις

Η στέρηση από τη συμμετοχή στη λατρεία και τη μυστηριακή ζωή είχε βαρύτατες ψυχολογικές επιπτώσεις για τους ορθόδοξους πιστούς[804]. Έρευνα που διεξήχθη σε ορθόδοξους ψάλτες στη Φινλανδία αποκάλυψε ότι η απαγόρευση της δημόσιας λατρείας είχε βαθιά ψυχολογική επίδραση, καθώς στέρησε τους συμμετέχοντες όχι μόνο από τους παραδοσιακούς χώρους και δομές λατρείας, αλλά και από τη βαθιά ενσώματη εμπειρία και τη λειτουργική κοινότητα[805].

Ορισμένοι πιστοί εξέφρασαν δυσκολία στο να πιστέψουν ότι οι εκκλησίες θα μπορούσαν ποτέ να κλείσουν, θεωρώντας ότι η θεία παρουσία είναι πάντα διαθέσιμη για τις ανάγκες τους[806].

Συμπεράσματα

Οι θεολογικές και εκκλησιολογικές προκλήσεις που δημιούργησε η πανδημία COVID-19 ανέδειξαν θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με τη φύση της Εκκλησίας, την ουσία της ευχαριστιακής κοινωνίας και τη σημασία της σωματικής παρουσίας στη λατρεία. Παρά τις διαφορές προσέγγισης, η κρίση προσέφερε την ευκαιρία για βαθύτερο θεολογικό προβληματισμό και για την επανεξέταση παραδοσιακών πρακτικών υπό το φως των σύγχρονων προκλήσεων. Η εμπειρία της πανδημίας υπογράμμισε τόσο την κεντρική σημασία της ευχαριστιακής κοινότητας στην

---

[801] Ό.π.

[802] Ό.π.

[803] Ό.π.

[804] Maria Takala-Roszczenko, «Between Privilege and Exclusion: Orthodox Church Singers Coping with the Covid-19 Lockdown», Archive for the Psychology of Religion 45, no. 2 (Ιούλιος 2023): 210–226, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00846724231158409.

[805] Ό.π.

[806] Ό.π.

ορθόδοξη εκκλησιαστική ζωή όσο και την ανάγκη για θεολογική ευελιξία στην αντιμετώπιση των κρίσεων.

3.1.2.Πρακτικές προσαρμογές στη λειτουργική ζωή

Η πανδημία COVID-19 ανάγκασε την Ορθόδοξη Εκκλησία να υιοθετήσει άνευ προηγουμένου πρακτικές προσαρμογές στη λειτουργική ζωή, προκειμένου να συμμορφωθεί με τα υγειονομικά μέτρα και να προστατεύσει την υγεία των πιστών. Αυτές οι προσαρμογές επηρέασαν όλες τις πτυχές της εκκλησιαστικής λατρείας, από τον περιορισμό του αριθμού των παρευρισκομένων μέχρι τις τροποποιήσεις στον τρόπο τέλεσης των μυστηρίων και ακολουθιών.

Περιορισμένος αριθμός πιστών στους ναούς

Μία από τις πρώτες και πιο ορατές προσαρμογές ήταν ο περιορισμός του αριθμού των πιστών που μπορούσαν να παρευρίσκονται στις λειτουργίες. Οι ορθόδοξες εκκλησίες σε όλο τον κόσμο περιόρισαν ή απαγόρευσαν τη συμμετοχή των λαϊκών στη Θεία Λειτουργία, καθώς και σε άλλες ακολουθίες, κατά την αρχική έξαρση της πανδημίας[807].

Η Ελληνική Ορθόδοξη Μητρόπολη Σικάγου καθόρισε να επιτρέπονται πιστοί στο 50% της χωρητικότητας της ενορίας (περίπου 60 άτομα). Σε περίπτωση που συμπληρωθούν τα 60 άτομα, τα επιπλέον μέλη μπορούσαν να συγκεντρωθούν σε μία άλλη αίθουσα, διατηρώντας κοινωνική απόσταση. Παρόμοιες οδηγίες εφαρμόστηκαν και σε άλλες εκκλησίες, όπου οι μάσκες παρέμειναν υποχρεωτικές για ολόκληρη την ακολουθία.[808][809][810]

[807] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 113, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[808] «Parish Directives for Coronavirus (COVID-19),» *Sts. Constantine & Helen Greek Orthodox Church*, https://www.greekorthodoxmansfield.org/news/parish-directives-for-coronavirus-covid-19 (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[809] Ό.π.

[810] Ό.π.

Σε μερικές μικρότερες κοινότητες, οι ακολουθίες πραγματοποιήθηκαν μέσω Zoom[811]. Το κυρίαρχο μοντέλο για τη Μεγάλη Εβδομάδα ήταν η μετατροπή της επίσημης λειτουργίας σε έκδοση αναγνώστη, 60 ή περισσότερων σελίδων, για χρήση από τους ανθρώπους στο σπίτι[812].

Μέτρα αποστασιοποίησης και υγιεινής

Οι ορθόδοξες εκκλησίες εφάρμοσαν εκτεταμένα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης και υγιεινής. Ιδιαίτερα στους πρώτους μήνες της πανδημίας, οι απαγορεύσεις μεγάλων συγκεντρώσεων και οι απαιτήσεις για κοινωνική αποστασιοποίηση προκάλεσαν προκλήσεις στις πρακτικές της λειτουργικής λατρείας.[813]

Διευθέτηση χώρου και κίνηση πιστών

Οι εκκλησίες εφάρμοσαν συγκεκριμένα μέτρα για τη διατήρηση της κοινωνικής αποστασιοποίησης. Κάθε δεύτερος πάγκος ή κλεινόταν με σχοινί ή κάθε δεύτερο κάθισμα παρέμεινε κενό έτσι ώστε να απέχουν τουλάχιστον δύο μέτρα όταν βρίσκονται στη σειρά για να λάβουν Θεία Κοινωνία ή Αντίδωρο. Οι διάδρομοι σημειώθηκαν ως μονής κατεύθυνσης και τα καθίσματα τοποθετήθηκαν σε διαστήματα δύο περίπου μέτρων.[814][815][816]

Μέτρα υγιεινής και καθαρισμού

Η χρήση αντισηπτικού χεριών κατέστη υποχρεωτική κατά την είσοδο στην εκκλησία. Οι ιερείς και οι βοηθοί έπρεπε να πλένουν τα χέρια τους διεξοδικά κατά τη διάρκεια της λειτουργίας. Στη Βρετανική Ορθόδοξη Εκκλησία, αντί για απλώς

---

[811] Nicholas Denysenko, «COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform: What's Possible?», Pray Tell Blog, 1 May 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://praytellblog.com/index.php/2020/05/01/covid-19-and-orthodox-liturgical-reform-whats-possible/.

[812] Ό.π.

[813] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 114, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[814] «COVID-19,» *Annunciation Greek Orthodox Church*, https://www.annunciationdover.org/about/covid-19 (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[815] Denysenko, «COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform».

[816] «COVID-19,» *Annunciation Greek Orthodox Church*.

συμβολική ράντιση νερού στις άκρες των δακτύλων του τελούντος, γινόταν ένα κανονικό σε ένα μεγάλο μπολ πλύσιμο χεριών με νερό και σαπούνι.[817][818]

Τα ιερά σκεύη που χρησιμοποιούνται κατά τη Θεία Λειτουργία έπρεπε να αφαιρούνται και να πλένονται ξεχωριστά με σαπούνι και νερό πριν στεγνώνουν με καθαρή πετσέτα, τόσο πριν την έναρξη της Λειτουργίας όσο και μετά[819].

Τροποποιήσεις στον τρόπο τέλεσης των μυστηρίων και ακολουθιών

Αλλαγές στη μετάδοση της Θείας Κοινωνίας

Όσον αφορά στον τρόπο παροχής της κοινωνίας στην Ορθόδοξη Εκκλησία, αυτό έγινε σημείο διαμάχης[820]. Με διαφορετικές συχνότητες, κατά τη Θεία Λειτουργία, οι ορθόδοξοι λαϊκοί λαμβάνουν το σώμα και αίμα Χριστού από μια λαβίδα που ο ιερέας ή ο διάκονος χρησιμοποιεί για να τοποθετήσει την κοινωνία στο στόμα τους[821].

Νωρίς στην πανδημία, ορισμένες Εκκλησίες αντικατέστησαν την κοινή λαβίδα με μίας χρήσεως ατομικές λαβίδες ή απαίτησαν την απολύμανση της λαβίδας μετά τη χρήση της από κάθε κοινωνούντα[822]. Άλλοι έδωσαν οδηγίες στους λαϊκούς να ανοίξουν το στόμα τους όσο το δυνατόν περισσότερο ώστε ο κλήρος να μπορεί να διαχειριστεί την κοινωνία χωρίς η λαβίδα να αγγίζει τη γλώσσα ή άλλα μέρη του στόματος[823].

---

[817] Denysenko, «COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform».

[818] «GUIDANCE NOTES FOR BRITISH ORTHODOX CHURCHES ON UPHOLDING HEALTH ISSUES DURING THE CURRENT COVID-19 PANDEMIC,» *The British Orthodox Church*, 13 March 2020, https://britishorthodox.org/6561/guidance-notes-for-british-orthodox-churches-on-upholding-health-issues-during-the-current-covid-19-pandemic/ (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[819] Ό.π.

[820] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 115, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[821] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 115, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[822] Ό.π.

[823] Ό.π.

Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία επέτρεψε την απολύμανση της λαβίδας σε αλκοολικό διάλυμα μετά από κάθε κοινωνία, η Ρουμανική Πατριαρχία επέτρεψε στους λαϊκούς να φέρνουν τις δικές τους λαβίδες από το σπίτι, και η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ουκρανίας ευλόγησε τη λήψη κοινωνίας μέσω εμβάπτισης του άρτου[824].

Περιορισμοί στον ασπασμό εικόνων και ιερών αντικειμένων

Μια από τις πρώτες προσαρμογές περιελάμβανε εκκλήσεις για καθαρισμό εικόνων και σκευών και αποχή από το άγγιγμα μεταξύ τους, συμπεριλαμβανομένου του ασπασμού του χεριού του ιερέα και των εικόνων[825].

Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία κάλεσε τους πιστούς να απέχουν από τον ασπασμού του σταυρού στο τέλος των ακολουθιών και να απολυμαίνει τακτικά τις θρησκευτικές εικόνες.[826]

Συνέστησε επίσης τη διατήρηση καλού αερισμού στους ναούς και την αποφυγή της προσφοράς του χεριού των ιερέων για ασπασμό. Επίσης να λαμβάνονται μέτρα κατά την τέλεση του βαπτίσματος.[827][828]

Προσαρμογές στις λειτουργικές χειρονομίες

Οι λειτουργικές οδηγίες πρότειναν ότι οι άνθρωποι υποκλίνονται στις εικόνες και μεταξύ τους με σεβασμό[829]. Όταν η προτιμώμενη τελετουργική χειρονομία δεν μπορεί να εκτελεστεί, οι άνθρωποι μπορούν να υιοθετήσουν μια άλλη χειρονομία για να εκφράσουν τον ίδιο σεβασμό προς τους Αγίους[830]. Η υπόκλιση είναι εξίσου σεβαστή με τον ασπασμό[831].

[824] Denysenko, «COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform».

[825] Ό.π.

[826] «Russia's Orthodox Church tells staff to disinfect icons amid virus fears,» *Reuters*, 17 March 2020, https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-russia-church/russias-orthodox-church-tells-staff-to-disinfect-icons-amid-virus-fears-idUSKBN2142VO (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[827] Ό.π.

[828] Ό.π.

[829] Denysenko, «COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform».

[830] Ό.π.

[831] Ό.π.

Στα συλλείτουργα, ο «Ασπασμός Ειρήνης» γινόταν μέσω υπόκλισης μεταξύ τους. Σε ενορίες όπου οι λαϊκοί ανταλλάσσουν τον «Ασπασμό Ειρήνης», αποφεύγουν την επαφή μέσω υπόκλισης μεταξύ τους.[832][833]

Προσαρμογές στα μυστήρια

Βάπτισμα και Χρίσμα

Οι επίσημες οδηγίες δείχνουν ότι η τέλεση του Βαπτίσματος προσαρμόστηκε διαφορετικά ανά εκκλησιαστική περιφέρεια. Η Μητρόπολη Σαν Φρανσίσκο όρισε στις 17 Μαρτίου 2020 ότι τα βαπτίσματα έπρεπε να αναβάλλονται, εκτός επειγόντων περιστατικών,[834] ενώ η Μητρόπολη Σικάγου εξέδωσε ειδικές οδηγίες και λειτουργικές ρυθμίσεις για την ασφαλή τέλεση των μυστηρίων Βαπτίσματος και Χρίσματος.[835]

Εξομολόγηση

Πολλές οδηγίες επέτρεψαν στους ιερείς να τελούν εξομολογήσεις μέσω τηλεφώνου και τηλεδιάσκεψης, και να ολοκληρώνουν το τελετουργικό εξ αποστάσεως, χωρίς να βάζουν τα χέρια τους στο κεφάλι του μετανοούντος ενώ απαγγέλλουν την προσευχή. Αυτή η προσαρμογή της εξομολόγησης έδειχνε ότι οι αμαρτίες μπορούν να συγχωρεθούν και οι μετανοούντες να αποκατασταθούν στην Εκκλησία ενώ ο μετανοών και ο εξομολόγος βρίσκονται σε δύο διαφορετικά μέρη.[836][837]

Η επίθεση των χειρών (χειροθεσία) είναι μια παραδοσιακή χειρονομία στη χριστιανική λατρεία που φέρει βαθιά συμβολική και θεολογική σημασία. Παραδοσιακά η επίθεση των χειρών (χειροθεσία) συμβολίζει την μετάδοση της θείας χάρης, την ευλογία και τον καθαγιασμό, την σύνδεση μεταξύ κληρικού και πιστού και την φυσική επιβεβαίωση της πνευματικής πράξης. Το πετραχήλι επίσης συμβολίζει την προστασία

---

[832] «Directives to be followed by the Clergy dealing with Covid-19 (Coronavirus),» *Greek Orthodox Archdiocese of America*, https://www.goarch.org/-/directives-covid-19 (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[833] Ό.π.

[834] Greek Orthodox Metropolis of San Francisco, «Message from Metropolitan Gerasimos on the Coronavirus Pandemic», 17 March 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://sanfran.goarch.org/news/message-from-metropolitan-gerasimos-on-the-coronavirus-pandemic.

[835] Greek Orthodox Metropolis of Chicago, «New Directives and Special Rubrics for Celebrating the Sacraments of Baptism, Chrismation and Marriage», ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://chicago.goarch.org/new-directives-and-special-rubrics-for-celebrating-the-sacraments-of-baptism-chrismation-and-marriage/.

[836] Denysenko, «COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform».

[837] Ό.π.

και την αγκαλιά της Εκκλησίας, δημιουργεί «ιερό χώρο» απορρήτου και ασφάλειας. Στην θεολογική του διάσταση **τ**ο πετραχήλι «σκεπάζει» τη ντροπή του αμαρτωλού, εκφράζει τη θεία συμπόνια και συγχώρεση και μεταφέρει την ευλογία και τη χάρη του μυστηρίου[838]

Στην εξομολόγηση με το πετραχήλι συγκεκριμένα επισφραγίζεται η συγχώρηση και ολοκληρώνεται το μυστήριο. Επίσης αποτελεί έκφραση της πατρικής αγκαλιάς της Εκκλησίας και αναδεικνύει την φυσική επαφή ως σημείο αποκατάστασης. Στην εξ αποστάσεως τέλεση του μυστηρίου παρέχεται στήριξη μόνο στον προφορικό λόγο.

Θεολογικές ερωτήσεις που προκύπτουν είναι λοιπόν αν: Είναι η φυσική επαφή απαραίτητη για την έγκυρη συγχώρεση; Μπορεί η χάρη να μεταδοθεί χωρίς σωματική παρουσία; Ποιος είναι ο ρόλος της υλικότητας στα μυστήρια;

Η πανδημία ανάγκασε την Εκκλησία να εξετάσει αν το ουσιώδες της εξομολόγησης έγκειται στη φυσική χειρονομία ή στην πνευματική πραγματικότητα της μετάνοιας και συγχώρεσης. Ενώ λύνεται η προσβασιμότητα για άτομα με κινητικές δυσκολίες ή γεωγραφικούς περιορισμούς παραμένει μετέωρη η διατήρηση του απορρήτου της εξομολόγησης και φυσικά *παραμένει* η μελλοντική χρήση αυτών των μεθόδων πέρα από την πανδημία[839]

Ειδικές περιπτώσεις και εξαιρέσεις

Συνέχιση λειτουργικής ζωής με μικρές συνάξεις

Το κυρίαρχο μοντέλο για τη διατήρηση της λειτουργικής ζωής ήταν η «μικρή σύναξη» των Θείων Λειτουργιών τις Κυριακές κατά τη διάρκεια του lockdown. Σε αντίθεση με τη λατινική πρακτική, οι βυζαντινές ακολουθίες δεν μπορούν να τελεστούν χωρίς σύναξη. Αυτές μεταδίδονταν ζωντανά και οι πιστοί είχαν την δυνατότητα να έρθουν στην εκκλησία το απόγευμα της Κυριακής για προσωπική προσευχή.[840][841]

Ιδιαίτερα αυστηρά μέτρα

---

[838] Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου. *Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία*. Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), 2004.

[839] Ό.π.

[840] Denysenko, «COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform».

[841] Ό.π.

Ο Μητροπολίτης Ιωσήφ της Αντιοχειανής Ορθόδοξης Χριστιανικής Αρχιεπισκοπής Βορείου Αμερικής επικαλέστηκε το αρχαίο παράδειγμα Παλαιστίνιων μοναχών που περνούσαν κάθε Σαρακοστή μόνοι στην έρημο Σινά και απείχαν από την Ευχαριστία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου προκειμένου να εμπνεύσουν πιστούς που δεν μπορούσαν πλέον να παρακολουθήσουν τη Θεία Λειτουργία λόγω απαγορεύσεων κοινωνικών συγκεντρώσεων[842].

Προκλήσεις και αντιστάσεις

Παρά τις προσπάθειες προσαρμογής, υπήρξαν καίριες προκλήσεις και αντιστάσεις. Πολλοί ορθόδοξοι ηγέτες αρχικά αρνήθηκαν να αλλάξουν τη μέθοδο διανομής της θείας κοινωνίας, και ισχυρίστηκαν ότι ήταν αδύνατο για τους κοινωνούντες να αρρωστήσουν όταν λαμβάνουν το φάρμακο αθανασίας και ενθάρρυναν τη χρήση πολλαπλών λαβίδων. Όπως αναμενόταν, αυτή η πρόταση προκάλεσε άμεση καταδίκη από μερίδα του ποιμνίου, που έβλεπαν τη σύσταση αυτή ως ισοδύναμη με αποστασία.[843][844][845]

Συμπεράσματα

Οι πρακτικές προσαρμογές που υιοθετήθηκαν κατά την πανδημία COVID-19 απέδειξαν ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία, παρά τη βαθιά της προσκόλληση στην παράδοση, μπορεί να προσαρμοστεί σε εξαιρετικές περιστάσεις διατηρώντας ταυτόχρονα την ουσία της λειτουργικής ζωής. Αυτές οι αλλαγές, από τους περιορισμούς στον αριθμό των πιστών μέχρι τις τροποποιήσεις στα μυστήρια, αντανακλούν μια προσπάθεια ισορροπίας μεταξύ της θεολογικής ακεραιότητας και της δημόσιας υγείας. Η εμπειρία αυτή παρέχει σημαντικά διδάγματα για το πώς η Εκκλησία μπορεί να οικονομεί σε μελλοντικές κρίσεις διατηρώντας τη λειτουργική της ταυτότητα.

---

[842] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 114, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[843] Denysenko, «COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform».

[844] «COVID's Toll on the Orthodox Christian Church,» *Commonweal Magazine*, 24 December 2020, https://www.commonwealmagazine.org/covids-toll-orthodox-christian-church (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

[845] «COVID's Toll on the Orthodox Christian Church,» *Commonweal Magazine*, 24 December 2020, https://www.commonwealmagazine.org/covids-toll-orthodox-christian-church (ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025).

3.1.3. Ψυχολογικές και πνευματικές επιπτώσεις

Εισαγωγή

Οι περιοριστικές διατάξεις που επιβλήθηκαν κατά την πανδημία COVID-19 για την προστασία της δημόσιας υγείας είχαν βαρύτατες ψυχολογικές και πνευματικές επιπτώσεις στους πιστούς της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η αναγκαστική απουσία από την εκκλησιαστική κοινότητα, η διακοπή των συνήθων λατρευτικών πρακτικών και ο περιορισμός της πρόσβασης στα μυστήρια δημιούργησαν μια νέα πραγματικότητα που επηρέασε βαθιά την πνευματική ζωή των πιστών.

Βίωμα της απουσίας από την εκκλησιαστική κοινότητα

Η κοινωνική διάσταση της λατρείας

Η πανδημία ανέδειξε τη σημασία της κοινωνικής διάστασης της λατρείας για τους Ορθόδοξους πιστούς. Όπως επισημαίνει ο αναπληρωτής καθηγητής Χρήστος Τσιρώνης, «οι πιστοί διατηρούν μια αναφορά σε αυτό που αδυνατούν προσωρινά να συμμετέχουν, επενδύουν τη συναισθηματική και κοινωνική ανάγκη τους οπτικοακουστικά και διατηρούν κάποιον δεσμό με την κανονικότητα της ζωής τους».[846]

Η αναγκαστική απομόνωση από την εκκλησιαστική κοινότητα προκάλεσε έντονα συναισθήματα στέρησης. Σύμφωνα με την ερευνητική βιβλιογραφία, «η απουσία δια ζώσης κοινωνικής επαφής» αποτελεί βασικό παράγοντα που συμβάλλει στην ψυχολογική δυσφορία. Για τους εκκλησιαζόμενους, αυτή η απώλεια αφορούσε όχι μόνο την κοινωνική επαφή, αλλά και τη συμμετοχή σε μια λατρευτική κοινότητα που νοηματοδοτεί την ύπαρξή τους.[847]

Η αντίδραση των πιστών στον εκκλησιαστικό περιορισμό

---

[846] «Η χρήση των social media από την εκκλησία, στην εποχή του COVID-19», Μακεδονία της Κυριακής, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.makthes.gr/h-khrisi-ton-social-media-apo-tin-ekklisia-stin-epokhi-toy-covid-19-377283.

[847] «Οι ψυχολογικές επιπτώσεις του COVID-19 στους φοιτητές», ΟΜΙΛΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ, 18 Μαρτίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://odeth.eu/%CE%BF%CE%B9-%CF%88%CF%85%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%80%CF%84%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-covid-19-%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82/.

Μία χαρακτηριστική φωνή του εκκλησιαστικού διαδικτύου παρουσίασε τα περιοριστικά μέτρα ως ουσιαστικό «κλείσιμο των εκκλησιών» και ως στέρηση της ελευθερίας της πίστεως και της μετοχής στη λατρευτική ζωή. Η μαρτυρία αυτή δεν αποτελεί μετρήσιμη αποτύπωση της στάσης του συνόλου των πιστών· τεκμηριώνει όμως την ένταση με την οποία μέρος του δημόσιου εκκλησιαστικού λόγου βίωσε τη στέρηση της λατρευτικής σύναξης.[848]

Χαρακτηριστικό της ψυχολογικής κατάστασης των πιστών είναι το γεγονός ότι «μετά το άνοιγμα των εκκλησιών, χιλιάδες πιστοί σε όλη την χώρα έσπευσαν να μεταλάβουν». Αυτή η μαζική προσέλευση υποδηλώνει την ένταση της πνευματικής ανάγκης που είχε συσσωρευτεί κατά την περίοδο του περιορισμού.[849]

Η ερμηνεία της κρίσης από πνευματικής σκοπιάς

Μερικοί κληρικοί και πιστοί ερμήνευσαν τα περιοριστικά μέτρα μέσα από θεολογικό πρίσμα. Όπως διατύπωσε ένας κληρικός: «Τί εἶναι αὐτό τό πρᾶγμα; Ὅταν τό Πάσχα ὁ πιστός προσέρχεται στήν Ἐκκλησία γιά ν' ἀκούσει τό· 'θανάτῳ θάνατον πατῆσας', ὅταν προσέρχεται ὅλο τόν χρόνο στήν Ἐκκλησία καί μεταλαμβάνει Σῶμα καί Αἷμα Χριστοῦ 'εἰς ἴασιν ψυχῆς καί σώματος', αὐτό δέν ἀνατρέπει αὐτήν τήν βασική, τήν θεμελιώδη λογική τῆς Χριστιανοσύνης»;[850]

Αντιδράσεις και προσαρμογή των πιστών

Ψυχολογικές επιπτώσεις του εγκλεισμού

Η πανδημία προκάλεσε ευρύτερες ψυχολογικές επιπτώσεις στον πληθυσμό. Όπως επισημαίνουν οι ειδικοί, «η κατάθλιψη προκύπτει από μια σύνθετη αλληλεπίδραση κοινωνικών, ψυχολογικών και βιολογικών παραγόντων. Οι άνθρωποι

---

[848] «Η κυβέρνηση Μητσοτάκη κλείνει τις εκκλησίες», Ενωμένη Ρωμηοσύνη, 1 Νοεμβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://enromiosini.gr/arthrografia/%CE%B7-%CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%83%CE%BF%CF%84%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B5%CE%B9-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%B5%CE%BA%CE%BA/.

[849] «Θεία Κοινωνία: Οι πιστοί δεν φοβούνται τον COVID-19», Euronews, 31 Μαΐου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://gr.euronews.com/2020/05/29/theia-koinonia-oi-pistoi-den-fovountai-ton-covid-19.

[850] «Νέα συνέντευξη του Καθηγητή κ. Χατζητόλιου Απόστολου», ΧΩΡΑ ΤΟΥ ΑΧΩΡΗΤΟΥ, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://choratouaxoritou.gr/?p=98208.

που έχουν υποστεί ψυχολογική πίεση λόγω διαφόρων συνθηκών είναι πιο πιθανό να αναπτύξουν κατάθλιψη».[851]

Συγκεκριμένα για τους πιστούς, η απομόνωση από τη λατρευτική κοινότητα αποτέλεσε έναν επιπλέον στρεσογόνο παράγοντα. Η «κοινωνική απομόνωση» και ο «περιορισμός στις συναθροίσεις» αναφέρονται μεταξύ των κύριων αιτιών που «παίζουν ρόλο» στην ψυχική επιβάρυνση.[852]

Στρατηγικές προσαρμογής

Οι πιστοί ανέπτυξαν διάφορες στρατηγικές για να αντιμετωπίσουν την πνευματική στέρηση. Μια κεντρική στρατηγική ήταν η στροφή προς την ψηφιακή συμμετοχή. Η «χρήση των νέων τεχνολογιών από την πλευρά της ορθόδοξης εκκλησίας» προσέφερε στους πιστούς τη δυνατότητα να «διατηρούν μια αναφορά σε αυτό που αδυνατούν προσωρινά να συμμετέχουν».[853]

Παράλληλα, αναβιώθηκαν παραδοσιακές μορφές ατομικής λατρείας και προσευχής. Η πνευματική άσκηση στο σπίτι έγινε πιο έντονη για πολλούς πιστούς, οι οποίοι αναζήτησαν εναλλακτικούς τρόπους να διατηρήσουν τη σχέση τους με το θείο.

Η αντιμετώπιση της αβεβαιότητας

Ένα κεντρικό ζήτημα που αντιμετώπισαν οι πιστοί ήταν η διαχείριση της αβεβαιότητας σχετικά με τη διάρκεια των περιορισμών. Όπως επισημαίνεται, «το άγχος είναι απόρροια της αβεβαιότητας». Για τους πιστούς, αυτή η αβεβαιότητα αφορούσε όχι μόνο την υγεία και την οικονομική κατάσταση, αλλά και τη δυνατότητα επανένωσης με την εκκλησιαστική κοινότητα.[854]

---

[851] «Η κατάθλιψη στο χρόνο της πανδημίας», Νοσοκομείο ΥΓΕΙΑ, 21 Ιανουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.hygeia.gr/i-katathlipsi-sto-chrono-tis-pandimias/.

[852] «Οι ψυχολογικές επιπτώσεις του κορωνοϊού στους νέους», Vita.gr, 20 Δεκεμβρίου 2022, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.vita.gr/2020/08/16/ygeia/oi-psyxologikes-epiptoseis-tou-koronaiou-stous-neous/.

[853] «Η χρήση των social media από την εκκλησία, στην εποχή του COVID-19», Μακεδονία της Κυριακής, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.makthes.gr/h-khrisi-ton-social-media-apo-tin-ekklisia-stin-epokhi-toy-covid-19-377283.

[854] «Οι ψυχολογικές επιπτώσεις του COVID-19 στους φοιτητές», ΟΜΙΛΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ, 18 Μαρτίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://odeth.eu/%CE%BF%CE%B9-%CF%88%CF%85%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-

Επιπτώσεις στην πνευματική ζωή και την άσκηση των πιστών

Μεταβολές στις πνευματικές πρακτικές

Οι περιορισμοί οδήγησαν σε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο άσκησης της πίστης. Όπως διαπιστώνεται σε σχετική μελέτη, «τα πάντα αναθεωρούνται» και «οι ενδοοικογενειακές και κοινωνικές ακόμη σχέσεις διέρχονται τη δική τους κρίση». Αυτή η ευρύτερη κοινωνική αναθεώρηση επηρέασε και τον τρόπο που οι πιστοί αντιλαμβάνονταν και ασκούσαν τη θρησκεία τους.[855]

Πολλοί πιστοί ανακάλυψαν νέες διαστάσεις της προσωπικής προσευχής και της ατομικής πνευματικής άσκησης. Η νηστεία, η προσευχή και η μελέτη θρησκευτικών κειμένων απέκτησαν νέα σημασία ως μέσα διατήρησης της πνευματικής συνοχής.

Η θεολογική ερμηνεία της δοκιμασίας

Ορισμένοι θεολόγοι, όπως ο καθηγητής Γ. Μαρτζέλος (ΑΠΘ, 2021)[856], ο Μητροπολίτης Ιερόθεος Βλάχος (2020)[857] και ο Μητροπολίτης Κορέας Αμβρόσιος (2020)[858], ερμήνευσαν την πανδημία ως πνευματική δοκιμασία. Σε σχετικό δημοσίευμα επισημαίνεται, «η πνευματική ζωή δεν συνίσταται στο να απολαμβάνουμε ειρήνη και παρηγοριά· σημαίνει και τον πνευματικό σταυρό, δηλαδή να φέρουμε με γαλήνη τη στέρηση της παρηγοριάς»[859].

Αυτή η προσέγγιση βοήθησε πολλούς πιστούς να ερμηνεύσουν τη στέρηση από τη λατρευτική κοινότητα όχι ως αποτυχία ή τιμωρία, αλλά ως ευκαιρία για βαθύτερη πνευματική άσκηση και εσωτερίκευση της πίστης.

%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%80%CF%84%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-covid-19-%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82/.

[855] «Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid-19», Ελεύθερος Τύπος, 17 Δεκεμβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://eleftherostypos.gr/ellada/678167-i-orthodoxi-ekklisia-kai-i-pandimia-tou-covid-19.

[856] Μαρτζέλος, Γεώργιος. «Θεολογική Ερμηνεία Σύγχρονων Κρίσεων.» Θεολογία 85, no. 2 (2021): 45-67.

[857] Βλάχος, Ιεροθέος. Πνευματικές Διαστάσεις της Κρίσης. Αθήνα: Εκδόσεις Παρεκβολαί, 2020.

[858] Μητροπολίτης Κορέας Αμβρόσιος

Θεο-εγκατάλειψη και το «ουράνιο επιτίμιο» του COVID-19 Πεμπτουσια 26.12.20.

[859] «Η πνευματική ζωή δεν συνίσταται στο να απολαμβάνουμε ειρήνη και παρηγοριά», ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE, 16 Φεβρουαρίου 2022, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.ekklisiaonline.gr/eipan/i-pnevmatiki-zoi-den-synistate-sto-na-apolamvanoume-irini-ke-parigoria/.

Οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις

Η εμπειρία της πανδημίας άφησε μόνιμα ίχνη στην πνευματική ζωή των πιστών. Πολλοί ανέπτυξαν μεγαλύτερη εκτίμηση για τη σημασία της κοινότητας και της συλλογικής λατρείας. Παράλληλα, άλλοι ανακάλυψαν τη δύναμη της ατομικής πνευματικής άσκησης και διατήρησαν αυτές τις πρακτικές και μετά την επάνοδο στην κανονικότητα.

Η εκκλησιαστική ηγεσία αναγνώρισε την ανάγκη για νέες μορφές ποιμαντικής φροντίδας που να λαμβάνουν υπόψη τις ψυχολογικές και πνευματικές επιπτώσεις της κρίσης. Όπως υπογραμμίζεται, «ο μόνος σταθερός πνευματικός παράγοντας, ο οποίος μπορεί να συμβάλει και να παράσχει μία ελπίδα προς τον άνθρωπο φαίνεται ότι θα είναι η Εκκλησία».[860]

Συμπεράσματα

Οι ψυχολογικές και πνευματικές επιπτώσεις των περιοριστικών μέτρων κατά την πανδημία COVID-19 στους πιστούς της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν βαθιές και πολυδιάστατες. Η απουσία από την εκκλησιαστική κοινότητα προκάλεσε έντονα συναισθήματα στέρησης και αβεβαιότητας, τα οποία αντιμετωπίστηκαν με διάφορες στρατηγικές προσαρμογής.

Παρόλα αυτά, η κρίση λειτούργησε και ως καταλύτης για την ανανέωση και τον εμπλουτισμό της πνευματικής ζωής. Πολλοί πιστοί ανακάλυψαν νέες διαστάσεις της πίστης τους και ανέπτυξαν μεγαλύτερη αυτονομία στην πνευματική τους άσκηση. Η εμπειρία αυτή ανέδειξε τόσο τη σημασία της κοινοτικής διάστασης της λατρείας όσο και τη δύναμη της προσωπικής πνευματικής άσκησης στην αντιμετώπιση των κρίσεων.

3.1.4. Ποιμαντικές προσεγγίσεις και καθοδήγηση

Εισαγωγή

Η πανδημία COVID-19 δημιούργησε πρωτοφανείς προκλήσεις για την ποιμαντική διακονία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι κληρικοί κλήθηκαν να ανανεώσουν τις μεθόδους τους, να αναπτύξουν εναλλακτικούς τρόπους ποιμαντικής

[860] «Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid-19», Ελεύθερος Τύπος, 17 Δεκεμβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://eleftherostypos.gr/ellada/678167-i-orthodoxi-ekklisia-kai-i-pandimia-tou-covid-19.

φροντίδας και να στηρίξουν πνευματικά τους πιστούς σε έναν χρόνο πρωτόγνωρων περιορισμών. Η παρούσα ενότητα εξετάζει τον ρόλο του κλήρου στη στήριξη των πιστών, τις νέες μορφές ποιμαντικής προσέγγισης που αναπτύχθηκαν και την κατ' οίκον πνευματική άσκηση που προωθήθηκε.

Ο ρόλος του κλήρου στη στήριξη των πιστών

Η προσαρμογή της ποιμαντικής διακονίας

Κατά την περίοδο της πανδημίας, «για περισσότερο από 15 μήνες η ποιμαντική διακονία των πιστών βρέθηκε να ασκείται σχεδόν αποκλειστικά με διάφορους διαδικτυακούς τρόπους, παρά το γεγονός του αρχικού αιφνιδιασμού». Αυτή η ραγδαία μετάβαση απαίτησε από τους κληρικούς να αναπτύξουν νέες δεξιότητες και να προσαρμόσουν τις παραδοσιακές μεθόδους τους στις νέες συνθήκες.[861]

Οι κληρικοί και λαϊκοί «με πολύ φιλότιμο και βαθιά συναίσθηση ευθύνης, ανέλαβαν πρωτοβουλίες για μια ιδιότυπη, και πιστεύομε προσωρινή, ποιμαντική προσέγγιση». Αυτή η προσπάθεια είχε ως στόχο να διατηρηθεί «μία υποτυπώδη αρχικά επικοινωνία με τους νέους και τις οικογένειες γενικότερα, ασκώντας πρωτίστως το έργο της κατήχησης».[862][863]

Ποιμαντική φροντίδα σε συνθήκες κινδύνου

Η παράδοση της Εκκλησίας στην αντιμετώπιση μεταδοτικών ασθενειών παρείχε το θεολογικό πλαίσιο για τη συνέχιση της ποιμαντικής φροντίδας. Όπως επισημαίνεται, «ο Μ. Βασίλειος δίδασκε ότι τους λεπρούς δεν πρέπει να τους εγκαταλείπουμε, αλλά να τους φροντίζουμε, δίδοντας μάλιστα ο ίδιος το παράδειγμα, αφού τους άλειφε με τα χέρια του, αψηφώντας τον κίνδυνο της μετάδοσης».[864]

---

[861] «Η ποιμαντική διακονία της νεότητας και της οικογένειας μετά την πανδημία», Απαρχή, 10 Οκτωβρίου 2022, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://aparchi.gr/2021/05/20/poimantiki-diakonia-tis-neotitas-meta-tin-pandimia/.

[862] Ό.π.

[863] Ό.π.

[864] «Ποιμαντική φροντίδα σε ημέρες πανδημίας - Ασύνετο ρίσκο ή θεϊκό βάλσαμο;», Ο Άρχων, 25 Αυγούστου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://arxon.gr/2020/08/poimantiki-frontida-se-imeres-pandimias-asyneto-risko-i-theiko-valsamo/.

Αυτή η πατερική διδασκαλία «έβρισκε ανταπόκριση στον πιστό λαό και έτσι αρκετοί ήταν αυτοί που φρόντιζαν ποιμαντικά και περιέθαλπαν με αφοβία, ασθενείς, φορείς μεταδοτικών ασθενειών». Παράλληλα, υπογραμμίζεται ότι «η ποιμαντική φροντίδα αναφέρεται άμεσα στον συνάνθρωπο».[865][866]

Η εξισορρόπηση πίστης και επιστήμης

Οι κληρικοί κλήθηκαν να διαχειριστούν την ένταση ανάμεσα στη λατρευτική παράδοση και στις επιστημονικές συστάσεις. Στον εκκλησιαστικό λόγο της περιόδου η συμμόρφωση με τα μέτρα παρουσιάστηκε ως άσκηση υπακοής και ως υπέρβαση της ατομικής επιθυμίας χάριν του άλλου — επιχείρημα που μετέθετε το ζήτημα από το πεδίο της σύγκρουσης πίστης και επιστήμης σε εκείνο της εκκλησιαστικής ευθύνης.[867]

Εναλλακτικοί τρόποι ποιμαντικής φροντίδας

Η αξιοποίηση της τεχνολογίας

Η πανδημία επιτάχυνε την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών για την ποιμαντική διακονία. Αναπτύχθηκαν διαδικτυακές κατηχήσεις, συζητήσεις μέσω κοινωνικών δικτύων και τηλεδιασκέψεις για πνευματική καθοδήγηση. Αυτές οι νέες μέθοδοι επέτρεψαν στους κληρικούς να διατηρήσουν επαφή με τους πιστούς παρά τους περιορισμούς.

Συλλογικές πρωτοβουλίες προσευχής

Αναπτύχθηκαν συλλογικές πρωτοβουλίες προσευχής που στόχευαν στη δημιουργία πνευματικής κοινότητας παρά τη φυσική απόσταση. Χαρακτηριστική είναι η πρωτοβουλία για «κατ' οίκον κοινή προσευχή για τον COVID-19», όπου προτρέπονταν οι πιστοί να ενώνουν «όλοι τις προσευχές μας προς τον 'Κύριο των Δυνάμεων' ζητώντας το έλεός Του για την προστασία όλου του κόσμου από την πανδημία του COVID-19».[868]

---

[865] «Ποιμαντική φροντίδα σε ημέρες πανδημίας - Ασύνετο ρίσκο ή θεϊκό βάλσαμο;», Ο Άρχων, 25 Αυγούστου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://arxon.gr/2020/08/poimantiki-frontida-se-imeres-pandimias-asyneto-risko-i-theiko-valsamo/.

[866] Ό.π.

[867] Ό.π.

[868] «Κατ᾽ οίκον κοινή Προσευχή για τον COVID-19», Orthodox Korea, 24 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.orthodoxkorea.org/%CE%BA%CE%B1%CF%84%E1%BE%BD-%CE%BF%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CE%BD-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%AE-

Η προσευχή περιλάμβανε συγκεκριμένο τυπικό: «Ας αρχίζουμε την προσευχή μας επαναλαμβάνοντας επί δέκα λεπτά την Προσευχή του Ιησού: Κύριε, Ιησού Χριστέ ελέησέ με!» και στη συνέχεια προσευχή «υπέρ αναπαύσεως των θυμάτων εκ του COVID-19», για τους ασθενείς, τους συγγενείς τους, τους γιατρούς και τους επιστήμονες.[869][870]

Κατ' οίκον πνευματική άσκηση και προσευχή

Η ανανέωση της παράδοσης της κατ' οίκον εκκλησίας

Η πανδημία αναβίωσε την αρχαιοχριστιανική παράδοση της «κατ' οίκον εκκλησίας». Όπως επισημαίνεται, «στις 'κατ' οίκον' εκκλησίες οι πρώτοι χριστιανοί συναθροίζονταν για κοινή προσευχή, για να ακούσουν το κήρυγμα και για τη Θεία Ευχαριστία. Έτσι, ένα κοινό σπίτι μεταβαλλόταν σε τόπο λατρείας του Θεού».[871]

Η Εκκλησία προέτρεψε τους πιστούς να «μεταβάλουν το σπίτι τους σε εκκλησία και από εκεί να λατρέψουν το Θεό με υπομονή και καρτερία, μέχρι να περάσει η μπόρα». Αυτή η προσέγγιση στηρίχθηκε στη διδασκαλία του Χριστού, ο οποίος «όταν μίλησε για την προσευχή, προέτρεψε τους ανθρώπους να κλειστούν στο «ταμιείο» τους, δηλαδή στο πιο εσωτερικό μέρος του σπιτιού τους, και εκεί, σε κλίμα αυτοσυγκέντρωσης και ησυχίας, να προσευχηθούν».[872][873]

Πρακτικές οδηγίες για την κατ' οίκον λατρεία

Οι κληρικοί παρείχαν συγκεκριμένες οδηγίες για την άσκηση της κατ' οίκον λατρείας. «Το άναμμα του καντηλιού, το λιβάνισμα και η προσευχή ήταν σε παλαιότερες εποχές αυτονόητα σε κάθε σπίτι». Αυτές οι πρακτικές αποτελούσαν «ένα σημαντικό κομμάτι της θρησκευτικής μας παράδοσης, που κράτησε ζωντανή την πίστη των ορθοδόξων σε δύσκολους καιρούς».[874][875]

Η εσχατολογική διάσταση της κρίσης

%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B5%CF%85%CF%87%CE%AE-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CE%BD-covid-9-%CE%BA%CE%AC/.

[869] Ό.π.

[870] Ό.π.

[871] «Η κατ' οίκον εκκλησία», ΠΑΤΡΙΣ, 7 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.patris.gr/2020/04/07/i-kat-oikon-ekklisia/.

[872] Ό.π.

[873] Ό.π.

[874] Ό.π.

[875] Ό.π.

Η ποιμαντική καθοδήγηση περιλάμβανε και την εσχατολογική ερμηνεία της κρίσης. Όπως επισημαίνεται, «τώρα ζούμε την ώρα του σταυρού, αλλά η Ανάσταση δεν θα αργήσει». Αυτή η προσέγγιση βοήθησε τους πιστούς να κατανοήσουν τη δοκιμασία μέσα από θεολογικό πρίσμα και να διατηρήσουν την ελπίδα τους.[876]

Προκλήσεις και αντιφάσεις στην ποιμαντική διακονία

Διχογνωμίες εντός του κλήρου

Η πανδημία ανέδειξε διχογνωμίες εντός του κλήρου σχετικά με την αντιμετώπιση της κρίσης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, κληρικοί «φέρονται να «απειλούν» πιστούς πως στην περίπτωση που εμβολιαστούν κατά του κορωνοϊού θα τους αρνηθούν τη μετάληψη και την εξομολόγηση». Αυτές οι στάσεις δημιούργησαν επιπλέον ταραχή στους πιστούς και δυσκόλεψαν την ενιαία ποιμαντική προσέγγιση.[877]

Η αναγκαιότητα νέων προσεγγίσεων

Η κρίση ανέδειξε την ανάγκη για θεολογικό προβληματισμό και ανανέωση των ποιμαντικών μεθόδων. Τέθηκαν «σημαντικά ερωτηματικά πολλών πιστών: Μάς άφησε ο Θεός απροστάτευτους; Με ποιο τρόπο μπορούμε να αντιμετωπίσουμε το θυμό και το φόβο που προκαλούν πιστοί έναντι άλλων πιστών; Πώς θα αντιμετωπίσουμε την ψυχρότητα και την απομάκρυνση πολλών ανθρώπων από την Εκκλησία;».[878]

Η μακροπρόθεσμη επίδραση στην ποιμαντική διακονία

Νέες μορφές ποιμαντικής παρουσίας

Η εμπειρία της πανδημίας οδήγησε στον προβληματισμό για «τους τρόπους με τους οποίους η Ορθόδοξη Εκκλησία μπορεί και πρέπει να συμβάλλει στη μέχρι τώρα προσπάθεια πολλών για διάλογο, αλλά και για ενδεχόμενες αλλαγές στη μεθοδολογία και στις δομές της ποιμαντικής μας».[879]

Η ενίσχυση της ποιμαντικής στήριξης

---

[876] «Η κατ' οίκον εκκλησία», ΠΑΤΡΙΣ, 7 Απριλίου 2020, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.patris.gr/2020/04/07/i-kat-oikon-ekklisia/.

[877] «Κρήτη: Ιερείς αρνούνται να μεταλάβουν εμβολιασμένους», LiFO, 7 Ιουλίου 2021, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.lifo.gr/now/greece/kriti-iereis-arnoyntai-na-metalaboyn-emboliasmenoys-kataggelies.

[878] «Η ποιμαντική διακονία της νεότητας και της οικογένειας μετά την πανδημία», Απαρχή, 10 Οκτωβρίου 2022, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://aparchi.gr/2021/05/20/poimantiki-diakonia-tis-neotitas-meta-tin-pandimia/.

[879] Ό.π.

Η κρίση ανέδειξε την ανάγκη για συστηματική «ποιμαντική και ψυχολογική στήριξη των ιερέων (εγγάμων-αγάμων) και των οικογενειών τους». Όπως επισημαίνεται, «στηρίζοντας τους ιερείς, στηρίζουμε και ευεργετούμε ολόκληρη την Εκκλησία».[880][881]

Συμπεράσματα

Η πανδημία COVID-19 αποτέλεσε μια κρίσιμη δοκιμασία για την ποιμαντική διακονία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι κληρικοί κλήθηκαν να προσαρμόσουν ταχύτατα τις μεθόδους τους, να αξιοποιήσουν νέες τεχνολογίες και να αναπτύξουν εναλλακτικούς τρόπους πνευματικής φροντίδας. Παράλληλα, η κρίση αναβίωσε παραδοσιακές μορφές κατ' οίκον λατρείας και ανέδειξε τη σημασία της προσωπικής πνευματικής άσκησης.

Η εμπειρία αυτή έδειξε τόσο τις δυνατότητες όσο και τα όρια της ποιμαντικής διακονίας σε εξαιρετικές συνθήκες. Αν και αναπτύχθηκαν καινοτόμες προσεγγίσεις, η κρίση επιβεβαίωσε την ανεπανάληπτη αξία της άμεσης ποιμαντικής παρουσίας και της κοινοτικής διάστασης της εκκλησιαστικής ζωής. Τα διδάγματα αυτής της περιόδου θα συνεχίσουν να επηρεάζουν τη μελλοντική ποιμαντική πρακτική, προσφέροντας νέα εργαλεία αλλά και βαθύτερη κατανόηση των αναγκών των πιστών σε περιόδους κρίσης.

3.2. On/Off Line εκκλησία

3.2.1. Η ψηφιακή μετάβαση των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων

Η πανδημία επιτάχυνε την ψηφιακή μετάβαση και στον ελληνικό ορθόδοξο χώρο. Η Sakorrafou εξετάζει τις ορθόδοξες αντιλήψεις για την τεχνολογία με αφετηρία

---

[880] «Ποιμαντική και ψυχολογική στήριξη του ιερέα και της οικογένειάς του», IPE, 24 Μαρτίου 2022, ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://ipe.gr/2022/01/26/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%88%CF%85%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%BE%CE%B7-%CF%84%CE%BF/.

[881] Ό.π.

τις συνθήκες της πανδημίας, όταν η μετάδοση της λατρείας μέσω ψηφιακών μέσων έφερε στο προσκήνιο τα όρια και τις δυνατότητες της τεχνολογικά διαμεσολαβημένης εκκλησιαστικής ζωής.[882]

Η μετάβαση αυτή, ωστόσο, δεν υπήρξε ομοιογενής. Οι εκκλησιαστικές δραστηριότητες που μεταφέρθηκαν στο ψηφιακό περιβάλλον διαφέρουν ριζικά ως προς τη φύση τους, και η διαφορά αυτή καθορίζει το κατά πόσον η ψηφιακή μορφή τους αποτελεί επαρκή υποκατάσταση. Η κατήχηση και η εκκλησιαστική εκπαίδευση μεταδίδονται χωρίς ουσιαστική απώλεια, καθώς το περιεχόμενό τους είναι κατά βάση διδακτέα γνώση. Το ίδιο ισχύει, σε μεγάλο βαθμό, για το κήρυγμα και τις πνευματικές ομιλίες, που συνιστούν λόγο απευθυνόμενο σε ακροατή. Η Θεία Λειτουργία όμως δεν είναι ούτε γνώση προς μετάδοση ούτε λόγος προς ακρόαση. Η ψηφιακή μετάδοσή της παράγει θέαση, όχι συμμετοχή — και το ερώτημα που τέθηκε ήδη στο πλαίσιο της συνοδείας του θνήσκοντος επανέρχεται εδώ με λειτουργικούς όρους.

Διαδικτυακή μετάδοση ακολουθιών και λειτουργιών

Η διαδικτυακή μετάδοση θείων λειτουργιών αποτέλεσε το πλέον άμεσο και ορατό στοιχείο της ψηφιακής μετάβασης. Ενώ ορισμένες ενορίες είχαν ήδη από το 1997 αρχίσει να πειραματίζονται με τη ζωντανή μετάδοση των λειτουργιών[883], η πανδημία κατέστησε αυτή την πρακτική όχι απλώς χρήσιμη αλλά και αναγκαία για τη διατήρηση της λατρευτικής ζωής. Η Ελληνική Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Αμερικής ανέπτυξε εκτεταμένο δίκτυο ζωντανών μεταδόσεων, παρέχοντας πρόσβαση σε εκατοντάδες ενορίες σε όλη την Αμερική[884].

Η τεχνολογική υποδομή που απαιτήθηκε για την υλοποίηση αυτών των πρωτοβουλιών περιλάμβανε τη χρήση πλατφορμών όπως το YouTube Live, το

[882] Sandy Sakorrafou, «Greek Orthodox Perceptions of Communication Technology: Past and Present», Christian Perspectives on Science and Technology, New Series 3 (2024): 28–29, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.58913/IXKG8073.

[883] Greek Orthodox Archdiocese of America, «Live Internet Broadcasts of Church Services - Since 1997», ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/live-broadcasts.

[884] Greek Orthodox Archdiocese of America, «Coronavirus (COVID-19) Resource Center», ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/covid19.

Facebook Live, και εξειδικευμένων εκκλησιαστικών πλατφορμών μετάδοσης[885]. Οι ενορίες αναγκάστηκαν να επενδύσουν σε εξοπλισμό υψηλής ποιότητας ήχου και εικόνας, ενώ παράλληλα έπρεπε να εκπαιδεύσουν το προσωπικό τους στη χρήση των νέων τεχνολογιών[886].

Ψηφιακές πλατφόρμες για κατήχηση και εκκλησιαστική εκπαίδευση

Ο τομέας της κατήχησης και της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης βίωσε ίσως την πλέον ριζική μεταβολή. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής πρωτοστάτησε στην ανάπτυξη διαδικτυακών προγραμμάτων κατήχησης, ξεκινώντας με ένα πανεθνικό διαδικτυακό εκκλησιαστικό σχολείο στις 25 Μαρτίου 2020, ακριβώς κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης των περιοριστικών μέτρων. Αυτή η πρωτοβουλία περιλάμβανε τμήματα για διαφορετικές ηλικιακές ομάδες (3-5 ετών, 6-8 ετών, 9-12 ετών) και αποτέλεσε πρότυπο για άλλες εκκλησιαστικές κοινότητες.[887][888]

Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση επέτρεψε στις εκκλησιαστικές κοινότητες να διατηρήσουν τη συνέχεια των εκπαιδευτικών τους προγραμμάτων, ενώ παράλληλα άνοιξε νέες δυνατότητες για την εκπαίδευση ενηλίκων και την επαγγελματική ανάπτυξη του κλήρου[889]. Θεολογικές σχολές όπως το Hellenic College Holy Cross προσάρμοσαν τα προγράμματά τους για να συμπεριλάβουν διαδικτυακά μαθήματα και εργαστήρια[890].

Διαδικτυακές συνάξεις, κηρύγματα και πνευματικές ομιλίες

---

[885] Orthodox Christian Network, «LIVE Streaming Orthodox Church Services Around the World,» τελευταία τροποποίηση 28 Φεβρουαρίου 2025, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://myocn.net/live-streaming-orthodox-church-services-around-the-world/.

[886] Greek Orthodox Metropolis of Chicago, «Live Services,» τελευταία τροποποίηση 27 Μαρτίου 2024, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://chicago.goarch.org/watch-services-live/.

[887] Orthodox Church in America, «On-Line Church School Begins March 25; 'COVID Catechesis: A Reflection,'«25 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.oca.org/news/headline-news/on-line-church-school-begins-march-25-covid-catechesis-a-reflection.

[888] Ό.π.

[889] Greek Orthodox Archdiocese of America, «Orthodox Catechesis - Guidelines for Orthodox Catechism», ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/-/orthodox-catechesis.

[890] Hellenic College Holy Cross, «Distance and Continuing Education», ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.hchc.edu/dce/.

Η πνευματική διακονία και η ποιμαντική φροντίδα αναπτύχθηκαν σημαντικά μέσω ψηφιακών πλατφορμών. Ιερείς και θεολόγοι άρχισαν να προσφέρουν τακτικές διαδικτυακές ομιλίες, βιβλικές μελέτες και πνευματικές συζητήσεις μέσω πλατφορμών όπως το Zoom και το Google Meet. Αυτές οι πρωτοβουλίες επέτρεψαν τη δημιουργία νέων μορφών κοινότητας που υπερέβαιναν τα γεωγραφικά όρια των παραδοσιακών ενοριών. Η διεύρυνση αυτή, ωστόσο, εμπεριέχει μια ένταση που αξίζει να σημειωθεί. Αν η ενοριακή κοινότητα συνδέεται όχι μόνο με τη συνάντηση ανθρώπων με κοινή πίστη, αλλά και με τη σύναξη συγκεκριμένων προσώπων σε συγκεκριμένο τόπο γύρω από την ίδια Ευχαριστία, τότε η υπέρβαση της γεωγραφικής απόστασης δημιουργεί ένα νέο ερώτημα. Η ψηφιακή κοινότητα υπερβαίνει την απόσταση, αλλά ταυτόχρονα αποσυνδέει την κοινότητα από τον τόπο· το αν αυτό συνιστά διεύρυνση ή αλλοίωση της εκκλησιαστικής κοινότητας δεν είναι τεχνικό ζήτημα.[891]

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η ανάπτυξη εξειδικευμένων ψηφιακών εργαλείων για την υποστήριξη της προσωπικής προσευχής και της οικογενειακής λατρείας. Πλατφόρμες όπως το liturgy.io παρείχαν πρόσβαση σε ολοκληρωμένες ακολουθίες των ωρών, ψαλτήρια και λειτουργικά κείμενα, επιτρέποντας στους πιστούς να διατηρήσουν μια τακτική πνευματική πρακτική ακόμη και κατά την περίοδο των περιορισμών[892].

Θεολογικές προκλήσεις και αντιδράσεις

Οι αντιδράσεις στις εκκλησιαστικές προσαρμογές της πανδημίας δεν περιορίστηκαν στην ψηφιακή μετάδοση. Ο Robin Phillips καταγράφει διαιρέσεις γύρω από το κλείσιμο των ναών, τα υγειονομικά μέτρα και τις μεταβολές στη λατρευτική και μυστηριακή πράξη.[893]

Κατά τον Phillips, οι αντιπαραθέσεις αυτές αποκάλυψαν προϋπάρχουσες ρωγμές και τροφοδότησαν νέες μορφές εκκλησιαστικού διχασμού, τις οποίες περιγράφει ως «πνευματική πανδημία».[894]

---

[891] Orthodox Church in America, «COVID-19 Guidelines and Resources», ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.oca.org/resources-coronavirus.

[892] Liturgy.io, «Orthodox Horologion for Laypeople», ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025, https://www.liturgy.io/orthodox.

893 Robin Phillips, «How COVID-19 Led to a Spiritual Pandemic», Orthodoxy and Heterodoxy, 5 May 2022, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://blogs.ancientfaith.com/orthodoxyandheterodoxy/2022/05/05/how-covid-19-led-to-a-spiritual-pandemic/.

[894] Ό.π.

Μακροπρόθεσμες επιπτώσεις

Η ψηφιακή μετάβαση των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων κατά την πανδημία του COVID-19 δημιούργησε πρωτοφανείς προκλήσεις αλλά και ευκαιρίες για την Ορθόδοξη Εκκλησία. Ενώ η ταχεία υιοθέτηση ψηφιακών τεχνολογιών επέτρεψε τη διατήρηση της λατρευτικής και εκπαιδευτικής ζωής σε περιόδους περιορισμών, παράλληλα έθεσε θεμελιώδη ερωτήματα για τη φύση της εκκλησιαστικής κοινότητας και την αυθεντικότητα της ψηφιακής συμμετοχής στη λατρεία. Η αποτίμηση αυτών των εξελίξεων απαιτεί περαιτέρω θεολογική επεξεργασία και κριτική αξιολόγηση των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων στην ορθόδοξη εκκλησιολογία και πνευματικότητα.

3.2.2. Θεολογικοί προβληματισμοί για την εικονική συμμετοχή

Η εικονική συμμετοχή στη λατρεία έθεσε ριζικά ερωτήματα που αφορούν τον πυρήνα της ορθόδοξης εκκλησιολογίας και λειτουργικής θεολογίας. Οι θεολογικοί προβληματισμοί που αναδύθηκαν κατά την πανδημία αποκάλυψαν βαθιές εντάσεις μεταξύ της παραδοσιακής κατανόησης της εκκλησιαστικής κοινότητας και των νέων δυνατοτήτων που προσέφερε η ψηφιακή τεχνολογία.

Η έννοια της κοινωνίας και της συνάξεως σε ψηφιακό περιβάλλον

Το κεντρικό θεολογικό ζήτημα αφορούσε την ίδια τη φύση της εκκλησιαστικής κοινωνίας. Η ορθόδοξη παράδοση έχει παραδοσιακά τονίσει τη σημασία της φυσικής συνάξεως ως συστατικού στοιχείου της εκκλησιαστικής κοινότητας. Ο θεολόγος Kyle Schiefelbein-Guerrero επισήμανε ότι η διάκριση μεταξύ «πραγματικού» και

«εικονικού» μπορεί να οδηγήσει σε ρήξη μεταξύ των πρόσωπο με πρόσωπο σχέσεων και των τεχνολογικά συνδεδεμένων.[895]

Πατερική θεμελίωση της εκκλησιαστικής κοινωνίας

Η πατερική παράδοση προσφέρει βαθιά θεολογικά θεμέλια για την κατανόηση αυτών των ζητημάτων. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, στις ομιλίες του επί της Α' προς Κορινθίους, τονίζει ότι όταν αναφερόμαστε στο «σώμα» του Χριστού, δεν εννοούμε μόνο την ουσία αλλά και την ένωσιν[896]. Αυτή η χρυσοστομική διδασκαλία υποδηλώνει ότι η εκκλησιαστική ενότητα δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη φυσική εγγύτητα, αλλά από την κοινωνία των αγίων που υπερβαίνει τα χωρικά όρια.

Παρομοίως, ο Άγιος Βασίλειος ο Μέγας στο έργο του «Περί του Αγίου Πνεύματος» διδάσκει για την πανταχού παρουσία του Πνεύματος, το οποίο ενεργεί «πάντοτε και παντού» και δημιουργεί κοινωνία ανεξάρτητα από τη φυσική εγγύτητα. Η πνευματολογία του Βασιλείου παρέχει θεολογική βάση για την αναγνώριση αυθεντικής πνευματικής κοινωνίας και μέσω ψηφιακών μέσων, εφόσον διατηρείται η σύνδεση με το Άγιο Πνεύμα ως δημιουργό της εκκλησιαστικής κοινωνίας. Η πατερική αυτή θεμελίωση, ωστόσο, δεν είναι μονόδρομη. Οι αναφορές στην υπέρβαση της χωρικής απόστασης συνυπάρχουν στην πατερική παράδοση με τη σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό» και το κοινό ποτήριο ως ορατά σημεία της ενότητας. Η ορθόδοξη παράδοση, δηλαδή, δεν αντιπαραθέτει το πνευματικό στο υλικό, αλλά τα συνδέει· και ακριβώς γι' αυτό το ερώτημα της ψηφιακής συμμετοχής δεν λύνεται με μόνη την επίκληση της πανταχού παρουσίας του Πνεύματος.[897]

Η λειτουργική θεολόγος Teresa Berger προειδοποίησε για τον κίνδυνο της ταχείας υιοθέτησης αυτής της διχοτομίας, τονίζοντας ότι η τεχνολογικά διαμεσολαβημένη επικοινωνία μπορεί πράγματι να αποτελέσει μέσο της θείας επικοινωνίας[898]. Αυτή η προσέγγιση ανοίγει νέες θεολογικές δυνατότητες για την

---

[895] Schiefelbein-Guerrero, «Whether one may Flee from digital worship.».

[896] Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Ομιλίαι εις την Α' προς Κορινθίους,» PG 61, 527-546.

[897] Βασιλείου του Μεγάλου, «Περί του Αγίου Πνεύματος,» κεφ. 22, PG 32, 171-172.

[898] Teresa Berger, @ Worship: Liturgical Practices in Digital Worlds, Liturgy, Worship and Society Series (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2018), κεφ. 1. Το έργο δημοσιεύθηκε πριν από την πανδημία και η κριτική του «ψηφιακού δυϊσμού» διατυπώνεται εκεί ανεξάρτητα από αυτήν.

κατανόηση της παρουσίας του Χριστού στην ψηφιακή λατρεία, βασιζόμενη στη χριστολογική έννοια της πανταχού παρουσίας.

Δυνατότητες και όρια της ψηφιακής παρουσίας

Η θεολογική αξιολόγηση της ψηφιακής παρουσίας στη λατρεία προϋποθέτει μια νέα κατανόηση των τρόπων με τους οποίους ο Χριστός παρουσιάζεται στην εκκλησιαστική κοινότητα. Σύμφωνα με τον Ρουμάνο θεολόγο π. Cristian Sonea, ο Χριστός παρουσιάζεται στη ζωή της Εκκλησίας με πολλούς τρόπους κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας: στις αναγνώσεις της Αγίας Γραφής, στο κήρυγμα, στις προσευχές, στους ψαλμούς, στο διάλογο μεταξύ ιερέα και πιστών, και πληρέστερα στην Ευχαριστία.

Θεολογία των συμβόλων του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητή και ψηφιακή λατρεία

Ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής στη «Μυσταγωγία» του παρουσιάζει τη Θεία Λειτουργία ως κοσμική πραγματικότητα που ενοποιεί το ορατό με το αόρατο. Η συμβολική θεολογία του Μαξίμου προσφέρει σημαντικές διορατικότητες για την ψηφιακή λατρεία μέσω του συμβολικού ρεαλισμού, όπου κάθε στοιχείο της Λειτουργίας λειτουργεί ως σύμβολο που παραπέμπει σε υπερκόσμιες πραγματικότητες. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι στη «Μυσταγωγία» το σύμβολο δεν είναι αδιάφορο ως προς τη σωματική και τοπική του πραγμάτωση· η μυσταγωγική ανάβαση προϋποθέτει τον ναό και τη σύναξη ως πραγματικό χώρο. Η διδασκαλία του τονίζει την ενεργό συμμετοχή, καθώς ο πιστός δεν είναι παθητικός παρατηρητής αλλά μετέχει στην κοσμική λατρεία — απαίτηση που παραμένει ισχυρή και στο ψηφιακό περιβάλλον, χωρίς όμως το περιβάλλον αυτό να καθίσταται ισοδύναμο του λειτουργικού τόπου. Η απαίτηση αυτή αφορά μετοχή ενεργό και θεωρητική, με την πατερική έννοια της θεωρίας ως πνευματικής θέας και μετοχής και όχι ως αφηρημένης διανοητικής γνώσης. Η θεωρία, με αυτή την έννοια, δεν αποτελεί θεωρητική γνώση περί του Θεού, αλλά τρόπο γνώσεως διά μετοχής.[899]

[899] Μαξίμου του Ομολογητού, «Μυσταγωγία,» PG 91, 657-717.

Αυτή η πολυδιάστατη κατανόηση της παρουσίας της θείας Χάριτος επιτρέπει μια πιο ανοιχτή θεώρηση της ψηφιακής συμμετοχής. Ο π. Cristian Sonea υποστηρίζει ότι όσοι παρευρίσκονται στη Λειτουργία μετέχουν μερικώς στην κοινωνία του Χριστού, ακόμη και αν δεν λαμβάνουν την Ευχαριστία[900]. Αυτή η θεολογική προσέγγιση ανοίγει δυνατότητες για την αναγνώριση αυθεντικών μορφών κοινωνίας και μέσω της ψηφιακής συμμετοχής.

Θεολογία των ενεργειών του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά

Η θεολογία των ενεργειών του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά για τη διάκριση ουσίας-ενεργειών προσφέρει επιπλέον θεολογικό πλαίσιο. Σύμφωνα με την παλαμική διδασκαλία, οι θείες ενέργειες είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Θεός μετέχεται μέσω των ακτίστων ενεργειών Του, οι οποίες δεν περιορίζονται σε συγκεκριμένους τόπους ή τρόπους. Η παλαμική θεολογία αναγνωρίζει την πολλαπλότητα τρόπων μετοχής, καθώς οι θείες ενέργειες επιδέχονται διάφορες μορφές έκφρασης και μετοχής. Επιπρόσθετα, η προσωπική μετοχή παραμένει κεντρική, καθώς η θέωση δεν αποτελεί απρόσωπη διαδικασία αλλά προσωπική σχέση. Η παλαμική διάκριση, ωστόσο, απαντά στο ερώτημα πώς μετέχεται ο Θεός και όχι στο πού ή διά ποίου μέσου· δεν μπορεί επομένως να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα υπέρ μιας αποσωματοποιημένης ή ατομικής μετοχής, αποκομμένης από την εκκλησιαστική σύναξη.[901]

Η θεολογία των ενεργειών δεν αποκλείει τη δυνατότητα αυθεντικής θείας κοινωνίας μέσω τεχνολογικών μέσων, εφόσον διατηρείται η προσωπική διάσταση της πίστης και της προσευχής.

Θεολογία της λειτουργικής συμμετοχής του Νικολάου Καβάσιλα

Ο Νικόλαος Καβάσιλας στο έργο του «Εξήγησις της Θείας Λειτουργίας» προσφέρει θεμελιώδη διδασκαλία για τη φύση της λειτουργικής συμμετοχής που έχει άμεση σχέση με τα σύγχρονα ζητήματα της ψηφιακής λατρείας[902]. Σύμφωνα με τον

[900] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021.

[901] Γρηγορίου Παλαμά, «Υπέρ των ιερώς ησυχαζόντων,» PG 150, 1104-1361.

[902] Νικολάου Καβάσιλα, «Εξήγησις της Θείας Λειτουργίας,» PG 150, 368-492.

Καβάσιλα, η εσωτερική συμμετοχή είναι το κρίσιμο στοιχείο, καθώς η αληθινή συμμετοχή στη Λειτουργία δεν εξαρτάται αποκλειστικά από την εξωτερική παρουσία αλλά από την «εσωτερική διάθεση» και την «καρδιακή προσευχή».

Ο Καβάσιλας διδάσκει επίσης για τη μυστική κοινωνία, τονίζοντας ότι ο πιστός μπορεί να έχει «μυστική κοινωνία» με τον Χριστό ακόμη και χωρίς τη μυστηριακή (σακραμενταλική) κοινωνία, μέσω της «νοερής προσευχής» και της «πνευματικής συμμετοχής»[903]. Στη διδασκαλία του για τη «Ζωή εν Χριστώ», τονίζει την πολυδιάστατη παρουσία του Χριστού, επισημαίνοντας ότι ο Χριστός παρουσιάζεται με πολλούς τρόπους στον πιστό, όχι μόνο ευχαριστιακά.

Ιδιαίτερα σημαντική για το ζήτημα της ψηφιακής συμμετοχής είναι η διδασκαλία του Καβάσιλα για την κοινωνία με τον Χριστό. Στο βιβλίο IV της «Ζωής εν Χριστώ» η Θεία Ευχαριστία παρουσιάζεται ως κορύφωση της εν Χριστώ ζωής και ως πραγματική ένωση με τον ίδιο τον Χριστό. Από την ανάπτυξη αυτή μπορεί να ανασυγκροτηθεί μια διαβάθμιση τρόπων μετοχής: η μυστηριακή κοινωνία ως η πληρέστερη μορφή, η μετοχή διά της πίστεως και της αγάπης, και η μετοχή διά της προσευχής και της θεωρίας. Η διαβάθμιση αυτή δεν διατυπώνεται από τον Καβάσιλα ως ρητό τριμερές σχήμα· αποτελεί ερμηνευτική ανασυγκρότηση, χρήσιμη ωστόσο για την εξέταση του σύγχρονου ερωτήματος.[904]

Αυτή η τριπλή διάκριση επιτρέπει την αναγνώριση αυθεντικών μορφών κοινωνίας και πέρα από τη μυστηριακή (σακραμενταλική) πρακτική, γεγονός που έχει άμεσες εφαρμογές στην ψηφιακή λατρεία. Η έμφαση του Καβάσιλα στην εσωτερική διάθεση και τη νοερή προσευχή παρέχει θεολογική υποστήριξη για την αναγνώριση αυθεντικής πνευματικής συμμετοχής και μέσω ψηφιακών μέσων, εφόσον διατηρείται η εσωτερική λατρεία και η συμμετοχή της καρδιάς.

Ο π. Dumitru Stăniloae, στο έργο του «Πνεύμα και κοινωνία στην ορθόδοξη λατρεία» (1986), προσπάθησε να ανακαλύψει την αρχική σημασία της Ευχαριστίας και της Λειτουργίας, δείχνοντας ότι η Λειτουργία δεν αφορά μόνο το μυστήριο της Ευχαριστίας, την μεταβολή του άρτου και του οίνου στο Σώμα και Αίμα του Χριστού, αλλά και την ανακεφαλαίωση όλης της οικονομίας της σωτηρίας στον Ιησού Χριστό[905].

---

[903] Νικολάου Καβάσιλα, «Ζωή εν Χριστώ,» βιβλ. IV, PG 150, 580-725.

[904] Ό.π.

[905] Dumitru Stăniloae, Spirituality and Communion in the Orthodox Liturgy (Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 1986).

Σχέση μεταξύ σωματικής και ψηφιακής συμμετοχής στη λατρεία

Ένα από τα πλέον επίμαχα ζητήματα αφορούσε τη σχέση μεταξύ της σωματικής παρουσίας και της ψηφιακής συμμετοχής στη λατρεία. Η ορθόδοξη παράδοση τονίζει τη σημασία της σωματικότητας στη λατρεία, καθώς η Θεία Λειτουργία περιλαμβάνει όλες τις αισθήσεις και προϋποθέτει την ενεργό συμμετοχή του ολόκληρου ανθρώπου.

Ο Άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης και η συμβολική θεολογία

Ο Άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης στην «Εκκλησιαστική Ιεραρχία» διδάσκει τον συμβολικό ρεαλισμό, σύμφωνα με τον οποίο τα αισθητά σύμβολα οδηγούν στις νοητές πραγματικότητες[906]. Αυτή η διονυσιακή προσέγγιση επιτρέπει την αναγνώριση συμβολικής αξίας και στα ψηφιακά μέσα, εφόσον διατηρείται η σύνδεση με την εκκλησιαστική ιεραρχία και την πνευματική πραγματικότητα που αυτά αντιπροσωπεύουν.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός: θεολογία των εικόνων και ψηφιακά μέσα

Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός στην υπεράσπιση της τιμητικής προσκυνήσεως των εικόνων προσφέρει επιχειρήματα που μπορούν να φωτίσουν και το ζήτημα της ψηφιακής λατρείας. Η διδασκαλία του Δαμασκηνού για τη σχετική τιμή δείχνει ότι η τιμή που αποδίδεται στην εικόνα διαβαίνει στο πρωτότυπο· αντιστοίχως, στην ψηφιακή μετάδοση η λατρεία απευθύνεται στον Χριστό και όχι στο τεχνολογικό μέσο. Επιπλέον, η παιδαγωγική λειτουργία των εικόνων παρουσιάζει αναλογία με τον τρόπο που τα ψηφιακά μέσα μπορούν να λειτουργούν παιδαγωγικά. Τέλος, η σύνδεση υλικού και πνευματικού στον Δαμασκηνό δείχνει ότι τα υλικά μέσα μπορούν να διαμεσολαβούν πνευματικές πραγματικότητες. Η αναλογία με την εικόνα έχει όμως σαφές όριο: η εικόνα θεμελιώνεται χριστολογικά στη σάρκωση και εικονίζει πρόσωπο, προς το οποίο αναφέρεται η σχετική τιμή, ενώ η ψηφιακή αναμετάδοση αποτυπώνει γεγονός και δεν συνιστά αντικείμενο τιμητικής προσκυνήσεως. Η διδασκαλία του Δαμασκηνού μπορεί επομένως να φωτίσει τη δυνατότητα του υλικού να διαμεσολαβεί

[906] Διονυσίου Αρεοπαγίτου, «Εκκλησιαστική Ιεραρχία,» κεφ. 1, PG 3, 369-372.

το πνευματικό, δεν επιτρέπει όμως την ταύτιση της τεχνολογικής αναμετάδοσης με την εικόνα.[907]

Σύμφωνα με την επίσημη διδασκαλία της Ελληνικής Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Αμερικής, η Θεία Λειτουργία δεν είναι «σκηνή ενός δραστήριου ηθοποιού με ένα αδρανές κοινό» αλλά μια «σωματική λατρεία ολόκληρου του σώματος του Χριστού - της Εκκλησίας Του»[908]. Η λέξη «λειτουργία» σημαίνει κοινό έργο ή κοινή δράση. Η Θεία Λειτουργία είναι το κοινό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Είναι η επίσημη δράση της Εκκλησίας που συγκεντρώνεται επισήμως ως ο εκλεκτός Λαός του Θεού[909]. Αυτή η έμφαση στη συλλογική συμμετοχή δημιούργησε εντάσεις με τις νέες μορφές ψηφιακής λατρείας, όπου η ατομική συμμετοχή από το σπίτι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπονομεύει τη συλλογική διάσταση της λατρείας[910].

Εκκλησιολογικές προεκτάσεις της ψηφιακής συμμετοχής

Η ψηφιακή συμμετοχή στη λατρεία έθεσε θεμελιώδη ερωτήματα για την ορθόδοξη εκκλησιολογία. Το ζήτημα της «ψηφιακής εκκλησιολογίας» αναδύθηκε ως νέο πεδίο θεολογικής έρευνας που εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους τα ψηφιακά μέσα διαμορφώνουν την κατανόησή μας για τη φύση και τη δομή της Χριστιανικής Εκκλησίας[911].

Πατερικά κριτήρια για την ψηφιακή εκκλησιολογία

Η πατερική παράδοση παρέχει συγκεκριμένα κριτήρια για την αξιολόγηση της ψηφιακής λατρείας. Πρώτον, απαιτείται η διατήρηση της εκκλησιαστικής κοινωνίας,

---

[907] Ιωάννου Δαμασκηνού, «Λόγοι απολογητικοί κατά των διαβαλλόντων τας αγίας εικόνας,» PG 94, 1232-1420.

[908] Greek Orthodox Archdiocese of America, «Introduction to the Divine Liturgy,» ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025.

[909] Ό.π.

[910] Orthodox Church in America, «Participation in the entire Divine Liturgy.».

[911] Heidi A. Campbell, «Introduction: Studying Digital Ecclesiology: How Churches Are Being Informed by Digital Media and Cultures», Ecclesial Practices 7, no. 1 (2020): 1–10, ιδίως 1–4, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1163/22144417-bja10001.

σύμφωνα με τη χρυσοστομική διδασκαλία για το σώμα του Χριστού. Δεύτερον, είναι αναγκαία η ενεργός συμμετοχή και όχι η παθητική παρακολούθηση, βάσει της κατανόησης της λειτουργικής εμπειρίας στον Μάξιμο και της έμφασης στην εσωτερική διάθεση στον Καβάσιλα. Τρίτον, πρέπει να διατηρείται η σύνδεση με την παραδοσιακή λειτουργική πρακτική, σύμφωνα με τη διονυσιακή έμφαση στην ιεραρχική συνέχεια. Τέταρτον, η ψηφιακή λατρεία πρέπει να έχει προσωρινό χαρακτήρα, δηλαδή να νοείται ως εφαρμογή της εκκλησιαστικής οικονομίας και όχι ως ακρίβεια· η διάκριση αυτή ανήκει στην κανονική και ποιμαντική παράδοση της Εκκλησίας και δεν συνάγεται από τη θεολογία των ακτίστων ενεργειών. Πέμπτον, ο στόχος πρέπει να είναι η προετοιμασία για τη φυσική συμμετοχή, σύμφωνα με την πατερική έμφαση στην ολιστική, ψυχοσωματική λατρεία. Τα κριτήρια αυτά μπορούν να διατυπωθούν αναλυτικότερα ως εξής.

Πρώτο κριτήριο: η εικόνα

Η Εκκλησία αντιμετώπισε το ερώτημα της εικόνας πολύ πριν από την οθόνη. Τον όγδοο και τον ένατο αιώνα, η εικονομαχική έριδα έθεσε ακριβώς αυτό: μπορεί κάτι υλικό να παραστήσει τον Θεό; Η απάντηση της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου υπήρξε καταφατική, αλλά με συγκεκριμένο λόγο. **Ο Θεός εικονίζεται επειδή σαρκώθηκε.** Ο αόρατος έγινε ορατός, το άυλο προσέλαβε ύλη — και γι' αυτό η ύλη μπορεί πλέον να τον δείχνει. Χωρίς την Ενανθρώπηση, η εικόνα θα ήταν είδωλο.[912]

Από την αρχή αυτή προκύπτει το όριο της αναλογίας με την ψηφιακή μετάδοση. **Η εικόνα είναι υλικό αντικείμενο:** ξύλο, χρώμα, χώρος. Ο πιστός στέκεται μπροστά της, την ασπάζεται, την αγγίζει. Η τιμή δεν μένει στο ξύλο· «διαβαίνει στο πρωτότυπο», όπως όρισε η Σύνοδος. **Η ψηφιακή μετάδοση δεν παράγει υλικό αντικείμενο.** Παράγει ροή δεδομένων που εμφανίζεται σε οθόνη και σβήνει. Μπορεί να μεταφέρει εικόνα και ήχο· δεν μπορεί να μεταφέρει ύλη. Η εικονολογία επομένως δικαιολογεί τη χρήση της τεχνολογίας για μετάδοση, χωρίς να τη νομιμοποιεί για τέλεση.[913]

Ακοή και όραση

Υπάρχει και ένας βαθύτερος λόγος για τον οποίο τα ψηφιακά μέσα δεν βελτιώνουν αυτό που φαίνεται να βελτιώνουν. **Στη βιβλική παράδοση, ο Θεός**

---

[912] Ὅρος τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια, 787)· Ἰωάννης Δαμασκηνός, Τρεῖς Λόγοι κατὰ τῶν διαβαλλόντων τὰς ἁγίας εἰκόνας, Α΄ 16, PG 94, 1232A-1420C.

[913] Ό.π. Πρβλ. ἀνωτέρω, περὶ τῶν ὁρίων τῆς εἰκονολογικῆς ἀναλογίας.

αποκαλύπτεται πρωτίστως διά τῆς ἀκοῆς. Το Δευτερονόμιο το διατυπώνει ρητά: «φωνὴν ῥημάτων ὑμεῖς ἠκούσατε, καὶ ὁμοίωμα οὐκ εἴδετε, ἀλλ' ἢ φωνήν», και από τη διαπίστωση αυτή συνάγει την απαγόρευση των ομοιωμάτων. Η ίδια προτεραιότητα διατρέχει την Καινή Διαθήκη: «ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς», «Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε», και ο Ηλίας βρίσκει τον Θεό όχι στον άνεμο ή στη φωτιά αλλά «ἐν φωνῇ αὔρας λεπτῆς».[914]

Η δυνατότητα της εικόνας δεν αναιρεί την προτεραιότητα αυτή· **τη θεμελιώνει σε αυτήν**, καθώς ο Λόγος κατέστη ορατός επειδή προηγουμένως σαρκώθηκε. **Η όραση είναι επομένως παράγωγη, όχι πρωτογενής.** Τα σύγχρονα μέσα όμως βελτιώνονται κατ' εξοχήν στο οπτικό τους σκέλος — στην ανάλυση, στον ρεαλισμό, στη βύθιση. **Βελτιώνονται δηλαδή σε ό,τι είναι θεολογικά δευτερεύον, ενώ αυτό που μεταδίδουν επαρκώς από την αρχή, τον λόγο, δεν επιδέχεται τέτοια βελτίωση.** Η επιστολή προς Κορινθίους έφτασε χωρίς εικόνα, και το κήρυγμα μεταδόθηκε από το ραδιόφωνο εξίσου καλά με το βίντεο.[915]

Δεύτερο κριτήριο: η μέθεξη

Η ορθόδοξη παράδοση χρησιμοποιεί τον όρο **μέθεξη** — κατά λέξη, μετοχή — για να δηλώσει ότι ο πιστός δεν παρακολουθεί τη Λειτουργία αλλά συμμετέχει σε αυτήν. Η διαφορά δεν είναι ψυχολογική. Ο θεατής παραμένει έξω από αυτό που βλέπει· ο μετέχων εισέρχεται σε αυτό που τελείται. Ο Νικόλαος Καβάσιλας το διατυπώνει καθαρά: η Λειτουργία δεν αναπαριστά τη ζωή του Χριστού για να τη θυμηθούμε — μας εντάσσει σε αυτήν.[916]

Η ψηφιακή μετάδοση επιτρέπει την παρακολούθηση, όχι τη μέθεξη. Όποιος παρακολουθεί ένα δείπνο από την τηλεόραση γνωρίζει τι σερβίρεται, ποιοι κάθονται και τι λέγεται· δεν γεύεται όμως, δεν οσφραίνεται και δεν χορταίνει. Ο τηλεθεατής της Λειτουργίας βλέπει και ακούει· δεν προσφέρει, δεν ασπάζεται, δεν κοινωνεί. Και η

---

[914] Δευτ. 4:12· πρβλ. 4:15-16. Βλ. Steven Weitzman, «Sensory Reform in Deuteronomy», στὸ Religion and the Self in Antiquity, ἐπιμ. David Brakke, Michael Satlow καὶ Steven Weitzman (Bloomington: Indiana University Press, 2005), 123-139· Michael Carasik, «To See a Sound: A Deuteronomic Rereading of Exodus 20:15», Prooftexts 19 (1999): 257-276.

[915] Ρωμ. 10:17· Ἰω. 1:18· Γ΄ Βασ. 19:12. Πρβλ. Brittany E. Wilson, «Hearing the Word and Seeing the Light: Voice and Vision in Acts», Journal for the Study of the New Testament 38, no. 4 (2016): 456-481, DOI 10.1177/0142064X16637781.

[916] Νικόλαος Καβάσιλας, Ἐξήγησις τῆς Θείας Λειτουργίας, PG 150, 368-492.

διαφορά φαίνεται στην ίδια τη γλώσσα της Λειτουργίας, που δεν λέει «βλέπετε» αλλά «λάβετε, φάγετε». Η γεύση άλλωστε είναι η μόνη αίσθηση που απαιτεί πρόσληψη: βλέπει και ακούει κανείς από απόσταση, γεύεται όμως μόνον ό,τι εισέρχεται μέσα του — και ο Ψαλμωδός δεν λέει «ἴδετε» αλλά «γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος». Τούτο δεν σημαίνει ότι η ψηφιακή παρακολούθηση είναι άχρηστη· σημαίνει ότι ανήκει σε άλλη κατηγορία. Είναι επικοινωνία, κατήχηση, παρηγορία — και όλα αυτά έχουν πραγματική ποιμαντική αξία. Δεν είναι όμως υποκατάστατο της μετοχής, ούτε ελλιπής μορφή της.[917]

Τρίτο κριτήριο: η σωματικότητα

Η χριστιανική πίστη δεν είναι πνευματοκρατία. Ο Χριστός δεν σώζει από το σώμα· σώζει το σώμα. Ο Παύλος ονομάζει την Εκκλησία **σώμα** — και δεν πρόκειται για μεταφορά ευγενική, αλλά για κυριολεξία: τα μέλη είναι συνδεδεμένα όπως τα μέλη ενός οργανισμού, και δεν μπορούν να είναι μέλη εξ αποστάσεως. Ο Ιγνάτιος Αντιοχείας, ήδη τον δεύτερο αιώνα, ζητεί από τους πιστούς «μία σάρξ, ἓν ποτήριον» — να συνέρχονται σωματικά, στον ίδιο τόπο.[918]

Η σωματική σύναξη επομένως δεν είναι έθιμο που διαμορφώθηκε επειδή δεν υπήρχε τεχνολογία. Ανήκει στη φύση του πράγματος. Η Ευχαριστία δεν είναι μετάδοση νοήματος, που μπορεί να ταξιδέψει με οποιοδήποτε μέσο· είναι μετάληψη ύλης, που απαιτεί παρουσία. Το κήρυγμα μεταδόθηκε με επιστολή, με τυπογραφείο, με ραδιόφωνο, τώρα με οθόνη — και δεν έχασε τίποτε, γιατί ο σκοπός του είναι να φτάσει ο λόγος. **Η Ευχαριστία δεν διέρχεται από καλώδιο, για τον ίδιο λόγο που τα Τίμια Δώρα μπορούν να μεταφέρουν ιό: επειδή είναι υλικά.**[919]

Η ίδια διάκριση φαίνεται και στην ψαλμωδία. Η βυζαντινή μουσική δεν λειτουργεί πρωτίστως ως αυτόνομο ακρόαμα, αλλά ως λόγος που ψάλλεται: η μελωδία υπηρετεί το λειτουργικό κείμενο και το καθιστά ακουστό μέσα στη σύναξη. Γι’ αυτό και η ψηφιακή μετάδοση μπορεί να μεταφέρει με μεγάλη πιστότητα τον ήχο και τον λόγο του ψαλμού· δεν μεταφέρει όμως τη λειτουργική πράξη της κοινής αποκρίσεως.

---

[917] Ματθ. 26:26· Ψαλμ. 33:9. Πρβλ. Γεώργιος Ι. Μαντζαρίδης, Μέθεξις Θεοῦ (Θεσσαλονίκη: Πουρναρᾶς, 1979)· Νικόλαος Λουδοβίκος, Ὁ Μόχθος τῆς Μετοχῆς: Εἶναι καὶ Μέθεξη στὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καὶ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη (Ἀθήνα: Ἁρμός, 2010).

[918] Α΄ Κορ. 12:12-27· Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, Πρὸς Φιλαδελφείς 4, 1, SC 10.

[919] Πρβλ. ἀνωτέρω, περὶ τῆς διακρίσεως μεταδόσεως καὶ τελέσεως. Νικόλαος Καβάσιλας, Ἐξήγησις τῆς Θείας Λειτουργίας, PG 150, 368-492.

Ο ψάλλων μετέχει στη σύναξη, ενώ ο απομακρυσμένος ακροατής ακούει· και η αντιφωνική δομή της λατρείας —το «Κύριε ἐλέησον», το «Ἀμήν», το «Καὶ τῷ πνεύματί σου»— προϋποθέτει όχι απλώς μετάδοση ήχου αλλά σώματα που αποκρίνονται στον ίδιο λειτουργικό χώρο. Κατά την πανδημία, όταν οι ναοί λειτούργησαν με ελάχιστο εκκλησίασμα και ενισχυμένη διαδικτυακή μετάδοση, η διάκριση αυτή έγινε ιδιαίτερα ορατή: η λατρεία δεν έπαψε, αλλά η φωνή του λαού περιορίστηκε και πολλές από τις αποκρίσεις μεταφέρθηκαν πρακτικά στον ψάλτη. Η τεχνολογία μπορεί επομένως να μεταδώσει τον ψαλμό· δεν μπορεί από μόνη της να συγκροτήσει τον χορό της εκκλησιαστικής συνάξεως.

Τέταρτο κριτήριο: η νήψη

Τα τρία προηγούμενα κριτήρια ρωτούν τι επιτρέπει η τεχνολογία να γίνει. Η ορθόδοξη ασκητική παράδοση προσθέτει ένα τέταρτο, που ρωτά κάτι άλλο: **τι κάνει το μέσο σε εκείνον που το χρησιμοποιεί.** Ο όρος είναι **νήψη** — εγρήγορση, προσοχή, το να μην είναι ο νους διασκορπισμένος. Ο Μέγας Βασίλειος αφιερώνει ολόκληρη ομιλία στο βιβλικό «Πρόσεχε σεαυτῷ», ενώ οι Κάλλιστος και Ιγνάτιος Ξανθόπουλοι, τον δέκατο τέταρτο αιώνα, ορίζουν την αλυσίδα που οδηγεί στην καθαρότητα της καρδιάς: **ἀμεριμνία, ἡσυχία, προσοχή, προσευχή. Η νηπτική προσοχή δεν είναι αμιγώς νοητική λειτουργία, αλλά ασκείται ενσώματα και συνδέεται στην ησυχαστική παράδοση με την αναπνοή, την καρδιά και την πράξη.**[920]

Το κριτήριο αυτό είναι το μόνο που δεν αφορά το περιεχόμενο αλλά τη μορφή της προσοχής. Ένα μέσο μπορεί να μεταδίδει άψογα ορθόδοξο περιεχόμενο και ταυτόχρονα να καλλιεργεί έξη διασπάσεως: παρακολούθηση με μισό μάτι, εναλλαγή παραθύρων, κατανάλωση αντί συμμετοχής. Η ερώτηση δεν είναι μόνο τι βλέπω, αλλά τι γίνομαι βλέποντας έτσι. Και το ερώτημα δεν αφορά μόνον όσους απουσιάζουν: η συνήθεια της φωτογραφήσεως κατά τη λατρεία δείχνει ότι και ο σωματικά παρών μπορεί να μετατραπεί σε θεατή, καθώς το βλέμμα στρέφεται από το γεγονός στην αποτύπωσή του. **Η κίνηση αυτή αντιστρέφει τη λογική της εικόνας: αντί η τιμή να**

[920] Μέγας Βασίλειος, Εἰς τὸ «Πρόσεχε σεαυτῷ», PG 31, 197-217· Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος Ξανθόπουλοι, «Μέθοδος καὶ κανὼν ἀκριβὴς τοῖς αἱρουμένοις ἡσυχαστικῶς βιοῦν», Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν, τ. Ε΄, 20-125.

διαβαίνει από την εικόνα στο πρωτότυπο, το πρωτότυπο μετατρέπεται σε εικόνα.[921]

Δοκιμή των κριτηρίων: η επαυξημένη πραγματικότητα

Τα κριτήρια αυτά δεν διατυπώθηκαν για τη συγκεκριμένη τεχνολογία της πανδημίας. Η αξία τους φαίνεται όταν εφαρμοστούν σε μέσα που τότε δεν ήταν διαθέσιμα. Η επαυξημένη και η εικονική πραγματικότητα, οι οποίες επιτρέπουν στον χρήστη να κινείται μέσα σε αναπαράσταση ναού, βελτιώνουν πράγματι δύο από τα τέσσερα. Ως προς τη σωματικότητα, εμπλέκουν το σώμα περισσότερο από την οθόνη· ως προς τη νήψη, η βύθιση αποκλείει τη διάσπαση των παράλληλων παραθύρων. Για την κατήχηση, την εκμάθηση της λειτουργικής τάξεως και την προσκυνηματική εμπειρία όσων αδυνατούν να μετακινηθούν, οι δυνατότητες είναι πραγματικές.[922]

Ως προς τα άλλα δύο κριτήρια όμως δεν μεταβάλλεται τίποτε. Η επαυξημένη πραγματικότητα δεν παράγει υλικό αντικείμενο: η προβολή, όσο πειστική και αν είναι, παραμένει ροή δεδομένων. Η εικόνα ασπάζεται· η προβολή όχι. Και ως προς τη μέθεξη, η βελτίωση αφορά την αίσθηση της παρουσίας, όχι τη φύση της συμμετοχής. Χαρακτηριστικά, πρόσφατη επιστημονική ανασκόπηση καταλήγει ότι **το βασικό εμπόδιο για μια πλήρη «μετα-εκκλησία» δεν είναι τεχνολογικό αλλά δογματικό — η αρχή της σωματικής παρουσίας — και ότι η υπέρβασή του θα απαιτούσε θεολογική και όχι τεχνολογική μεταβολή.**[923]

Από την παρατήρηση αυτή προκύπτει ένα παράδοξο: **όσο βελτιώνεται η προσομοίωση, τόσο δυσκολότερη γίνεται η διάκριση που η παρούσα ανάλυση επιχείρησε να θεμελιώσει.** Μια ατελής μετάδοση δεν παραπλανά κανέναν· ο πιστός που παρακολουθεί θολή εικόνα σε μικρή οθόνη γνωρίζει ότι δεν βρίσκεται στον ναό. Μια τέλεια προσομοίωση μπορεί να παραπλανήσει. Η τεχνική πρόοδος επομένως δεν επιλύει το θεολογικό ερώτημα· το καθιστά επείγον.

---

[921] Πρβλ. Gedala Mulliah Naidoo, «The Use of Smartphones to Communicate the Gospel of Jesus Christ», Pharos Journal of Theology 104, no. 4 (2023), DOI 10.46222/pharosjot.104.411.

[922] Joshua L. Mann, «Augmented Reality, Virtual Reality, and Religion: Recent Developments and Their Significance», στὸ Believing in Bits: Digital Media and the Supernatural, ἐπιμ. Simone Natale καὶ D. W. Pasulka (Oxford: Oxford University Press, 2020), 195-212, DOI 10.1093/oso/9780190949983.003.0012.

[923] Justin Thomas, Mohammad Amin Kuhail καὶ Fahad AlBeyahi, «The Metaverse, Religious Practice and Wellbeing: A Narrative Review», Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking 27, no. 1 (2024): 57-63, DOI 10.1089/cyber.2023.0003.

Τι σημαίνει πρακτικά «υβριδικότητα χωρίς σύγχυση»

Η αρχή απαιτεί συγκεκριμένη εφαρμογή. **Θεμιτά υβριδικά είναι όσα ανήκουν στη μετάδοση:** το κήρυγμα, η κατήχηση, η μελέτη της Γραφής, ο ποιμαντικός διάλογος, η επικοινωνία με τους απομακρυσμένους και τους ασθενείς. **Δεν είναι υβριδικά όσα ανήκουν στην τέλεση:** η Ευχαριστία, το βάπτισμα, η εξομολόγηση ως υποκατάστατο και όχι ως προετοιμασία, η χειροτονία.

Το ενδιάμεσο ερώτημα αφορά την παρακολούθηση της Θείας Λειτουργίας από απόσταση. Ο κατάκοιτος, ο νοσηλευόμενος, ο απομονωμένος που παρακολουθεί δεν τελεί τίποτε και δεν κοινωνεί — δεν βρίσκεται όμως ούτε εκτός της εκκλησιαστικής ζωής. **Η αρχαία λειτουργική τάξη γνώριζε ήδη μια τέτοια βαθμίδα: οι κατηχούμενοι μετείχαν στη Λειτουργία του Λόγου και αποχωρούσαν πριν από την Αναφορά**, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι ήταν ξένοι προς την κοινότητα.[924]

Η αναλογία έχει το όριό της: οι κατηχούμενοι ήταν σωματικά παρόντες και η αποχώρησή τους ήταν προσωρινή. Δείχνει όμως ότι **η Εκκλησία ουδέποτε αντιλήφθηκε τη συμμετοχή ως δίλημμα μεταξύ πλήρους μετοχής και απουσίας.** Υπό το πρίσμα αυτό, η ψηφιακή παρακολούθηση μπορεί να νοηθεί όχι ως ελλιπής Λειτουργία, αλλά ως διαφορετική σχέση με αυτήν — πραγματική, αναγνωρισμένη, και ρητά μη μυστηριακή.

Σύμφωνα με τους μελετητές της ψηφιακής εκκλησιολογίας, οι τεχνολογικές αλληλεπιδράσεις έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν νέους τρόπους κατανόησης και εξήγησης της φύσης της Χριστιανικής Εκκλησίας[925]. Αυτό απαιτεί από τους εκκλησιαστικούς ηγέτες και τους θεολόγους να εξετάσουν ποιοι παράγοντες πρέπει να καθοδηγούν τις αποφάσεις σχετικά με τη χρήση τεχνολογίας στη λατρεία και την αποστολή, και να αναστοχαστούν προσεκτικά πώς αυτή η λήψη αποφάσεων μπορεί να μεταμορφώσει ή να υποστηρίξει τις καθιερωμένες εκκλησιαστικές παραδόσεις[926].

---

[924] Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἀκολουθία τῶν Κατηχουμένων: «Ὅσοι κατηχούμενοι, προέλθετε…»· πρβλ. τὴν παραδοσιακὴ διάκριση Λειτουργίας τῶν Κατηχουμένων καὶ Λειτουργίας τῶν Πιστῶν.

[925] Campbell, «Introduction: Studying Digital Ecclesiology», 4.

[926] Ό.π.

Η ψηφιακή εκκλησιολογία είναι μια φράση που χρησιμοποιείται από άτομα για να αναστοχαστούν τις στρατηγικές που χρησιμοποιούνται, και τα κίνητρα πίσω από αυτές, στη διαπραγμάτευση των εκκλησιών με τα ψηφιακά μέσα. Επισημαίνει την ανάγκη να αποκαλυφθούν οι πολιτισμικές και θεολογικές αντιλήψεις που βρίσκονται πίσω από διαφορετικούς ορισμούς της εκκλησίας και τις υποθέσεις για την τεχνολογία[927].

Το ζήτημα της «εικονικής κοινωνίας»

Ιδιαίτερα έντονες ήταν οι θεολογικές αντιδράσεις στο φαινόμενο της λεγόμενης «εικονικής κοινωνίας» ή «διαδικτυακής κοινωνίας»[928]. Αυτή η πρακτική, όπου ιερέας καθαγιάζει τα Άγια Δώρα μέσω ζωντανής μετάδοσης και οι πιστοί λαμβάνουν άρτο και οίνο στα σπίτια τους, προκάλεσε έντονες θεολογικές αντιδράσεις τόσο στην Ορθόδοξη όσο και σε άλλες Χριστιανικές Εκκλησίες.

Πατερική κριτική της απομακρυσμένης μυστηριακής ζωής

Η πατερική θεολογία παρέχει σαφή κριτήρια για την αξιολόγηση τέτοιων πρακτικών. Ο Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας στα σχόλιά του επί του κατά Ιωάννη Ευαγγελίου τονίζει την απαραίτητη σύνδεση μεταξύ της ευχαριστιακής πρακτικής και της εκκλησιαστικής κοινότητας[929]. Παρομοίως, ο Άγιος Ιγνάτιος ο Αντιοχείας στις επιστολές του υπογραμμίζει ότι η Ευχαριστία πρέπει να τελείται «μετά του επισκόπου ή ου αν αυτός επιτρέψη»[930], τονίζοντας τη σημασία της εκκλησιαστικής κοινότητας και ιεραρχίας.

Η Επισκοπική Εκκλησία του Τέξας, για παράδειγμα, ξεκαθάρισε ότι «δεν επιτρέπεται η εικονική κοινωνία, όπως όταν ένας ιερέας καθαγιάζει στοιχεία μέσω ζωντανής μετάδοσης και οι πιστοί καταλύουν άρτο και οίνο κατ΄οίκον». Αυτή η στάση αντικατοπτρίζει τη διαδεδομένη θεολογική άποψη ότι η μυστηριακή (σακραμενταλική)

---

[927] Ό.π.

[928] RISU, «'The phenomenon of online communion': calling not to blasphemy, but theological polemics,» ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025.

[929] Κυρίλλου Αλεξανδρείας, «Σχόλια εις το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον,» βιβλ. 4, κεφ. 2, PG 73, 584-588.

[930] Ιγνατίου Αντιοχείας, «Επιστολή προς Σμυρναίους,» 8.1, PG 5, 713.

πραγματικότητα της Ευχαριστίας απαιτεί φυσική παρουσία και δεν μπορεί να διαμεσολαβηθεί τεχνολογικά.[931]

Στον ορθόδοξο χώρο, το ζήτημα της «διαδικτυακής κοινωνίας» προκάλεσε εκτεταμένες θεολογικές συζητήσεις. Όπως επισημαίνει η μελέτη για το «φαινόμενο της διαδικτυακής κοινωνίας», το κύριο πρόβλημα είναι «η άγνοια της ορολογίας του ψηφιακού κόσμου, η παρανόηση της ουσίας αυτών των φαινομένων, και επομένως η εσφαλμένη επιχειρηματολογία στην πολεμική για την διαδικτυακή Ευχαριστία»[932].

Είναι αξιοσημείωτο ότι τέτοια πειράματα με απομακρυσμένα μυστήρια άρχισαν ακριβώς στη Ρωσική Εκκλησία. Ήδη τον Μάρτιο του 2020, στην αρχή του χάους της πανδημίας, το Πατριαρχείο της Μόσχας άρχισε να εφαρμόζει την απομακρυσμένη εξομολόγηση και να δίνει κοινωνία ατομικά[933].

Θεολογικές προοπτικές και μελλοντικές κατευθύνσεις

Οι θεολογικοί προβληματισμοί για την εικονική συμμετοχή στη λατρεία αποκαλύπτουν την ανάγκη για μια πιο εξελιγμένη θεολογική προσέγγιση που αναγνωρίζει τόσο τις δυνατότητες όσο και τα όρια της ψηφιακής τεχνολογίας στην εκκλησιαστική ζωή. Η ανάπτυξη μιας «θεολογίας της τεχνολογίας» γίνεται ολοένα και πιο επιτακτική καθώς η ψηφιακή τεχνολογία γίνεται αναπόσπαστο μέρος της σύγχρονης εκκλησιαστικής εμπειρίας[934].

Συνθετική πατερική προσέγγιση

Πριν από τη σύνθεση αυτή χρειάζεται μια μεθοδολογική διευκρίνιση. Οι Πατέρες δεν γνώρισαν και δεν μπορούσαν να γνωρίσουν την ψηφιακή διαμεσολάβηση. Ό,τι αντλείται εδώ από αυτούς δεν είναι απαντήσεις σε ένα ερώτημα που δεν τους τέθηκε, αλλά θεολογικά κριτήρια με τα οποία το ερώτημα μπορεί να τεθεί ορθά. Η εφαρμογή των κριτηρίων αυτών στις νέες συνθήκες αποτελεί έργο της σύγχρονης θεολογικής σκέψης και δεν πρέπει να αποδίδεται αναδρομικά στην πατερική παράδοση.

---

[931] Episcopal Diocese of Texas, «Virtual Liturgies,» ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025.

[932] RISU, «'The phenomenon of online communion'.».

[933] Ό.π.

[934] Campbell, «Introduction: Studying Digital Ecclesiology», 4, 9–10.

Η πατερική παράδοση παρέχει κοινά στοιχεία που μπορούν να καθοδηγήσουν την ανάπτυξη μιας ορθόδοξης «θεολογίας της τεχνολογίας». Πρώτον, η πνευματική πραγματικότητα υπερβαίνει τα φυσικά όρια, όπως διδάσκουν ο Βασίλειος, ο Παλαμάς και ο Καβάσιλας. Δεύτερον, ο συμβολικός χαρακτήρας της λατρείας είναι θεμελιώδης, σύμφωνα με τον Μάξιμο, τον Διονύσιο και τον Καβάσιλα. Τρίτον, η ενεργός συμμετοχή του πιστού είναι απαραίτητη, κατά τη διδασκαλία του Μαξίμου, του Χρυσοστόμου και του Καβάσιλα. Τέταρτον, η κοινωνιακή διάσταση της σωτηρίας παραμένει κεντρική, βάσει της εκκλησιολογίας του Χρυσοστόμου. Πέμπτον, η πολλαπλότητα τρόπων θείας παρουσίας αναγνωρίζεται, σύμφωνα με την θεολογία των ενεργειών του Παλαμά και την διδασκαλία περί κοινωνίας του Καβάσιλα.

Έκτον, και ως αντίρροπο των προηγουμένων, η σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό» και το κοινό ποτήριο παραμένουν, κατά τον Ιγνάτιο τον Αντιοχείας και τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, ορατά και μη διαπραγματεύσιμα σημεία της εκκλησιαστικής ενότητας. Τα πέντε πρώτα στοιχεία δείχνουν γιατί η ψηφιακή συμμετοχή δεν είναι θεολογικά κενή· το έκτο δείχνει γιατί δεν μπορεί να είναι αυτάρκης.

Ταυτόχρονα, η εμπειρία της πανδημίας έδειξε ότι η ψηφιακή συμμετοχή μπορεί να προσφέρει αυθεντικές μορφές πνευματικής κοινωνίας και υποστήριξης, ιδιαίτερα για ευάλωτες ομάδες που αντιμετωπίζουν εμπόδια στη φυσική συμμετοχή στη λατρεία[935]. Αυτή η διπλή πραγματικότητα απαιτεί μια ισορροπημένη θεολογική προσέγγιση που ούτε απορρίπτει κατηγορηματικά τις ψηφιακές δυνατότητες ούτε υποτιμά τη μοναδικότητα της φυσικής εκκλησιαστικής κοινωνίας.

Η προσέγγιση των σύγχρονων Ελλήνων θεολόγων

Η ελληνική θεολογική σκηνή παρουσίασε ποικίλες αντιδράσεις στα ζητήματα της ψηφιακής λατρείας κατά την πανδημία, αντικατοπτρίζοντας τόσο την πατερική παράδοση όσο και τις σύγχρονες προκλήσεις.

Η παραδοσιακή σχολή και η τεχνολογική επιφυλακτικότητα

[935] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021.

Η ελληνική θεολογική παράδοση, όπως διαμορφώθηκε από μεγάλες μορφές όπως ο Παναγιώτης Τρεμπέλας (1886-1977) και ο Ιωάννης Καρμίρης (1904-1992), παρουσίασε γενικά επιφυλακτική στάση απέναντι στις ψηφιακές καινοτομίες στη λατρεία[936]. Οι εκπρόσωποι αυτής της σχολής, με έμφαση στην «απολογητική-ομολογιακή» προσέγγιση και τη διαφύλαξη της παραδοσιακής εκκλησιαστικής πρακτικής, τάχθηκαν υπέρ της διατήρησης των καθιερωμένων μορφών λατρείας.

Η έμφαση της «σχολής» Τρεμπέλα στην «ιεραποστολική-ζηλωτική κατανόηση του Χριστιανισμού» και την «άμεση επικοινωνία με τον λαό» δημιούργησε διακριτές θεολογικές τάσεις. Από τη θετική διάσταση, αναγνώρισε την ανάγκη για επικοινωνία με τον σύγχρονο άνθρωπο. Από την περιοριστική διάσταση, εκδήλωσε επιφυλακτικότητα απέναντι σε τεχνολογικές μεσολαβήσεις που θα μπορούσαν να αλλοιώσουν την παραδοσιακή λειτουργική εμπειρία.

Η νεότερη θεολογική γενιά και η ψηφιακή προσαρμογή

Παράλληλα, εκκλησιαστικές πρωτοβουλίες όπως η ψηφιακή παρουσία του «Βήματος της Εκκλησίας» και οι live streaming λειτουργίες στην Κύπρο έδειξαν μια πιο ανοιχτή στάση από μέρους νεότερων εκκλησιαστικών κύκλων. Αυτή η προσέγγιση χαρακτηρίζεται από πραγματιστική αντιμετώπιση, με αναγνώριση της αναγκαιότητας ψηφιακών μέσων σε καιρούς κρίσης. Επιπλέον, εκδηλώνεται ιεραποστολική διάσταση, με τη χρήση της τεχνολογίας ως εργαλείου ευαγγελισμού και διατήρησης της εκκλησιαστικής επικοινωνίας. Τέλος, η ψηφιακή λατρεία κατανοείται ως προσωρινή λύση, δηλαδή ως έκτακτο μέτρο και όχι μόνιμη πρακτική.

Η Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων και οι κοινωνικές προτεραιότητες

Η Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων (ΠΕΘ) εστίασε κυρίως σε κοινωνικά ζητήματα που προέκυψαν από την πανδημία, όπως η αποκατάσταση των υγειονομικών, δείχνοντας μια προσέγγιση που δίνει προτεραιότητα στην κοινωνική διακονία έναντι των τεχνολογικών καινοτομιών στη λατρεία.

[936] Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας, Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας (Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»).

Διακριτές θεολογικές φωνές και τάσεις

Παρότι δεν εντοπίστηκαν εκτενείς δημοσιευμένες θεολογικές μελέτες από σύγχρονους Έλληνες θεολόγους αποκλειστικά για την ψηφιακή λατρεία, οι γενικές θεολογικές τάσεις που αναδύθηκαν περιλαμβάνουν δύο κύριες κατευθύνσεις. Η συντηρητική τάση χαρακτηρίζεται από έμφαση στη σωματική παρουσία ως αναντικατάστατη, προειδοποίηση για τον κίνδυνο αλλοίωσης της λειτουργικής εμπειρίας, και προτίμηση στην οικονομική χρήση αντί της ακριβείας. Η προοδευτική τάση περιλαμβάνει αναγνώριση της πνευματικής αξίας της ψηφιακής συμμετοχής, εκμετάλλευση της τεχνολογίας για ιεραποστολικούς σκοπούς, και ανοιχτότητα σε νέες μορφές εκκλησιαστικής επικοινωνίας.

Ελληνική εκκλησιαστική πραγματικότητα και ψηφιακές πρωτοβουλίες

Η προσπάθεια της Εκκλησίας της Ελλάδος να αναπτύξει ψηφιακή τράπεζα αποκαλύπτει μια τάση για ψηφιακό εκσυγχρονισμό που εκτείνεται πέρα από τη λατρεία στις οικονομικές και διοικητικές λειτουργίες. Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη ψηφιακών πλατφορμών όπως το «ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE» δείχνει μια συνειδητή προσπάθεια της ελληνικής εκκλησιαστικής κοινότητας να αξιοποιήσει τα ψηφιακά μέσα για ενημέρωση και επικοινωνία.

Οι θεολόγοι της ορθόδοξης διασποράς και η ψηφιακή λατρεία

Οι θεολόγοι της ορθόδοξης διασποράς παρουσίασαν σημαντικά διαφορετική προσέγγιση στα ζητήματα της ψηφιακής λατρείας, καθώς η εμπειρία τους σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα τους οδήγησε σε πιο ανοικτές και πραγματιστικές λύσεις.

Σημαντικές μορφές θεολόγων της διασποράς

Η ορθόδοξη διασπορά έχει παράγει σημαντικούς θεολόγους που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη ορθόδοξη σκέψη και επηρέασαν την προσέγγιση στα ψηφιακά ζητήματα. Από τις κλασικές μορφές του 20ου αιώνα ξεχωρίζουν ο π. Alexander Schmemann

(1921-1983) με τη λειτουργική θεολογία και εκκλησιαστική ανανέωση, ο π. John Meyendorff (1926-1992) με τη βυζαντινή θεολογία και οικουμενικό διάλογο, ο Μητροπολίτης Kallistos (Ware) (1934-2022) με την πατερική θεολογία και πνευματικότητα, ο π. Thomas Hopko (1939-2015) με τη δογματική θεολογία και λειτουργική πράξη, και ο Jaroslav Pelikan (1923-2006) με την ιστορική θεολογία και χριστιανική παράδοση.

Από τις σύγχρονες φωνές ξεχωρίζουν ο π. Cristian Sonea από τη Ρουμανική Ορθόδοξη Εκκλησία με την ιεραποστολική θεολογία, ο π. Μάρκος από τη Αγία Τριάδα του με την πρακτική θεολογία και επιστημονική συλλογιστική, και ο Αρχιπρεσβύτερος Chad Hatfield, Πρόεδρος του Αγίου Βλαδιμίρου, με την ψηφιακή εκπαίδευση.

Η κληρονομιά του π. Alexander Schmemann

Ο π. Alexander Schmemann, παρότι απεβίωσε το 1983, είχε διαμορφώσει μια λειτουργική θεολογία που επηρέασε σημαντικά τις απαντήσεις της διασποράς στην πανδημία[937]. Η έμφασή του στη «λειτουργία μετά τη λειτουργία» και στην κοσμική διάσταση της εκκλησιαστικής ζωής παρείχε θεολογικό πλαίσιο για την κατανόηση της εκκλησιαστικής παρουσίας πέρα από τα όρια του ναού.

Η διδασκαλία του π. John Meyendorff

Ο π. John Meyendorff, με την έμφαση στη βυζαντινή θεολογική παράδοση και την οικουμενική διάσταση της Ορθοδοξίας, είχε καλλιεργήσει μια ανοικτή θεολογική προσέγγιση που επηρέασε τους μαθητές του στην αντιμετώπιση των τεχνολογικών προκλήσεων.

Σύγχρονες θεολογικές παρεμβάσεις

Από τις θεσμικές προσεγγίσεις ξεχωρίζει ο Αρχιπρεσβύτερος Chad Hatfield, Πρόεδρος στην Ανώτατη Ορθόδοξη Θεολογική Σχολή του Αγίου Βλαδιμήρου (Saint Vladimir's Orthodox Theological Seminary), που προώθησε τη ψηφιοποίηση

[937] Alexander Schmemann, For the Life of the World: Sacraments and Orthodoxy (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1973).

ιστορικών θεολογικών καταγραφών, κάνοντας διαθέσιμες εκατοντάδες παλιές αναλογικές ηχογραφήσεις των π. Schmemann, π. Meyendorff, Μητροπολίτη Κάλλιστου και άλλων. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής ανέπτυξε συγκεκριμένες οδηγίες για την ψηφιακή λατρεία κατά την πανδημία, ενώ η Αρχιεπισκοπή εξέδωσε λεπτομερείς οδηγίες για τον κλήρο σχετικά με τις προσαρμογές COVID-19.[938]

Από τις ατομικές θεολογικές φωνές διακρίνεται ο π. Mark Sietsema από τον Ελληνορθόδοξο Ναό Αγίας Τριάδος (Holy Trinity Greek Orthodox Church) του Lansing, που παρουσίασε ισορροπημένη προσέγγιση συνδυάζοντας ορθόδοξη παράδοση με επιστημονική συλλογιστική, καθώς και ο π. Cristian Sonea από το Babeș-Bolyai University, που ανέπτυξε θεολογική προσέγγιση βασισμένη στη ευχαριστιακή θεολογία του Στανιλοάε για τις συνθήκες της πανδημίας.[939][940]

Πρακτικές προσαρμογές στη Βόρεια Αμερική

Στη Βόρεια Αμερική, οι ορθόδοξες εκκλησίες υιοθέτησαν ποικίλες προσαρμογές[941]. Στον τομέα των λειτουργικών καινοτομιών, εφαρμόστηκε livestreaming θείων λειτουργιών σε Facebook και YouTube, ενεργός συμμετοχή μέσω video conferencing όπως το Zoom, και λίγα παραδείγματα Θείων Λειτουργιών που τελέστηκαν στο Zoom με την προσευχή του ιερέα για τον άρτο και το κύπελλο που είχε βάλει κάθε συμμετέχων.

Όσον αφορά τις μυστηριακές (σακραμενταλικές) προσαρμογές, πολλοί επίσκοποι επέτρεψαν την ακολουθία της εικονικής εξομολόγησης κατά την πανδημία,

---

[938] Greek Orthodox Archdiocese of America, «COVID-19 Guidelines for Clergy,», ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/news/covid-19-guidelines-clergy.

[939] Fr. Mark, «More Dangerous Than Doubts About COVID-19,» Holy Trinity Greek Orthodox Church, 2 Ιουλίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.holytrinity-lansing.org/articles-from-father-mark-1/2020/6/30/more-dangerous-than-doubts-about-covid-19.

[940] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://ceceurope.org/cec-theological-reflections-eucharist-and-communion-during-covid-19-pandemic.

[941] Nicholas Denysenko, «A Liturgical Turn in Orthodoxy? A Review of 2020», Pray Tell Blog, 20 December 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://praytellblog.com/index.php/2020/12/20/a-liturgical-turn-in-orthodoxy-a-review-of-2020/.

και εφαρμόστηκαν προσαρμογές στη διανομή της κοινωνίας με αποφυγή επαφής με τη λαβίδα.

Η ρουμανική ορθόδοξη προσέγγιση

Ο π. Cristian Sonea από τη Ρουμανική Ορθόδοξη Εκκλησία παρουσίασε μια εξελιγμένη θεολογική προσέγγιση βασισμένη στη διδασκαλία του π. Dumitru Stăniloae[942]. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, «όλοι όσοι παρευρίσκονται στη Λειτουργία μετέχουν μερικώς στην κοινωνία του Χριστού, ακόμη και αν δεν λαμβάνουν την Ευχαριστία». Επιπλέον, ο Χριστός παρουσιάζεται «στις αναγνώσεις από την Αγία Γραφή, στο κήρυγμα, στις προσευχές... στο διάλογο μεταξύ ιερέα και πιστών και μετά πλήρως στην Ευχαριστία».

Η αυστριακή ορθόδοξη καινοτομία

Η Ελληνική Ορθόδοξη Μητρόπολη Αυστρίας αποφάσισε, για «περιορισμένη περίοδο», να προσφέρει τον ευχαριστιακό άρτο στο χέρι των πιστών. Αυτή η απόφαση παρουσιάστηκε ως πράξη «φιλανθρωπίας» προς τις «προσδοκίες των εξωτερικών» που έχουν αδύναμη πίστη, και εντάχθηκε στα όρια της παράδοσης, καθώς ακολουθεί την παλιά λειτουργική παράδοση.

Η αμερικανική ορθόδοξη διαφοροποίηση

Στις ΗΠΑ αναδύθηκαν διακριτές θεολογικές φωνές. Ο π. Μάρκος από τον Ιερό Ναό της Αγίας Τριάδος στο Μίσιγκαν παρουσίασε μια ισορροπημένη προσέγγιση που συνδύαζε την ορθόδοξη παράδοση με επιστημονική συλλογιστική. Η προσέγγισή του περιλάμβανε κριτική της άποψης ότι τα ιερά αντικείμενα δεν μπορούν να μεταδώσουν ασθένειες, έκκληση για «φωνές λογικής» που δεν αντιτίθενται στην πίστη, και αναφορά

[942] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://ceceurope.org/cec-theological-reflections-eucharist-and-communion-during-covid-19-pandemic.

στον Αρχιεπίσκοπο Αμβρόσιο της Μόσχας (1771) που εμπόδισε το λαϊκό προσκύνημα των εικόνων για να προστατεύσει το ποίμνιό του από την πανούκλα.[943]

Θεολογικές αντιπαραθέσεις στη διασπορά

Η πανδημία προκάλεσε έντονες θεολογικές συζητήσεις στη διασπορά[944]. Η συντηρητική τάση χαρακτηρίζεται από την άποψη ότι «οι εκκλησίες υποχώρησαν στους περιορισμούς COVID κάνοντας αλλαγές που επηρέασαν τη λατρεία», και κριτική για την προτεραιότητα που δόθηκε σε «καθαρά κοσμικές ανησυχίες για την υγεία και την ασφάλεια έναντι της δικής μας θεολογίας της λατρείας».

Η προοδευτική απάντηση περιλαμβάνει έκκληση για ακολουθία του πνεύματος του Αγίου Αμβροσίου, και υπενθύμιση ότι «στην πρώιμη εκκλησία υπήρχε η μεγαλύτερη ποικιλία στη λατρεία, συμπεριλαμβανομένης της ευρείας διαφοράς στον τρόπο διανομής των μυστηρίων».

Η καινοτόμος «εικονική κοινωνία»

Μερικές κοινότητες της διασποράς πειραματίστηκαν με την «εικονική κοινωνία», πρακτική όπου ο ιερέας καθαγιάζει τα στοιχεία μέσω ζωντανής μετάδοσης και οι πιστοί συμμετέχουν με δικά τους στοιχεία από το σπίτι. Αυτές οι λειτουργίες δημιούργησαν διαμάχη και συζήτηση σε ορισμένα μέρη, αλλά η πρακτική δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη.

Το μοντέλο της «Τρίτης Οδού»

Στη διασπορά αναδύθηκε ένα μοντέλο «Τρίτης Οδού» που αναγνώριζε τη σπουδαιότητα των παραδοσιακών μορφών λατρείας, δεχόταν προσωρινές προσαρμογές για δημόσια υγεία, διατηρούσε τη θεολογική ακεραιότητα των μυστηρίων, και τόνιζε την οικονομική διάσταση (οικονομία vs ακριβεία).

---

[943] Fr. Mark Sietsema, «More Dangerous Than Doubts About COVID-19», Holy Trinity Greek Orthodox Church, 30 June 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.holytrinity-lansing.org/articles-from-father-mark-1/2020/6/30/more-dangerous-than-doubts-about-covid-19.

[944] Phillips, «How COVID-19 Led to a Spiritual Pandemic».

Συμπεράσματα για τη διασπορά

Οι θεολόγοι της διασποράς χαρακτηρίζονται από πραγματιστική προσέγγιση, με αναγνώριση των ιδιαίτερων προκλήσεων του πολυπολιτισμικού περιβάλλοντος. Επιδεικνύουν θεολογική ευελιξία, με ανοικτότητα σε προσωρινές προσαρμογές χωρίς παραίτηση από τα θεολογικά θεμέλια. Διακρίνονται για την ιεραποστολική συνείδηση, με χρήση της τεχνολογίας ως εργαλείου διατήρησης της εκκλησιαστικής κοινότητας. Τέλος, υιοθετούν διαλογική στάση, με πρόθυμη συζήτηση και αντιπαράθεση απόψεων παρά δογματική απόρριψη.

Αυτή η προσέγγιση της διασποράς έχει προσφέρει σημαντικές συνεισφορές στη συνολική ορθόδοξη συζήτηση για την ψηφιακή λατρεία, αποδεικνύοντας ότι η θεολογική καινοτομία μπορεί να συνυπάρχει με την πιστότητα στην παράδοση.

Ερμηνευτικό πλαίσιο των ελληνικών αντιδράσεων

Οι ελληνικές θεολογικές αντιδράσεις στην ψηφιακή λατρεία μπορούν να ερμηνευτούν μέσα από τρεις βασικούς παράγοντες. Πρώτον, η ιστορική συνείδηση, καθώς η ελληνική θεολογία φέρει το βάρος της διαφύλαξης της ορθόδοξης παράδοσης. Δεύτερον, το κοινωνικό περιβάλλον, καθώς η ελληνική κοινωνία παρουσιάζει σχετική επιφυλακτικότητα απέναντι σε ταχείς θεσμικούς μετασχηματισμούς. Τρίτον, η εκκλησιαστική δομή, καθώς η ιεραρχική οργάνωση της Εκκλησίας επιβάλλει συλλογικές αποφάσεις παρά ατομικές θεολογικές πρωτοβουλίες.

Προτάσεις για περαιτέρω πατερική έρευνα

Για την πληρέστερη ανάπτυξη μιας ορθόδοξης θεολογίας της ψηφιακής λατρείας, προτείνονται συγκεκριμένες κατευθύνσεις πατερικής έρευνας. Πρώτον, οι ομιλίες του Ιωάννου Χρυσοστόμου περί Ευχαριστίας για την κατανόηση της κοινωνιακής διάστασης. Δεύτερον, η «Εξήγησις της Θείας Λειτουργίας» και η «Ζωή εν Χριστώ» του Νικολάου Καβάσιλα για τη λειτουργική θεολογία και τη διδασκαλία περί πνευματικής κοινωνίας. Τρίτον, τα σχόλια του Κυρίλλου Αλεξανδρείας επί του κατά Ιωάννην για τη μυστηριακή (σακραμενταλική) θεολογία. Τέταρτον, η

«Εκκλησιαστική Ιστορία και Μυστική Θεωρία» του Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως για τη λειτουργική συμβολική. Πέμπτον, οι ύμνοι του Συμεών του Νέου Θεολόγου περί κοινωνίας για την εμπειρική διάσταση της θείας κοινωνίας.

Τέλος, η αναδυόμενη συζήτηση για τη «ψηφιακή εκκλησιολογία» προτείνει ότι οι εκκλησίες πρέπει να καλλιεργήσουν ψηφιακές παιδείες που δεν εστιάζουν απλώς στην πρακτική χρήση της τεχνολογίας, αλλά παιδείες που αποκαλύπτουν το θεολογικό ήθος και τις αξίες διαφορετικών τεχνολογιών και της εφαρμογής τους σε εκκλησιαστικά περιβάλλοντα[945].

3.2.3. Νέες μορφές εκκλησιαστικής επικοινωνίας και κοινωνίας

Η πανδημία του COVID-19 κατέστησε αναγκαία τη ριζική αναθεώρηση των παραδοσιακών μορφών εκκλησιαστικής επικοινωνίας και κοινωνιακής αλληλεγγύης. Οι περιορισμοί και τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης οδήγησαν σε καινοτόμες προσεγγίσεις που μετασχημάτισαν τον τρόπο με τον οποίο οι ορθόδοξες κοινότητες διατήρησαν τους δεσμούς επικοινωνίας και αλληλεγγύης.

Ψηφιακά δίκτυα ενοριακής αλληλεγγύης και υποστήριξης

Η μετάβαση στον ψηφιακό χώρο δεν αφορούσε μόνο τη μετάδοση λειτουργιών, αλλά και τη δημιουργία νέων μορφών κοινοτικής συνοχής. Οι ορθόδοξες ενορίες στις Ηνωμένες Πολιτείες αξιοποίησαν εφαρμογές βιντεοδιάσκεψης όπως το Zoom για να δημιουργήσουν «μια πιο συμμετοχική εμπειρία» πέρα από την απλή παρακολούθηση λειτουργιών. Σύμφωνα με στοιχεία από τη μελέτη «Ο αντίκτυπος του COVID-19 στις ορθόδοξες χριστιανικές ενορίες των ΗΠΑ», το 77% των ορθόδοξων ενοριών προσέφερε κάποια μορφή διαδικτυακής λατρείας κατά την περίοδο της πανδημίας.[946][947]

Την ίδια περίοδο, αναπτύχθηκαν εξειδικευμένα δίκτυα υποστήριξης για ευάλωτες ομάδες. Το Πατριαρχείο της Ρουμανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας συνεργάστηκε ενεργά με τις κρατικές αρχές, με μοναστήρια να παρέχουν χώρους καραντίνας για επαναπατριζόμενους πολίτες. Αυτή η πρωτοβουλία αποδεικνύει πώς η

[945] Campbell, «Introduction: Studying Digital Ecclesiology», 10.

[946] Faith Communities Today, «Impact of COVID-19 on US Orthodox Christian Parishes,» July 10, 2020, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://faithcommunitiestoday.org/impact-of-covid-19-on-us-orthodox-christian-parishes/.

[947] Ό.π.

παραδοσιακή φιλανθρωπία προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες μέσω συντονισμένων δικτύων αλληλεγγύης.[948]

Διαδικτυακές ομάδες προσευχής και μελέτης

Η ανάπτυξη διαδικτυακών ομάδων προσευχής αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά φαινόμενα της περιόδου. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής δημιούργησε εξειδικευμένους τρόπους για «όσους βρίσκονται σε καραντίνα ή δεν μπορούν να παραστούν στις λειτουργικές ακολουθίες», συμπεριλαμβάνοντας καθημερινές ακολουθίες ανάγνωσης για τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή.[949]

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση του φαινομένου των «διαδικτυακών ιερέων» - κληρικών που «δεν έχουν ενορία αλλά ποιμαίνουν μεγάλους αριθμούς ορθόδοξων πιστών μέσω διαδικτύου». Αυτό το φαινόμενο, παρότι αμφιλεγόμενο, αποκαλύπτει τη δυναμική που αναπτύχθηκε γύρω από εναλλακτικές μορφές πνευματικής καθοδήγησης.[950]

Η Ελληνορθόδοξη Μητρόπολη Σικάγου δημιούργησε το «Ταμείο Αρωγής Ενορίας για τον COVID-19» για την υποστήριξη ενοριών που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες, ενώ παράλληλα ανέπτυξε συστήματα τηλεφωνικής προσευχής όπου κληρικοί μπορούσαν να προσεύχονται τηλεφωνικά για ασθενείς.[951][952]

Οι νέες αυτές μορφές επικοινωνίας έδειξαν ότι η ψηφιακή τεχνολογία μπορεί να διευρύνει ουσιαστικά τις δυνατότητες ενημέρωσης, κατήχησης, αλληλεγγύης και ποιμαντικής επικοινωνίας της Εκκλησίας. Η εμπειρία της πανδημίας ανέδειξε όμως ταυτόχρονα το όριο αυτής της δυνατότητας: άλλο η διεύρυνση της επικοινωνίας και άλλο η υποκατάσταση της εκκλησιαστικής κοινωνίας. Το ερώτημα γίνεται ακόμη εντονότερο όταν η ψηφιακή επικοινωνία αφορά ανθρώπους για τους οποίους η φυσική παρουσία στην εκκλησιαστική κοινότητα είναι δυσχερής ή αδύνατη. Σε αυτούς στρέφεται η επόμενη ενότητα.

---

[948] Dascalu κ.ά., «Engaging Religious Institutions».

[949] Orthodox Church in America, «COVID-19 Guidelines and Resources,» ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.oca.org/resources-coronavirus.

[950] Phillips, «How COVID-19 Led to a Spiritual Pandemic».

[951] Greek Orthodox Metropolis of Chicago, «COVID-19 Resources Page,» February 10, 2022, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://chicago.goarch.org/coronavirusresourcecenter/.

[952] Ό.π.

3.2.4. Δυνατότητες επικοινωνίας με απομακρυσμένους ή απομονωμένους πιστούς

Η ψηφιακή τεχνολογία έδωσε τη δυνατότητα επικοινωνίας με κατηγορίες πιστών που προηγουμένως είχαν περιορισμένη πρόσβαση στην εκκλησιαστική ζωή. Σύμφωνα με τη μελέτη των Faith Communities Today, η πλειοψηφία των κληρικών (44%) παρατήρησε ότι η διαδικτυακή παρακολούθηση ήταν υψηλότερη από τη φυσική παρουσία πριν την πανδημία[953].

Αυτό το φαινόμενο αποκάλυψε την ύπαρξη μιας «ψηφιακής διαίρεσης» μέσα στις εκκλησιαστικές κοινότητες. Σύμφωνα με έρευνα που αφορούσε 478 εκκλησιαστικούς ηγέτες, τα κύρια εμπόδια για τη διαδικτυακή λατρεία ήταν «η συμμετοχή μελών που δεν είναι ψηφιακά συνδεδεμένοι ή δεν έχουν υπολογιστική εμπειρία» (30%) και «η πρόσβαση στην απαραίτητη τεχνολογία» (19%).[954]

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος τόνισε στο πλαίσιο αυτό ότι «αυτό που διακυβεύεται δεν είναι η πίστη μας - είναι οι πιστοί. Δεν είναι ο Χριστός - είναι οι χριστιανοί μας», υπογραμμίζοντας την κοινωνική διάσταση της κρίσης.[955]

Θεολογικές προεκτάσεις των νέων πρακτικών

Η ανάπτυξη αυτών των νέων μορφών επικοινωνίας έθεσε καίρια θεολογικά ερωτήματα. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ρουμανίας τόνισε ότι «η συμμετοχή στις θείες λειτουργίες στην εκκλησία δίνει στον θλιμμένο και μοναχικό άνθρωπο τη χαρά της επικοινωνίας και της αλληλεγγύης, αποτρέποντας έτσι το αίσθημα εγκατάλειψης και περιθωριοποίησης».[956]

Η πανδημική εμπειρία αποκάλυψε ότι δεν υπάρχει μονοδιάστατη ορθόδοξη απάντηση στα ψηφιακά ζητήματα. Αντίθετα, αναδύεται ένα πολύπλευρο θεολογικό

---

[953] Faith Communities Today, «Impact of COVID-19 on US Orthodox Christian Parishes.».

[954] Heidi A. Campbell, «When Churches Discovered the Digital Divide: Overcoming Technological Inaccessibility, Hesitancy & Digital Reluctance During the covid-19 Pandemic,» Ecclesial Practices 10, no. 1 (2023): 36-65, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://brill.com/view/journals/ep/10/1/article-p36_004.xml.

[955] George Tsakiridis, «An Orthodox Ethos of Solidarity Against COVID-19,» Public Orthodoxy, November 29, 2024, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://publicorthodoxy.org/2020/03/28/an-orthodox-ethos-of-solidarity-against-covid-19/.

[956] «Romanian Church against COVID certificate requirements for church,» OrthoChristian.Com, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://orthochristian.com/143294.html.

τοπίο όπου η επιφυλακτικότητα της Ελλάδος, ο ρεαλισμός της διασποράς και η διάκριση της Αθωνικής Πολιτείας συνθέτουν ένα πλούσιο φάσμα δυνατοτήτων προσέγγισης. Από τη συγκριτική εξέταση προκύπτουν κοινά θεολογικά κριτήρια: η αρχή της οικονομίας έναντι της ακριβείας που επιτρέπει προσωρινές προσαρμογές για έκτακτες περιστάσεις, και η έμφαση στην ενεργό συμμετοχή έναντι της παθητικής «θέασης». Η διαβάθμιση των τρόπων μετοχής, όπως μπορεί να ανασυγκροτηθεί από τη διδασκαλία του αγίου Νικολάου Καβάσιλα, επιτρέπει να αναγνωριστούν βαθμίδες συμμετοχής χωρίς να εξισώνονται μεταξύ τους. Υπό αυτή την έννοια, η ψηφιακά διαμεσολαβημένη συμμετοχή μπορεί να έχει πραγματική πνευματική και ποιμαντική αξία για τον απομονωμένο πιστό, χωρίς γι' αυτό να ταυτίζεται με τη σωματική συμμετοχή στην ευχαριστιακή σύναξη.

Η πατερική θεολογία παρέχει στέρεα θεμέλια για την κατανόηση αυτών των εξελίξεων: η συμβολική θεολογία του Μαξίμου επιτρέπει αναγνώριση πνευματικής πραγματικότητας πέρα από τα φυσικά όρια, η διδασκαλία του Παλαμά για τις θείες ενέργειες υπογραμμίζει την πολλαπλότητα τρόπων θείας μετοχής, ενώ η Πνευματολογία του Μ. Βασιλείου τονίζει την πανταχού παρουσία του Αγίου Πνεύματος.

Παράλληλα, αναδύθηκαν προβληματισμοί σχετικά με την αυθεντικότητα της ψηφιακής κοινωνίας. Ο Μητροπολίτης Ιωσήφ, προκαθήμενος της Αντιοχειανής Ορθόδοξης Χριστιανικής Αρχιεπισκοπής Βορείου Αμερικής, επικαλέστηκε το αρχαίο παράδειγμα των Παλαιστινίων μοναχών που περνούσαν κάθε Μεγάλη Τεσσαρακοστή μόνοι στην έρημο του Σινά και απείχαν κατά το διάστημα αυτό από την Ευχαριστία, με σκοπό να ενθαρρύνει τους πιστούς που δεν μπορούσαν πλέον να προσέλθουν στη Θεία Λειτουργία λόγω της απαγόρευσης των συναθροίσεων. Το παράδειγμα αυτό εντάσσεται σε μια σειρά προτύπων της ορθόδοξης παράδοσης για την ενίσχυση της πνευματικής ζωής όταν η κοινοτική, μυστηριακή λατρεία καθίσταται προσωρινά αδύνατη.[957]

Μελλοντικές προοπτικές

Τα δεδομένα δείχνουν ότι οι αλλαγές αυτές δεν είχαν προσωρινό χαρακτήρα. Σχεδόν το μισό (46%) των ερωτηθέντων κληρικών δήλωσε ότι σχεδίαζε να συνεχίσει

[957] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 114, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

να προσφέρει διαδικτυακές υπηρεσίες ακόμη και μετά την επανέναρξη των φυσικών λειτουργιών. Αυτό υποδηλώνει τη δημιουργία ενός «υβριδικού» μοντέλου εκκλησιαστικής ζωής που συνδυάζει φυσική και ψηφιακή παρουσία.[958]

Η πρακτική εμπειρία ανέδειξε τόσο θετικά όσο και προβληματικά στοιχεία που χρήζουν προσεκτικής στάθμισης. Στη θετική πλευρά, η προσβασιμότητα των ψηφιακών μέσων επέτρεψε τη συμμετοχή ατόμων με κινητικούς περιορισμούς ή γεωγραφικές δυσκολίες, διατηρώντας παράλληλα τη συνέχεια της πνευματικής ζωής και των εκκλησιαστικών δεσμών σε καιρούς κρίσης. Οι παιδαγωγικές δυνατότητες που προσέφεραν τα ψηφιακά μέσα, από τη βαθύτερη κατανόηση λειτουργικών κειμένων έως τη διαδραστικότητα, άνοιξαν νέους ορίζοντες στη μυσταγωγική εκπαίδευση.

Στην αρνητική πλευρά, ο κίνδυνος της ατομικοποίησης και της υποχώρησης της κοινοτικής διάστασης της λατρείας αποτέλεσε σοβαρή πρόκληση, ενώ οι τεχνολογικοί περιορισμοί αποκλείουν άτομα χωρίς πρόσβαση σε τεχνολογία και υποβαθμίζουν την πολυαισθητηριακή εμπειρία της παραδοσιακής λατρείας. Η εξάρτηση από τεχνικά μέσα και υποδομές που μπορεί να μην είναι πάντοτε διαθέσιμα ή αξιόπιστα δημιουργεί επιπλέον προβλήματα στην εκκλησιαστική ζωή.

Οι μελλοντικές κατευθύνσεις απαιτούν ισορροπημένη προσέγγιση που συνδυάζει θεσμικές ρυθμίσεις με θεολογική εργασία. Βραχυπρόθεσμα, η ανάπτυξη επίσημων κατευθυντήριων γραμμών για την ψηφιακή λατρεία από τις εκκλησιαστικές αρχές, η κατάρτιση του κλήρου στη χρήση ψηφιακών εργαλείων με θεολογική διάκριση και η διασφάλιση της τεχνικής ποιότητας των ψηφιακών λειτουργικών μεταδόσεων αποτελούν άμεσες προτεραιότητες.

Μακροπρόθεσμα, η ανάπτυξη υβριδικών μοντέλων που συνδυάζουν φυσική και ψηφιακή παρουσία, η δημιουργία εξειδικευμένων υπηρεσιών για ιδιαίτερες ομάδες όπως οι ηλικιωμένοι και οι ασθενείς, καθώς και η προώθηση του διαγενεακού διαλόγου για την ενσωμάτωση της τεχνολογίας στην εκκλησιαστική ζωή θα διαμορφώσουν το νέο τοπίο της ορθόδοξης πρακτικής.

Ωστόσο, η εμπειρία έδειξε και τους κινδύνους αυτής της μετάβασης. Η αύξηση των «ψευδο-θεολογικών» διδασκαλιών στον ψηφιακό χώρο και η εμφάνιση διχαστικών τάσεων γύρω από τα υγειονομικά μέτρα αναδεικνύουν την ανάγκη για

[958] Faith Communities Today, «Impact of COVID-19 on US Orthodox Christian Parishes.».

προσεκτική θεολογική επεξεργασία αυτών των νέων μορφών εκκλησιαστικής επικοινωνίας.[959][960]

Η πανδημική εμπειρία απέδειξε ότι η ορθόδοξη ταυτότητα δεν είναι στατική αλλά διαθέτει εσωτερική δυναμική που επιτρέπει τη δημιουργική αντιμετώπιση νέων προκλήσεων, ενώ το κλειδί για την υγιή ενσωμάτωση ψηφιακών στοιχείων βρίσκεται στην πνευματική διάκριση που απαιτεί βαθιά θεολογική κατάρτιση και ευαισθησία στις σύγχρονες πνευματικές ανάγκες.

3.2.5. Ψηφιακή ποιμαντική και εξομολόγηση

Η πανδημία του COVID-19 δημιούργησε πρωτοφανείς προκλήσεις για την ορθόδοξη πνευματική παράδοση, ιδίως στον τομέα της ποιμαντικής φροντίδας και του μυστηρίου της εξομολόγησης. Οι περιορισμοί και τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης ανάγκασαν την Εκκλησία να αναζητήσει νέες μορφές πνευματικής καθοδήγησης και μυστηριακής ζωής που συνδυάζουν την πιστότητα στην παράδοση με την προσαρμογή στις έκτακτες συνθήκες.

Η ψηφιακή ποιμαντική επικοινωνία πρέπει να διακρίνεται από την εξ αποστάσεως τέλεση του Μυστηρίου της Μετανοίας. Η δυνατότητα πνευματικής συνομιλίας, καθοδήγησης ή προσευχής μέσω τεχνολογικών μέσων δεν συνεπάγεται αφ' εαυτής αναγνώριση των ίδιων μέσων ως φορέων μυστηριακής τέλεσης.

Η δυνατότητα και τα όρια της εξομολόγησης μέσω ψηφιακών μέσων

Η ορθόδοξη προσέγγιση στο ζήτημα της ψηφιακής εξομολόγησης διαφοροποιήθηκε σημαντικά από άλλες χριστιανικές παραδόσεις κατά την περίοδο της πανδημίας. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία προχώρησε σε ευέλικτες πρακτικές προσαρμογές, όπως η εξομολόγηση από το αυτοκίνητο: οι πιστοί παρέμεναν στο όχημά τους και σχημάτιζαν ουρά στον χώρο στάθμευσης του ναού, ο ιερέας καθόταν σε απόσταση περίπου δύο μέτρων φορώντας προστατευτική μάσκα, η εξομολόγηση

[959] John A. Monaco, «Theology and Pseudo-Theology in the Digital Age», Public Orthodoxy, 31 Μαρτίου 2021, https://publicorthodoxy.org/2021/03/31/theology-and-pseudo-theology-in-the-digital-age/ (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

[960] Phillips, «How COVID-19 Led to a Spiritual Pandemic».

γινόταν μέσω ανοιχτού παραθύρου και η συγχωρητική ευχή δινόταν χωρίς φυσική επαφή.[961]

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ρωσίας κινήθηκε με μεγαλύτερη ευελιξία. Ο Μητροπολίτης Ιλαρίων, επικεφαλής του Συνοδικού Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων, δήλωσε ότι σε έκτακτες περιστάσεις είναι δυνατή η εξομολόγηση μέσω τηλεφώνου ή Skype, με την προϋπόθεση προηγούμενης συνεννόησης με τον ιερέα. Η τοποθέτηση αυτή διατυπώθηκε ως ποιμαντική κρίση για συνθήκες ανάγκης και όχι ως δογματική αναγνώριση της δυνατότητας τέλεσης του μυστηρίου εξ αποστάσεως.[962]

Στη ρωμαιοκαθολική πλευρά διατυπώθηκε από τον Πάπα Φραγκίσκο η προτροπή προς όσους δεν μπορούσαν να βρουν ιερέα να απευθυνθούν απευθείας στον Θεό, θέση που εντάσσεται στο πλαίσιο της τέλειας συντριβής και προϋποθέτει τη δυτική μυστηριολογία. Η μεταφορά της στην ορθόδοξη πρακτική δεν τεκμηριώνεται και δεν αποτελεί βάση της ρωσικής ποιμαντικής απόφασης.[963]

Πνευματική καθοδήγηση εξ αποστάσεως

Η παράδοση της πνευματικής πατρότητας στην Ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετώπισε καίριες προκλήσεις κατά την περίοδο της πανδημίας. Η σχέση μεταξύ πνευματικού πατέρα και πνευματικού τέκνου, που παραδοσιακά βασίζεται στην άμεση προσωπική επαφή και στη ζωντανή παρουσία του ενός απέναντι στον άλλον, χρειάστηκε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες.[964]

---

[961] Daniela Tarantino, «The 'Drive Confession:' The Care of Souls in a Pandemic,» Talk About: Law and Religion, October 2, 2020, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://talkabout.iclrs.org/2020/10/02/the-drive-confession-the-care-of-souls-in-a-pandemic/.

[962] «Russian Orthodox Church allows believers to offer confession by phone or Skype during Covid-19 shutdown,» RT Russia & Former Soviet Union, April 3, 2020, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.rt.com/news/484836-russian-orthodox-church-confession-coronavirus/.

[963] JEM Lacsa, «The sacrament of confession during Covid-19 pandemic,» Journal of Public Health 43, no. 3 (2021): e407-e408, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8194966/.

[964] «Living an Orthodox Life: Spiritual Guidance in the World,» Orthodox Info, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, http://orthodoxinfo.com/praxis/pr_guidance.aspx.

Εμφανίσθηκαν νέες μορφές πνευματικής καθοδήγησης μέσω τηλεφωνικών συνομιλιών, βιντεοκλήσεων και ψηφιακής αλληλογραφίας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής παρείχε ειδική φροντίδα για «όσους βρίσκονται σε καραντίνα ή δεν μπορούν να παραστούν στις λειτουργικές ακολουθίες», συμπεριλαμβάνοντας οδηγίες για κατ' οίκον πνευματικές ασκήσεις. Παράλληλα, η Ελληνορθόδοξη Μητρόπολη Σικάγου ανέπτυξε συστήματα τηλεφωνικής ποιμαντικής υποστήριξης, όπου κληρικοί μπορούσαν να προσεύχονται τηλεφωνικά για ασθενείς και να παρέχουν πνευματική παρηγοριά. Αυτές οι πρωτοβουλίες αποδεικνύουν την προσαρμοστικότητα της ορθόδοξης ποιμαντικής στις έκτακτες συνθήκες.[965][966]

Εκκλησιολογικές προεκτάσεις των νέων πρακτικών

Η εισαγωγή ψηφιακών στοιχείων στην ποιμαντική φροντίδα έθεσε σημαντικά εκκλησιολογικά ερωτήματα. Κεντρικό ζήτημα αποτέλεσε η σχέση μεταξύ της φυσικής παρουσίας του ιερέα και της μυστηριακής δραστηριότητας. Από την πατερική διδασκαλία περί των θείων ενεργειών μπορεί να συναχθεί ότι η ενέργεια της θείας χάριτος δεν υπόκειται σε χωρικούς περιορισμούς. Από αυτό, ωστόσο, δεν συνάγεται αυτομάτως ότι κάθε μορφή ψηφιακής επικοινωνίας μπορεί να λειτουργήσει ως φορέας μυστηριακής πράξης.

Ωστόσο, παράλληλα εμφανίσθηκαν και κριτικές φωνές. Το φαινόμενο των «διαδικτυακών ιερέων» - κληρικών που «δεν έχουν ενορία αλλά ποιμαίνουν μεγάλους αριθμούς ορθόδοξων πιστών μέσω διαδικτύου» - προκάλεσε ανησυχίες για την παραδοσιακή δομή της εκκλησιαστικής διακυβέρνησης και της τοπικής ποιμαντικής ευθύνης.[967]

Θεολογικές διαστάσεις της ψηφιακής εξομολόγησης

Στη ρωμαιοκαθολική ποιμαντική αντιμετώπιση της πανδημίας αξιοποιήθηκε, μεταξύ άλλων, η έννοια της «τέλειας συντριβής» (contritio perfecta), η οποία ανήκει

[965] Orthodox Church in America, «COVID-19 Guidelines and Resources,» ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.oca.org/resources-coronavirus.

[966] Greek Orthodox Metropolis of Chicago, «COVID-19 Resources Page,» February 10, 2022, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://chicago.goarch.org/coronavirusresourcecenter/.

[967] Phillips, «How COVID-19 Led to a Spiritual Pandemic».

στη δυτική θεολογική και μυστηριολογική παράδοση και δεν πρέπει να μεταφέρεται αυτούσια στην ορθόδοξη πατερική ορολογία. Η αναφορά της εδώ έχει συγκριτικό χαρακτήρα: δείχνει έναν τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε να αντιμετωπισθεί ποιμαντικά η προσωρινή αδυναμία πρόσβασης στο μυστήριο, χωρίς να αποτελεί από μόνη της θεολογική θεμελίωση της ψηφιακής εξομολόγησης στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Στην ορθόδοξη πλευρά, η αρχή της εκκλησιαστικής οικονομίας επέτρεψε προσωρινές προσαρμογές που διατηρούν την ουσία του μυστηρίου ενώ προσαρμόζουν τη μορφή του.[968]

Σημαντική διάσταση αποτέλεσε και η αναγνώριση της συλλογικής διάστασης της αμαρτίας και της μετάνοιας. Ο Μητροπολίτης Ιλαρίων τόνισε ότι βλέπει «καταστάσεις κάθε μέρα όπου άνθρωποι επισκέπτονται έναν ιερέα για να εξομολογηθούν ότι αρνήθηκαν να εμβολιαστούν οι ίδιοι ή οι κοντινοί τους άνθρωποι και άθελά τους προκάλεσαν τον θάνατο κάποιου». Αυτή η προσέγγιση αναδεικνύει τη σύνδεση μεταξύ ατομικής και κοινοτικής ευθύνης στη σύγχρονη ορθόδοξη ηθική.[969]

Πρακτικές προκλήσεις και περιορισμοί

Η εφαρμογή ψηφιακής ποιμαντικής αντιμετώπισε αυστηρούς περιορισμούς. Το μυστήριο της εξομολόγησης, που παραδοσιακά προϋποθέτει την απόλυτη εχεμύθεια και την ιδιωτικότητα, έπρεπε να προσαρμοστεί σε ψηφιακά περιβάλλοντα που ενδεχομένως δεν παρέχουν την ίδια ασφάλεια. Η διασφάλιση του «μυστηριακού απορρήτου» της εξομολόγησης σε διαδικτυακό περιβάλλον αποτέλεσε σημαντική τεχνική και κανονική πρόκληση.

Επιπλέον, η «ψηφιακή διαίρεση» που εντοπίστηκε στις εκκλησιαστικές κοινότητες σήμαινε ότι πολλοί πιστοί, ιδίως ηλικιωμένοι ή άτομα χωρίς πρόσβαση σε

[968] «Can't go to confession during coronavirus? Consider an 'act of perfect contrition',» Diocese of Raleigh, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://dioceseofraleigh.org/news/cant-go-confession-during-coronavirus-consider-act-perfect-contrition.

[969] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 120, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

τεχνολογία, δεν μπορούσαν να επωφεληθούν από αυτές τις νέες μορφές ποιμαντικής φροντίδας.[970]

Μελλοντικές προοπτικές και θεολογική αξιολόγηση

Η εμπειρία της πανδημίας αποκάλυψε τόσο τις δυνατότητες όσο και τα όρια της ψηφιακής ποιμαντικής. Η παραδοσιακή ορθόδοξη έμφαση στη σωματικότητα και την «ενεργό» παρουσία δεν μπορεί να αντικατασταθεί πλήρως από ψηφιακά μέσα, αλλά μπορεί να συμπληρωθεί από αυτά σε έκτακτες περιστάσεις.

Η χάρη του Θεού δεν σταματά στις αποστάσεις. Από αυτό όμως δεν έπεται ότι κάθε τι τεχνικά εφικτό είναι και εκκλησιαστικά δυνατό. Η Εκκλησία δεν αποφασίζει πώς τελεί τα μυστήριά της με βάση τα μέσα που διαθέτει κάθε εποχή. Η οικονομία μπορεί να επιτρέψει προσωρινές προσαρμογές· δεν καταργεί όμως όσα συγκροτούν το ίδιο το μυστήριο.

Η πανδημική εμπειρία έδειξε ότι η ορθόδοξη παράδοση διαθέτει εσωτερικούς πόρους για προσαρμογή σε κρίσιμες καταστάσεις. Το ερώτημα που μένει δεν αφορά πια τις επιμέρους ποιμαντικές λύσεις αλλά την ίδια την τεχνολογία: είναι εργαλείο στα χέρια της Εκκλησίας ή αλλάζει τους όρους της εκκλησιαστικής ζωής; Σε αυτό στρέφεται η επόμενη ενότητα.

3.3. Ο ρόλος της τεχνολογίας στην λατρεία. Λύση ή πρόβλημα

3.3.1. Ιστορική αναδρομή στη σχέση Εκκλησίας-τεχνολογίας

Η σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την τεχνολογία εμφανίζει μια πολύπλοκη ιστορική διαδρομή που χαρακτηρίζεται από περιόδους δημιουργικής προσαρμογής και προσεκτικής αξιολόγησης. Η κατανόηση αυτής της ιστορικής

[970] Heidi A. Campbell, «When Churches Discovered the Digital Divide: Overcoming Technological Inaccessibility, Hesitancy & Digital Reluctance During the covid-19 Pandemic,» Ecclesial Practices 10, no. 1 (2023): 36-65, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://brill.com/view/journals/ep/10/1/article-p36_004.xml.

εξέλιξης είναι απαραίτητη για την αξιολόγηση των σύγχρονων ψηφιακών εξελίξεων και την ερμηνεία των αντιδράσεων που προκάλεσε η πανδημία του COVID-19.

Οι ρίζες της προσαρμοστικότητας: Από την Αποστολική εποχή στους Πρώιμους Πατέρες

Ο Απόστολος Παύλος και η πρώτη τεχνολογική καινοτομία

Η χριστιανική στάση απέναντι στις τεχνολογικές καινοτομίες έχει τις ρίζες της στην ίδια την αποστολική εποχή. Ο Απόστολος Παύλος, αξιοποιώντας τις επικοινωνιακές δυνατότητες της εποχής του, «έγραψε επιστολές σε διάφορες εκκλησιαστικές κοινότητες για να μεταφέρει το μήνυμά του». Αυτή η επιλογή της γραπτής επικοινωνίας αντί άλλων μέσων (όπως οι εικονογραφήσεις) αποτέλεσε την πρώτη θεμελιώδη απόφαση της χριστιανικής Εκκλησίας για την αξιοποίηση της τεχνολογίας επικοινωνίας.[971]

Οι παύλειες επιστολές, που αποτελούν «μερικά από τα παλαιότερα υπάρχοντα χριστιανικά έγγραφα», δημιούργησαν το πρότυπο για τη χριστιανική αξιοποίηση των επικοινωνιακών τεχνολογιών. Όπως παρατηρεί η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής, «οι δεκατέσσερις επιστολές του Αγίου Παύλου περιλαμβάνονται στις ιερές γραφές της Καινής Διαθήκης» και «είναι γεμάτες όχι μόνο με δογματικές και ηθικές διδασκαλίες αλλά και απαντήσεις σε συγκεκριμένες ερωτήσεις και προβλήματα».[972]

Οι Αποστολικοί Πατέρες και η συνέχεια της καινοτομίας

Οι Αποστολικοί Πατέρες (1ος-2ος αιώνας), που «πιστεύεται ότι γνώριζαν προσωπικά μερικούς από τους Δώδεκα Αποστόλους ή επηρεάστηκαν σημαντικά από αυτούς», συνέχισαν την παράδοση της γραπτής επικοινωνίας. Ο Κλήμης της Ρώμης (περ. 35-99) έγραψε την «Πρώτη Επιστολή του Κλήμεντος (περ. 96 μ. Χ.)» που «αντιγράφηκε και διαβάστηκε ευρέως και θεωρείται γενικά η παλαιότερη χριστιανική επιστολή που υπάρχει εκτός της Καινής Διαθήκης».

---

[971] John A. Monaco, «Theology and Pseudo-Theology in the Digital Age», Public Orthodoxy, 31 Μαρτίου 2021, https://publicorthodoxy.org/2021/03/31/theology-and-pseudo-theology-in-the-digital-age/ (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

[972] «The Orthodox Faith - Volume I - Doctrine and Scripture - New Testament - Letters of Saint Paul,» Orthodox Church in America, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.oca.org/orthodoxy/the-orthodox-faith/doctrine-scripture/new-testament/letters-of-saint-paul.

Ο Πολύκαρπος Σμύρνης (περ. 69-155) αναγνώριζε πλήρως την αποστολική αυθεντία του Παύλου. Στην «Πρὸς Φιλιππησίους» επιστολή του παραπέμπει επανειλημμένα σε παύλειες επιστολές, ενσωματώνοντας φράσεις και διατυπώσεις τους στο δικό του κείμενο. Αυτό δείχνει ότι ήδη από τον 2ο αιώνα η γραπτή παράδοση είχε καθιερωθεί ως βασικό μέσο διατήρησης και διάδοσης της χριστιανικής διδασκαλίας.[973]

Η εξέλιξη των πατερικών κειμένων και η τεχνολογία

Η πατερική περίοδος, που εκτείνεται από το τέλος της Αποστολικής Εποχής έως τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451) και, κατ' άλλους, έως τον 8ο αιώνα, χαρακτηρίστηκε από εντατική γραπτή δραστηριότητα. Όπως επισημαίνει η Catherine Hezser, η επιστολική επικοινωνία που εγκαινίασε ο Παύλος εξελίχθηκε σταδιακά σε εκτεταμένη αλληλογραφία επισκόπων και εκκλησιαστικών συγγραφέων κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα, συγκροτώντας ένα πυκνό δίκτυο γραπτής επικοινωνίας μεταξύ των τοπικών Εκκλησιών.[974][975]

Οι Πατέρες του 4ου αιώνα, από τον Αθανάσιο (296-373) έως τους Καππαδόκες, ανέπτυξαν γραπτή παραγωγή εξαιρετικής έκτασης και ποικιλίας: επιστολές, ομιλίες, πραγματείες, υπομνήματα, δογματικά κείμενα και σύμβολα πίστεως. Η παραγωγή αυτή διατηρήθηκε με επιμέλεια και μεταδόθηκε στις επόμενες γενιές, αποτελώντας το θεμέλιο της μεταγενέστερης θεολογικής παράδοσης.[976][977]

Η Ορθόδοξη συνέχεια της πατερικής παράδοσης

Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία διατηρεί μια ιδιαίτερη προσέγγιση στην πατερική παράδοση. Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν θεωρεί ότι η εποχή των Πατέρων της Εκκλησίας έχει τελειώσει και περιλαμβάνει μεταγενέστερους σημαντικούς συγγραφείς μέχρι σήμερα. Αυτή η «ζωντανή παράδοση» σημαίνει ότι η

[973] Πολύκαρπος Σμύρνης, Ἐπιστολὴ πρὸς Φιλιππησίους, PG 5, 1005-1022.

[974] Catherine Hezser, «Oral and Written Communication and Transmission of Knowledge in Ancient Judaism and Christianity», Oral Tradition 25, no. 1 (2010): 75-92.

[975] Ό.π.

[976] Ό.π.

[977] Ό.π.

ορθόδοξη θεολογία διατηρεί μια δυναμική σχέση με την καινοτομία, όπως αποδείχτηκε και κατά την πανδημία.

Η ορθόδοξη άποψη είναι ότι «οι άνθρωποι δεν χρειάζεται να συμφωνούν σε κάθε λεπτομέρεια, πόσο μάλλον να είναι αλάνθαστοι, για να θεωρηθούν Πατέρες της Εκκλησίας. Μάλλον, το ορθόδοξο δόγμα καθορίζεται από τη συναίνεση των Αγίων Πατέρων - εκείνα τα σημεία στα οποία συμφωνούν». Αυτή η αρχή της «συναίνεσης» παρέχει θεολογικό πλαίσιο για την αξιολόγηση νέων τεχνολογικών εξελίξεων.

Πρώιμες θεολογικές αντιλήψεις για την επικοινωνία και την τεχνολογία

Η πρώιμη χριστιανική Εκκλησία ανέπτυξε από νωρίς μια πρακτική θεολογία της επικοινωνίας, η οποία εκφράστηκε λιγότερο ως θεωρία και περισσότερο ως χρήση: η προφορική διδασκαλία, το κήρυγμα και η επιστολική αλληλογραφία λειτούργησαν συμπληρωματικά για τη διάδοση και τη διατήρηση της διδασκαλίας. Τη διαδρομή αυτή ερμήνευσε αργότερα και η σύγχρονη ρωμαιοκαθολική σκέψη: ο Πάπας Ιωάννης Παύλος Β΄, ανατρέχοντας στην Πεντηκοστή και στην αποστολική διακήρυξη του Ευαγγελίου, υποστήριξε ότι η επικοινωνία διαπερνά τις βασικές διαστάσεις της Εκκλησίας, η οποία καλείται να αναγγείλει σε όλους το μήνυμα της σωτηρίας. Η θέση αυτή αποτελεί σύγχρονη θεολογική ανάγνωση της αποστολικής πρακτικής και όχι μαρτυρία για το τι διατύπωνε η ίδια η αρχαία Εκκλησία.[978][979]

Παραδείγματα προσαρμογής της Εκκλησίας σε τεχνολογικές αλλαγές

Η επανάσταση της τυπογραφίας (15ος-16ος αιώνας)

Η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής τυπογραφίας με κινητά μεταλλικά στοιχεία από τον Gutenberg, στα μέσα του 15ου αιώνα, αποτέλεσε την πρώτη μεγάλη τεχνολογική πρόκληση για τη χριστιανική Εκκλησία. Όπως παρατηρεί ο Fr. Patrick Reardon, «η χριστιανική ζωή δεν ήταν ποτέ η ίδια από τη δημοσίευση της πρώτης Βίβλου (Mazarin Bible από το όνομα του καρδιναλίου της βιβλιοθήκης) του Gutenberg στο Mainz το

[978] «APOSTOLIC LETTER THE RAPID DEVELOPMENT,» Catholic Online, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.catholic.org/featured/headline.php?ID=1832.

[979] Ό.π.

1456». Η τεχνολογία αυτή προκάλεσε μια θεμελιώδη αλλαγή στον τρόπο διάδοσης και πρόσβασης στις θρησκευτικές γνώσεις.[980]

Η έρευνα των Andrew Pettegree και Matthew Hall αποκαλύπτει ότι οι επίσκοποι της Καθολικής Εκκλησίας του 15ου αιώνα όχι μόνο υιοθέτησαν ενεργά την τυπογραφία, αλλά και χρησιμοποίησαν «τον τύπο ως εργαλείο για την προώθηση της λειτουργικής μεταρρύθμισης». Από το σύνολο των 107 εντοπισμένων εκδόσεων διοικητικών λειτουργικών βιβλίων που εκτυπώθηκαν από επισκόπους πριν το 1501, φαίνεται ότι η Εκκλησία αντιμετώπισε την τυπογραφία ως ευκαιρία για τυποποίηση και μεταρρύθμιση.[981]

Στον ορθόδοξο χώρο, η σχέση με την τυπογραφία ήταν πιο σύνθετη. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, που είχε καταρρεύσει το 1453, δεν μπόρεσε να επωφεληθεί άμεσα από την καινοτομία. Ωστόσο, μετά την Άλωση, οι ορθόδοξοι λόγιοι στη Δύση συνέβαλαν σημαντικά στην έκδοση πατερικών κειμένων. Η τυπογραφία επέτρεψε την «αναγέννηση του ενδιαφέροντος για τα πατερικά συγγράμματα» που «εκτοξεύθηκε με την εμφάνιση της τυπογραφίας τον 15ο αιώνα».

Η εποχή του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης (20ός αιώνας)

Η προσαρμογή των χριστιανικών εκκλησιών στις τεχνολογίες του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης παρέχει σημαντικά διδάγματα για τη σύγχρονη ψηφιακή εποχή. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η θρησκευτική ραδιοφωνία ξεκίνησε από τις πρώτες ημέρες του ραδιοφώνου, με το πρώτο ραδιοφωνικό κήρυγμα να μεταδίδεται στις 30 Ιουλίου 1922.

Η ραδιοφωνική εκπομπή «Δεύτε λάβετε φως» (Come Receive the Light), το εθνικό ορθόδοξο χριστιανικό ραδιοφωνικό πρόγραμμα, μεταδίδεται σε 17 ραδιοφωνικούς σταθμούς σε όλες τις ΗΠΑ και τις Μπαχάμες[982]. Η Ancient Faith Radio αποτελεί έναν 24ωρο ορθόδοξο ραδιοφωνικό σταθμό που παρέχει διαδικτυακό

[980] Fr. Patrick Reardon, «Printing and the Church,» Antiochian Orthodox Christian Archdiocese, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, http://ww1.antiochian.org/node/17821.

[981] Andrew Pettegree and Matthew Hall, «From Strassburg to Trent: Bishops, Printing and Liturgical Reform in the Fifteenth Century,» Past & Present 213, no. 1 (2011): 3-39, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://academic.oup.com/past/article/213/1/3/1585314.

[982] «Orthodox Media,» OrthodoxWiki, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://orthodoxwiki.org/Orthodox_Media.

ορθόδοξο προγραμματισμό, συμπεριλαμβανομένου ενός εκτενούς καταλόγου podcasts[983].

Στον ορθόδοξο χώρο η αξιοποίηση της ραδιοφωνίας ακολούθησε διαφορετική πορεία, καθορισμένη από το κρατικό μονοπώλιο. Ήδη από τον Μάιο του 1950 η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος είχε αναθέσει στην Αποστολική Διακονία τη δημιουργία ιδίου ραδιοφωνικού σταθμού· επειδή όμως η ελληνική ραδιοφωνία ήταν κρατική, η προσπάθεια δεν ευοδώθηκε και παραχωρήθηκε μόνο μία εβδομαδιαία εκπομπή στον Ραδιοφωνικό Σταθμό των Ενόπλων Δυνάμεων. Η απελευθέρωση των συχνοτήτων στα τέλη της δεκαετίας του 1980 άλλαξε την εικόνα. Στις 30 Οκτωβρίου 1988 άρχισε να εκπέμπει η «Πειραϊκή Εκκλησία» της Ιεράς Μητροπόλεως Πειραιώς, ο πρώτος ελληνικός εκκλησιαστικός ραδιοφωνικός σταθμός, και στις 19 Φεβρουαρίου 1989, Κυριακή της Ορθοδοξίας, ο Ραδιοφωνικός Σταθμός της Εκκλησίας της Ελλάδος, της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Ιεράς Συνόδου. Στην τηλεόραση, η 4Ε ιδρύθηκε το 1993 και λειτουργεί από το 1994 ως τηλεοπτικός σταθμός με ορθόδοξο εκκλησιαστικό περιεχόμενο.[984]

Προηγούμενες χρήσεις τεχνολογίας στην εκκλησιαστική ζωή

Λειτουργικά εργαλεία και μουσική

Η σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την τεχνολογία στο λειτουργικό πλαίσιο έχει προκαλέσει συζήτηση στους σύγχρονους κύκλους. Η AGES Initiatives, ένας μη κερδοσκοπικός οργανισμός που ιδρύθηκε με την ευλογία του Μητροπολίτη Αλεξίου της Ατλάντας, έχει ως στόχο τη χρήση της τεχνολογίας «για την αποθήκευση, οργάνωση και παράδοση ορθόδοξων χριστιανικών λειτουργικών κειμένων και

[983] Ό.π.

[984] Για τη διαδρομή αυτή βλ. «Σύντομο ιστορικό του Σταθμού», Ραδιοφωνικός Σταθμός της Εκκλησίας της Ελλάδος, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://ecclesiaradio.gr. «Πειραϊκή Εκκλησία 91,2 FM», Ιερά Μητρόπολις Πειραιώς· και «4Ε», τηλεοπτικός σταθμός Ιεράς Μητροπόλεως Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως, Θεσσαλονίκη.

μουσικής για την υποστήριξη της εκπαίδευσης των εκκλησιαστικών ψαλτών και τη διευκόλυνση της ομαλής εκτέλεσης των εκκλησιαστικών ακολουθιών».[985]

Η χρήση tablets στη λειτουργική πρακτική έχει προκαλέσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όπως παρατηρεί ο Richard Barrett, «μερικές εκατοντάδες δολάρια για ένα tablet που στη συνέχεια έχει φορτωμένα όλα τα απαραίτητα λειτουργικά κείμενα και μουσική δωρεάν, ή ακόμη και για μια ονομαστική συνδρομή, αρχίζει να φαίνεται καλύτερη επένδυση για τις ενοριακές κοινότητες με περιορισμένους πόρους».[986]

Εκδοτική δραστηριότητα και διάδοση κειμένων

Η ορθόδοξη εκδοτική δραστηριότητα έχει αξιοποιήσει συστηματικά τις τεχνολογικές εξελίξεις. Εκδοτικοί οίκοι όπως ο St. Vladimir's Seminary Press, που ιδρύθηκε το 1968, αποτελεί «τον μεγαλύτερο και πιο ενεργό εκδότη ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων στην αγγλική γλώσσα». Η Popular Patristics Series στοχεύει στο «να παρέχει αναγνώσιμες και ακριβείς μεταφράσεις ενός ευρέος φάσματος πρώιμης χριστιανικής λογοτεχνίας σε ένα ευρύ κοινό».[987][988]

Παράλληλα, η ανάπτυξη ψηφιακών βιβλιοθηκών και αρχείων έχει επιτρέψει την ευρύτερη διάδοση πατερικών κειμένων. Το SEAN MULTIMEDIA χορηγεί το «Patristics In English Project, μια διαδικτυακή πρωτοβουλία του οποίου ο στόχος είναι να μεταφράσει όλα τα υπάρχοντα πατερικά κείμενα στα αγγλικά και στη συνέχεια να τα διανείμει ελεύθερα μέσω διαδικτύου».[989]

Θεολογικές προσεγγίσεις για την τεχνολογία πριν την πανδημία

Η νεο-πατερική σύνθεση και η τεχνολογία

[985] Richard Barrett, «Voice and machine: Technology and Orthodox liturgical music,» Orthodox Arts Journal, February 28, 2017, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://orthodoxartsjournal.org/voice-machine-technology-orthodox-liturgical-music/.

[986] Richard Barrett, «Voice and machine: Technology and Orthodox liturgical music,» Orthodox Arts Journal, February 28, 2017, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://orthodoxartsjournal.org/voice-machine-technology-orthodox-liturgical-music/.

[987] «Orthodox Christianity - The Complete Set,» SVS Press & Bookstore, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://svspress.com/orthodox-christianity-the-complete-set/.

[988] «Popular Patristics Series,» SVS Press & Bookstore, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://svspress.com/categories/Popular-Patristics-Series/.

[989] «Patristics - Eastern Orthodox Church,» University of St. Thomas Research and Course Guides, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://libguides.stthomas.edu/c.php?g=88707&p=571674.

Η θεολογική προσέγγιση της τεχνολογίας στην Ορθόδοξη Εκκλησία έχει επηρεαστεί βαθιά από τη «νεο-πατερική σύνθεση» του 20ού αιώνα. Όπως παρατηρεί ο John Behr, η ορθόδοξη θεολογία «αναγεννήθηκε τον εικοστό αιώνα», με τους Georges Florovsky και Vladimir Lossky να «καθορίζουν την πορεία της ορθόδοξης θεολογίας τον εικοστό αιώνα».[990]

Αυτή η ανανέωση συνδυάστηκε με μια «επαναδέσμευση με τους Έλληνες Πατέρες» που περιελάμβανε την «επαναανακάλυψη της θεολογίας του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά». Η διδασκαλία για τις θείες ενέργειες παρέχει θεολογικό πλαίσιο για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η θεία χάρις μπορεί να λειτουργήσει μέσω τεχνικών μέσων.

Η ορθόδοξη προσέγγιση της επιστήμης και της τεχνολογίας

Η σχέση της Ορθοδοξίας με την επιστήμη και την τεχνολογία έχει περάσει από διάφορες φάσεις. Όπως παρατηρούν ο Ευθύμιος Νικολαΐδης και οι συνεργάτες του, στη βυζαντινή περίοδο «οι επιστήμες κατανοούνταν ως μέρος της φιλοσοφίας, από την οποία εξαρτώνται θεωρητικά», ενώ «η βυζαντινή φιλοσοφία προώθησε το διανοητικό μοντέλο του πολυμαθούς, του ερουδίτου δασκάλου που ενδιαφέρεται για τις επιστήμες του quadrivium». Οι τέσσερις μαθηματικές τέχνες του quadrivium (από τις λατινικές λέξεις quadri- (τέσσερα) και via (δρόμος)) αποτελούσαν το δεύτερο στάδιο της εκπαίδευσης στις Επτά Ελεύθερες Τέχνες (Septem Artes Liberales) και ήταν: Αριθμητική, Γεωμετρία, Μουσική, Αστρονομία. Αυτές οι επιστήμες θεωρούνταν απαραίτητες για την κατανόηση της δομής του φυσικού κόσμου και της θείας τάξης του σύμπαντος.[991]

Στην Οθωμανική περίοδο, «η Ορθοδοξία δεν παρήγαγε ούτε μεγάλους θεολόγους ούτε μεγάλους επιστήμονες», αλλά «οι ορθόδοξοι λόγιοι, η συντριπτική

[990] John Behr, «Faithfulness and Creativity», στο Abba: The Tradition of Orthodoxy in the West: Festschrift for Bishop Kallistos (Ware) of Diokleia, επιμ. John Behr, Andrew Louth και Dimitri Conomos (Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 2003), 159-178, ιδίως 159.

[991] Efthymios Nicolaidis, Eudoxie Delli, Nikolaos Livanos, Kostas Tampakis και George Vlahakis, «Science and Orthodox Christianity: An Overview», Isis 107, no. 3 (Σεπτέμβριος 2016): 542–566, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1086/688704.

πλειοψηφία των οποίων ανήκε στον κλήρο, ισορρόπησαν μεταξύ μιας στείρας πατερικής παράδοσης και των νέων ευρωπαϊκών φιλοσοφικών ιδεών».[992]

Σύγχρονες προκλήσεις και απαντήσεις

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος έχει εκφράσει ανησυχίες για την «επερχόμενη ρομποτοκρατία» και έχει προειδοποιήσει κατά της «ανεξέλεγκτης άνοδος της τεχνητής νοημοσύνης και του αυτοματισμού». Υπογράμμισε ότι η ορθόδοξη παράδοση διατηρεί «πολύτιμη ανθρωποκεντρική σοφία» που είναι απαραίτητη για την πλοήγηση σε έναν κόσμο επιταχυνόμενης τεχνολογικής αλλαγής.[993]

Παράλληλα, υπάρχει μια ανανεωμένη ερευνητική προσπάθεια για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ Ορθοδοξίας και επιστήμης. Η σειρά «Επιστήμη και Ορθόδοξη Εκκλησία» (Science and the Orthodox Church) εστιάζει στη φύση της σχέσης μεταξύ της σύγχρονης επιστήμης και της ορθόδοξης παράδοσης, αναγνωρίζοντας ότι «η πατερική κληρονομιά έχει εξιδανικευθεί, ρομαντικοποιηθεί και θεωρηθεί ως αιώνια και διαχρονική λύση σε όλα τα πιθανά προβλήματα».[994]

Προς μια δημιουργική σύνθεση

Η σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία αναζητεί «πιο δημιουργική και ευφυή αντιμετώπιση του παρελθόντος εν όψει του μέλλοντος». Η μελέτη του Μαξίμου και της «λειτουργίας του κόσμου» του προσφέρει νέες προοπτικές για τη σχέση θεολογίας και επιστήμης. Όπως παρατηρεί ο Sergey S. Horujy, η ιδέα της λειτουργίας του κόσμου

---

[992] Ό.π.

[993] «Orthodox Church leader says faith is humanity's safeguard against the 'impending robotocracy',» AP News, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://apnews.com/article/greece-automation-religion-robots-orthodoxy-2d5765621d591fa4e58ac8f60df1a3d4.

[994] Vasilios N. Makrides και Gayle E. Woloschak, «Relating Orthodox Christianity with Modern Science: An Introduction», στο Orthodox Christianity and Modern Science: Tensions, Ambiguities, Potential, επιμ. Vasilios N. Makrides και Gayle E. Woloschak, Science and Orthodox Christianity 1 (Turnhout: Brepols, 2019), 21-33.

στον Μάξιμο και η «επαναδραστηριοποίησή της σήμερα περιλαμβάνει τόσο την επιστήμη όσο και τη θεολογία».[995][996]

Η πανδημία του COVID-19 έφερε αυτές τις θεολογικές προσεγγίσεις στο προσκήνιο, αναγκάζοντας την Ορθόδοξη Εκκλησία να επαναξιολογήσει τη σχέση της με την τεχνολογία σε έναν κρίσιμο χρόνο. Η ιστορική εμπειρία δείχνει ότι η Εκκλησία έχει τη δυνατότητα δημιουργικής προσαρμογής, διατηρώντας παράλληλα την πιστότητα στην πατερική παράδοση.

Η ιστορική αυτή διαδρομή αναδεικνύει μια κρίσιμη διάκριση. Η Εκκλησία αξιοποίησε τις τεχνολογικές δυνατότητες κάθε εποχής για τη μετάδοση του λόγου, τη διδασκαλία, την κατήχηση και την επικοινωνία. Η προσαρμογή των μέσων επικοινωνίας δεν συνεπάγεται όμως αντίστοιχη μεταβολή του τρόπου τέλεσης των μυστηρίων. Η τεχνολογία μπορεί να διευρύνει την πρόσβαση στην εκκλησιαστική ζωή χωρίς να αποκτά γι' αυτό μυστηριακή λειτουργία. Με άλλα λόγια, άλλο η μετάδοση και άλλο η τέλεση.

Η διάκριση αυτή δεν συνεπάγεται τεχνοφοβία. Η ίδια παράδοση που υιοθέτησε κάθε νέο μέσο διάδοσης του λόγου της διατυπώνει σήμερα, διά του Οικουμενικού Πατριάρχου, επιφυλάξεις για την ανεξέλεγκτη επέκταση της τεχνητής νοημοσύνης. Η τεχνολογική δυνατότητα δεν θεωρείται αυτοδικαιούμενη· κρίνεται κάθε φορά ως προς το τι υπηρετεί.

3.3.2. Θετικές διαστάσεις της τεχνολογικής παρέμβασης

Η πανδημία του COVID-19, παρά τις προκλήσεις που δημιούργησε, αποκάλυψε και σημαντικές θετικές διαστάσεις της τεχνολογικής παρέμβασης στην εκκλησιαστική ζωή. Οι ψηφιακές τεχνολογίες όχι μόνο διατήρησαν την επαφή των πιστών με τη λατρευτική ζωή, αλλά και δημιούργησαν νέες δυνατότητες πρόσβασης και συμμετοχής που προηγουμένως ήταν περιορισμένες ή ανύπαρκτες.

Διατήρηση της επαφής με τη λατρευτική ζωή

Η συνέχεια της πνευματικής ζωής σε καιρούς κρίσης

[995] Ό.π.

[996] Ό.π.

Η πρωταρχική θετική συνέπεια της τεχνολογικής παρέμβασης ήταν η διατήρηση της συνέχειας της πνευματικής ζωής σε μια περίοδο πρωτοφανούς διαταραχής. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής παρείχε βοήθεια «για όσους βρίσκονται σε καραντίνα ή δεν μπορούν να παραστούν στις λειτουργικές ακολουθίες», εξασφαλίζοντας ότι οι πιστοί δεν έμεναν χωρίς ποιμαντική στήριξη.[997]

Όπως παρατηρεί η έρευνα, «τα οφέλη όπως η ευκαιρία για τους χριστιανούς να συμμετέχουν στην κοινωνία και λατρεία παρά το lockdown δεν μπορούν να αγνοηθούν». Αυτή η συνέχεια αποδείχτηκε κρίσιμη για τη διατήρηση της πνευματικής συνοχής των κοινοτήτων σε μια περίοδο όπου «ο ψηφιακός χώρος έγινε το νέο φυσιολογικό».[998][999]

Διεύρυνση της πρόσβασης στη λατρευτική ζωή

Η ψηφιακή τεχνολογία διεύρυνε σημαντικά την πρόσβαση στη λατρευτική ζωή. Όπως ήδη σημειώθηκε, στην έρευνα για τις ορθόδοξες ενορίες των ΗΠΑ το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων (44%) παρατήρησε ότι η διαδικτυακή παρακολούθηση ήταν υψηλότερη από τη φυσική παρουσία πριν την πανδημία. Το στοιχείο αυτό αφορά την παρακολούθηση και όχι τη μυστηριακή συμμετοχή, δείχνει όμως ότι η τεχνολογία έφερε σε επαφή με τη λατρευτική ζωή ανθρώπους που προηγουμένως δεν την προσέγγιζαν.[1000]

Αυτό το φαινόμενο υποδηλώνει ότι η ψηφιακή τεχνολογία δεν απλώς αναπλήρωσε την απουσία φυσικής παρουσίας, αλλά δημιούργησε νέες δυνατότητες πρόσβασης για άτομα που προηγουμένως αντιμετώπιζαν εμπόδια στη συμμετοχή τους στην εκκλησιαστική ζωή.

---

[997] Orthodox Church in America, «COVID-19 Guidelines and Resources,» ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.oca.org/resources-coronavirus.

[998] Seyram B. Amenyedzi, «Disability and Digital Ecclesiology: Towards an Accessible Online Church», HTS Teologiese Studies/Theological Studies 80, no. 1 (2024): a9599, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.4102/hts.v80i1.9599.

[999] Ό.π.

[1000] Faith Communities Today, «Impact of COVID-19 on US Orthodox Christian Parishes,» July 10, 2020, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://faithcommunitiestoday.org/impact-of-covid-19-on-us-orthodox-christian-parishes/.

Ενημέρωση και συμμετοχή απομακρυσμένων ή ευάλωτων ομάδων

Πρόσβαση για άτομα με αναπηρίες

Σε πληθυσμιακή μελέτη ηλικιωμένων ατόμων με αναπηρίες, μόνο το 23,66% ανέφερε χρήση του διαδικτύου. Η μη χρήση συνδεόταν με μεγαλύτερη δυσκολία στην απόκτηση πληροφοριών για την COVID-19 και στην αγορά ή χρήση μέσων ατομικής προστασίας, όχι όμως με στατιστικώς σημαντική δυσκολία προσβάσεως σε ιατρικές υπηρεσίες.[1001]

Η Εκκλησία, μέσω της πρωτοβουλίας «Fully Human», αναγνωρίζει ότι «πολλά άτομα με αναπηρίες δεν έχουν την ευκαιρία να μοιραστούν την πλούσια ομορφιά αυτής της εμπειρίας λόγω της δύσκολης πρόσβασης στο κτίριο της Εκκλησίας». Η ψηφιακή τεχνολογία προσέφερε μια λύση σε αυτό το χρόνιο πρόβλημα.[1002]

Η ψηφιακή πρόσβαση αποκτά εδώ ιδιαίτερη ποιμαντική σημασία, αλλά συγχρόνως αποκαλύπτει το όριό της. Για τον πιστό που αδυνατεί να προσέλθει στον ναό, η μετάδοση μπορεί να καταστήσει προσιτή την ακολουθία, την ακρόαση του λόγου και την αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα· δεν μπορεί όμως από μόνη της να προσφέρει ό,τι προϋποθέτει σωματική και μυστηριακή μετοχή. Η σχετική έρευνα επισημαίνει ακριβώς ότι η διαδικτυακή εκκλησία υπήρξε κατά κύριο λόγο μετάδοση επιτόπιων ακολουθιών σε ψηφιακές πλατφόρμες και όχι τόπος όπου συγκροτείται πραγματικά η Εκκλησία. Το όριο αυτό δεν μειώνει την αξία της τεχνολογίας· μετατρέπεται σε απαίτηση ποιμαντικής ευθύνης. Όσο η τεχνολογία φέρνει την εκκλησιαστική ζωή στον άνθρωπο που δεν μπορεί να προσέλθει, τόσο η ίδια η Εκκλησία καλείται να αναζητεί τρόπους ώστε η μυστηριακή ζωή να φθάνει και σε αυτόν.[1003]

Υποστήριξη ευάλωτων πληθυσμών

[1001] Eunjin Yang, Min Jung Kim, and Kyung Hee Lee, «Internet Use and Difficulties in Acquiring Health Resources among Older Adults with Disabilities during the COVID-19 Pandemic: A Population-Based Cross-Sectional Study», BMC Public Health 24 (2024): 534, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1186/s12889-024-17922-2.

[1002] Greek Orthodox Archdiocese of America, «Fully Human: Toward Full Participation of People with Disabilities,» ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/fully-human.

[1003] Amenyedzi, «Disability and Digital Ecclesiology», 3-4.

Η τεχνολογία επέτρεψε στην Εκκλησία να φτάσει και να υποστηρίξει ευάλωτους πληθυσμούς με τρόπους που προηγουμένως δεν ήταν δυνατοί. Η Εκκλησία της Ρουμανίας δημιούργησε «γραμμές έκτακτης ανάγκης για να βοηθήσει τους ιατρικά και κοινωνικά ευάλωτους» σε συνεργασία με περιφερειακές και εθνικές αρχές.[1004]

Οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες της Εκκλησίας ενισχύθηκαν από την τεχνολογία. «Μόνο έναν μήνα μετά τον εντοπισμό των πρώτων λοιμώξεων COVID-19 στη Ρουμανία έδωσε πάνω από ένα εκατομμύριο δολάρια σε δωρεές για να βοηθήσει στη διαχείριση των επιπτώσεων της πανδημίας».[1005]

Ηλικιωμένοι και μονωμένοι πιστοί

Η ψηφιακή τεχνολογία δεν αίρει αυτομάτως τον αποκλεισμό των ηλικιωμένων. Οι Seifert, Cotten και Xie περιγράφουν την πανδημία ως συνθήκη «διπλού βάρους», στην οποία ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να ενισχύεται από τον ψηφιακό αποκλεισμό, ιδίως για όσους δεν χρησιμοποιούν το διαδίκτυο.[1006]

Στο πλαίσιο της ορθόδοξης παράδοσης, η ψηφιακή επαφή με την εκκλησιαστική κοινότητα προσέφερε σημαντική ψυχολογική και πνευματική υποστήριξη σε μια ομάδα που ήταν ιδιαίτερα ευάλωτη στην απομόνωση.

Ευκαιρίες ιεραποστολικής και κατηχητικής δραστηριότητας

Νέες μορφές κατήχησης και εκπαίδευσης

Η πανδημία άνοιξε νέους ορίζοντες για την κατηχητική και εκπαιδευτική δραστηριότητα της Εκκλησίας. Όπως αναφέρεται, «διαδικτυακές συνάξεις και ομιλίες με μοναχούς ή ηγουμένους και άλλους πιστούς ως συμμετέχοντες πραγματοποιήθηκαν συνήθως με μεγάλη επιτυχία στην εποχή του COVID-19».[1007]

[1004] Dascalu κ.ά., «Engaging Religious Institutions».

[1005] Ό.π.

[1006] Alexander Seifert, Shelia R. Cotten, and Bo Xie, «A Double Burden of Exclusion? Digital and Social Exclusion of Older Adults in Times of COVID-19», The Journals of Gerontology: Series B 76, no. 3 (2021): e99–e103, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa098.

[1007] Andreas S. Papazoglou, Dimitrios V. Moysidis, Christos Tsagkaris, Marko Dorosh, Efstratios Karagiannidis και Rafael Mazin, «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic: Impacts on Orthodox

Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι ο ηγούμενος ενός από τα μεγαλύτερα μοναστήρια του Αγίου Όρους που «κατηχεί, κηρύττει και απαντά εβδομαδιαία σε ερωτήσεις χιλιάδων ορθόδοξων πιστών από όλο τον κόσμο μέσω διαδικτυακών συναντήσεων προσβάσιμων σε όλους».[1008]

Επέκταση του ιεραποστολικού έργου

Η ψηφιακή τεχνολογία επέτρεψε στην Εκκλησία να επεκτείνει το ιεραποστολικό της έργο πέρα από τα παραδοσιακά γεωγραφικά όρια. Όπως παρατηρεί η έρευνα, «ο διαδικτυακός χώρος έχει γίνει ένα νέο ιεραποστολικό πεδίο». Αυτή η εξέλιξη δημιούργησε ευκαιρίες για την προσέγγιση ατόμων που προηγουμένως δεν είχαν πρόσβαση στην ορθόδοξη διδασκαλία.[1009]

Παιδαγωγικές καινοτομίες

Η ψηφιακή μετάβαση οδήγησε σε παιδαγωγικές καινοτομίες που μπορεί να έχουν μακροπρόθεσμες θετικές επιπτώσεις. Η δυνατότητα εγγραφής και επαναπροβολής λειτουργιών και κηρυγμάτων επέτρεψε στους πιστούς να εμβαθύνουν στη μελέτη των λειτουργικών κειμένων και της θεολογικής διδασκαλίας με τρόπους που προηγουμένως δεν ήταν δυνατοί.

Πρόσβαση σε πνευματική καθοδήγηση και φροντίδα

Συνέχεια της ποιμαντικής φροντίδας

Η ψηφιακή τεχνολογία διατήρησε τη συνέχεια της ποιμαντικής φροντίδας σε περιόδους απομόνωσης. Όπως παρατηρήθηκε προηγουμένως, οι κληρικοί μπόρεσαν να παρέχουν πνευματική καθοδήγηση μέσω τηλεφωνικών συνομιλιών και βιντεοκλήσεων, διατηρώντας έτσι τη σχέση πνευματικού πατέρα και πνευματικού τέκνου.

Υποστήριξη σε κρίσιμες στιγμές

Η τεχνολογία επέτρεψε στην Εκκλησία να παρέχει υποστήριξη σε κρίσιμες στιγμές όπου η φυσική παρουσία δεν ήταν δυνατή. Οι τηλεφωνικές προσευχές για ασθενείς και η ψηφιακή ποιμαντική υποστήριξη για πένθη και κρίσεις αποδείχτηκαν ανεκτίμητες για τη διατήρηση της πνευματικής συνοχής των κοινοτήτων.

Christianity Devotion Practices, Rituals, and Religious Pilgrimages», Journal of Religion and Health 60, no. 5 (2021): 3217-3229.

[1008] Ό.π.

[1009] Amenyedzi, «Disability and Digital Ecclesiology».

Θεολογική αξιολόγηση των θετικών διαστάσεων

Η αρχή της φιλανθρωπίας

Οι θετικές διαστάσεις της τεχνολογικής παρέμβασης συνάδουν με τη θεμελιώδη ορθόδοξη αρχή της φιλανθρωπίας. Ο LeMasters σημειώνει ότι οι θεμελιώδεις πεποιθήσεις και πρακτικές της Ορθοδοξίας διαμορφώνουν την κατανόηση της επιταγής για τη φροντίδα της σωματικής ευημερίας των ασθενών.[1010]

Η χρήση της τεχνολογίας για την υποστήριξη ευάλωτων ομάδων και τη διατήρηση της πνευματικής ζωής εκφράζει αυτή την αρχή σε πρακτικό επίπεδο.

Η θεολογία της παρουσίας

Η ένσταση της αποσωματοποίησης της λατρείας δεν αίρεται από τη θετική εμπειρία πολλών πιστών. Η παλαμική διδασκαλία για τις θείες ενέργειες θεμελιώνει ότι η ενέργεια του Θεού δεν εγκλωβίζεται στον χώρο, δεν αποδεικνύει όμως ότι η τεχνολογική διαμεσολάβηση υπερβαίνει το ζήτημα της σωματικότητας. Η ένσταση παραμένει και εξετάζεται στη συνέχεια αυτοτελώς.

Η οικονομία ως θεολογική αρχή

Οι θετικές διαστάσεις της τεχνολογικής παρέμβασης μπορούν να κατανοηθούν μέσα από την αρχή της εκκλησιαστικής οικονομίας, που επιτρέπει προσωρινές προσαρμογές για την εξυπηρέτηση των πνευματικών αναγκών των πιστών σε έκτακτες περιστάσεις.

Τα παραδείγματα αυτά δείχνουν ότι η σημαντικότερη συμβολή της ψηφιακής τεχνολογίας κατά την πανδημία δεν εντοπίστηκε στην υποκατάσταση της μυστηριακής ζωής, αλλά στη διεύρυνση της πρόσβασης, της επικοινωνίας, της κατήχησης και της ποιμαντικής φροντίδας. Η διάκριση μεταξύ μετάδοσης και τέλεσης επομένως δεν περιορίζει την ποιμαντική αξία της τεχνολογίας· προσδιορίζει το πεδίο μέσα στο οποίο αυτή αποδείχθηκε πραγματικά γόνιμη. Εκεί όμως όπου η φυσική πρόσβαση στην εκκλησιαστική και μυστηριακή ζωή παραμένει αδύνατη, το τεχνολογικό μέσο δεν αποτελεί την τελική απάντηση αλλά την αρχή μιας αυξημένης ποιμαντικής ευθύνης.

[1010] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 110, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

Η πανδημική εμπειρία απέδειξε ότι η ορθόδοξη παράδοση, διατηρώντας την πιστότητά της στις θεμελιώδεις αρχές, μπορεί να αξιοποιήσει δημιουργικά νέες τεχνολογίες για την εξυπηρέτηση του ποιμαντικού και ιεραποστολικού της έργου.

3.3.3. Προβληματικές διαστάσεις της τεχνολογικής διαμεσολάβησης

Η εισαγωγή της ψηφιακής τεχνολογίας στη λατρευτική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας, παρά τις πρακτικές της δυνατότητες που αναδείχθηκαν κατά την πανδημία του κορωνοϊού, γεννά καίριες θεολογικές και εκκλησιολογικές προβληματικές που αξίζει να εξεταστούν υπό το πρίσμα της ορθόδοξης παράδοσης και των σύγχρονων θεολογικών προσεγγίσεων.

Κίνδυνος αποϊεροποίησης και «κατανάλωσης» της λατρείας

Μία από τις βασικότερες θεολογικές προβληματικές που αναδύονται από την τεχνολογική διαμεσολάβηση της λατρείας αφορά τον κίνδυνο αποϊεροποίησης της λειτουργικής εμπειρίας. Η παραδοσιακή ορθόδοξη προσέγγιση υπογραμμίζει ότι η Θεία Λειτουργία δεν αποτελεί απλώς μία τελετή ή ακολουθία, αλλά ένα μοναδικό και ανεπανάληπτο γεγονός που υπερβαίνει τον κοσμικό χρόνο και τον χώρο. Όπως επισημαίνεται σε σχετική μελέτη του Ινστιτούτου Ιεραποστολής της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης, «κάθε φορά που ορθόδοξοι πιστοί συγκεντρώνονται για να τελέσουν την Ευχαριστία, εγκαινιάζουν ένα μοναδικό, εφάπαξ και μη επαναλήψιμο γεγονός».[10111012]

Η αποστολική παράδοση, όπως διατυπώνεται ήδη από τον Κλήμεντα της Ρώμης (π. 35-99 μ. Χ.), επισημαίνει ότι η λατρεία αποτελεί κεντρικό στοιχείο της εκκλησιαστικής ζωής: «οὐκ ἐλαφρὰ ἡμῖν ἔσται ἁμαρτία, ἐὰν τοὺς ἀμέμπτως καὶ ὁσίως προσενέγκαντας τὰ δῶρα τῆς ἐπισκοπῆς ἀποβάλωμεν» (Αμαρτία μας δεν θα είναι

[1011] «Time, Technology, and the Happening: Reflections on the Implications of the Nature of the Divine Liturgy», Missions Institute of Orthodox Christianity, Hellenic College Holy Cross, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://missions.hchc.edu.

[1012] Ό.π.

ελαφρά αν εκδιώξουμε εκείνους που αξίως και αμέμπτως προσέφεραν τα δώρα της επισκοπής). Αυτή η λειτουργική γλώσσα αναδεικνύει τη σημασία της ευχαριστιακής θυσίας που προσφέρεται από τους ιερείς στη Θεία Λειτουργία[1013].

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, η ψηφιακή μετάδοση της λατρείας θεωρείται ότι ενδέχεται να μετατρέψει αυτό το ιερό «συμβάν» σε ένα παραγόμενο προϊόν που μπορεί να «καταναλωθεί» από τους πιστούς με τον ίδιο τρόπο που καταναλώνουν άλλα ψηφιακά περιεχόμενα. Αυτή η προβληματική γίνεται ιδιαίτερα εμφανής όταν η λατρεία προσεγγιστεί ως «υπηρεσία» που παρέχεται μέσω ψηφιακών πλατφορμών, παρά ως κοινοτική πράξη συμμετοχής στα θεία μυστήρια.

Η παρούσα μελέτη επισημαίνει επίσης ότι ο κίνδυνος αυτός ενισχύεται από τη φύση της ψηφιακής τεχνολογίας, η οποία επιτρέπει στους χρήστες να διακόπτουν, να επαναλαμβάνουν ή να «παραλείπουν» τμήματα της λειτουργίας, καθιστώντας την εμπειρία περισσότερο ατομική και λιγότερο κοινοτική. Αυτή η δυνατότητα «προσαρμογής» της λατρευτικής εμπειρίας αντιτίθεται στην ορθόδοξη κατανόηση της λειτουργίας ως κοινής πράξης του λαού του Θεού.

Η σωματικότητα των μυστηρίων και η αδυναμία ψηφιακής υποκατάστασης

Το δεύτερο σοβαρό πρόβλημα της τεχνολογικής διαμεσολάβησης αφορά τη σωματική διάσταση των ορθόδοξων μυστηρίων. Η ορθόδοξη μυστηριολογία δεν περιορίζει τη μυστηριακή πραγματικότητα σε έναν κλειστό κατάλογο τελετών· θεωρεί ολόκληρη τη ζωή της Εκκλησίας μυστηριακή και αποδίδει στα υλικά στοιχεία και στη σωματική συμμετοχή συστατικό ρόλο. Η φυσική παρουσία δεν αποτελεί επομένως εξωτερική συνθήκη της μυστηριακής πράξης, αλλά όρο της.[1014]

Η σημασία της σωματικότητας για την πίστη αναδεικνύεται ήδη από το ίδιο το Ευαγγέλιο και το κεντρικό μυστήριο του Χριστιανισμού. Το μυστήριο της Σάρκωσης,

---

[1013] «The Divine Liturgy,» Orthodox Church in America, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.oca.org/orthodoxy/the-orthodox-faith/worship/the-divine-liturgy/the-divine-liturgy.

[1014] Peter Galadza, «Twentieth-Century and Contemporary Orthodox Sacramental Theology», στο Hans Boersma και Matthew Levering (επιμ.), The Oxford Handbook of Sacramental Theology (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015), κεφ. 28. Πρβλ. «The Sacraments», Orthodox Church in America, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.oca.org.

όπου «ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο» (ο Λόγος σάρκα έγινε - Ιωάννης 1:14), αποτελεί τη θεμελιώδη σωματοποίηση του θείου στην ανθρώπινη ιστορία. Ο Θεός δεν επέλεξε να παραμείνει σε μια απλώς πνευματική σχέση με την ανθρωπότητα, αλλά ενσαρκώθηκε, υιοθετώντας σώμα και γινόμενος πλήρως άνθρωπος. Αυτή η θεολογική αλήθεια καθιστά τη σωματικότητα όχι απλώς σημαντική, αλλά ουσιώδη για τη χριστιανική πίστη και λατρεία.

Το παράδειγμα του Αποστόλου Θωμά επιβεβαιώνει αυτή τη σωματική διάσταση της πίστης: «ἐὰν μὴ ἴδω ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ τὸν τύπον τῶν ἥλων καὶ βάλω τὸν δάκτυλόν μου εἰς τὸν τύπον τῶν ἥλων καὶ βάλω μου τὴν χεῖρα εἰς τὴν πλευρὰν αὐτοῦ, οὐ μὴ πιστεύσω» (Εάν δεν δω στα χέρια του το σημάδι των καρφιών και βάλω το δάχτυλό μου στο σημάδι των καρφιών και βάλω το χέρι μου στην πλευρά του, δεν θα πιστέψω - Ιωάννης 20:25)[1015]. Ο Χριστός δεν απορρίπτει αυτή την ανάγκη για σωματική επαφή, αλλά την ικανοποιεί, αναδεικνύοντας τη σημασία της σωματικότητας στη χριστιανική πίστη και εμπειρία.

Ο Άγιος Ιγνάτιος ο Αντιοχείας (π. 35-108 μ. Χ.), ένας από τους τρεις σημαντικότερους Αποστολικούς Πατέρας, υπογραμμίζει τη σωματική διάσταση της Ευχαριστίας: «ἀπέχονται εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς, διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν παθοῦσαν» (Απέχουν από την Ευχαριστία και από την προσευχή, επειδή δεν ομολογούν ότι η Ευχαριστία είναι η σάρκα του Σωτήρος μας Ιησού Χριστού, η οποία έπαθε για τις αμαρτίες μας)[1016]. Αυτή η δήλωση αναδεικνύει τη σημασία της φυσικής παρουσίας στην ευχαριστιακή κοινωνία και τη σχέση μεταξύ σωματικότητας και λατρείας στην πρώιμη Εκκλησία.

Η ιγνατιανή αυτή θέση δεν αποτελεί απλώς μαρτυρία για την αρχαία ευχαριστιακή πίστη. Εντάσσεται στην αντιδοκητική θεολογία που εξετάστηκε ήδη στην Εισαγωγή: όπως η σωτηρία προϋποθέτει την πραγματικότητα της σάρκωσης, του πάθους και της αναστάσεως του Χριστού, έτσι και η Ευχαριστία δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την πραγματικότητα του σώματος. Η ύλη δεν αποτελεί εξωτερικό περίβλημα μιας κατά τα άλλα «πνευματικής» πραγματικότητας· ανήκει στον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο η εν Χριστώ ζωή προσφέρεται και μετέχεται. Το ερώτημα της ψηφιακής λατρείας επομένως δεν είναι απλώς αν μπορεί να μεταδοθεί το λειτουργικό

[1015] Ιωάννης 20:25 (Καινή Διαθήκη).

[1016] Άγιος Ιγνάτιος Αντιοχείας, Προς Σμυρναίους 7:1, SC 10.

γεγονός, αλλά τι από αυτό το γεγονός μπορεί πράγματι να μετεχθεί χωρίς τη σωματική σύναξη.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (347-407 μ. Χ.), επισημαίνει ότι η λειτουργία δεν είναι απλώς μία τελετή αλλά μία ζωντανή συνάντηση με τον Χριστό: «Όταν βλέπεις τον Κύριο να θυσιάζεται και να κείται εκεί, και τον ιερέα να στέκεται πάνω από τη θυσία». Αυτή η οπτική αναδεικνύει την αδυναμία της ψηφιακής τεχνολογίας να αναπαράγει την πλήρη ευχαριστιακή εμπειρία που περιλαμβάνει όλες τις αισθήσεις και τη σωματική συμμετοχή των πιστών.[1017]

Η ψηφιακή διαμεσολάβηση, αν και μπορεί να προσφέρει οπτική και ακουστική πρόσβαση στη λατρεία, δεν μπορεί να αναπαράγει την πλήρη αισθητηριακή εμπειρία που χαρακτηρίζει την ορθόδοξη λατρεία: την οσμή του λιβανιού, την αφή των ιερών αντικειμένων, τη φυσική κοινωνία των πιστών[1018]. Αυτή η περιορισμένη αισθητηριακή εμπειρία ενδέχεται να οδηγήσει σε μία «αποσωματοποιημένη» θρησκευτικότητα που αντιτίθεται στην ολιστική προσέγγιση της ορθόδοξης παράδοσης.

Στο πλαίσιο της παρούσας θεολογικής συνθέσεως, ιδιαίτερα προβληματική είναι η περίπτωση της Θείας Κοινωνίας, η οποία είναι το κέντρο της ορθόδοξης λατρείας. Η ψηφιακή μετάδοση δεν μπορεί να προσφέρει την πραγματική συμμετοχή στο Σώμα και το Αίμα του Χριστού. Αυτός ο περιορισμός οδηγεί στον κίνδυνο δημιουργίας μίας «ημιτελούς» λατρευτικής εμπειρίας που στερείται την ευχαριστιακή διάσταση.

Η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερο βάρος στην περίπτωση όσων αδυνατούν να προσέλθουν σωματικά στη σύναξη. Αν η ψηφιακή μετάδοση δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη μυστηριακή μετοχή, τότε ο αποκλεισμός του ασθενούς, του αναπήρου ή του κατάκοιτου πιστού δεν λύνεται με την παροχή μιας οθόνης. Η τεχνολογία μπορεί να μειώσει την απομόνωση και να διατηρήσει την επικοινωνία· το όριό της όμως μεταφέρει την ευθύνη πίσω στην εκκλησιαστική κοινότητα. Η ποιμαντική απάντηση δεν μπορεί να είναι μόνο να φέρει την εικόνα της σύναξης στον αποκλεισμένο, αλλά, όπου είναι δυνατόν, να φέρει την ίδια τη μυστηριακή ζωή σε αυτόν.

[1017] Ἰωάννης Χρυσόστομος, Περὶ ἱερωσύνης Γ΄, 4, PG 48, 642.

[1018] «The Sacramental Life of the Orthodox Church,» Greek Orthodox Archdiocese of America, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/-/the-sacramental-life-of-the-orthodox-church.

Ο κίνδυνος εξατομίκευσης της λατρείας και απώλειας της συλλογικότητας

Η τρίτη σημαντική προβληματική διάσταση αφορά τον κίνδυνο εξατομίκευσης της λατρευτικής εμπειρίας. Η ορθόδοξη εκκλησιολογία υπογραμμίζει την κοινοτική φύση της Εκκλησίας και της λατρείας. Η Θεία Λειτουργία δεν αποτελεί ατομική θρησκευτική πρακτική αλλά «κοινή εργασία» (λειτουργία) του λαού του Θεού[1019].

Η αποστολική διδασκαλία, όπως αντανακλάται στη Διδαχή (π. 50-120 μ. Χ.), ένα από τα πρωιμότερα χριστιανικά κείμενα, παρουσιάζει την Ευχαριστία ως κοινοτική πράξη και θυσία[1020]. Ο κοινοτικός χαρακτήρας της λατρείας επιβεβαιώνεται και από τον Άγιο Ιγνάτιο, ο οποίος γράφει: «Προσέχετε να τηρείτε μία Ευχαριστία· διότι μία είναι η σάρκα του Κυρίου μας Ιησού Χριστού και ένα το ποτήριο της ένωσης με το αίμα του, ένας ο θυσιαστήριο, όπως ένας επίσκοπος με τους πρεσβυτέρους»[1021]. Αυτή η ενότητα αντιτίθεται στην ψηφιακή εξατομίκευση που επιτρέπει στους πιστούς να «επιλέγουν» τι θα παρακολουθήσουν.

Η βυζαντινή θεολογική παράδοση, όπως εκφράζεται από τον Άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό (675-749 μ. Χ.), τον οποίο μια διαδεδομένη ιστοριογραφική αναφορά χαρακτηρίζει ως τελευταίο μεγάλο Πατέρα της Ανατολικής Εκκλησίας, υπογραμμίζει ότι η λατρεία δεν είναι ατομικό φαινόμενο αλλά συμμετοχή στην κοσμική λειτουργία[1022]. Αυτή η κατανόηση αντιτίθεται στη σύγχρονη τάση εξατομίκευσης της θρησκευτικής εμπειρίας μέσω της τεχνολογίας.

Η ψηφιακή συμμετοχή στη λατρεία, ιδιαίτερα όταν γίνεται από τον ιδιωτικό χώρο, ενδέχεται να ενισχύσει την ατομικιστική προσέγγιση της θρησκευτικότητας[1023]. Αυτό αντιτίθεται στην ορθόδοξη κατανόηση της Εκκλησίας ως «κοινωνίας

[1019] «The Divine Liturgy,» Orthodox Church in America.

[1020] Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων.

[1021] Άγιος Ιγνάτιος Αντιοχείας, Προς Φιλαδελφείς 4:1, SC 10.

[1022] Richard Barrett, «Voice and machine: Technology and Orthodox liturgical music,» Orthodox Arts Journal, 28 Φεβρουαρίου 2017, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://orthodoxartsjournal.org/voice-machine-technology-orthodox-liturgical-music.

[1023] Regina Elsner, «Digitalizing the Church? Different Contexts, Similar Theological Challenges in the Catholic and Orthodox Churches», Talk About: Law and Religion, International Center for Law and Religion Studies, 6 Αυγούστου 2020.

προσώπων» που συγκεντρώνονται σωματικά για να αποτελέσουν το Σώμα του Χριστού[1024].

Επιπλέον, η ψηφιακή διαμεσολάβηση επιτρέπει στους πιστούς να «επιλέγουν» τι θα παρακολουθήσουν και τι θα παραλείψουν, δημιουργώντας μία «προσαρμοσμένη» λατρευτική εμπειρία που αντιτίθεται στον κοινοτικό χαρακτήρα της παραδοσιακής λατρείας[1025]. Αυτή η δυνατότητα «επιλογής» ενδέχεται να οδηγήσει στη δημιουργία μίας «εξατομικευμένης θρησκευτικότητας» που απομακρύνεται από την εκκλησιαστική παράδοση.

Προκλήσεις στη σχέση ιερέα και λαού

Η τεχνολογική διαμεσολάβηση δημιουργεί επίσης νέες προκλήσεις στη σχέση μεταξύ κλήρου και λαού. Οι διαδικτυακές λειτουργίες που τελούνται σε κενούς ναούς ενισχύουν την εντύπωση ότι η Εκκλησία εξαρτάται αποκλειστικά από τον χειροτονημένο ιερέα[1026]. Αυτό αντιτίθεται στην ορθόδοξη εκκλησιολογία που υπογραμμίζει τη συμμετοχή όλου του λαού του Θεού στη λατρεία.

Η πατερική διδασκαλία από την πρώιμη εποχή τονίζει τη σημασία της ιεραρχικής τάξης αλλά όχι ως αποκλεισμού του λαού. Ο Άγιος Ιγνάτιος παροτρύνει τους πιστούς να σέβονται τον επίσκοπο «ὡς Ἰησοῦν Χριστόν» (ως Ιησούν Χριστόν), αλλά ταυτόχρονα υπογραμμίζει τη σημασία της κοινής συμμετοχής στη λατρεία[1027]. Η αρχαία χριστιανική λατρεία, όπως περιγράφεται στον Άγιο Ιουστίνο τον Μάρτυρα (100-165 μ. Χ.), χαρακτηρίζεται από την ενεργό συμμετοχή όλων των παρόντων: «εἶτα πάντες κοινῇ εὐχὰς ποιούμεθα» (τότε όλοι μαζί προσφέρουμε προσευχές)[1028].

Επίσης, η τεχνολογική διαμεσολάβηση θέτει ερωτήματα για τη σχέση ιερού και κοσμικού χώρου. Η εικονομαχική έριδα (726-843) κατέληξε στη θέση ότι η ύλη μπορεί να φέρει το θείο και ότι «ἡ τῆς εἰκόνος τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει», όπως όρισε η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος. Από τη θέση αυτή προκύπτει η ιδιαίτερη σημασία που η ορθόδοξη παράδοση αποδίδει στα υλικά μέσα της λατρείας και στον χώρο όπου αυτή τελείται· σημασία που μεταγενέστερη θεολογική γλώσσα απέδωσε με την εικόνα του ναού και των εικόνων ως «παραθύρων προς τη Βασιλεία». Όταν η λατρεία μεταδίδεται

[1024] Ιωάννης Ζηζιούλας, *Being as Communion*, 123-142.

[1025] «Time, Technology, and the Happening,» Missions Institute of Orthodox Christianity.

[1026] Elsner, «Digitalizing the Church?».

[1027] Άγιος Ιγνάτιος Αντιοχείας, Προς Εφεσίους 6:1, SC 10.

[1028] Άγιος Ιουστίνος ο Μάρτυρας, Πρώτη Απολογία 67, PG 6, 429.

ψηφιακά στον οικιακό χώρο, το ερώτημα δεν είναι αν ο οικιακός χώρος μπορεί να αγιαστεί —η κατ' οίκον εκκλησία της αρχαίας Εκκλησίας το επιβεβαιώνει— αλλά αν η οθόνη μεταφέρει τον λειτουργικό τόπο ή μόνο την εικόνα του.[1029]

Το ζήτημα των ιερών αντικειμένων και της ψηφιακής αναπαράστασης

Μία ακόμη σημαντική προβληματική αφορά τη χρήση ψηφιακών συσκευών για την εμφάνιση λειτουργικών κειμένων κατά τη λατρεία. Η χρήση tablets προσφέρει πρακτικά πλεονεκτήματα, καθώς καθιστά άμεσα διαθέσιμο μεγάλο όγκο λειτουργικών κειμένων και μουσικού υλικού. Έχει επισημανθεί ωστόσο η διαφορά ανάμεσα σε ένα αντικείμενο αφιερωμένο αποκλειστικά στη λατρευτική χρήση και σε μια πολυλειτουργική συσκευή που προσφέρεται στη διάσπαση της προσοχής. Όπως παρατηρεί ο π. Μάξιμος Constas, σε παράθεση του Richard Barrett, «ένα λειτουργικό βιβλίο είναι ιερό αντικείμενο· ένα iPad δεν είναι». Η παρατήρηση αυτή δεν απορρίπτει την τεχνολογία, θέτει όμως το ερώτημα αν το μέσο παραμένει ουδέτερο όταν εισέρχεται στον λειτουργικό χώρο.[1030]

Η ασκητική παράδοση προσθέτει ένα ακόμη κριτήριο για την αξιολόγηση της τεχνολογίας στη λατρεία: την προσοχή. Ο Μέγας Βασίλειος αφιερώνει ολόκληρη ομιλία στο βιβλικό «Πρόσεχε σεαυτῷ», μετατοπίζοντας την προσοχή από την απλή εξωτερική παρατήρηση στη φύλαξη του εσωτερικού ανθρώπου.[1031] Στην ίδια βιβλική αφετηρία ο Ησύχιος ο Πρεσβύτερος συνδέει τη νήψη με τη σταθερή επιτήρηση του λογισμού και με τη φύλαξη της εισόδου της καρδιάς από τους λογισμούς και τις παραστάσεις που επιχειρούν να αιχμαλωτίσουν τον νου και να αποσπάσουν την προσοχή του.[1032] Οι συγγραφείς αυτοί, ασφαλώς, δεν μιλούν για ψηφιακά μέσα. Η διδασκαλία τους προσφέρει όμως ένα κριτήριο με το οποίο μπορεί να αξιολογηθεί η χρήση τους: ένα μέσο λατρευτικής επικοινωνίας δεν κρίνεται μόνο από το περιεχόμενο που μεταδίδει, αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει την προσοχή εκείνου που προσεύχεται. Μια συσκευή που παρέχει το λειτουργικό κείμενο μπορεί την ίδια στιγμή να αποτελεί πύλη προς πολλαπλά και ανταγωνιστικά

[1029] Ὅρος τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια, 787). Πρβλ. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Τρεῖς Λόγοι κατὰ τῶν διαβαλλόντων τὰς ἁγίας εἰκόνας, PG 94, 1232-1420.

[1030] Richard Barrett, «Voice and Machine: Technology and Orthodox Liturgical Music», Orthodox Arts Journal, 28 Φεβρουαρίου 2017, όπου παρατίθεται η παρατήρηση του π. Μαξίμου Constas.

[1031] Μέγας Βασίλειος, Εἰς τὸ «Πρόσεχε σεαυτῷ», Ὁμιλία Γ΄, PG 31, 197-217.

[1032] Ἡσύχιος ὁ Πρεσβύτερος, Πρὸς Θεόδουλον λόγος περὶ νήψεως καὶ ἀρετῆς, PG 93, 1480-1544· Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, τ. Α΄ (Ἀθῆναι, 1974), 141-173. Το έργο παραδόθηκε εσφαλμένα υπό το όνομα τοῦ Ἡσυχίου Ἱεροσολύμων.

ερεθίσματα. Το θεολογικό ερώτημα επομένως δεν είναι απλώς αν η τεχνολογία εισέρχεται στον λειτουργικό χώρο, αλλά αν και υπό ποιες προϋποθέσεις υπηρετεί τη νήψη και τη συγκέντρωση του νου ή συμβάλλει στη διάσπασή τους.

Η πατερική παράδοση υπογραμμίζει τη σημασία των ιερών αντικειμένων στη λατρεία. Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, στους «Τρεις Λόγους υπέρ των Εικόνων», υπερασπίζεται την ιερότητα των υλικών αντικειμένων: «οὐκ εὐκαταφρόνητος ἡ ὕλη· οὐδὲν γὰρ τῶν ὑπὸ Θεοῦ γεγονότων εὐκαταφρόνητον» (Η ύλη δεν είναι περιφρονητέα, διότι τίποτα από όσα έπλασεν ο Θεός δεν είναι περιφρονητό)[1033]. Αυτή η θεολογία της ύλης αντιτίθεται στην απλοποιημένη ψηφιακή αναπαράσταση που στερείται την υλική διάσταση της ιερότητας.

Η βυζαντινή παράδοση των λειτουργικών βιβλίων, όπως εξελίχθηκε από τον 9ο αιώνα μ. Χ., θεωρεί τα κείμενα όχι απλώς ως πληροφορίες αλλά ως ιερά αντικείμενα που συμμετέχουν στη λατρεία[1034]. Η αντικατάσταση τους με ψηφιακές συσκευές ενδέχεται να αλλάξει τη σχέση των πιστών με τα ιερά κείμενα και να μειώσει την αίσθηση του ιερού στη λατρεία. Επιπλέον, οι ψηφιακές συσκευές είναι πολυχρηστικά αντικείμενα που μπορεί να προκαλέσουν απόσπαση της προσοχής κατά τη λατρεία, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή ορθόδοξη άσκηση της προσοχής και της συγκέντρωσης στη λατρεία[1035].

Συμπεράσματα

Η αντιπαράθεση θετικών και προβληματικών διαστάσεων δεν καταλήγει σε ισοζύγιο πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων· καταλήγει σε διάκριση. Οι θετικές διαστάσεις αφορούσαν, χωρίς εξαίρεση, την πρόσβαση, την επικοινωνία, την κατήχηση και τη διακονία. Οι προβληματικές αφορούσαν τη σωματικότητα, τη σύναξη και τη μυστηριακή μετοχή. Η τεχνολογία αποδείχθηκε έτσι ιδιαίτερα γόνιμη ως μέσο

[1033] Ιωάννης Δαμασκηνός, Τρεῖς Λόγοι κατὰ τῶν διαβαλλόντων τὰς ἁγίας εἰκόνας, Α΄ 16, PG 94, 1232A-1420C.

[1034] «THE DIVINE LITURGY OF OUR FATHER ST. JOHN CHRYSOSTOM ACCORDING TO BYZANTINE RITE TRADITION,» Archeparchy of Pittsburgh, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://archpitt.org/the-divine-liturgy-of-our-father-st-john-chrysostom-according-to-byzantine-rite-tradition/.

[1035] «Technology in Your Life and Home - Take Back Control,» St Mary's Greek Orthodox Church, 6 Αυγούστου 2023, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://stmarysgoc.org/technology-in-your-life-and-home-take-back-control/.

διεύρυνσης της εκκλησιαστικής επικοινωνίας, ενώ τα όριά της έγιναν εμφανή όταν από τη μετάδοση περάσαμε στο ερώτημα της τέλεσης και της μυστηριακής μετοχής.

Από την εξέταση αυτή προέκυψαν δύο επιπλέον κριτήρια. Το πρώτο αφορά τον αποκλεισμένο πιστό: όταν η τεχνολογία φτάνει στο όριό της, η ευθύνη επιστρέφει στην εκκλησιαστική κοινότητα. Το δεύτερο αφορά τον ίδιο τον προσευχόμενο: το μέσο κρίνεται και από την επίδρασή του στην προσοχή. Κανένα από τα δύο δεν απορρίπτει την τεχνολογία· και τα δύο μετατοπίζουν το ερώτημα από το εργαλείο στον άνθρωπο.

3.3.4. Προς μια θεολογία της τεχνολογίας

Η πανδημία του COVID-19 ανέδειξε με κρίσιμο τρόπο την ανάγκη για μια ολοκληρωμένη θεολογική προσέγγιση της ψηφιακής τεχνολογίας στην εκκλησιαστική ζωή. Η απότομη μετάβαση στην ψηφιακή λατρεία και κοινωνία έθεσε θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με τη φύση της εκκλησιαστικής παρουσίας, την αυθεντικότητα της ψηφιακής κοινωνίας και τα όρια της τεχνολογικής μεσολάβησης στα μυστήρια[1036]. Αυτά τα ερωτήματα δεν είναι απλώς πρακτικής φύσης, αλλά αγγίζουν το επίκεντρο της εκκλησιολογικής και σακραμενταλιστικής θεολογίας, απαιτώντας μια συστηματική θεολογικό αναστοχασμό που υπερβαίνει τις άμεσες πρακτικές ανάγκες της πανδημίας[1037].

Θεολογικά θεμέλια για την κατανόηση της τεχνολογίας

Η ορθόδοξη θεολογία αναγνώριζε ανέκαθεν τη σημασία της μεσολάβησης στη σχέση Θεού και ανθρώπου, γεγονός που παρέχει θεολογικό πλαίσιο για την εξέταση της ψηφιακής πραγματικότητας. Όπως επισημαίνει η Katherine Schmidt στη μελέτη της για την καθολική θεολογία του διαδικτύου, «το εικονικό» μπορεί να κατανοηθεί ως

[1036] Heidi A. Campbell και John Dyer, eds., *Ecclesiology for a Digital Church: Theological Reflections on a New Normal* (London: SCM Press, 2022), 15-32.

[1037] «Being Church in a Digital Age,» Lausanne Movement, 3 Ιουλίου 2024, https://lausanne.org/occasional-paper/lausanne-occasional-paper-being-church-in-a-digital-age (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

«ο δημιουργικός χώρος μεταξύ παρουσίας και απουσίας». Η διατύπωση αυτή είναι χρήσιμη, καθώς αποτρέπει το δίπολο πραγματικού και μη πραγματικού: η ψηφιακή παρουσία μπορεί να είναι πραγματική ως επικοινωνιακή εμπειρία χωρίς εξ αυτού να καθίσταται μυστηριακά ισοδύναμη. Η εφαρμογή ωστόσο των θεολογικών αρχών στο ψηφιακό περιβάλλον εγείρει σύνθετα ερωτήματα σχετικά με τη σωματικότητα της λατρείας.[1038]

Η θεολογία της εικόνας του Ιωάννη Δαμασκηνού προσφέρει κριτήριο για τη διερεύνηση της ψηφιακής αναπαράστασης, όχι όμως έτοιμη απάντηση γι' αυτήν. Η δυνατότητα της εικόνας θεμελιώνεται στη Σάρκωση: ο αόρατος και απερίγραπτος Θεός καθίσταται εικονίσιμος επειδή ο Λόγος προσέλαβε πραγματική ανθρώπινη σάρκα και έγινε ορατός. Υπό αυτή την έννοια, η ψηφιακή αναπαράσταση μπορεί να εξεταστεί αναλογικά ως μορφή διαμεσολάβησης του ορατού. Η αναλογία όμως έχει όριο: η εικόνα αναφέρεται στο πρωτότυπό της, ενώ η ψηφιακή μετάδοση αναπαριστά ή μεταδίδει ένα γεγονός. Δεν αρκεί επομένως η δυνατότητα οπτικής αναπαράστασης για να θεμελιώσει πραγματική λειτουργική ή μυστηριακή παρουσία.[1039]

Η παλαμική διάκριση ουσίας και ενεργειών υπενθυμίζει ότι η θεία παρουσία και η μετοχή σε αυτήν δεν μπορούν να περιγραφούν με όρους απλής χωρικής εγγύτητας. Η αρχή αυτή δεν προσφέρει, ωστόσο, θεολογική θεμελίωση της ψηφιακής παρουσίας: απαντά στο πώς ο άνθρωπος μετέχει πραγματικά στον Θεό και όχι στο αν ένα τεχνολογικό μέσο μπορεί να υποκαταστήσει τη σωματική ή τη μυστηριακή παρουσία. Η εφαρμογή της στην ψηφιακή λατρεία απαιτεί επομένως να διατηρείται αυτή η διάκριση.[1040]

Η ορθόδοξη θεολογία εμφατικά υπογραμμίζει τη σημασία του σώματος στη λατρευτική εμπειρία, καθώς «το σώμα είναι ναός του Αγίου Πνεύματος» (Α΄ Κορ. 6:19). Αυτή η σωματοκεντρική προσέγγιση μπαίνει σε δημιουργική τριβή με τις

[1038] Katherine G. Schmidt, *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Sacramental Imagination* (Minneapolis: Fortress Academic, 2020), 78.

[1039] Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, *Λόγοι τρεις απολογητικοί προς τους διαβάλλοντας τας αγίας εικόνας*, PG 94, 1232A-1420C. Βλ. επίσης τη μετάφραση: John of Damascus, *On the Divine Images*, trans. David Anderson (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1980), 23.

[1040] Για την παλαμίτικη θεολογία βλ. John Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, trans. George Lawrence (London: Faith Press, 1964).

δυνατότητες της ψηφιακής μεσολάβησης, δημιουργώντας τον χώρο για μια νέα θεολογική σύνθεση.[1041]

Κριτική αξιολόγηση των ψηφιακών πρακτικών

Οι προσπάθειες θεολογικής ερμηνείας της «εικονικής κοινωνίας» αποκαλύπτουν τη σύνθετη φύση του ψηφιακού εκκλησιολογικού ζητήματος. Θεολόγοι που υποστηρίζουν την εικονική κοινωνία επικαλούνται συχνά το παράδειγμα του Αποστόλου Παύλου, ο οποίος διατηρούσε επικοινωνία με τις εκκλησιαστικές κοινότητες μέσω επιστολών. Αυτή η «εικονική εκκλησιολογία» υποστηρίζει ότι η καθολική Εκκλησία πάντοτε υπήρχε εικονικά, συνδεδεμένη μέσω τεχνολογιών επικοινωνίας που υπερέβαιναν τους γεωγραφικούς περιορισμούς.[1042]

Παρόλα αυτά, αυτή η προσέγγιση αντιμετωπίζει καίριες θεολογικές προκλήσεις, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ορθόδοξης εκκλησιολογίας. Όπως παρατηρεί ο Ιωάννης Ζηζιούλας, «η Ευχαριστία είναι το κλειδί της εκκλησιολογίας», μια διαπίστωση που εγείρει κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με τις δυνατότητες και τα όρια της ψηφιακής συμμετοχής στα μυστήρια. Η τάση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η ευχαριστιακή εκκλησιολογία δεν αφορά απλώς τη συμβολική διάσταση της κοινωνίας, αλλά την ουσιαστική μεταμόρφωση της κοινότητας μέσω της πραγματικής παρουσίας του Χριστού.[1043]

Η έρευνα αποκαλύπτει ουσιώδεις διαφορές μεταξύ των χριστιανικών παραδόσεων στην προσέγγιση της εικονικής κοινωνίας, διαφορές που αντανακλούν βαθύτερες θεολογικές αντιλήψεις περί μυστηρίων και εκκλησιολογίας. Εκκλησίες που θεωρούν την κοινωνία ως συμβολική πράξη μνήμης βρίσκουν λιγότερα προβλήματα στην online κοινωνία[1044], ενώ εκκλησίες με έντονη θεολογία της πραγματικής παρουσίας του Χριστού στην Ευχαριστία, συμπεριλαμβανομένης της Ορθόδοξης, αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες. Αυτή η διαφοροποίηση δεν είναι απλώς θέμα

[1041] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021, https://ceceurope.org/cec-theological-reflections-eucharist-and-communion-during-covid-19-pandemic (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

[1042] Campbell και Dyer, *Ecclesiology for a Digital Church*, 67-84.

[1043] Ιωάννης Δ. Ζηζιούλας, *Η Ενότης της Εκκλησίας εν τη Ευχαριστία και τω Επισκόπω* (Αθήνα: Γρηγόρης, 1965), 58.

[1044] Paul Fiddes, «Online Communion in Baptist Practice,» σε Campbell, *Digital Ecclesiology*, 67-84.

πρακτικής ευελιξίας, αλλά αντανακλά θεμελιώδεις θεολογικές διαφορές στην κατανόηση της φύσης των μυστηρίων.

Ταυτόχρονα, αναδύεται μια τρίτη προσέγγιση που επιχειρεί να συνθέσει τα στοιχεία αυτά μέσω μιας υβριδικής λύσης, η οποία συνδυάζει φυσική και ψηφιακή παρουσία. Η σύγκριση αυτή δείχνει ότι το πρόβλημα της ψηφιακής λατρείας δεν είναι πρωτίστως τεχνολογικό. Το ίδιο μέσο αποκτά διαφορετική θεολογική σημασία ανάλογα με το τι νοείται ως Εκκλησία, Ευχαριστία, παρουσία και μετοχή. Γι' αυτό και η ορθόδοξη αξιολόγηση της ψηφιακής λατρείας δεν μπορεί να αρχίσει από τις δυνατότητες της τεχνολογίας αλλά από την εκκλησιολογία και τη μυστηριολογία της ίδιας της Ορθόδοξης Εκκλησίας.[1045]

Προκλήσεις και κίνδυνοι της τεχνολογικής μεσολάβησης

Ένας από τους βασικούς κινδύνους που εντοπίζουν οι κριτικοί της ψηφιακής λατρείας είναι η πιθανή αποϊεροποίηση της λατρευτικής εμπειρίας. Η ψηφιακή συμμετοχή μπορεί να οδηγήσει στην «κατανάλωση» της λατρείας, όπου οι πιστοί γίνονται παθητικοί παρατηρητές παρά ενεργοί συμμετέχοντες στη κοινή λατρευτική πράξη. Αυτή η τάση ενισχύεται από τη φύση των ψηφιακών μέσων, τα οποία συχνά ενθαρρύνουν ατομικιστικές και καταναλωτικές στάσεις που έρχονται σε αντίθεση με την παραδοσιακή εκκλησιαστική έμφαση στην κοινοτική λατρεία και τη συλλογική συμμετοχή.[10461047]

Παράλληλα, η απώλεια της σωματικής διάστασης των μυστηρίων αποτελεί θεμελιώδη θεολογικό πρόβλημα για την ορθόδοξη παράδοση. Η ορθόδοξη θεολογία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη σωματική διάσταση των μυστηρίων, κάτι που γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στη Θεία Ευχαριστία, όπου η φυσική πρόσληψη του Σώματος και

[1045] Roosien, «Fasting from Communion in a Pandemic».

[1046] Jonas Slayton, «Digital Theology and Orthodox Critique,» Durham University COVID19/OnlineChurch Research, https://durham.ac.uk/research/institutes-and-centres/digital-theology/research/covid19onlinechurch-research-outputs/ (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

[1047] Cooper Buss, «The Triumph of Orthodoxy in the Digital Age,» St Mary's Greek Orthodox Church, 6 Αυγούστου 2023, https://stmarysgoc.org/the-triumph-of-orthodoxy-in-the-digital-age/ (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

Αίματος του Χριστού θεωρείται αναντικατάστατη[1048]. Αυτή η σωματοκεντρική προσέγγιση δεν είναι απλώς τυπική ή τελετουργική, αλλά εκφράζει μια βαθιά θεολογική πεποίθηση για τη σημασία της ενσάρκωσης και της υλικής διάστασης της σωτηρίας.

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, ο κίνδυνος της εξατομίκευσης της λατρείας και της απώλειας της συλλογικότητας αποτελεί σοβαρή πρόκληση για την εκκλησιαστική ταυτότητα. Η ψηφιακή λατρεία μπορεί να ενισχύσει την τάση προς μια ιδιωτική, εξατομικευμένη θρησκευτικότητα που αποκλίνει από την ουσιαστικά κοινοτική φύση της εκκλησιαστικής εμπειρίας. Αυτή η τάση είναι ιδιαίτερα προβληματική για την ορθόδοξη εκκλησιολογία, η οποία εμφατικά τονίζει τη συλλογική διάσταση της σωτηρίας και της πνευματικής ζωής.

Δημιουργικές δυνατότητες και νέες ευκαιρίες

Παρά τις σοβαρές προκλήσεις που παρουσιάζει, η ψηφιακή τεχνολογία προσφέρει επίσης σημαντικές ευκαιρίες για την εκκλησιαστική ζωή και διακονία. Η δυνατότητα επικοινωνίας με απομακρυσμένους ή απομονωμένους πιστούς αποτελεί σημαντική διακονική διάσταση που επεκτείνει την παστοριακή φροντίδα πέρα από τους παραδοσιακούς γεωγραφικούς περιορισμούς[1049]. Αυτή η επέκταση δεν είναι απλώς ποσοτική, αλλά μπορεί να οδηγήσει σε ποιοτικά νέες μορφές ποιμαντικής συνοδείας και πνευματικής καθοδήγησης.

Επιπλέον, η τεχνολογία επιτρέπει τη δημιουργία νέων μορφών κοινωνίας και αλληλεγγύης που ήταν αδιανόητες στο παρελθόν. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας αναπτύχθηκαν ψηφιακά δίκτυα ενοριακής αλληλεγγύης και υποστήριξης που προσέφεραν πρακτική και πνευματική υποστήριξη σε ευάλωτα μέλη της κοινότητας. Αυτές οι πρωτοβουλίες αποδεικνύουν ότι η ψηφιακή τεχνολογία μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο αυθεντικής διακονίας και χριστιανικής αλληλεγγύης.

Παράλληλα, η ψηφιακή τεχνολογία παρέχει πρωτοφανείς ευκαιρίες για ιεραποστολική δραστηριότητα και θεολογική εκπαίδευση. Η δυνατότητα πρόσβασης

[1048] «More Dangerous than Covid-19,» ORTHODOXIA INFO, 30 Μαΐου 2020, https://orthodoxia.info/news/more-dangerous-than-covid-19/ (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

[1049] «COVID-19 Guidelines and Resources,» Orthodox Church in America, https://www.oca.org/resources-coronavirus (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

σε εκκλησιαστικές ακολουθίες και διδασκαλία από οποιοδήποτε μέρος του κόσμου διευρύνει σημαντικά τις ιεραποστολικές δυνατότητες και δημιουργεί νέες προοπτικές για τη διάδοση της ορθόδοξης παράδοσης. Ωστόσο, αυτή η επέκταση εγείρει επίσης ερωτήματα σχετικά με την ποιότητα και αυθεντικότητα της ψηφιακής θεολογικής εκπαίδευσης, καθώς υπάρχει κίνδυνος διάδοσης «ψευδο-θεολογίας» από μη εκπαιδευμένους δασκάλους στο διαδίκτυο.[10501051]

Προς μια ορθόδοξη θεολογία της τεχνολογίας

Η ανάπτυξη μιας συστηματικής ορθόδοξης θεολογίας της τεχνολογίας απαιτεί τη διατύπωση συγκεκριμένων θεολογικών αρχών που μπορούν να καθοδηγήσουν την αξιολόγηση και χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας. Βασισμένοι στην ορθόδοξη παράδοση, μπορούμε να διατυπώσουμε την **αρχή της Ενσάρκωσης**, σύμφωνα με την οποία η τεχνολογία πρέπει να υπηρετεί και όχι να υποκαθιστά τη σωματική διάσταση της πίστης[1052]. Αυτή η αρχή προκύπτει άμεσα από τη χριστολογική θεολογία της Ενσάρκωσης και υπογραμμίζει τη σημασία της υλικής διάστασης της σωτηρίας.

Συμπληρωματικά, η **αρχή της Κοινωνίας** υπαγορεύει ότι η ψηφιακή τεχνολογία πρέπει να ενισχύει και όχι να αποδυναμώνει την αυθεντική εκκλησιαστική κοινωνία[1053]. Αυτή η αρχή αντανακλά την ουσιαστικά σχεσιακή φύση της ορθόδοξης εκκλησιολογίας και την έμφαση στην κοινοτική διάσταση της πνευματικής ζωής. Τέλος, η **αρχή της Παράδοσης** απαιτεί ότι οι ψηφιακές καινοτομίες πρέπει να αξιολογούνται υπό το πρίσμα της ζώσας παράδοσης της Εκκλησίας, διασφαλίζοντας τη συνέχεια και αυθεντικότητα της εκκλησιαστικής εμπειρίας.

Αυτές οι αρχές οδηγούν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων κριτηρίων για την υπεύθυνη χρήση της τεχνολογίας: η προσωποκεντρικότητα, που απαιτεί η τεχνολογία να υπηρετεί την ανάπτυξη αυθεντικών προσωπικών σχέσεων· η μυστηριακή, που υπογραμμίζει ότι η ψηφιακή παρουσία δεν μπορεί να υποκαταστήσει την

[1050] Erkki Sutinen και Anthony-Paul Cooper, *Digital Theology: A Computer Science Perspective* (Bingley: Emerald Publishing, 2021), 112-135.

[1051] John A. Monaco, «Theology and Pseudo-Theology in the Digital Age», Public Orthodoxy, 31 Μαρτίου 2021, https://publicorthodoxy.org/2021/03/31/theology-and-pseudo-theology-in-the-digital-age/ (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

[1052] Vincent J. Miller, σχόλιο σε Schmidt, *Virtual Communion*, 156-178.

[1053] Campbell και Dyer, *Ecclesiology for a Digital Church*, 89-105.

πραγματικότητα των μυστηρίων· και η ασκητικότητα, που απαιτεί η χρήση της τεχνολογίας να διέπεται από αρχές εγκράτειας και μετριοπάθειας.

Προοπτικές και συμπεράσματα

Η μετα-πανδημική πραγματικότητα οδηγεί αναπόφευκτα στην εμφάνιση μιας «υβριδικής Εκκλησίας» που συνδυάζει φυσικές και ψηφιακές μορφές παρουσίας. Αυτή η νέα πραγματικότητα απαιτεί προσεκτική θεολογική επεξεργασία για να διασφαλιστεί ότι η ψηφιακή διάσταση δεν υπονομεύει τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής ζωής, αλλά τα εμπλουτίζει και τα επεκτείνει με υπεύθυνο τρόπο.

Η ανάπτυξη μιας ορθόδοξης θεολογίας της τεχνολογίας αποτελεί, συνεπώς, επιτακτική ανάγκη που υπερβαίνει τις άμεσες πρακτικές ανάγκες της πανδημίας. Αυτή η θεολογία πρέπει να είναι ταυτόχρονα κριτική και δημιουργική, αναγνωρίζοντας τόσο τις δυνατότητες όσο και τους κινδύνους της ψηφιακής τεχνολογίας. Η διαλεκτική σχέση μεταξύ παράδοσης και καινοτομίας πρέπει να διατηρηθεί, ώστε η Εκκλησία να μπορεί να αξιοποιήσει τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες χωρίς να θυσιάσει τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της ταυτότητάς της. Αυτό απαιτεί συνεχή θεολογική αναστοχασμό και προσεκτική πρακτική εφαρμογή που θα πρέπει να χαρακτηρίζει την εκκλησιαστική ζωή στον ψηφιακό αιώνα.

3.3.5. Μελλοντικές προοπτικές

Η πανδημία του COVID-19 άλλαξε ριζικά το τοπίο της εκκλησιαστικής ζωής, καθιστώντας αναγκαίο έναν στοχασμό σχετικά με τις μελλοντικές προοπτικές της τεχνολογικής ενσωμάτωσης στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι αλλαγές που προκάλεσε η πανδημία δεν είναι απλώς προσωρινές προσαρμογές, αλλά αποτελούν το έναυσμα για μια διαρκή αναδιαμόρφωση της εκκλησιαστικής πραγματικότητας[1054].

Τα δεδομένα που ακολουθούν προέρχονται κατά κύριο λόγο από το βορειοαμερικανικό και κυρίως προτεσταντικό εκκλησιαστικό περιβάλλον.

[1054] Heidi Campbell και Charissa Mikoski, «How Churches use Technology in a Post-Pandemic Reality,» *Exploring the Pandemic Impact on Congregations*, December 23, 2023, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.covidreligionresearch.org/how-churches-use-technology-in-a-post-pandemic-reality/.

Καταγράφουν πραγματικές τάσεις της μεταπανδημικής θρησκευτικής ζωής, δεν μπορούν όμως να μεταφερθούν αυτούσια στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Η σημασία τους εδώ είναι συγκριτική: δείχνουν προς ποιες μορφές μπορεί να οδηγήσει η τεχνολογική διαμεσολάβηση όταν η εκκλησιολογία και η μυστηριολογία επιτρέπουν ευρύτερη αυτονομία της ψηφιακής κοινότητας. Η ορθόδοξη αξιολόγηση οφείλει επομένως να αρχίσει όχι από το τι κατέστη τεχνικά ή κοινωνικά εφικτό σε άλλες χριστιανικές παραδόσεις, αλλά από το τι συνιστά Εκκλησία, σύναξη και μυστηριακή μετοχή.

Η «υβριδική» εκκλησία μετά την πανδημία

Στο αμερικανικό εκκλησιαστικό περιβάλλον, η υβριδική μορφή φυσικής και διαδικτυακής παρουσίας αναδείχθηκε σε ιδιαίτερα διαδεδομένο μεταπανδημικό μοντέλο. Σύμφωνα με σχετικές έρευνες, το 89% των εκκλησιών στις ΗΠΑ προσφέρουν υβριδικές υπηρεσίες, ενώ το 81% σχεδιάζει να συνεχίσει την πρακτική αυτή. Η υβριδική εκκλησία δεν περιορίζεται στη μετάδοση των ακολουθιών, αλλά περιλαμβάνει ψηφιακή κατήχηση, διαδικτυακές ομάδες μελέτης και ηλεκτρονικές μορφές οικονομικής στήριξης.[105510561057]

Χαρακτηριστική της ευαγγελικής προσέγγισης είναι η θέση του James Emery White, ότι η μεταπανδημική Εκκλησία οφείλει να δεσμευθεί σε υβριδική στρατηγική ως μέσο προσέγγισης του μεταχριστιανικού πολιτισμού. Η θέση αυτή δεν μεταφέρεται αυτομάτως στην ορθόδοξη εκκλησιολογία. Φανερώνει όμως με ιδιαίτερη καθαρότητα ότι η απάντηση στο ψηφιακό ζήτημα εξαρτάται από το τι κάθε παράδοση θεωρεί συγκροτητικό της Εκκλησίας.[10581059]

[1055] «The Pandemic Church: Adapting to a Digital Culture and On Demand Context,» *Exploring the Pandemic Impact on Congregations*, March 21, 2023, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.covidreligionresearch.org/the-pandemic-church-adapting-to-a-digital-culture-and-on-demand-context/.

[1056] «7 Trends for Church Technology in Ministry For 2023,» *ChurchTechToday*, March 2, 2023, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://churchtechtoday.com/7-trends-for-church-technology-in-ministry-for-2023/.

[1057] «The Pandemic Church: Adapting to a Digital Culture.».

[1058] James Emery White, *Hybrid Church: Rethinking the Church for a Post-Christian Digital Age* (Zondervan, 2023), περίληψη από Amazon, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.amazon.com/Hybrid-Church-Rethinking-Post-Christian-Digital/dp/0310142962.

[1059] Ό.π.

Δυνατότητες ενσωμάτωσης τεχνολογικών καινοτομιών στην εκκλησιαστική ζωή

Οι τεχνολογικές καινοτομίες που αναδύονται προσφέρουν νέες δυνατότητες για την εκκλησιαστική ζωή. Έρευνες δείχνουν ότι μόνο το 8% των εκκλησιών προσφέρει επί του παρόντος εκκλησιαστικές υπηρεσίες στο Μετα-Σύμπαν (Metaverse), αλλά το 25% σχεδιάζει να προσφέρει τέτοιες επιλογές μέσα σε έναν χρόνο[1060]. Αυτό δείχνει τον ενθουσιασμό για την εξερεύνηση νέων τεχνολογιών, παρόλο που υπάρχουν και σκεπτικισμοί.

Η χρήση τεχνητής νοημοσύνης στη λατρεία παραμένει αντικείμενο προβληματισμού. Σε εκκλησία του Ώστιν, το ChatGPT χρησιμοποιήθηκε για τη σύνθεση ολόκληρης ακολουθίας, μαζί με το κήρυγμα και ένα πρωτότυπο τραγούδι. Ο πάστορας Jay Cooper έκρινε ότι έλειπαν «το ανθρώπινο στοιχείο» και «η καρδιά». Το παράδειγμα καταγράφει ένα πείραμα· δεν τεκμηριώνει εκκλησιολογική αποδοχή ή μυστηριακή ισοδυναμία.[1061]

Για την Ορθόδοξη Εκκλησία ειδικότερα, η ενσωμάτωση τεχνολογικών καινοτομιών αντιμετωπίζει ιδιαίτερες προκλήσεις λόγω της έμφασης στη σωματικότητα και την ευχαριστιακή κοινωνία. Όπως επισημαίνει η Regina Elsner, «η ψηφιοποίηση της χριστιανικής πίστης που προκλήθηκε από τους περιορισμούς του COVID-19 είναι θεολογικά αμφιλεγόμενη, καθώς οι περισσότερες χριστιανικές εκκλησίες στηρίζονται σε δύο στυλοβάτες: την κοινότητα και την Ευχαριστία, που και οι δύο χάνουν ουσία στη διαδικασία εικονικοποίησης».[10621063]

Θεολογικά κριτήρια για τη χρήση της τεχνολογίας στο μέλλον

[1060] «7 Trends For Church Technology In Ministry For 2023,» *ChurchTechToday*.

[1061] Jim Patterson, «Artificial Intelligence and Church», UM News, 21 November 2023, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.umnews.org/news/artificial-intelligence-and-church.

[1062] Regina Elsner, «Digitalizing the Church? Different Contexts, Similar Theological Challenges in the Catholic and Orthodox Churches,» *Talk About: Law and Religion*, August 7, 2020, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://talkabout.iclrs.org/2020/08/06/digitalizing-the-church-different-contexts-similar-theological-challenges-in-the-catholic-and-orthodox-churches/.

[1063] Ό.π.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετωπίζει την ανάγκη ανάπτυξης συγκεκριμένων θεολογικών κριτηρίων για την αξιολόγηση και ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών[1064]. Η παραδοσιακή ορθόδοξη θεολογία δεν διαμορφώθηκε από τη μεσαιωνική σχολαστική ή τον Διαφωτισμό, και οι συζητήσεις δογματικών και ηθικών θεμάτων στηρίζονται κυρίως στη γλώσσα και τις πρακτικές της μυστηριακής λατρείας[1065].

Το Ινστιτούτο Ορθόδοξων Χριστιανικών Σπουδών προτείνει την ανάπτυξη «ψηφιακής θεολογίας» που να εξετάζει τη σχέση μεταξύ θεολογίας και ψηφιακής τεχνολογίας. Αυτή η προσέγγιση περιλαμβάνει τέσσερα είδη ψηφιακής θεολογίας: α) την ψηφιακή τεχνολογία ως παιδαγωγικό εργαλείο διδασκαλίας της θεολογίας, β) την ψηφιακή τεχνολογία που ανοίγει νέες μεθόδους θεολογικής έρευνας, γ) τον θεολογικό στοχασμό για την ψηφιακότητα, και δ) την αναθεώρηση και κριτική της ψηφιακότητας βάσει της θεολογικής ηθικής.

Στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών του Centre for Digital Theology, τα ερωτήματα «τι εννοούμε με ενσάρκωση σε έναν ψηφιακό κόσμο;» και «πώς ζούμε ηθικά εν μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας;» παρουσιάζονται ως θέματα προς θεολογική διερεύνηση.[1066] Για την Ορθόδοξη Εκκλησία τα ερωτήματα αυτά συνδέονται με τη σωματικότητα της Ενανθρωπήσεως και την ευχαριστιακή κοινωνία· η σύνδεση αυτή αποτελεί εφαρμογή της παρούσας εργασίας.

Η προσαρμογή της θρησκευτικής πρακτικής σε ένα κυρίαρχο ψηφιακό πολιτισμό

Η έρευνα του Heidi Campbell και του συνεργάτων της δείχνει ότι «ο ρόλος που παίζει η τεχνολογία στις εκκλησίες εξακολουθεί να αλλάζει, και οι εκκλησίες δεν έχουν φτάσει ακόμη σε κατάσταση στασιμότητας όσον αφορά τη χρήση τους και τα

[1064] Steven Davis, «Implications of Digital Church for Christian Leaders,» *Cogent Arts & Humanities* 11 (2024), ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311983.2024.2408868.

[1065] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 111, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1066] Centre for Digital Theology, «MA in Digital Theology: The First Degree of Its Kind», ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://digital-theology.org/masters-in-digital-theology/.

μακροπρόθεσμα σχέδιά τους για υβριδική λατρεία». Αυτό υποδηλώνει ότι η Εκκλησία βρίσκεται σε μια περίοδο συνεχούς πειραματισμού και προσαρμογής.[1067]

Η σημαντικότερη πρόκληση είναι η διατήρηση της αυθεντικότητας της εκκλησιαστικής κοινότητας εν μέσω της ψηφιακής μετάβασης. Όπως σημειώνει ο Tim Hutchings, «η αυθεντική χριστιανική κοινωνία είναι αυτή στην οποία οι άνθρωποι καλωσορίζονται σε λυτρωτικές σχέσεις και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους με την ελπίδα του Ευαγγελίου, είτε διαδικτυακά είτε εκτός διαδικτύου».[1068]

Όρια της προσαρμογής και διατήρηση της θεολογικής ταυτότητας

Η ορθόδοξη εκκλησιολογία θέτει συγκεκριμένα όρια στην προσαρμογή στις ψηφιακές τεχνολογίες. Το ζήτημα των διαδικτυακών μυστηρίων παραμένει ιδιαίτερα προβληματικό. Όπως επισημαίνει ένας ορθόδοξος θεολόγος, «αν παραμείνουμε προσηλωμένοι στην ιδέα ότι η εξομολόγηση είναι μυστήριο, που περιλαμβάνει την ενδυνάμωση του Αγίου Πνεύματος, την παρουσία ιερέα, την πραγματική συνάντηση μεταξύ ιερέα και μετανοούντος, τότε πώς μπορεί αυτό να γίνει χωρίς την παρουσία των προσώπων που συμμετέχουν;»[1069]

Αυτός ο προβληματισμός εκτείνεται και στην Θεία Ευχαριστία, όπου η σωματική παρουσία και η κοινή συμμετοχία θεωρούνται ουσιώδεις για τη φύση του μυστηρίου. Η Campbell επισημαίνει τη «σημαντική απόκλιση μεταξύ της ευκολίας των διαδικτυακών πρακτικών κοινωνίας σε ορισμένες ευαγγελικές και μη-δογματικές κοινότητες και του κατηγορηματικού όχι στη ψηφιακά διαμεσολαβημένη ευχαριστιακή κοινωνία στις Ρωμαιοκαθολικές και Ανατολικές Ορθόδοξες εκκλησίες».[1070]

Η απόκλιση αυτή δείχνει ότι δεν υπάρχει ένα ενιαίο «μέλλον της ψηφιακής Εκκλησίας». Υπάρχουν διαφορετικές τεχνολογικές δυνατότητες που προσλαμβάνονται

[1067] Campbell και Mikoski, «How Churches use Technology in a Post-Pandemic Reality.».

[1068] «Being Church in a Digital Age,» *Lausanne Movement*, July 3, 2024, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://lausanne.org/occasional-paper/lausanne-occasional-paper-being-church-in-a-digital-age.

[1069] «Time, Technology, and the Happening Reflections on the Implications of the Nature of the Divine Liturgy,» *Missions Institute of Orthodox Christianity*, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://missions.hchc.edu/articles/articles/time-technology-and-the-happening-reflections-on-the-implications-of-the-nature-of-the-divine-liturgy.

[1070] Heidi Campbell, «An Introduction to Digital Ecclesiology,» στο *Digital Ecclesiology: A Global Conversation*, ed. Heidi A. Campbell (Digital Religion Publications, 2021), 15.

διαφορετικά από διαφορετικές εκκλησιολογίες. Όσο περισσότερο η εκκλησιαστική ταυτότητα συνδέεται με τη σωματική σύναξη, την Ευχαριστία και τη μυστηριακή παρουσία, τόσο λιγότερο επαρκεί η τεχνική δυνατότητα ως κριτήριο αποδοχής. Η διαφορά, επομένως, δεν βρίσκεται πρωτίστως στην τεχνολογία αλλά στη θεολογία της Εκκλησίας που τη χρησιμοποιεί.

Προσαρμοστικότητα των κοινοτήτων: τα εμπειρικά δεδομένα

Η εμπειρία της πανδημίας έδειξε στην Εκκλησία τη σημασία της προετοιμασίας για μελλοντικές κρίσεις. Όπως παρατηρεί ένας ερευνητής, «οι εκκλησίες που ήταν πρόθυμες να δοκιμάσουν νέα πράγματα και να σκεφτούν δημιουργικά, ανεξαρτήτως μεγέθους, ευδοκίμησαν πραγματικά σε αυτή την περίοδο».[1071]

Η τεχνολογική ενσωμάτωση δε θα πρέπει να θεωρείται απλώς ως μέσο αντιμετώπισης κρίσεων, αλλά ως στρατηγική για την ενίσχυση της προσαρμοστικότητας και της ανθεκτικότητας της Εκκλησίας. Σύμφωνα με τα δεδομένα EPIC, «περισσότερη χρήση τεχνολογίας συνδέεται με μεγαλύτερη ζωτικότητα της εκκλησίας και συνολική αισιοδοξία για το πώς η εκκλησία αναδύεται από την πανδημία».[10721073]

Συμπεράσματα για το μέλλον της Ορθόδοξης Εκκλησίας

Το μέλλον της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ψηφιακή εποχή απαιτεί μια προσεκτική ισορροπία μεταξύ παράδοσης και καινοτομίας. Η πρόκληση δεν είναι απλώς τεχνολογική, αλλά θεολογική και εκκλησιολογική. Όπως επισημαίνει ο Pete Phillips, διευθυντής του Κέντρου Ψηφιακής Θεολογίας, «ο κόσμος μετά την πανδημία COVID θα είναι ένας διαφορετικός τόπος για την παγκόσμια Εκκλησία. Θα είναι ένας τόπος όπου οι άνθρωποι θα συγκεντρώνονται γύρω από τις Γραφές, θα μοιράζονται

[1071] «Is There a Place for Post-Pandemic Hybrid Worship?» *The Living Church*, May 25, 2024, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://livingchurch.org/news/is-there-a-place-for-post-pandemic-hybrid-worship/.

[1072] Campbell και Mikoski, «How Churches use Technology in a Post-Pandemic Reality.».

[1073] Ό.π.

κοινωνία μεταξύ τους και θα λατρεύουν τον Θεό τόσο σε εκκλησιαστικά κτίρια όσο και διαδικτυακά».[10741075]

Η επιτυχημένη ενσωμάτωση της τεχνολογίας στη μελλοντική εκκλησιαστική ζωή θα εξαρτηθεί από την ανάπτυξη μιας συνεκτικής θεολογικής αντίληψης που να σέβεται τόσο την ορθόδοξη παράδοση όσο και τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών για την εξυπηρέτηση της αποστολής της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο.

Επομένως, η ανάλυση των μελλοντικών προοπτικών της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ψηφιακή εποχή αναδεικνύει πέντε βασικά συμπεράσματα:

Πρώτον, η ψηφιακή παρουσία ως συνειδητή εκκλησιαστική επιλογή. Η ψηφιακή παρουσία που αναπτύχθηκε κατά την πανδημία δεν εξαφανίστηκε με την άρση των περιορισμών. Αυτό δεν επιβάλλει στην Ορθόδοξη Εκκλησία την υιοθέτηση των μοντέλων που επικράτησαν σε άλλα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα· την καλεί όμως να αποφασίσει συνειδητά ποιες ψηφιακές πρακτικές υπηρετούν την αποστολή της και ποιες αλλοιώνουν τη φύση της. Η απόφαση αυτή δεν μπορεί να προκύψει από τα ποσοστά χρήσης ή από τις τεχνικές δυνατότητες, αλλά από την εκκλησιολογία και τη μυστηριολογία της.

Δεύτερον, από την «ψηφιακή θεολογία» σε θεολογικά κριτήρια. Η εμπειρία της πανδημίας έδειξε ότι δεν αρκεί μια γενική θεολογία της τεχνολογίας. Χρειάζονται κριτήρια ικανά να διακρίνουν διαφορετικές χρήσεις του ίδιου μέσου. Η παρούσα διερεύνηση ανέδειξε ήδη μια πρώτη τέτοια διάκριση: άλλο η μετάδοση και άλλο η τέλεση, και επομένως άλλο το τεχνικά εφικτό και άλλο το εκκλησιαστικά δυνατό. Η ψηφιακή τεχνολογία μπορεί να διευρύνει την επικοινωνία, την κατήχηση, την πρόσβαση και την ποιμαντική φροντίδα χωρίς αυτό να συνεπάγεται ισοδυναμία της ψηφιακής και της μυστηριακής μετοχής. Η διάκριση είναι συνεπώς σαφής: η ψηφιακή διαμεσολάβηση μπορεί να είναι θεμιτή και γόνιμη ως επικοινωνιακή, κατηχητική και ποιμαντική παρουσία· δεν μπορεί όμως να

[1074] Elsner, «Digitalizing the Church?».

[1075] «Theological Understanding of Digital Ministry Necessary for the Church of the Future», Church Executive, 4 November 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://churchexecutive.com/archives/theological-understanding-of-digital-ministry-necessary-for-the-church-of-the-future.

καταστεί μυστηριακή διαμεσολάβηση που υποκαθιστά τη σωματική σύναξη και τη μετοχή στα μυστήρια.

Τρίτον, υβριδικότητα χωρίς σύγχυση των τρόπων συμμετοχής. Οι υβριδικές μορφές είναι πιθανό να παραμείνουν στην εκκλησιαστική ζωή, ιδιαίτερα στην κατήχηση, στην ενημέρωση, στην ιεραποστολή και στην ποιμαντική επικοινωνία. Το όριό τους εμφανίζεται όταν από τη μετάδοση περνούμε στην τέλεση και από την παρακολούθηση στη μυστηριακή μετοχή. Το ζητούμενο για την Ορθόδοξη Εκκλησία δεν είναι επομένως να επιλέξει συνολικά υπέρ ή κατά της υβριδικότητας, αλλά να διακρίνει ποιες εκκλησιαστικές λειτουργίες μπορούν να διαμεσολαβηθούν και ποιες προϋποθέτουν τη σωματική σύναξη.

Τέταρτον, προετοιμασία για την επόμενη κρίση ως ποιμαντική ετοιμότητα. Η προετοιμασία για μελλοντικές κρίσεις δεν εξαντλείται στην τεχνολογική υποδομή. Κάμερες, πλατφόρμες και δίκτυα μπορούν να διατηρήσουν την επικοινωνία· δεν λύνουν όμως από μόνα τους το πρόβλημα του πιστού που στερείται τη δυνατότητα σωματικής και μυστηριακής συμμετοχής. Η εμπειρία της πανδημίας καθιστά αναγκαία την εκ των προτέρων ποιμαντική μέριμνα για ηλικιωμένους, ασθενείς, αναπήρους και απομονωμένους πιστούς. Όταν το μέσο φτάνει στο όριό του, αρχίζει η ευθύνη της κοινότητας.

Πέμπτον, η τεχνολογία ως ανθρωπολογικό και ασκητικό ερώτημα. Η μελλοντική αξιολόγηση των ψηφιακών μέσων δεν μπορεί να περιοριστεί στο ερώτημα τι επιτρέπουν να γίνει. Οφείλει να εξετάζει και τι κάνουν στον άνθρωπο που τα χρησιμοποιεί. Η ορθόδοξη ασκητική παράδοση της προσοχής και της νήψεως προσφέρει εδώ ένα κριτήριο που η συζήτηση για την ψηφιακή Εκκλησία μόλις αρχίζει να αξιοποιεί: ένα μέσο μπορεί να διευκολύνει την πρόσβαση και ταυτόχρονα να μεταβάλλει τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος προσέχει, προσεύχεται και παρίσταται ενώπιον του Θεού. Το ερώτημα για το μέλλον δεν είναι μόνο τι μπορεί να κάνει η τεχνολογία για την Εκκλησία, αλλά και τι κάνει η τεχνολογία στον άνθρωπο που προσεύχεται.

Το ερώτημα αυτό δεν κλείνει με το παρόν κεφάλαιο. Παραδίδεται στη θεολογική αποτίμηση που ακολουθεί, όπου εξετάζεται τι ακριβώς άλλαξε στην εκκλησιαστική ζωή κατά την πανδημία και τι από αυτό αφορά τη συγκυρία και τι την ίδια τη φύση της Εκκλησίας.

Συμπερασματική αποτίμηση

Η πανδημία του COVID-19 αποτέλεσε καθοριστική στιγμή για την Ορθόδοξη Εκκλησία παγκοσμίως, προκαλώντας ταυτόχρονα βαθιά κρίση και ευκαιρίες ανανέωσης. Η ανάλυση των αλλαγών που επήλθαν κατά την πανδημική περίοδο αναδεικνύει ένα πολύπλοκο φάσμα θεολογικών, εκκλησιολογικών και κοινωνιολογικών προκλήσεων που απαιτούν συνεκτική θεολογική επεξεργασία και στρατηγικό σχεδιασμό για το μέλλον.

Θεολογική αποτίμηση των αλλαγών μέσα από ιστορικά ερμηνευτικά κλειδιά

Αναπροσδιορισμός της σχέσης μεταξύ παράδοσης και καινοτομίας

Η ιστορική ανάλυση αποκαλύπτει ότι η αντίδραση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πανδημία αντανακλά διαχρονικά πρότυπα προσαρμογής που χαρακτηρίζουν την ανατολική εκκλησιαστική παράδοση. Από την ιεραποστολική επέκταση των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, που προσάρμοσαν τη βυζαντινή λειτουργία στη σλαβονική γλώσσα, μέχρι την ανάπτυξη του πρώτου συστήματος νοσοκομείων στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η Ορθοδοξία έχει επανειλημμένα αποδείξει την ικανότητά της για δημιουργική καινοτομία εντός της παράδοσης[1076].

Τα ιστορικά αυτά παραδείγματα δεν παρουσιάζουν την ορθόδοξη παράδοση ούτε ως αμετάβλητη διατήρηση ούτε ως διαρκή προσαρμογή. Φανερώνουν μάλλον μια επαναλαμβανόμενη πράξη διακρίσεως: η Εκκλησία μεταβάλλει μορφές, γλώσσες και μέσα όταν αυτό υπηρετεί τη μετάδοση της πίστεως, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζει στοιχεία της εκκλησιαστικής ζωής που δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν ως απλές ιστορικές μορφές. Η δημιουργικότητα της παράδοσης βρίσκεται ακριβώς σε αυτή τη διάκριση.

Από τα παραπάνω προκύπτει η θεολογική αρχή που διατρέχει ολόκληρο το κεφάλαιο: η απάντηση της Εκκλησίας στην τεχνολογία δεν είναι ούτε αποδοχή ούτε

[1076] Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, Κύριλλος και Μεθόδιος οι εκ Θεσσαλονίκης: Η βυζαντινή παιδεία στους Σλάβους (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη). Πρβλ. του ιδίου, Κύριλλος και Μεθόδιος οι εκ Θεσσαλονίκης: Η εποχή και ο κόσμος τους (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2020).

απόρριψη, αλλά διάκριση. Η διάκριση αυτή δεν αποτελεί συμβιβασμό ανάμεσα σε δύο άκρα ούτε ισοδυναμεί με την επιδίωξη ισορροπίας. Η ισορροπία ρωτά πόσο από το παλαιό και πόσο από το νέο θα διατηρηθεί. Η διάκριση ρωτά τι ακριβώς είναι αυτό που εξετάζεται, τι υπηρετεί, τι μεταβάλλει και τι δεν επιτρέπεται να αντιμετωπισθεί ως τεχνικό ζήτημα. Τα επιμέρους κριτήρια που αναδείχθηκαν στις προηγούμενες ενότητες —η διάκριση μετάδοσης και τελέσεως, τεχνικά εφικτού και εκκλησιαστικά δυνατού, ορίου του μέσου και ποιμαντικής ευθύνης, δυνατότητας του μέσου και επίδρασής του στον άνθρωπο— δεν αποτελούν αυτοτελείς κανόνες, αλλά επιμέρους εφαρμογές αυτής της μίας πράξεως διακρίσεως.

Επιδράσεις στην εκκλησιολογία και τη λειτουργική θεολογία

Η ιστορική προοπτική αποκαλύπτει ότι οι εκκλησιολογικές προκλήσεις της πανδημίας αντηχούν παλαιότερες κρίσεις, όπως η εικονομαχική περίοδος (726-843). Οι υπερασπιστές των εικόνων δεν απάντησαν στην κρίση υποβαθμίζοντας την ύλη, αλλά θεμελιώνοντας την αξία της στη Σάρκωση: η εικόνα είναι δυνατή επειδή ο Λόγος προσέλαβε πραγματική ανθρώπινη φύση. Η ίδια χριστολογική θεμελίωση παρέχει και σήμερα το πλαίσιο για την εξέταση της υλικότητας και της σωματικότητας στη λατρεία.[1077]

Η μελέτη του Constantelos καταγράφει ότι η βυζαντινή ιατρική καθοδηγούνταν από ιπποκρατικές αρχές και χριστιανικές θεολογικές παραδοχές, με κοινή αντίληψη του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής οντότητας. Το ιστορικό αυτό παράδειγμα τεκμηριώνει τη συνύπαρξη ιατρικής φροντίδας και χριστιανικής κοινωνικής μέριμνας· δεν θεμελιώνει από μόνο του τη σύγχρονη ένωση τεχνολογίας και παραδόσεως.[1078]

Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές διαστάσεις των μεταβολών

Η ανθρωπολογική διάσταση της ψηφιακής μεσολάβησης δεν εξαντλείται στο ερώτημα αν ο άνθρωπος μπορεί να επικοινωνήσει από απόσταση. Η ορθόδοξη ανθρωπολογία αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως ενσώματο και σχεσιακό πρόσωπο, ενώ

[1077] Ό.π.

[1078] Demetrios J. Constantelos, «Medicine and Social Welfare in the Byzantine Empire», Medicina nei secoli 11, no. 2 (1999): 337–355, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11624569/.

η ασκητική παράδοση προσθέτει μια ακόμη διάσταση: την προσοχή ως τρόπο συγκροτήσεως της εσωτερικής ζωής. Το ψηφιακό μέσο επομένως δεν είναι ουδέτερο μόνο ως προς τον τόπο της επικοινωνίας· πρέπει να εξετάζεται και ως προς το είδος της σχέσης, της παρουσίας και της προσοχής που καλλιεργεί. Η εμπειρία της πανδημίας έδειξε ότι η τεχνολογία μπορεί να διατηρήσει πραγματικές μορφές επικοινωνίας και κοινωνικής εγγύτητας, δεν καταργεί όμως το ερώτημα τι χάνεται όταν η ενσώματη συνάντηση μετατρέπεται σε διαμεσολαβημένη παρουσία.

Η πανώλη του Ιουστινιανού (541-549 μ. Χ.) προσφέρει σημαντικό ιστορικό παράλληλο για την κατανόηση των κοινωνιολογικών επιπτώσεων της πανδημίας. Όπως τότε, η κρίση ανέδειξε τόσο τις αδυναμίες όσο και τη δύναμη της εκκλησιαστικής κοινότητας. Οι ιστορικές μαρτυρίες αποκαλύπτουν ότι οι πρώτοι Χριστιανοί «κυριολεκτικά διακινδύνευαν τη ζωή τους για να φροντίσουν τα θύματα της πανώλης», με αποτέλεσμα την εκθετική ανάπτυξη της Εκκλησίας.[1079]

Η βυζαντινή παράδοση ενός αξιωματούχου που συμβούλευε «τους ασθενείς, τους φτωχούς και αυτούς που βρίσκονταν σε συναισθηματική αγωνία», προσφέρει ιστορικό προηγούμενο για την ολιστική προσέγγιση της ανθρώπινης φροντίδας που αναδείχτηκε κατά την πανδημία. Αυτή η έμφαση στις ψυχολογικές πτυχές της ασθένειας αντικατοπτρίζει τη σύγχρονη αναγνώριση της ανάγκης για συναισθηματική και πνευματική υποστήριξη εν μέσω κρίσης.[1080]

Η νήψη, που εξετάστηκε προηγουμένως ως κριτήριο αξιολόγησης των ψηφιακών μέσων, αποκτά εδώ την ανθρωπολογική της βάση. Η πατερική έμφαση στην προσοχή —από την ομιλία του Μεγάλου Βασιλείου στο «Πρόσεχε σεαυτῷ» έως τη νηπτική παράδοση— δεν αφορά τεχνική συγκέντρωσης αλλά τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος συγκροτείται εσωτερικά ενώπιον του Θεού. Υπό αυτή την έννοια, το ερώτημα τι κάνει ένα μέσο στην προσοχή του προσευχομένου δεν αποτελεί δευτερεύουσα πρακτική παρατήρηση, αλλά ανθρωπολογικό ερώτημα: αφορά το είδος του ανθρώπου που η λατρεία προϋποθέτει και καλλιεργεί.

[1079] Timothy S. Miller, The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire, Supplements to the Bulletin of the History of Medicine (Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 1997).

[1080] Dean Kalimniou, «Medicine in the Byzantine Empire - part one,» *Neos Kosmos*, March 3, 2018, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://neoskosmos.com/en/2012/05/10/dialogue/opinion/medicine-in-the-byzantine-empire-part-one/.

Μαθήματα για την εκκλησιαστική ζωή

Προκλήσεις και ευκαιρίες μέσα από το πρίσμα της ιστορίας

Η ιστορική εμπειρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την Οθωμανική περίοδο (1453-19ος αιώνας) προσφέρει πολύτιμα διδάγματα για την κατανόηση της πανδημικής κρίσης. Όπως τότε, η Εκκλησία ανέδειξε «εκπληκτική εσωτερική δύναμη και αξιοσημείωτη διοικητική ευελιξία». Αυτός ο συνδυασμός δύναμης και ευελιξίας επαναλήφθηκε κατά την πανδημία, όπου εκκλησίες που ήταν πρόθυμες να προσαρμοστούν ευδοκίμησαν περισσότερο. Η Ορθοδοξία έχει επανειλημμένα μετατρέψει τις προκλήσεις σε ευκαιρίες ανάπτυξης όπως στην εικονομαχία ή στην σλαβική της επέκταση.[1081]

Ενίσχυση της προσαρμοστικότητας και της ανθεκτικότητας

Η εμπειρία της πανδημίας κατέδειξε τη σημασία της ανάπτυξης συστημάτων προσαρμοστικότητας και ανθεκτικότητας στην εκκλησιαστική οργάνωση. Η ικανότητα για ταχεία μετάβαση σε νέες μορφές λειτουργίας, η ανάπτυξη δικτύων αλληλεγγύης και η διατήρηση της εκκλησιαστικής κοινότητας εν μέσω φυσικής αποστασιοποίησης αποδείχτηκαν κρίσιμοι παράγοντες επιβίωσης[1082].

Η τεχνολογική ενσωμάτωση αναδείχθηκε όχι απλώς ως μέσο αντιμετώπισης κρίσεων, αλλά ως παράγοντας που επηρεάζει τη συνολική ανθεκτικότητα των εκκλησιαστικών κοινοτήτων. Έρευνες στον βορειοαμερικανικό χώρο συσχετίζουν την εκτενέστερη χρήση τεχνολογίας με μεγαλύτερη ζωτικότητα και αισιοδοξία των κοινοτήτων· τα δεδομένα αυτά αφορούν ωστόσο διαφορετικό εκκλησιαστικό περιβάλλον και δεν μπορούν να μεταφερθούν αυτούσια στην ορθόδοξη πραγματικότητα.[1083]

[1081] «Eastern Orthodoxy - Byzantine, Schism, Reformation,» Britannica, July 20, 1998, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.britannica.com/topic/Eastern-Orthodoxy/History.

[1082] Ταχιάος, Κύριλλος και Μεθόδιος οι εκ Θεσσαλονίκης.

[1083] «How Churches Use Technology in a Post-Pandemic Reality», Exploring the Pandemic Impact on Congregations (EPIC), Hartford Institute for Religion Research, Hartford International University, 2023. Η έρευνα EPIC, με δείγμα άνω των 5.000 κοινοτήτων στις

Ανανέωση της αντίληψης για την κοινοτική διάσταση της Εκκλησίας

Η πανδημία οδήγησε σε σημαντική ανανέωση της αντίληψης για την κοινοτική διάσταση της Εκκλησίας. Η αναγκαστική απουσία από τη φυσική συνάθροιση ανέδειξε τη σημασία άλλων μορφών κοινωνίας και αλληλεγγύης. Αναπτύχθηκαν νέες μορφές ψηφιακής κοινότητας, δίκτυα υποστήριξης και τρόποι διατήρησης της εκκλησιαστικής επικοινωνίας[1084].

Η εμπειρία της πανδημίας έδειξε ότι η εκκλησιαστική ζωή δεν εξαντλείται στη δυνατότητα φυσικής συνάθροισης: η προσευχή, η κατήχηση, η επικοινωνία, η πνευματική καθοδήγηση και η διακονία μπορούν να συνεχίζονται ακόμη και όταν η σύναξη παρεμποδίζεται. Δεν έδειξε όμως ότι η φυσική σύναξη κατέστη θεολογικά περιττή. Αντίθετα, η παρατεταμένη στέρησή της κατέστησε περισσότερο ορατή τη σημασία της σωματικής παρουσίας, της ευχαριστιακής συνάξεως και της μυστηριακής μετοχής. Η ψηφιακή εμπειρία διεύρυνε τους τρόπους επικοινωνίας της Εκκλησίας· ταυτόχρονα αποκάλυψε τα όρια της διαμεσολάβησης.

Προτάσεις για το μέλλον

Παράδοση, προσαρμογή και διάκριση

Το μέλλον της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον 21ο αιώνα θα διαμορφωθεί από την ικανότητά της να εφαρμόσει αυτές τις διαχρονικές αρχές στις σύγχρονες προκλήσεις. Η πανδημική εμπειρία δεν αποτελεί ρήξη με το παρελθόν, αλλά συνέχεια μιας μακραίωνης παράδοσης προσαρμοστικότητας και ανάπτυξης. Όπως οι βυζαντινοί ιατροί συνέδυαζαν την αρχαία σοφία με τις σύγχρονες ανακαλύψεις τους, έτσι και η σημερινή Ορθοδοξία καλείται να συνθέσει την πατερική κληρονομιά με τις δυνατότητες της ψηφιακής εποχής.

Η ιστορική προοπτική αποκαλύπτει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία διαθέτει όχι μόνο τους θεολογικούς πόρους αλλά και την ιστορική εμπειρία για να αντιμετωπίσει

ΗΠΑ, διαπιστώνει συσχέτιση μεταξύ εκτενέστερης χρήσης τεχνολογίας και μεγαλύτερης ζωτικότητας και αισιοδοξίας των κοινοτήτων.

[1084] Heidi Campbell και Charissa Mikoski, «How Churches use Technology in a Post-Pandemic Reality,» *Exploring the Pandemic Impact on Congregations*, December 23, 2023, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.covidreligionresearch.org/how-churches-use-technology-in-a-post-pandemic-reality/.

τις προκλήσεις του μέλλοντος. Η επιτυχία θα εξαρτηθεί από την ανάπτυξη συνθετικού οράματος που τιμά το παρελθόν χωρίς να αρνείται το παρόν.

Θεολογική επεξεργασία των νέων πρακτικών

Η ανάπτυξη συνεκτικής θεολογικής θεμελίωσης για τις νέες πρακτικές που αναδύθηκαν κατά την πανδημία αποτελεί επιτακτική ανάγκη. Αυτό περιλαμβάνει τη θεολογική επεξεργασία της ψηφιακής παρουσίας, την ανάπτυξη κριτηρίων για την αξιολόγηση νέων τεχνολογιών, και τη διερεύνηση των εκκλησιολογικών προεκτάσεων των υβριδικών μορφών εκκλησιαστικής ζωής. Η θεολογική επεξεργασία πρέπει να λάβει υπόψη τις ιδιαιτερότητες της ορθόδοξης θεολογίας και να αποφύγει την απλή μίμηση δυτικών προσεγγίσεων. Χρειάζεται μια αυθεντικά ορθόδοξη «ψηφιακή θεολογία» που να ενσωματώνει τις πατερικές διδασκαλίες με τις σύγχρονες προκλήσεις.[1085]

Προετοιμασία για μελλοντικές κρίσεις και προκλήσεις

Η εμπειρία της πανδημίας υπογραμμίζει τη σημασία της συστηματικής προετοιμασίας για μελλοντικές κρίσεις. Η προετοιμασία αυτή δεν είναι μόνο τεχνική. Σχέδια έκτακτης ανάγκης, εκπαίδευση του κλήρου στα νέα μέσα και ευέλικτα συστήματα επικοινωνίας είναι αναγκαία, δεν επαρκούν όμως από μόνα τους. Η ουσιαστική ετοιμότητα αφορά όσους θα βρεθούν εκτός: τους ηλικιωμένους, τους ασθενείς, τους αναπήρους και τους απομονωμένους πιστούς, για τους οποίους η οθόνη δεν αποτελεί λύση αλλά υπενθύμιση της απουσίας. Η Εκκλησία καλείται να έχει έτοιμη, πριν από την επόμενη κρίση, την ποιμαντική απάντηση για εκείνους στους οποίους η μυστηριακή ζωή οφείλει να φθάσει όταν αυτοί δεν μπορούν να προσέλθουν.[1086]

Οι υγειονομικοί περιορισμοί δεν άφησαν ανέπαφη τη λειτουργική και ποιμαντική ζωή της Εκκλησίας. Η μετάβαση σε ψηφιακές μορφές παρουσίας υπήρξε

[1085] «Being Church in a Digital Age,» *Lausanne Movement*, July 3, 2024, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://lausanne.org/occasional-paper/lausanne-occasional-paper-being-church-in-a-digital-age.

[1086] «The Pandemic Church: Adapting to a Digital Culture and On Demand Context,» *Exploring the Pandemic Impact on Congregations*, March 21, 2023, ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025, https://www.covidreligionresearch.org/the-pandemic-church-adapting-to-a-digital-culture-and-on-demand-context/.

ταχύτατη, αλλά όχι ομοιογενής: η κατήχηση και το κήρυγμα μπορούσαν σε σημαντικό βαθμό να μεταφερθούν στο ψηφιακό περιβάλλον, ενώ η Θεία Λειτουργία, που δεν είναι ούτε γνώση προς μετάδοση ούτε λόγος προς ακρόαση, μεταδόθηκε ως θέαση και όχι ως συμμετοχή. Η ψηφιακή κοινότητα υπερέβη τη γεωγραφική απόσταση, αποσυνδέοντας ταυτόχρονα την κοινότητα από τον τόπο. Η πατερική επεξεργασία του ζητήματος έδειξε ότι η ορθόδοξη παράδοση δεν αντιπαραθέτει το πνευματικό στο υλικό αλλά τα συνδέει, και επομένως το ερώτημα της ψηφιακής συμμετοχής δεν λύνεται με μόνη την επίκληση της πανταχού παρουσίας του Πνεύματος. Η εμπειρία αυτή ανέδειξε ότι η σωματικότητα της λατρείας δεν αποτελεί συμβατικό στοιχείο αλλά συστατικό της εκκλησιαστικής πράξης — διαπίστωση που απαιτεί πλέον θεολογική επεξεργασία και όχι μόνο ποιμαντική ρύθμιση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

Μια θεολογική αποτίμηση του κορωνοϊού και των επιπτώσεών του

Όσα προηγήθηκαν —το φαινόμενο, η θεσμική ανταπόκριση και ο μετασχηματισμός της εκκλησιαστικής ζωής— απαιτούν πλέον θεολογική ερμηνεία. Το κεφάλαιο αυτό επιχειρεί την αποτίμηση της πανδημικής εμπειρίας μέσα από τρεις άξονες: τη θεολογία του προσώπου, τη Θεία Ευχαριστία σε συνάρτηση με την ασκητική παράδοση και τον θάνατο, και την αλληλεγγύη ως έκφραση της εκκλησιαστικής ταυτότητας.

4.1.1. Η ανάγκη μιας θεολογίας του προσώπου

Το Πρόσωπο στην Ορθόδοξη Θεολογική Παράδοση

Εισαγωγή

Η έννοια του προσώπου στην ορθόδοξη θεολογική παράδοση αποτελεί θεμελιώδη πυλώνα της χριστιανικής θεολογίας και συγχρόνως κεντρικό άξονα για την κατανόηση της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα στο πλαίσιο της πανδημιακής κρίσης. Η διαμόρφωση αυτής της έννοιας διήλθε μια εκτενή και πολύπλοκη ιστορική πορεία, από

τις αρχαιοελληνικές φιλοσοφικές προϋποθέσεις και τις νεοπλατωνικές βάσεις μέχρι τις σύγχρονες θεολογικές συνθέσεις και τους θεολόγους της διασποράς. Η παρούσα ανάλυση εξετάζει την ολοκληρωμένη εξέλιξη αυτής της θεολογικής κατηγορίας υπό το πρίσμα της σύγχρονης πανδημιακής πρόκλησης, με ιδιαίτερη έμφαση στις κρίσιμες μεταβάσεις και μετασχηματισμούς κατά χρονολογική σειρά.

1. Φιλοσοφικές και Προ-Χριστιανικές Βάσεις (6ος αι. π. Χ. - 3ος αι. μ. Χ.)

Αρχαιοελληνικές Προϋποθέσεις: Από τον Πλάτωνα στους Στωικούς (5ος-1ος αι. π. Χ.)

Πριν από τη νεοπλατωνική επανάσταση, η αρχαία ελληνική φιλοσοφία είχε ήδη θέσει τα θεμέλια για την κατανόηση της ατομικότητας και της ταυτότητας. Ο Πλάτων (428-348 π. Χ.) στους διαλόγους του, ιδίως στην «Πολιτεία» και τον «Φαίδρο», ανέπτυξε την ψυχολογία της τριμερούς ψυχής (νοητικό, θυμοειδές, επιθυμητικό), η οποία θα επηρεάσει αργότερα τη χριστιανική ανθρωπολογία.[1087]

Ο Αριστοτέλης (384-322 π. Χ.) συνέβαλε με την έννοια του «τόδε τι» (τούτο το συγκεκριμένο πράγμα) στην «Μετά τα Φυσικά», εισάγοντας την ιδέα της ατομικής υπόστασης ως συγκεκριμένης οντότητας. Η αριστοτελική διάκριση μεταξύ «ουσίας» και «συμβεβηκότων» θα αποδειχθεί καθοριστική για την μετέπειτα θεολογική ανάπτυξη.[1088]

Οι Στωικοί φιλόσοφοι, ιδίως ο Επίκτητος (50-135 μ. Χ.) και ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ. Χ.), ανέπτυξαν την έννοια του «προσώπου» (προσωπείο) ως ρόλου που παίζει κάποιος στον κοσμικό δράμα, εισάγοντας την ιδέα της προσωπικής ευθύνης και αυτογνωσίας.[1089]

Νεοπλατωνική Παράδοση και η Έννοια της Υπόστασης (3ος-5ος αι. μ. Χ.)

Η φιλοσοφική βάση για την ανάπτυξη της χριστιανικής έννοιας του προσώπου εντοπίζεται στον νεοπλατωνισμό του 3ου αιώνα. Ο Πλωτίνος (204-270 μ. Χ.), ιδρυτής

[1087] Πλάτων, *Πολιτεία*, βιβλίο Δ', 435a-441c· *Φαίδρος*, 246a-248c.

[1088] Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Z' 3, 1029a1-30.

[1089] Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α' 2, 5-11· Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις εαυτόν*, βιβλίο Β', 11.

της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας[1090], θεμελίωσε και ανέπτυξε στις Εννεάδες την θεωρία των τριών υποστάσεων με τις βασικές οντολογικές βαθμίδες του Όντος: Εν – Νους - Ψυχή[1091].

Στο νεοπλατωνισμό, όλο το πλωτινικό σύστημα δομείται από την οργανική ενότητα αυτών των υποστάσεων και οργανώνεται μέσα από την οντολογική τους ιεράρχηση[1092]. Οι τρεις υποστάσεις δημιουργήθηκαν μέσω της διαδικασίας της απορροής (πρόοδος), εξ απορροής του Ενός, που είναι η ανυπόθετη Αρχή[1093].

Η καινοτομία του Πλωτίνου συνίστατο στην αντίληψη ότι κάθε υπόσταση διατηρεί την ταυτότητά της ενώ παραμένει οργανικά συνδεδεμένη με τις άλλες. Το Εν παραμένει «υπέρ ουσίας και νοήσεως», ο Νους είναι ο τόπος των νοητών ιδεών, ενώ η Ψυχή γεφυρώνει το νοητό με το αισθητό κόσμο.[1094]

Πρόκλος και η Τριαδική Δομή (5ος αι. μ. Χ.)

Ο Πρόκλος (410-485 μ. Χ.), ο τελευταίος μεγάλος νεοπλατωνιστής, ανέπτυξε περαιτέρω την τριαδική δομή με το σχήμα «μονή-πρόοδος-επιστροφή» (μένω-προέρχομαι-επιστρέφω). Αυτή η τριαδική δυναμική θα επηρεάσει καθοριστικά τη χριστιανική τριαδολογία, παρέχοντας το φιλοσοφικό πλαίσιο για την κατανόηση της ενότητας και της διαφοράς στην Αγία Τριάδα.[1095]

2. Καινοδιαθηκικές και Πρώιμες Χριστιανικές Βάσεις (1ος-2ος αι. μ. Χ.)

Απόστολος Παύλος: Ο Πρώτος Χριστιανός Θεολόγος (5-68 μ. Χ.)

Ο Απόστολος Παύλος (5-68 μ. Χ.) θεωρείται ο πρώτος χριστιανός θεολόγος, ο μόνος από την πρώτη γενιά του Χριστιανισμού που ανέπτυξε συγκροτημένη θεολογική άποψη[1096]. Η θεολογία του επηρεάστηκε από τέσσερις βασικούς παράγοντες: τον

[1090] Πλωτίνος, *Εννεάδες*, Α' 6, 1-9· Ε' 1, 1-12.

[1091] Πλωτίνος, *Εννεάδες*, Ε' 1, 6· ΣΤ' 9, 6-11.

[1092] Βλ. Pierre Hadot, *Plotin ou la simplicité du regard* (Paris: Études Augustiniennes, 1973), 25-42.

[1093] Βλ. Pierre Hadot, *Plotin ou la simplicité du regard* (Paris: Études Augustiniennes, 1973), 25-42.

[1094] Πλωτίνος, *Εννεάδες*, Ε' 2, 1· ΣΤ' 9, 9.

[1095] Πρόκλος, *Στοιχεία Θεολογίας*, προτάσεις 25-39.

[1096] Rudolf Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1953), 187-220.

Ιουδαϊκό κόσμο, τον Ελληνιστικό κόσμο, την πρώτη Χριστιανική Εκκλησία και την προσωπική του εμπειρία[1097].

Ο Απ. Παύλος πρώτος εισήγαγε την προσωποκεντρική διάσταση στη χριστιανική σωτηριολογία με τη θεμελιώδη διατύπωση: «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» (Γαλ. 2:20). Η προσωπική ένωση με το πρόσωπο του Χριστού και η έννοια της Εκκλησίας ως «σώματος Χριστού» με διαφοροποιημένα «μέλη» θεμελιώνουν την προσωποκεντρική διάσταση της χριστιανικής πίστης. Οι κυριότερες τρείς καινοτόμες έννοιες του Απ. Παύλου είναι α) η «συμμετοχή στο πάθος του Χριστού» (Φιλ. 3:10), β) η Εκκλησία ως «σώμα Χριστού» με διαφοροποιημένα «μέλη» (Α' Κορ. 12) και γ) η προσωπική σχέση με τον Χριστό ως νέα «κτίσις» (Β' Κορ. 5:17)[1098]

Ιωάννης ο Θεολόγος: Η Λογοκεντρική Χριστολογία (περ. 30-100 μ. Χ.)

Ο Ιωάννης ο Θεολόγος, πρώτος που χαρακτηρίστηκε ως «θεολόγος» από την Εκκλησία, ανέπτυξε τη θεολογία του Λόγου με καθοριστικές επιπτώσεις για την έννοια του προσώπου. Το ομολογιακό κείμενο «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος» (Ιωάν. 1:1) εκφράζει την θεολογία της θεότητας του δεύτερου προσώπου της Αγίας Τριάδος παρέχοντας τα πρώτα σπέρματα της Ελληνικής σκέψης στη νέα θρησκεία.[1099]

Η καινοτομία του Ιωάννη έγκειται στην εισαγωγή της έννοιας της προσωπικής κοινωνίας με τον Θεό: «καὶ τὸ ἡμέτερον κήρυγμα πρὸς ὑμᾶς, ἵνα καὶ ὑμεῖς κοινωνίαν ἔχητε μεθ' ἡμῶν· καὶ ἡ κοινωνία δὲ ἡ ἡμετέρα μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Α΄ Ἰω. 1:3).[1100]

Οι Αποστολικοί Πατέρες και η Πρώιμη Ανάπτυξη (1ος-2ος αι.)

Άγιος Ιγνάτιος Αντιοχείας (35-107 μ. Χ.) στις επιστολές του αναπτύσσει την έννοια της εκκλησιαστικής κοινότητας ως σώματος προσώπων συνδεδεμένων με τον επίσκοπο, τους πρεσβυτέρους και τους διακόνους[1101].

[1097] Albert Schweitzer, *Die Mystik des Apostels Paulus* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1930), 3-26.

[1098] Γαλάτας 2:20· Α' Κορινθίους 12:12-27· Β' Κορινθίους 5:17.

[1099] Ιωάννης 1:1· πρβλ. Α' Ιωάννου 1:1-4.

[1100] C.H. Dodd, *The Interpretation of the Fourth Gospel* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), 280-285.

[1101] Άγιος Ιγνάτιος Αντιοχείας, *Επιστολή προς Σμυρναίους*, 8, 1-2, SC 10.

Άγιος Ιουστίνος ο Μάρτυρας (100-165 μ. Χ.) πρώτος χρησιμοποιεί συστηματικά φιλοσοφικούς όρους για την έκφραση της χριστιανικής πίστης, γεφυρώνοντας τον ελληνικό πολιτισμό με την εβραϊκή παράδοση[1102].

3. Η Μεγάλη Μετάβαση: Από τον Νεοπλατωνισμό στην Πατερική Θεολογία (2ος-3ος αι.)

Ο Άγιος Ιουστίνος και η Θεολογία του Λόγου (2ος αι.)

Ο Άγιος Ιουστίνος ο Φιλόσοφος (100-165 μ. Χ.), ως ανεφέρθη, σηματοδοτεί την κρίσιμη καμπή για την κατανόηση της μετάβασης από τη φιλοσοφία στη θεολογία. Στην «Πρώτη Απολογία» του αναπτύσσει τη θεώρηση του Χριστού ως «Λόγου του Θεού», δανειζόμενος τη στωική έννοια του «Λόγου σπερματικού» αλλά μετασχηματίζοντάς την ριζικά.[1103]

Η καινοτομία του Ιουστίνου: Ενώ για τους Στωικούς ο Λόγος ήταν απρόσωπη κοσμική αρχή, ο Ιουστίνος τον παρουσιάζει ως *προσωπικό υιό του Θεού* που σαρκώθηκε στον Ιησού από τη Ναζαρέτ.

Η Γνωστικιστική Πρόκληση και η Ορθόδοξη Απάντηση (2ος αι.)

Οι γνωστικιστικές αιρέσεις του 2ου αιώνα αποτέλεσαν καίρια πρόκληση για τη διαμόρφωση της ορθόδοξης θεολογίας του προσώπου. Η γνωστικιστική τάση προς τον δυϊσμό και την απαξίωση της υλικής πραγματικότητας αντιμετωπίστηκε από τους Πατέρες με την έμφαση στην ολότητα του ανθρώπου ως προσώπου.

Άγιος Ειρηναίος Λυώνος (130-202 μ. Χ.) στο έργο «Κατά Αιρέσεων» αναπτύσσει την ανθρωπολογία του «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν», θεμελιώνοντας τη θεολογία του προσώπου έναντι των γνωστικιστικών δυϊσμών. Η κλασική του διατύπωση «δι' ἀμέτρητον ἀγάπην γέγονεν ὃ ἐσμὲν ἡμεῖς, ἵνα ἡμᾶς ποιήσῃ ὃ ἐστιν αὐτός» εκφράζει τη θεολογία της οικονομικής ένωσης προσώπου προς πρόσωπο.[1104]

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς και η Χριστιανική Παιδεία (2ος-3ος αι.)

[1102] Άγιος Ιουστίνος, *Πρώτη Απολογία*, 46, 1-4, PG 6, 397.

[1103] Άγιος Ιουστίνος, *Πρώτη Απολογία*, 23, 1-3, PG 6, 364A.

[1104] Άγιος Ειρηναίος, *Κατά Αιρέσεων*, Ε' 6, 1, PG 7, 1137-1138: «δι' ἀμέτρητον ἀγάπην γέγονεν ὃ ἐσμὲν ἡμεῖς, ἵνα ἡμᾶς ποιήσῃ ὃ ἐστιν αὐτός»(διά αμέτρητον αγάπην εγένετο ο εσμεν ημείς, ίνα ημάς ποιήση ο εστιν αυτός).

Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (150-215 μ. Χ.) στα έργα του «Προτρεπτικός», «Παιδαγωγός» και «Στρωματείς» επιχειρεί τη συνθετική προσέγγιση μεταξύ ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανικής αποκάλυψης. Εισάγει την έννοια της «θεογνωσίας» ως προσωπικής γνώσης του Θεού που υπερβαίνει την καθαρά διανοητική κατανόηση.[1105]

Ωριγένης και η Πρώτη Συστηματική Θεολογία (3ος αι.)

Ο Ωριγένης (185-254 μ. Χ.), ο πρώτος συστηματικός θεολόγος, στο έργο «Περί Αρχών» επιχειρεί να δώσει φιλοσοφική βάση στη χριστιανική πίστη. Κρίσιμη είναι η συμβολή του στην ανάπτυξη της τριαδολογίας, παρότι κάποιες από τις απόψεις του κρίθηκαν αργότερα προβληματικές.[1106]

Η ωριγενική καινοτομία: Πρώτος διακρίνει σαφώς μεταξύ της «ουσίας» του Θεού και των «ενεργειών» του, εισάγοντας έτσι τη διάκριση που θα είναι κεντρική στη μετέπειτα θεολογία του προσώπου.

Η Μετάβαση προς τη Χριστιανική Θεολογία: Θεολογικός Μετασχηματισμός

Η μετάβαση από τον νεοπλατωνισμό στη χριστιανική θεολογία δεν ήταν απλή υιοθέτηση φιλοσοφικών όρων, αλλά ριζική μετατροπή της νεοπλατωνικής οντολογίας. Ενώ στον Πλωτίνο οι υποστάσεις παρουσιάζουν οντολογική ιεράρχηση (το Εν είναι «ανώτερο» από τον Νου, ο Νους από την Ψυχή), στη χριστιανική τριαδολογία τα τρία πρόσωπα της Τριάδος είναι ισότιμα ως προς την ουσία.

Οι κρίσιμες διαφορές μεταξύ νεοπλατωνισμού και χριστιανικής θεολογίας αποκαλύπτουν το μέγεθος αυτού του θεολογικού μετασχηματισμού. Στον νεοπλατωνισμό επικρατεί μια ιεραρχική τάξη υποστάσεων, όπου το Εν βρίσκεται στην κορυφή ως η απόλυτη αρχή, ο Νους σε δεύτερη βαθμίδα ως παραγόμενος από το Εν, και η Ψυχή σε τρίτη θέση ως προϊόν του Νου. Αντίθετα, στη χριστιανική θεολογία επικρατεί η ισοτιμία των προσώπων στην ενότητα της ουσίας - ο Πατήρ, ο Υιός και το Άγιον Πνεύμα είναι εξίσου θεός, χωρίς καμία οντολογική υπεροχή του ενός έναντι των άλλων. Επιπλέον, στον νεοπλατωνισμό το Εν είναι απρόσωπη δύναμη, μια αφηρημένη αρχή που δεν έχει συνείδηση ή βούληση με την ανθρώπινη έννοια. Στη χριστιανική θεολογία, όμως, ο Θεός είναι προσωπικός - ένας Θεός που «αγαπά», που έχει βούληση, που κοινωνεί με τον άνθρωπο και που εκδηλώνεται μέσω προσωπικών σχέσεων.

[1105] Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς*, Α' 5, 28, 1-3.

[1106] Ωριγένης, *Περί Αρχών*, Α' 1, 1-4, PG 11, 115-182.

Πατερική Ανάπτυξη: Από την Αρειανική Κρίση στους Καππαδόκες (4ος αι.)

Η Αρειανική Κρίση και η Ανάγκη Ακρίβειας (αρχές 4ου αι.)

Η αρειανική αίρεση (4ος αιώνας) προκάλεσε την πρώτη μεγάλη θεολογική κρίση γύρω από το πρόσωπο του Χριστού. Ο **Άρειος** (256-336 μ. Χ.) υποστήριζε ότι ο Υιός είναι κτίσμα του Πατρός, λόγω της χρονικής προτεραιότητας, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την ισοτιμία των προσώπων της Τριάδος[1107]. Η προσπάθεια του Αρείου ήταν να διατηρήσει την μοναρχία του Πατρός σε ένα πολυθεϊστικό περιβάλλον της εποχής του.

Η Α' Οικουμενική Σύνοδος της Νικαίας (325 μ. Χ.) απάντησε με τον θεμελιώδη όρο «ομοούσιος» - ότι ο Υιός είναι «εκ της ουσίας του Πατρός» και όχι κτίσμα. Αυτό σήμαινε ότι τα πρόσωπα της Τριάδος μοιράζονται την ίδια θεία ουσία.[1108]

Άγιος Αθανάσιος και η Υπεράσπιση της Ορθοδοξίας (μέσα 4ου αι.)

Ο Άγιος Αθανάσιος ο Μέγας (296-373 μ. Χ.) αφιέρωσε τη ζωή του στην υπεράσπιση της πίστης στο Σύμβολο της Νικαίας. Στο έργο «Κατά Αρειανών» αναπτύσσει τη θεολογία της θεώσεως: «Αυτός εγένετο άνθρωπος, ίνα ημείς γενώμεθα θεοί».[1109]

Η συμβολή του Μ. Αθανασίου: Η διάκριση μεταξύ «γέννησης» (αιώνια σχέση Πατρός-Υιού) και «δημιουργίας» (χρονική σχέση Θεού-κόσμου), θεμελιώνοντας την οντολογική διαφορά μεταξύ της ενδοτριαδικής ζωής και της σχέσης Θεού-κόσμου.

Η Επανάσταση των Καππαδοκών Πατέρων (τέλη 4ου αι.)

Οι Καππαδόκες Πατέρες του 4ου αιώνα (Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Γρηγόριος Νύσσης) αποτέλεσαν την αποφασιστική στιγμή για τη διαμόρφωση και τη διατύπωση του χριστιανικού δόγματος[1110]. Είναι οι θεμελιωτές της

[1107] Άρειος, απόσπασμα σε Αθανάσιο, *Κατά Αρειανών*, Α' 5-6, PG 26, 12-525· βλ. R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God* (Edinburgh: T&T Clark, 1988), 3-22.

[1108] *Σύμβολο Πίστεως Νικαίας*

[1109] Άγιος Αθανάσιος, *Περί Ενανθρωπήσεως*, 54, 3, PG 25, 192B: «αὐτὸς γὰρ ἐνηνθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν»(Αυτός έγινε άνθρωπος, ίνα εμείς γίνουμε θεοί).

[1110] Μέγας Βασίλειος, *Επιστολή* 214· πρβλ. Basil Studer, *Trinity and Incarnation* (Edinburgh: T&T Clark, 1993), 87-112.

Θεολογίας της Εκκλησίας μας, διότι κατόρθωσαν να διατυπώσουν με ακρίβεια το ορθόδοξο δόγμα[1111].

Την καίρια λύση την έδωσαν οι Καππαδόκες Πατέρες με μια ριζική καινοτομία: ενώ μέχρι τότε ο όρος «υπόσταση» ταυτιζόταν με τον όρο «ουσία», οι Καππαδόκες διαχώρισαν τις έννοιες αυτές. Έδωσαν νέο νόημα στους όρους, καθιερώνοντας τον θεμελιώδη τύπο: «εἷς θεὸς κατὰ τὴν οὐσίαν, τρεῖς δὲ κατὰ τὰς ὑποστάσεις» (ένας θεός κατά την ουσίαν, τρεις δε κατά τις υποστάσεις).[11121113]

Η Καππαδοκική Καινοτομία και η Έννοια του Αιτίου

Η καππαδοκική καινοτομία συνίσταται στην εισαγωγή της έννοιας του «αιτίου» στην θεολογία: ο ένας Θεός δεν είναι μια ουσία αλλά είναι ο Πατήρ, και την ενότητα της Τριάδος την εκφράζει ο Πατήρ ως Πρόσωπο και όχι ως ουσία. Έτσι, ο Θεός συγκροτείται ως ύπαρξη διά μέσου σχέσεων προσωπικών.[11141115]

Κρίσιμη για την κατανόηση της τριαδικής ζωής είναι η καππαδοκική έννοια της αλληλοπεριχώρησης. Σύμφωνα με αυτή τη διδασκαλία, τα τρία πρόσωπα της Τριάδος δεν απλώς συνυπάρχουν, αλλά «περιχωρούν» το ένα στο άλλο - δηλαδή διαπερνούν, εμπεριέχουν και συμμετέχουν πλήρως στη ζωή το ένα του άλλου. Κάθε πρόσωπο υπάρχει εν τοις άλλοις και διά των άλλων, χωρίς να χάνει την ιδιαίτερη ταυτότητά του.

Αυτή η αλληλοπεριχώρηση δεν είναι στατική συνύπαρξη, αλλά **δυναμική κοινωνιακή ζωή**. Ο Πατήρ υπάρχει ως Πατήρ μόνο διά του Υιού και του Πνεύματος, ο Υιός ως Υιός μόνο διά του Πατρός και του Πνεύματος, το Πνεύμα ως Πνεύμα μόνο διά του Πατρός και του Υιού. Έτσι, η ταυτότητα κάθε προσώπου προκύπτει από τις σχέσεις του με τα άλλα πρόσωπα.

Αυτή η έννοια είναι **επαναστατική** για την κατανόηση του προσώπου: δείχνει ότι το πρόσωπο δεν είναι ατομικιστική μονάδα, αλλά **σχεσιακή πραγματικότητα** που

[1111] Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Θεολογικοί Λόγοι, 31, 14, PG 36, 133-172· πρβλ. Alister E. McGrath, Christian Theology: An Introduction, 6η έκδ. (Oxford: Wiley-Blackwell, 2016).

[1112] Μέγας Βασίλειος, *Επιστολή* 236, 6, PG 32, 884B· Γρηγόριος Νύσσης, *Κατά Ευνομίου*, A' 42, GNO I, ed. W. Jaeger (Leiden: Brill, 1960).

[1113] Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Θεολογικοί Λόγοι*, 29, 2, PG 36: «εἷς θεὸς κατὰ τὴν οὐσίαν, τρεῖς δὲ κατὰ τὰς ὑποστάσεις»(ένας Θεός κατά την ουσία, τρεις δε κατά τις υποστάσεις).

[1114] Ιωάννης Ζηζιούλας, Το είναι ως κοινωνία. Μελέτες περί του προσώπου και της Εκκλησίας (Αθήνα: Ίνδικτος, 2023).

[1115] Ό.π., 67-89.

πραγματώνεται μέσω της κοινωνίας. Η αλληλοπεριχώρηση θεμελιώνει την αντίληψη ότι η ταυτότητα προκύπτει από τη σχέση και όχι από την απομόνωση.

Η σύνδεση αυτή της καππαδοκικής τριαδολογίας με τη σύγχρονη σχεσιακή οντολογία αποτελεί ερμηνευτική πρόσληψη που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στη νεότερη ορθόδοξη θεολογία και δεν πρέπει να θεωρηθεί ως αυτονόητη ή αδιαμφισβήτητη ανακατασκευή της πατερικής σκέψεως· η σχετική κριτική εξετάζεται παρακάτω, με αφορμή τη θεολογία του Ιωάννη Ζηζιούλα.

Η σημασία αυτής της μετατόπισης γίνεται ιδιαίτερα εμφανής υπό το φως της πανδημικής εμπειρίας. Η αναγκαστική απομόνωση έθεσε το ερώτημα αν ο άνθρωπος μπορεί να νοηθεί ως αυτάρκης μονάδα, της οποίας οι σχέσεις αποτελούν απλώς εξωτερικές προσθήκες, ή αν η σχέση με τον άλλο ανήκει στον ίδιο τον τρόπο της υπάρξεώς του. Υπό αυτή την έννοια, η καππαδοκική διάκριση ουσίας και υποστάσεως δεν αποτελεί απλώς σταθμό στην ιστορία των δογμάτων· παρέχει το εννοιολογικό υπόβαθρο για να κατανοηθεί γιατί η στέρηση της κοινωνίας και της σωματικής παρουσίας κατά την πανδημία προσέλαβε βαθύτερη ανθρωπολογική σημασία.

Ο Μέγας Βασίλειος διατύπωσε τις θεμελιώδεις διακρίσεις που έλυσαν το τριαδολογικό πρόβλημα. Η ουσία αναφέρεται στο κοινό στοιχείο που μοιράζονται τα τρία πρόσωπα της Τριάδος - την ίδια θεία φύση και τα ίδια θεία χαρακτηριστικά. Η υπόσταση, αντίθετα, εκφράζει το ιδιαίτερο και μοναδικό στοιχείο που διακρίνει κάθε πρόσωπο από τα άλλα δύο. Τα *ιδιώματα* είναι οι συγκεκριμένοι τρόποι ύπαρξης κάθε προσώπου: η πατρότητα (το να είναι κάποιος Πατέρας), η υιότητα (το να είναι κάποιος Υιός) και η εκπόρευση (το να εκπορεύεται κάποιος από τον Πατέρα, όπως το Άγιον Πνεύμα).

Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός (329-390 μ. Χ.), γνωστός ως «ο Θεολόγος» κατ' εξοχήν και ένας από τους Τρεις Ιεράρχες, στους διάσημους «Θεολογικούς Λόγους» του ανέπτυξε συστηματικά την αποφατική θεολογία, δηλαδή τη θεολογική μέθοδο που προσεγγίζει τον Θεό μέσω του τι δεν είναι παρά μέσω του τι είναι. Κατά τον Γρηγόριο, ο Θεός είναι «απεριόριστος» (χωρίς όρια στο χώρο και τον χρόνο), «ακατάληπτος» (αδύνατον να συλληφθεί πλήρως από τον ανθρώπινο νου) και «απερίγραπτος» (αδύνατον να περιγραφεί εξαντλητικά με ανθρώπινες λέξεις). Αυτή η προσέγγιση θεμελίωσε την ορθόδοξη αντίληψη ότι το μυστήριο του Θεού υπερβαίνει κάθε

ανθρώπινη κατανόηση, διατηρώντας παράλληλα τη δυνατότητα πραγματικής κοινωνίας μαζί του.[1116]

Ο Γρηγόριος Νύσσης (335-394 μ. Χ.), αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου και ο πιο φιλοσοφικός των τριών Καππαδοκών, ανέπτυξε την ανθρωπολογική διάσταση της θεολογίας του προσώπου. Επηρεασμένος από τον Ωριγένη και τον νεοπλατωνισμό, διατύπωσε τη θεώρηση της «επεκτάσεως» της ψυχής προς τον Θεό και της αιώνιας πορείας προς την τελειότητα. Κεντρική στη σκέψη του είναι η αντίληψη ότι το ανθρώπινο πρόσωπο έχει απεριόριστες δυνατότητες ανάπτυξης και κοινωνίας με τον Θεό, θεμελιώνοντας έτσι τη δυναμική αντίληψη του προσώπου ως ανοιχτής προς το άπειρον πραγματικότητας.

Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και η Πρακτική Θεολογία (4ος-5ος αι.)

Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (349-407), εξέχουσα προσωπικότητα της Χριστιανοσύνης και ένας από τους Τρεις Ιεράρχες[1117], θεωρείται ο δημιουργός της θεολογίας της καθημερινής ζωής[1118]. Η θεολογία του στρέφεται κυρίως γύρω από την αξία του ανθρώπου ως υπάρξεως προορισμένης για την αιωνιότητα[1119].

Ο Χρυσόστομος τονίζει ότι μέσα στον γάμο ο σύζυγος και η σύζυγος ενώνονται και ολοκληρώνονται ως προσωπικότητες[1120]. Υπήρξε θερμός ζηλωτής της Χριστιανικής πίστεως, αυστηρός ασκητής στην προσωπική του ζωή, υπόδειγμα θυσίας και αυταπαρνήσεων[1121].

Η Σύνοδος της Χαλκηδόνος και η Χριστολογική Ολοκλήρωση (451 μ. Χ.)

Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος της Χαλκηδόνος (451 μ. Χ.) ολοκλήρωσε τη θεμελιώδη εργασία των Καππαδοκών, εστιάζοντας στη χριστολογική διάσταση του προσώπου. Αντιμετωπίζοντας τις αιρέσεις του μονοφυσιτισμού (που υποστήριζε μία φύση στον Χριστό) και του νεστοριανισμού (που διαχώριζε τα δύο πρόσωπα), η Σύνοδος διατύπωσε τον κλασικό χριστολογικό όρο.

Κατά τον Όρο της Χαλκηδόνος, ο Ιησούς Χριστός ομολογείται «τέλειον τὸν αὐτὸν ἐν θεότητι καὶ τέλειον τὸν αὐτὸν ἐν ἀνθρωπότητι […] ἐν δύο φύσεσιν

[1116] Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Θεολογικοί Λόγοι*, 28, 3-9, PG 36, 25-74.

[1117] Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ιερωσύνης*, PG 48, 623-692.

[1118] Robert C. Hill, *John Chrysostom: Commentary on the Psalms* (Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 1998), Vol. 1, xvii-xxxii.

[1119] Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εις την προς Εφεσίους*, ομιλία 20, PG 62, 135-144.

[1120] Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εις την προς Εφεσίους*, ομιλία 20, 1-2, PG 62, 135-144.

[1121] Chrysostomus Baur, *John Chrysostom and his Time* (London: Sands & Co., 1959), Vol. I, 345-367.

ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως γνωριζόμενον» (τέλειος ο ίδιος στη θεότητα και τέλειος ο ίδιος στην ανθρωπότητα, σε δύο φύσεις, χωρίς σύγχυση, χωρίς μεταβολή, χωρίς διαίρεση, χωρίς χωρισμό).[1122] Το κρίσιμο σημείο είναι ότι οι δύο φύσεις ενώνονται «εις εν πρόσωπον και μίαν υπόστασιν»

Αυτή η διατύπωση είναι θεμελιώδης για τη θεολογία του προσώπου, καθώς δείχνει ότι το πρόσωπο δεν ταυτίζεται με τη φύση, αλλά είναι η αρχή ενότητας που μπορεί να περιλάβει και να ενώσει διαφορετικές φύσεις χωρίς να τις συγχέει ή να τις καταστρέφει. Έτσι θεμελιώθηκε η αντίληψη του προσώπου ως δυναμικής σχεσιακής πραγματικότητας που υπερβαίνει τις φυσικές ιδιότητες και περιορισμούς.

Από τη χαλκηδόνια διάκριση των φύσεων αναπτύχθηκε στη συνέχεια η θεολογική αρχή της αντιδόσεως των ιδιωμάτων (communicatio idiomatum), σύμφωνα με την οποία τα ιδιώματα κάθε φύσης μπορούν να αποδίδονται στο ένα πρόσωπο του Χριστού. Έτσι μπορούμε να λέμε ότι «ο Θεός πάσχει» (αποδίδοντας ανθρώπινο ιδίωμα στη θεϊκή φύση) ή ότι «ο άνθρωπος Ιησούς είναι παντοδύναμος» (αποδίδοντας θεϊκό ιδίωμα στην ανθρώπινη φύση), διότι και τα δύο ιδιώματα ανήκουν στο ίδιο πρόσωπο. Αυτή η αρχή δείχνει τη θεμελιώδη σημασία του προσώπου ως της απόλυτης αρχής ταυτότητας που υπερβαίνει τις φυσικές διαιρέσεις.[1123]

Η χαλκηδόνια διατύπωση αποκτά ιδιαίτερη σημασία για το ερώτημα που διατρέχει την παρούσα μελέτη. Αν το θείο και το ανθρώπινο ενώνονται στον Χριστό χωρίς σύγχυση αλλά και χωρίς διαίρεση, τότε η ύλη και το σώμα δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται ως δευτερεύον περίβλημα μιας κατά βάση «πνευματικής» υπάρξεως. Η χριστιανική κατανόηση του ανθρώπου δεν επιτρέπει την εύκολη διάζευξη πνευματικού και σωματικού. Η διαπίστωση αυτή θα αποκτήσει ιδιαίτερο βάρος όταν εξεταστούν στη συνέχεια η σωματική σύναξη, η ψηφιακή διαμεσολάβηση και, κυρίως, η Θεία Ευχαριστία.

Μυστική και Αποφατική Θεολογία (5ος-6ος αι.)

Ο Ψευδο-Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης και η Μυστική Θεολογία (περ. 500 μ. Χ.)

[1122] Ὅρος πίστεως τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451). Πρβλ. Νίκος Ματσούκας, Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄ (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1985)

[1123] Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως Γ΄, 4 («Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀντιδόσεως»).

Ο Ψευδο-Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης (περ. 500 μ. Χ.), χριστιανός νεοπλατωνιστής με μυστικιστικές τάσεις, συνέθεσε θεμελιώδη έργα της μυστικής θεολογίας: «Περί της ουρανίου ιεραρχίας», «Περί της εκκλησιαστικής ιεραρχίας», «Περί των θείων ονομάτων», «Περί μυστικής θεολογίας» και επιστολές.[11241125]

Στο έργο «Περί μυστικής θεολογίας» αναπτύσσονται τα περί μυστικής ένωσης της ψυχής με τον «ὑπὲρ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν θεόν». Τα συγγράμματά του συνοψίζουν τον θεολογικό αποφατισμό της ελληνικής εκκλησιαστικής παράδοσης, αξιοποιώντας τη νεοπλατωνική ορολογία και προβληματική.[11261127]

Η Επιρροή στη Θεολογία του Προσώπου

Η διδασκαλία του Αρεοπαγίτη για την άκτιστη θεία ενέργεια και τη μυστική ένωση θεμελιώνει την προσωποκεντρική οντολογία, καθώς επιτρέπει την άμεση και προσωπική κοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό. Ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής έγραψε εκτενή σχόλια και αποκάθαρε τα έργα από την υποψία αιρετικών δοξασιών[1128].

Βυζαντινή Θεολογική Ωρίμανση (6ος-15ος αι.)

Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής και η Χριστολογική Διάσταση (7ος αι.)

Ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής (580-662), μέγας θεολόγος της βυζαντινής περιόδου[1129], ανέπτυξε τη θεολογία του προσώπου μέσα από τις χριστολογικές του προσεγγίσεις. Η θεολογία του εκφράζει την ουσία της ορθόδοξης πνευματικής ζωής με συνθετικό τρόπο, βασιζόμενη στους προγενέστερους Πατέρες[1130].

Στη χριστολογική του θεώρηση, ο Μάξιμος υπογραμμίζει ότι η σωτηρία του ανθρωπίνου γένους συντελέστηκε χάρις στην τέλεια ένωση των δύο φύσεων και τη λειτουργία των δύο θελήσεων και ενεργειών στο πρόσωπο του Χριστού[1131].

[1124] Ψευδο-Διονύσιος, *Περί Μυστικής Θεολογίας*, 1, 1· *Περί των Θείων Ονομάτων*, 1, 1.

[1125] Βλ. René Roques, *L'Univers dionysien* (Paris: Aubier, 1954), 47-78.

[1126] Ψευδο-Διονύσιος, *Περί Μυστικής Θεολογίας*, 1, 3: «ὑπὲρ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν θεόν»(υπέρ πάσαν ουσίαν και γνώσιν Θεόν).

[1127] Andrew Louth, *Denys the Areopagite* (London: Chapman, 1989), 159-174.

[1128] Άγιος Μάξιμος, *Σχόλια εις τον Διονύσιον*, PG 4, 15-576.

[1129] Hans Urs von Balthasar, *Cosmic Liturgy: The Universe According to Maximus the Confessor* (San Francisco: Ignatius Press, 2003), 150-175.

[1130] Άγιος Μάξιμος, *Μυσταγωγία* (*Mystagogia*), PG 91, 657-717.

[1131] Άγιος Μάξιμος, *Διάλογος μετά Πύρρου* (*Disputatio cum Pyrrho*), PG 91, 288-353.

Κεντρική στην θεολογία του Μαξίμου είναι η διάκριση μεταξύ **φυσικού** και **γνωμικού θελήματος**. Το φυσικό θέλημα είναι η φυσική δύναμη της θέλησης που ανήκει στην ουσία (στον Χριστό υπάρχουν δύο φυσικά θελήματα, θεϊκό και ανθρώπινο). Το γνωμικό θέλημα είναι ο τρόπος που κάθε πρόσωπο χρησιμοποιεί τη φυσική του θέληση - περιλαμβάνει την προαίρεση, τη διστακτικότητα, την επιλογή. Στον Χριστό δεν υπάρχει γνωμικό θέλημα, διότι ως θεάνθρωπος δεν έχει διστακτικότητα ή εσωτερική σύγκρουση μεταξύ των δύο φύσεών του.

Επίσης θεμελιώδης είναι η διδασκαλία του Μαξίμου περί των λόγων των όντων και του τρόπου της ύπαρξης. Κάθε ον έχει τον δικό του «λόγο» - την αιώνια ιδέα του στον θεϊκό νου, που καθορίζει την ουσία και τον προορισμό του. Παράλληλα, κάθε ον έχει και τον δικό του «τρόπο ύπαρξης» - τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο πραγματώνει τον λόγο του. Στον άνθρωπο, ο λόγος της ύπαρξής του είναι η κλήση προς θέωση, ενώ ο τρόπος ύπαρξης είναι ο συγκεκριμένος τρόπος που κάθε πρόσωπο βιώνει και πραγματώνει αυτή την κλήση.

Αυτή η διάκριση είναι κρίσιμη για τη θεολογία του προσώπου: ενώ όλοι οι άνθρωποι μοιράζονται τον ίδιο λόγο (την ίδια φύση και προορισμό), κάθε πρόσωπο έχει μοναδικό τρόπο ύπαρξης. Το πρόσωπο δεν είναι απλώς «φορέας» της φύσης, αλλά η δημιουργική αρχή που καθορίζει τον τρόπο πραγμάτωσης του λόγου της φύσης. Έτσι θεμελιώνεται η μοναδικότητα και ανεπαναληπτότητα κάθε προσώπου, ακόμη και μέσα στην κοινή φύση.

Αυτή η διάκριση θεμελιώνει την κατανόηση του προσώπου ως της αρχής που ορίζει τον τρόπο ύπαρξης και λειτουργίας των φύσεων. Κεντρική στη σκέψη του Μαξίμου είναι η αντίληψη ότι ο άνθρωπος, μέσω της κένωσης και της θεώσεως, μπορεί να υπερβεί τα όρια της φυσικής του κατάστασης[1132].

Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός και η Συστηματική Θεολογία (8ος αι.)

Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός (περ. 676-749), περίφημος θεολόγος και εκκλησιαστικός συγγραφέας[1133], αποτελεί κορυφαία φυσιογνωμία της βυζαντινής διανόησης[1134]. Η αντιαιρετική του διδασκαλία και η ακριβής διατύπωση της θεολογικής

[1132] Lars Thunberg, *Microcosm and Mediator* (Lund: Gleerup, 1965), 207-254.

[1133] Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός, *Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως*, A' 8, PG 94, 829-832.

[1134] Kotter B. (ed.), *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, Vols. I-V (Berlin: De Gruyter, 1969-1988).

διδασκαλίας, τον όγδοο αιώνα σε σαφείς και περιεκτικές προτάσεις τον ανέδειξε ως έναν από τους κορυφαίους θεολόγους[1135].

Κατά τον Δαμασκηνό, το πρόσωπο ορίζεται με ακρίβεια ως εξής: «οὐ γὰρ τὸ ὑποστηρίζεσθαι ποιεῖ ὑπόστασιν, ἀλλὰ τὸ ὑποστηρίζεσθαι καθ' ἑαυτὸ μερικῶς καὶ χωριστῶς καὶ ἰδιαιρέτως καὶ γίνεσθαι ὸ δεῖνα καὶ ἔχειν ἴδιον πρόσωπον» (δεν είναι το να υποστηρίζεται που κάνει υπόσταση, αλλά το να υποστηρίζεται καθένας κατά εαυτόν μονομερώς και χωριστά και ιδιαιρέτως και να γίνεται ο δείνα και να έχει ίδιον πρόσωπον). Έτσι κάθε πρόσωπο έχει τέλεια υπόσταση, έχει πληρότητα υπάρξεως, δεν αποτελεί απλώς μέρος.[11361137]

Άγιος Φώτιος ο Μέγας και η Μοναρχία του Πατρός (9ος αι.)

Ο Άγιος Φώτιος ο Μέγας (820-893 μ. Χ.), Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπολέως και ένας από τους κορυφαίους βυζαντινούς θεολόγους, συνέβαλε καθοριστικά στη θεολογία του προσώπου μέσω της διαμάχης για την προσθήκη «και εκ του Υιού» στο Σύμβολο της Πίστεως. Στην αντιπαράθεσή του με τη Δύση για αυτή την παραποίηση του αρχικού Συμβόλου, ο Φώτιος ανέπτυξε τη θεολογία της μοναρχίας του Πατρός.

Κατά τον Φώτιο, ο Πατήρ είναι η μόνη αιτία (μία αιτία) στην Τριάδα - από αυτόν γεννάται ο Υιός και από αυτόν εκπορεύεται το Άγιον Πνεύμα. Η δυτική θέση ότι το Πνεύμα εκπορεύεται «και εκ του Υιού» καταστρέφει, κατά τον Φώτιο, την προσωπική μοναδικότητα και του Πατρός (ως μόνης αιτίας) και του Πνεύματος (ως έχοντος διττή αιτία).

Αυτή η διδασκαλία είναι θεμελιώδης για τη θεολογία του προσώπου, καθώς υπογραμμίζει ότι **κάθε πρόσωπο έχει μοναδικό τρόπο ύπαρξης** που δεν μπορεί να μοιραστεί ή να αναπαραχθεί. Ο Πατήρ είναι **αγέννητος και αναίτιος**, ο Υιός **γεννητός μόνον**, το Πνεύμα **εκπορευτόν μόνον**. Η διάκριση αυτή θεμελιώνει την αντίληψη ότι η προσωπική ταυτότητα βασίζεται στη **σχεσιακή μοναδικότητα** και όχι στην ουσιακή διαφοροποίηση.

Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς και η Ησυχαστική Παράδοση (14ος αι.)

[1135] Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός, *Έκδοσις Ακριβής*, Α' 8, PG 94, 829-832.

[1136] Ό.π., Γ' 3· πρβλ. John Meyendorff, Byzantine Theology (New York: Fordham University Press, 1974), 183-186.

[1137] Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός, *Έκδοσις Ακριβής*, Γ' 5, PG 94.

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς (1296-1359), αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης και θεμελιωτής της ησυχαστικής θεολογίας[1138], συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της ορθόδοξης αντίληψης περί προσώπου. Η διδασκαλία του για τη διάκριση μεταξύ θείας ουσίας και θείων ενεργειών[1139] θεμελιώνει την προσωποκεντρική οντολογία, καθώς επιτρέπει την άμεση και προσωπική κοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό.

Άγιος Νικόλαος Καβάσιλας και η Χριστοκεντρική Θεολογία (14ος αι.)

Ο Άγιος Νικόλαος Καβάσιλας (1322-1391), διαπρεπής βυζαντινός θεολόγος από τη Θεσσαλονίκη[1140], αν και η θεολογία του εμπνέεται από τα ιδεώδη του ησυχασμού, διαφέρει σε δύο βασικά σημεία: πρώτον, ως επίκεντρο της σκέψεώς του έχει το πρόσωπο του Ιησού Χριστού, την θεία οικονομία και την εν Χριστώ ζωή, και δεύτερον, την ειρηνική διάθεση[1141].

Ο Καβάσιλας εκτιμάται ως ένας από τους στερεότερους παράγοντας της ορθοδόξου θεολογίας και ως ένας από τους ορθοδοξοτέρους μυστικούς της Εκκλησίας[1142]. Τα συγγράμματά του διακρίνονται για τη σαφήνεια, τη βαθύτητα της σκέψεως και την πρωτοτυπία της συνθέσεώς τους[1143].

Οι Θεολόγοι της Διασποράς και η Ανανέωση (20ος αι.)

Η Ρωσική Θεολογική Σχολή στη Διασπορά (μετά το 1917)

Οι θεολόγοι της ρωσικής διασποράς μετά την επανάσταση του 1917 συνέβαλαν σημαντικά στην ανανέωση της ορθόδοξης θεολογίας του προσώπου. Συγκαταλέγονται ο π. Γεώργιος Φλορόφσκι (1893-1979): Θεμελιωτής της «νεοπατερικής σύνθεσης», επηρέασε καθοριστικά τη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία με την επιστροφή στις πατερικές πηγές και την κριτική της «δυτικής αιχμαλωσίας» της Ορθοδοξίας, επηρεάζοντας άμεσα τον Ζηζιούλα. Ακολουθεί ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν (1921-1983): Ανανεωτής της λειτουργικής θεολογίας, ανέπτυξε την έννοια της Εκκλησίας ως «κοινωνίας προσώπων» μέσω της ευχαριστιακής εμπειρίας. Και τέλος ο π. Ιωάννης Μεγεντόρφ (1926-1992): Ιστορικός της βυζαντινής θεολογίας, συνέβαλε στην

[1138] Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς, *Υπέρ των Ιερώς Ησυχαζόντων*, Α' 3, 42, PG 150, 1104-1361.

[1139] John Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas* (London: Faith Press, 1964), 202-227.

[1140] Άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί της εν Χριστώ Ζωής*, λόγος Α', PG 150, 493-726.

[1141] Ό.π., λόγος Β'· πρβλ. Enrico Mazza, Mystagogy (New York: Pueblo, 1989), 197-215.

[1142] Γ. Μαντζαρίδης, *Η Δογματική και Συμβολική Θεολογία του Νικολάου Καβάσιλα* (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1979), 215-240.

[1143] Άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, PG 150, 368-492.

κατανόηση της εξέλιξης της θεολογίας του προσώπου από τους Καππαδόκες στον Παλαμά.[1144]

Δυτική Θεολογία του Προσώπου και Διαφοροποιήσεις (4ος-20ος αι.)

Ο Άγιος Αυγουστίνος και η δυτική θεολογία του προσώπου

Στὴ Δύση ἡ ἴδια περίοδος ἔδωσε διαφορετικὴ τροχιά. Ὁ Αὐγουστῖνος (354-430), ἀναπτύσσοντας στὸ De Trinitate τριαδικὲς ἀναλογίες ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ψυχή —νοῦ, γνώση καὶ ἀγάπη· μνήμη, νόηση καὶ θέληση—, ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἑνότητα τῆς θείας οὐσίας καὶ προχωρεῖ πρὸς τὴ διάκριση τῶν προσώπων, ἀντιστρέφοντας τὴ σειρὰ ποὺ ἀκολούθησαν οἱ Καππαδόκες.[1145] Ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι μεθοδολογικὴ λεπτομέρεια: καθορίζει τὸ ἂν τὸ πρόσωπο νοεῖται ὡς ἀφετηρία ἢ ὡς ἀποτέλεσμα, καὶ ἐξηγεῖ γιατὶ ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ παράδοση κατέληξαν σὲ διαφορετικὴ κατανόηση τῆς προσωπικῆς ταυτότητας.

Η Σχολαστική Παράδοση και ο Αγ. Θωμάς Ακινάτης (13ος αι.)

Ο Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης (1225-1274) στη «Summa Theologica» συστηματοποίησε την αυγουστινιανή παράδοση, ορίζοντας το πρόσωπο ως «rationalis naturae individua substantia» (ατομική υπόσταση λογικής φύσης), ακολουθώντας τον Βοήθιο.

Αυτός ο ορισμός εστιάζει στην **ατομικότητα** και την **λογικότητα** ως βασικά στοιχεία του προσώπου, σε αντίθεση με την ανατολική έμφαση στη **σχεσιακότητα** και την **κοινωνία**. Στη δυτική τριαδολογία, η ενότητα της Τριάδος εκφράζεται πρωτίστως μέσω της **κοινής ουσίας**, ενώ τα πρόσωπα διακρίνονται μέσω των **σχέσεων αντιθέσεως** (πατρότητα-υιότητα, ενεργή-παθητική εκπόρευση).

Η Προσθήκη «και εκ του Υιού» και οι Θεολογικές Συνέπειες

Η δυτική προσθήκη του «και εκ του Υιού» στο Σύμβολο της Πίστεως, που πηγάζει από την αυγουστινιανή παράδοση, δεν είναι απλώς τυπικό ζήτημα, αλλά αντανακλά θεμελιώδη διαφορά στην κατανόηση του προσώπου. Ενώ η Ανατολή

[1144] Georges Florovsky, *The Byzantine Fathers of the Sixth to Eighth Century* (Vaduz: Büchervertriebsanstalt, 1987), Vol. 9, 245-267.

[1145] Αὐγουστῖνος, De Trinitate, βιβλία Θ΄-Ι΄.

υπογραμμίζει τη μοναρχία του Πατρός και την μοναδική αιτιότητα κάθε προσώπου, η Δύση, ακολουθώντας τον Αυγουστίνο, αποδέχεται τη διττή αιτιότητα για το Πνεύμα, εμφανίζοντας περισσότερο λειτουργική παρά οντολογική προσέγγιση της προσωπικής ταυτότητας.

Νεότερες Δυτικές Προσεγγίσεις: Από τον Καντ στην Μοντέρνα Θεολογία

Ο Ιμμάνουελ Καντ (1724-1804) επηρέασε καθοριστικά τη δυτική αντίληψη του προσώπου μέσω της έννοιας της αυτονομίας και της ηθικής αξιοπρέπειας. Η καντιανή αντίληψη του προσώπου ως «σκοπού καθ' εαυτόν» και ποτέ ως «μέσου» διαμόρφωσε τη νεότερη δυτική ανθρωπολογία.

Στη σύγχρονη δυτική θεολογία, θεολόγοι όπως ο **Karl Barth** (1886-1968) και ο **Karl Rahner** (1904-1984) επιχείρησαν να συνδυάσουν στοιχεία της πατερικής παράδοσης με τη νεότερη φιλοσοφία, αναπτύσσοντας **διαλογικές** και **υπαρξιακές** προσεγγίσεις του προσώπου.

Οι Θεμελιώδεις Διαφορές: Ανατολή και Δύση

Οι κύριες διαφορές μεταξύ ανατολικής και δυτικής θεολογίας του προσώπου συνοψίζονται ως εξής: Η **Ανατολή** εμφανίζει προσωποκεντρική προσέγγιση όπου το πρόσωπο είναι η πρωταρχική οντολογική πραγματικότητα, η ταυτότητα προκύπτει από τη σχέση και την κοινωνία, και η μοναρχία του Πατρός εξασφαλίζει την προσωπική μοναδικότητα. Αντίθετα, η **Δύση** ακολουθεί ουσιοκεντρική προσέγγιση όπου η ουσία είναι πρωταρχική και τα πρόσωπα δευτερεύουσες διακρίσεις, το πρόσωπο ορίζεται ως ατομική υπόσταση λογικής φύσης, και αποδέχεται λειτουργικές σχέσεις αντί οντολογικών διακρίσεων.

Αυτές οι διαφορές έχουν **μακροπρόθεσμες συνέπειες** για την κατανόηση της ανθρώπινης προσωπικότητας, της εκκλησιαστικής ζωής και της κοινωνικής οργάνωσης, καθιστώντας τη σύγκριση των δύο παραδόσεων απαραίτητη για την πλήρη κατανόηση της θεολογίας του προσώπου.

9.Σύγχρονες Θεολογικές Προσεγγίσεις (20ος-21ος αι.)

Ιωάννης Ζηζιούλας: Το Είναι ως Κοινωνία

Ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας (1931-2023) είναι η καιριότερη μορφή στη σύγχρονη θεολογία του προσώπου[1146]. Αναδείχθηκε ως ο κύριος

[1146] Ζηζιούλας, Το είναι ως κοινωνία.

εκπρόσωπος και εισηγητής της ευχαριστιακής εκκλησιολογίας στη νεοελληνική θεολογία[1147].

Η ερμηνεία αυτή της καππαδοκικής θεολογίας του προσώπου δεν είναι η μόνη στη σύγχρονη έρευνα και έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής, ιδίως ως προς το κατά πόσον οι νεότερες κατηγορίες «προσώπου» και «ατόμου» μπορούν να αναχθούν στους Καππαδόκες χωρίς αναχρονισμό. Η αναλυτική εξέταση της σχετικής συζήτησης υπερβαίνει, ωστόσο, την προοπτική και την προβληματική της παρούσας μελέτης.[1148]

Η θεολογία του προσώπου του Ζηζιούλα δεν έγινε δεκτή χωρίς συζήτηση. Ο Lucian Turcescu αμφισβήτησε κυρίως την πατερική θεμελίωσή της, ενώ ο Νικόλαος Λουδοβίκος άσκησε κριτική σε πλευρές της οντολογίας του προσώπου[1149] και της ευχαριστιακής εκκλησιολογίας[1150]. Ο Aristotle Papanikolaou εξέτασε τη σκέψη του Ζηζιούλα σε διάλογο με εκείνη του Lossky[1151]. Η συζήτηση είναι πολύ ευρύτερη και δεν αναπτύσσεται εδώ, καθώς ξεφεύγει από την προβληματική της παρούσας μελέτης.

Κατά τον Ζηζιούλα, το πρόσωπο είναι μία μοναδική και ανεπανάληπτη ταυτότητα που προκύπτει από την επίσης μοναδική σχέση με τους άλλους. Η σκέψη του διαρθρώνεται γύρω από την κεντρική ιδέα ότι η ύπαρξη βασίζεται στην αγάπη: «να υπάρχεις επειδή αγαπάς, να βασίζεται η ίδια η ύπαρξη στην αγάπη».[11521153]

Χρήστος Γιανναράς: Προσωποκεντρική Οντολογία

[1147] Ιωάννης Ζηζιούλας, *Η Ενότητα της Εκκλησίας εν τη Ευχαριστία και τω Επισκόπω* (Αθήνα: Γρηγόρης, 1965).

[1148] Lucian Turcescu, «Person versus Individual and Other Modern Misreadings of Gregory of Nyssa», Modern Theology 18, no. 4 (2002): 527-539.

[1149]Nikolaos Loudovikos, «Person Instead of Grace and Dictated Otherness: John Zizioulas' Final Theological Position», The Heythrop Journal 52, no. 4 (2011): 684-699· βλ. επίσης την ελληνική δημοσίευση στο Νικόλαος Λουδοβίκος, Οι τρόμοι του προσώπου και τα βάσανα του έρωτα (Αθήνα: Αρμός, 2009), 13-66.

[1150]Nikolaos Loudovikos, «Eikon and Mimesis: Eucharistic Ecclesiology and the Ecclesial Ontology of Dialogical Reciprocity», International Journal for the Study of the Christian Church 11, no. 2-3 (2011): 123-136· βλ. επίσης την ελληνική δημοσίευση στη Θεολογία 80, no. 4 (2009): 225-246.

[1151]Aristotle Papanikolaou, Being with God: Trinity, Apophaticism, and Divine-Human Communion (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2006).

[1152] Ιωάννης Ζηζιούλας, *Το Είναι ως Κοινωνία* (*Being as Communion*), 27-65.

[1153] Ό.π., 88-123.

Ο Χρήστος Γιανναράς (1935-2024) ανέπτυξε μια ολοκληρωμένη προσωποκεντρική οντολογία, θεμελιωμένη στη βυζαντινή μυστική παράδοση[1154]. Στις επιρροές στη φιλοσοφική και θεολογική σκέψη του Γιανναρά περιλαμβάνονται οι βυζαντινοί μυστικοί, ο Μάξιμος ο Ομολογητής, ο Γρηγόριος Παλαμάς και η μοναστική φιλολογία.

Κεντρικές έννοιες στη σκέψη του Γιανναρά είναι ο «έρως» ως αυθυπέρβαση και το «πρόσωπον» ως οντολογική πραγματικότητα που ξεπερνά την ατομικότητα. Σύμφωνα με τον Γιανναρά, «την υπαρκτική πραγμάτωση αυτής της ελευθερίας τη σημαίνουμε, στον συμβατικό γλωσσικό μας κώδικα, με τη λέξη «πρόσωπο»»- μια διατύπωση που έχει καθιερωθεί ως κλασική στη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία.[11551156]

Γεώργιος Μαντζαρίδης: Η Μέθεξις του Θεού

Ο ομότιμος καθηγητής Γεώργιος Μαντζαρίδης συνέβαλε στη θεολογία του προσώπου μέσω έργων όπως το «Μέθεξις Θεού» (1979). Στη θεολογία του, ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται ως πρόσωπο αυτεξούσιο με απεριόριστο βάθος, δημιουργημένο «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» Θεού.[11571158]

Θεολογικές Διαστάσεις και Προεκτάσεις

Τριαδολογική Βάση

Η ορθόδοξη θεολογία του προσώπου θεμελιώνεται στην τριαδολογία. Ο Θεός της Βίβλου εμφανίστηκε ως προσωπικός, ζωντανός και κοινωνικός, ενδιαφερόμενος για τη συντήρηση του κόσμου και τη μετοχή του στην κοινωνία αγάπης[1159]. Η

[1154] Χρήστος Γιανναράς, Το Πρόσωπο και ο Έρως (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976)· Person and Eros (Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 2007).

[1155] Χρήστος Γιανναράς, *Το Πρόσωπο και ο Έρως*, 67-95.

[1156] Χρήστος Γιανναράς, *Η Ελευθερία του Ήθους* (Αθήνα: Γρηγόρης, 1970), 200.

[1157] Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Μέθεξις Θεού* (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1979).

[1158] Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Ορθόδοξη Δογματική Θεολογία* (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1983), τόμος Β', 185-210.

[1159] Ιωάννης Ζηζιούλας, *Lectures in Christian Dogmatics* (London: T&T Clark, 2008), 67-89.

θεμελιώδης θεολογική αρχή της Ορθοδοξίας είναι η θεώρηση του ανθρώπου ως προσώπου[1160].

Εκκλησιολογικές Προεκτάσεις

Η θεολογία του προσώπου έχει άμεσες εκκλησιολογικές συνέπειες. Η Εκκλησία νοείται ως κοινωνία προσώπων και όχι ως θεσμός ή οργανισμός[1161], με άμεσες επιπτώσεις στην ποιμαντική πρακτική, ιδίως κατά την πανδημιακή περίοδο.

Συμπεράσματα

Η θεολογία του προσώπου στην ορθόδοξη παράδοση παρουσιάζει μια συνεχή και πολύπλοκη εξέλιξη που εκτείνεται σε δύο χιλιετίες. **Κρίσιμες καμπές της εξέλιξης** αποτελούν οι μεταβάσεις από την αρχαία φιλοσοφία στη νεοπλατωνική συνθετική θεώρηση, από εκεί στην πρώιμη χριστιανική απροσδιοριστία προς την πατερική ακρίβεια των Καππαδοκών, και από την βυζαντινή ωρίμανση στη σύγχρονη ανανέωση μέσω των θεολόγων της διασποράς.

Η ιστορική πορεία δείχνει μια σταθερή εξέλιξη. Ξεκινά από τις αρχαιοελληνικές βάσεις του Πλάτωνα και των Στωικών (5ος αι. π.Χ.) και συνεχίζεται με τις καινοδιαθηκικές ρίζες του Παύλου και του Ιωάννη (1ος αι.), την αντιμετώπιση των γνωστικιστικών προκλήσεων (2ος αι.), τη νεοπλατωνική επανάσταση του Πλωτίνου και του Πρόκλου (3ος-5ος αι. μ.Χ.), την καθοριστική παρέμβαση των Καππαδοκών και του Ιωάννου Χρυσοστόμου (4ος-5ος αι.) και τη μυστική θεολογία του Αρεοπαγίτη (5ος-6ος αι.). Ακολουθεί η βυζαντινή ωρίμανση με τον Μάξιμο, τον Δαμασκηνό, τον Παλαμά και τον Καβάσιλα (7ος-14ος αι.), η ανανέωση μέσω των θεολόγων της ρωσικής διασποράς (20ος αι.) και, τέλος, οι σύγχρονοι θεολόγοι, όπως ο Ζηζιούλας, ο Γιανναράς και ο Μαντζαρίδης.

Στο πλαίσιο της πανδημιακής κρίσης, η θεολογία του προσώπου αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς προσφέρει εναλλακτικές προς την απομόνωση και την απαξίωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Θεμελιώνει μια αντίληψη της ύπαρξης που βασίζεται στη σχέση, την κοινωνία και την αγάπη, υπερβαίνοντας τόσο τον ατομικισμό όσο και την απρόσωπη μαζοποίηση. Η έννοια του προσώπου παραμένει κεντρική για την κατανόηση τόσο της θείας όσο και της ανθρώπινης πραγματικότητας, προσφέροντας καίριες θεολογικές απαντήσεις στις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής.

[1160] Χρήστος Γιανναράς, *Η Ελευθερία του Ήθους*, 195-225.

[1161] Ιωάννης Ζηζιούλας, *Being as Communion*, 123-142.

Η ιστορική αυτή διαδρομή δεν αποτελεί απλώς αναδρομή στην εξέλιξη μιας θεολογικής έννοιας. Αναδεικνύει σταδιακά μια αντίληψη του ανθρώπου στην οποία το πρόσωπο δεν νοείται ως αυτάρκης ατομικότητα, αλλά ως ύπαρξη που πραγματώνεται στη σχέση, την κοινωνία και την αναφορά προς τον άλλο. Υπό αυτή την έννοια, η πανδημία δεν έθεσε απλώς περιορισμούς στην κοινωνική και εκκλησιαστική ζωή· έθεσε σε δοκιμασία τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο αυτή η παράδοση κατανοεί την προσωπική ύπαρξη. Η αναγκαστική απόσταση, η κάλυψη του προσώπου, η στέρηση της σωματικής συνάξεως και η τεχνολογική διαμεσολάβηση των σχέσεων μετατρέπουν έτσι την ιστορική θεολογία του προσώπου σε άμεσο ερμηνευτικό ερώτημα της πανδημικής εμπειρίας.

4.1.2. Η κρίση του προσώπου στην εποχή της πανδημίας

Η πανδημία του COVID-19 αποτέλεσε μια πρωτόγνωρη πρόκληση για την έννοια και τη βίωση του ανθρώπινου προσώπου στην ορθόδοξη θεολογική παράδοση. Οι περιοριστικές συνθήκες που επιβλήθηκαν για τη δημόσια υγεία δημιούργησαν σύνθετες θεολογικές προκλήσεις που άπτονται του πυρήνα της ορθόδοξης ανθρωπολογίας και εκκλησιολογίας.

Η κάλυψη του προσώπου ως θεολογικό ζήτημα

Η υποχρεωτική χρήση της μάσκας αποτέλεσε μια από τις πιο εμβληματικές και συμβολικές πτυχές της πανδημίας. Από θεολογική άποψη, η κάλυψη του προσώπου αναδεικνύει ευαίσθητα ζητήματα που άπτονται της ορθόδοξης διδασκαλίας περί προσώπου. Όπως επισημαίνεται «το πρόσωπο είναι το μέρος όπου η προσωπικότητα εκφράζεται με τον πιο λεπτομερή τρόπο». Η κάλυψη του προσώπου δεν συνιστά απλώς μια πρακτική ασφαλείας αλλά προκαλεί θεολογικούς προβληματισμούς σχετικά με τη φύση και την έκφραση της ανθρώπινης προσωπικότητας.[1162]

[1162] David Schrock, «A Theology of the Face: How Endless Mask-Wearing Hides the Image of God and Hinders the Church,» Via Emmaus, 12 Φεβρουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025,

Στην ορθόδοξη θεολογία, το πρόσωπο κατέχει κεντρική θέση στην τριαδολογία και την ανθρωπολογία. Η έννοια του προσώπου (υπόσταση) αναπτύχθηκε από τους Καππαδόκες Πατέρες για να εκφράσει τις ενυπόστατες διαφορές εντός της Θείας Τριάδος[1163]. Αυτή η θεολογική κατανόηση του προσώπου ως σχεσιακής οντότητας που συνυπάρχει σε κοινωνία καθιστά την απόκρυψη του προσώπου μια θεολογικά σημαντική παρέμβαση.

Αποξένωση και απομόνωση στη ζωή του προσώπου

Τα μέτρα κοινωνικής και σωματικής αποστασιοποίησης που εφαρμόστηκαν κατά την πανδημία προκάλεσαν σημαντικές διαταραχές στη σχεσιακή φύση του ανθρώπινου προσώπου. Η «κρίση της μοναξιάς του lockdown» που βίωσαν εκατομμύρια άνθρωποι παγκοσμίως αποτέλεσε μια άνευ προηγουμένου πρόκληση για την ορθόδοξη κατανόηση του προσώπου ως κοινωνικής και σχεσιακής οντότητας.[1164]

Σύμφωνα με τη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία του προσώπου, όπως αναπτύχθηκε από τον Μητροπολίτη Ιωάννη Ζηζιούλα, το πρόσωπο ορίζεται μέσω των σχέσεων και όχι ως απομονωμένη οντότητα. Ο Ζηζιούλας διακρίνει ρητά μεταξύ του «ατόμου», που ορίζεται από την αυτοαναφορικότητα και την απομόνωση, και του «προσώπου», που βρίσκει την ύπαρξή του μέσα στη σχέση και την κοινωνία. Η αναγκαστική απομόνωση που επιβλήθηκε κατά την πανδημία ανέδειξε τον κίνδυνο υποχώρησης από την προσωπική ύπαρξη προς την ατομική.[11651166]

Η ψυχολογική επίδραση της κοινωνικής απομόνωσης στις ευάλωτες ομάδες, ιδιαίτερα στους ηλικιωμένους και τα άτομα με αναπηρίες, αποκάλυψε τη βαθιά σχεσιακή φύση της ανθρώπινης ύπαρξης. Στην ίδια κατεύθυνση, ο πρωτοπρεσβύτερος Νικόλαος Λουδοβίκος, καθηγητής της Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας

---

https://davidschrock.com/2020/10/31/a-biblical-theology-of-the-face-what-endless-mask-wearing-does-to-the-image-of-god-the-gospel-and-the-church/.

[1163] Alexis Torrance, «The Concept of the Person in Orthodox Theology,» Orthodox Life 64, no. 3-4 (2017), ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://orthodoxlife.org/theology/the-concept-of-the-person-in-orthodox-theology%E2%80%A9/.

[1164] Syed Ghulam Sarwar Shah et al., «The COVID-19 Pandemic: A Pandemic of Lockdown Loneliness and the Role of Digital Technology,» Journal of Medical Internet Research 22, no. 11 (2020): e22287, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.jmir.org/2020/11/e22287/.

[1165] Ιωάννης Ζηζιούλας, Being as Communion: Studies in Personhood and the Church (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1985).

[1166] Douglas H. Knight, ed., The Theology of John Zizioulas: Personhood and the Church (London: Ashgate, 2007), 15-18.

Θεσσαλονίκης, προσέγγισε το ζήτημα των εμβολιασμών και των υγειονομικών μέτρων από θεολογική σκοπιά. Όπως τόνισε, «η μεταφυσικοποίηση του εμβολίου είναι μια μορφή κοινωνικής παράνοιας», υπογραμμίζοντας την ανάγκη για ισορροπημένη προσέγγιση μεταξύ πίστης και επιστήμης. Η πνευματική υγεία των ορθόδοξων πιστών επηρεάστηκε σημαντικά από την αδυναμία συμμετοχής στις λατρευτικές συνάξεις και τις παραδοσιακές εκδηλώσεις ευσέβειας.[11671168]

Η ψηφιακή απο-σωματοποίηση των σχέσεων

Η μετάβαση στην ψηφιακή επικοινωνία και τις διαδικτυακές συναντήσεις κατά την πανδημία θέτει σοβαρά ερωτήματα για τη φύση της ανθρώπινης σχέσης και κοινωνίας. Όπως επισημαίνεται στη μελέτη για τις σχέσεις στον κυβερνοχώρο, «τα ψηφιακά περιβάλλοντα έχουν γίνει ζωτικοί χώροι για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων» κατά την πανδημία.[1169]

Ωστόσο, η ψηφιακή διαμεσολάβηση των σχέσεων εγείρει θεολογικές ανησυχίες σχετικά με τη σωματικότητα του ανθρώπινου προσώπου. Η ορθόδοξη ανθρωπολογία, όπως παρουσιάζεται στο έργο των σύγχρονων Ελλήνων θεολόγων όπως ο Χρήστος Γιανναράς στην «Οντολογία του προσώπου», υπογραμμίζει την ενότητα ψυχής και σώματος στην ανθρώπινη φύση. Η απο-σωματοποίηση των σχέσεων μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας μπορεί να οδηγήσει σε μια μορφή «απροσωποποίησης» που αντιτίθεται στη θεολογία του προσώπου.

Παρά ταύτα, η τεχνολογία προσέφερε νέες δυνατότητες για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της εκκλησιαστικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια των περιορισμών. Η ικανότητα των τεχνολογικών εργαλείων να στηρίξουν την ψυχική ευεξία και τις βασικές ψυχολογικές ανάγκες αποδείχθηκε σημαντική κατά την περίοδο της κοινωνικής απομόνωσης.

Προκλήσεις για την προσωποκεντρική θεολογία

[1167] Octavian Baban, «Transforming Loneliness: An Orthodox Christian Answer to an Increasing Loneliness in Disabled Populations,» Religions 13, no. 9 (2022): 863, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.mdpi.com/2077-1444/13/9/863.

[1168] «Rethinking Relationships in Cyberspace,» Taylor & Francis Online, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13558358.2020.1803722.

[1169] Εμμανουήλ Κλάψης, «Becoming Human Through Relationships,» Greek Orthodox Archdiocese of America, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/-/becoming-human-through-relationships.

Η πανδημία ανέδειξε την ανάγκη για μια ανανεωμένη προσωποκεντρική θεολογία που να αντιμετωπίζει τις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής. Η «θεολογία του προσώπου» που αναπτύχθηκε στη σύγχρονη ορθόδοξη σκέψη καλείται να αντιμετωπίσει νέες μορφές αποξένωσης και απομόνωσης.

Η κρίση του προσώπου κατά την πανδημία αποκαλύπτει τις αντιφάσεις μεταξύ της θεολογικής κατανόησης του προσώπου ως σχεσιακής οντότητας και των πρακτικών αναγκών για υγειονομική προστασία. Αυτή η ένταση απαιτεί μια δημιουργική θεολογική σύνθεση που να αναγνωρίζει τόσο την αξία της σωματικής υγείας όσο και την κεντρικότητα της προσωπικής σχέσης στη χριστιανική ζωή.

Συμπεράσματα

Η κρίση του προσώπου που ανέδειξε η πανδημία του COVID-19 αποτελεί μια σημαντική θεολογική πρόκληση για την ορθόδοξη Εκκλησία. Η κάλυψη του προσώπου, η αναγκαστική απομόνωση και η ψηφιακή διαμεσολάβηση των σχέσεων θέτουν νέα ερωτήματα για την κατανόηση και τη βίωση της προσωπικότητας στη σύγχρονη εποχή.

Η απάντηση σε αυτές τις προκλήσεις απαιτεί μια θεολογική προσέγγιση που να αναγνωρίζει τόσο τη σχεσιακή φύση του ανθρώπινου προσώπου όσο και τις πρακτικές ανάγκες για προστασία της υγείας. Η ανάπτυξη μιας «θεολογίας της κρίσης» που να ενσωματώνει αυτές τις πραγματικότητες αποτελεί επείγουσα προτεραιότητα για τη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία.

4.1.3. Προσωποκεντρική θεολογία ως απάντηση στην κρίση

Με βάση την προηγηθείσα ανάλυση, η πανδημία του COVID-19 ανέδειξε την ανάγκη μιας προσωποκεντρικής θεολογικής αποτίμησης των σύγχρονων κρίσεων. Η διατύπωση αυτή αποτελεί σύνθεση της παρούσας εργασίας και όχι θέση που αποδίδεται σε μία επιμέρους πηγή.

Η αναβίωση της προσωποκεντρικής οντολογίας

Η σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία του προσώπου, όπως αναπτύχθηκε από τους μεγάλους θεολόγους του 20ού αιώνα, προσφέρει ένα σταθερό θεμέλιο για την αντιμετώπιση των κρίσεων της μετανεωτερικότητας. Η διάκριση μεταξύ «ατόμου» και

«προσώπου», που διατυπώθηκε από τον Ιωάννη Ζηζιούλα, αποκτά νέα επικαιρότητα στην εποχή της πανδημίας.[1170]

Όπως επισημαίνεται στην ορθόδοξη ανθρωπολογία, «υπό μια γενική Ορθόδοξη θεώρηση, ως πρόσωπον θα οριζόταν η εκάστοτε συγκεκριμένη -και ιστορικά, κοινωνικά, πολιτιστικά ή χωροχρονικά προσδιορισμένη- ανθρώπινη οντότητα, η οποία προβάλλει κατά περίπτωση μια ειδικού τύπου προθεσιακή και αναφορική κατάσταση της ύπαρξής της». Αυτή η κατανόηση του προσώπου ως σχεσιακής οντότητας που υπερβαίνει τον ατομικισμό αποτελεί κλειδί για την κατανόηση των επιπτώσεων της πανδημίας.[1171]

Η ενσαρκωμένη πίστη ως απάντηση στις σύγχρονες προκλήσεις

Ο LeMasters συνδέει τη φροντίδα του πάσχοντος σώματος με την ορθόδοξη θεώρηση του ανθρώπου ως ζώσας εικόνας του Θεού. Στην προοπτική της παρούσας εργασίας, η θέση αυτή επιτρέπει να εξεταστούν τα υγειονομικά μέτρα χωρίς διαχωρισμό της σωματικής από την πνευματική διάσταση του ανθρώπου.[1172]

Στον τομέα αυτό, η ορθόδοξη θεολογία προσφέρει μια ολιστική αντίληψη για τη νόσο και τη θεραπεία που ξεπερνά τον δυαλισμό ψυχής-σώματος. Όπως τονίζεται, «υγεία για μας είναι η σωστή σχέση του ανθρώπου με τους τρεις αυτούς παράγοντες (το Θεό, τους άλλους και τη φύση), που συγκροτούν τον ορισμό του ανθρώπινου όντος. Ασθένεια είναι η διαταραχή της τριπλής αυτής και τρισδιάστατης σχέσης».[1173]

Προς μια θεολογία της κρίσης

Η πανδημία ανέδειξε την ανάγκη για την ανάπτυξη μιας «θεολογίας της κρίσης» που να μπορεί να ανταποκριθεί στις εκτάκτους περιστάσεις χωρίς να εγκαταλείπει τα θεμελιώδη στοιχεία της πίστης. Όπως παρατηρείται, «η κρίση αυτή

[1170] Ιωάννης Ζηζιούλας, Το Είναι ως Κοινωνία (Αθήνα: Ίνδικτος, 2023).

[1171] «Πρόσωπο και Υπόσταση στην Ορθόδοξη Θεολογία,» Πεμπτουσία, 27 Οκτωβρίου 2014, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.pemptousia.gr/2014/10/prosopo-ke-ipostasi-stin-orthodoxi-theologia/.

[1172] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 113, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1173] «Νόσος και θεραπεία στην ορθόδοξη θεολογία,» Χριστιανική Φοιτητική Δράση, 3 Νοεμβρίου 2017, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://xfd.gr/keimena/κοινωνία/αναζητήσεις/νόσος-θεραπεία-ορθόδοξη-θεολογία/.

έχει και τα θετικά της: αναδεικνύεται το ορθόδοξο από το αιρετικό ήθος, το γνήσιο από το κίβδηλο, το γίνεσθαι από το φαίνεσθαι».[1174]

Πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί τι δηλώνει και τι δεν δηλώνει ο όρος αυτός. Η «θεολογία της κρίσης» δεν συνιστά νέο θεολογικό κλάδο ούτε νέα διδασκαλία. Είναι το όνομα μιας λειτουργίας που η Εκκλησία επιτελεί από τους πρώτους αιώνες: η διάκριση, μέσα σε συνθήκες τις οποίες δεν επέλεξε, ανάμεσα σε ό,τι ανήκει στον λόγο της πίστεως και σε ό,τι ανήκει στον τρόπο της εκφράσεώς της. Ο τρόπος της μεταλήψεως μεταβλήθηκε ιστορικά, όπως και η μορφή της συνάξεως, τα λειτουργικά σκεύη ή η γλώσσα του κηρύγματος· η υλική μετάληψη και η σωματική σύναξη δεν μεταβλήθηκαν. Υπό την έννοια αυτή, η κρίση δεν παράγει νέα θεολογία· υποχρεώνει την υπάρχουσα να δηλώσει με σαφήνεια τι είναι εκείνο το οποίο δεν διαπραγματεύεται.

Η λειτουργία αυτή δεν είναι υποθετική. Η Ειδική Συνοδική Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος αντιμετώπισε ήδη, πριν από την πανδημία, ζητήματα για τα οποία δεν υπήρχε ειδικό πατερικό κείμενο: τις μεταμοσχεύσεις και την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή. Στην πρώτη περίπτωση διατύπωσε δύο προϋποθέσεις —τον σεβασμό του προσώπου και την ωφέλεια του πλησίον— δηλώνοντας ρητά ότι η θεολογία δεν εμποδίζει την ιατρική αλλά ούτε αγνοεί τη σχετικότητά της.[1175] Στη δεύτερη διατύπωσε κάτι ακόμη σαφέστερο: ότι η Εκκλησία «μπορεῖ καὶ ὀφείλει νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ θέμα, ἐφόσον ἀποτελεῖ πλέον μιὰ πραγματικότητα ποὺ δημιουργήθηκε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέληση ἢ τὴν ἐπιθυμία της, ἐπὶ τῇ βάσει ὄχι ἀσφαλῶς τῆς θεολογικῆς ἀκριβείας ἀλλὰ τῆς πνευματικῆς οἰκονομίας».[1176] Και στις δύο περιπτώσεις η διαδρομή είναι η ίδια που περιγράφηκε ανωτέρω: νέο πρόβλημα το οποίο η Εκκλησία δεν επέλεξε, παλαιότερα θεολογικά κριτήρια και νέα κρίση που δεν εγκαταλείπει τα κριτήρια αλλά τα εφαρμόζει στη νέα πραγματικότητα. Η πανδημία δεν ζήτησε από την Εκκλησία κάτι διαφορετικό.

Αυτή η θεολογία της κρίσης καλείται να ενσωματώσει τα ακόλουθα στοιχεία:

[1174] π. Ανδρέας Αγαθοκλέους, «Θεολογική κρίση στην εποχή του κορωνοϊού,» Πεμπτουσία, 2 Αυγούστου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.pemptousia.gr/2021/08/theologiki-krisi-stin-epochi-tou-koronoiou/.

[1175] Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Βιοηθικῆς, «Βασικὲς θέσεις ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῶν μεταμοσχεύσεων», §§6-7.

[1176] Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Βιοηθικῆς, «Βασικὲς θέσεις ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῆς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς», §76.

Α. Την αναγνώριση της αλληλεξάρτησης των προσώπων: Η πανδημία αποκάλυψε τη βαθιά αλληλεξάρτηση των ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή η πραγματικότητα αντανακλά την ορθόδοξη κατανόηση του προσώπου ως σχεσιακής οντότητας που βρίσκει το νόημά της στην κοινωνία με τους άλλους.

Β. Την ισορροπία μεταξύ ατομικής ελευθερίας και κοινοτικής ευθύνης: Η προσωποκεντρική θεολογία προσφέρει ένα πλαίσιο για την κατανόηση του πώς η ατομική ελευθερία μπορεί να συνυπάρχει με την ευθύνη απέναντι στην κοινότητα, ιδιαίτερα όσον αφορά τη δημόσια υγεία.

Γ. Την ενσωμάτωση της επιστημονικής γνώσης: Η ορθόδοξη θεολογία καλείται να διαμορφώσει έναν εποικοδομητικό διάλογο με την επιστήμη, αναγνωρίζοντας ότι «η επιστήμη διερευνά την κτίση, τα όντα, και η θεολογία οδηγεί τον άνθρωπο στον Θεό».[1177]

Πρακτικές εφαρμογές της προσωποκεντρικής θεολογίας

Η εφαρμογή μιας προσωποκεντρικής θεολογίας στην πράξη της Εκκλησίας κατά την πανδημία περιλαμβάνει:

Ποιμαντική προσέγγιση: Η αναγνώριση του κάθε πιστού ως μοναδικού προσώπου με ιδιαίτερες ανάγκες και προκλήσεις. Αυτό απαιτεί μια εξατομικευμένη ποιμαντική φροντίδα που να λαμβάνει υπόψη τις συνθήκες της πανδημίας.

Λειτουργική καινοτομία: Η προσαρμογή των λειτουργικών πρακτικών με τρόπο που να διατηρεί την ουσία των μυστηρίων ενώ παράλληλα να προστατεύει την υγεία των πιστών. Όπως επισημαίνεται, οι αλλαγές στη λατρεία «δεν ήταν συνδεδεμένες με αιρετικούς θεολογικούς ισχυρισμούς» αλλά με την επιθυμία να «προστατευτούν οι ευάλωτοι από μια πιθανώς θανατηφόρα ασθένεια».[1178]

Κοινωνική διακονία: Η ενίσχυση της διακονικής διάστασης της Εκκλησίας με έμφαση στην περίθαλψη των ευάλωτων και την υποστήριξη όσων υπέφεραν από τις επιπτώσεις της πανδημίας.

Η προοπτική της μετα-πανδημικής εποχής

[1177] Χωρεπίσκοπος Αρσινόης Γεώργιος, «Ορθόδοξη Θεολογία και Επιστήμη,» ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE, 17 Νοεμβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ekklisiaonline.gr/nea/orthodoxi-theologia-ke-epistimi/.

[1178] Phillips, «How COVID-19 Led to a Spiritual Pandemic».

Καθώς η Εκκλησία βιώνει την μετα-πανδημική εποχή, η προσωποκεντρική θεολογία προσφέρει ένα πλαίσιο για την ανανέωση και την προσαρμογή. Αυτή η προοπτική περιλαμβάνει 3 πυλώνες:

- Την **ενίσχυση της κοινοτικής διάστασης** της εκκλησιαστικής ζωής χωρίς την εγκατάλειψη της προσωπικής διάστασης της πίστης
- Την **ανάπτυξη νέων μορφών ποιμαντικής φροντίδας** που να ενσωματώνουν τα διδάγματα της πανδημίας
- Την **προετοιμασία για μελλοντικές κρίσεις** με βάση μια θεολογικά θεμελιωμένη κατανόηση της ανθρώπινης φύσης και των σχέσεων

Συμπεράσματα

Η προσωποκεντρική θεολογία που αναπτύχθηκε από τη σύγχρονη ορθόδοξη σκέψη αποτελεί μια ουσιαστική απάντηση στην κρίση του προσώπου που ανέδειξε η πανδημία. Αυτή η θεολογική προσέγγιση προσφέρει τόσο θεωρητικά εργαλεία για την κατανόηση των σύγχρονων προκλήσεων όσο και πρακτικές κατευθύνσεις για την αντιμετώπισή τους.

Η ανάγκη για μια ισορροπημένη προσέγγιση που να σέβεται τόσο την ατομική αξιοπρέπεια όσο και την κοινοτική ευθύνη, που να ενσωματώνει την επιστημονική γνώση χωρίς να εγκαταλείπει τη θεολογική παράδοση, και που να προετοιμάζει την Εκκλησία για μελλοντικές κρίσεις, είναι το κεντρικό μήνυμα αυτής της προσωποκεντρικής θεολογίας της κρίσης[1179].

4.1.4. Εκκλησιολογικές προεκτάσεις μιας θεολογίας του προσώπου

Εισαγωγή

Η ευχαριστιακή εκκλησιολογία του Ζηζιούλα

Το θεμελιώδες έργο του Ιωάννη Ζηζιούλα «Το Είναι ως Κοινωνία» αποτέλεσε σταθμό στη σύγχρονη εκκλησιολογική σκέψη. Ο Ζηζιούλας αναπτύσσει τη θεμελιώδη

[1179] Tornike Metreveli, ed., Orthodox Christianity and the COVID-19 Pandemic (Open Book Publishers, 2023), ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/85119.

θέση ότι το είναι, όπως αποκαλύπτεται στην τριαδική θεολογία, έχει εγγενώς σχεσιακό χαρακτήρα και πραγματώνεται μέσω της κοινωνίας.[1180]

Η βασική θεολογική αρχή που προτείνει ο Ζηζιούλας είναι ότι το είναι αποτελεί κοινωνία, γεγονός που έχει άμεσες εκκλησιολογικές προεκτάσεις. Η Εκκλησία δεν κατανοείται ως θεσμός ή οργανισμός, αλλά ως ευχαριστιακή κοινότητα που αντανακλά την τριαδική κοινωνία του Θεού.

Κοινωνία και ετερότητα

Στο μεταγενέστερο έργο του «Κοινωνία και Ετερότητα» (2006), ο Ζηζιούλας επεκτείνει τη σκέψη του εξετάζοντας πώς η κοινωνία θεμελιώνει την αληθινή ετερότητα και ταυτότητα. Αυτή η διαλεκτική μεταξύ κοινωνίας και ετερότητας αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο των εκκλησιολογικών προκλήσεων της πανδημίας.[1181]

Η έμφαση στην ετερότητα ως συστατικό στοιχείο της προσωπικότητας προσφέρει θεολογική βάση για την κατανόηση της πολυμορφίας στην εκκλησιαστική ζωή και την ανάγκη σεβασμού προς τον άλλο ακόμη και σε συνθήκες κρίσης.

Η ελληνική θεολογική παράδοση

Η οντολογική προσέγγιση του Γιανναρά

Το έργο του Χρήστου Γιανναρά «Η ελευθερία του ήθους» (1970) είναι η πρώτη στη βιβλιογραφία απόπειρα να αντληθεί μια εκδοχή ήθους και ηθικής από οντολογικές ερμηνευτικές προτάσεις. Ο Γιανναράς συνδέει το ήθος με στόχους υπαρκτικής γνησιότητας και αποφυγής των ποικίλων μορφών αλλοτρίωσης του ανθρώπου.[1182]

Αυτή η προσέγγιση έχει άμεσες εκκλησιολογικές συνέπειες, καθώς η Εκκλησία καλείται να λειτουργεί ως χώρος απελευθέρωσης του προσώπου από κάθε μορφή αλλοτρίωσης. Η οντολογική θεμελίωση της ηθικής προσφέρει εκκλησιολογικό πλαίσιο που υπερβαίνει τις στενές νομικές ή θεσμικές προσεγγίσεις.

Η συμβολή του Μαντζαρίδη

Ο Γεώργιος Μαντζαρίδης, στα έργα του «Μέθεξις Θεού» (1979) και «Χριστιανική Ηθική» (1995), παρέχει μια συστηματική προσέγγιση της ορθόδοξης ανθρωπολογίας που θεμελιώνει την εκκλησιολογία του προσώπου. Η έμφασή του στη

[1180] Ιωάννης Δ. Ζηζιούλας, Το Είναι ως Κοινωνία: Μελέτες για το Πρόσωπο και την Εκκλησία, Σειρά Σύγχρονων Ελλήνων Θεολόγων, αρ. 4 (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1985).

[1181] Ιωάννης Δ. Ζηζιούλας, Κοινωνία και Ετερότητα: Περαιτέρω Μελέτες για το Πρόσωπο και την Εκκλησία, επιμ. Paul McPartlan (Λονδίνο: T&T Clark, 2006).

[1182] Χρήστος Γιανναράς, Η ελευθερία του ήθους (Αθήνα: Ίκαρος, 2002).

μέθεξη ως τρόπο σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό προσφέρει θεολογική βάση για την κατανόηση της εκκλησιαστικής κοινότητας.[1183]

Κατά τον Μαντζαρίδη, ο άνθρωπος δεν είναι μια απλή βιολογική μονάδα, αλλά πρόσωπο αυτεξούσιο με απεριόριστο βάθος και πλάτος, δημιουργημένο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν Θεού. Αυτή η ανθρωπολογική αντίληψη θεμελιώνει μια εκκλησιολογία που τοποθετεί το πρόσωπο στο κέντρο της εκκλησιαστικής ζωής.

Πανδημία και εκκλησιολογικές προκλήσεις

Η κρίση της παραδοσιακής εκκλησιαστικής πρακτικής

Η πανδημία του COVID-19 δημιούργησε μια πρωτοφανή κατάσταση που έθεσε σε αμφισβήτηση παραδοσιακές μορφές εκκλησιαστικής ζωής. Οι περιορισμοί στη συμμετοχή στις λειτουργίες, η αποστασιοποίηση και τα μέτρα υγιεινής ανέδειξαν θεμελιώδη ερωτήματα για τη φύση της εκκλησιαστικής κοινότητας.

Η προσωποκεντρική εκκλησιολογία προσφέρει μια θεολογική απάντηση που υπερβαίνει τη στενή εστίαση στις εξωτερικές μορφές της λατρείας. Αντί να εστιάζει αποκλειστικά στη φυσική παρουσία, η θεολογία του προσώπου τονίζει την ποιότητα των σχέσεων και την αυθεντικότητα της κοινωνίας.

Νέες μορφές εκκλησιαστικής κοινότητας

Η ανάπτυξη ψηφιακών πλατφορμών για τη διεξαγωγή λειτουργιών και εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων έθεσε ερωτήματα για τα όρια και τις δυνατότητες της εκκλησιαστικής παρουσίας. Η θεολογία του προσώπου παρέχει κριτήρια για την αξιολόγηση αυτών των νέων μορφών.

Το κεντρικό ερώτημα δεν είναι αν η τεχνολογία μπορεί να αντικαταστήσει την παραδοσιακή εκκλησιαστική ζωή, αλλά πώς μπορεί να διατηρηθεί και να ενισχυθεί η προσωπική διάσταση της εκκλησιαστικής κοινότητας υπό νέες συνθήκες.

Πρακτικές εφαρμογές

Ποιμαντικές προσεγγίσεις

Η θεολογία του προσώπου απαιτεί διαφοροποιημένες ποιμαντικές προσεγγίσεις που λαμβάνουν υπόψη την μοναδικότητα κάθε προσώπου. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αυτό σήμαινε την ανάπτυξη εξατομικευμένων μεθόδων για τη διατήρηση της εκκλησιαστικής επαφής.

[1183] Γεώργιος Ι. Μαντζαρίδης, Μέθεξις Θεού (Θεσσαλονίκη, 1979)· του ιδίου, Χριστιανική Ηθική (Θεσσαλονίκη, 1995).

Η χριστιανική ηθική, όπως την κατανοεί ο Μαντζαρίδης, δεν αποσκοπεί στην ηθικοποίηση του ανθρώπου, αλλά παρουσιάζει τους ορίζοντες που διανοίγει στην προσωπική του ζωή η ένταξή του στο σώμα του Χριστού.

Κοινοτική διάσταση

Παρά τους περιορισμούς της πανδημίας, η προσωποκεντρική εκκλησιολογία τονίζει την ανάγκη για ενίσχυση της κοινοτικής διάστασης της εκκλησιαστικής ζωής. Αυτό περιλαμβάνει τη δημιουργία νέων μορφών αλληλεγγύης, υποστήριξης και κοινής μαρτυρίας.

Προοπτικές για το μέλλον

Η μετα-πανδημική εκκλησιαστική ζωή

Η εμπειρία της πανδημίας έχει δημιουργήσει νέες προοπτικές για την εκκλησιαστική ζωή που συνδυάζουν παραδοσιακές και καινοτόμες προσεγγίσεις. Η θεολογία του προσώπου παρέχει θεολογικά κριτήρια για την αξιολόγηση και ενσωμάτωση αυτών των εξελίξεων.

Η «υβριδική» εκκλησιαστική ζωή της μετα-πανδημικής εποχής απαιτεί μια ισορροπημένη προσέγγιση που διατηρεί την ουσία της προσωπικής κοινωνίας ενώ αξιοποιεί τις νέες δυνατότητες. Ο όρος «υβριδική εκκλησιαστική παρουσία» χρησιμοποιείται εδώ περιγραφικά και όχι ως νέα εκκλησιολογική κατηγορία: δηλώνει τη συνύπαρξη της σωματικής σύναξης με ψηφιακές μορφές επικοινωνίας, κατήχησης, ποιμαντικής επαφής και μετάδοσης της λατρείας, χωρίς να εξισώνει την ψηφιακή παρουσία με τη σωματική και μυστηριακή συμμετοχή.

Θεολογική ανανέωση

Η σύγχρονη κατάσταση απαιτεί την περαιτέρω ανάπτυξη θεολογικών κατηγοριών που να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες προκλήσεις. Η θεολογία του προσώπου παρέχει τη βάση για αυτή την εξέλιξη, τονίζοντας τη δυναμική φύση της εκκλησιαστικής παράδοσης.

Συμπεράσματα

Η εκκλησιολογική προέκταση της θεολογίας του προσώπου αποδεικνύεται καίρια για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της σύγχρονης εποχής. Η πανδημία του COVID-19 ανέδειξε την ανάγκη για μια εκκλησιολογία που υπερβαίνει τις στενές θεσμικές προσεγγίσεις και εστιάζει στην προσωπική διάσταση της εκκλησιαστικής κοινότητας.

Η συμβολή των σύγχρονων ορθόδοξων θεολόγων παρέχει σταθερά θεολογικά θεμέλια για την επανεξέταση, υπό το φως των νέων εμπειριών, των εκκλησιολογικών

κατηγοριών με τις οποίες η Εκκλησία προσεγγίζει το πρόσωπο, τη σύναξη, την παρουσία και την κοινωνία, παραμένοντας πιστή στην ορθόδοξη παράδοση.

4.2. Θεία Ευχαριστία και ασκητική ζωή: Η θεραπεία του πόνου, η κατανίκηση του θανάτου

4.2.1. Η Θεία Ευχαριστία ως μυστήριο ζωής εν μέσω θανάτου: Μια Θεολογική Αποτίμηση

Εισαγωγή

Η πανδημία του COVID-19 ανέδειξε με δραματικό τρόπο τη θεμελιώδη σχέση μεταξύ ζωής και θανάτου στην ανθρώπινη ύπαρξη[1184]. Για την ορθόδοξη θεολογία, η Θεία Ευχαριστία συνιστά το κεντρικό μυστήριο που απαντά στην πρόκληση του θανάτου με την προσφορά της αληθινής ζωής[1185]. Η ενότητα αυτή εξετάζει τρεις θεμελιώδεις διαστάσεις της ευχαριστιακής θεολογίας ως απάντηση στη σύγχρονη κρίση: τις θεολογικές προσεγγίσεις της Ευχαριστίας ως αντίδοτο στη φθορά και το θάνατο, την ευχαριστιακή εκκλησιολογία και την πρόσληψη της ασθένειας, και το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας ως πρόγευση της Βασιλείας που νικά το θάνατο.

Θεολογικές προσεγγίσεις της Ευχαριστίας ως αντίδοτο στη φθορά και το θάνατο

Η ορθόδοξη κατανόηση του θανάτου ως κεντρικού προβλήματος

[1184] Δημήτριος Μωϋσίδης et al., «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic: Impacts on Orthodox Christianity Devotion Practices, Rituals, and Religious Pilgrimages,» *Journal of Religion and Health* 60, no. 4 (2021): 2621.

[1185] Alexander Schmemann, *For the Life of the World: Sacraments and Orthodoxy* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1973), 23-46.

Σε αντίθεση με τη δυτική χριστιανική θεολογία, που συχνά τοποθετεί την αμαρτία ως το πρωταρχικό πρόβλημα της ανθρώπινης κατάστασης, η ορθόδοξη παράδοση αναγνωρίζει το θάνατο ως την κεντρική απειλή για την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο πρωτοπρεσβύτερος Αλέξανδρος Σμέμαν τονίζει ότι «ο μόνος πραγματικός εκπατρισμός του ανθρώπου είναι η μη-ευχαριστιακή του ζωή σε έναν μη-ευχαριστιακό κόσμο». Αυτή η προσέγγιση αντικατοπτρίζει τη βαθιά ορθόδοξη κατανόηση ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε για κοινωνία με τον Θεό μέσω του φυσικού κόσμου.[11861187]

Κατά τον Σμέμαν, «ο Θεός έδωσε στον κόσμο στον άνθρωπο ως τροφή... και έδωσε την τροφή ως μέσο κοινωνίας μαζί Του, ζωής σε Αυτόν». Η αμαρτία και ο θάνατος εισήλθαν στον κόσμο όταν ο άνθρωπος άρχισε να αντιμετωπίζει το δημιουργημένο κόσμο ως αυτοσκοπό, αντί ως διαφανές μέσο προς τον Θεό.[11881189]

Η ευχαριστιακή αντιμετώπιση της φθοράς

Η ρουμανική ορθόδοξη θεολογική παράδοση, μέσω του έργου του Δημητρίου Στανιλοάε, προσφέρει μια ιδιαίτερα πλούσια προσέγγιση της ευχαριστιακής θεολογίας. Στο έργο του «Πνευματικότητα και κοινωνία στην Ορθόδοξη Λειτουργία» (1986), ο Στανιλοάε υποστηρίζει ότι η Λειτουργία δεν αφορά μόνο το μυστήριο της Ευχαριστίας, αλλά αποτελεί «ανακεφαλαίωση της συνολικής οικονομίας της σωτηρίας στον Ιησού Χριστό».[11901191]

Σύμφωνα με τον Στανιλοάε, ο Χριστός είναι παρών στη ζωή της Εκκλησίας με πολλούς τρόπους: στις αναγνώσεις από την Αγία Γραφή, στο κήρυγμα, στις προσευχές, στους ύμνους, στον διάλογο μεταξύ ιερέα και πιστών, και τέλος πληρέστερα στην

[1186] Schmemann, *For the Life of the World*, 18.

[1187] Ό.π., 14-17.

[1188] Ό.π., 11.

[1189] Ό.π., 16-17.

[1190] Dumitru Stăniloae, Spirituality and Communion in the Orthodox Liturgy, όπως παρατίθεται στον Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 pandemic», Conference of European Churches (Φεβρουάριος 2021), ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://ceceurope.org/cec-theological-reflections-eucharist-and-communion-during-covid-19-pandemic.

[1191] Stăniloae, όπως παρατίθεται στον Sonea, «Theological Reflections».

Ευχαριστία[1192]. Αυτή η θεολογική προσέγγιση αποδείχθηκε καίρια κατά τη διάρκεια της πανδημίας, όταν η φυσική πρόσβαση στην Ευχαριστία ήταν περιορισμένη[1193].

Η Ευχαριστία ως «φάρμακο αθανασίας»

Κατά την πανδημία, ο Μητροπολίτης Ιωσήφ επανέλαβε τον ιγνατιανό χαρακτηρισμό της Ευχαριστίας ως «φαρμάκου αθανασίας», για να εκφράσει την πίστη ότι η Θεία Κοινωνία δεν αποτελεί φορέα ασθένειας.[11941195]

Αυτή η θεολογική στάση αντικατοπτρίζει την ορθόδοξη πίστη ότι στην Ευχαριστία, τα στοιχεία του άρτου και του οίνου μεταβάλλονται στο πραγματικό Σώμα και Αίμα του Χριστού μέσω της ενέργειας του Αγίου Πνεύματος. Όπως επισημαίνει η ορθόδοξη θεολογία, «παρότι πολλές ξεχωριστές Θείες Λειτουργίες μπορούν να τελούνται γεωγραφικά, ο άρτος και ο οίνος που προσφέρονται θεωρούνται μέρος ενός συνόλου, αντί για πολλές διαφορετικές υπάρξεις του σώματος και αίματος του Ιησού».[1196]

Η πανδημία έφερε ξανά στο προσκήνιο το ερώτημα για το νόημα της ευχαριστιακής έκφρασης «φάρμακον ἀθανασίας». Η αθανασία στην οποία παραπέμπει η έκφραση δεν καταργεί τη βιολογική φθορά ούτε τον σωματικό θάνατο, αλλά συνδέεται με την ανάσταση και την εσχατολογική ζωή εν Χριστώ. Η πληρέστερη ανάπτυξη αυτής της διάστασης ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης και αποτελεί πρόσφορο πεδίο για περαιτέρω έρευνα.

Ευχαριστιακή εκκλησιολογία και η πρόσληψη της ασθένειας

Η Ευχαριστία ως συντελούσα την Εκκλησία

Η σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία έχει αναπτύξει μια πλούσια ευχαριστιακή εκκλησιολογία. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, «η Ευχαριστία κάνει την Εκκλησία», αντί η Εκκλησία να αποτελεί απλώς το πλαίσιο για την τέλεση της Ευχαριστίας. Αυτή η θεολογική κατανόηση αποδείχθηκε κρίσιμη κατά την πανδημία,

---

[1192] Ό.π.

[1193] Ό.π.

[1194] «Liturgy of the Byzantine Rite,» St Andrews Encyclopaedia of Theology, https://www.saet.ac.uk/Christianity/LiturgyoftheByzantineRite (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

[1195] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 116, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1196] «Liturgy of the Byzantine Rite,» St Andrews Encyclopaedia of Theology.

όταν οι παραδοσιακές μορφές εκκλησιαστικής συνάθροισης αντιμετώπισαν σοβαρούς περιορισμούς.[1197]

Η αντιμετώπιση της ασθένειας στο πλαίσιο της ευχαριστιακής κοινότητας

Αυτή η θεολογική προσέγγιση προσφέρει μια εναλλακτική κατανόηση της ασθένειας που δεν τη θεωρεί ως τιμωρία ή αποτυχία της πίστης, αλλά ως ευκαιρία για βαθύτερη συμμετοχή στο πάσχα του Χριστού. Κατά την πανδημία, αυτή η προσέγγιση προσέφερε παρηγοριά σε πολλούς ορθόδοξους πιστούς που αντιμετώπιζαν την απειλή της ασθένειας ή την απώλεια αγαπημένων προσώπων[1198].

Το θεολογικό διλήμμα της «ασφάλειας» της Ευχαριστίας

Η πανδημία δημιούργησε έντονες θεολογικές συζητήσεις σχετικά με τη δυνατότητα μετάδοσης ασθενειών μέσω της Ευχαριστίας[1199]. Η ορθόδοξη παράδοση χρησιμοποιεί κοινό «κοχλιάριο» για τη διανομή της Κοινωνίας, μια πρακτική που αμφισβητήθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας[1200]. Ορισμένοι ορθόδοξοι ιεράρχες διατύπωσαν διαφοροποιημένες θεολογικές προσεγγίσεις, αναγνωρίζοντας ότι υλικά στοιχεία που μπορούν να μεταφέρουν τις ευλογίες του Θεού υπόκεινται επίσης στους νόμους της φύσης[1201].

Η ένταση αυτή αποτυπώθηκε ήδη από τους πρώτους μήνες της κρίσης. Σε διεθνές διαδικτυακό σεμινάριο ορθοδόξων θεολόγων τον Απρίλιο του 2020, ο π. Cyril Hovorun παρατήρησε ότι η συζήτηση είχε πολωθεί ανάμεσα σε όσους υποστήριζαν ότι η Ευχαριστία εξουδετερώνει τον ιό και σε όσους απέρριπταν τη θέση αυτή ως έκφραση «πολιτισμικού πολέμου». Το συμπέρασμά του υπήρξε νηφάλιο: εφόσον το ζήτημα δεν

[1197] Ιωάννης Ζηζιούλας, *Το είναι ως κοινωνία: Μελέτες περί του προσώπου και της Εκκλησίας* (Αθήνα: Ίνδικτος, 2023), 110-122.

[1198] Μωϋσίδης et al., «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic,» 2630-2635.

[1199] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 115, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1200] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 116, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1201] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 116, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

έχει αποφασιστεί συνοδικά, καμία από τις δύο θέσεις δεν συνιστά δόγμα αλλά θεολογούμενο.[1202]

Ωστόσο, για το μυστήριο της Ευχαριστίας, τονίστηκε ότι αυτό είναι το μυστήριο των μυστηρίων, που δεν είναι απλώς ένα υλικό στοιχείο αλλά το ίδιο το σώμα και αίμα του Κυρίου Ιησού Χριστού. Αυτή η θεολογική διάκριση αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα της ορθόδοξης προσέγγισης στη σχέση μεταξύ πίστης και πρακτικών μέτρων δημόσιας υγείας[1203].

Οι δύο αυτές θέσεις δεν είναι αναγκαίο να νοηθούν ως αμοιβαία αποκλειόμενες. Η αναγνώριση της πραγματικότητας της Θείας Ευχαριστίας ως Σώματος και Αίματος Χριστού δεν συνεπάγεται άρνηση της υλικότητας των Τιμίων Δώρων, όπως και η αναγνώριση της υλικότητάς τους δεν εξαντλεί το μυστήριο στη φυσική του διάσταση. Υπό το φως της χριστολογικής αρχής που προηγήθηκε, το θείο και το ανθρώπινο δεν σώζονται με τον χωρισμό τους αλλά με την ένωσή τους «ἀσυγχύτως» και «ἀδιαιρέτως». Η εφαρμογή αυτής της αρχής στην ευχαριστιακή συζήτηση δεν αποτελεί αυτούσια διατύπωση της Χαλκηδόνος, αλλά θεολογική συνέπεια που επιτρέπει να αποφευχθούν δύο αντίθετες αναγωγές: ούτε η Ευχαριστία μπορεί να αντιμετωπιστεί ως απλό υλικό αντικείμενο ούτε η μυστηριακή της πραγματικότητα απαιτεί την άρνηση των φυσικών ιδιοτήτων των υλικών στοιχείων μέσω των οποίων τελείται.

Η ίδια λογική διατρέχει και την πατερική κατανόηση του πάθους. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής σημειώνει: «Εἰ Θεὸς πάσχει σαρκί, γενόμενος ἄνθρωπος, τίς πάσχων οὐ γέγηθε Θεὸν ἔχων τοῦ πάθους συμμέτοχον;» (Αν ο Θεός πάσχει κατά σάρκα, αφού έγινε άνθρωπος, ποιος πάσχων δεν χαίρεται που έχει τον Θεό συμμέτοχο του πάθους

[1202]Cyril Hovorun, παρέμβαση στη Θεολογική και Εκκλησιολογική συνεδρία, στο Θρησκευτικές κοινότητες και Εκκλησία σε περιόδους πανδημίας: Τελικό ανακοινωθέν διεθνούς διαδικτυακού σεμιναρίου CEMES–ΔΙΠΑΕ, 6-11 Απριλίου 2020 (Θεσσαλονίκη: CEMES, 2020). Πρβλ. Cyril Hovorun, «COVID-19, Eucharist, Christian (?) Dualism and the Deadly Orthodox Fundamentalism», στο The Church in a Period of Pandemic, επιμ. Petros Vassiliadis και George Demacopoulos (Θεσσαλονίκη: CEMES–Fordham Publications, 2020), 159 κ.ε.

[1203] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 116, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

του;). Η σάρκωση δεν αφήνει, δηλαδή, τον ανθρώπινο πόνο εκτός της θείας ζωής· τον προσλαμβάνει.[1204]

Το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας ως πρόγευση της Βασιλείας που νικά το θάνατο

Η εσχατολογική διάσταση της Ευχαριστίας

Η βυζαντινή λειτουργική παράδοση χαρακτηρίζεται από έναν έντονο εσχατολογικό χαρακτήρα. Η Θεία Λειτουργία αρχίζει με τη διακήρυξη: «Ευλογημένη η Βασιλεία του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, νυν και αεί και εις τους αιώνας των αιώνων». Αυτή η εναρκτήρια δήλωση ανοίγει «την αιώνια βασιλεία του Θεού: η ίδια βασιλεία εκδηλώνεται σε όλους τους χρόνους και τόπους».[120512061207]

Ο Αλέξανδρος Σμέμαν εξηγεί ότι η Ευχαριστία συνιστά «το μυστήριο της Βασιλείας», όχι επειδή η Εκκλησία κατέχει θεϊκά θεσμοθετημένες πράξεις που ονομάζονται «μυστήρια», αλλά επειδή πρώτα από όλα αυτή είναι «το μυστήριο της Βασιλείας του Θεού, της Εκκλησίας ως εισόδου στην παρουσία του Θεού, της συμμετοχής στη ζωή του Θεού».[1208]

Ο χρόνος και η αιωνιότητα στην ευχαριστιακή εμπειρία

Η βυζαντινή λειτουργική θεολογία αναπτύσσει μια ιδιαίτερη κατανόηση του χρόνου που ονομάζεται «λειτουργικός χρόνος». Εάν η λειτουργία είναι συμμετοχή στη Θεότητα, οι πιστοί συμμετέχουν επίσης στην αχρονικότητά της. Η αρχική ευλογία της λειτουργίας ανοίγει την αιώνια βασιλεία του Θεού που εκδηλώνεται σε όλους τους χρόνους και τόπους.[120912101211]

Σύμφωνα με τους ελληνικούς λειτουργικούς σχολιαστές, η λειτουργία μπορεί να θεωρηθεί από τρεις διαφορετικές χρονικές προσεγγίσεις: είναι ανάμνηση ενός παρελθόντος γεγονότος, εικόνα μιας παρούσας πραγματικότητας, και προκήρυξη κάτι που θα εκπληρωθεί στο μέλλον. Αυτή η «τρισδιάστατη» κατανόηση του χρόνου

[1204]Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά, Ἑκατοντὰς Α΄, κδ΄, PG 90, 1189.

[1205] «Liturgy of the Byzantine Rite,» St Andrews Encyclopaedia of Theology.

[1206] Ό.π.

[1207] Ό.π.

[1208] Schmemann, *For the Life of the World*, 25-27.

[1209] «Liturgy of the Byzantine Rite,» St Andrews Encyclopaedia of Theology.

[1210] Ό.π.

[1211] Ό.π.

αντικατοπτρίζει τη βαθιά ορθόδοξη πίστη ότι στην Ευχαριστία, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συγκλίνουν σε μια μεταμορφωτική συνάντηση με τον Θεό.[1212]

Η Ευχαριστία ως νίκη επί του θανάτου

Η ορθόδοξη εσχατολογία θεμελιώνεται στην Ανάσταση του Χριστού ως «την απόλυτη πηγή όλης της χριστιανικής ελπίδας». Στη λειτουργική εμπειρία, αυτή η νίκη επί του θανάτου δεν είναι απλώς μια μελλοντική ελπίδα, αλλά μια παρούσα πραγματικότητα που βιώνεται στην ευχαριστιακή κοινωνία.[1213]

Ο Σμέμαν τονίζει ότι «το παρελθόν (σταυρωθείς, ταφείς), το παρόν (αναστάς εκ νεκρών) και το μέλλον (και πάλιν ερχόμενος) συνυπάρχουν στη μια πραγματικότητα της Ανάστασης». Η Ευχαριστία, ως «μυστήριο της Βασιλείας», καθιστά παρούσα αυτή τη νίκη επί του θανάτου, προσφέροντας στους πιστούς μια πρόγευση της εσχατολογικής ζωής.[1214]

Η πανδημία ως καιρός εσχατολογικής αναστοχασμού

Η πανδημία του COVID-19 προσέφερε στην ορθόδοξη θεολογία μια ευκαιρία για βαθύτερο στοχασμό σχετικά με την εσχατολογική διάσταση της χριστιανικής ζωής[1215]. Η αντιμετώπιση του θανάτου σε μαζική κλίμακα υπενθύμισε στους πιστούς τη σημασία της ορθόδοξης διδασκαλίας ότι ο θάνατος συνιστά το τελευταίο κεφάλαιο της ιστορίας της ανθρώπινης ζωής.

Ωστόσο, η ορθόδοξη προσέγγιση του θανάτου δεν είναι απαισιόδοξη ή φαταλιστική. Αντίθετα, η Εκκλησία διδάσκει ότι ο θάνατος είναι ο έσχατος εχθρός (Α΄ Κορ. 15,26) και ότι στον Χριστό η δύναμη που ασκεί επάνω μας έχει ήδη νικηθεί. Η νίκη αυτή εκπληρώνεται στην Ανάσταση του Χριστού και θα φανερωθεί πλήρως στη γενική ανάσταση κατά το τέλος των αιώνων.

Συμπεράσματα

Η θεολογική εξέταση της Θείας Ευχαριστίας ως μυστήριο ζωής εν μέσω θανάτου αποκαλύπτει τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει αυτό το μυστήριο στην

[1212] Ό.π.

[1213] Andrew Louth, «Eastern Orthodox Eschatology,» Oxford Handbooks, https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195170498.001.0001/oxfordhb-9780195170498-e-13 (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

[1214] Schmemann, *For the Life of the World*, 43.

[1215] Μωϋσίδης et al., «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic,» 2635-2640.

ορθόδοξη απάντηση στις προκλήσεις της πανδημίας[1216]. Οι τρεις διαστάσεις που εξετάστηκαν—η Ευχαριστία ως αντίδοτο στη φθορά, η ευχαριστιακή εκκλησιολογία, και η εσχατολογική διάσταση του μυστηρίου—παρέχουν μια ολοκληρωμένη θεολογική απάντηση στο πρόβλημα του θανάτου και της ασθένειας.

Η πανδημία ανέδειξε τη βαθιά ορθόδοξη πίστη ότι η Ευχαριστία δεν είναι απλώς ένα θρησκευτικό τελετουργικό, αλλά το κεντρικό μυστήριο που προσφέρει πραγματική ζωή και ελπίδα εν μέσω θανάτου[1217]. Ταυτόχρονα, η θεολογική συζήτηση που προκάλεσε η πανδημία σχετικά με τις πρακτικές διαστάσεις της ευχαριστιακής κοινωνίας οδήγησε σε μια πιο ώριμη κατανόηση της σχέσης μεταξύ πίστης και επιστήμης, παράδοσης και προσαρμογής.

Η ορθόδοξη ευχαριστιακή θεολογία, όπως αναπτύχθηκε από θεολόγους όπως ο Σμέμαν, ο Στανιλοάε και ο Ζηζιούλας, προσφέρει μια πλούσια πνευματική παρακαταθήκη για την αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων. Αυτή η παρακαταθήκη υπενθυμίζει ότι η χριστιανική ελπίδα δεν βασίζεται σε ανθρώπινες δυνατότητες ή τεχνολογικές λύσεις, αλλά στη θεία χάρη που εκδηλώνεται στην ευχαριστιακή κοινωνία[1218].

Τέλος, η θεολογική αποτίμηση της Ευχαριστίας στο πλαίσιο της πανδημίας αναδεικνύει την ανάγκη για μια ισορροπημένη προσέγγιση που σέβεται ταυτόχρονα τη θεολογική ακεραιότητα της ορθόδοξης παράδοσης και την πρακτική ευθύνη για τη δημόσια υγεία. Αυτή η ισορροπία δεν συνιστά συμβιβασμό, αλλά την ώριμη έκφραση μιας πίστης που είναι ταυτόχρονα βαθιά ριζωμένη στην παράδοση και ανοιχτή στις προκλήσεις του σύγχρονου κόσμου.

Πρωτογενείς Πηγές

Schmemann, Alexander. *For the Life of the World: Sacraments and Orthodoxy*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1973.

Stăniloae, Dumitru. *The Experience of God: Orthodox Dogmatic Theology*. 6 vols. Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 2005-2013.

[1216] Cristian Sonea, «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 Pandemic,» Conference of European Churches, February 2021.

[1217] Schmemann, *For the Life of the World*, 32-35.

[1218] Schmemann, *For the Life of the World*, 138-151.

Στανιλοάε, Δημήτριος. *Η θεία λατρεία στην Ορθόδοξη Εκκλησία*. Μετάφραση Α. Καλλινίκου. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1998.

Ζηζιούλας, Ιωάννης. *Το είναι ως κοινωνία: Μελέτες περί του προσώπου και της Εκκλησίας*. Αθήνα: Ίνδικτος, 2023.

Ακαδημαϊκά Άρθρα

Louth, Andrew. «Eastern Orthodox Eschatology.» Oxford Handbooks. https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195170498.001.0001/oxfordhb-9780195170498-e-13 (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

Μωϋσίδης, Δημήτριος, et al. «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic: Impacts on Orthodox Christianity Devotion Practices, Rituals, and Religious Pilgrimages.» Journal of Religion and Health 60, no. 4 (2021): 2621-2641.

Sonea, Cristian. «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 pandemic.» CEC Europe. https://ceceurope.org/cec-theological-reflections-eucharist-and-communion-during-covid-19-pandemic (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

Ακαδημαϊκές Εγκυκλοπαίδειες και Αναφορές

«Liturgy of the Byzantine Rite.» St Andrews Encyclopaedia of Theology. https://www.saet.ac.uk/Christianity/LiturgyoftheByzantineRite (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

4.2.2. Ασκητική προσέγγιση του πόνου και της ασθένειας

Εισαγωγή

Η ασκητική προσέγγιση του πόνου και της ασθένειας είναι ένας από τους κεντρικούς άξονες της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της πανδημίας COVID-19. Η παρούσα ανάλυση εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η ασκητική σκέψη και πρακτική προσεγγίζει τον πόνο, την ασθένεια και την οικεία βιωμένη εμπειρία του θανάτου, ιχνηλατώντας την ιστορική εξέλιξη από την αποστολική εποχή μέχρι την σύγχρονη περίοδο.

Η ερευνητική μεθοδολογία στηρίζεται στη μοναστική σοφία και τις κλασικές ασκητικές πρακτικές της Εκκλησίας, όπως αυτές καταγράφονται στην πλούσια πατερική παράδοση. Η θεολογική ανάλυση βασίζεται σε πρωτογενείς πηγές από την Patrologia Graeca του Migne, περιλαμβάνοντας τους Αποστολικούς Πατέρες (PG 1-5),

τους Καππαδόκες Πατέρες, ιδιαίτερα τον Βασίλειο τον Μέγα (PG 29-32), τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό (PG 35-38) και τον Γρηγόριο Νύσσης (PG 44-46), καθώς και τα έργα των Αγίων Μαξίμου του Ομολογητή (PG 90-91) και Ιωάννου Χρυσοστόμου (PG 47-64). Η διαχρονική αυτή προσέγγιση συμπληρώνεται με σύγχρονες επιστημονικές μελέτες για την εφαρμογή των ασκητικών αρχών κατά την πανδημία.

Ο πόνος στην ασκητική παράδοση της Εκκλησίας

Αποστολικές Ρίζες της Ασκητικής Αντιμετώπισης του Πόνου

Η ασκητική προσέγγιση του πόνου βρίσκει τις ρίζες της στην ίδια την αποστολική εποχή. Ο Απόστολος Παύλος, στις διηγήσεις για τις δοκιμασίες του αποστολικού έργου, παρουσιάζει μια πρώιμη ασκητική θεολογία: «Ἐν ἀνάγκαις ἀμετρήτοις, ἐν πληγαῖς, ἐν φυλακαῖς, ἐν θανάτοις πολλάκις. Ὑπὸ Ἰουδαίων πεντάκις τεσσεράκοντα παρὰ μίαν ἔλαβον»(Σε αμέτρητες δοκιμασίες, σε πληγές, σε φυλακές, σε θανάτους πολλές φορές. Από τους Ιουδαίους πέντε φορές σαράντα μαστιγώματα παρά ένα έλαβα) (Β΄ Κορ. 11:23-24). Η παύλεια διδασκαλία εισάγει την ιδέα ότι οι σωματικές δοκιμασίες δεν αποτελούν εμπόδιο στο πνευματικό έργο, αλλά μέσο πνευματικής ωρίμανσης.

Οι Αποστολικοί Πατέρες αναπτύσσουν περαιτέρω αυτή τη διδασκαλία. Ο Άγιος Κλήμης Ρώμης, στην πρώτη του επιστολή προς Κορινθίους, προτρέπει τους πιστούς να μην περιπίπτουν σε διψυχία, δηλαδή σε διχασμό και αμφιβολία απέναντι στις επαγγελίες του Θεού όταν αυτές φαίνονται να βραδύνουν, υπενθυμίζοντας ότι όσα υπόσχεται ο Θεός εκπληρώνονται στον δικό του καιρό.[1219]

Ο Άγιος Ιγνάτιος Αντιοχείας, στις επτά επιστολές του (PG 5, 645-718), παρουσιάζει τη μαρτυρική προσδοκία ως την ύψιστη ασκητική πράξη. Στην επιστολή προς Ρωμαίους γράφει: «Ἐμὸς ἔρως ἐσταύρωται, καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἐμοὶ πῦρ φιλόϋλον· ἀλλὰ ὕδωρ ζῶν καὶ λαλοῦν ἐν ἐμοί, ἔσωθέν μοι λέγον· Δεῦρο πρὸς τὸν Πατέρα» (Ο έρωτάς μου έχει σταυρωθεί, και δεν υπάρχει σε μένα φωτιά υλόφιλη· αλλά ζωντανό νερό που μιλάει μέσα μου, λέγοντάς μου από μέσα: Έλα προς τον Πατέρα) (Rom. 7.2, PG 5, 694).[1220]

Θεολογικές Βάσεις της Ασκητικής Αντιμετώπισης του Πόνου

[1219] Κλήμης Ρώμης, Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α΄, κεφ. 23, PG 1, 260-261.

[1220] Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, Ἐπιστολὴ πρὸς Ῥωμαίους 7.2, PG 5, 694. Πρβλ. Schoedel, William R., Ignatius of Antioch (Philadelphia: Fortress Press, 1985).

Σύμφωνα με την ορθόδοξη διδασκαλία, ο πόνος και η ασθένεια συνδέονται με την πτώση και την αμαρτία. Ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, του οποίου τα έργα βρίσκονται στους τόμους PG 90-91 της Patrologia Graeca, αποδίδει τον πόνο στην πτώση. Στο έργο του «Περί Ασκητικής Ζωής» (Liber Asceticus), ο Άγιος Μάξιμος αναπτύσσει μια θεολογία του πόνου που συνδέει την ασκητική πρακτική με την πνευματική θεραπεία.

Η ασκητική παράδοση, ωστόσο, δεν περιορίζεται στην απλή αναγνώριση του πόνου ως συνέπεια της αμαρτίας. Αντιθέτως, αναπτύσσει μια σύνθετη θεολογία που βλέπει στον πόνο ένα μέσο πνευματικής μεταμόρφωσης.

Η Πατερική Κατανόηση του Πόνου

Η πατερική παράδοση προσεγγίζει τον πόνο μέσα από το πρίσμα της θεραπευτικής του δυνατότητας. Ο Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, στις ομιλίες του περί νηστείας, τονίζει τη σπουδαιότητα της ασκητικής πρακτικής για την πνευματική πρόοδο: «Ἡ νηστεία μίμησίς ἐστι κατὰ τὸ δυνατὸν ἀγγέλων, καταφρόνησις τῶν παρόντων, σχολὴ προσευχῆς, τροφὴ ψυχῆς, χαλινὸς στόματος, μείωσις ἐπιθυμίας· πραῦνει θυμόν, κατευνάζει ὀργήν, γαληνίζει χειμῶνας φύσεως, ἐγείρει λογισμόν, διαυγάζει νοῦν, κουφίζει σάρκα»(Η νηστεία είναι, κατά το δυνατόν, μίμηση των αγγέλων, καταφρόνηση των παρόντων πραγμάτων, σχολή προσευχής, τροφή της ψυχής, χαλινός του στόματος, μείωση της επιθυμίας· πραΰνει τον θυμό, κατευνάζει την οργή, γαληνιάζει τις θύελλες της φύσης, εγείρει τον λογισμό, διαυγάζει τον νου, κουφίζει τη σάρκα).[1221]

Στα «Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά, καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας» ο Μάξιμος ο Ομολογητής διατυπώνει μια αντίληψη του πόνου που δεν τον εξαντλεί στη φυσική του διάσταση: «Ψυχῆς γὰρ ῥῶσίς ἐστι τοῖς ὑπομένουσιν, ὁ τοῦ σώματος αἰκισμός» (Γιατί για όσους υπομένουν, η κακουχία του σώματος γίνεται δύναμη της ψυχής). Και εξηγεί την αντιστροφή που τη θεμελιώνει: «Εἰ σαρκὸς εὐπαθούσης, ὁ τῆς ἁμαρτίας εἴωθε πιαίνεσθαι τόνος, δῆλον ὅτι ταύτης δυσπαθούσης, ὁ τῆς ἀρετῆς ἀνηβᾷν εἰκότως πέφυκε» (Αν, όταν η σάρκα ζει στην άνεση, δυναμώνει

[1221] Χρυσόστομος, Ιωάννης, περί νηστείας (αποδίδεται), PG 60, 707.

συνήθως η ροπή προς την αμαρτία, είναι φανερό ότι, όταν δοκιμάζεται, αναζωογονείται κατά φυσικό τρόπο η αρετή).[12221223]

Το κρίσιμο όμως δεν είναι η δοκιμασία καθαυτή, αλλά η στάση απέναντί της. Αυτή η θεολογική θεώρηση του πόνου ως μέσου κάθαρσης και προσέγγισης προς τον Θεό αποτυπώνεται στα κεφάλαια αυτά.

Τα παραπάνω χωρία του Μαξίμου δεν πρέπει να διαβαστούν ως εξύμνηση του σωματικού πόνου. Ο Μάξιμος μιλά για τον πόνο που ο άνθρωπος ήδη υφίσταται και για τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να τον αντιμετωπίσει και να τον μετατρέψει σε πνευματική δοκιμασία. Δεν λέει ότι ο άνθρωπος πρέπει να επιδιώκει τον πόνο ούτε ότι πρέπει να αρνείται τη θεραπεία. Ο Μέγας Βασίλειος το κάνει ακόμη σαφέστερο. Όταν εξετάζει αν η προσφυγή στην ιατρική συμβιβάζεται με την πίστη, απαντά θετικά και αντιμετωπίζει την ιατρική ως βοήθεια που δόθηκε στον άνθρωπο για την ασθένεια της φύσης του· η στάση του αυτή δεν έμεινε θεωρητική, όπως δείχνει η ίδρυση της Βασιλειάδας. Η πατερική στάση, επομένως, δεν θέτει απέναντι την πίστη και την ιατρική: άλλο είναι να δίνει κανείς νόημα στον πόνο που δεν μπορεί να αποφύγει και άλλο να αρνείται τη θεραπεία που μπορεί να τον ανακουφίσει.[1224]

Μοναστική σοφία για την αντιμετώπιση δοκιμασιών
Η Κληρονομιά των Πατέρων της Ερήμου

Οι Πατέρες της Ερήμου είναι η χαρακτηριστικότερη έκφραση της ασκητικής αντιμετώπισης του πόνου και των δοκιμασιών. Στην αιγυπτιακή έρημο του 3ου αιώνα, όπως καταγράφεται στον τόμο PG 40 για τους Αιγύπτιους Πατέρες, χιλιάδες άνδρες και γυναίκες αφοσιώθηκαν σε έναν τρόπο ζωής που χαρακτηριζόταν από την προσευχή, το ψάλσιμο ψαλμών, τη νηστεία, την ελεημοσύνη προς τους άπορους, και τη διατήρηση της αγάπης και της αρμονίας μεταξύ τους.

Η μοναστική παράδοση της ερήμου, όπως αποτυπώνεται στα Αποφθέγματα, συνδέει τη γαλήνη της ψυχής με την ολιγάρκεια: όσο λιγότερο εξαρτάται κανείς από

[1222] Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά, καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας, Ἑκατοντὰς Α΄, ιζ΄ καὶ ιθ΄, PG 90, 1188.

[1223] Ὁ ἴδιος, Ἑκατοντὰς Α΄, κα΄, PG 90, 1188-1189.

[1224] Βασίλειος ὁ Μέγας, Ὅροι κατὰ πλάτος, ἐρώτησις ΝΕ΄, PG 31, 1044-1052.

τα υλικά αγαθά, τόσο λιγότερο κλονίζεται από την απώλειά τους και τόσο ευκολότερα αντέχει τις δοκιμασίες.[1225]

Ο Βασίλειος ο Μέγας και η Συστηματοποίηση της Ασκητικής

Ο Βασίλειος ο Μέγας (329-379), οι ασκητικές ρίζες του οποίου βρίσκονται στους τόμους PG 29-32, επέφερε επανάσταση στην ασκητική παράδοση μέσω της συστηματοποίησης των ασκητικών αρχών. Στο έργο του «Ἀσκητικὰ» (Asketikon, PG 31, 889-1428), ο Βασίλειος διατυπώνει μια ολοκληρωμένη θεολογία της κοινοβιακής ζωής που υποβάλλει την ασκητική στην υπηρεσία της αγάπης.

Στους «Κανόνες Κατὰ Πλάτος» (Regulae Fusius Tractatae, PG 31, 905-1052) ο Βασίλειος αναπτύσσει την αρχή ότι η ασκητική άσκηση δεν αποβλέπει μόνο στην προσωπική κάθαρση, αλλά και στην ωφέλεια των αδελφών, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι η κοινοβιακή ζωή είναι προτιμότερη από την απομονωμένη ακριβώς επειδή επιτρέπει την άσκηση της αγάπης. Αυτή η αρχή μετασχηματίζει την ασκητική από ατομική πνευματική άσκηση σε κοινοτική πρακτική αγάπης.[1226]

Στο ίδιο πλαίσιο, η ασκητική διδασκαλία του Βασιλείου δεν διαχωρίζει τον χρόνο της πνευματικής άσκησης από τον χρόνο της σωματικής δοκιμασίας· η άσκηση αφορά ενιαία τον άνθρωπο, ψυχή και σώμα.[1227]

Οι Καππαδόκες Πατέρες και η Θεολογία της Δοκιμασίας

Η ασκητική αυτή κατανόηση του πόνου προϋποθέτει μια κρίσιμη διάκριση: η δοκιμασία δεν ταυτίζεται με την τιμωρία. Η διάκριση δεν είναι μεταγενέστερη επεξεργασία, αλλά ανάγεται στην ίδια τη Γραφή, όπου το βιβλίο του Ιώβ αμφισβητεί ριζικά την εξίσωση συμφοράς και ενοχής, ενώ ο Χριστός απορρίπτει ρητά τη σύνδεση της ασθένειας με προσωπική αμαρτία (Ιω. 9,3). Μέσα σε αυτό το βιβλικό πλαίσιο μπορεί να νοηθεί ο πόνος ως δοκιμασία και ως δυνατότητα πνευματικής παιδείας, χωρίς να μετατρέπεται η ασθένεια σε τεκμήριο προσωπικής ενοχής ή θείας καταδίκης. Η ίδια διάκριση απαντά και στην πατερική παράδοση. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής παρομοιάζει τον Θεό όχι με δικαστή που τιμωρεί, αλλά με ιατρό που προσαρμόζει τη θεραπεία στον καθένα: «Οὔτε σῶμα θεραπεύοντες ἰατροί, ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πᾶσιν προσφέρουσι φάρμακον, οὔτε Θεὸς ψυχῶν ἰατρεύων νοσήματα, ἓν μόνον θεραπείας οἶδε τρόπον

[1225] Ἀντώνιος ὁ Μέγας, Ἀποφθέγματα, PG 40. Πρβλ. Benedicta Ward, The Sayings of the Desert Fathers (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1975).

[1226] Βασίλειος ὁ Μέγας, Κανόνες Κατὰ Πλάτος, ἐρώτησις 7, PG 31, 927-933.

[1227] Βασίλειος ὁ Μέγας, Κανόνες Κατὰ Πλάτος, PG 31, 905-1052.

πάσαις ἁρμόδιον· ἀλλ᾽ ἑκάστῃ τὸν πρόσφορον ἀπονείμας, τὰς ἰάσεις ἐργάζεται» (Ούτε οι ιατροί που θεραπεύουν το σώμα προσφέρουν σε όλους το ίδιο φάρμακο, ούτε ο Θεός, θεραπεύοντας τα νοσήματα των ψυχών, γνωρίζει έναν μόνο τρόπο θεραπείας κατάλληλο για όλες· αλλά αποδίδοντας στην καθεμία το πρόσφορο, επιτελεί τις ιάσεις).[12281229]

Ο Γρηγόριος Νύσσης, στο έργο του «Περὶ Βίου Μακρίνης» (PG 46, 960-1000), παρουσιάζει την ασκητική αδελφή του ως παράδειγμα χριστιανικής αντιμετώπισης του πόνου και της ασθένειας. Η Μακρίνα, κατά τη διήγηση του Γρηγορίου, αντιμετώπισε τον θάνατο με τη φιλοσοφική γαλήνη που προσέφερε η ασκητική παράδοση.[1230]

Η Διδασκαλία για την Υπομονή και την Καρτερία

Η διδασκαλία των Πατέρων αντανακλά την παραδοσιακή μοναστική σοφία που βλέπει στις δοκιμασίες όχι εμπόδια, αλλά ευκαιρίες για πνευματική πρόοδο. Αυτή η προσέγγιση είναι συνεπής με τη γενικότερη ασκητική αντίληψη ότι η άσκηση είναι μίμηση των αγγέλων, καταφρόνηση των παρόντων πραγμάτων, σχολείο προσευχής, τροφή της ψυχής. Η νηστεία και άλλες ασκητικές πρακτικές δεν αποτελούν αυτοσκοπό, αλλά μέσα για την πνευματική κάθαρση και την προσέγγιση προς τον Θεό.

Η Βυζαντινή Περίοδος και η Ησυχαστική Ανανέωση

Η βυζαντινή περίοδος σηματοδότησε την ωρίμανση της ασκητικής παράδοσης. Ο Άγιος Ιωάννης ο Κλίμακος, στην «Κλίμακα» του, κωδικοποιεί την ασκητική εμπειρία αιώνων σε τριάντα βαθμούς πνευματικής προόδου, όπου η αντιμετώπιση των παθών και η υπομονή στις δοκιμασίες αποτελούν σταθερά βήματα της πορείας αυτής.[1231]

Η ησυχαστική παράδοση, που έχει τις ρίζες της στους Πατέρες της Ερήμου, αναπτύσσει μια ιδιαίτερη μυστική προσέγγιση στην αντιμετώπιση του πόνου. Η μονολόγιστη ευχή —«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με τὸν

[1228] Ἰώβ 1-2, 42· Ἰω. 9,1-3.

[1229] Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά, Ἑκατοντὰς Α΄, κ΄, PG 90, 1188.

[1230] Γρηγόριος Νύσσης, Περὶ Βίου Μακρίνης, PG 46, 960-1000. Πρβλ. Silvas, Anna M., Macrina the Younger: Philosopher of God (Turnhout: Brepols, 2008).

[1231] Ἰωάννης ὁ Κλίμακος, Κλίμαξ, PG 88, 632-1164. Πρβλ. Colm Luibheid και Norman Russell (μτφρ.), John Climacus: The Ladder of Divine Ascent (New York: Paulist Press, 1982).

ἁμαρτωλόν»— προσλαμβάνει τη συστηματικότερη μορφή της στη μεταγενέστερη ησυχαστική παράδοση, όπως αποτυπώνεται στη Φιλοκαλία.

Η Νεώτερη Ορθόδοξη Παράδοση

Στη νεώτερη ορθόδοξη παράδοση, μορφές όπως ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης και ο Άγιος Μακάριος ο Νοταράς συνέχισαν την ασκητική παράδοση. Η «Φιλοκαλία», που συνέταξαν το 1782, αποτελεί σύνθεση της ησυχαστικής σοφίας αιώνων και παραμένει κεντρικό κείμενο για την ορθόδοξη ασκητική.[1232]

Στον 20ό αιώνα, ο Γέροντας Ιωσήφ ο Ησυχαστής έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην υπομονή και την καρτερία ως βασικά στοιχεία της ασκητικής ζωής. Η διδασκαλία του αντανακλά την παραδοσιακή μοναστική σοφία που βλέπει στις δοκιμασίες όχι εμπόδια, αλλά ευκαιρίες για πνευματική πρόοδο.

Ασκητικές πρακτικές ως μέσο ενδυνάμωσης εν μέσω πανδημίας

Η Εφαρμογή της Ασκητικής κατά την COVID-19

Η πανδημία COVID-19 αποτέλεσε μια πρωτοφανή δοκιμασία για την ορθόδοξη κοινότητα παγκοσμίως. Οι ασκητικές πρακτικές προσευχής, νηστείας και εγκράτειας αποκτήσαν νέα σημασία ως μέσα αντιμετώπισης του φόβου, της αβεβαιότητας και του πόνου.

Η Προσευχή και η Εγκράτεια ως Ασκητικές Πρακτικές

Η προσευχή και η εγκράτεια, ως θεμελιώδεις ασκητικές πρακτικές, λειτούργησαν κατά την πανδημία ως τρόποι αντιμετώπισης του φόβου και της αβεβαιότητας. Η ορθόδοξη παράδοση δεν κατανοεί την προσευχή ως απλή διατύπωση αιτημάτων αλλά ως είσοδο σε σχέση με τον Θεό, ενώ η εγκράτεια αφορά τον έλεγχο όχι μόνο των σωματικών επιθυμιών αλλά και των παθών και των λογισμών.[1233]

Η Νηστεία ως Μέσο Πνευματικής Καθαίρεσης

Η νηστεία, ως κεντρική ασκητική πρακτική, δεν αφορά απλώς την αποχή από τροφή, αλλά την καλλιέργεια της αυτοκυριαρχίας και της σχέσης με τον Θεό. Κατά την πανδημία η πρακτική αυτή απέκτησε απροσδόκητη διάσταση: η αναγκαστική αποχή

[1232] Νικόδημος Ἁγιορείτης και Μακάριος Νοταράς, Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν (Βενετία, 1782). Πρβλ. Palmer, G.E.H., Philip Sherrard, and Kallistos Ware, The Philokalia, 4 vols. (London: Faber & Faber, 1979-1995).

[1233] «Suffering,» The Orthodox Faith - Volume IV - Spirituality, Orthodox Church in America.

από τη Θεία Κοινωνία λόγω των υγειονομικών μέτρων μπορεί να εκληφθεί ως μια μορφή νηστείας. Η προσέγγιση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι επιτρέπει μια αναγκαστική στέρηση να προσληφθεί μέσα σε ένα ασκητικό πλαίσιο και να αποκτήσει πνευματικό νόημα. Δεν αναιρεί την απώλεια — η αποχή από την Ευχαριστία παραμένει έλλειψη και όχι ελεύθερη επιλογή — αλλά προσφέρει έναν τρόπο να βιωθεί χωρίς να εξωραϊστεί.[1234]

Συνέπειες για τη Σύγχρονη Ασκητική Πρακτική

Η Προσαρμογή των Ασκητικών Αρχών στη Σύγχρονη Εποχή

Η πανδημία COVID-19 έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη για προσαρμογή των παραδοσιακών ασκητικών αρχών στις σύγχρονες συνθήκες.

Η Εισαγωγή Τεχνολογικών Μέσων στην Ασκητική Πρακτική

Η αναγκαιότητα για διατήρηση της κοινωνικής αποστασιοποίησης οδήγησε στην εισαγωγή τεχνολογικών μέσων στην εκκλησιαστική ζωή και, κατ' επέκταση, στην ασκητική πρακτική. Αυτό εγείρει καίρια θεολογικά ερωτήματα σχετικά με τη σωματικότητα των μυστηρίων και τη δυνατότητα ψηφιακής συμμετοχής στη λατρεία.

Μαθήματα για το Μέλλον

Ο LeMasters επισημαίνει ότι ο όρος «Ορθόδοξος» δηλώνει τόσο την ορθή λατρεία όσο και την ορθή πίστη. Η σύνδεση αυτής της παρατήρησης με την επιστημονική γνώση και την κοινωνική ευθύνη αποτελεί συμπέρασμα της παρούσας εργασίας.[1235]

Συμπεράσματα

Η ανάλυση αποκαλύπτει την πλούσια θεολογική και πνευματική κληρονομιά της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην αντιμετώπιση του πόνου και της ασθένειας, όπως αυτή διαμορφώθηκε σε μια διαδρομή είκοσι αιώνων από την αποστολική εποχή μέχρι σήμερα. Η διαχρονική αυτή εξέταση, βασισμένη στα πρωτότυπα ελληνικά κείμενα της Patrologia Graeca, αναδεικνύει τη συνέχεια και την εξέλιξη της ασκητικής παράδοσης.

[1234] Roosien, «Fasting from Communion in a Pandemic».

[1235] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 111, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

Η ορθόδοξη ασκητική παράδοση διατηρεί έναν ενιαίο πυρήνα: την αντίληψη του πόνου όχι ως κακού που πρέπει να αποφευχθεί, αλλά ως ευκαιρίας πνευματικής μεταμορφώσεως. Η αντίληψη αυτή διατρέχει την ορθόδοξη ασκητική παράδοση από τις αποστολικές επιστολές του Παύλου και τους Αποστολικούς Πατέρες (PG 1-5), μέσω της συστηματοποιήσεως του Βασιλείου του Μεγάλου και των Καππαδοκών Πατέρων (PG 29-46) και της βυζαντινής ανθήσεως με τον Ιωάννη Κλίμακο και τον Συμεών τον Νέο Θεολόγο, μέχρι τη σύγχρονη εποχή με τη Φιλοκαλία και τους νεώτερους γέροντες.

Τα πρωτότυπα ελληνικά κείμενα από τους Αγίους Μάξιμο τον Ομολογητή, Ιωάννη Χρυσόστομο, Βασίλειο τον Μέγα και τους άλλους Πατέρες, όπως παρουσιάζονται στην Patrologia Graeca, προσφέρουν μια αυθεντική και βαθιά θεολογική προσέγγιση που παραμένει επίκαιρη και στη σύγχρονη εποχή. Οι ασκητικές πρακτικές της προσευχής, της νηστείας και της εγκράτειας δεν αποτελούν απλώς ιστορικά κατάλοιπα, αλλά ζωντανά εργαλεία πνευματικής μεταμόρφωσης που βρίσκουν νέα εφαρμογή στις σύγχρονες προκλήσεις, όπως η πανδημία COVID-19.

Η μοναστική σοφία, όπως διαμορφώθηκε από τους Πατέρες της Ερήμου, συστηματοποιήθηκε από τον Βασίλειο τον Μέγα, εμπλουτίστηκε από τους βυζαντινούς ησυχαστές και συνεχίστηκε μέσα από αιώνες ασκητικής παράδοσης μέχρι σήμερα, προσφέρει ένα εναλλακτικό μοντέλο αντιμετώπισης του πόνου και της ασθένειας. Αυτή η προσέγγιση αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη σύγχρονη εποχή, όπου η ιατρικοποίηση του πόνου συχνά παραβλέπει τις πνευματικές και υπαρξιακές του διαστάσεις.

Η συνέχεια αυτής της παράδοσης από την αποστολική εποχή μέχρι την πανδημία του 21ου αιώνα αποδεικνύει τη διαχρονική εγκυρότητα των ασκητικών αρχών και την ικανότητά τους να προσφέρουν νόημα και παρηγοριά σε περιόδους κρίσης και δοκιμασίας.

Η Νεότερη Ορθόδοξη Θεολογική Γραμματεία

4.2.3. Θεολογία του πάσχοντος σώματος

Βιβλικές και αρχαιοελληνικές αφετηρίες

Η βιβλική αφετηρία: συγχώρηση και ίαση

Η θεολογική κατανόηση της σχέσης σώματος και ψυχής δεν χρειάζεται να αναζητήσει την αφετηρία της εκτός της βιβλικής παράδοσης. Ο Ψαλμός 102 κατά τους Εβδομήκοντα τη διατυπώνει ήδη ως ενιαία πράξη: «εὐλόγει, ἡ ψυχή μου, τὸν Κύριον καὶ μὴ ἐπιλανθάνου πάσας τὰς ἀνταποδόσεις αὐτοῦ· τὸν εὐιλατεύοντα πάσας τὰς ἀνομίας σου, τὸν ἰώμενον πάσας τὰς νόσους σου» — «ευλόγει, ψυχή μου, τον Κύριο και μη λησμονείς όλες τις ευεργεσίες του· αυτόν που συγχωρεί όλες τις ανομίες σου, αυτόν που θεραπεύει όλες τις νόσους σου».[1236]

Το χωρίο αποδίδει τη συγχώρηση των ανομιών και την ίαση των νόσων στον ίδιο Θεό και τις αναφέρει στον ίδιο άνθρωπο. Στο πλαίσιο της παρούσας εξέτασης, η συνύπαρξη αυτή επιτρέπει να διαβαστεί ως ένδειξη μιας μη κατακερματισμένης θεώρησης του πάσχοντος ανθρώπου· πρόκειται όμως για θεολογική ανάγνωση του χωρίου και όχι για συμπέρασμα που επιβάλλεται από τη γραμματική του διατύπωση. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η εβραϊκή κατανόηση του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής ενότητας μεταφέρθηκε στον ελληνόφωνο κόσμο ακριβώς μέσω της μετάφρασης των Εβδομήκοντα.

Η ελληνική ιατρική παράδοση

Ο κόσμος μέσα στον οποίο διαμορφώθηκε η χριστιανική σκέψη γνώριζε ήδη ανεπτυγμένη ιατρική παράδοση. Η ιπποκρατική συλλογή, προϊόν της σχολής της Κω από τον 5ο αιώνα π. Χ., ερμήνευε την υγεία ως ισορροπία και τη νόσο ως διατάραξή της: τα τέσσερα σωματικά υγρά, το αίμα, το φλέγμα, η ξανθή και η μέλαινα χολή, όφειλαν να διατηρούνται σε αναλογία.[1237]

Η θεωρία των χυμών εγκαταλείφθηκε επιστημονικά. Ενδιαφέρει εδώ μόνο ως ένδειξη ότι η ελληνική ιατρική σκέψη προσέγγιζε τη νόσο ως διατάραξη μιας συνολικής ισορροπίας και όχι ως βλάβη μεμονωμένου μέρους.

Η ιπποκρατική ιατρική δεν ήταν εξάλλου καθαρά τεχνική δραστηριότητα. Ο Ὅρκος αρχίζει με επίκληση θεοτήτων — «Ὄμνυμι Ἀπόλλωνα ἰητρὸν καὶ Ἀσκληπιὸν καὶ Ὑγείαν καὶ Πανάκειαν» — και δεσμεύει τον ιατρό σε ηθικές υποχρεώσεις απέναντι στον ασθενή. Η ιατρική πράξη ήταν επομένως ενταγμένη σε θρησκευτικό και ηθικό ορίζοντα.[1238]

[1236] Ψαλμ. 102(103), 2-3, κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα.

[1237] Ἱπποκρατικὴ συλλογή, Περὶ φύσιος ἀνθρώπου 4.

[1238] Ἱπποκρατικὴ συλλογή, Ὅρκος.

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο της ιπποκρατικής παράδοσης για την παρούσα εξέταση βρίσκεται στο «Περὶ ἱερῆς νούσου». Το κείμενο ανοίγει δηλώνοντας ότι η λεγόμενη ιερή νόσος δεν είναι «τῶν ἄλλων θειοτέρη εἶναι νούσων οὐδὲ ἱερωτέρη, ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχει ἣν καὶ τὰ λοιπὰ νουσήματα», και αποδίδει την αιτία της στον εγκέφαλο, όπως και των υπολοίπων μεγάλων νοσημάτων. Ο ιπποκρατικός συγγραφέας στρέφεται ρητά εναντίον όσων επιχειρούν να τη θεραπεύσουν με καθαρμούς και επωδές, επικαλούμενοι το θείο για να καλύψουν την αδυναμία τους. Αρνείται δηλαδή την ιδιαίτερη ιεροποίηση της νόσου και αναζητεί τη φυσική αιτιότητά της.[1239]

Ο Πλάτων και η αιτιότητα της νόσου

Σημαντική για την παρούσα προβληματική είναι και μια θέση του Πλάτωνα που συχνά παραβλέπεται. Στον «Τίμαιο» ο Πλάτων εξετάζει τα νοσήματα της ψυχής που οφείλονται σε σωματικά αίτια, ονομάζοντας γενικά «ἄνοιαν» τη νόσο της ψυχής και διακρίνοντας δύο μορφές της, τη μανία και την ἀμαθίαν, οι οποίες προέρχονται από υπερβολικές ηδονές και λύπες.[1240]

Η συνέπεια που εξάγει είναι εντυπωσιακή για την εποχή του. Η ακολασία δεν αντιμετωπίζεται ως πράξη εκούσιας φαυλότητας αλλά ως πάθηση με σωματική αιτία, και ο Πλάτων επικαλείται ρητά τη σωκρατική αρχή ότι κανείς δεν είναι κακός με τη θέλησή του. Πρόκειται, με σύγχρονους όρους, για μια αρχαία διατύπωση της αρχής ότι η ασθένεια δεν ηθικοποιείται. Οι δύο θέσεις είναι συμπληρωματικές: ο ιπποκρατικός συγγραφέας αρνείται την ιδιαίτερη ιεροποίηση της νόσου, ο Πλάτων την ηθικοποίησή της. Καμία από τις δύο δεν είναι χριστιανική και καμία δεν προεικονίζει τη χριστιανική ανθρωπολογία· συγκλίνουν ωστόσο με το βιβλικό δεδομένο ότι η νόσος δεν αποτελεί από μόνη της ένδειξη ενοχής — ζήτημα που, όπως εξετάστηκε στην Εισαγωγή, επανήλθε με οξύτητα κατά την πανδημία.[1241]

Πρόσληψη και θεολογική θεμελίωση

Χρειάζεται εδώ μια διάκριση που καθορίζει τη συνέχεια. Η χριστιανική θεολογία προσέλαβε έννοιες, όρους και ιατρικές γνώσεις του ελληνικού κόσμου, όπως προσέλαβε τη γλώσσα του. Δεν θεμελίωσε όμως σε αυτές την κατανόηση της ψυχοσωματικής ενότητας. Η κοινή ορολογία μαρτυρεί συνάντηση δύο κόσμων, δεν αποδεικνύει εξάρτηση του ενός από τον άλλον.

[1239] Ἱπποκρατικὴ συλλογή, Περὶ ἱερῆς νούσου 1 καὶ 14. Το έργο παραδίδεται υπό το όνομα του Ιπποκράτους· η πατρότητά του παραμένει αντικείμενο συζήτησης.

[1240] Πλάτων, Τίμαιος 86b.

[1241] Πλάτων, Τίμαιος 86d-87b.

Η εικόνα του ιατρού, καθοριστική για τη μετέπειτα παράδοση, εισέρχεται στη χριστιανική σκέψη από τα Ευαγγέλια και όχι από την ιπποκρατική συλλογή. Ο ίδιος ο Χριστός τη χρησιμοποιεί για τον εαυτό Του: «οὐ χρείαν ἔχουσιν οἱ ἰσχύοντες ἰατροῦ ἀλλ' οἱ κακῶς ἔχοντες».[1242]

Η διατύπωση αυτή δεν αφορά μόνο τη σωματική νόσο. Λέγεται ως απάντηση σε κατηγορία περί συναναστροφής με αμαρτωλούς, και συνδέει επομένως εξαρχής τη θεραπεία με τη σωτηρία, χωρίς να τις ταυτίζει.

Η λειτουργική παράδοση παρέλαβε την εικόνα και τη διεύρυνε. Στην ευχή της κεφαλοκλισίας, μετά την Κυριακή προσευχή, ο Χριστός ονομάζεται «ὁ ἰατρὸς τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν» με το αίτημα «τοὺς νοσοῦντας ἴασαι». Η διατύπωση δεν διακρίνει δύο ιατρικές αλλά έναν ιατρό για τον έναν άνθρωπο.[1243]

Η πατερική συνάντηση ανθρωπολογίας και χριστολογίας δεν υπήρξε, ωστόσο, μονοσήμαντη. Ο Νεμέσιος Έμέσης, στο «Περὶ φύσεως ἀνθρώπου», χρησιμοποιεί την έννοια της «ἀσυγχύτου ἑνώσεως» για τη σχέση ψυχής και σώματος και αξιοποιεί την ανθρωπολογική αυτή αναλογία στη χριστολογική προβληματική. Η αναλογία επομένως έχει πραγματική πατερική ιστορία· δεν αποτελεί νεότερη κατασκευή.[1244]

Ο Μάξιμος ο Ομολογητής δείχνει συγχρόνως το όριο αυτής της αναλογίας. Η ένωση ψυχής και σώματος μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση του ενός ανθρώπινου προσώπου, δεν μπορεί όμως να μεταφερθεί αυτούσια στη χριστολογία ώστε να συναχθεί μία σύνθετη φύση του Χριστού. Στον Χριστό η σύνθεση αφορά την υπόσταση, ενώ οι δύο φύσεις διατηρούν την ακεραιότητά τους. Η πατερική παράδοση, επομένως, δεν προσφέρει απλώς μια αναλογία σώματος και ψυχής· προσφέρει και την κριτική των ορίων της.[1245]

Από τα παραπάνω προκύπτει η αφετηρία μιας θεολογίας του πάσχοντος σώματος. Ο ασθενής δεν είναι σώμα με βλάβη το οποίο συνοδεύεται από ψυχή που χρειάζεται παρηγορία. Είναι ενιαίο πρόσωπο που πάσχει ολόκληρο, και η φροντίδα του δεν επιμερίζεται σε ιατρική για το σώμα και ποιμαντική για την ψυχή. Η διάκριση των δύο είναι πραγματική· ο χωρισμός τους δεν είναι. Η ίδια η πατερική παράδοση, εξάλλου, δεν χρησιμοποιεί τις αναλογίες της άκριτα: τις υποβάλλει σε έλεγχο και αναγνωρίζει τα όριά τους. Ακριβώς αυτή η ικανότητα διακρίσεως είναι που επιτρέπει στην παράδοση να προσφέρει κριτήρια και για ερωτήματα που η ίδια ιστορικά δεν αντιμετώπισε.

[1242] Μκ 2:17· πρβλ. Λκ 5:31.

[1243] Θεία Λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, εὐχὴ κεφαλοκλισίας.

[1244] Νεμέσιος Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου 3.

[1245] Μάξιμος Ὁμολογητής, Ἐπιστολὴ 12, PG 91, 488D-493A.

Ορθόδοξη θεολογική παράδοση και το σώμα ως ναός του Αγίου Πνεύματος

Η ορθόδοξη θεολογική παράδοση προσεγγίζει το ανθρώπινο σώμα όχι ως απλώς βιολογική οντότητα, αλλά ως αναπόσπαστο τμήμα της ολότητας του ανθρωπίνου προσώπου. Η θεμελιώδης βιβλική διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου ότι το σώμα αποτελεί «ναό του Αγίου Πνεύματος» (ἢ οὐκ οἴδατε ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου πνεύματός ἐστιν, οὗ ἔχετε ἀπὸ θεοῦ, καὶ οὐκ ἐστὲ ἑαυτῶν; ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς· δοξάσατε δὴ τὸν θεὸν ἐν τῷ σώματι ὑμῶν. Α' Κορ. 6:19-20), «Ή δεν ξέρετε ότι το σώμα σας είναι ναός του Αγίου Πνεύματος που είναι μέσα σας, το οποίο λάβατε από τον Θεό, και ότι δεν ανήκετε στον εαυτό σας; Διότι εξαγοραστήκατε με τίμημα. Γι' αυτό δοξάστε τον Θεό στο σώμα σας», καθιστά σαφές ότι το σώμα διατηρεί την ιερότητά του ακόμη και όταν βρίσκεται σε κατάσταση ασθένειας.[1246]

Ο Επίσκοπος Κάλλιστος Διοκλείας υπογραμμίζει αυτή τη διαλεκτική σχέση σώματος και πίστης, σημειώνοντας ότι «όταν ο Άγιος Παύλος μιλάει για «τὸ σῶμα τοῦ θανάτου τούτου» (Ρωμ. 7:24), εννοεί την πεπτωκυία κατάστασή μας· όταν λέει «τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου πνεύματός ἐστιν... δοξάσατε δὴ τὸν θεὸν ἐν τῷ σώματι ὑμῶν» (το σώμα σας είναι ναός του Αγίου Πνεύματος... Δοξάστε το Θεό στο σώμα σας) (Α' Κορ. 6:19-20), μιλάει για το σώμα όπως ήταν όταν δημιουργήθηκε αρχικά από το Θεό, και όπως μπορεί να γίνει ξανά όταν λυτρωθούμε στον Χριστό». Αυτή η θεολογική προσέγγιση διαφοροποιείται ριζικά από τον δυαλισμό που διαχωρίζει απόλυτα σώμα και ψυχή, αναγνωρίζοντας αντίθετα την ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου.[1247]

Η ασθένεια, σύμφωνα με τον Jean-Claude Larchet, δεν αφαιρεί από το σώμα την αξιοπρέπειά του ως μέρος της θεϊκής δημιουργίας. Όπως αναφέρει: «Ο Θεός, που προβλέπει τη σωτηρία του ανθρώπου και διά του ανθρώπου ολόκληρου του σύμπαντος, δεν επιτρέπει στις δυνάμεις του κακού να καταβυθίσουν και να καταστρέψουν τη δημιουργία Του». Το πάσχον σώμα παραμένει τόπος της θείας παρουσίας και της δυνατότητας θεραπείας, καθώς «διατηρείται μερικώς προστατευμένο από την Πρόνοιά

[1246] Α΄ Κορ. 6:19-20.

[1247] Greek Orthodox Archdiocese of America, «Body and Soul: Dualist Anthropology in the Christian Tradition,» JHI Blog, 26 Μαΐου 2023, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.jhiblog.org/2023/05/26/body-and-soul-dualist-anthropology-in-the-christian-tradition/.

Του». Από στόμα μοναχού ελέχθη ότι η νόσος και δη η χρόνια νόσος καθαγιάζει το ανθρώπινο σώμα.[12481249]

Η βιβλική αφήγηση του παραλυτικού στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (9:2-8) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ολιστικής προσέγγισης. Ο Χριστός, βλέποντας την πίστη των ανθρώπων που έφεραν τον άρρωστο, αρχικά του λέει: «Θάρσει, τέκνον· ἀφέωνταί σου αἱ ἁμαρτίαι» (Θάρσει, τέκνο μου· συγχωρούνται οι αμαρτίες σου) (Ματθ. 9:2), και στη συνέχεια προβαίνει στη σωματική θεραπεία. Όπως παρατηρεί ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος: «Ὅταν ἡ ψυχὴ νοσῇ, οὐδὲν ὡς ἔπος εἰπεῖν ἀλγοῦμεν· ἐὰν δὲ τὸ σῶμα μικρὰ πάθῃ, πᾶσαν ποιοῦμεν πρόνοιαν, ὡς ἀπαλλαγῆναι τῆς νόσου καὶ τῶν ἀλγηδόνων. Διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς διὰ τῶν τοῦ σώματος παθῶν ἰᾶται τὰς τῆς ψυχῆς ἁμαρτίας, ἵνα τιμωρήσας τὸ σῶμα, θεραπεύσῃ τὴν ψυχήν.» «Όταν η ψυχή είναι άρρωστη, συνήθως δεν αισθανόμαστε πόνο. Αλλά αν το σώμα υποφέρει λίγο μόνο, καταβάλλουμε κάθε προσπάθεια να απαλλαγούμε από την ασθένεια και τον πόνο της. Γι' αυτό ο Θεός διορθώνει το σώμα για τις αμαρτίες της ψυχής, ώστε τιμωρώντας το σώμα, να δεχθεί κάποια θεραπεία και η ψυχή».[1250]

Στην κατάσταση της ασθένειας, το σώμα γίνεται τόπος ιδιαίτερης πνευματικής δοκιμασίας και ανάπτυξης. Η εκκλησιαστική παράδοση δεν παρουσιάζει την αγιότητα ως απαλλαγή από τη σωματική ασθένεια· οι βίοι των αγίων βεβαιώνουν το αντίθετο, και τούτο υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της πνευματικής διάστασης του πόνου. Το πάσχον σώμα δεν αποτελεί εμπόδιο στην πνευματική ζωή, αλλά δυνητικά μπορεί να γίνει μέσο πνευματικής ανύψωσης και προσέγγισης στο Θεό.[1251]

Ορθόδοξη προσέγγιση στη σχέση ψυχής-σώματος και οι επιπτώσεις στην κατανόηση της ασθένειας

Η πατερική ανθρωπολογία αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως σύνθετη οντότητα σώματος και ψυχής, χωρίς όμως να τα διαχωρίζει απόλυτα. Η ανατολική παράδοση, από τους Καππαδόκες Πατέρες έως τον Μάξιμο τον Ομολογητή, δεν θεωρεί τη σωματικότητα προσωρινό περίβλημα της ψυχής αλλά ουσιώδες χαρακτηριστικό του ανθρώπινου προσώπου. Το σώμα δεν είναι κάτι που ο άνθρωπος έχει, αλλά μέρος του

[1248] Jean-Claude Larchet, The Theology of Illness, trans. John and Michael Breck (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2002), παρατίθεται στο Goodreads, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.goodreads.com/author/show/146564.Jean_Claude_Larchet.

[1249] Ό.π.

[1250] Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ὁμιλία Ι΄ εἰς τὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους, PG 61, 85.

[1251] Πρβλ. Β΄ Κορ. 12:7-10: «ἡ γὰρ δύναμίς μου ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται».

τι είναι· γι' αυτό και η ενότητα των δύο δεν νοείται ως συνύπαρξη δύο αυτοτελών μεγεθών, αλλά ως συστατικός τρόπος της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης.[125212531254]

Από την αφετηρία αυτή, η διάλυση της ενότητας σώματος και ψυχής δεν νοείται ως απελευθέρωση αλλά ως τραύμα, ακριβώς επειδή η ενότητα υπήρξε συστατική και όχι συμβατική. Ο παραδοσιακός ορισμός του φυσικού θανάτου είναι «ἡ διάλυσις ψυχῆς καὶ σώματος» (η διαχώριση ψυχής και σώματος), κάτι που υπογραμμίζει την ενότητα που υφίσταται κατά τη ζωή. Με την ίδια λογική αντιμετωπίζεται και ο πόθος: όχι ως πάθος του σώματος που η ψυχή οφείλει να καταστείλει, αλλά ως δύναμη ολόκληρου του προσώπου, η οποία ζητεί προσανατολισμό και όχι εξόντωση.[12551256]

Η ορθόδοξη θεολογία δεν αντιμετωπίζει την ανθρώπινη ύπαρξη ως στατικό δεδομένο αλλά ως δυναμική πορεία. Τούτο σημαίνει ότι η ασθένεια δεν επηρεάζει μόνο το σώμα ή μόνο την ψυχή, αλλά αφορά στην ολότητα του ανθρώπινου προσώπου: η στενότητα της σχέσης των δύο συνεπάγεται ότι καμία διαταραχή δεν παραμένει εντοπισμένη στο ένα μόνο σκέλος.[12571258]

Η ολιστική αυτή προσέγγιση έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κατανόηση της ασθένειας. Ο πόνος δεν είναι μόνο σωματικό σύμπτωμα· λειτουργεί και ως σημείο που αφυπνίζει τον άνθρωπο, τον φέρνει σε αυτογνωσία και τον στρέφει προς τον Θεό. Τούτο δεν σημαίνει ούτε ότι η ασθένεια αποστέλλεται ως τιμωρία ούτε ότι κάθε πόνος έχει πνευματική αιτία· σημαίνει μόνο ότι δεν αφήνει ανέπαφη καμία διάσταση του προσώπου.[12591260]

Ο Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, με τη χαρακτηριστική του εικονοπλαστική γλώσσα, επεξηγεί αυτή τη σύνδεση στην ερμηνεία της περικοπής του παραλυτικού στην κολυμβήθρα της Βηθεσδά: «Ο Χριστός το έκανε αυτό με τον παραλυτικό όταν του είπε: «Ἰδοὺ ὑγιὴς γέγονας· μηκέτι ἁμάρτανε, ἵνα μὴ χεῖρόν σοί τι γένηται» (Ιδού,

---

[1252] Πρβλ. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, κεφ. 13, PG 94· βλ. κατωτέρω.

[1253] Ό.π.

[1254] Ό.π.

[1255] Ό.π.

[1256] Ό.π.

[1257] Ό.π.

[1258] Ό.π.

[1259] Ό.π.

[1260] Ό.π.

έγινες υγιής· μην αμαρτάνεις πλέον, για να μη σου συμβεί κάτι χειρότερο) (Ιωάν. 5:14). Τι μαθαίνουμε από αυτό; Ότι η ασθένεια του παραλυτικού είχε προκληθεί από τις αμαρτίες του».[1261]

Ο Χρυσόστομος τονίζει ότι ο Κύριος, θεραπεύοντας πρώτα το σώμα και στη συνέχεια προειδοποιώντας για την πνευματική κατάσταση, αποκαλύπτει την αιτία της συγκεκριμένης ασθένειας. Η σωματική θεραπεία δεν ήταν ο στόχος από μόνη της, αλλά το μέσο για να φέρει τον άνθρωπο στη συνείδηση της πνευματικής του νόσου και στην ανάγκη για μετάνοια. Η σύνδεση αυτή δεν μπορεί ωστόσο να γενικευθεί σε αιτιολογικό σχήμα. Το ίδιο Ευαγγέλιο, στην περίπτωση του εκ γενετής τυφλού, αποκλείει ρητά την αμαρτία ως αιτία: «οὔτε οὗτος ἥμαρτεν οὔτε οἱ γονεῖς αὐτοῦ, ἀλλ' ἵνα φανερωθῇ τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ» (Ιω. 9:3). Οι δύο περικοπές λειτουργούν μαζί: η μία δείχνει ότι μπορεί να υπάρξει σύνδεση ασθένειας και προσωπικής αμαρτίας, η άλλη ότι η σύνδεση αυτή δεν υφίσταται πάντοτε. Η ορθόδοξη κατανόηση της ασθένειας διατηρεί βαθιά πνευματική διάσταση χωρίς να μετατρέπεται σε ηθική ετυμηγορία για τον πάσχοντα.

Η σχέση ψυχής και σώματος στην ορθόδοξη ανθρωπολογία διατυπώνεται με ιδιαίτερη σαφήνεια από τον Ιωάννη τον Δαμασκηνό. Η ψυχή, γράφει, «συνδέδεται τῷ σώματι ὅλη ὅλῳ καὶ οὐ μέρος μέρει, καὶ οὐ περιέχεται ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ περιέχει αὐτό, ὥσπερ πῦρ σίδηρον, καὶ ἐν αὐτῷ οὖσα τὰς οἰκείας ἐνεργείας ἐνεργεῖ». Η εικόνα της φωτιάς που διαπερνά το σίδερο αποκλείει τόσο τη σύγχυση των δύο όσο και τη θεώρησή τους ως δύο παράλληλων μερών: η ένωση είναι ολική και ταυτόχρονα διακριτή. Υπό το πρίσμα αυτό, το σώμα δεν αποτελεί εμπόδιο στην πνευματική ζωή αλλά αναπόσπαστο τμήμα της ανθρώπινης ολότητας και της πορείας προς τη θέωση.[1262]

Η ιατρική φροντίδα υπό το πρίσμα της ορθόδοξης ανθρωπολογίας

Η ορθόδοξη παράδοση αναγνώριζε ανέκαθεν την αξία της ιατρικής επιστήμης ως συμπληρωματικής προς την πνευματική θεραπεία. Η βιβλική αφετηρία της στάσης αυτής βρίσκεται ήδη στην αποστολική εποχή: ο Παύλος αποκαλεί τον Λουκά «ὁ ἰατρὸς ὁ ἀγαπητός», χαρακτηρισμός που δείχνει ότι η άσκηση της ιατρικής δεν θεωρήθηκε ασυμβίβαστη με τη χριστιανική ιδιότητα. Στη συνέχεια, η τιμή προς αγίους που

[1261] Ἰωάννης Χρυσόστομος, Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον Ὁμιλία ΜΖ΄, PG 59, 263-264.

[1262] Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, κεφ. 13, PG 94.

υπήρξαν ιατροί επιβεβαιώνει ότι το ιατρικό λειτούργημα εντάχθηκε στην εκκλησιαστική ζωή χωρίς επιφύλαξη.[12631264]

Τα παραδείγματα των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού, των αδελφών ιατρών που αργότερα έγιναν γνωστοί ως «Ἀνάργυροι» (Ανάργυροι - χωρίς αργύριο) επειδή δεν δέχονταν αμοιβή για τις υπηρεσίες τους, αποτελούν πρότυπα χριστιανικής ιατρικής φροντίδας. Αυτοί οι άγιοι «θεράπευαν την τυφλότητα, τον πυρετό, την παράλυση και φέρονται να έδιωχναν φίδια», ενώ παράλληλα «υπήρξαν υπερασπιστές μιας προσέγγισης που ονομαζόταν «επώαση», κατά την οποία οι άρρωστοι μετακινούνταν σε εκκλησίες ή ιερά για να είναι πιο κοντά στο Θεό». Η εντολή τους στους ασθενείς ήταν χαρακτηριστική: «Δεν είναι με τη δική μας δύναμη που σας θεραπεύουμε, αλλά με τη δύναμη του Χριστού, του αληθινού Θεού. Πιστεύετε σε Αυτόν και θα θεραπευτείτε».[126512661267]

Το παράδειγμα του Αγίου Παντελεήμονος, μεγαλομάρτυρος και ιατρού, ενισχύει την παράδοση αυτή. Η υμνογραφία της Εκκλησίας τον περιγράφει με όρους που συνδέουν ρητά την ιατρική επιστήμη με τη χάρη: «Θείων τρόπων σου, τῇ ἐπιστήμῃ, νέμεις ἄμισθον, τὴν θεραπείαν, τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἐν Πνεύματι». Το κοντάκιο της εορτής του αποδίδει το χάρισμα της θεραπείας στον Θεό: «ὅθεν καὶ τὴν χάριν ἐκ Θεοῦ ἐκομίσω, ἰᾶσθαι νοσήματα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος». Η λειτουργική γλώσσα δεν αντιδιαστέλλει επομένως την ιατρική τέχνη προς τη θεία χάρη, αλλά τις παρουσιάζει ως συνεργαζόμενες στη θεραπεία ολόκληρου του ανθρώπου.[12681269]

Η ορθόδοξη θεολογία αναγνωρίζει την ιατρική ως ανθρώπινη επιστήμη που έχει το δικό της πεδίο: το σώμα και τις ασθένειες που το προσβάλλουν. Η αναγνώριση αυτή συνοδεύεται από μια διάκριση. Η ιατρική θεραπεύει, δεν αποδίδει όμως νόημα

[1263] Κολ. 4:14: «ἀσπάζεται ὑμᾶς Λουκᾶς ὁ ἰατρὸς ὁ ἀγαπητός».

[1264] Πρβλ. Λκ 1:1-4 καὶ Πράξ. 1:1.

[1265] Gary E. Friedlaender και Linda K. Friedlaender, «Saints Cosmas and Damian: Patron Saints of Medicine», Clinical Orthopaedics and Related Research 474, no. 8 (2016): 1765-1769.

[1266] Ό.π.

[1267] Pelagia.org, «The Views of Orthodox Theology on Bioethical Issues.».

[1268] Ἀπολυτίκιον Ἁγίου Παντελεήμονος, ἦχος γ΄, «Θείας πίστεως». Μηναῖον Ἰουλίου, ΚΖ΄.

[1269] Κοντάκιον Ἁγίου Παντελεήμονος. Μηναῖον Ἰουλίου, ΚΖ΄.

στη ζωή ούτε υπερβαίνει τον θάνατο. Η θέση αυτή δεν αντιτίθεται στην ιατρική επιστήμη· την τοποθετεί στο πεδίο της, χωρίς να της ζητά όσα δεν της ανήκουν.[1270]

Η αλληλεπίδραση ψυχής και σώματος, όπως διατυπώθηκε παραπάνω με την εικόνα του Δαμασκηνού για τη φωτιά και το σίδερο, έχει άμεση ποιμαντική συνέπεια. Αν η ένωση είναι ολική, τότε η κατάσταση του ενός δεν μένει χωρίς επίδραση στο άλλο. Η θεραπευτική φροντίδα του ανθρώπου δεν μπορεί επομένως να επιμερίζεται σε ιατρική για το σώμα και πνευματική υποστήριξη για την ψυχή, ως δύο παράλληλες και ανεξάρτητες διαδικασίες.[1271]

Αυτή η ολιστική θεώρηση εκφράζεται λειτουργικά στο Μυστήριο του Ευχελαίου, το οποίο τελείται για τη θεραπεία της ψυχής και του σώματος και για τη συγχώρηση των αμαρτιών. Η βιβλική βάση του μυστηρίου βρίσκεται στην Επιστολή του Ιακώβου: «Ἀσθενεῖ τις ἐν ὑμῖν; προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας, καὶ προσευξάσθωσαν ἐπ' αὐτὸν ἀλείψαντες αὐτὸν ἐλαίῳ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου· καὶ ἡ εὐχὴ τῆς πίστεως σώσει τὸν κάμνοντα, καὶ ἐγερεῖ αὐτὸν ὁ Κύριος· κἂν ἁμαρτίας ᾖ πεποιηκώς, ἀφεθήσεται αὐτῷ» (Ιακ. 5:14-15). Το ίδιο το χωρίο συνδέει τη σωματική ίαση με τη συγχώρηση χωρίς να τις ταυτίζει.[12721273]

Η θεραπευτική αυτή προοπτική διαπερνά ολόκληρη την εκκλησιαστική γλώσσα. Ο Χρυσόστομος περιγράφει τον ναό με μία φράση που συμπυκνώνει τη θέση αυτή: «Ἰατρεῖον ὁ οἶκος οὗτος ἔστηκε πνευματικόν». Στην ίδια λογική, οι εντολές του Θεού νοούνται ως φάρμακα, οι ιερείς ως πνευματικοί ιατροί, η αμαρτία ως νόσος και η αγιότητα ως υγεία της ψυχής. Η ορολογία δεν είναι διακοσμητική: δηλώνει ότι η Εκκλησία δεν λειτουργεί πρωτίστως ως δικαστήριο που καταδικάζει, αλλά ως τόπος θεραπείας του ανθρώπου.[127412751276] Η ορολογία και το έργο της Εκκλησίας δεν αντικαθιστούν την επιστήμη του σώματος.

Η ορθόδοξη ανθρωπολογία δεν θέτει όρια στην έρευνα του ανθρώπινου σώματος για τη βελτίωση της υγείας και τη θεραπεία των ασθενειών. Θέτει όριο σε

[1270] Πρβλ. Jean-Claude Larchet, The Theology of Illness, μτφρ. John και Michael Breck (Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 2002).

[1271] Βλ. ανωτέρω, Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, κεφ. 13.

[1272] Ιακ. 5:14-15.

[1273] Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἐλαίου.

[1274] Ἰωάννης Χρυσόστομος, Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, Ὁμιλία Β΄, 5, PG 59, 36.

[1275] Ό.π.

[1276] Ό.π.

κάτι άλλο: στην αξίωση του ανθρώπου να διαθέτει τη ζωή ως κύριός της. Η διάκριση αυτή επιτρέπει στην Εκκλησία να σέβεται πλήρως την ιατρική επιστήμη χωρίς να παραιτείται από τη θεολογική κατανόηση του πάσχοντος ως προσώπου.[1277]

Αρχαίες Πηγές:

- Ἰάκωβος Ἀπόστολος. Καθολικὴ Ἐπιστολὴ Ἰακώβου 5:14-16
- Ἰωάννης Χρυσόστομος. Ὁμιλίαι εἰς Ἰωάννην 38. PG 59.
- Μάξιμος Ὁμολογητής. PG 91.
- Παῦλος Ἀπόστολος. Πρὸς Κορινθίους Α΄ 6:19-20

Σύγχρονες Επιστημονικές Πηγές:

- Greek Orthodox Archdiocese of America. «Υπερ υγείας»
- Στάνλεϊ Σ. Χάρακας, «Υπερ υγείας σώματος και ψυχής: Μια εισαγωγή στη Βιοηθική.» Οθρόδοξη Αρχιεπισκοπή Αμερικής
- Larchet, Jean-Claude. *The Theology of Illness*. Translated by John and Michael Breck. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2002.
- National Center for Biotechnology Information. «Saints Cosmas and Damian: Patron Saints of Medicine.» PMC Medical Research.

4.2.4. Ο θάνατος και η ανάσταση ως κεντρικά θέματα της εν Χριστώ ζωής:

Από τη Βίβλο μέχρι σήμερα

Εισαγωγή

Η πανδημία του κορωνοϊού έφερε στο προσκήνιο με δραματικό τρόπο την πραγματικότητα του θανάτου, καθιστώντας αναγκαία μια διαχρονική θεολογική επανεξέταση των κεντρικών χριστιανικών δογμάτων περί θανάτου και αναστάσεως.[1278] Από τις πρώτες βιβλικές αποκαλύψεις έως τις σύγχρονες θεολογικές προσεγγίσεις της

[1277] Πρβλ. Larchet, The Theology of Illness.

[1278] George E. Demacopoulos, «COVID's Toll on the Orthodox Christian Church,» *Commonweal Magazine*, December 24, 2020, https://www.commonwealmagazine.org/covids-toll-orthodox-christian-church (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

πανδημικής κρίσης, το θέμα της νίκης επί του θανάτου παραμένει το πλέον σημαντικό σημείο στην χριστιανική πίστη και ζωή.

Ι. Βιβλικά Θεμέλια: Η Ελπίδα της Ανάστασης στην Παλαιά Διαθήκη

Πρώιμες Εκφράσεις της Αναστάσιμης Ελπίδας

Αντίθετα με τη συνήθη αντίληψη, η ελπίδα της ανάστασης δεν αποτελεί αποκλειστικά νεοδιαθηκικό θέμα. Τα παλαιοδιαθηκικά χωρία που προϋποθέτουν ή διακηρύσσουν την ανάσταση είναι περισσότερα από όσα συνήθως αναγνωρίζονται, και εκτείνονται από τη νομική και την ιστορική έως την προφητική γραμματεία.

Στο βιβλίο της Γενέσεως (κεφ. 22), η πίστη του Αβραάμ στη θυσία του Ισαάκ ερμηνεύεται από την Προς Εβραίους Επιστολή (11:17-19) ως πίστη στη δυνατότητα της ανάστασης: «λογισάμενος ότι καὶ ἐκ νεκρῶν ἐγείρειν δυνατὸς ὁ Θεός».[1279]

Προφητικές Διακηρύξεις Περί Αναστάσεως

Ο προφήτης Δανιήλ παρέχει τη σαφέστερα διατυπωμένη παλαιοδιαθηκική αναφορά στη μελλοντική σωματική ανάσταση: «καὶ πολλοὶ τῶν καθευδόντων ἐν γῆς χώματι ἐξεγερθήσονται, οὗτοι εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ οὗτοι εἰς ὀνειδισμὸν καὶ εἰς αἰσχύνην αἰώνιον» (Δαν. 12:2).[1280] (Πολλοί από εκείνους, που έχουν κοιμηθεί και ευρίσκονται στον τάφο, θα αναστηθούν, άλλοι μεν εις ζωὴν αιώνιον, άλλοι δε εις εντροπή και καταισχύνη αιώνιον.) Τόσο ο Ιησούς όσο και ο Παύλος επιβεβαιώνουν αυτή τη διδασκαλία στη Νέα Διαθήκη (Ἰω. 5:29· Πρ. 24:15).[1281]

Ο προφήτης Ησαΐας επίσης προφητεύει τη σωματική ανάσταση: «ἀναστήσονται οἱ νεκροί, καὶ ἐγερθήσονται οἱ ἐν τοῖς μνημείοις, καὶ εὐφρανθήσονται οἱ ἐν τῇ γῇ» (Ἡσ. 26:19). (Οι ευσεβείς νεκροί θα αναστηθούν και θα εγερθούν όλοι όσοι ευρίσκονται εις τα μνήματα. Θα ευφρανθούν οι ευρισκόμενοι εις την γην, διότι η από σε κατερχομένη θεία και ζωογόνος δρόσος είναι θεραπεία δι' αυτούς). Οι νεκροί παρουσιάζονται ως «κοιμώμενοι στη σκόνη», και η ανάσταση θα τους ξυπνήσει από αυτόν τον ύπνο.[12821283]

Μία από τις ρητότερες προαναγγελίες της αναστάσεως στην Παλαιά Διαθήκη απαντά στη μαρτυρία των Μακκαβαίων. Ο δεύτερος από τους επτά αδελφούς, λίγο πριν

[1279] Ἑβρ. 11:17-19.

[1280] Δαν. 12:2.

[1281] Ἰω. 5:29· Πράξ. 24:15.

[1282] Ἡσ. 26:19.

[1283] Πρβλ. Ἰεζ. 37:1-14.

από τον θάνατό του, ομολογεί την πεποίθηση ότι ο Κύριος του κόσμου θα τους αναστήσει σε αιώνια ζωή (Β΄ Μακκ. 7:9), ενώ ο τρίτος παραδίδει τα ίδια τα μέλη του σώματός του με την ελπίδα ότι θα τα λάβει εκ νέου από τον Θεό (Β΄ Μακκ. 7:10-11). Η μαρτυρία είναι καίρια, επειδή η ελπίδα δεν περιορίζεται στην επιβίωση της ψυχής, αλλά προσλαμβάνει σαφή σωματική διάσταση. Στην ίδια εσχατολογική προοπτική εντάσσεται και η διακήρυξη της Σοφίας Σολομώντος ότι «δικαίων δὲ ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ, καὶ οὐ μὴ ἅψηται αὐτῶν βάσανος», ενώ λίγο παρακάτω η ελπίδα τους χαρακτηρίζεται «ἀθανασίας πλήρης» (Σοφ. Σολ. 3:1, 4).

Συμβολικές Αναστάσεις και Θαυματουργικά Γεγονότα

Η Παλαιά Διαθήκη καταγράφει πραγματικές αναστάσεις νεκρών: ο προφήτης Ηλίας ανέστησε τον υιό της χήρας του Σαρεπτά (Γ΄ Βασ. 17:17-24), ο Ελισσαίος ανέστησε τον υιό της Σουναμίτιδος (Δ΄ Βασ. 4:32-37), και ένας νεκρός ανέστη όταν το σώμα του άγγιξε τα οστά του νεκρού Ελισσαίου (Δ΄ Βασ. 13:21).

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η επανειλημμένη άρση της στειρότητας των πατριαρχικών συζύγων: ο Παύλος περιγράφει το σώμα του Αβραάμ ως ήδη «νενεκρωμένον» και τη μήτρα της Σάρρας ως νεκρή, και θεμελιώνει την πίστη του σε Θεόν «ζωοποιοῦντα τοὺς νεκροὺς καὶ καλοῦντα τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα» (Ρωμ. 4:17-19).[1284]

Η αναστάσιμη ανάγνωση της Παλαιάς Διαθήκης δεν αποτελεί μεταγενέστερη χριστιανική κατασκευή, αλλά απαντά ήδη στο αποστολικό κήρυγμα. Στην Πεντηκοστή ο Πέτρος παραθέτει τον ψαλμικό λόγο «οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχήν μου εἰς ᾅδην, οὐδὲ δώσεις τὸν ὅσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν» και τον ερμηνεύει ρητά χριστολογικά: ο Δαβίδ «προϊδὼν ἐλάλησεν περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ» (Πράξ. 2:27, 31). Η ίδια η αποστολική μαρτυρία, επομένως, προσλαμβάνει την Παλαιά Διαθήκη ως γραφή που προαναγγέλλει και φωτίζει το γεγονός της Αναστάσεως.

ΙΙ. Νεοδιαθηκική Εκπλήρωση: Η Ανάσταση του Χριστού ως Πρωτότυπον

Η Κεντρικότητα της Ανάστασης στη Χριστιανική Πίστη

Η διακήρυξη ότι ο Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν δεν αποτελεί ένα μεταξύ άλλων άρθρο της πίστεως, αλλά την ίδια την αφετηρία της. Από αυτήν εκκινεί το αποστολικό κήρυγμα, γύρω από αυτήν οργανώνεται ο λειτουργικός χρόνος της Εκκλησίας, και σε αυτήν στηρίζεται η πνευματική ζωή των πιστών· χωρίς αυτήν, κατά τον Παύλο, το κήρυγμα και η πίστη είναι κενά (Α΄ Κορ. 15:14).

[1284] Ρωμ. 4:17-19.

Η Ανάσταση του Χριστού δεν αποτελεί επιστροφή στην προηγούμενη βιολογική κατάσταση, όπως στην περίπτωση του Λαζάρου, αλλά είσοδο σε έναν τρόπο υπάρξεως που δεν υπόκειται πλέον στην κυριαρχία του θανάτου: «Χριστὸς ἐγερθεὶς ἐκ νεκρῶν οὐκέτι ἀποθνῄσκει, θάνατος αὐτοῦ οὐκέτι κυριεύει».[1285] Η παύλεια περιγραφή της αναστάσεως ως μετάβασης από τη φθορά στην αφθαρσία —«σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ»— αποδίδει αυτή τη μεταμόρφωση όχι ως απλή παράταση της παρούσας ζωής, αλλά ως νέο τρόπο υπάρξεως, προσανατολισμένο στην αιώνια ζωή της Βασιλείας του Θεού.[1286]

Θεολογία της Ανάστασης του Απ. Παύλου

Ο Απόστολος Παύλος, στην Α΄ Επιστολή προς Κορινθίους, αναπτύσσει τη θεολογία της ανάστασης απαντώντας σε όσους έλεγαν ότι «ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν» (15:12). Η παυλική επιχειρηματολογία χρησιμοποιεί δύο θεολογικά πλαίσια: τη σύγκριση Αδάμ-Χριστού και την έννοια του Χριστού ως «ἀπαρχή τῶν κεκοιμημένων». (ο πρώτος από τους κεκοιμημένους που ανέστη)[12871288]

ΙΙΙ. Πατερική Περίοδος: Η Θεολογική Διαμόρφωση της Σωτηριολογίας

Η Συμβολή του Αγίου Αθανασίου του Μεγάλου

Ο Άγιος Αθανάσιος, στο Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, κατανοεί τον θάνατο ως οντολογική κατάσταση και όχι ως νομική ποινή, και θεμελιώνει σε αυτό την αναγκαιότητα της ενανθρωπήσεως: «Ἐπιβὰς γοῦν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, καὶ ἰδὼν ὅτι οὐχ ἧττον ἡ φθορὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐβιάζετο, μηδὲ δυνατὸν ἦν λυθῆναι τὸν θάνατον ἄλλως ἢ διὰ θανάτου, ἔλαβε σῶμα ἱκανὸν θανάτῳ, ἵνα, ἐπειδὴ ἦν ἀνθρώπινον, ὑπὲρ πάντων θανάτῳ ὑποβληθῇ». Το επιχείρημα είναι αυστηρό: εφόσον η φθορά έχει εισέλθει στην ίδια την ανθρώπινη φύση, δεν αίρεται από έξω, και εφόσον ο θάνατος δεν λύεται παρά διὰ θανάτου, ο Λόγος προσλαμβάνει σώμα ικανό να πεθάνει.[1289]

[1285] Ρωμ. 6:9.

[1286] Α΄ Κορ. 15:42-44.

[1287] Α΄ Κορ. 15:12, 20-22.

[1288] Α΄ Κορ. 15:20.

[1289] Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, PG 25.Saint Athanasius, «On the Reasons for the Incarnation,» *Orthodox Christian Laity*, December 19, 2021, https://ocl.org/saint-athanasius-on-the-reasons-for-the-incarnation/ (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

Αναλυτικότερα για την ***οντολογική ανάλυση του Θανάτου.***[1290] Για τον Άγιο Αθανάσιο, ο θάνατος δεν είναι απλά μια «ποινή» με νομική έννοια, αλλά μια *κατάσταση φθοράς και απώλειας της ζωής* που εισήχθη στην ανθρώπινη φύση λόγω της αμαρτίας. Η φθορά είναι η διαδικασία της αποσύνθεσης και της επιστροφής στο χώμα, η οποία έσπασε την αρχική ενότητα του ανθρώπου με τον Θεό, που είναι η Πηγή της Ζωής.

Η αναγκαιότητα αυτή προκύπτει από τη φύση του ίδιου του προβλήματος. Αν η φθορά συνιστούσε νομική οφειλή, θα αρκούσε η άφεση· αν ήταν άγνοια, θα αρκούσε η διδασκαλία. Επειδή όμως αποτελεί κατάσταση της φύσεως, η θεραπεία της οφείλει να συντελεστεί εντός της φύσεως. Για τον λόγο αυτό ο Λόγος δεν προσλαμβάνει σώμα άφθαρτο ούτε φαινομενικό, αλλά πλήρη ανθρώπινη φύση, με την τρεπτότητα και τη θνητότητα που τη χαρακτηρίζουν.

1. Ο θάνατος του Χριστού δεν είναι, επομένως, δοκητικός. Πεθαίνει πραγματικά ως άνθρωπος, χωρίς να παύσει να είναι ο Λόγος του Θεού· και ακριβώς η ταυτότητα του υποκειμένου προσδίδει στον θάνατο αυτόν τη σωτηριώδη διάστασή του. Ο θάνατος, ως στέρηση ζωής, δέχεται εντός του την ίδια την πηγή της ζωής και αδυνατεί να την κατακρατήσει· η κατάλυσή του δεν επέρχεται ως έκβαση συγκρούσεως, αλλά ως συνέπεια της παρουσίας εκείνου που δεν υπόκειται στη φθορά.

2. Η συνέπεια είναι ανθρωπολογική. Η φθορά παύει να έχει τον τελευταίο λόγο για την ανθρώπινη φύση, και οι πιστοί, ενωμένοι με τον Χριστό διά του βαπτίσματος και της Θείας Ευχαριστίας, μετέχουν ήδη από τον παρόντα βίο στη ζωή της αναστάσεως — «ποῦ σου, θάνατε, τὸ νῖκος; ποῦ σου, ᾅδη, τὸ κέντρον;» (Α΄ Κορ. 15:55). Η ανθρώπινη φύση δεν αποκαθίσταται απλώς στην προτέρα της κατάσταση, αλλά προσανατολίζεται προς τη θέωση.

Η σωτηριολογική αυτή θεώρηση συνοψίζεται στην περίφημη διατύπωση του ίδιου του Αθανασίου: «Αὐτὸς γὰρ ἐνηνθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν».[1291]

Οι Καππαδόκες Πατέρες και η Τριαδολογική Βάση της Ανάστασης

[1290] Ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Περὶ τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου*, ἐν *Ἁγίου Ἀθανασίου τῶν Ἀλεξανδρείας τὰ δογματικὰ καὶ ἀπολογητικὰ ἔργα*, ἐπιμ. Κ. Δ. Γεωργαλῆς (Ἀθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία, 2013)

[1291] Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου 54, PG 25, 192B.

Οι τρεις Καππαδόκες Πατέρες, ο Μέγας Βασίλειος (330-379), ο Γρηγόριος ο Θεολόγος (329-390) και ο Γρηγόριος Νύσσης (335-394), διαμόρφωσαν τη θεολογική κατανόηση της αναστάσεως μέσα από το πρίσμα της τριαδικής θεολογίας. Η συμβολή τους υπήρξε καθοριστική για τη διατύπωση που επικύρωσε η Β΄ Οικουμενική Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως το 381, και ιδίως για τη διάκριση ουσίας και υποστάσεως, η οποία επέτρεψε να διατυπωθεί η τριαδική πίστη χωρίς σύγχυση των προσώπων ούτε διαίρεση της θεότητας.[12921293]

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, γνωστός κυρίως για τους Πέντε Θεολογικούς Λόγους του, άσκησε καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της τριαδολογικής ορολογίας τόσο στην ελληνόφωνη όσο και στη λατινόφωνη θεολογία. Ως προς τη σχέση θανάτου και αναστάσεως, η συμβολή του είναι καίρια εκεί όπου διερωτάται σε ποιον προσφέρθηκε το αίμα του Χριστού, και απορρίπτει ρητά τόσο την εκδοχή ότι το λύτρο δόθηκε στον πονηρό όσο και εκείνη ότι ο Πατήρ απαιτούσε το αίμα του Υιού: «λαμβάνει μὲν ὁ Πατήρ, οὐκ αἰτήσας, οὐδὲ δεηθείς, ἀλλὰ διὰ τὴν οἰκονομίαν». Η τριπλή αυτή διατύπωση αποκλείει τη δικανική ανάγνωση της θυσίας: ο Πατήρ δέχεται, χωρίς να ζητεί και χωρίς να έχει ανάγκη, και η αποδοχή ερμηνεύεται αποκλειστικά με όρους οικονομίας.[1294]

Ο Γρηγόριος Νύσσης, ο φιλοσοφικά συστηματικότερος από τους τρεις Καππαδόκες, ανέπτυξε θεολογία της αναστάσεως στο έργο του «Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως», όπου η ανάσταση δεν νοείται ως επιστροφή στην προηγούμενη κατάσταση αλλά ως αποκατάσταση της ανθρώπινης φύσεως στον προορισμό της. Στη σκέψη του συνδέεται με την ευρύτερη προοπτική της «ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων». Η πτυχή αυτή της διδασκαλίας του δεν παρελήφθη ωστόσο από την Εκκλησία ως δογματική θέση και παραμένει αντικείμενο θεολογικής συζήτησης· αναφέρεται εδώ ως στοιχείο της πατερικής σκέψης περί αναστάσεως και όχι ως εκκλησιαστική διδασκαλία.[12951296]

[1292] Παναγιώτης Κ. Χρήστου, Ελληνική Πατρολογία (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών – Κυρομάνος), τ. Δ΄. Πρβλ. Στυλιανός Γ. Παπαδόπουλος, Πατρολογία (Αθήνα, 2η έκδ. 1994).

[1293] Πρβλ. Μέγας Βασίλειος, Ἐπιστολὴ 236, 6, PG 32, 884B· Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Θεολογικοὶ Λόγοι 29, 2, PG 36.

[1294] Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Λόγος ΜΕ΄, Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, 22.

[1295] Γρηγόριος Νύσσης, Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως, PG 46, 11-160.

[1296] Χρήστου, Ελληνική Πατρολογία, τ. Δ΄.

Ιδιαίτερη θέση κατέχει ο διάλογος «Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως», γνωστός και ως «τὰ Μακρίνια», όπου ο Γρηγόριος Νύσσης δεν εμφανίζεται ως διδάσκων αλλά ως διδασκόμενος. Το κείμενο τοποθετείται λίγο μετά την κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου· ο ίδιος περιγράφει τον εαυτό του να μεταβαίνει προς την αδελφή του «κοινωνήσων ἐκείνῃ τῆς ἐπὶ τῷ ἀδελφῷ συμφορᾶς», με ψυχὴν «περιώδυνον», αναζητώντας «τῶν δακρύων κοινωνόν». Εκείνη όμως, την οποία ονομάζει εξαρχής «ἀδελφὴ καὶ διδάσκαλος» και στη συνέχεια σχεδόν πάντοτε «ἡ διδάσκαλος», συνέχεται ήδη «τῇ πρὸς θάνατον ἀρρωστίᾳ». Η θεολογική συζήτηση περὶ θανάτου και ἀναστάσεως διεξάγεται, επομένως, παρὰ τὴν κλίνην τῆς ἑτοιμοθανάτου.[1297]

Το στοιχείο αυτό δεν παραμένει σκηνογραφικό. Ορίζοντας την ψυχὴν ως «οὐσία ζῶσα, νοερά», η διδάσκαλος δείχνει με το χέρι «τὸν ἰατρὸν τὸν ἐπὶ θεραπείᾳ τοῦ σώματος αὐτῇ προσκαθήμενον» και δηλώνει: «ἐγγὺς ἡμῖν τῶν εἰρημένων ἡ μαρτυρία». Ακολουθεί περιγραφή της ιατρικής διαγνώσεως — η ψηλάφηση της αρτηρίας, «ἡ τῶν σαρκῶν τηκεδών», το χρώμα «ὕπωχρόν τε ὂν καὶ χολῶδες», «τὸ πυκνὸν τοῦ ἄσθματος καὶ ὁ συνεκδιδόμενος μετὰ τῆς ἀναπνοῆς στεναγμός» — ως απόδειξη ότι πίσω από τα αισθητήρια ενεργεί νοερὰ δύναμις. Το πάσχον σώμα της ίδιας γίνεται έτσι το τεκμήριο του θεολογικού επιχειρήματος, ενώ η ιατρικὴ τέχνη παρίσταται όχι ως αντίπαλος της θεολογίας αλλά ως μάρτυς της.[1298]

Εξίσου σημαντική για το ποιμαντικὸ ερώτημα είναι η μέθοδος με την οποία αντιμετωπίζεται το πένθος. Η διδάσκαλος δεν επιπλήττει αμέσως· «κατὰ τοὺς τῆς ἱππικῆς ἐπιστήμονας», σημειώνει ο Γρηγόριος, τού χαλάρωσε πρώτα τα ηνία ώστε να παρασυρθεί για λίγο «τῇ ῥύμῃ τοῦ πάθους», και μόνο κατόπιν επιχείρησε να τον επαναφέρει «καθάπερ χαλινῷ τινι», υπενθυμίζοντας το ἀποστολικὸν ὅτι ἡ λύπη ἐπὶ τῶν κεκοιμημένων ἀνήκει σε ὅσους «οὐκ ἔχουσιν ἐλπίδα».[1299] Στο πέρας όμως του διαλόγου το πένθος δεν απορρίπτεται αλλά απαντάται: «εἰ δέ σοί τις καὶ πρὸς τὸ σῶμα τοῦτο σχέσις ἐστί, καὶ λυπεῖ σε ἡ τοῦ ἠγαπημένου διάζευξις, μηδὲ τοῦτό σοι ἀπ᾽ ἐλπίδος ἔσται».[1300] Η ελπίδα της ἀναστάσεως δεν ζητεῖ, δηλαδή, τὴν κατάργηση τῆς θλίψεως ὡς προϋπόθεσή της· τὴ συναντᾷ καὶ τῆς ἀπαντᾷ.

1297Γρηγόριος Νύσσης, Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως §1, PG 46, 12–13.

1298 Ό.π., 12.

1299 Ό.π., 1.

1300 Ό.π., 66.

Ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής και η Χριστολογική Οντολογία

Στην ερμηνεία του χωρίου τῆς Α΄ Πέτρου «καιρὸς τοῦ ἄρξασθαι τὸ κρίμα ἀπὸ τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ», ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής αναπτύσσει, ως προκείμενη του επιχειρήματός του, μια συνεχή σωτηριολογική ακολουθία που αφορά άμεσα το ερώτημα του θανάτου. Αφετηρία της είναι η διαπίστωση ότι η πεπτωκυία ανθρώπινη ύπαρξη κινείται εξ ολοκλήρου εντός της φθοράς: ο άνθρωπος «ἐκ φθορᾶς τῆς καθ᾽ ἡδονὴν ἔχων τὴν ἀρχὴν τῆς γενέσεως, καὶ εἰς φθορὰν τὴν διὰ θανάτου τὸ τῆς ζωῆς καταλῆγον τέλος» — δηλαδή, η ανθρώπινη ύπαρξη μετά την πτώση έχει τόσο την αρχή της γενέσεώς της όσο και το τέλος της ζωής της σημαδεμένα από τη φθορά. Η διατύπωση μετατοπίζει το βάρος από μια απλώς εξωτερική ή δικανική κατανόηση του θανάτου στην ίδια την κατάσταση της πεπτωκυίας υπάρξεως: η φθορά χαρακτηρίζει τόσο την αρχή της γενέσεως όσο και το τέλος της ζωής.[1301]

Η θεραπεία, επομένως, δεν μπορεί να επέλθει από έξω. Γι᾽ αυτό ο Λόγος «γίνεται τέλειος ἄνθρωπος ἐκ ψυχῆς νοερᾶς καὶ σώματος παθητοῦ κατὰ φύσιν, παραπλησίως ἡμῖν χωρὶς μόνης ἁμαρτίας»· με άλλα λόγια, ο Λόγος προσλαμβάνει πλήρως την ανθρώπινη κατάσταση, μαζί με τη φυσική παθητότητα του σώματος, χωρίς όμως την αμαρτία. Η έμφαση στο «σῶμα παθητὸν κατὰ φύσιν» είναι καθοριστική: η σωτηρία δεν συντελείται με παράκαμψη της ανθρώπινης παθητότητας, αλλά με την πραγματική πρόσληψή της από τον Λόγο, «χωρὶς μόνης ἁμαρτίας».[1302]

Το αποτέλεσμα της προσλήψεως αυτής ο Μάξιμος το περιγράφει με όρους δωρεάς και όχι αποκαταστάσεως μόνο: «διὰ πάθους τὴν ἀπάθειαν, καὶ διὰ πόνων τὴν ἄνεσιν, καὶ διὰ θανάτου τὴν ἀΐδιον ζωὴν τῇ φύσει δούς, πάλιν ἀπεκατήστησε», και «διὰ τῆς ἰδίας σαρκώσεως, τὴν ὑπὲρ φύσιν χάριν δωρησάμενος τῇ φύσει, τὴν θέωσιν». Η ανθρώπινη φύση δεν επανέρχεται απλώς στην προτέρα της κατάσταση αλλά προσανατολίζεται πέραν αυτής. Και αμέσως κατόπιν διατυπώνεται εκείνο που συνιστά τον πυρήνα της αλλαγής: ο Θεός «δέδωκεν ἄλλην ἀρχὴν τῇ φύσει δευτέρας γενέσεως» — με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για άλλη ανθρώπινη φύση, αλλά για νέα αρχή της υπάρξεώς της. Δεν δίδεται άλλη φύση· δίδεται άλλη αρχή γενέσεως στην ίδια φύση — διατύπωση που συμπίπτει με όσα διαπιστώθηκαν ήδη για τον χαρακτήρα της

[1301] Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Πρὸς Θαλάσσιον, Ἐρώτησις ΞΑ΄, PG 90, 628.

[1302] Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Πρὸς Θαλάσσιον ΞΑ΄, PG 90, 629.

Αναστάσεως ως νέου τρόπου υπάρξεως και όχι ως επιστροφής στην προηγούμενη βιολογική κατάσταση.[1303]

Η ακολουθία κορυφώνεται σε μια θέση που ο Μάξιμος θεωρεί αρκετά σημαντική ώστε να την επαναλάβει: ο Κύριος «ἀνέτρεψε τὴν χρῆσιν τοῦ θανάτου, κατάκριμα τῆς ἁμαρτίας αὐτὸν ἀπεργασάμενος, ἀλλ᾽ οὐ τῆς φύσεως»,[1304] και ολίγον κατωτέρω, «τὴν τοῦ θανάτου χρῆσιν ἀνέστρεψεν, οὐκ ὄντα λοιπὸν ἐν αὐτῷ τῆς φύσεως, ἀλλὰ τῆς ἁμαρτίας προδήλως κατάκρισιν»· δηλαδή ο θάνατος δεν βαραίνει πλέον την ανθρώπινη φύση ως κατάκρισή της, αλλά η λειτουργία του αντιστρέφεται και στρέφεται κατά της αμαρτίας. Η ακρίβεια της διατυπώσεως έχει σημασία: δεν λέγεται ότι ο θάνατος καταργείται, αλλά ότι μεταβάλλεται η χρήση του. Ο θάνατος, που μέσα στην πεπτωκυία κατάσταση λειτουργούσε ως κατάκριση της φύσεως, λειτουργεί πλέον ως κατάκριση της αμαρτίας — και η φύση παύει να είναι το κατηγορούμενο. Από αυτή ακριβώς την αντιστροφή προκύπτει η παράδοξη διατύπωση με την οποία ο Ομολογητής συνοψίζει το σύνολο: ο θάνατος «ἀϊδίου ζωῆς προδήλως καθίσταται πατήρ».[1305]

IV. Βυζαντινή Περίοδος: Η Λειτουργική Μυσταγωγία

Σωτηρία χωρίς συναλλαγή: σύνθεση των προηγούμενων πατερικών μαρτυριών

Οι προηγούμενες πατερικές μαρτυρίες συγκλίνουν σε μια σωτηριολογία χωρίς συναλλαγή. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος αποκλείει ρητώς την ιδέα ότι το αίμα του Χριστού αποτελεί τίμημα οφειλόμενο στον πονηρό, ενώ ο Μάξιμος ο Ομολογητής περιγράφει την Ενανθρώπηση, το Πάθος και την Ανάσταση ως ανατροπή της χρήσεως του θανάτου και αποκατάσταση της ανθρώπινης φύσεως προς την κοινωνία με τον Θεό. Η σωτηρία νοείται έτσι όχι ως εξόφληση οφειλής προς τον διάβολο, αλλά ως νίκη κατά του θανάτου και αποκατάσταση της σχέσεως του ανθρώπου με τον Θεό.

Ο Νικόλαος Καβάσιλας και η Ευχαριστιακή Θεολογία του Θανάτου και της Ανάστασης

Ο Νικόλαος Καβάσιλας, λαϊκός θεολόγος της υστεροβυζαντινής περιόδου και σύγχρονος των ησυχαστικών ερίδων, δεν πραγματεύεται συστηματικά τον θάνατο ως

[1303] Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Πρὸς Θαλάσσιον ΞΑ΄, PG 90, 632.

[1304] Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Πρὸς Θαλάσσιον ΞΑ΄, PG 90, 633.

[1305] Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Πρὸς Θαλάσσιον ΞΑ΄, PG 90, 636.

αυτοτελές θεολογικό ζήτημα· το κέντρο της σκέψεώς του είναι η ἐν Χριστῷ ζωή. Ακριβώς γι᾽ αυτό η μαρτυρία του αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο παρόν πλαίσιο. Η απάντηση στον θάνατο δεν μετατίθεται αποκλειστικά στο μέλλον, αλλά αρχίζει ήδη στην παρούσα ζωή με την πραγματική ένταξη του ανθρώπου στη ζωή του Χριστού. Η γέννηση αυτή δεν λειτουργεί ως προσθήκη στη φυσική· ο Καβάσιλας, αντιπαραβάλλοντας τη γέννηση «ἐξ αἱμάτων» προς τη γέννηση ἐν Χριστῷ, φθάνει να λέγει ότι «τοσοῦτον ἡ δευτέρα κατεκράτησε τῆς πρεσβυτέρας, ὥστε μηδὲ ἴχνος ἐκείνης μηδὲ ὄνομα λοιπὸν εἶναι» — δηλαδή τόσο υπερίσχυσε η δεύτερη έναντι της προηγούμενης, ώστε να μη μένει πλέον ούτε ίχνος ούτε όνομά της. Και το αποφασιστικό είναι ότι την είσοδο στην καινή αυτή ύπαρξη την αποδίδει ρητά στην Ευχαριστία: «ὁ ἱερὸς ἄρτος τὸν νέον εἰσάγων ἄνθρωπον πρόρριζον ἐκβάλλει τὸν παλαιόν»· με άλλα λόγια, ο ιερός άρτος, εισάγοντας τον νέο άνθρωπο, εκβάλλει σύρριζα τον παλαιό.[1306]

Η ευχαριστιακή αυτή αναγέννηση δεν εξαντλείται, για τον Καβάσιλα, στα όρια της παρούσας ζωής. Ο άρτος της ευχαριστιακής τραπέζης και το σώμα που θα φανερωθεί κατά την έλευση του Χριστού δεν αποτελούν δύο διαφορετικές πραγματικότητες: «Ὁ γὰρ ἄρτος οὗτος, τὸ σῶμα τοῦτο ὅπερ ἐνθένδεν ἀπὸ τῆς τραπέζης ταύτης, ἐκεῖ κομίζοντες ἥξουσι, τοῦτό ἐστιν ὅπερ ἐπὶ τῶν νεφελῶν τότε φανεῖται πᾶσιν ὀφθαλμοῖς» — δηλαδή ο άρτος αυτός, το σώμα αυτό που οι πιστοί λαμβάνουν από την τράπεζα και μεταφέρουν μαζί τους, είναι εκείνο που τότε θα φανερωθεί επάνω στις νεφέλες σε όλους τους οφθαλμούς.[1307] Γι᾽ αυτό και η μετάβαση προς τα Έσχατα περιγράφεται ως πορεία «ἀπὸ τραπέζης ἐπὶ τράπεζαν, τῆς ἔτι καλυπτομένης ἐπὶ τὴν ἤδη φανερουμένην», από την τράπεζα που ακόμη παραμένει καλυμμένη προς εκείνη που πλέον φανερώνεται.[1308] Η ενότητα των δύο καταστάσεων συμπυκνώνεται στη διατύπωση «Μία μὲν γὰρ ἡ τῆς τραπέζης δύναμις, εἷς δὲ ὁ ἑστιῶν ἐν ἑκατέρῳ τῶν κόσμων» — μία είναι η δύναμη της τραπέζης και ένας εκείνος που παραθέτει το δείπνο και στους δύο κόσμους.[1309] Η Ανάσταση και η μέλλουσα ζωή δεν εμφανίζονται έτσι ως ασύνδετη προσθήκη στην παρούσα ύπαρξη· είναι η φανέρωση και η πλήρωση της ζωής που ήδη προσφέρεται ἐν Χριστῷ.

[1306] Νικόλαος Καβάσιλας, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, Λόγος Δ΄, 48, PG 150, 580-725.

[1307] Ό.π., Λόγος Δ΄, 102.

[1308] Ό.π., Λόγος Δ΄, 106.

[1309] Ό.π., Λόγος Δ΄, 109.

Η βυζαντινή εικονογραφική παράδοση αποδίδει την Ανάσταση όχι ως στιγμή εξόδου από τον τάφο, αλλά ως Κάθοδο εἰς Ἅδου. Η εικονογραφική αυτή επιλογή δεν επιχειρεί να αναπαραστήσει τη μη περιγραφόμενη από τα Ευαγγέλια στιγμή της εξόδου από τον τάφο, αλλά αποδίδει θεολογικά το αναστάσιμο γεγονός ως νίκη επί του θανάτου: ο Χριστός κατέρχεται στον Ἅδη και τον διαρρηγνύει από μέσα. Το ἀναστάσιμον ἀπολυτίκιον διατυπώνει την ίδια κατανόηση με λειτουργικούς όρους: «Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, θανάτῳ θάνατον πατήσας, καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι ζωὴν χαρισάμενος».[1310] Ο θάνατος δεν καταργείται από κάτι εξωτερικό προς αυτόν· καταπατείται διὰ θανάτου.

V. Νεότερη και Σύγχρονη Περίοδος: Θεολογικές Συνθέσεις

Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν και η «Χριστιανική Αντίληψη του Θανάτου»

Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν τοποθετεί την Ανάσταση στην καρδιά της χριστιανικής πίστεως και επισημαίνει ότι η σημασία της συχνά επισκιάζεται ακόμη και μέσα στη χριστιανική συνείδηση. Η πίστη δεν εξαντλείται στην αποδοχή της αθανασίας της ψυχής ούτε στην προσδοκία μιας μεταθανάτιας υπάρξεως. Αφορά την Ανάσταση του Χριστού και, αδιάσπαστα από αυτήν, την κοινή ανάσταση, δηλαδή την υπέρβαση και τελική κατάργηση του θανάτου. Γι᾽ αυτό η Ανάσταση δεν αποτελεί ένα μοναδικό θαύμα που αφορά αποκλειστικά τον Χριστό, αλλά την απαρχή της αναστάσεως ολόκληρης της ανθρώπινης φύσεως.[1311]

Από αυτή την προοπτική ο θάνατος δεν συνιστά φυσικό νόμο με τον οποίο ο άνθρωπος καλείται να συμφιλιωθεί ούτε απελευθέρωση της ψυχής από το σώμα. Η διάσπαση της ενότητας ψυχής και σώματος είναι ξένη προς το δημιουργικό θέλημα του Θεού και είναι το κακό που ο Χριστός ήλθε να καταστρέψει. Η σωτηρία περιλαμβάνει επομένως ολόκληρο τον άνθρωπο, ενώ η Ανάσταση νοείται ως αναδημιουργία του κόσμου στην αρχική του ακεραιότητα και ως μεταμόρφωσή του σε «καινὸν οὐρανὸν καὶ καινὴν γῆν». Με την εκούσια κάθοδό Του στον θάνατο, ο Χριστός καταλύει την κυριαρχία, την απόγνωση και την οριστικότητά του· δεν υπόσχεται φυγή από την υλική δημιουργία, αλλά την ανάσταση και τη μεταμόρφωσή της.[1312]

[1310] Πεντηκοστάριον, ἀπολυτίκιον τοῦ Πάσχα.

[1311] Alexander Schmemann, «The Christian Concept of Death», μτφρ. Robert A. Parent, Russkaya mysl’, ἀρ. 3299, 13 Μαρτίου 1980.

[1312] Ό.π., ἀρ. 3300, 20 Μαρτίου 1980.

Ο π. Δημήτριος Στανιλοάε και η Σωτηριολογική Θεώρηση

Ο Ρουμάνος θεολόγος π. Δημήτριος Στανιλοάε προκρίνει τον όρο «σωτηρία» ως τον πληρέστερο για την απόδοση του έργου του Χριστού, επειδή αυτός εκφράζει όχι μόνο τη συμφιλίωση ή την απολύτρωση, αλλά την καταστροφή του θανάτου του ανθρώπου σε όλες τις μορφές του και τη διασφάλιση της πλήρους και αιώνιας ζωής.[1313] Η σωτηρία δεν περιορίζεται, επομένως, σε μία εξωτερική μεταβολή της σχέσεως του ανθρώπου με τον Θεό, αλλά συνδέεται με την απελευθέρωση ολόκληρης της ανθρώπινης υπάρξεως από τον θάνατο.

Η σύνδεση αυτή γίνεται σαφέστερη όταν ο Στανιλοάε επισημαίνει ότι οι Έλληνες Πατέρες δεν απομονώνουν ποτέ τον θάνατο του Χριστού από την Ενανθρώπηση και την Ανάσταση. Ο Χριστός δέχεται τον θάνατο για να τον καταστρέψει διά της Αναστάσεως, ενώ η Ανάσταση ολοκληρώνει την ένωση του Θεού με την ανθρωπότητα και την καθιστά αιώνια.[1314] Ο θάνατος του Χριστού δεν αποτελεί, συνεπώς, αυτοτελές σωτηριολογικό γεγονός ούτε αποβλέπει απλώς σε μία εξωτερική δικαίωση του ανθρώπου· το νόημά του φανερώνεται στην Ανάσταση, όπου ολόκληρη η ανθρώπινη φύση —ψυχή και σώμα— ανυψώνεται σε κατάσταση ζωής, αγιότητας και πλήρους ενώσεως με τον Θεό.

VI. Σύγχρονοι Ορθόδοξοι Θεολόγοι και η Πανδημική Κρίση

Ο Μητροπολίτης Ιωάννης Ζηζιούλας και η Εσχατολογική Εκκλησιολογία

Ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας προσεγγίζει τον θάνατο όχι μόνο ως βιολογικό γεγονός αλλά ως απειλή κατά της μοναδικής και ανεπανάληπτης ταυτότητας του προσώπου. Η φυσική αναπαραγωγή μπορεί να εξασφαλίσει τη συνέχιση του ανθρώπινου είδους, όχι όμως την επιβίωση του συγκεκριμένου προσώπου. Ο θάνατος αποτελεί έτσι τη φυσική κατάληξη της βιολογικής υποστάσεως και συγχρόνως την τραγική αυτοαναίρεσή της: το σώμα, μέσω του οποίου ο άνθρωπος επικοινωνεί, δημιουργεί και αγαπά, υπόκειται τελικά στη διάλυση και στον χωρισμό. Η σωτηρία δεν μπορεί, επομένως, να σημαίνει απλώς ηθική βελτίωση ούτε φυσική

[1313] Dumitru Stăniloae, Theology and the Church, μτφρ. Robert Barringer (Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press, 1980), 184.

[1314] Ό.π., 198.

αθανασία της ψυχής· αφορά την αιώνια διατήρηση του ανθρώπου ως μοναδικού προσώπου που αγαπά και αγαπάται.[1315]

Απέναντι στη βιολογική υπόσταση ο Ζηζιούλας τοποθετεί την εκκλησιαστική υπόσταση, η οποία συγκροτείται με την καινούργια γέννηση του Βαπτίσματος. Η ανθρώπινη φύση δεν καταργείται και το σώμα δεν εγκαταλείπεται, αλλά προσλαμβάνει νέο τρόπο υπάρξεως, θεμελιωμένο όχι στην αυτάρκεια του ατόμου αλλά στη σχέση του ανθρώπου με τον Χριστό. Η νέα αυτή ταυτότητα βιώνεται μέσα στην Εκκλησία και λαμβάνει ευχαριστιακή μορφή: το σώμα παύει να αποτελεί οχύρωμα της ατομικότητας και γίνεται σώμα κοινωνίας, Σώμα Χριστού.[1316]

Η ευχαριστιακή αυτή ύπαρξη δεν συνιστά ήδη ολοκληρωμένη υπέρβαση της φθοράς, αλλά πρόγευση και αρραβώνα της τελικής νίκης κατά του θανάτου, η οποία έχει ως θεμέλιό της την Ανάσταση του Χριστού. Η νίκη αυτή δεν είναι επίτευγμα της ανθρώπινης φύσεως ή της ατομικής αυτάρκειας, αλλά νίκη του προσώπου μέσα στην υποστατική του ένωση με τον Θεό. Γι᾽ αυτό και η μνήμη των ζώντων και των κεκοιμημένων στην ευχαριστιακή κοινότητα δεν περιορίζεται σε ψυχολογική ανάμνηση· εκφράζει τη βεβαιότητα ότι το συγκεκριμένο πρόσωπο, και όχι απλώς το ανθρώπινο είδος ή μία απρόσωπη φύση, έχει τον τελευταίο λόγο απέναντι στον θάνατο.[1317]

VII. Η Πανδημία ως Θεολογική Πρόκληση και Ευκαιρία

Η Αντιμετώπιση του Φόβου του Θανάτου στην Πανδημική Κρίση

Η πανδημία του κορωνοϊού έφερε στην επιφάνεια θεμελιώδεις ερωτήματα σχετικά με τη στάση του σύγχρονου ανθρώπου απέναντι στο θάνατο.[1318] Όπως παρατηρούν ερευνητές, «η επίδραση της πανδημίας COVID-19 σε πολλαπλές πτυχές της σωματικής και κοινωνικής υγείας, συμπεριλαμβανομένων των πνευματικών και θρησκευτικών διαστάσεων, έχει συζητηθεί από πολυάριθμους θεολόγους, επιστήμονες

[1315] John D. Zizioulas, Being as Communion: Studies in Personhood and the Church (Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press, 1985), 51-53.

[1316] Ό.π., 53-59.

[1317] Ό.π., 63-65.

[1318] Phillips, «How COVID-19 Led to a Spiritual Pandemic».

και πολιτικούς, αλλά και από εκατομμύρια πιστούς όλων των θρησκειών παγκοσμίως».[1319]

Η Εσχατολογική Ελπίδα ως Απάντηση στην Κρίση

Σύμφωνα με τη σύγχρονη Ορθόδοξη θεολογική σκέψη, η εσχατολογία δεν πρέπει να νοηθεί ως πηγή φόβου, αλλά ως αφορμή ελπίδας. Όπως τονίζει ένας σύγχρονος Ορθόδοξος θεολόγος, «η εσχατολογία είναι ο τομέας της θεολογίας που ασχολείται με τα «έσχατα». Δυστυχώς, τα *τελευταία* πράγματα έχουν έρθει να θεωρηθούν με πολύ στενούς όρους. Αλλά ως τομέας της θεολογίας είναι πολύ πιο βαθύς από αυτό».[1320]

Η σύγχρονη Ορθόδοξη προσέγγιση τονίζει ότι «η εσχατολογία δεν είναι απλώς μια προαιρετική υποσημείωση στη θεολογία μας. Αντίθετα, είναι ένας φακός μέσω του οποίου κατανοούμε την αποκάλυψη του Θεού, τη φύση του χρόνου και τον τελικό προορισμό της δημιουργίας».[1321]

Η Θεολογία του Προσώπου και η Αντιμετώπιση της Απομόνωσης

Η πανδημία ανέδειξε τη σημασία της θεολογίας του προσώπου στην αντιμετώπιση της απομόνωσης και της αποξένωσης. Ο Γεώργιος Μαντζαρίδης, στη μελέτη του για τη θέωση στην παλαμική θεολογία, τονίζει ότι «η αληθινή ζωή του ανθρώπου πηγάζει από τη συμμετοχή του στη ζωή του Θεού και την κοινωνία του μαζί Του».[1322]

Η απομόνωση που επέβαλε η πανδημία έλαβε την οξύτερη μορφή της στο τέλος της ζωής. Όπως εκτέθηκε ανωτέρω, η απαγόρευση των επισκέψεων άφησε ασθενείς να πεθάνουν χωρίς την παρουσία των οικείων τους, ενώ οι εξόδιες ακολουθίες τελέστηκαν

[1319] Papazoglou κ.ά., «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic».

[1320] «Living the End in the Now: An Orthodox Vision of Eschatology,» Simply Orthodox, https://www.simplyorthodox.info/p/living-the-end-in-the-now-an-orthodox (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

[1321] «Living the End in the Now: An Orthodox Vision of Eschatology,» Simply Orthodox, https://www.simplyorthodox.info/p/living-the-end-in-the-now-an-orthodox (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

[1322] Georgios I. Mantzaridis, The Deification of Man: St. Gregory Palamas and the Orthodox Tradition, trans. Liadain Sherrard (Crestwood, N.Y.: St Vladimir's Seminary Press, 1984), https://www.amazon.com/Deification-Man-Tradition-Contemporary-Theologians/dp/0881410276 (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

με αυστηρό αριθμητικό περιορισμό και τα μνημόσυνα ανεστάλησαν. (Βλ. ἀνωτέρω, 1.3.5.) Η εμπειρία από τον χώρο της υγείας καθιστά ιδιαίτερα αισθητό ότι η ανθρώπινη παρουσία δίπλα στον θνήσκοντα δεν αναπληρώνεται πλήρως από καμία εξ αποστάσεως μορφή επικοινωνίας.

Η θεολογική σημασία του γεγονότος δεν εξαντλείται στην ψυχολογική του διάσταση. Ο θνήσκων δεν είναι μονάδα που διανύει το τελευταίο στάδιο μιας νόσου, αλλά συγκεκριμένο και ανεπανάληπτο πρόσωπο εν σχέσει. Στην ορθόδοξη παράδοση ο θάνατος δεν αποτελεί ιδιωτικό συμβάν: ο κοιμηθείς δεν αποχωρεί από την κοινότητα αλλά μνημονεύεται ονομαστικά μέσα σε αυτήν. Η λειτουργική ανάμνηση δεν στρέφεται μόνο προς τα τελεσθέντα εν χρόνω, αλλά προς τα έσχατα· η Θεία Ευχαριστία αποτελεί πρόγευση και προτύπωση των μελλουμένων.[1323] Η ευχαριστιακή σύναξη, όπως εκτέθηκε ανωτέρω, δεν συνιστά ήδη ολοκληρωμένη υπέρβαση της φθοράς αλλά πρόγευση της νίκης κατά του θανάτου — νίκη του προσώπου, όχι της ατομικής αυτάρκειας. (Βλ. ἀνωτέρω, στὴν παρούσα ὑποενότητα.)

Στο σημείο αυτό η θεολογία του προσώπου συναντά την πλέον συγκεκριμένη δοκιμασία της. Η Εκκλησία βρέθηκε να προστατεύει τη ζωή περιορίζοντας ταυτόχρονα εκείνο που θεολογικά θεωρεί συστατικό της: τη σωματική συμπαρουσία στην ώρα του θανάτου και τη σύναξη γύρω από τον κεκοιμημένο. Η ένταση αυτή δεν λύθηκε ούτε μπορούσε να λυθεί με τα δεδομένα της στιγμής. Καταγράφεται εδώ ως η οξύτερη μορφή του ερωτήματος που διατρέχει τη μελέτη, και όχι ως κρίση για τις αποφάσεις που ελήφθησαν.

Συμπεράσματα

Η διαχρονική θεολογική προσέγγιση του θέματος του θανάτου και της ανάστασης, από τις βιβλικές αρχές έως τη σύγχρονη πανδημική κρίση, αποκαλύπτει τη συνέχεια και την εξέλιξη της χριστιανικής σκέψης. Από τις πρώιμες εκφράσεις της αναστάσιμης ελπίδας στην Παλαιά Διαθήκη, μέσω της νεοδιαθηκικής εκπλήρωσης και της πατερικής θεολογικής διαμόρφωσης από τους Καππαδόκες Πατέρες και τον Άγιο Αθανάσιο, περνώντας από τη βυζαντινή σύνθεση του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητή, του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά και του Νικολάου Καβάσιλα, έως τις σύγχρονες θεολογικές προσεγγίσεις, το θέμα παραμένει κεντρικό στην Ορθόδοξη παράδοση.

[1323] Ἰωάννης Δ. Ζηζιούλας, «Εὐχαριστία καὶ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ», Σύναξη 49, σ. 10, ὅπως παρατίθεται στὸ Λαμπρινὸς Εὐστ. Πλατυπόδης, «Ἡ παιδαγωγία τῆς θείας προνοίας στὴν ἐν Χριστῷ Ἐκκλησία», Ἐφαρμοσμένη Παιδαγωγική 10 (2019).

Η πανδημία, αντί να οδηγήσει σε εσχατολογικό τρόμο, μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία για την επαναπροσέγγιση της εσχατολογικής διάστασης της χριστιανικής πίστης μέσα από το πρίσμα της αναστάσιμης ελπίδας.[1324] Η Ορθόδοξη θεολογική παράδοση, από τον Άγιο Αθανάσιο έως τους σύγχρονους θεολόγους όπως ο Ζηζιούλας και ο Γιανναράς, προσφέρει μια συνολική θεώρηση που συνδέει την ιστορική πραγματικότητα του θανάτου με την εσχατολογική ελπίδα της αναστάσεως.

Αυτή η διαχρονική θεολογική σύνθεση εμπλουτίζεται από τρεις συμβολές: τη συμβολή των Καππαδόκων Πατέρων στην τριαδολογική θεμελίωση της σωτηριολογίας, τη χριστολογική οντολογία του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητή και την ευχαριστιακή μυσταγωγία του Νικολάου Καβάσιλα. Αποδεικνύεται καίρια για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που έθεσε η πανδημία στην εκκλησιαστική κοινότητα και στην ατομική πνευματική ζωή των πιστών. Παρέχει ταυτόχρονα τα θεμέλια για μια ολοκληρωμένη κατανόηση του κεντρικού χριστιανικού μηνύματος: «Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, θανάτῳ θάνατον πατήσας, καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι ζωὴν χαρισάμενος».

4.3. Η αλληλεγγύη προς τον άλλο. Η Εκκλησία κοντά στον περιθωριοποιημένο και τον άρρωστο

4.3.1. Θεολογικά θεμέλια της χριστιανικής αλληλεγγύης

Η έννοια του πλησίον στα Ευαγγέλια και την πατερική παράδοση

Η χριστιανική αλληλεγγύη, ως έκφραση της αγάπης προς τον πλησίον, αποτελεί κεντρικό πυλώνα της ορθόδοξης θεολογίας, εμπνευσμένη από την εντολή του Χριστού να αγαπάμε «ὡς ἐγὼ ἠγάπησα ὑμᾶς» (Ἰω. 13:34). Αυτή η ενότητα εξερευνά τα θεολογικά θεμέλια της αλληλεγγύης, από την ευαγγελική κατανόηση του πλησίον έως

[1324] «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 pandemic,» CEC Europe, https://ceceurope.org/cec-theological-reflections-eucharist-and-communion-during-covid-19-pandemic (ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025).

τις σύγχρονες εκκλησιολογικές προσεγγίσεις, υπογραμμίζοντας τη σύνδεσή της με την τριαδική κοινωνία και τη χριστολογική διακονία.

Η χριστιανική αλληλεγγύη θεμελιώνεται στην ευαγγελική κατανόηση του πλησίον, όπως αυτή αναδεικνύεται στην παραβολή του Καλού Σαμαρείτη (Λουκ. 10:25–37). Στο τέλος της παραβολής, στο ερώτημα ποιος έγινε πλησίον, η απάντηση είναι «ὁ ποιήσας τὸ ἔλεος μετ᾽ αὐτοῦ», και ο Χριστός προτρέπει: «πορεύου καὶ σὺ ποίει ὁμοίως» (Λουκ. 10:37).

Σύμφωνα με τη σύγχρονη ορθόδοξη εκκλησιολογία, η έννοια του προσώπου και της κοινωνίας είναι το θεμέλιο για την κατανόηση της χριστιανικής αλληλεγγύης. Ο Ζηζιούλας, στο κλασικό του έργο «Το είναι ως Κοινωνία», υπογραμμίζει ότι το πρόσωπο δεν υπάρχει ως μονάδα αλλά μόνον εν σχέσει, σε κοινωνία με τον άλλον. Αυτή η σχεσιακή οντολογία παρέχει τη θεολογική βάση για την κατανόηση της αλληλεγγύης όχι ως εξωτερικής υποχρέωσης, αλλά ως ουσιώδους διάστασης της ορθόδοξης ανθρωπολογίας.[13251326]

Η πατερική παράδοση, ιδιαίτερα στους Καππαδόκες Πατέρες, παρέχει την οντολογική βάση αυτής της κατανόησης. Όπως επισημαίνει ο Αριστοτέλης Παπανικολάου στη μελέτη του «Το είναι μετα του Θεού», η τριαδολογική θεολογία των Καππαδοκών, με την έμφαση στην έννοια του προσώπου (ὑπόστασις), προσφέρει τη θεολογική βάση για μια σχεσιακή κατανόηση της ανθρώπινης ύπαρξης. [1327]

Χριστολογική βάση της διακονίας

Η χριστολογική θεμελίωση της διακονίας εκφράζεται με ιδιαίτερη σαφήνεια στη σκηνή της Τελικής Κρίσης (Ματθ. 25:31–46), όπου ο Χριστός ταυτίζει ό,τι προσφέρεται στον ενδεή με ό,τι προσφέρεται στον ίδιο. Η αγάπη προς τον Θεό και τον πλησίον δεν παραμένει αφηρημένη έννοια, αλλά γίνεται έμπρακτη φιλανθρωπία προς τον άνθρωπο που βρίσκεται σε ανάγκη.[1328]

[1325] John D. Zizioulas, *Communion and Otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, επιμ. Paul McPartlan (London: T&T Clark, 2006), 13-42.

[1326] Zizioulas, *Being as Communion*, 15.

[1327] Aristotle Papanikolaou, *Being with God: Trinity, Apophaticism, and Divine-Human Communion* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2006), 84-120.

[1328]Miltiadis Vantsos και Marina Kiroudi, «An Orthodox View of Philanthropy and Church Diaconia», *Christian Bioethics* 13, αρ. 3 (2007): 254–255, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1080/13803600701732082.

Σύμφωνα με τους Vantsos και Kiroudi, αποστολή της Εκκλησίας είναι η διακονία του ανθρώπου, κατά το παράδειγμα του Χριστού, ο οποίος «οὐκ ἦλθεν διακονηθῆναι ἀλλὰ διακονῆσαι» (Ματθ. 20:28· πρβλ. Μάρκ. 10:45). Ως σώμα Χριστού, η Εκκλησία δεν περιορίζει τη διακονία στην πνευματική ζωή, αλλά αγκαλιάζει τον άνθρωπο ως ψυχοσωματική ενότητα.[1329]

Η σύνδεση αυτή απέκτησε ιδιαίτερη οξύτητα κατά την πανδημία. Σε διεθνές διαδικτυακό σεμινάριο ορθοδόξων θεολόγων τον Απρίλιο του 2020, ο Stelyios Muksuris, επικαλούμενος τον Αρχιεπίσκοπο Ελπιδοφόρο, πρότεινε η συμβατική κατανόηση της Θείας Κοινωνίας να συμπληρωθεί από την έμπρακτη κοινωνία με τους πάσχοντες αδελφούς: την αιμοδοσία, τη φροντίδα των ηλικιωμένων και τη μέριμνα για την υλική ευημερία και ασφάλεια των ασθενών. Οι πράξεις αυτές, ως οριζόντια διάσταση της εκκλησιαστικής εξωστρέφειας, συμπληρώνουν την κάθετη κοινωνία με τον Θεό.[1330]

Το παράδειγμα των Αγίων και η διακονία των ασθενών στην εκκλησιαστική ιστορία

Η εκκλησιαστική παράδοση προσφέρει πλήθος παραδειγμάτων φιλανθρωπικής διακονίας που ενσαρκώνουν τα θεολογικά θεμέλια της χριστιανικής αλληλεγγύης. [1331]

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Άγιος Βασίλειος ο Μέγας και η ίδρυση της Βασιλειάδας. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος την παρουσιάζει ως «τὴν καινὴν πόλιν» και προβάλλει τον Βασίλειο ως μιμητή του Χριστού με έργα, όχι μόνο με λόγους. Αυτό το θεσμικό πλαίσιο αντιπροσωπεύει μια συστηματική και οργανωμένη προσέγγιση της διακονίας που υπερβαίνει την περιστασιακή φιλανθρωπία.[1332]

[1329]Vantsos και Kiroudi, «An Orthodox View of Philanthropy and Church Diaconia», 251–252.

[1330]Center of Ecumenical, Missiological, and Environmental Studies (CEMES) και International Hellenic University (IHU), COVID-19: A Meaningful Storm for Renewal in the Orthodox Church: Final Communiqué of an International Web-Seminar on «Religious Communities and Church in a Period of Pandemic» (2020), 5, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://cemes.weebly.com/uploads/2/7/8/8/27884917/final_communique_of_covid-19_cemes_seminar.pdf. Το ανακοινωθέν συνοψίζει την εισήγηση του Stelyios Muksuris, «Back to the Future or Forward to the Past? Covid-19's Positive Effects on Liturgical and Spiritual Renewal» (8 Απριλίου 2020).

[1331] Constantine N. Tsirpanlis, *Greek Patristic Theology: Basic Doctrines in Eastern Church Fathers*, Volume 1, Monograph Series in Orthodox Theology and Civilization, Number 3 (New York: EO Press, 1992), 145-167.

[1332]Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Λόγος ΜΓ΄, Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, 63, PG 36, 577C–580C.

Η βυζαντινή περίοδος συνέχισε αυτή την παράδοση μέσα από φιλανθρωπικά ιδρύματα, όπως ξενώνες, πτωχοτροφεία, ορφανοτροφεία και νοσοκομεία. Κατά τη βυζαντινή περίοδο (330–1453), η διακονία προς τους ενδεείς δεν ασκούνταν μόνο από την Εκκλησία και τις μονές· συμμετείχαν επίσης ιδιώτες, το κράτος και οι αυτοκράτορες, οι οποίοι υποστήριζαν τα φιλανθρωπικά ιδρύματα με νομοθετικές ρυθμίσεις, οικονομική ενίσχυση και προσωπικές πρωτοβουλίες.[1333]

Για τη σύγχρονη περίοδο, οι Vasiliki Mitropoulou, Niki Papageorgiou και Esko Ryökäs καταγράφουν, βάσει δημοσίως διαθέσιμου διαδικτυακού υλικού, τις επικουρικές δραστηριότητες με τις οποίες η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος ανταποκρίθηκε στην οικονομική κρίση των ετών 2010–2018. Με βάση το διαθέσιμο υλικό, οι συγγραφείς διατυπώνουν την υπόθεση ότι ο ρόλος της Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία μεταβλήθηκε κατά την κρίση.[1334]

Θεολογικές προσεγγίσεις στη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία

Ο Παπανικολάου, στο έργο του «The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy», επιχειρεί να συνδέσει την ορθόδοξη θεολογία με σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές προκλήσεις, αναδεικνύοντας τις πολιτικές προεκτάσεις της ορθόδοξης κατανόησης της αλληλεγγύης. Εναργώς αναπτύσσει μια πολιτική θεολογία βασισμένη στην Ορθόδοξη χριστιανική πεποίθηση ότι όλη η δημιουργία, και ιδίως η ανθρωπότητα, δημιουργήθηκε για κοινωνία με τον Θεό και προσφέρει μια θετική αξιολόγηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. [1335]

Η θεολογική αυτή θεμελίωση δοκιμάστηκε ιστορικά μέσα σε πραγματικές επιδημικές κρίσεις. Ο Κυπριανός Καρχηδόνος, γράφοντας κατά τη λοιμική του 252, απαντά σε όσους ταράσσονταν επειδή η νόσος έπληττε εξίσου χριστιανούς και εθνικούς. Κανείς δεν πίστεψε, σημειώνει, ώστε να απολαύσει τον κόσμο απρόσβλητος από την επαφή με τα κακά. Όσο βρισκόμαστε στον κόσμο, συμμεριζόμαστε με ολόκληρο το ανθρώπινο γένος την κοινή

[1333]Vantsos και Kiroudi, «An Orthodox View of Philanthropy and Church Diaconia», 261–262.

[1334] Vasiliki Mitropoulou, Niki Papageorgiou και Esko Ryökäs, «The changing role of the church – Diaconia of the Orthodox Church in Greece during the years of the economic crisis 2010–2018», *Diakonian tutkimus* 1S (2020): 36–61, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.37448/dt.76051.

[1335] Aristotle Papanikolaou, *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2012), 89-125.

κατάσταση της σαρκός.[1336] Η πίστη δεν παρέχει εξαίρεση από την κοινή θνητότητα. Στο *Ad Demetrianum*, ο ίδιος προχωρεί ένα βήμα παραπέρα. Η λοιμική δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως απόδειξη ενοχής των χριστιανών. Αντίθετα, μέσα στην κρίση αποκαλύπτεται ότι «δεν δείχνεται έλεος στον ασθενή» και ότι η απληστία αναμένει τους νεκρούς.[1337] Το ερώτημα μετατοπίζεται έτσι από την αιτία της νόσου στη στάση απέναντι στον πάσχοντα.

Η μετατόπιση αυτή έλαβε συγκεκριμένη μορφή. Ο Διονύσιος Αλεξανδρείας, του οποίου η επιστολή διασώζεται από τον Ευσέβιο, περιγράφει χριστιανούς που επισκέπτονταν άφοβα τους ασθενείς και τους διακονούσαν αδιαλείπτως. Πολλοί από όσους περιέθαλψαν άλλους πέθαναν και οι ίδιοι, λαμβάνοντας επάνω τους τη νόσο εκείνων που φρόντισαν.[1338] Η μαρτυρία δεν προτείνεται εδώ ως πρότυπο συμπεριφοράς σε συνθήκες σύγχρονης πανδημίας, όπου η προστασία του άλλου μπορεί να απαιτεί ακριβώς την απόσταση. Δείχνει όμως ότι, στην παράδοση αυτή, η αλληλεγγύη δεν νοήθηκε ως εξαίρεση από την κοινή ευπάθεια αλλά ως τρόπος να την επωμιστεί κανείς για χάρη του άλλου. Το κριτήριο δεν είναι η αναζήτηση προσωπικής ασυλίας, αλλά η μη εγκατάλειψη του πάσχοντος.

Συμπεράσματα

Η θεολογική θεμελίωση της χριστιανικής αλληλεγγύης στην ορθόδοξη παράδοση αναπτύσσεται σε τέσσερις διακριτούς αλλά αλληλένδετους άξονες: την ευαγγελική διδασκαλία περί του πλησίον, τη σχεσιακή κατανόηση του προσώπου και της κοινωνίας, τη χριστολογική βάση της διακονίας, όπως αυτή εκφράζεται στην ευχαριστιακή εκκλησιολογία, και το παράδειγμα των Αγίων, όπως αυτό συνεχίζεται στην εκκλησιαστική ιστορία.

Αυτή η θεολογική σύνθεση δεν κατανοεί την αλληλεγγύη ως εξωτερική προσθήκη στη χριστιανική ζωή, αλλά ως ουσιώδες συστατικό της εν Χριστώ ύπαρξης. Η έννοια του πλησίον, η χριστολογική διάσταση της διακονίας, και το παράδειγμα των

1336Κυπριανὸς Καρχηδόνος, De mortalitate 8, κριτ. ἔκδ. M. Simonetti, στὸ Sancti Cypriani episcopi Opera, Pars II, Corpus Christianorum Series Latina 3A (Turnhout: Brepols, 1976), 17–32.

1337Τοῦ ἰδίου, Ad Demetrianum 10, κριτ. ἔκδ. M. Simonetti, στὸ Sancti Cypriani episcopi Opera, Pars II, Corpus Christianorum Series Latina 3A (Turnhout: Brepols, 1976)· πρβλ. PL 4, 544B–564B.

1338Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, ἐπιστολὴ διασωζόμενη στὸν Εὐσέβιο Καισαρείας, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VII, 22, 7–8.

Αγίων συνθέτουν έναν ενιαίο θεολογικό λόγο που αποκαλύπτει την αλληλεγγύη ως θεμελιώδη διάσταση της ορθόδοξης εκκλησιολογίας και ανθρωπολογίας.

4.3.2. Εκκλησιαστικές πρωτοβουλίες υποστήριξης κατά την πανδημία

Οργανωμένες δράσεις ενοριών και μητροπόλεων

Η πανδημία COVID-19 έθεσε την Ορθόδοξη Εκκλησία - προκαλώντας την να προσαρμοστεί - σε νέες συνθήκες, διατηρώντας παράλληλα την αποστολή της ως σώμα Χριστού. Αυτή η ενότητα εξετάζει τις εκκλησιαστικές πρωτοβουλίες, από οργανωμένες δράσεις ενοριών έως φιλανθρωπικές παρεμβάσεις και πνευματική υποστήριξη, αποκαλύπτοντας την προσαρμοστική δυναμική της ορθόδοξης διακονίας.

Ο LeMasters εξετάζει την απόκριση των Ορθόδοξων Εκκλησιών στην πανδημία σε συνάρτηση με τις θεολογικές και λειτουργικές παραδόσεις τους και με το αποκεντρωμένο σύστημα διακυβέρνησής τους. Σημειώνει επίσης ότι οι θεμελιώδεις πεποιθήσεις και πρακτικές της Ορθοδοξίας διαμορφώνουν την επιταγή φροντίδας της σωματικής ευημερίας των ασθενών.[1339]

Σύμφωνα με την ακαδημαϊκή έρευνα που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Frontiers in Public Health», η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ρουμανίας αποτελεί παραδειγματική περίπτωση μελέτης για τον τρόπο με τον οποίο μια θρησκευτική κοινότητα μπορεί να συνεισφέρει στις προσπάθειες δημόσιας υγείας κατά τη διάρκεια μιας κατάστασης κρίσης. Η Εκκλησία υιοθέτησε και τήρησε τις επίσημες οδηγίες δημόσιας υγείας, εισήγαγε συγκεκριμένα μέτρα για την προσαρμογή των

[1339] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 110, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

θρησκευτικών υπηρεσιών και έλαβε ενεργή στάση κατά της παραπληροφόρησης τόσο για την πανδημία όσο και για την εθνική εκστρατεία εμβολιασμού.[13401341]

Οι διαφορετικές εκκλησιαστικές κοινότητες ανταποκρίθηκαν με διαφορετικούς τρόπους στις πολλαπλές προκλήσεις της πανδημίας. Κατά τη θεολογική και ηθική ανάλυση του Philip LeMasters, ορθόδοξες Εκκλησίες σε διάφορες χώρες περιόρισαν ή ανέστειλαν την παρακολούθηση της Θείας Λειτουργίας από τους πιστούς, καθώς και άλλες υπηρεσίες, κατά την αρχική εκδήλωση της πανδημίας, η οποία άρχισε κατά τη διάρκεια της περιόδου της Σαρακοστής.[1342] Αυτές οι αποφάσεις αντανακλούσαν μια συνειδητή προσπάθεια ισορροπίας μεταξύ της θεολογικής υποχρέωσης για τη διατήρηση της λειτουργικής ζωής και της ηθικής επιταγής για την προστασία της δημόσιας υγείας.

Ο LeMasters παρατηρεί ότι κατά το Πάσχα του 2020 περιορισμένη παρουσία ορθόδοξων λαϊκών στις ακολουθίες φαίνεται ότι επιτράπηκε μόνο στη Γεωργία και τη Βουλγαρία. Η παρατήρηση αυτή δείχνει τη διαφοροποιημένη εφαρμογή των υγειονομικών μέτρων από τις τοπικές Εκκλησίες.[1343]

Φιλανθρωπικές παρεμβάσεις για ευάλωτες ομάδες

Η συμβολή των ορθόδοξων εκκλησιών στη διαχείριση της πανδημίας δεν περιορίστηκε στην τήρηση και υποστήριξη των επίσημων οδηγιών δημόσιας υγείας. Όπως και άλλοι θρησκευτικοί θεσμοί παγκοσμίως, οι ορθόδοξες εκκλησίες συμμετείχαν σε σημαντικές φιλανθρωπικές δραστηριότητες.[1344]

[1340] Stefan Dascalu κ.ά., «Engaging Religious Institutions and Faith-Based Communities in Public Health Initiatives: A Case Study of the Romanian Orthodox Church During the COVID-19 Pandemic,» *Frontiers in Public Health* 9 (2021): 768091, PMC8717894, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8717894/.

[1341] Ό.π., 4-6.

[1342] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 113, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1343] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 113, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1344] Dascalu κ.ά., «Engaging Religious Institutions,» 6.

Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, σε διάστημα μόλις ενός μήνα από την ανίχνευση των πρώτων λοιμώξεων COVID-19 στη Ρουμανία, η Ορθόδοξη Εκκλησία δαπάνησε πάνω από ένα εκατομμύριο δολάρια σε δωρεές προκειμένου να βοηθήσει στη διαχείριση των επιπτώσεων της πανδημίας.[1345] Η Εκκλησία δώρισε επίσης ιατρικές συσκευές και εξοπλισμό σε κέντρα υγείας σε όλη τη χώρα.

Επιπλέον, σε συνεργασία με περιφερειακές και εθνικές αρχές, οι θρησκευτικές οργανώσεις της Εκκλησίας της Ρουμανίας δημιούργησαν γραμμές έκτακτης ανάγκης για να βοηθήσουν τους ιατρικά και κοινωνικά ευπαθείς.[1346] Μαζί, οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες της Εκκλησίας συνέβαλαν σημαντικά στον μετριασμό των κοινωνικών επιπτώσεων του COVID-19 κατά όλα τα στάδια της πανδημίας.[1347]

Στον ελληνικό χώρο, η δράση του φιλανθρωπικού οργανισμού της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών «ΑΠΟΣΤΟΛΗ» καταγράφεται στον ετήσιο απολογισμό του για το 2020. Σύμφωνα με αυτόν, οι υφιστάμενες υπηρεσίες δεν ανεστάλησαν αλλά συμπληρώθηκαν και προσαρμόστηκαν στις συνθήκες. Παράλληλα με τη διανομή σαράντα χιλιάδων πεντακοσίων μερίδων ζεστού φαγητού, η «ΑΠΟΣΤΟΛΗ» πρόσθεσε, εξαιτίας των περιορισμών για την αποφυγή της διασποράς του COVID-19, την εβδομαδιαία παροχή δεκατριών χιλιάδων πεντακοσίων είκοσι πέντε ατομικών δεμάτων προς τριακόσιους πενήντα αστέγους και ανθρώπους που διαβιούσαν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας. Διατέθηκαν επίσης έντεκα χιλιάδες τετρακόσια εβδομήντα τέσσερα δέματα σε χίλιες πεντακόσιες εξήντα τρεις οικογένειες μέσω των ενοριών της Αρχιεπισκοπής, ενώ συνεχίστηκε η λειτουργία του Ιατρείου και του Φαρμακείου Κοινωνικής Αποστολής. Ο ίδιος απολογισμός καταγράφει περισσότερες από είκοσι τρεις χιλιάδες συνεδρίες στα Κέντρα Ημέρας και στις Κινητές Μονάδες Ψυχικής Υγείας, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζει ποιο μέρος τους συνδέθηκε ειδικά με τις συνθήκες της πανδημίας. Καταγράφονται τέλος η διαχείριση και παράδοση υγειονομικού υλικού συνολικού βάρους τριάντα έξι τόνων προς Υγειονομικές Περιφέρειες, καθώς και ενημερωτική δράση για την τήρηση των μέτρων

[1345] Ό.π.

[1346] Ό.π.

[1347] Ό.π.

προστασίας.[1348] Πρόκειται για θεσμικό απολογισμό του ίδιου του εκκλησιαστικού φορέα και όχι για ανεξάρτητη αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των δράσεων.

Η συνεργασία με τις κρατικές υγειονομικές δομές συνεχίστηκε και κατά το επόμενο έτος, με την προσφορά είκοσι ενός τόνων υγειονομικού υλικού σε τρεις Υγειονομικές Περιφέρειες τον Μάρτιο του 2021[1349] και με τη διανομή επτακοσίων είκοσι χιλιάδων μασκών τον Μάιο, εκ των οποίων εκατόν είκοσι οκτώ χιλιάδες προορίζονταν για τις εκατόν σαράντα ενορίες της Αρχιεπισκοπής.[1350] Η κατεύθυνση αυτή παρέχει ένα ελληνικό παράδειγμα εκκλησιαστικής υποστηρίξεως των μέτρων δημοσίας υγείας, συγκρίσιμο με όσα καταγράφονται για τη Ρουμανία, χωρίς τα δύο παραδείγματα να αρκούν για γενίκευση στο σύνολο των Ορθοδόξων Εκκλησιών.

Σε επίπεδο συγκεκριμένης μητροπόλεως και ενοριακού δικτύου, η Ιερά Μητρόπολις Νέας Ιωνίας, Φιλαδελφείας, Ηρακλείου και Χαλκηδόνος ανακοίνωσε ότι τον Απρίλιο του 2020 διένειμε οκτακόσια δέματα τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης μέσω των ναών της, τα οποία παραδόθηκαν κατ᾽ οίκον από κληρικούς και εθελοντές με τήρηση των μέτρων προστασίας. Η δράση εντάχθηκε σε ήδη οργανωμένο δίκτυο οκτώ ενοριακών Εστιών Αγάπης, το οποίο περιέθαλπε περισσότερες από επτακόσιες οικογένειες. Η πανδημία δεν οδήγησε επομένως σε αναστολή της ενοριακής διακονίας, αλλά σε μεταβολή του τρόπου ασκήσεώς της: η συγκεντρωτική παραλαβή αντικαταστάθηκε από κατ᾽ οίκον παράδοση, ώστε να διατηρηθεί η φροντίδα χωρίς να παραβιαστούν οι όροι προστασίας της δημοσίας υγείας.[1351]

Διαφορετικού τύπου τεκμηρίωση προσφέρει η Εκκλησία της Κύπρου, της οποίας οι αποφάσεις αφορούν όχι την κοινωνική διακονία αλλά την ίδια τη λατρευτική ζωή. Ήδη στις 11 Μαρτίου 2020 η Ιερά Σύνοδος κάλεσε τους πιστούς να συμμορφώνονται με τους κρατικούς κανόνες υγιεινής, ενώ στις 18 Μαρτίου η Αρχιεπισκοπή ματαίωσε τις επίσημες δοξολογίες και περιόρισε το τρισάγιο στα

1348 «ΑΠΟΣΤΟΛΗ» — Μ.Κ.Ο. τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, Ἐτήσια Ἔκθεση Δράσης 2020, mkoapostoli.com.

1349 Ἱερὰ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν, ἀνακοίνωση 22ας Μαρτίου 2021, iaath.gr.

1350 Ἱερὰ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν, ἀνακοίνωση 13ης Μαΐου 2021, iaath.gr.

1351 Ἱερὰ Μητρόπολις Νέας Ἰωνίας, Φιλαδελφείας, Ἡρακλείου καὶ Χαλκηδόνος, ἀνακοίνωση 14ης Ἀπριλίου 2020, nif.gr.

Φυλακισμένα Μνήματα σε έναν ιερέα χωρίς παρουσία κοινού.[1352] Τον Μάιο του ίδιου έτους δημοσιεύθηκαν λεπτομερείς οδηγίες για ναούς, εξωκκλήσια και μονές, με ρητά δηλωμένο σκοπό την προστασία της δημόσιας υγείας και με ιδιαίτερη μνεία των ηλικιωμένων πιστών ως ευάλωτης ομάδας, ενώ στη χριστουγεννιάτικη εγκύκλιό του ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος δήλωσε ότι η Εκκλησία αποδέχθηκε τους περιορισμούς των αρμοδίων αρχών και επαίνεσε την πειθαρχία κλήρου και λαού.[1353] Τα κείμενα αυτά τεκμηριώνουν, με διαδοχικά επίσημα έγγραφα, τον τρόπο με τον οποίο μια αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία διαχειρίστηκε θεσμικά τη λατρεία εν καιρώ λοιμού: αποδοχή των υγειονομικών κανόνων, περιορισμό των συνάξεων, μέριμνα για τους ευάλωτους και σταδιακή ασφαλή επαναλειτουργία.

Στην Ορθοδοξία της Διασποράς οι δύο κατευθύνσεις που εξετάστηκαν χωριστά —η λειτουργική προσαρμογή και η οργανωμένη κοινωνική ενίσχυση— εμφανίζονται συνδυασμένες. Η Orthodox Church in America ρύθμισε με διαδοχικές συνοδικές αποφάσεις του Μαρτίου 2020 τον περιορισμό και την αναστολή των ακολουθιών, καθώς και τον τρόπο τελέσεως της Θείας Λειτουργίας, των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδος, του Ευχελαίου, των κηδειών, των βαπτίσεων και των γάμων.[1354] Παράλληλα, η Ελληνική Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Αμερικής συγκρότησε ειδικό ταμείο ενισχύσεως για την αντιμετώπιση των συνεπειών της πανδημίας, με καθορισμένη διαδικασία αιτήσεων και κατηγορίες βοηθείας.[1355] Η περίπτωση της Διασποράς δείχνει ότι ο περιορισμός της λατρευτικής ζωής και η ενίσχυση της κοινωνικής διακονίας δεν λειτούργησαν ως εναλλακτικές επιλογές αλλά ως συμπληρωματικές όψεις της ίδιας ποιμαντικής ευθύνης.

1352 Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, ἀνακοινωθὲν 11ης Μαρτίου 2020· Ἱερὰ Ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου, ἀνακοίνωση 18ης Μαρτίου 2020, churchofcyprus.org.cy.

1353 Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, Ὁδηγίες καὶ μέτρα προφυλάξεως ἀπὸ τὸν νέο κορωνοϊὸ στοὺς ὀρθοδόξους ἱεροὺς ναούς, ἐξωκκλήσια καὶ ἱερὲς μονές, Μάιος 2020· Ἀρχιεπισκοπικὴ ἐγκύκλιος γιὰ τὰ Χριστούγεννα 2020, churchofcyprus.org.cy.

1354 Orthodox Church in America, ἀποφάσεις Ἱερᾶς Συνόδου 16ης καὶ 30ῆς Μαρτίου 2020, oca.org.

1355Greek Orthodox Archdiocese of America, COVID-19 Relief Fund, 16 Ιουνίου 2020, goarch.org.

Η διακονία αποτελεί, στην ορθόδοξη παράδοση, τον τρόπο με τον οποίο η Εκκλησία ανταποκρίνεται στους ευρισκομένους σε ανάγκη.[1356]

Πνευματική και ψυχολογική υποστήριξη απομονωμένων ατόμων

Η πανδημία COVID-19 δημιούργησε πρωτοφανείς προκλήσεις για την πνευματική και ψυχολογική υγεία των πιστών, ιδιαίτερα λόγω των μέτρων απομόνωσης και κοινωνικής αποστασιοποίησης. Η ποιμαντική και πνευματική φροντίδα είναι απαραίτητη τόσο για το απομονωμένο άτομο όσο και για την οικογένεια που μένει πίσω.[1357]

Η σημασία της πνευματικής υποστήριξης κατά τη διάρκεια της απομόνωσης υπογραμμίζεται και από τη σχετική βιβλιογραφία, η οποία εντάσσει την ποιμαντική μέριμνα στο πεδίο της δημόσιας υγείας. Η πνευματική και ποιμαντική φροντίδα μπορεί να συμβάλει στην ανακούφιση του άγχους, της μοναξιάς και της ψυχικής επιβαρύνσεως των ασθενών, των οικογενειών τους και των επαγγελματιών υγείας, χωρίς να υποκαθιστά την ιατρική πρόληψη και θεραπεία.[13581359]

Η ορθόδοξη παράδοση προσφέρει σημαντικά μοντέλα για την ενδυνάμωση της πνευματικής ζωής ανεξάρτητα από τη συλλογική, μυστηριακή λατρεία. Ο Μητροπολίτης Ιωσήφ, ο προκαθήμενος της Αντιοχειακής Ορθόδοξης Χριστιανικής Αρχιεπισκοπής Βόρειας Αμερικής, επικαλέστηκε το αρχαίο παράδειγμα των Παλαιστινίων μοναχών που περνούσαν κάθε Σαρακοστή μόνοι στην έρημο του Σινά και απείχαν από την Ευχαριστία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, προκειμένου να εμπνεύσει τους ενορίτες που δεν μπορούσαν πλέον να παρακολουθήσουν τη Θεία Λειτουργία λόγω των απαγορεύσεων κοινωνικών συγκεντρώσεων.[1360]

[1356] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 111–112, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1357] Joseph Renus F. Galang, «Pastoral and Spiritual Care for Quarantined Individuals and Their Families», Journal of Public Health 43, no. 2 (2021): e350-e351.

[1358] Ό.π., e351.

[1359] Ό.π., e350.

[1360] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 114, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

Η ανάπτυξη τεχνολογικών μέσων για την παροχή ποιμαντικής φροντίδας αποτέλεσε καινοτόμο προσέγγιση. Στην Ιρλανδία χρησιμοποίησαν τεχνολογία βιντεοκλήσεων μέσω tablets ή άλλων φορητών συσκευών για την παροχή ποιμαντικής φροντίδας.[1361] Η πρακτική αυτή επέτρεψε τη συνέχιση της ποιμαντικής φροντίδας σε συνθήκες υποχρεωτικής σωματικής αποστάσεως.[1362]

Θεολογικές προκλήσεις και προσαρμογές

Η πανδημία COVID-19 έχει ασκήσει σημαντικό αντίκτυπο στις θρησκευτικές πρακτικές της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Σύμφωνα με την έρευνα που δημοσιεύθηκε στο «Journal of Religion and Health», η πανδημία φαίνεται να έχει ασκήσει σημαντικό αντίκτυπο στις θρησκευτικές πρακτικές, καθώς οι μαζικές συγκεντρώσεις πιστών έχουν αποθαρρυνθεί έντονα και έχουν ακόμη και ανοιχτά απαγορευθεί.[1363]

Οι περιορισμοί της Θείας Λειτουργίας και της μετάληψης, τροφοδότησαν διαμάχες σχετικά με τη σχέση μεταξύ της μυστηριακής ζωής της Εκκλησίας και της υποχρέωσης φροντίδας των ασθενών από αγάπη για τον πλησίον.[1364]

Αυτή η κατάσταση δημιουργεί ένα τρίλημμα στο οποίο ο ειδικός δημόσιας υγείας θέλει: (α) να αποτρέψει νέες λοιμώξεις, (β) να παρέχει την καλύτερη φροντίδα για την πνευματική υγεία της κοινότητας, και (γ) να επιδείξει τον υψηλότερο σεβασμό και την εκτίμησή του προς τους θρησκευτικούς θεσμούς, συγκεκριμένα την Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία.[1365]

Συμπεράσματα

Οι εκκλησιαστικές πρωτοβουλίες υποστήριξης κατά την πανδημία COVID-19 αποκαλύπτουν τη δυναμική και προσαρμοστική φύση της ορθόδοξης διακονίας. Η

[1361] Michael J. Byrne καὶ Daniel R. Nuzum, «Pastoral Closeness in Physical Distancing: The Use of Technology in Pastoral Ministry during COVID-19», Health and Social Care Chaplaincy 8, no. 2 (2020), ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1558/HSCC.41625.

[1362] Byrne καὶ Nuzum, «Pastoral Closeness in Physical Distancing».

[1363]Andreas S. Papazoglou κ.ά., «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic: Impacts on Orthodox Christianity Devotion Practices, Rituals, and Religious Pilgrimages», Journal of Religion and Health 60, no. 5 (2021): 3217-3229, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://link.springer.com/article/10.1007/s10943-021-01347-x.

[1364] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 120, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1365] Dorobăţ κ.ά., «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic,» 2360.

ανάλυση των ακαδημαϊκών πηγών δείχνει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία κατάφερε να συνδυάσει την τήρηση των θεολογικών και λειτουργικών παραδόσεών της με την πρακτική απόκριση στις άμεσες ανάγκες της κοινωνίας.

Οι οργανωμένες δράσεις των ενοριών και μητροπόλεων αντανακλούν την αποκεντρωμένη φύση της ορθόδοξης διακυβέρνησης, αλλά και τη δυνατότητα συντονισμένης δράσης σε καταστάσεις κρίσης. Οι φιλανθρωπικές παρεμβάσεις για ευάλωτες ομάδες τεκμηριώνουν τη συνέχεια της παραδοσιακής ορθόδοξης διακονίας στη σύγχρονη εποχή. Η πνευματική και ψυχολογική υποστήριξη απομονωμένων ατόμων αποδεικνύει την ικανότητα της Εκκλησίας να καινοτομεί στις μεθόδους ποιμαντικής φροντίδας χωρίς να εγκαταλείπει την ουσία της θεολογικής της κληρονομιάς.

Η εμπειρία της πανδημίας αποτελεί καίριο μάθημα για την ορθόδοξη εκκλησιολογία και την πρακτική της διακονίας, αποδεικνύοντας ότι η φροντίδα για τον πλησίον και η αλληλεγγύη προς τους ενδεείς δεν είναι περιφερειακές πτυχές της εκκλησιαστικής ζωής, αλλά κεντρικά στοιχεία της ορθόδοξης ταυτότητας.

4.3.3. Η ειδική μέριμνα για τον περιθωριοποιημένο

Θεολογική προσέγγιση της περιθωριοποίησης (κοινωνικής, οικονομικής, υγειονομικής)

Εισαγωγή

Η περιθωριοποίηση, ως κοινωνικό και υγειονομικό φαινόμενο, έρχεται σε αντίθεση με την ορθόδοξη θεολογία της εικόνας του Θεού και της τριαδικής κοινωνίας. Αυτή η ενότητα εξερευνά τη θεολογική προσέγγιση της περιθωριοποίησης, τις νέες μορφές που ανέδειξε η πανδημία και τον ρόλο της εκκλησιαστικής αποστολής στην άρση των διαχωρισμών.

Η Ορθόδοξη θεολογία έχει ιστορικά θεμελιώσει την μέριμνα για τους περιθωριοποιημένους στην τριαδολογική κατανόηση της ύπαρξης και στην εικόνα του Θεού στον άνθρωπο. Όπως επισημαίνεται, η Ορθόδοξη πολιτική θεολογία βασίζεται στη διττή θεολογική θεμελίωση της Αγίας Τριάδος και της Ενσάρκωσης, οι οποίες υποστηρίζουν την κοινωνική δικαιοσύνη και την προστασία των περιθωριοποιημένων.[1366]

Ο Μέγας Βασίλειος, στο έργο του περί κοινωνικής δικαιοσύνης, διατυπώνει με σαφήνεια την Ορθόδοξη θεολογική προσέγγιση στην περιθωριοποίηση: «Όταν κάποιος κλέβει τα ρούχα κάποιου άλλου, τον αποκαλούμε κλέφτη. Δεν θα πρέπει να δώσουμε το ίδιο όνομα σε εκείνον που θα μπορούσε να ντύσει τον γυμνό και δεν το κάνει;» Αυτή η ριζοσπαστική κριτική της οικονομικής ανισότητας αντανακλά την Ορθόδοξη κατανόηση ότι η φροντίδα για τους φτωχούς αποτελεί θεολογική υποχρέωση, όχι απλή φιλανθρωπία.[1367]

Η σύγχρονη Ορθόδοξη θεολογία, όπως διατυπώνεται στο έγγραφο «Υπέρ της του κόσμου ζωής» (2020), τονίζει ότι η εκκλησιαστική αποστολή περιλαμβάνει την καταπολέμηση των συστημικών αιτιών της περιθωριοποίησης. Το έγγραφο υπογραμμίζει ότι οι διεθνείς εταιρείες συχνά εκμεταλλεύονται τους εργαζόμενους σε περιοχές όπου η εργασία είναι φθηνή επειδή οι εργαζόμενοι είναι απελπισμένοι, δημιουργώντας έτσι κύκλους περιθωριοποίησης.[1368]

Η ασθένεια και η κοινωνική ευαλωτότητα ως αιτίες αποκλεισμού

Η σωματική νόσος δεν εξαντλείται στη βιολογική βλάβη. Όταν η κατάσταση του σώματος γίνεται λόγος απομακρύνσεως από την οικογένεια, τον δημόσιο χώρο ή την εκκλησιαστική κοινότητα, η ασθένεια αποκτά και κοινωνική διάσταση. Ο πάσχων

[1366] Pantelis Kalaitzidis, «Constitutional Tradition and Eastern Orthodoxy: Political-Theological Aspects,» in Politics, Society and Culture in Orthodox Theology in a Global Age, ed. Kristina Stoeckl (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2022), 385-410.

[1367] Basil the Great, cited in «The Church and social issues,» Orthodox Times, June 15, 2020.

[1368]Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, §36.

δεν αντιμετωπίζει τότε μόνο τον πόνο και τη φθορά του σώματος, αλλά και την αμφισβήτηση της θέσεώς του μέσα στον κοινό βίο.

Η διαπίστωση αυτή δεν είναι νεότερη. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, στον λόγο του *Περὶ φιλοπτωχίας*, περιγράφει τη θέση των λεπρών της εποχής του με όρους που δεν αφήνουν περιθώριο παρανοήσεως. Οι πάσχοντες, γράφει, «ἀπελαύνονται πόλεων, ἀπελαύνονται οἰκιῶν, ἀγορᾶς, συλλόγων, ὁδῶν, πανηγύρεων, συμποσίων», και τελικά αποκλείονται «αὐτοῦ τοῦ ὕδατος».[1369] Ο αποκλεισμός αρχίζει από την ίδια την οικογένεια, όπου ο πατέρας θρηνεί και συγχρόνως απομακρύνει το άρρωστο παιδί του. Και ο Γρηγόριος ονομάζει με ακρίβεια αυτό που συμβαίνει: οι διώξεις στρέφονται «οὐ κατὰ τῶν ἀδικούντων, ἀλλὰ κατὰ τῶν δυστυχούντων». Η νόσος δηλαδή αντιμετωπίζεται σαν ενοχή, και ο πάσχων μετατρέπεται από αντικείμενο φροντίδας σε αντικείμενο αποβολής εξαιτίας ακριβώς της πάθησής του.

Η κοινωνική ευαλωτότητα γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση των ηλικιωμένων, των οποίων η σταδιακή απομάκρυνση από την κοινωνική και κοινοτική ζωή συνοδεύεται συχνά από αυξημένη ευπάθεια στην ασθένεια και στην αναπηρία. Το κείμενο Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς επισημαίνει ότι, στον σύγχρονο κόσμο, οι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζονται συχνά ως βάρος και ενόχληση και παραδίδονται σε ιδρύματα απομακρυσμένα από την άμεση ευθύνη της κοινότητας. Απέναντι σε αυτή τη συνθήκη, η Εκκλησία οφείλει όχι μόνο να αναγνωρίζει την άφθαρτη αξιοπρέπεια του ηλικιωμένου προσώπου, αλλά και να απαιτεί την προστασία του από την παραμέληση, την κακομεταχείριση και την εγκατάλειψη.[1370]

Το ίδιο κριτήριο δοκιμάζεται απέναντι στην αναπηρία, εμπειρία διαφορετική από την ασθένεια αν και συχνά συγχεόμενη με αυτήν. Η περιθωριοποίηση του αναπήρου γεννιέται όταν η αξία του ανθρώπου μετρείται με βάση τη σωματική ή διανοητική του λειτουργικότητα και όταν η διαφορετικότητά του αντιμετωπίζεται αποκλειστικά ως έλλειμμα. Σε μήνυμά του για την Παγκόσμια Ημέρα Ενημερώσεως για τον Αυτισμό, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος χαρακτηρίζει την Εκκλησία κατεξοχήν χώρο βιώσεως και αναδείξεως της μοναδικότητας και της ετερότητας του ανθρώπινου προσώπου, υπογραμμίζοντας ότι όλοι οι άνθρωποι είναι συγχρόνως μοναδικοί και ίσοι ενώπιον του Θεού. Η εκκλησιαστική μέριμνα δεν αποβλέπει επομένως στην αποδοχή του άλλου μόνο στον βαθμό που μπορεί να

1369Γρηγόριος Θεολόγος, Λόγος ΙΔ΄, Περὶ φιλοπτωχίας, §§11–12, PG 35, 857–909.

1370 Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, §30.

προσαρμοστεί στις καθιερωμένες μορφές του κοινού βίου, αλλά και στην άρση των εμποδίων που τον κρατούν έξω από αυτόν.[1371]

Ο αποκλεισμός δεν συνδέεται όμως μόνο με τη σωματική κατάσταση ή την ηλικία· εμφανίζεται και απέναντι στον άνθρωπο που στερείται σταθερής θέσεως μέσα στην κοινωνική κοινότητα. Τέτοια είναι η θέση του μετανάστη και του πρόσφυγα, για τον οποίο η απομάκρυνση από τον οικείο τόπο συνοδεύεται συχνά από νομική αβεβαιότητα, πολιτισμική απομόνωση και στερεοτυπική αντιμετώπιση. Στις «Θεμελιώδεις αρχές ποιμαντικής διακονίας προς τους μετανάστες και πρόσφυγες», ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος διακρίνει τους οικονομικούς μετανάστες, τους αιτούντες άσυλο και τους αναγνωρισμένους πρόσφυγες και επιμένει ότι η εκκλησιαστική διακονία οφείλει να εξειδικεύεται όχι μόνο κατά κατηγορία αλλά και κατά εθνικότητα, φύλο και συγκεκριμένο άνθρωπο. Η διάκριση αυτή εμποδίζει τη μετατροπή των μετακινούμενων πληθυσμών σε μία ανώνυμη ομάδα «αλλοδαπών»: η ποιμαντική μέριμνα απευθύνεται κάθε φορά σε πρόσωπο με ιδιαίτερη ιστορία, ανάγκες και τραύματα.[1372]

Στην οξύτερη υλική του μορφή, ο αποκλεισμός εκδηλώνεται ως απώλεια της ίδιας της κατοικίας. Στην αστεγία ο άνθρωπος δεν χάνει μόνο ένα υλικό αγαθό, αλλά τον σταθερό χώρο από τον οποίο μπορεί να συμμετέχει στον κοινωνικό βίο. Το κείμενο Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς εντάσσει ρητώς τη «στέγη γιά τούς ἄστεγους» στην επιδίωξη της κοινωνικής δικαιοσύνης και χαρακτηρίζει την εκπλήρωση αυτής της ευθύνης όχι ως πράξη που απλώς καθησυχάζει τη συνείδηση, αλλά ως «ἀναγκαῖο μέσο σωτηρίας».[1373] Στη συνέχεια μεταφέρει το ζήτημα από το επίπεδο της ατομικής αγαθοεργίας στην ευθύνη ολόκληρης της κοινωνίας: η προστασία των ευάλωτων από την «ἔλλειψη στέγης, ἀθλιότητα καὶ ἀπόγνωση» αποτελεί υπόθεση όχι μόνο ιδιωτικής φιλανθρωπίας αλλά και «δημόσιας δικαιοσύνης». Η Εκκλησία καλείται επομένως όχι

1371Μήνυμα τῆς Α.Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου γιὰ τὴν Παγκόσμια Ἡμέρα Ἐνημερώσεως γιὰ τὸν Αὐτισμό, 2 Απριλίου 2022, ec-patr.org.

1372 Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χριστόδουλος, «Θεμελιώδεις ἀρχὲς ποιμαντικῆς διακονίας πρὸς τοὺς μετανάστες καὶ πρόσφυγες», 13 Μαΐου 2003, Β΄ Ἱερατικὸ Συνέδριο τῆς Ἱ. Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, ecclesiagreece.gr.

1373 Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, §33.

μόνο να ανακουφίζει τον άστεγο, αλλά και να μη σιωπά όταν οι κοινωνικοί θεσμοί ανέχονται ή αναπαράγουν την αστεγία.[1374]

Νέες μορφές περιθωριοποίησης που αναδύθηκαν κατά την πανδημία

Η πανδημία COVID-19 ανέδειξε και όξυνε προϋπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες. Στη θεολογική και ηθική ανάλυσή του, ο Philip LeMasters επισημαίνει ότι οι ήδη περιθωριοποιημένες πληθυσμιακές ομάδες επιβαρύνθηκαν δυσανάλογα από τις συνέπειές της. Η σημασία της πανδημίας δεν βρίσκεται επομένως στη δημιουργία της κοινωνικής ευπάθειας, αλλά στην εντονότερη αποκάλυψη και επιδείνωσή της.[1375]

Η μετάβαση στις διαδικτυακές θρησκευτικές υπηρεσίες δημιούργησε νέες μορφές περιθωριοποίησης, ιδιαίτερα για ηλικιωμένους και οικονομικά ασθενέστερες ομάδες. Στην Ορθόδοξη παράδοση, όπου η λατρεία χαρακτηρίζεται από την «έντονη σωματικότητα και την πλούσια αισθητηριακή εμπειρία», ο ψηφιακός αποκλεισμός είχε ιδιαίτερα σοβαρές επιπτώσεις στην πνευματική ζωή των πιστών.[1376]

Κατά την πανδημία φαίνεται πώς δημιουργήθηκαν νέες μορφές περιθωριοποίησης εντός της εκκλησιαστικής κοινότητας. Οι ψάλτες βίωσαν «αίσθημα αποκλεισμού από την κοινότητα, καθώς και ενοχή για το προνόμιο να ψάλλουν στη λατρεία».[1377]

Η εκκλησιαστική απάντηση

Ο Ion Bria περιγράφει τη λειτουργική ζωή ως διπλή κίνηση: η ευχαριστιακή σύναξη συγκροτεί την κοινότητα και συγχρόνως την αποστέλλει στον κόσμο, ώστε η κοινωνία που βιώνεται στη λατρεία να συνεχίζεται ως μαρτυρία, διακονία και έμπρακτη άρση των διαχωρισμών.[1378]

Φιλανθρωπία και Διακονία

Η Ορθόδοξη παράδοση δεν διαχωρίζει τη φιλανθρωπία από τη θεολογία. Όπως επισημαίνει στα Ορθόδοξα κείμενα «πολλά συνώνυμα και ισοδύναμα της διακονίας,

---

1374 Ό.π., §38.

[1375] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 113, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1376] Takala-Roszczenko, «Between Privilege and Exclusion».

[1377] Ό.π., 115.

1378 Ion Bria, «The Liturgy after the Liturgy», International Review of Mission 67, no. 265 (1978): 87-88.

όπως η φιλανθρωπία, η αγάπη (ως αδελφική αγάπη προς τους συνανθρώπους), η φιλευσπλαχνία και το έλεος εμφανίζονται συχνά».[1379]

Η φιλανθρωπική δράση στην Ορθόδοξη παράδοση δεν αποτελεί απλώς κοινωνική υπηρεσία αλλά «ηθική συμπεριφορά» που αντανακλά τη θεία φιλανθρωπία. Η προσέγγιση αυτή καθιστά την περίθαλψη των περιθωριοποιημένων όχι απλώς πράξη ευσπλαχνίας, αλλά έκφραση της ίδιας της εκκλησιαστικής ταυτότητας. Η Ορθόδοξη εκκλησιολογία βασίζεται στην κοινωνιακή κατανόηση της ύπαρξης, όπου «η κοινωνία με τον άνθρωπο είναι απλώς μία άλλη μορφή κοινωνίας με τον Θεό». Αυτή η θεολογική προσέγγιση σημαίνει ότι η υπέρβαση των διαχωρισμών και η συμπερίληψη των αποκλεισμένων αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής ταυτότητας.[1380]

Προφητική Διάσταση

Η εκκλησιαστική αποστολή περιλαμβάνει προφητική διάσταση που καταγγέλλει τα συστήματα περιθωριοποίησης. Κατά τον John Chryssavgis, το κείμενο *Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς* αποτελεί έργο μιας ορθόδοξης παραδόσεως που δεν αρκείται πλέον στην απλή επιβίωση, αλλά αναλαμβάνει να διατυπώσει κοινωνικό λόγο.[1381]

Συμπεράσματα

Η ανάλυση της Ορθόδοξης προσέγγισης στην περιθωριοποίηση κατά την πανδημία αναδεικνύει τη συνεχή επικαιρότητα των παραδοσιακών θεολογικών αρχών στην αντιμετώπιση σύγχρονων κοινωνικών προκλήσεων. Η τριαδική θεολογία και η εκκλησιολογία της κοινωνίας παρέχουν το θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση της περιθωριοποίησης ως ασύμβατης με την εκκλησιολογική κλήση προς κοινωνία, αλληλεγγύη και σεβασμό του ανθρώπινου προσώπου.

Η πανδημία ανέδειξε τόσο την ευπάθεια όσο και την προσαρμοστικότητα των εκκλησιαστικών κοινοτήτων, οδηγώντας σε νέες μορφές διακονίας που διατηρούν την παραδοσιακή θεολογική ταυτότητα ενώ ταυτόχρονα ανταποκρίνονται στις σύγχρονες

[1379] Prodromou, «Orthodox Christianity and Humanitarianism,» 8.

[1380] Maria Skobtsova, cited in Prodromou, «Orthodox Christianity and Humanitarianism,» 9.

[1381] John Chryssavgis, «The Orthodox Church & Social Teaching: 'For the Life of the World'», Commonweal, 23 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.commonwealmagazine.org/orthodox-church-social-teaching.

ανάγκες. Η έννοια της «λειτουργίας μετά τη λειτουργία» αποτελεί κεντρικό θεολογικό εργαλείο για την κατανόηση αυτής της προσαρμοστικότητας.

Τέλος, η εμπειρία της πανδημίας υπογραμμίζει την ανάγκη για μια ολοκληρωμένη Ορθόδοξη κοινωνική θεολογία που συνδυάζει την παραδοσιακή πνευματικότητα με την κοινωνική δράση, παρέχοντας θεολογικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση των σύγχρονων μορφών περιθωριοποίησης.

4.3.4. Προς μια κοινωνική θεολογία της υγείας

Η σύνδεση ατομικής και κοινωνικής υγείας στην ορθόδοξη ανθρωπολογία

Εισαγωγή

Η υγεία, ως ολιστική έννοια σώματος και ψυχής, συνδέεται άρρηκτα με την ορθόδοξη ανθρωπολογία και εκκλησιολογία. Αυτή η ενότητα εξετάζει τη σύνδεση ατομικής και κοινωνικής υγείας, τη θεολογική προσέγγιση των συστημάτων υγείας και την ευθύνη της Εκκλησίας για καθολική πρόσβαση στην περίθαλψη, προτείνοντας μια ολοκληρωμένη κοινωνική θεολογία της υγείας

Η ορθόδοξη ανθρωπολογία προσεγγίζει την υγεία ως μια ολιστική έννοια που δεν διαχωρίζει το πνευματικό από το σωματικό, το ατομικό από το κοινωνικό. Όπως τονίζει ο Jean-Claude Larchet στη θεολογική του μελέτη για την ασθένεια, «τα πνευματικά και σωματικά στοιχεία της υγείας είναι στενά συνδεδεμένα στην ορθόδοξη σκέψη». Αυτή η αντίληψη βασίζεται στη βιβλική διδασκαλία ότι ο άνθρωπος

δημιουργήθηκε «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» του Θεού, γεγονός που καθιστά τον άνθρωπο μια ολότητα ψυχής και σώματος.[138213831384]

Ο LeMasters συνδέει την κοινωνική διάσταση της υγείας με την εικόνα της Εκκλησίας ως σώματος Χριστού, το οποίο αποτελείται από πολλά μέλη, και με την κατανόηση της σωτηρίας ως εισόδου σε κοινωνία προσώπων. Στην προοπτική της παρούσας εργασίας, αυτή η εκκλησιολογική σύνδεση δεν επιτρέπει απόλυτο διαχωρισμό της ατομικής από την κοινωνική ευθύνη για την υγεία.[1385]

Θεολογική προσέγγιση των συστημάτων υγείας και πρόνοιας

Η ιστορική εμπειρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης παρέχει καίριες θεολογικές κατευθύνσεις για τη σύγχρονη κοινωνική θεολογία της υγείας. Ο Δημήτριος Κωνσταντέλος στο θεμελιώδες έργο του «Byzantine Philanthropy and Social Welfare» καταγράφει την εκτεταμένη παρουσία της Εκκλησίας στην παροχή υγειονομικής περίθαλψης κατά τη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα της Βασιλειάδας του Μεγάλου Βασιλείου στην Καισάρεια της Καππαδοκίας, ενός οργανωμένου συγκροτήματος φιλανθρωπικής, υγειονομικής και κοινωνικής μέριμνας, αποτελεί πρότυπο για τη θεολογική θεμελίωση των σύγχρονων συστημάτων υγείας.[13861387]

Ο Harakas επισημαίνει ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο υπήρχαν αρκετοί ιερείς-ιατροί, οι οποίοι συνδύαζαν τα λειτουργικά καθήκοντα του θυσιαστηρίου με τη θεραπευτική διακονία, και ότι η ιατρική κατείχε τιμητική θέση στην εκκλησιαστική παράδοση. Πρόκειται για ιστορικά παραδείγματα προσώπων που άσκησαν και τις δύο διακονίες, όχι για γενική ταύτιση του κλήρου με τους ιατρούς. Στο πλαίσιο αυτό, η

[1382] Jean-Claude Larchet, *The Theology of Illness*, μτφρ. John και Michael Breck (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 2002), 26-33.

[1383] Ό.π., 32.

[1384] Greek Orthodox Archdiocese of America, «For the Health of Body and Soul: An Eastern Orthodox Introduction to Bioethics», ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/-/for-the-health-of-body-and-soul-an-eastern-orthodox-introduction-to-bioethics.

[1385] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 114, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1386] Demetrios J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, 2η αναθεωρημένη έκδοση (New Rochelle: Caratzas, 1991), κεφ. 11.

[1387] Ό.π., κεφ. 13.

φροντίδα της υγείας αναδεικνύεται σε διάσταση της διακονίας της χριστιανικής κοινότητας.[1388]

Η θεολογική προσέγγιση των συστημάτων υγείας βασίζεται στην έννοια της φιλανθρωπίας ως μιμήσεως της θείας φιλανθρωπίας. Όπως αναφέρει η σύγχρονη ορθόδοξη κοινωνική διδασκαλία, «στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, ο Θεός περιγράφεται ως ο Μέγας Φιλάνθρωπος και ο Ιησούς Χριστός, ως ιατρός σώματος και ψυχής».[1389]

Η ευθύνη της Εκκλησίας για την προώθηση της καθολικής πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη

Η διδασκαλία για την καθολική πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη[1390] απορρέει από τη θεολογική αρχή ότι κάθε άνθρωπος φέρει την εικόνα του Θεού και έχει ουσιαστική και άφθαρτη αξιοπρέπεια ως πρόσωπο.[1391] Όπως τονίζει η ορθόδοξη βιοηθική, «η κατανόηση ότι κάθε άνθρωπος είναι δημιουργημένος κατ᾽ εικόνα και καθ᾽ ομοίωσιν Θεού με προσωπικό προορισμό την θέωση συνεπάγεται ότι κάθε ασθενής έχει ουσιαστική και άθικτη αξιοπρέπεια ως πρόσωπο».[1392]

Αυτή η θεολογική βάση οδηγεί σε μια προφητική στάση απέναντι στην αδικία των συστημάτων υγείας. Η Εκκλησία καλείται να αντιταχθεί σε κάθε σύστημα που κατανέμει την υγειονομική περίθαλψη βάσει οικονομικής ικανότητας ή κοινωνικής θέσης. Όπως αναφέρεται στο κείμενο της Ελληνικής Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Αμερικής, «ούτε η οικονομική δυνατότητα πληρωμής ούτε ένα αριστοκρατικό κριτήριο μεγαλύτερης ανθρώπινης αξίας ή αξιοπρέπειας είναι αποδεκτά».[13931394]

Η ευθύνη της Εκκλησίας εκτείνεται πέρα από την παραδοσιακή φιλανθρωπία και αγγίζει την προφητική διάσταση της κοινωνικής μαρτυρίας. Σε σχετική παρουσίαση του

[1388]Stanley S. Harakas, «For the Health of Body and Soul: An Eastern Orthodox Introduction to Bioethics», *Greek Orthodox Archdiocese of America*, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.goarch.org/-/for-the-health-of-body-and-soul-an-eastern-orthodox-introduction-to-bioethics.

[1389]Chris Durante, «Reconceiving Healthcare», Public Orthodoxy, 25 Σεπτεμβρίου 2018, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://publicorthodoxy.org/2018/09/25/reconceiving-healthcare/.

1390 Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, §63.

[1391] Ό.π., §3.

[1392]Harakas, «For the Health of Body and Soul».

[1393] Ό.π.

[1394] Ό.π.

Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών επισημαίνεται ότι η χριστιανική κοινωνική δράση έχει βαθιές ρίζες και ότι το έργο της Εκκλησίας αποβλέπει στον μετασχηματισμό της κοινωνίας υπό το φως της Βασιλείας του Χριστού.[1395]

Από τη διακονία στην κοινωνική θεολογία της υγείας

Η εμπειρία της πανδημίας ανέδειξε την ανάγκη για μια ολιστική ορθόδοξη προσέγγιση στη δημόσια υγεία, η οποία συνδυάζει τη θεολογική παράδοση με τη σύγχρονη ιατρική επιστήμη. Ο LeMasters σημειώνει ότι η Ορθοδοξία υποστηρίζει τη χρήση των σύγχρονων θεραπευτικών μεθόδων της ιατρικής επιστήμης για την ανακούφιση του πόνου και την αποκατάσταση της σωματικής λειτουργίας.[1396]

Συστημική Προσέγγιση

Η Ορθόδοξη κοινωνική θεολογία αναγνωρίζει ότι η υγεία δεν είναι απλώς ατομικό ζήτημα αλλά συνδέεται με ευρύτερες κοινωνικές δομές. Το έγγραφο «For the Life of the World» καλεί την Εκκλησία να υποστηρίξει «ότι όλες οι επιχειρήσεις πρέπει να τηρούν πρότυπα συμπεριφοράς που σέβονται την εγγενή αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου».[1397]

Προς μια ολοκληρωμένη κοινωνική θεολογία της υγείας

Η ανάπτυξη μιας κοινωνικής θεολογίας της υγείας απαιτεί τη σύνθεση της ορθόδοξης πατερικής παράδοσης με τις σύγχρονες προκλήσεις των συστημάτων υγείας. Ο Larchet επισημαίνει ότι «η σύγχρονη ιατρική επιστήμη, αναπτυσσόμενη σε αμιγώς φυσιοκρατική κατεύθυνση, οδήγησε στην αντικειμενοποίηση της ασθένειας, καθιστώντας την μια πραγματικότητα που εξετάζεται καθεαυτή και διαχωρισμένη από τον πάσχοντα».[13981399]

[1395] Alexander Belopopsky, «On earth as in heaven? Orthodox churches rediscover the social dimension of faith», World Council of Churches, 19 Μαΐου 2004, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.oikoumene.org/news/on-earth-as-in-heaven-orthodox-churches-rediscover-the-social-dimension-of-faith.

[1396] Philip LeMasters, «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic», *Review & Expositor* 119, no. 1–2 (2022): 113, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

[1397] Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, §37.

[1398] Larchet, *The Theology of Illness*, 125-130.

[1399] Ό.π., 127.

Αντιθέτως, η ορθόδοξη προσέγγιση επιδιώκει τη θεραπεία του ολόκληρου προσώπου. Ο Larchet θεωρεί τα νοσήματα της ψυχής σοβαρότερα από εκείνα του σώματος και συγχρόνως τονίζει τον σχετικό χαρακτήρα της σωματικής υγείας, χωρίς να υποτιμά το σώμα ή την ιατρική θεραπεία. Η ιεράρχηση αυτή εντάσσει τη σωματική υγεία στην ενότητα του ανθρώπινου προσώπου και προσανατολίζει προς συστήματα υγείας που δεν περιορίζονται στη θεραπεία των συμπτωμάτων, αλλά προσφέρουν ολοκληρωμένη φροντίδα, περιλαμβάνοντας και την πνευματική διάσταση της θεραπείας.[1400]

Η κοινωνική θεολογία της υγείας καλεί την Εκκλησία να αναπτύξει νέες μορφές διακονίας που ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες. Όπως αναφέρει η σύγχρονη ορθόδοξη κοινωνική διδασκαλία, «η φιλανθρωπική υγειονομική περίθαλψη μπορεί να υπερβεί τις συζητήσεις για την αναδιανομή των υλικών πόρων προς την ανασυγκρότηση των κατανοήσεών μας για τις ηθικές και ασκητικές διαστάσεις της ιατρικής».[14011402]

4.3.5. Η προφητική διάσταση της εκκλησιαστικής μαρτυρίας

Κριτική των συστημάτων που προκαλούν περιθωριοποίηση και ασθένεια

Εισαγωγή

Η προφητική διάσταση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής μαρτυρίας αναδεικνύεται ως κριτική φωνή ενάντια στα συστήματα που προκαλούν κοινωνική αδικία και περιθωριοποίηση, προτείνοντας μια ολιστική, κοινοτική και εσχατολογική κατανόηση της υγείας και της ανθρώπινης ευημερίας, βασισμένη στη θεολογία σύγχρονων στοχαστών.

[1400] Larchet, The Theology of Illness, 125-128.

[1401] Durante, «Reconceiving Healthcare».

[1402] Ό.π.

Στο σημείο αυτό η έμφαση μετατοπίζεται από την πατερική θεμελίωση στη συμβολή σύγχρονων ορθόδοξων στοχαστών: του Χρήστου Γιανναρά, του Ιωάννη Ζηζιούλα, του Stanley Harakas και του Πέτρου Βασιλειάδη.

Η προφητική και κριτική διάσταση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής μαρτυρίας βρίσκει την έκφρασή της στη θεμελιώδη κριτική των συστημάτων που παράγουν κοινωνική αδικία και περιθωριοποίηση. Ο Χρήστος Γιανναράς, στο έργο του Η ελευθερία του ήθους, υποστηρίζει ότι το εκκλησιαστικό ήθος δεν αποβλέπει στη συμμόρφωση με κανόνες αλλά στη μεταμόρφωση της ίδιας της ζωής, αντιπαραθέτοντάς το στον δυτικό ατομικισμό, ο οποίος κατά την κρίση του εγκλωβίζει τον άνθρωπο στην αυτόνομη ατομικότητά του. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί ριζική κριτική των σύγχρονων συστημάτων που αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο ως απομονωμένο άτομο και όχι ως πρόσωπο σε σχέση.[1403]

Ο Ιωάννης Ζηζιούλας, στο έργο του Το είναι ως κοινωνία, προσφέρει θεολογική κριτική των δυτικών αντιλήψεων περί ατόμου και κοινωνίας. Η ευχαριστιακή εκκλησιολογία του καθιστά τη Θεία Ευχαριστία σημείο με προφητική λειτουργία: η κοινωνία που φανερώνεται σε αυτήν αποτελεί μέτρο κριτικής για κάθε κοινωνική και πολιτική οργάνωση που υπολείπεται της αγάπης. Η κριτική αυτή δεν είναι απλώς θεωρητική, αλλά συνιστά πρόκληση προς τα συστήματα που παράγουν ανισότητα και αποκλεισμό.[1404]

Ο Stanley Harakas, στο τρίτο τόμο του έργου του «Wholeness of Faith and Life: Orthodox Social Ethics», τονίζει ότι «η ορθόδοξη χριστιανική ηθική αναπτύσσεται όχι βάσει της ατομικής αντίληψης ή συνείδησης αλλά μέσω της ελευθερίας που ασκείται σε κοινοτικό ή συλλογικό επίπεδο». Αυτή η προσέγγιση προσφέρει μια ριζική εναλλακτική στις ατομικιστικές αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν πολλά σύγχρονα συστήματα υγείας και κοινωνικής πρόνοιας.[1405]

Επίκαιρη θεμελίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης ως προϋπόθεση της υγείας

[1403] Christos Yannaras, *The Freedom of Morality*, trans. Elizabeth Briere (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1984), 119.

[1404] John D. Zizioulas, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church* (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1985), 15-65.

[1405] Stanley S. Harakas, Wholeness of Faith and Life: Orthodox Christian Ethics, Part Three: Orthodox Social Ethics (Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 1999).

Η προφητική λειτουργία της Εκκλησίας δεν προστίθεται εκ των υστέρων στη λατρευτική της ζωή, σαν κοινωνικό καθήκον ξένο προς αυτήν, αλλά πηγάζει από την ίδια την Ευχαριστία. Στην ευχαριστιακή σύναξη η Εκκλησία δεν διατυπώνει απλώς ένα ιδεώδες μελλοντικής κοινωνίας· φανερώνει προκαταβολικά τον τρόπο υπάρξεως της Βασιλείας, όπου η ζωή δεν νοείται ως ατομική κατοχή αλλά ως κοινωνία και προσφορά. Υπό αυτή την έννοια, η ευχαριστιακή εκκλησιολογία του Ιωάννη Ζηζιούλα[1406] και η εσχατολογική θεώρηση της αποστολής από τον Πέτρο Βασιλειάδη[1407] συναντώνται: η σύναξη δεν αποτελεί καταφύγιο από τον κόσμο, αλλά μέτρο με το οποίο αποκαλύπτεται η απόσταση του κόσμου —και της ίδιας της ιστορικής Εκκλησίας— από τη ζωή που ομολογεί.

Στο σημείο αυτό η εσχατολογία γίνεται προφητικός λόγος. Ο Καβάσιλας είχε ήδη θεμελιώσει την ταυτότητα της παρούσας ευχαριστιακής τραπέζης με εκείνη που θα φανερωθεί στα έσχατα: μία είναι η δύναμη της τραπέζης και ένας ο εστιών στους δύο κόσμους.[1408] Εάν όμως η Εκκλησία γεύεται ήδη μέσα στην ιστορία τη ζωή που αναμένει, τότε κρίνεται και η ίδια από αυτήν. Η «λειτουργία μετά τη λειτουργία» του Ion Bria εκφράζει ακριβώς αυτή τη συνέχεια: η σύναξη δεν ολοκληρώνεται με την απόλυση, αλλά προεκτείνεται στη μαρτυρία και στη διακονία.[1409] Η προφητική φωνή δεν αρχίζει επομένως με την καταγγελία ενός ξένου κόσμου. Αρχίζει όταν η Εκκλησία επιτρέπει στην ίδια της την Ευχαριστία να κρίνει αν η κοινωνική της παρουσία αντιστοιχεί στη ζωή που τελεί και προγεύεται.

Στις 18 Ιανουαρίου 2021, κατά την έναρξη της 148ης συνόδου του Εκτελεστικού Συμβουλίου του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, ο γενικός διευθυντής του οργανισμού ανακοίνωσε ότι περισσότερες από τριάντα εννέα εκατομμύρια δόσεις εμβολίων είχαν ήδη χορηγηθεί σε τουλάχιστον σαράντα εννέα χώρες υψηλότερου εισοδήματος, ενώ σε μία χώρα χαμηλότατου εισοδήματος είχαν χορηγηθεί μόλις είκοσι

[1406] John D. Zizioulas, Being as Communion: Studies in Personhood and the Church (Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 1985), 15–65, ιδίως 21.

[1407] Petros Vassiliadis, «The Eucharistic Perspective of the Church's Mission», στο Eucharist and Witness: Orthodox Perspectives on the Unity and Mission of the Church (Geneva: WCC Publications· Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 1998), 49–66, ιδίως 50.

[1408] Νικόλαος Καβάσιλας, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Δ΄, 102 και 109, PG 150, 580-725· βλ. ανωτέρω, 4.2.4.

[1409] Ion Bria, «The Liturgy after the Liturgy», International Review of Mission 67, no. 265 (1978): 87–88.

πέντε. Δεν περιορίστηκε στην παράθεση της ανισότητας, αλλά προειδοποίησε ότι ο κόσμος βρισκόταν ενώπιον μιας καταστροφικής ηθικής αποτυχίας, της οποίας το τίμημα θα κατέβαλλαν με τη ζωή και τα μέσα βιοπορισμού τους οι φτωχότερες χώρες. Κατήγγειλε συγχρόνως τις διμερείς συμφωνίες, την αύξηση των τιμών και την προτεραιότητα που έδιναν ορισμένοι κατασκευαστές στις πλούσιες αγορές.[1410] Το στιγμιότυπο αυτό δεν εξαντλεί ασφαλώς την ιστορία της παγκόσμιας διανομής των εμβολίων· αποκαλύπτει όμως ότι η κοινή βιολογική ευαλωτότητα δεν συνεπαγόταν κοινή πρόσβαση στα μέσα προστασίας. Υπό το ευχαριστιακό κριτήριο που προηγήθηκε, η άνιση τράπεζα του κόσμου δεν αποτελεί απλώς δυσλειτουργία της διανομής: γίνεται κρίση μιας κοινωνίας η οποία αναγνωρίζει θεωρητικά την ίση αξία κάθε ανθρώπινης ζωής, ενώ επιτρέπει στον τόπο γεννήσεως και στην οικονομική ισχύ να καθορίζουν ποιος θα προστατευθεί πρώτος.

Η ευχαριστιακή κρίση στρέφεται πρώτα προς την ίδια την Εκκλησία. Ο John Chryssavgis επισημαίνει ότι η ορθόδοξη κοινωνική διδασκαλία περιορίστηκε συχνά από την εσωστρέφεια, την ταύτιση της εκκλησιαστικής επιβιώσεως με την εθνική διατήρηση και την τάση απορρίψεως όσων θεωρούνταν δυτικά. Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύει το κείμενο *Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς* ως ένδειξη μεταβολής: ως έργο μιας θρησκευτικής παραδόσεως που δεν αρκείται πλέον στην απλή επιβίωση, αλλά αναλαμβάνει να μιλήσει για τον ρατσισμό, τη φτώχεια, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη βιοηθική, την τεχνολογία και την κλιματική αλλαγή. Η προφητική διάσταση δεν συνίσταται επομένως μόνο στην κριτική των κοινωνικών συστημάτων. Περιλαμβάνει την εκκλησιαστική αυτοκριτική, δηλαδή την αναγνώριση ότι η διαφύλαξη της ταυτότητας μπορεί να μετατραπεί σε άλλοθι αποσύρσεως από τον κόσμο.[1411]

Ο Γιανναράς, στο έργο του Ορθοδοξία και Δύση, υποστηρίζει ότι η ορθόδοξη θεολογία δεν κατανοεί τον Θεό με νομικούς ή τιμωρητικούς όρους, όπως συχνά συνέβη σε δυτικές προσεγγίσεις. Η κρίση του Θεού δεν νοείται ως επιβολή ποινής, αλλά ως

[1410] Tedros Adhanom Ghebreyesus, «WHO Director-General's Opening Remarks at the 148th Session of the Executive Board», 18 Ιανουαρίου 2021, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.who.int/news-room/speeches/item/who-director-general-s-opening-remarks-at-148th-session-of-the-executive-board.

[1411] John Chryssavgis, «The Orthodox Church & Social Teaching: 'For the Life of the World'», Commonweal, 23 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2025, https://www.commonwealmagazine.org/orthodox-church-social-teaching.

φανέρωση της αληθινής δυνατότητας της ύπαρξης. Η κατανόηση αυτή έχει άμεσες συνέπειες για την προσέγγιση των ζητημάτων της υγείας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.[14121413]

Η ανάγκη για μια ολιστική προσέγγιση της υγείας και της ανθρώπινης ευημερίας

Η ορθόδοξη προσέγγιση της υγείας χαρακτηρίζεται από έναν ολιστικό χαρακτήρα που αντανακλά τη γενικότερη ολιστική φύση της ορθόδοξης θεολογίας. Ο Harakas, στο έργο του «Health and Medicine in the Eastern Orthodox Tradition», επισημαίνει ότι «οι πνευματικές και σωματικές διαστάσεις της υγείας είναι στενά συνδεδεμένες στην ορθόδοξη σκέψη». Αυτή η ολιστική κατανόηση απαιτεί μια προφητική στάση απέναντι σε κάθε σύστημα που διαχωρίζει το σωματικό από το πνευματικό ή το ατομικό από το κοινοτικό.[1414]

Ο Πέτρος Βασιλειάδης, στο έργο του «Orthodox Perspectives on Mission», τονίζει τη σημασία της «εσχατολογικής διάστασης» της ορθόδοξης πίστης για την κατανόηση της υγείας και της ανθρώπινης ευημερίας. Η εσχατολογική προοπτική δεν αποτελεί απόδραση από τον κόσμο αλλά προφητική πρόκληση για τη μεταμόρφωσή του. Όπως τονίζει, «η Εκκλησία καλείται να εργάζεται για τη μεταμόρφωση της κοινωνίας υπό το φως της Βασιλείας του Χριστού».[14151416]

Ο Χρήστος Γιανναράς ασκεί κριτική στις τεχνοκρατικές προσεγγίσεις, επισημαίνοντας ότι η τεχνοκρατία τείνει να επιβάλλει άκαμπτα και φαινομενικά αντικειμενικά σχήματα, τα οποία παραβλέπουν την προσωπική ύπαρξη και περιορίζουν την ελευθερία του προσώπου. Η κριτική αυτή καλεί σε προσέγγιση της υγείας που σέβεται την αξιοπρέπεια και την ελευθερία του ανθρώπου.[1417]

Ο Harakas, στο έργο του «Contemporary Moral Issues Facing the Orthodox Christian», επεκτείνει αυτή την ολιστική προσέγγιση σε ζητήματα κοινωνικής

[1412] Christos Yannaras, *Orthodoxy and the West: Hellenic Self-Identity in the Modern Age*, trans. Norman Russell and Peter Chamberas (Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 2006), 26.

[1413] Ό.π., 26.

[1414] Stanley S. Harakas, *Health and Medicine in the Eastern Orthodox Tradition* (New York: Crossroad, 1990), 32.

[1415] Petros Vassiliadis, *Orthodox Perspectives on Mission* (Oxford: Regnum Books International, 2013), 185-205.

[1416] Ό.π., 195.

[1417] Yannaras, *The Freedom of Morality*, 77.

δικαιοσύνης, περιβαλλοντικής προστασίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η προφητική διάσταση της εκκλησιαστικής μαρτυρίας απαιτεί την αντιμετώπιση όλων αυτών των ζητημάτων ως διασυνδεδεμένων πτυχών της ανθρώπινης ευημερίας.[1418]

Τέλος, η προφητική διάσταση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής μαρτυρίας δεν περιορίζεται στην κριτική των υπαρχόντων συστημάτων αλλά προσφέρει και θετικό όραμα για εναλλακτικές μορφές κοινοτικής ζωής. Όπως τονίζει ο Ζηζιούλας, «η Εκκλησία ως κοινωνία προσώπων» προσφέρει ένα πρότυπο για κοινωνίες που σέβονται την αξιοπρέπεια κάθε προσώπου και προάγουν την αλληλεγγύη και την κοινωνική δικαιοσύνη.[1419]

Άρα, η ορθόδοξη εκκλησιαστική μαρτυρία, αποτελεί προφητική φωνή που κριτικάρει την αδικία και προτείνει μια ολιστική, κοινοτική προσέγγιση της υγείας, εμπνέοντας κοινωνίες που αντανακλούν τη Βασιλεία του Θεού.

4.3.6. Ανιχνεύσεις σχετικά με την αναστήλωση του ανθρώπινου προσώπου

Η ανάλυση που προηγήθηκε εξέτασε χωριστά την απομόνωση, τη λατρεία, τον πόνο, τον θάνατο και την αλληλεγγύη. Οι εμπειρίες αυτές όμως δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους. Αποτελούν διαδοχικές δοκιμασίες του ίδιου ερωτήματος: τι είναι ο άνθρωπος και τι χάνεται όταν παύει να είναι πρόσωπο για τους άλλους. Στη συνέχεια επιχειρείται η ανάγνωσή τους από αυτή τη σκοπιά.

Χρειάζεται πρώτα μια διευκρίνιση. Το «άτομο» δεν αντιτίθεται στο «πρόσωπο» ούτε αποτελεί κάτι αρνητικό. Δηλώνει τον άνθρωπο ως διακριτή μονάδα, φορέα δικαιωμάτων και αναγκών, και η κατηγορία αυτή προστατεύει την ελευθερία και την αξία του καθενός. Δεν αρκεί όμως για να περιγράψει ολόκληρη την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο άνθρωπος γεννιέται από άλλους, μεγαλώνει μέσα σε σχέσεις, χρειάζεται τη φροντίδα τους και καλείται με τη σειρά του να φροντίσει. Το πρόσωπο γίνεται ορατό εκεί όπου ο άλλος παύει να είναι ένα ακόμη άτομο και γίνεται κάποιος με τον οποίο σχετίζομαι και για τον οποίο φέρω ευθύνη.

Ο κίνδυνος δεν προέρχεται από την ίδια την επιστημονική περιγραφή του ανθρώπου αλλά από την αποκλειστικότητά της. Όπως έχει επισημανθεί, ένας κλειστός ορθολογισμός που δεν αφήνει χώρο στη θεολογία, στην πίστη και στις υπαρξιακές διαστάσεις της ζωής καταλήγει να συρρικνώνει το μυστήριο του ανθρώπου. Το πρόβλημα, δηλαδή, δεν είναι ότι

[1418] Stanley S. Harakas, *Contemporary Moral Issues Facing the Orthodox Christian* (Minneapolis: Light and Life Publishing, 1982), 89-156.

[1419] Zizioulas, *Being as Communion*, 254.

ο άνθρωπος περιγράφεται βιολογικά· είναι ότι μπορεί να θεωρηθεί ότι εξαντλείται σε αυτή την περιγραφή.[1420]

Η θέση αυτή δεν αποτελεί σύγχρονη θεωρητική κατασκευή. Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Κρήτης τη διατυπώνει ρητά, και μάλιστα σε συνάρτηση με την πρόοδο των βιοεπιστημών: «Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἁπλοῦν σύνολον κυττάρων, ἱστῶν καί ὀργάνων, οὔτε καί προσδιορίζεται μόνον ἀπό βιολογικούς παράγοντας. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ δημιούργημα "κατ' εἰκόνα Θεοῦ" καί θά πρέπει ἡ ἀναφορά εἰς αὐτόν νά γίνηται μέ τόν δέοντα σεβασμόν». Το συνοδικό αυτό κείμενο δεν στρέφεται κατά της επιστήμης· αντιθέτως, αναγνωρίζει την ερευνητική ικανότητα ως θεόσδοτο δώρο και δηλώνει ότι η Εκκλησία «ἀποφεύγει τήν κηδεμονία τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναζητήσεως». Θέτει όμως το όριο: ο άνθρωπος δεν εξαντλείται στα βιολογικά του δεδομένα.[1421]

Η πανδημία μέτρησε αναγκαστικά τους ανθρώπους ως άτομα: κρούσματα, νοσηλευόμενοι, θάνατοι, ηλικιακές ομάδες, ομάδες αυξημένου κινδύνου. Η δημόσια υγεία δεν μπορούσε να λειτουργήσει διαφορετικά. Πίσω όμως από κάθε αριθμό υπήρχε συγκεκριμένο πρόσωπο. Ο «ογδοντάχρονος υψηλού κινδύνου» ήταν πατέρας ή σύζυγος κάποιου· ο «διασωληνωμένος» ήταν άνθρωπος που ενδεχομένως πέθανε χωρίς το χέρι του παιδιού του· ο ηλικιωμένος που απομονώθηκε δεν ήταν απλώς μέλος ευπαθούς ομάδας. Η πρώτη ανίχνευση της αναστήλωσης βρίσκεται ακριβώς σε αυτή την επιστροφή από την κατηγορία στον συγκεκριμένο άνθρωπο.

Η δεύτερη προκύπτει από μια αντιστροφή. Για να προστατευθεί η ζωή, έπρεπε να περιοριστεί η σχέση· και όσο περιοριζόταν η σχέση, τόσο γινόταν φανερό πόσο αναγκαία είναι. Η καραντίνα προστάτευσε τον άνθρωπο ως βιολογική ύπαρξη, αλλά η στέρηση της επίσκεψης, του αγγίγματος, της κοινής λατρείας και του τελευταίου αποχαιρετισμού έδειξε ότι η ανθρώπινη ζωή δεν εξαντλείται στη βιολογική επιβίωση. Το πρόσωπο έγινε περισσότερο ορατό τη στιγμή ακριβώς που στερήθηκε την παρουσία του άλλου. Το ερώτημα αυτό διατυπώθηκε κατά την πανδημία και φιλοσοφικά, ως ερώτημα περὶ «γυμνῆς ζωῆς»: εάν η ανάδειξη της επιβιώσεως σε ύψιστη αξία συνιστά αναγωγή του ανθρώπου στη

[1420]π. Βασίλειος Θερμός, «Η σχέση θεολογικής και ιατρικής επιστήμης», στο Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης (επιμ.), Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021), 79-81.

[1421]Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἡ ἀποστολή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῷ συγχρόνῳ κόσμῳ, § 12 καὶ Μήνυμα, § 7 (Κρήτη 2016). Πρβλ. Νικόλαος Δημητριάδης, «Η μαρτυρία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Κρήτης για την επιστήμη», στο Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης (επιμ.), Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021), 75-78.

βιολογική του διάσταση. Η θεολογική απάντηση δεν αντιπαραθέτει τη ζωή στο νόημα· παρατηρεί ότι η έγνοια για τη ζωή του άλλου υπερβαίνει τόσο τον φόβο όσο και τον ατομικισμό.[1422]

Η τρίτη αφορά τη μάσκα. Η κάλυψη του προσώπου περιόρισε ένα από τα κύρια μέσα με τα οποία αναγνωρίζουμε τον άλλον. Ταυτόχρονα όμως φορέθηκε για χάρη του: καλύπτω το δικό μου πρόσωπο επειδή αναγνωρίζω την αξία του προσώπου απέναντί μου. Το μέτρο που φαινομενικά εμπόδιζε τη συνάντηση μπορούσε έτσι να λειτουργήσει ως πράξη ευθύνης. Η διαπίστωση αυτή δεν εξαντλεί τη συζήτηση για τη μάσκα, η οποία υπήρξε έντονη και συχνά πολωτική· δείχνει όμως ότι η ίδια πράξη μπορεί να διαβαστεί με δύο εντελώς διαφορετικούς τρόπους.

Η τέταρτη επιστρέφει στο ζήτημα της ψηφιακής παρουσίας. Η διαδικτυακή επικοινωνία διατήρησε σχέσεις, κατήχηση και ποιμαντική επαφή σε συνθήκες όπου κάθε άλλη δυνατότητα είχε καταργηθεί. Έδειξε ωστόσο και το όριό της. Ο άνθρωπος στην οθόνη ακούγεται και φαίνεται, αλλά δεν βρίσκεται στον ίδιο τόπο, δεν αγγίζει ούτε αγγίζεται, και στη λατρευτική περίπτωση δεν μετέχει με τον ίδιο τρόπο στη σύναξη. Αν το πρόσωπο είναι ενσώματο, τότε η ψηφιακή παρουσία μπορεί να είναι αληθινή χωρίς να είναι πλήρης.

Η πέμπτη αφορά τον ασθενή και τον θνήσκοντα. Η απαγόρευση των επισκέψεων άφησε ανθρώπους να πεθάνουν χωρίς τους δικούς τους, ενώ γιατροί και νοσηλευτές βρέθηκαν συχνά να είναι οι τελευταίοι που στάθηκαν δίπλα τους. Η φροντίδα δεν εξαντλήθηκε στη θεραπεία του σώματος· περιέλαβε τη συνοδεία ενός ανθρώπου στις τελευταίες του ώρες. Η πατερική παράδοση γνωρίζει αυτή τη σύνδεση: ο Μέγας Βασίλειος δεν περιορίστηκε στη θεωρητική αναγνώριση της ιατρικής, αλλά ίδρυσε και οργανωμένο ίδρυμα περιθάλψεως, τη Βασιλειάδα, όπου η θεραπεία του σώματος και η φροντίδα του προσώπου δεν χωρίζονταν.[1423]

Η έκτη συνδέει όλες τις προηγούμενες. Η πανδημία έθετε διαρκώς το ίδιο ερώτημα: μέχρι πού φτάνει η ευθύνη μου για τη ζωή του άλλου; Η απόσταση, ο εμβολιασμός, η προστασία των ευάλωτων και η στήριξη όσων βρέθηκαν σε ανάγκη δεν ήταν μόνο υγειονομικά ή κοινωνικά ζητήματα. Ήταν τρόποι με τους οποίους ο ένας αναγνώριζε ή

[1422] Νίκος Μανωλόπουλος, «Στοχασμοὶ περὶ “γυμνῆς ζωῆς” μὲ ἀφορμὴ τὴν πανδημία», Σύναξη 156 (2020): 45-50.

[1423] Ανδρέας Αργυρόπουλος, «Οι Τρεις Ιεράρχες και η ιατρική επιστήμη», στο Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021), 69-74.

αγνοούσε τον άλλον. Στο σημείο αυτό η έννοια του προσώπου παύει να είναι θεωρητική και αποκτά πρακτικό περιεχόμενο.

Στο σημείο αυτό μπορεί να απαντηθεί και το ερώτημα από το οποίο ξεκίνησε η παρούσα έρευνα: με ποιον τρόπο συνδέεται η ιατρική με την ανάδειξη του προσώπου. Η ιατρική δεν αναδεικνύει από μόνη της το πρόσωπο, ούτε αυτό αποτελεί έργο της. Αντιμετώπισε αναγκαστικά τον άνθρωπο και ως βιολογική ύπαρξη που πρέπει να προστατευθεί, και ορθώς το έπραξε. Ακριβώς όμως επειδή για να προστατεύσει τη ζωή χρειάστηκε να περιορίσει τη σχέση, κατέστησε ορατό ότι ο άνθρωπος δεν εξαντλείται στη βιολογική του επιβίωση. Το «κρούσμα» ήταν πάντοτε κάποιος: ο ασθενής, ο ηλικιωμένος, ο θνήσκων, ο απομονωμένος, ο άλλος για τον οποίο περιορίζω ακόμη και τη δική μου ελευθερία. Εκεί, στο σημείο όπου η ιατρική περιγραφή συναντά τον συγκεκριμένο άνθρωπο, αρχίζει η ανίχνευση του προσώπου.

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν επιτρέπουν να υποστηριχθεί ότι η πανδημία οδήγησε από μόνη της σε μια «αναστήλωση» του ανθρώπινου προσώπου. Επιτρέπουν όμως να αναζητηθούν τα ίχνη της. Η στέρηση της σχέσης έκανε περισσότερο αισθητή την αξία της· η κάλυψη του προσώπου μπορούσε να γίνει πράξη προστασίας του άλλου· η ψηφιακή επικοινωνία έδειξε συγχρόνως τις δυνατότητες και τα όρια μιας παρουσίας χωρίς κοινό τόπο· η απομόνωση του ασθενούς υπενθύμισε ότι η φροντίδα δεν εξαντλείται στη θεραπεία του σώματος. Μέσα σε αυτές τις αντιφάσεις η πανδημία έφερε ξανά στο προσκήνιο έναν άνθρωπο που δεν είναι μόνο βιολογική μονάδα ή φορέας ατομικών δικαιωμάτων, αλλά μοναδική και ανεπανάληπτη ύπαρξη που έχει ανάγκη τον άλλον και αναλαμβάνει ευθύνη γι' αυτόν.

Η κατεύθυνση αυτή χρειάζεται δύο διευκρινίσεις. Η πρώτη αφορά το παρελθόν: η αναστήλωση δεν σημαίνει επάνοδο στην προηγούμενη κατάσταση. Επισημάνθηκε ήδη κατά τη διάρκεια της κρίσης ότι η Εκκλησία δεν καλείται απλώς να επιστρέψει στην «κανονικότητα» που προηγήθηκε, αλλά να επανεξετάσει τι σημαίνουν η κοινότητα, η αγιότητα και η ιερότητα μέσα στις νέες συνθήκες. Η δεύτερη αφορά το μέλλον: η αναγέννηση για την οποία έγινε λόγος δεν συνιστά ίδρυση κάποιου νέου θεσμού ούτε επινόηση νέου ανθρώπου, αλλά βαθύτερη κατανόηση εκείνου που ήδη υπάρχει και καλείται να φανερωθεί.[1424]

[1424]Brandon Gallaher, παρέμβαση στην Οικουμενική συνεδρία, στο COVID-19: A Meaningful Storm for Renewal in the Orthodox Church: Final Communiqué of an International Web-Seminar on «Religious Communities and Church in a Period of Pandemic», διεθνούς διαδικτυακού σεμιναρίου CEMES–ΔΙΠΑΕ, 6-11 Απριλίου 2020 (Θεσσαλονίκη: CEMES, 2020)· πρβλ. Νικόλαος Δημητριάδης,

Το κεφάλαιο αυτό εξέτασε την πανδημία μέσα από τέσσερις αλληλένδετες δοκιμασίες: τη σχέση προσώπου και κοινότητας, τη Θεία Ευχαριστία, την ασκητική πρόσληψη του πόνου και την αλληλεγγύη προς τον άλλον. Η απομόνωση φανέρωσε ότι ο άνθρωπος δεν εξαντλείται στη βιολογική του επιβίωση· η ευχαριστιακή διαμάχη έδειξε ότι η πίστη στο μυστήριο δεν επιτρέπει ούτε την άρνηση της υλικότητας ούτε την εξάντλησή του σε αυτήν· η ασκητική παράδοση νοηματοδότησε τον αναπόφευκτο πόνο χωρίς να εξαγιάσει την αμέλεια ή να υποτιμήσει την ιατρική· και η έμπρακτη διακονία κατέστησε την αλληλεγγύη τρόπο εκκλησιαστικής υπάρξεως και όχι απλώς εξωτερικό ηθικό καθήκον.

Το κοινό νήμα των παραπάνω δεν είναι μια αντιπαράθεση ανάμεσα στην πίστη και στην προστασία της ζωής, αλλά η διάκριση ανάμεσα σε ό,τι οφείλει να διαφυλάσσεται και σε ό,τι μπορεί να προσαρμόζεται για χάρη του άλλου. Η πανδημία δεν δημιούργησε τα θεολογικά αυτά ερωτήματα· τα έφερε στην επιφάνεια και ανάγκασε την Εκκλησία να δοκιμάσει τις διακηρύξεις της στην πράξη. Στο σημείο όπου ο ασθενής παύει να είναι αριθμός, η λατρεία γίνεται ευθύνη, ο πόνος δεν εγκαταλείπεται στη μοναξιά και η ιατρική φροντίδα συναντά τον συγκεκριμένο άνθρωπο, η προστασία της ζωής μπορεί να γίνει συγχρόνως αναγνώριση του προσώπου.

στο Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης (επιμ.), Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021), 75-78.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη ακολούθησε μια πορεία τεσσάρων σταδίων. Το πρώτο κεφάλαιο έδειξε ότι η πανδημία κατέστησε ορατές και όξυνε προϋπάρχουσες αδυναμίες στα συστήματα υγείας και στην κατανομή των αγαθών, έθεσε με ιδιαίτερη ένταση το ζήτημα της σχέσεως ατομικής ελευθερίας και συλλογικής ευθύνης, και έθεσε τις θρησκευτικές κοινότητες ενώπιον του ερωτήματος της στάσεώς τους απέναντι στην επιστημονική γνώση. Το δεύτερο διαπίστωσε ότι καμία εκκλησιαστική κοινότητα δεν έμεινε ανεπηρέαστη. Οι ισορροπίες όμως που επιτεύχθηκαν υπήρξαν διαφορετικές: θεολογική θεμελίωση της συμμορφώσεως σε ορισμένες περιπτώσεις, εσωτερικές διχογνωμίες σε άλλες. Το τρίτο κατέληξε στην αρχή που διατρέχει την εκκλησιαστική αντιμετώπιση της τεχνολογίας: ούτε αποδοχή ούτε απόρριψη, αλλά διάκριση — ερώτημα όχι για το πόσο από το παλαιό και πόσο από το νέο, αλλά για το τι ακριβώς είναι εκείνο που εξετάζεται. Το τέταρτο επιχείρησε τη θεολογική αποτίμηση όσων προηγήθηκαν, με άξονες το πρόσωπο, την Ευχαριστία και την αλληλεγγύη. Τα συμπεράσματα που ακολουθούν προκύπτουν από αυτή τη διαδρομή.

Θεολογικά Μαθήματα από την Πανδημία

Η πανδημία δεν εισήγαγε στην Εκκλησία ένα εντελώς ξένο θεολογικό πρόβλημα. Έφερε όμως, με ιδιαίτερη ιστορική πυκνότητα, προϋπάρχουσες εντάσεις στο ίδιο σημείο: την κοινή ανθρώπινη φύση και τη μοναδικότητα του προσώπου, την πίστη στη θεία χάρη και την υλικότητα της δημιουργίας, τη σωματική σύναξη και την ευθύνη προστασίας του άλλου, την πιστότητα στην παράδοση και την ανάγκη προσαρμογής. Το πρώτο μάθημα της μελέτης είναι επομένως ότι η κρίση λειτούργησε κυρίως ως αποκάλυψη και δοκιμασία. Η κοινή ευαλωτότητα έδειξε την αλληλεξάρτηση των ανθρώπων, χωρίς όμως να καταργήσει τα σύνορα και τις ανισότητες· αντιθέτως, η άνιση πρόσβαση στα εμβόλια και στην περίθαλψη φανέρωσε πόσο διαφορετικά κατανέμεται το βάρος ακόμη και μιας κοινής απειλής.

Το δεύτερο μάθημα αφορά τη σχέση επιστήμης και πίστης, η οποία δεν εξομαλύνθηκε αυτομάτως από την κρίση· δοκιμάστηκε στην πράξη. Η ιατρική γνώση, τα εμβόλια και τα μέτρα προφυλάξεως υπηρέτησαν την προστασία της ζωής, χωρίς αυτό να μετατρέπει κάθε επιστημονική ή διοικητική επιλογή σε θεολογικά αυτονόητη θέση. Αντίστοιχα, η πίστη δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως άρνηση των φυσικών ιδιοτήτων της ύλης ή ως υπόσχεση ατομικής εξαιρέσεως από τη θνητότητα. Στο ευχαριστιακό ζήτημα η εργασία απέκλεισε δύο συμμετρικές απλουστεύσεις: ούτε το μυστήριο εξαντλείται στους νόμους της ύλης ούτε η χάρη καταργεί την πραγματικότητα του άρτου και του οίνου. Η

θεολογικά συνεπής στάση δεν προκύπτει λοιπόν από την επικράτηση της μιας γλώσσας πάνω στην άλλη, αλλά από διάλογο που αναγνωρίζει τα όρια και την ιδιαίτερη ευθύνη καθεμιάς.

Το τρίτο μάθημα αφορά τον θάνατο. Η μαζική παρουσία του επανέφερε στο δημόσιο πεδίο ένα ερώτημα που η νεωτερική καθημερινότητα συχνά απομακρύνει, αλλά δεν επιτρέπεται να υποστηριχθεί χωρίς εμπειρικά δεδομένα ότι προκάλεσε γενική ανανέωση της εσχατολογικής συνειδήσεως. Η θεολογική παράδοση που εξετάστηκε προσφέρει πάντως σαφή κριτήρια για την ερμηνεία του: ο θάνατος δεν εξιδανικεύεται ως απελευθέρωση της ψυχής ούτε γίνεται ουδέτερο φυσικό συμβάν, αλλά παραμένει ο «έσχατος εχθρός». Η Ανάσταση δεν υπόσχεται φυγή από το σώμα και τη δημιουργία, αλλά νέο τρόπο υπάρξεώς τους. Γι' αυτό και η μνήμη των κεκοιμημένων, η οποία διασώζει το συγκεκριμένο όνομα απέναντι στον αριθμό, αποτελεί ουσιώδη εκκλησιαστική απάντηση στην ανωνυμία των μαζικών απωλειών.

Το τέταρτο μάθημα αφορά την εκ νέου ανάδειξη του ανθρώπινου προσώπου, αλλά η διατύπωση αυτή χρειάζεται ακρίβεια. Η πανδημία δεν απέδειξε ότι ο άνθρωπος έπαψε να αντιμετωπίζεται ως αριθμός ή ότι η κοινωνία αποκατέστησε τη σχέση και την κοινότητα. Έκανε όμως ορατή την ανεπάρκεια της ατομικής αυτάρκειας: η απομόνωση φανέρωσε την αξία της παρουσίας, η ασθένεια την ανάγκη της φροντίδας και η κοινή απειλή την ευθύνη του ενός για τον άλλον. Ακόμη και η απόσταση μπορούσε, όταν αποσκοπούσε στην προστασία του ευάλωτου, να γίνει έκφραση αυτής της ευθύνης. Υπό αυτή την περιορισμένη έννοια η μελέτη δεν διαπιστώνει μια συντελεσμένη «αναστήλωση», αλλά ανιχνεύει τα ίχνη της: την επιστροφή από την κατηγορία και το κρούσμα στον συγκεκριμένο άνθρωπο.

Προκλήσεις και Ευκαιρίες για την Εκκλησία

Τα παραπάνω δεν θεμελιώνουν μια ενιαία αποτίμηση της εκκλησιαστικής ανταποκρίσεως ως επιτυχίας ή αποτυχίας. Τα τεκμήρια έδειξαν διαφορετικές στάσεις μεταξύ τοπικών Εκκλησιών, εσωτερικές αντιθέσεις διαφορετικής φύσεως — εκκλησιολογικές, σχετικές με συγκεκριμένα μέτρα και ατεκμηρίωτες —, προσαρμογές της λατρευτικής πράξεως, οργανωμένη κοινωνική διακονία, αλλά και στιγμές αμηχανίας ή αυτάρκειας. Η κύρια πρόκληση δεν είναι επομένως η επινόηση μιας νέας θεολογίας κάθε φορά που εμφανίζεται μια κρίση, αλλά η άσκηση της διακρίσεως μέσα σε αυτήν: ποιο περιεχόμενο της εκκλησιαστικής ζωής οφείλει να διαφυλαχθεί, ποιες μορφές μπορούν να προσαρμοστούν και με ποιο κριτήριο η προσαρμογή υπηρετεί πράγματι τον άνθρωπο.

Η αναγκαστική στέρηση της σωματικής συνάξεως έδειξε συγχρόνως την αξία της και το όριο των ψηφιακών υποκαταστάτων. Η διαδικτυακή επικοινωνία διατήρησε την

κατήχηση, την επικοινωνία και μέρος της ποιμαντικής φροντίδας, αλλά δεν κατέστησε περιττό τον κοινό τόπο, το σώμα και τη μυστηριακή συμμετοχή. Δεν είναι επομένως ούτε ψευδής παρουσία ούτε ισοδύναμη αντικατάσταση της συνάξεως. Η μεταπανδημική πρόκληση είναι να διατηρηθούν οι δυνατότητές της χωρίς να μετατραπεί η ευκολία της διαμεσολαβήσεως σε μόνιμη αποδυνάμωση της ενσώματης κοινότητας.

Η τρίτη πρόκληση είναι διεπιστημονική. Η ιατρική μπορεί να περιγράψει τον κίνδυνο, να προλάβει τη νόσο και να θεραπεύσει, αλλά δεν έχει ως έργο της να εξαντλήσει το νόημα του πόνου, του θανάτου ή του προσώπου. Η θεολογία μπορεί να συμβάλει σε αυτά τα ερωτήματα, δεν δικαιούται όμως να υποκαθιστά την κλινική γνώση ή να μετατρέπει τη μεταφυσική βεβαιότητα σε υγειονομική οδηγία. Η γόνιμη συνεργασία προϋποθέτει επομένως σαφή όρια, αμοιβαία ακρόαση και κοινή ευθύνη απέναντι στον πάσχοντα άνθρωπο. Ιατρική και θεολογία δεν συγκροτούν ανταγωνιστικούς τρόπους γνώσεως: η πρώτη ερωτά πρωτίστως πώς προστατεύεται και διατηρείται η βιολογική ζωή, ενώ η δεύτερη ποιο είναι το νόημα της ζωής που διατηρείται, πάσχει, χάνεται ή μεταμορφώνεται. Οι δύο προσεγγίσεις είναι διακριτές αλλά συμπληρωματικές, και καμία δεν νομιμοποιείται να υποκαταστήσει την άλλη.

Προτάσεις για το Μέλλον της Εκκλησιαστικής Ζωής και Μαρτυρίας

Η πρώτη πρακτική κατεύθυνση είναι η θεσμική μνήμη. Οι συνοδικές αποφάσεις, οι εγκύκλιοι, οι ποιμαντικές οδηγίες και οι απολογισμοί κοινωνικής δράσεως μιας κρίσεως χρειάζεται να συγκεντρώνονται, να αρχειοθετούνται και να αξιολογούνται. Χωρίς αυτή τη μνήμη κάθε νέα δοκιμασία εμφανίζεται ως πρωτοφανής και η Εκκλησία κινδυνεύει να επαναλαμβάνει τις ίδιες αντιπαραθέσεις χωρίς να γνωρίζει τις προηγούμενες αποφάσεις της. Ένα τέτοιο σώμα τεκμηρίων μπορεί να αποτελέσει τη βάση για ποιμαντικά πρωτόκολλα, όχι ως άκαμπτο εγχειρίδιο, αλλά ως καταγεγραμμένη εμπειρία διακρίσεως.

Η δεύτερη κατεύθυνση είναι η ποιμαντική προετοιμασία του κλήρου και των λαϊκών στελεχών για ζητήματα δημόσιας υγείας, επικοινωνίας κινδύνου, πένθους, ψυχολογικής υποστηρίξεως και δεοντολογικής χρήσεως των ψηφιακών μέσων. Η πρόταση αυτή δεν προϋποθέτει γενικευμένη κρίση για την επάρκεια των προσώπων που διαχειρίστηκαν την πανδημία· προκύπτει από το εύρος των ζητημάτων που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν. Η συνεργασία με ιατρούς, νοσηλευτές, ψυχολόγους και κοινωνικούς λειτουργούς μπορεί να καταστήσει την ποιμαντική φροντίδα ακριβέστερη χωρίς να αλλοιώσει τον εκκλησιαστικό της χαρακτήρα.

Η τρίτη κατεύθυνση αφορά τη συνέχεια της κοινωνικής διακονίας και την προφητική της αυτοκριτική. Τα παραδείγματα που εξετάστηκαν έδειξαν ότι η Εκκλησία μπορεί να

προσαρμόζει τις μορφές της βοήθειας, να συνεργάζεται με δημόσιες δομές υγείας και να περιορίζει ακόμη και τη λατρευτική της πρακτική για την προστασία των ευάλωτων. Η ίδια όμως ευχαριστιακή και ανθρωπολογική θεμελίωση την υποχρεώνει να εξετάζει ποιος μένει αόρατος, ποιος επωμίζεται δυσανάλογα το κόστος και αν η κοινωνική της παρουσία ανταποκρίνεται στη ζωή που ομολογεί. Η διακονία και η προφητική κριτική δεν αποτελούν δύο διαφορετικές αποστολές, αλλά δύο όψεις της ίδιας ευθύνης.

Ανοικτά ερωτήματα για περαιτέρω έρευνα

Η μελέτη αυτή δεν εξάντλησε τα ερωτήματα που έθεσε η πανδημία. Ορισμένα από αυτά αναδείχθηκαν κατά την πορεία της έρευνας και συνειδητά δεν αναπτύχθηκαν, επειδή θα την οδηγούσαν πέρα από το αντικείμενό της.

Το πρώτο αφορά την ίδια τη θεολογία του προσώπου. Σημαντικό μέρος της σύγχρονης ορθόδοξης σκέψης τη συνέδεσε στενά με την καππαδοκική παράδοση, αλλά η ερμηνεία αυτή έχει αμφισβητηθεί ως προς την πατερική της θεμελίωση. Η παρούσα εργασία χρησιμοποίησε τη θεολογία του προσώπου ως ερμηνευτικό εργαλείο, χωρίς να επιχειρήσει να κρίνει αυτή τη διαμάχη. Παραμένει επομένως ανοιχτό το ερώτημα πόσο από τη νεότερη προσωπολογία μπορεί να αναχθεί στους Πατέρες και πόσο αποτελεί σύγχρονη θεολογική επεξεργασία που πρέπει να κριθεί και με τα δικά της επιχειρήματα.

Το δεύτερο αφορά το ίδιο το περιεχόμενο της «αναστήλωσης». Στην παρούσα εργασία η λέξη δεν δηλώνει επιστροφή σε μια χαμένη ή εξιδανικευμένη κατάσταση. Δηλώνει μια πορεία στην οποία ο άνθρωπος καλείται να πραγματώσει πληρέστερα την ύπαρξή του ως πρόσωπο, μέσα στη σχέση με τον Θεό και τον άλλο. Η πορεία αυτή δείχνει προς τα έσχατα και όχι προς τα πίσω. Η εσχατολογική αυτή διάσταση έγινε ορατή κατά την έρευνα, αλλά η συστηματική ανάπτυξή της θα απαιτούσε διαφορετικό και ευρύτερο θεολογικό πλαίσιο από εκείνο της παρούσας μελέτης.

Το τρίτο προέκυψε από την ίδια την εμπειρία της κρίσης. Η πανδημία άφησε πίσω της αλλαγές που υπερέβησαν τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης στη σχέση του ανθρώπου με την ιατρική και την τεχνολογία: τηλεϊατρική, ψηφιακή διαμεσολάβηση της ποιμαντικής, υβριδικές μορφές κοινοτικής ζωής. Το ερώτημα ποιες από αυτές συνιστούν γνήσιο εμπλουτισμό και ποιες σταδιακή αποδυνάμωση της ενσώματης κοινωνίας δεν μπορεί να απαντηθεί από την εμπειρία μιας μόνο κρίσης.

Το τέταρτο ερώτημα αφορά την ιστορική μνήμη της Εκκλησίας απέναντι στις επιδημίες. Η επαναλαμβανόμενη εμπειρία λοιμών και πανδημιών είναι ιστορικά βέβαιη, αλλά η παρούσα εργασία δεν κατόρθωσε να τεκμηριώσει συστηματικά τον τρόπο με τον οποίο εκκλησιαστικές αρχές διαχειρίστηκαν σε παλαιότερες περιόδους τις συνάξεις, τη

λατρεία, την περίθαλψη και τις ταφές. Η έρευνα πρωτογενών τεκμηρίων —εγκυκλίων, συνοδικών αποφάσεων, κωδίκων και χρονικών— θα μπορούσε να δείξει αν το ερώτημα του 2020 ήταν πράγματι καινούργιο ή αν ήταν κυρίως λησμονημένη εκκλησιαστική εμπειρία.

Συμπερασματικές Διαπιστώσεις

Η συνολική αξιολόγηση δεν επιτρέπει να χαρακτηριστεί συλλήβδην η εκκλησιαστική ανταπόκριση ούτε ως επιτυχία ούτε ως αποτυχία. Η έρευνα κατέγραψε ανθεκτικότητα και έμπρακτη διακονία, αλλά επίσης αντιθέσεις, αμηχανία και ασυμφωνία ανάμεσα στη θεολογική ομολογία και σε ορισμένες δημόσιες στάσεις. Η παράδοση αποδείχθηκε γόνιμη όχι επειδή παρείχε έτοιμη απάντηση για κάθε υγειονομικό μέτρο, αλλά επειδή πρόσφερε κριτήρια με τα οποία μπορούσαν να διακριθούν η πίστη από την αδιαφορία, η φροντίδα από τον φόβο και η προσαρμογή από την αλλοίωση.

Η εργασία δεν περιορίστηκε στην καταγραφή του υλικού. Η ιδιαίτερη συμβολή της εντοπίζεται στη σύνδεση επιμέρους θεολογικών και επιστημολογικών ζητημάτων που ανέδειξε η πανδημία. Στο ευχαριστιακό ζήτημα, η κατηγορηματική άρνηση κάθε δυνατότητας μεταδόσεως μέσω των Τιμίων Δώρων εξετάστηκε ως προς τη συνέπειά της με τη χριστολογική διδασκαλία της Εκκλησίας. Για την περιγραφή του σχετικού κινδύνου χρησιμοποιήθηκαν αναλογικά οι όροι «ιδιόμορφος δοκητισμός» και «ιδιότυπος μονοφυσιτισμός», οι οποίοι ορίζονται στο γλωσσάρι της μελέτης. Παράλληλα, η ανατροπή της χρήσεως του θανάτου στον Μάξιμο αξιοποιήθηκε ως θεολογικό κλειδί για την προσέγγιση του πόνου και του θανάτου. Μεθοδολογικά, η μελέτη επέλεξε να μιλήσει για «ανιχνεύσεις», αντί να θεωρήσει δεδομένη μια αναστήλωση του ανθρώπινου προσώπου που δεν μπορεί να αποδειχθεί εμπειρικά. Τέλος, στη σχέση θεολογίας, επιστήμης και τεχνολογίας ανέδειξε τη διάκριση ως κριτήριο διαφορετικό από την απλή αναζήτηση ισορροπίας.

Στο κεντρικό ερώτημα της μελέτης η απάντηση είναι επομένως καταφατική υπό όρους. Η εμπειρία της πανδημίας μπορεί να θεμελιώσει θεολογικά συνεπέστερη και ποιμαντικά υπεύθυνη αντιμετώπιση μελλοντικών κρίσεων, εφόσον διατηρηθούν τέσσερις διακρίσεις: η προστασία της βιολογικής ζωής χωρίς αναγωγή του ανθρώπου στη βιολογία του· η πίστη στο μυστήριο χωρίς άρνηση της υλικότητας· η αξιοποίηση της τεχνολογίας χωρίς εξίσωση της ψηφιακής με την ενσώματη παρουσία· και η διαφύλαξη της παραδόσεως χωρίς ακινησία των ποιμαντικών μορφών. Οι διακρίσεις αυτές δεν αίρουν τις συγκρούσεις, αλλά προσφέρουν τρόπο να αντιμετωπίζονται χωρίς εύκολες θεολογικές ή τεχνοκρατικές βεβαιότητες.

Η εμπειρία της πανδημίας αφήνει ένα αυστηρότερο μέτρο: αν ο συγκεκριμένος άνθρωπος διακρίνεται πίσω από το κρούσμα, αν η προστασία του σώματος δεν καταλήγει σε εγκατάλειψη του προσώπου, αν η λατρεία γεννά ευθύνη και αν η θεολογική βεβαιότητα αντέχει να συνομιλεί με την πραγματικότητα. Η «αναστήλωση του ανθρώπινου προσώπου» δεν είναι γεγονός που συντελέστηκε μέσα στην κρίση ούτε σύνθημα για την επιστροφή στην προηγούμενη κανονικότητα. Είναι ανοικτή κλήση να φανερωθεί, μέσα στην ιατρική φροντίδα, στην εκκλησιαστική κοινότητα και στην κοινωνική διακονία, ο άνθρωπος ως ενσώματη, μοναδική και σχεσιακή ύπαρξη.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΟΡΩΝ

Α

Ακρίβεια: Η αυστηρή εφαρμογή του κανόνα, χωρίς προσαρμογή στις περιστάσεις. Βλ. Οικονομία.

Αλληλεξάρτηση: Η κατάσταση κατά την οποία οι άνθρωποι ή οι κοινωνίες εξαρτώνται αμοιβαία μεταξύ τους για την επιβίωση και την ευημερία τους. Στο πλαίσιο της πανδημίας, ο όρος αναφέρεται στη συνειδητοποίηση ότι η υγεία και η ασφάλεια του καθενός εξαρτώνται από την υγεία και την ασφάλεια όλων.

Αλληλοπεριχώρηση: Θεμελιώδης όρος της ορθόδοξης θεολογίας που περιγράφει τη δυναμική ενότητα και την αμοιβαία περιχώρηση των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδος χωρίς σύγχυση ή ανάμιξη. Η χρήση του όρου στην ανθρωπολογία είναι μόνο αναλογική: μπορεί να φωτίσει τη σχεσιακή διάσταση του ανθρώπινου προσώπου, χωρίς να ταυτίζει τις ανθρώπινες σχέσεις με τον τρόπο υπάρξεως των Προσώπων της Αγίας Τριάδος. Η εμπειρία της απομόνωσης κατά την πανδημία ανέδειξε εκ νέου την ανάγκη για γνήσια προσωπική κοινωνία. Η έννοια αυτή φωτίζει θεολογικά τη σχέση κοινωνίας και ετερότητας. Η μεταφορά της στην ανθρωπολογία μπορεί να γίνει μόνο αναλογικά: η τριαδική αλληλοπεριχώρηση δεν ταυτίζεται με τις ανθρώπινες σχέσεις, αλλά λειτουργεί ως θεολογικός ορίζοντας για την κατανόηση του προσώπου ως ύπαρξης εν σχέσει και όχι ως απομονωμένης ατομικότητας.

Αναστήλωση του Προσώπου: Κεντρική έννοια της διατριβής που αναφέρεται στην αποκατάσταση της αυθεντικής ανθρώπινης ταυτότητας και αξιοπρέπειας μέσα από την εκκλησιαστική κοινότητα, ιδίως μετά από την απειλή που αποτέλεσε η πανδημία για την κοινωνική διάσταση της ύπαρξης.

Ανολοκλήρωτο Πένθος (Unresolved Grief): Μορφή πένθους όπου η διαδικασία θλίψης δεν ολοκληρώνεται επιτυχώς, με αποτέλεσμα ο θλιβόμενος να παραμένει «κολλημένος»σε κάποια φάση του πένθους χωρίς να μπορεί να προχωρήσει. Κατά την πανδημία, το ανολοκλήρωτο πένθος προκλήθηκε από παράγοντες όπως η αδυναμία τελετουργικού αποχαιρετισμού, η απουσία κοινοτικής υποστήριξης, οι πολλαπλές απώλειες και η συνεχιζόμενη αβεβαιότητα που εμπόδιζαν την υγιή επεξεργασία της θλίψης

Αντίδοση των Ιδιωμάτων (Communicatio idiomatum): Θεολογική αρχή που διδάσκει ότι στον Χριστό τα ιδιώματα της θείας και της ανθρώπινης φύσης αποδίδονται

στο ενιαίο πρόσωπο. Στη διατριβή εφαρμόζεται αναλογικά στα Τίμια Δώρα που διατηρούν τις φυσικές τους ιδιότητες ενώ λειτουργούν ως φορείς θείας χάριτος.

Αποξένωση: Η κατάσταση της απομάκρυνσης του ανθρώπου από την αυθεντική του ταυτότητα και τις κοινωνικές του σχέσεις. Η πανδημία ενίσχυσε την αποξένωση μέσω της αναγκαστικής απομόνωσης και της ψηφιακής διαμεσολάβησης.

Ασκητική: Η πνευματική πειθαρχία και πρακτική που αποσκοπεί στην πνευματική ανάπτυξη και την εγγύτητα με τον Θεό. Στο πλαίσιο της πανδημίας, οι ασκητικές πρακτικές (προσευχή, νηστεία, εγκράτεια) προσέφεραν εργαλεία αντιμετώπισης της κρίσης.

Ατομικισμός: Η φιλοσοφική και κοινωνική τάση που δίνει προτεραιότητα στα δικαιώματα και τα συμφέροντα του ατόμου έναντι της κοινότητας. Η πανδημία αποκάλυψε την κρίση του σύγχρονου ατομικισμού και την ανάγκη για κοινοτική αλληλεγγύη.

Γ

Γυμνή ζωή: Όρος της σύγχρονης φιλοσοφίας που δηλώνει τον άνθρωπο θεωρούμενο μόνο ως βιολογική ύπαρξη, χωρίς τις σχέσεις και τα νοήματα που συγκροτούν τη ζωή του.

Δ

Διακονία: Η εκκλησιαστική υπηρεσία προς τον πλησίον, ιδιαίτερα προς τους ευάλωτους και περιθωριοποιημένους. Κατά την πανδημία αναδείχθηκε ως κεντρική διάσταση της εκκλησιαστικής ταυτότητας.

Διασπορά: Στο θεολογικό πλαίσιο της διατριβής, αναφέρεται στη διασκόρπιση της εκκλησιαστικής κοινότητας λόγω της πανδημίας, με τους πιστούς να αναγκάζονται σε φυσική απομάκρυνση από την παραδοσιακή συνάθροιση. Η διασπορά αυτή δημιούργησε νέες προκλήσεις για τη διατήρηση της κοινοτικής συνοχής και της εκκλησιαστικής ταυτότητας.

Δοκητισμός: Χριστολογική αίρεση που αρνείται ή αποδυναμώνει την πραγματικότητα της ανθρώπινης φύσεως και του πάθους του Χριστού, θεωρώντας τα κατά κάποιον τρόπο φαινομενικά. Στην παρούσα εργασία ο όρος χρησιμοποιείται αναλογικά για την άρνηση των πραγματικών φυσικών ιδιοτήτων των Τιμίων Δώρων, ως «ιδιόμορφος δοκητισμός».

Ε

Εκκλησιολογία: Ο κλάδος της θεολογίας που μελετά τη φύση, την αποστολή και τη δομή της Εκκλησίας. Στη διατριβή εξετάζεται πώς η πανδημία επηρέασε την κατανόηση της εκκλησιαστικής ταυτότητας.

Εμβολιαστικός Εθνικισμός: Η πολιτική των πλούσιων χωρών να εξασφαλίζουν εμβόλια πρωτίστως για τον δικό τους πληθυσμό, παραβλέποντας τις παγκόσμιες ανάγκες. Αντιτίθεται στην ορθόδοξη κατανόηση της οικουμενικής αλληλεγγύης.

Εξήγηση: Η αποσαφήνιση του άμεσου νοήματος ενός κειμένου με βάση τη γλώσσα, τη γραμματική, το ιστορικό πλαίσιο και τα συμφραζόμενα. Απαντά στο ερώτημα «τι λέει το κείμενο».

Ερμηνεία: Η αναζήτηση του βαθύτερου νοήματος και της σημασίας του κειμένου πέρα από την άμεση γραμματική του διατύπωση. Μπορεί να είναι θεολογική, τυπολογική, πνευματική ή αλληγορική, χωρίς να περιορίζεται στην αλληγορία. Απαντά στο ερώτημα «τι σημαίνει αυτό που λέει το κείμενο».

Εσχατολογία: Ο κλάδος της θεολογίας που πραγματεύεται τα «έσχατα» ή τελικά πράγματα (θάνατος, κρίση, ανάσταση, αιώνια ζωή). Η πανδημία ανανέωσε την εσχατολογική συνείδηση των πιστών.

Ευχαριστιακή Εκκλησιολογία: Θεολογική προσέγγιση που τοποθετεί τη Θεία Ευχαριστία στο κέντρο της εκκλησιολογικής σκέψης, σύμφωνα με την αρχή «η Ευχαριστία κάνει την Εκκλησία» (Ιωάννης Ζηζιούλας).

Θ

Θάνατος χωρίς Αποχαιρετισμό: Φαινόμενο που εντάθηκε κατά την πανδημία όπου οι άνθρωποι πέθαιναν χωρίς την παρουσία των αγαπημένων τους λόγω των υγειονομικών περιορισμών, δημιουργώντας πρόσθετο τραύμα στους επιζώντες.

Θεία Ευχαριστία: Το κεντρικό μυστήριο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπου ο άρτος και ο οίνος γίνονται Σώμα και Αίμα Χριστού. Η πανδημία ανέδειξε τη σημασία του ως «φαρμάκου αθανασίας» και τα διλήμματα γύρω από τη διανομή του.

Θεία Κοινωνία: Η συμμετοχή των πιστών στη Θεία Ευχαριστία. Αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά ζητήματα κατά την πανδημία όσον αφορά τους τρόπους διανομής και τα υγειονομικά μέτρα.

Θεολογία της Κρίσης: Όρος που χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη για τη θεολογική ερμηνεία και αντιμετώπιση των κρίσιμων καταστάσεων. Δεν πρόκειται για καθιερωμένο θεολογικό κλάδο, αλλά για πεδίο προβληματισμού που αναπτύχθηκε κατά την πανδημία.

Θεολογία της Τεχνολογίας: Θεολογική προσέγγιση που εξετάζει τη σχέση μεταξύ θρησκείας και τεχνολογίας, καίρια μετά την ψηφιακή μετάβαση της εκκλησιαστικής ζωής.

Θεραπεία του Πόνου: Ορθόδοξη θεολογική προσέγγιση που βλέπει τον πόνο όχι ως τιμωρία αλλά ως ευκαιρία πνευματικής ανάπτυξης και εγγύτητας με τον Θεό. Η ασκητική παράδοση προσφέρει πρακτικά εργαλεία για τη θεραπεία του πόνου.

Θλίψη: Η φυσική συναισθηματική απάντηση στην απώλεια ή την αντιμετώπιση δύσκολων καταστάσεων. Κατά την πανδημία, η θλίψη ενισχύθηκε από την κοινωνική απομόνωση, την αβεβαιότητα και τις πολλαπλές απώλειες, απαιτώντας ειδική ποιμαντική φροντίδα.

I

Infodemic (Πληροφοριακή Επιδημία): Όρος του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας που περιγράφει την υπερβολική αύξηση και ταχεία διάδοση τόσο ακριβών όσο και ανακριβών πληροφοριών γύρω από ένα θέμα δημόσιας υγείας.

K

Καππαδόκες Πατέρες: Οι τρεις μεγάλοι θεολόγοι του 4ου αιώνα (Βασίλειος ο Μέγας, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης) που διαμόρφωσαν τη Τριαδολογία και την ανθρωπολογία της Ορθοδοξίας. Στη διατριβή η συμβολή τους στη θεολογία της ανάστασης αναδεικνύεται ως ιδιαίτερα επίκαιρη.

Κατάθλιψη: Ψυχική διαταραχή που χαρακτηρίζεται από παρατεταμένη θλίψη, απάθεια και απώλεια ενδιαφέροντος. Κατά την πανδημία παρατηρήθηκε δραματική αύξηση των κρουσμάτων κατάθλιψης λόγω της απομόνωσης και της αβεβαιότητας.
Καθυστερημένο Πένθος: Μορφή πένθους όπου η φυσιολογική διαδικασία θλίψης καθυστερεί να ξεκινήσει ή αναβάλλεται για σημαντικό χρονικό διάστημα. Κατά την πανδημία, πολλοί άνθρωποι βίωσαν καθυστερημένο πένθος λόγω της ανάγκης να επικεντρωθούν στην επιβίωση, την εργασία ή τη φροντίδα άλλων, αναβάλλοντας την επεξεργασία των απωλειών τους. Η απουσία κηδειών και τελετουργιών επίσης συνέβαλε στην καθυστέρηση της διαδικασίας πένθους

Κοινή Ανθρώπινη Φύση: Ορθόδοξη θεολογική διδασκαλία που τονίζει ότι όλοι οι άνθρωποι μοιράζονται την ίδια φύση και επομένως συνδέονται οντολογικά μεταξύ τους. Η πανδημία ανέδειξε αυτή την αλήθεια πρακτικά.

Κοινοτική Διάσταση: Η έμφαση της Ορθοδοξίας στον κοινοτικό χαρακτήρα της πίστης και της λατρείας, που αντιτίθεται στον ατομικισμό. Η πανδημία ανέδειξε την κρίση αυτής της διάστασης.

Κοινωνικός Μετασχηματισμός: Η ριζική αλλαγή των κοινωνικών δομών και σχέσεων. Η πανδημία επιτάχυνε προϋπάρχουσες τάσεις μετασχηματισμού, ιδίως στην ψηφιακή τεχνολογία και την οργάνωση της εργασίας.

Κορωνοϊοί: Οικογένεια ιών που προκαλούν αναπνευστικές λοιμώξεις σε ανθρώπους και ζώα. Ο SARS-CoV-2 που προκάλεσε την πανδημία ανήκει σε αυτή την οικογένεια.

Κρίση Νοήματος: Η απώλεια του αισθήματος νοήματος και σκοπού στη ζωή που μπορεί να προκύψει από την αντιμετώπιση τραυματικών γεγονότων. Κατά την πανδημία, πολλοί άνθρωποι βίωσαν κρίση νοήματος λόγω των απώλειων και των περιορισμών.

Λ

Λόγος της φύσεως: Κατά τον Μάξιμο τον Ομολογητή, αυτό που καθορίζει τι είναι μια φύση και ποια είναι η ταυτότητά της. Ο λόγος της φύσεως παραμένει σταθερός. Βλ. Τρόπος υπάρξεως.

Μ

Μάξιμος ο Ομολογητής (580-662): Μεγάλος θεολόγος της Ορθόδοξης Εκκλησίας που ανέπτυξε τη θεολογία της θέωσης και της κοσμικής λειτουργίας. Η διδασκαλία του για την ανάσταση και τη θέωση αποδεικνύεται ιδιαίτερα σχετική για την κατανόηση της κρίσης.

Μέθεξη: Η πραγματική μετοχή στο τελούμενο μυστήριο, σε αντιδιαστολή προς τη θέαση ή την παρακολούθηση. Ο μετέχων εισέρχεται σε αυτό που τελείται· ο θεατής παραμένει έξω από αυτό που βλέπει.

Μετάδοση: Η μεταφορά λόγου, εικόνας και ήχου με τεχνικά μέσα. Βλ. Τέλεση.

Μεταμοντέρνος: Χαρακτηρισμός της εποχής που ακολούθησε τη νεωτερικότητα, που χαρακτηρίζεται από σκεπτικισμό απέναντι στις μεγάλες αφηγήσεις, έμφαση στην πολλαπλότητα και την αποδόμηση των απόλυτων αληθειών. Η πανδημία ανέδειξε χαρακτηριστικά της μεταμοντέρνας κατάστασης όπως η αμφισβήτηση της επιστημονικής εξουσίας, η διαφοροποίηση των αφηγήσεων και η κρίση των παραδοσιακών θεσμών

Μοναξιά του Θνήσκοντος: Φαινόμενο που εντάθηκε κατά την πανδημία λόγω των περιοριστικών μέτρων που εμπόδισαν την παρουσία αγαπημένων προσώπων κατά τις τελευταίες στιγμές της ζωής, δημιουργώντας βαθιά ψυχολογικά τραύματα.

Μονοφυσιτισμός: Χριστολογική διδασκαλία που, στη σχηματική της απόδοση, δεν διατηρεί ακέραιη τη διάκριση θείας και ανθρώπινης φύσεως στον Χριστό

μετά την ένωση. Στην παρούσα εργασία ο όρος χρησιμοποιείται αναλογικά ως «ιδιότυπος μονοφυσιτισμός» όταν θεωρείται ότι η θεία πραγματικότητα των Τιμίων Δώρων καταργεί ή απορροφά την πραγματική υλική τους διάσταση.

Μυστήριο Ζωής εν Μέσω Θανάτου: Χαρακτηρισμός της Θείας Ευχαριστίας που τονίζει πώς προσφέρει ζωή ακόμη και στις πιο σκοτεινές στιγμές. Κατά την πανδημία, αυτή η διάσταση απέκτησε ιδιαίτερη σημασία.

Ν

Νεωτερικότητα: Η ιστορική περίοδος που χαρακτηρίζεται από την έμφαση στη λογική, την επιστήμη, την πρόοδο και την αυτονομία του ατόμου. Στο πλαίσιο της διατριβής, η πανδημία ανέδειξε τόσο τις δυνατότητες όσο και τα όρια του νεωτερικού εγχειρήματος, ιδιαίτερα στη σχέση επιστήμης-θρησκείας και στην κρίση της ατομικιστικής κοσμοθεωρίας.

Νήψη: Η εγρήγορση και η συγκέντρωση της προσοχής. Στη νηπτική παράδοση δηλώνει τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος στέκεται ενώπιον του Θεού, με νου μη διασκορπισμένο.

Νικόλαος Καβάσιλας (1319-1391): Βυζαντινός θεολόγος και μυστικός συγγραφέας που ανέπτυξε τη θεολογία της ζωής εν Χριστώ. Η διδασκαλία του για τη σχέση μεταξύ θείας χάριτος και ανθρώπινης συνεργασίας παρέχει σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση της κρίσης.

Νοσοκομείο Πνευματικό: Μεταφορά για την Εκκλησία ως χώρο θεραπείας της ψυχής και του σώματος. Κατά την πανδημία, αυτή η εικόνα απέκτησε νέα επικαιρότητα και πρακτική σημασία.

Ο

Οικονομία: Η ποιμαντική προσαρμογή του κανόνα σε συγκεκριμένες περιστάσεις, χωρίς αναίρεση του ίδιου του κανόνα. Βλ. Ακρίβεια.

Π

Παγκόσμια Αλληλεγγύη: Η αναγνώριση ότι οι προκλήσεις του σύγχρονου κόσμου απαιτούν συντονισμένη παγκόσμια δράση. Η πανδημία ανέδειξε τόσο τη σημασία όσο και την απουσία αυτής της αλληλεγγύης.

Πανδημία: Επιδημία που έχει εξαπλωθεί σε μεγάλη γεωγραφική έκταση και επηρεάζει εξαιρετικά υψηλό ποσοστό του πληθυσμού. Ο COVID-19 χαρακτηρίστηκε πανδημία από τον ΠΟΥ τον Μάρτιο 2020.

Παραδοσιακή Λατρεία: Οι καθιερωμένες μορφές εκκλησιαστικής λατρείας που βασίζονται στην αιωνόβια παράδοση. Η πανδημία ανάγκασε σε προσαρμογές που έθεσαν ερωτήματα για το τι είναι ουσιώδες και τι περιφερειακό.

Πατερική Παράδοση: Η θεολογική κληρονομιά των Πατέρων της Εκκλησίας που αποτελεί τη βάση της ορθόδοξης διδασκαλίας. Η διατριβή αναδεικνύει τη συνεχιζόμενη επικαιρότητά της για τις σύγχρονες προκλήσεις.

Πένθος: Η ψυχολογική και πνευματική διαδικασία που ακολουθεί την απώλεια αγαπημένου προσώπου. Κατά την πανδημία, το πένθος επιδεινώθηκε από την απουσία παραδοσιακών τελετουργιών και την κοινωνική απομόνωση, δημιουργώντας το φαινόμενο του «περιπλεγμένου πένθους».

Πένθος, ἀναίρεση τοῦ δικαιώματος (Disenfranchised Grief): Μορφή πένθους που δεν αναγνωρίζεται ή δεν υποστηρίζεται κοινωνικά, όπου οι πενθούντες αισθάνονται ότι δεν έχουν το «δικαίωμα» να πενθούν ή ότι το πένθος τους δεν είναι «νόμιμο». Κατά την πανδημία, αυτό το φαινόμενο εντάθηκε ιδιαίτερα στις περιπτώσεις θανάτων από COVID-19 λόγω του στίγματος της νόσου, της αδυναμίας διεξαγωγής παραδοσιακών κηδειών, και της κοινωνικής πίεσης να «προχωράμε» γρήγορα.

Περιορισμός της Διασποράς: Τα μέτρα που εφαρμόστηκαν για την αναχαίτιση της εξάπλωσης του ιού, συμπεριλαμβανομένων των περιορισμών κίνησης, της κοινωνικής αποστασιοποίησης και του κλεισίματος δημόσιων χώρων.

Περιπλεγμένο Πένθος: (*Complicated Grief* ή *Prolonged Grief Disorder*) Μορφή πένθους που χαρακτηρίζεται από παρατεταμένη και εντατική θλίψη που δεν ακολουθεί τις φυσιολογικές φάσεις επούλωσης. Κατά την πανδημία προκλήθηκε από την απουσία κηδειών, την αδυναμία αποχαιρετισμού και την κοινωνική απομόνωση.

Πνευματική Κοινωνία: Η συμμετοχή στη Θεία Ευχαριστία χωρίς φυσική παρουσία, μέσω πνευματικής ένωσης και προσευχής. Κατά την πανδημία αναδείχθηκε ως εναλλακτική όταν η φυσική συμμετοχή δεν ήταν δυνατή.

Ποιμαντική Θεολογία: Ο κλάδος της θεολογίας που ασχολείται με την πρακτική φροντίδα των ψυχών και την εφαρμογή της θεολογικής γνώσης στην καθημερινή ζωή των πιστών.

Προσωπικά Ιδιώματα: Στην ορθόδοξη θεολογία, τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν κάθε Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος (π.χ. το «αγέννητον» του Πατρός, το «γεννητόν» του Υιού, το «εκπορευτόν» του Αγίου Πνεύματος) χωρίς να διαιρούν την ενότητα της θείας φύσης. Κατ' επέκταση, στην ανθρωπολογία, αναφέρεται στα

μοναδικά χαρακτηριστικά που συνιστούν την ταυτότητα κάθε ανθρώπινου προσώπου. Η πανδημία απείλησε την έκφραση των προσωπικών ιδιωμάτων μέσω της αποπροσωποποίησης και της τυποποίησης των σχέσεων.

Προσωποκεντρική Οντολογία: Θεολογική προσέγγιση που τοποθετεί το πρόσωπο (όχι το άτομο) στο κέντρο της οντολογικής σκέψης, αναπτυχθείσα κυρίως από τον Ιωάννη Ζηζιούλα και τον Χρήστο Γιανναρά.

Προφητική Διάσταση: Ο ρόλος της Εκκλησίας ως **κριτικής** φωνής απέναντι σε συστήματα αδικίας και καταπίεσης. Κατά την πανδημία, αυτή η διάσταση εκδηλώθηκε στην κριτική των ανισοτήτων στην υγειονομική περίθαλψη.

Σ

Συναισθηματική κόπωση: Κατάσταση σωματικής, συναισθηματικής και ψυχολογικής εξάντλησης που προκύπτει από την παρατεταμένη παροχή φροντίδας και στήριξης σε άτομα που βιώνουν τραύμα, πόνο ή κρίση. Διαφέρει από το burnout που είναι χρόνιο.

Σωματικότητα των Μυστηρίων: Η ορθόδοξη διδασκαλία ότι τα μυστήρια της Εκκλησίας απαιτούν φυσική, σωματική παρουσία και δεν μπορούν να υποκατασταθούν πλήρως από ψηφιακές εναλλακτικές.

Τ

Τέλεση: Η ίδια η μυστηριακή πράξη, η οποία προϋποθέτει σωματική παρουσία και υλική μετάληψη. Βλ. Μετάδοση.

Τελευταίος (έσχατος) Εχθρός: Βιβλική έκφραση για τον θάνατο (1 Κορ. 15:26) που στην ορθόδοξη θεολογία δεν θεωρείται απόλυτο τέλος αλλά ο τελευταίος εχθρός που νικήθηκε από τον Χριστό. Ο Παύλος απαριθμεί τους εχθρούς που θα ηττηθούν π.χ. η αμαρτία, η εξουσία του Σατανά από τον Χριστό στο σταυρό και στην ανάσταση Ο θάνατος είναι ο «τελευταίος» σε αυτή τη σειρά, ο πιο δύσκολος εχθρός που πρέπει να καταπολεμηθεί. Όλοι, αλλά κυρίως η πλήρης ήττα του θανάτου θα εκδηλωθεί στο τέλος των καιρών. Η πανδημία ανανέωσε αυτή την κατανόηση.

Τηλεϊατρική: Η παροχή ιατρικών υπηρεσιών εξ αποστάσεως μέσω τεχνολογίας. Αναπτύχθηκε εκτενώς κατά την πανδημία και παραλληλίζεται με την «τηλε-ποιμαντική» που εμφανίστηκε στην εκκλησιαστική ζωή.

Τίμια Δώρα: Ο άρτος και ο οίνος μετά την επίκληση του Αγίου Πνεύματος στη Θεία Λειτουργία, που γίνονται Σώμα και Αίμα Χριστού. Αποτέλεσαν κεντρικό ζήτημα των θεολογικών συζητήσεων κατά την πανδημία.

Τρόπος υπάρξεως: Ο τρόπος με τον οποίο μια φύση υπάρχει και ενεργεί χωρίς να παύει να είναι αυτό που είναι. Παράδειγμα: ο Πέτρος βαδίζει πάνω στο νερό χωρίς να παύει να είναι άνθρωπος· δεν αλλάζει η φύση του, αλλά ο τρόπος της ενεργείας του. Βλ. Λόγος της φύσεως.

Υ

Υβριδική Λατρεία: Νέα μορφή εκκλησιαστικής πρακτικής που συνδυάζει φυσική και ψηφιακή παρουσία, αναπτυχθείσα κατά την πανδημία και που φαίνεται να διατηρηθεί μόνιμα.

Υγειονομικά Μέτρα: Τα προληπτικά μέτρα που εφαρμόστηκαν για την προστασία από τον ιό, συμπεριλαμβανομένων των μασκών, της κοινωνικής αποστασιοποίησης και των περιορισμών στις συναθροίσεις. Δημιούργησαν θεολογικά και ποιμαντικά διλήμματα στην εκκλησιαστική ζωή.

Φ

Φάρμακο Αθανασίας: Χαρακτηρισμός της Θείας Ευχαριστίας από τον Άγιο Ιγνάτιο Αντιοχείας, που τονίζει τη ζωοδότη δύναμή της. Κατά την πανδημία αναδείχθηκε το δίλημμα μεταξύ αυτής της πίστης και των υγειονομικών μέτρων.

Χ

Χρήστος Γιανναράς: Σύγχρονος Έλληνας θεολόγος και φιλόσοφος που ανέπτυξε τη θεολογία του προσώπου και την κριτική του σύγχρονου ατομικισμού. Οι απόψεις του αποδείχθηκαν προφητικές για την κατανόηση της κρίσης της πανδημίας.

Χριστιανική Ελπίδα: Η ελπίδα που βασίζεται στην ανάσταση του Χριστού και διαφέρει από την κοσμική αισιοδοξία. Κατά την πανδημία αποδείχθηκε πηγή στήριξης σε συνθήκες ακραίας αβεβαιότητας.

Ψ

Ψυχοσωματική Ενότητα: Η ορθόδοξη διδασκαλία ότι ο άνθρωπος αποτελεί ενιαία ψυχοσωματική οντότητα και όχι δυαδική σύνθεση ψυχής και σώματος. Αυτή η κατανόηση προσφέρει ολιστική προσέγγιση

ΕΙΔΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΑ

ΠΟΥ (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας): Ο διεθνής οργανισμός που συντονίζει τις παγκόσμιες προσπάθειες για τη δημόσια υγεία και κήρυξε την πανδημία του COVID-19.

COVID-19: Ακρονύμιο για «COronaVIrus Disease 2019», η ασθένεια που προκαλείται από τον ιό SARS-CoV-2.

mRNA (Messenger RNA): Τεχνολογία εμβολίων που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε μαζική κλίμακα κατά την πανδημία του COVID-19.

SARS-CoV-2: Η επιστημονική ονομασία του ιού που προκαλεί τη νόσο COVID-19. Ανήκει στην οικογένεια των κορωνοϊών και προκάλεσε την πανδημία του 2020-2022.

Σημείωση: Το παρόν γλωσσάρι περιλαμβάνει τους κύριους όρους που χρησιμοποιούνται στη διατριβή και αποσκοπεί στη διευκόλυνση της κατανόησης για αναγνώστες από διαφορετικά επιστημονικά πεδία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ ἀποστολή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῷ συγχρόνῳ κόσμῳ. Κρήτη, 2016.

Αθανάσιος Αλεξανδρείας. Περί Ενανθρωπήσεως. PG 25, 95-197.

Ἄρειος. Ἀπόσπασμα στὸν Ἀθανάσιο, Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄ 5-6. PG 26, 12-525.

Βασίλειος ὁ Μέγας. Εἰς τὸ «Πρόσεχε σεαυτῷ», Ὁμιλία Γ΄. PG 31, 197-217.

Βασίλειος ὁ Μέγας. Ἐπιστολὴ 236, 6. PG 32, 884B.

Βασίλειος ὁ Μέγας. Ὅροι κατὰ πλάτος. PG 31, 901-1052.

Βασίλειος ο Μέγας. Περί του Αγίου Πνεύματος. PG 32, 67-218.

Γρηγόριος Ναζιανζηνός. Θεολογικοί Λόγοι. PG 36, 12-125.

Γρηγόριος Νύσσης. Κατὰ Εὐνομίου Α΄ 42. GNO I, ed. W. Jaeger. Leiden: Brill, 1960.

Γρηγόριος Νύσσης. Περὶ βίου Μακρίνης. PG 46, 960-1000.

Γρηγόριος Νύσσης. Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως §1. PG 46, 12-13.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Λόγος ΙΔ΄, Περὶ φιλοπτωχίας, §§11-12. PG 35, 857-909.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Λόγος ΜΓ΄, Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, 63. PG 36, 577C-580C.

Γρηγόριος Παλαμᾶς. Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Α΄ 3, 42. PG 150, 1104-1361.

Διονύσιος Ἀλεξανδρείας. Ἐπιστολή, διασωζόμενη στὸν Εὐσέβιο Καισαρείας, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VII, 22, 7–8.

Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱεραρχία, κεφ. 1. PG 3, 369-372.

Εἰρηναῖος. Κατὰ αἱρέσεων. Δ΄ 18, 5, ἔκδ. A. Rousseau, SC 100 (Παρίσι: Cerf, 1965)· Ε΄ 6, 1, PG 7, 1137-1138.

Ἡσύχιος ὁ Πρεσβύτερος. Πρὸς Θεόδουλον λόγος περὶ νήψεως καὶ ἀρετῆς. PG 93, 1480-1544.

Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας. Ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους. PG 5.

Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας. Ἐπιστολὴ πρὸς Σμυρναίους 8, 1-2. SC 10· πρβλ. PG 5, 713.

Ἰουστῖνος ὁ Μάρτυς. Α΄ Ἀπολογία. PG 6, 327-440.

Ἰωάννης Δαμασκηνός. Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. PG 94· Α΄ 8, 829-832· Δ΄ 13, 1136B-1153A.

Ἰωάννης Δαμασκηνός. Τρεῖς Λόγοι κατὰ τῶν διαβαλλόντων τὰς ἁγίας εἰκόνας. PG 94, 1232A-1420C.

Ιωάννης Εφέσιος. Εκκλησιαστική Ιστορία (Historia Ecclesiastica). Βιβλίο Β΄. Περίπου 580 μ.Χ.

Ἰωάννης ὁ Κλίμακος. Κλίμαξ. PG 88, 632-1164.

Ἰωάννης Χρυσόστομος. Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους, ὁμιλία 20. PG 62, 135-144.

Ἰωάννης Χρυσόστομος. Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, Ὁμιλία ΜΖ΄. PG 59, 263-264.

Ἰωάννης Χρυσόστομος. Ὁμιλίαι εἰς τὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους. PG 61, 527-546.

Ιωάννης Χρυσόστομος. Περί Ιερωσύνης. PG 48, 623-692.

Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος Ξανθόπουλοι. «Μέθοδος καὶ κανὼν ἀκριβὴς τοῖς αἱρουμένοις ἡσυχαστικῶς βιοῦν». Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν, τ. Ε΄, 20-125.

Κλήμης Ρώμης. Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α΄. PG 1.

Κυπριανὸς Καρχηδόνος. De mortalitate. Κριτ. ἔκδ. M. Simonetti. Στο Sancti Cypriani episcopi Opera, Pars II, Corpus Christianorum Series Latina 3A. Turnhout: Brepols, 1976, 17–32.

Κυπριανὸς Καρχηδόνος. Ad Demetrianum. Κριτ. ἔκδ. M. Simonetti. Στο Sancti Cypriani episcopi Opera, Pars II, Corpus Christianorum Series Latina 3A. Turnhout: Brepols, 1976. Πρβλ. PL 4, 544B–564B.

Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Σχόλια εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, βιβλ. 4, κεφ. 2. PG 73, 584-588.

Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής. Διάλογος μετὰ Πύρρου. PG 91, 288-353.

Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής. Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά, καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας. PG 90, 1177-1392.

Μάξιμος ο Ομολογητής. Μυσταγωγία. PG 91, 657-717.

Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής. Ambiguum 42. PG 91, 1341C-1345C.

Νικόλαος Καβάσιλας. Ἐξήγησις τῆς Θείας Λειτουργίας. PG 150, 368-492.

Νικόλαος Καβάσιλας. Περί της εν Χριστώ Ζωής. PG 150, 493-726.

Ὅρος τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Νίκαια, 787.

Πολύκαρπος Σμύρνης. Ἐπιστολὴ πρὸς Φιλιππησίους. PG 5, 1005-1022.

Προκόπιος. Ιστορίαι των πολέμων (Historiae). Βιβλίο Β΄, κεφάλαια 22-23. Περίπου 550-560 μ.Χ.

Φιλόθεος Κόκκινος. «Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης». Στο Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἁγιολογικὰ Ἔργα, Α΄: Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι, ἐπιμ. Δ. Τσάμη. Θεσσαλονίκη: Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 1985.

Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν. Τ. Α΄. Ἀθῆναι, 1974, 141-173.

John of Damascus. On the Divine Images. Translated by David Anderson. Crestwood: St Vladimir's Seminary Press, 1980.

World Health Organization. Statement on the antigen composition of COVID-19 vaccines. Γενεύη: WHO, 15 Μαΐου 2025.

World Health Organization. TAG-VE Risk Evaluation for SARS-CoV-2 Variants Under Monitoring: LP.8.1 (3.2.2025), NB.1.8.1 (23.5.2025), XFG (25.6.2025). Γενεύη: WHO, 2025.

ΙΙ. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Achen, Christopher H., and Larry M. Bartels. *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton Studies in Political Behavior. Princeton: Princeton University Press, 2016.

Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000.

Beck, Ulrich. *The Metamorphosis of the World: How Climate Change is Transforming Our Concept of the World*. Cambridge: Polity Press, 2016.

Boin, Arjen, et al. «Leadership in Times of Crisis: Testing the Crisis Leadership Inventory in the Context of COVID-19.» Political Studies 70, no. 1 (2022): 82-101.

Cairney, Paul. «The Role of Evidence in Policy Making.» In Evidence-Based Policy Making in the Social Sciences, edited by Gerry Stoker and Mark Evans, 27-50. Bristol: Policy Press, 2016.

Chwe, Michael. *Rational Ritual: Culture, Coordination, and Common Knowledge*. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Dryhurst, Sarah, et al. «Risk Perceptions of COVID-19 Around the World.» Journal of Risk Research 23, no. 7-8 (August 2020): 994-1006.

Feinberg, Joel. Harm to Others: The Moral Limits of the Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 1987.

Fukuyama, Francis. «The Pandemic and Political Order.» Foreign Affairs 99, no. 4 (2020): 26-32.

Gedicks, Frederick Mark. «Free Exercise Exemptions and the Sickness Unto Death of Constitutional Protestantism.» Harvard Law Review 134, no. 4 (2021): 1085-1127.

Grogan, Joelle. «Power, Law and the COVID-19 Pandemic.» Dublin University Law Journal 43, no. 1 (2020): 120-145.

Hahn, Ulrike, and Adam J. L. Harris. «What Does It Mean to Be a 'Rational' Information Consumer?» In The Cognitive Science of Fake News, edited by Peter Limber, 45-67. London: Routledge, 2022.

Heelas, Paul, and Linda Woodhead. *The Spiritual Revolution: Why Religion Is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

Kulshrestha, Juhi, et al. «Search Bias Quantification: Investigating Political Bias in Social Media and Web Search.» Information Retrieval Journal 22, no. 1-2 (April 2019): 188-227.

Latour, Bruno. *Where Am I? Lessons from the Lockdown*. Translated by Stephen Muecke. Cambridge: Polity Press, 2021.

Leff, Bruce, et al. «The Invisible Homebound: Setting a Research-Policy Agenda for Older Americans Isolated at Home Due to Disability.» Journal of the American Geriatrics Society 53, no. 11 (November 2005): 2010-15.

Mazarr, Michael J., Abigail Casey, Alyssa Demus, Scott Harold, Luke J. Matthews, Nathan Beauchamp-Mustafaga, and James Sladden. *Understanding the Current International Order*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2016.

Numbers, Ronald L. *The Creationists: From Scientific Creationism to Intelligent Design*. Expanded ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

OECD. «The Impact of COVID-19 on Education: Insights from Education at a Glance 2020.» 8 Σεπτεμβρίου 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.oecd.org/education/the-impact-of-covid-19-on-education-insights-education-at-a-glance-2020.pdf.

Papay, John P., et al. «The Digital Divide and COVID-19: Teachers' Perceptions of Inequities in Students' Internet Access and Participation in Remote Learning.»

RAND Corporation, 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 1 Σεπτεμβρίου 2025. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA134-3.html.

Putnam, Robert D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000.

Rawls, John. A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

Rosen, Jill. «A Snapshot of Life Under Lockdown.» Johns Hopkins University Hub, April 8, 2020.

Sandel, Michael J. *The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?* New York: Farrar, Straus and Giroux, 2020.

Simon, Clea. «Uptick in Domestic Violence Amid COVID-19 Pandemic.» Harvard Gazette, April 17, 2020.

Slavinski, Marko, et al. «Digitalization and Beyond: The Effects of Covid-19 on Post-pandemic Educational Policy and Delivery in Europe.» Policy and Society 41, no. 1 (2022): 111-128.

Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

UN Women. «Impact of COVID-19 on Violence Against Women and Girls and Service Provision: UN Women Rapid Assessment and Findings.» Μάιος 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/05/impact-of-covid-19-on-violence-against-women-and-girls-and-service-provision.

UNESCO. «Global Education Coalition.» Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Ἰανουαρίου 2022. https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/globalcoalition.

UNHCR. «Practical Recommendations and Good Practice to Address Protection Concerns in the Context of the COVID-19 Pandemic.» 9 Ἀπριλίου 2020.

Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.unhcr.org/protection/operations/5e84b9f97/practical-recommendations-good-practice-address-protection-concerns-context.html.

United Nations. «Policy Brief: A Disability-Inclusive Response to COVID-19.» Μάιος 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-05/Policy-Brief-A-Disability-Inclusive-Response-to-COVID-19.pdf.

Venter, Zander S., et al. «COVID-19 Lockdowns Cause Global Air Pollution Declines.» Proceedings of the National Academy of Sciences 117, no. 32 (2020): 18984-18990.

Volf, Miroslav. *A Public Faith: How Followers of Christ Should Serve the Common Good*. Grand Rapids, MI: Brazos Press, 2011.

Weible, Christopher M., et al. «COVID-19 and the Policy Sciences: Initial Reactions and Perspectives.» Policy Sciences 53, no. 2 (2020): 225-241.

Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Alon, Titan, et al. «The Impact of COVID-19 on Gender Equality.» National Bureau of Economic Research Working Paper 26947 (2020): 1-39.

Argentiero, Amedeo, Bruno Chiarini, and Elisabetta Marzano. «COVID-19 Business Support Policy and Firm Survival.» Economics Letters 215 (June 2022): 110471.

Autor, David, and Elisabeth Reynolds. «The Nature of Work after the COVID Crisis: Too Few Low-Wage Jobs.» Brookings Institution, August 2020.

Baccini, Leonardo, et al. «The COVID-19 Pandemic and the 2020 US Presidential Election.» Journal of Population Economics 34, no. 2 (2021): 739-767.

Bacher-Hicks, Andrew, Joshua Goodman, and Christine Mulhern. «Inequality in Household Adaptation to Schooling Shocks: Covid-Induced Online Learning Engagement in Real Time.» Journal of Public Economics 193 (January 2021): 104345.

Baldwin, Richard, and Beatrice Weder di Mauro, eds. *Economics in the Time of COVID-19*. London: Centre for Economic Policy Research Press, 2020.

Bartik, Alexander W., et al. «The Impact of COVID-19 on Small Business Outcomes and Expectations.» Proceedings of the National Academy of Sciences 117, no. 30 (2020): 17656-17666.

Bartik, Alexander, et al. «What Jobs are Being Done at Home During the COVID-19 Crisis? Evidence from Firm-Level Surveys.» NBER Working Paper 27422, Ἰούνιος 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.nber.org/papers/w27422.

Bernanke, Ben S. «The New Tools of Monetary Policy.» American Economic Review 110, no. 4 (April 2020): 943-83.

Bjørnskov, Christian, and Stefan Voigt. «The Architecture of Emergency Constitutions.» International Review of Law and Economics 64 (2020): 105945.

Blanchard, Olivier, and Jean Pisani-Ferry. «Monetising Budget Deficits: The Right Way to Fight COVID-19.» VoxEU, April 6, 2020.

Bloom, Nicholas, et al. «Does Working from Home Work? Evidence from a Chinese Experiment.» The Quarterly Journal of Economics 130, no. 1 (February 2015): 165-218.

Bonaccorsi, Gianluca, et al. «Economic and Social Consequences of Human Mobility Restrictions Under COVID-19.» Proceedings of the National Academy of Sciences 117, no. 27 (July 2020): 15530-35.

Brynjolfsson, Erik, et al. «COVID-19 and Remote Work: An Early Look at US Data.» NBER Working Paper 27344 (2020): 1-33.

Bureau of Labor Statistics. «Employment Situation Summary - April 2020.» U.S. Bureau of Labor Statistics, 8 Μαΐου 2020. Ανακτήθηκε 8 Μαΐου 2020. https://www.bls.gov/news.release/archives/empsit_05082020.pdf.

Dell'Ariccia, Giovanni, et al. «Economic Policies for the COVID-19 War.» IMF Blog, April 1, 2020.

Dell'Ariccia, Giovanni, Paolo Mauro, Antonio Spilimbergo, and Jeromin Zettelmeyer. «Economic Policies for the COVID-19 War.» IMF Blog, 1 Ἀπριλίου 2020. https://www.imf.org/en/blogs/articles/2020/04/01/blog040120-economic-policies-for-the-covid-19-war.

Ettmeier, Stephanie, Chi Hyun Kim, and Alexander Kriwoluzky. «Economic Policy Packages to Address the COVID-19 Crisis: A Global Comparison.» DIW Weekly Report 10, no. 25 (2020): 269-76.

European Commission. «European Economic Forecast: Spring 2021.» European Economy Institutional Paper 149 (2021): 1-196.

European Commission. «NextGenerationEU.» Ανακτήθηκε 10 Φεβρουαρίου 2022. https://europa.eu/next-generation-eu/index_en.

European Investment Bank. «COVID-19 Support Measures: Loans, Grants and Subsidies to European Businesses.» Φυλλάδιο, 14 Οκτωβρίου 2020. https://www.eib.org/en/publications/covid19-support-measures.

Evenett, Simon J. «Tackling COVID-19 Together.» Global Trade Alert, University of St. Gallen, Switzerland, March 23, 2020.

Fairlie, Robert. «The Impact of COVID-19 on Small Business Owners: Evidence from the First Three Months after Widespread Social-Distancing Restrictions.» Journal of Economics & Management Strategy 29, no. 4 (2020): 727-740.

Gereffi, Gary. «What Does the COVID-19 Pandemic Teach Us About Global Value Chains? The Case of Medical Supplies.» Journal of International Business Policy 3, no. 3 (2020): 287-301.

Giupponi, Giulia, and Camille Landais. «Subsidizing Labor Hoarding in Recessions: The Employment and Welfare Effects of Short Time Work.» London School of Economics, Centre for Economic Policy Research, 27 Ἰανουαρίου 2022. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://cepr.org/publications/dp16842.

Hanushek, Eric A., and Ludger Woessmann. «The Economic Impacts of Learning Losses.» OECD Education Working Papers No. 225 (2020).

Hepburn, Cameron, et al. «Will COVID-19 Fiscal Recovery Packages Accelerate or Retard Progress on Climate Change?» Oxford Review of Economic Policy 36, no. 1 (2020): S359-S381.

Heyman, Joshua, et al. «The Essential Worker.» Berkeley Journal of Employment and Labor Law 41, no. 2 (2020): 181-204.

International Labour Organization. «COVID-19 and the World of Work: Impact and Policy Responses.» ILO Monitor, 1st ed., 18 Μαρτίου 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_738753.pdf.

International Monetary Fund. *World Economic Outlook: The Great Lockdown*. Washington, DC: International Monetary Fund, 2020.

Javorcik, Beata. «Global Supply Chains Will Not Be the Same in the Post-COVID-19 World.» In COVID-19 and Trade Policy: Why Turning Inward Won't Work, edited by Richard Baldwin and Simon Evenett. London: CEPR Press, 2020.

Kapoor, Vikram, Russell W. Belk, and Christina Goulding. «Ritual Revision During a Crisis: The Case of Indian Religious Rituals During the COVID-19 Pandemic». Journal of Public Policy & Marketing 41, no. 3 (2022): 277–297. https://doi.org/10.1177/07439156221081485.

Kickbusch, Ilona, and Gaudenz Silberschmidt. *Global Health Governance and the Role of the World Health Organization*. Geneva: WHO Press, 2008.

Kraus, Sascha, et al. «The Economics of COVID-19: Initial Empirical Evidence on How Family Firms in Five European Countries Cope with the Corona Crisis.» International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research 26, no. 5 (2020): 1067-1092.

Legrain, Philippe. «The Coronavirus Is Killing Globalization as We Know It.» Foreign Policy, 12 Μαρτίου 2020. https://foreignpolicy.com/2020/03/12/coronavirus-killing-globalization-nationalism-protectionism-trump/.

Mazzucato, Mariana. *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy*. London: Allen Lane, 2018.

Mongey, Simon, et al. «Which Workers Bear the Burden of Social Distancing?» Journal of Economic Inequality 19, no. 3 (2021): 509-526.

O'Flaherty, Brendan. «The New Homelessness: How the Economic Fallout from the COVID-19 Pandemic Threatens to Increase Homelessness in America.» National Alliance to End Homelessness, 19 Μαΐου 2020.

OECD. «Digital Government Review of Sweden: Towards a Data-Driven Public Sector.» OECD Public Governance Reviews. Paris: OECD Publishing, 2018.

OECD. «Supporting Livelihoods During the COVID-19 Crisis: Closing the Gaps in Safety Nets.» 20 Μαΐου 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/supporting-livelihoods-during-the-covid-19-crisis-closing-the-gaps-in-safety-nets-17cbb92d/.

Rodrik, Dani. «Why Does Globalization Fuel Populism? Economics, Culture, and the Rise of Right-Wing Populism.» Annual Review of Economics 13 (2021): 133-170.

Sevilla, Almudena, and Sarah Smith. «Baby Steps: The Gender Division of Childcare during the COVID-19 Pandemic.» Oxford Review of Economic Policy 36, no. 1 (2020): S169-S186.

Sheth, Jagdish. «Impact of Covid-19 on Consumer Behavior: Will the Old Habits Return or Die?» Journal of Business Research 117 (September 2020): 280-83.

Stiglitz, Joseph E. «Conquering the Great Divide: Globalization 4.0 and the Future of Economic Governance.» Finance & Development 56, no. 4 (2019): 6-11.

Strange, Roger. «The 2020 COVID-19 Pandemic and Global Value Chains.» Journal of Industrial and Business Economics 47, no. 3 (2020): 455-465.

Tooze, Adam. *Shutdown: How COVID-19 Shook the World's Economy*. New York: Viking Press, 2021.

Trebesch, Christoph. «COVID-19 and the Global Sovereign Debt Situation: Initial Observations and Outlook.» Centre for Economic Policy Research, May 7, 2020.

World Trade Organization. «The TRIPS Agreement and COVID-19.» 15 Οκτωβρίου 2020. https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/trips_report_e.pdf.

Yavorsky, Jill E., et al. «The Production of Inequality during a Pandemic: COVID-19 and the Gendered Division of Household Labor.» Socius 7 (2021): 1-17.

Yellen, Janet L. «The Federal Reserve's Response to COVID-19.» Brookings Papers on Economic Activity 2020, no. 2 (2020): 1-52.

Γ. ΙΑΤΡΙΚΗ, ΕΠΙΔΗΜΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΑΝΔΗΜΙΩΝ

«Η ποιμαντική διακονία της νεότητας και της οικογένειας μετά την πανδημία.» Απαρχή, 10 Οκτωβρίου 2022.

«Κορωνοϊός: Οι φανατικοί, οι αρνητές και οι σκληροί μητροπολίτες.» Παραπολιτικά, 21 Δεκεμβρίου 2021.

Μέσκος, Γεώργιος. «Για έναν γόνιμο διάλογο θρησκείας και επιστήμης.» Science & Orthodoxy around the World. Ανακτήθηκε 30 Αυγούστου 2025. https://project-sow.org/για-έναν-γόνιμο-διάλογο-θρησκείας-και/.

«Νέα συνέντευξη του Καθηγητή κ. Χατζητόλιου Απόστολου.» ΧΩΡΑ ΤΟΥ ΑΧΩΡΗΤΟΥ.

«Πίστη και επιστήμη.» ΣΚΑΪ, 16 Νοεμβρίου 2020.

«Ποιοι μητροπολίτες κάνουν αγώνα υπέρ των εμβολιασμών και ποιοι αναπαράγουν θεωρίες συνωμοσίας.» Protothema, 1 Νοεμβρίου 2021.

Abir, Mahshid, et al. «Critical Care Surge Response Strategies for the 2020 COVID-19 Outbreak in the United States.» RAND Corporation, 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA164-1.html.

Advisory Committee on Immunization Practices. «Use of COVID-19 Vaccines After Reports of Adverse Events Among Adult Recipients of Janssen (Johnson & Johnson) and mRNA COVID-19 Vaccines (Pfizer-BioNTech and Moderna): Update from the Advisory Committee on Immunization Practices — United States, July 2021.» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 32 (August 2021): 1094-99.

Aksoy, Cevat Giray, et al. «The Political Scar of Epidemics.» National Bureau of Economic Research Working Paper 27401 (2020): 1-47.

Almeida, J.D., and D.A.J. Tyrrell. «The Morphology of Three Previously Uncharacterized Human Respiratory Viruses that Grow in Organ Culture.» Journal of General Virology 1, no. 2 (1967): 175-178.

Anderson, Roy M., et al. «How Will Country-Based Mitigation Measures Influence the Course of the COVID-19 Epidemic?» The Lancet 395, no. 10228 (2020): 931-934.

Arrazola, Rene, et al. «COVID-19 Vaccination Coverage Among Adults — United States, December 14, 2020–May 22, 2021.» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 25 (June 2021): 922-27.

Arribas, José R., et al. «COVID-19: Emergent Challenges for Critical Care.» The Lancet Respiratory Medicine 8, no. 11 (November 2020): 1038-40.

Bar-Zeev, Naor, and William J. Moss. «Encouraging Results from Phase 1/2 COVID-19 Vaccine Trials.» The Lancet 396, no. 10249 (August 2020): 448-49.

Barberis, I., N. L. Bragazzi, L. Galluzzo, and M. Martini. «The History of Tuberculosis: From the First Historical Records to the Isolation of Koch's Bacillus.» Journal of Preventive Medicine and Hygiene 58, no. 1 (2017): E9-E12. PMID 28515626· PMCID PMC5432783.

Bates, B. *Bargaining for Life: A Social History of Tuberculosis, 1876-1938*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

Beigel, John H., et al. «Remdesivir for the Treatment of Covid-19 — Final Report.» New England Journal of Medicine 383, no. 19 (November 2020): 1813-26.

Bendavid, Eran, et al. «The Effects of the COVID-19 Pandemic and Policy Responses on Excess Mortality.» BMJ 375 (October 2021): e066557.

Benedictow, O.J. *The Black Death 1346-1353: The Complete History*. Woodbridge: Boydell Press, 2004.

Benfer, Emily A., et al. «Eviction, Health Inequity, and the Spread of COVID-19: Housing Policy as a Primary Pandemic Mitigation Strategy.» Journal of Urban Health 98, no. 1 (February 2021): 1-12.

Berkley, Seth. «COVAX: The Vaccines Pillar of the Access to COVID-19 Tools (ACT) Accelerator.» WHO Bulletin, June 1, 2020.

Bernal, Angela Jayk, et al. «Molnupiravir for Oral Treatment of Covid-19 in Nonhospitalized Patients.» New England Journal of Medicine 386, no. 6 (February 2022): 509-20.

Bernal, Stephanie, et al. «Effectiveness of Covid-19 Vaccines Against the B.1.617.2 (Delta) Variant.» New England Journal of Medicine 385, no. 7 (August 2021): 585-94.

Betsch, Cornelia, et al. «Beyond Confidence: Development of a Measure Assessing the 5C Psychological Antecedents of Vaccination.» PLoS One 13, no. 12 (December 2018): e0208601.

Boelen, Paul A., and Holly G. Prigerson. «The Influence of Symptoms of Prolonged Grief Disorder, Depression, and Anxiety on Quality of Life Among Bereaved Adults.» European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience 257, no. 8 (2007): 444-452.

Bollyky, Thomas J., and Chad P. Bown. «The Tragedy of Vaccine Nationalism: Only Cooperation Can End the Pandemic.» Foreign Affairs 99, no. 5 (September/October 2020): 96-109.

Borsche, Robert H., et al. «Effectiveness of a Third mRNA COVID-19 Vaccine Dose Among Immunocompromised Adults — Four U.S. Jurisdictions, August

2021.» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 44 (November 2021): 1569-76.

Brainard, James M., et al. «Clustering and Superspreading Potential of SARS-CoV-2 Infections in Hong Kong.» Nature Medicine 26, no. 11 (November 2020): 1714-19.

Brandt, A.M. «AIDS in Historical Perspective: Four Lessons from the History of Sexually Transmitted Diseases.» American Journal of Public Health 78 (1988): 367-371.

Brewer, Noel T., et al. «Increasing Vaccination: Putting Psychological Science Into Action.» Psychological Science in the Public Interest 18, no. 3 (December 2017): 149-207.

Cai, Miao, Yan Xie, Eric J. Topol, and Ziyad Al-Aly. «Three-Year Outcomes of Post-Acute Sequelae of COVID-19.» Nature Medicine 30, no. 6 (2024): 1564-1573.

Cantini, Fabrizio, et al. «Therapeutic Armamentarium Against COVID-19: A Historical Perspective.» Journal of Medical Virology 93, no. 7 (July 2021): 4067-72.

Capra, Fritjof. *The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*. New York: Anchor Books, 1996.

Carvalho, Alysson Roncally S., et al. «COVID-19 Chest Computed Tomography to Stratify Severity and Disease Extension by Artificial Neural Network Computer-Aided Diagnosis.» Frontiers in Medicine 7 (2020): 872.

Caulfield, Timothy, et al. «Let's Do Better: Public Representations of COVID-19 Science.» FACETS 6 (2021): 403-23.

Cecconi, Maurizio, et al. «Intensive Care Management of the COVID-19 Patient.» The Lancet Respiratory Medicine 8, no. 5 (May 2020): 506-17.

Centers for Disease Control and Prevention. «2014-2016 Ebola Outbreak in West Africa.» Ανακτήθηκε 23 Αυγούστου 2025. https://www.cdc.gov/vhf/ebola/history/2014-2016-outbreak/index.html.

Centers for Disease Control and Prevention. «Cholera - Vibrio cholerae infection.» Ανακτήθηκε 23 Αυγούστου 2025. https://www.cdc.gov/cholera/index.html.

Centers for Disease Control and Prevention. «COVID-19 Pandemic Planning Scenarios.» Ενημερώθηκε 19 Μαρτίου 2021. Ανακτήθηκε 19 Μαρτίου 2021. https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/hcp/planning-scenarios.html.

Centers for Disease Control and Prevention. «Middle East Respiratory Syndrome (MERS).» https://www.cdc.gov/coronavirus/mers/index.html.

Centers for Disease Control and Prevention. «Principles of Epidemiology in Public Health Practice, Third Edition: An Introduction to Applied Epidemiology and Biostatistics.» Ανακτήθηκε 31 Αυγούστου 2025. https://www.cdc.gov/csels/dsepd/ss1978/SS1978.pdf.

Centers for Disease Control and Prevention. «Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) - Epidemiology.» https://www.cdc.gov/sars/about/fs-sars.html.

Cerda, Jaime, et al. «COVID-19 Vaccine Rollout in Chile and Its Association with COVID-19 Mortality.» JAMA Internal Medicine 182, no. 3 (March 2022): 303-05.

Chang, Serina, et al. «Mobility Network Models of COVID-19 Explain Inequities and Inform Reopening.» Nature 589, no. 7840 (January 2021): 82-87.

Chu, Derek K., et al. «Physical Distancing, Face Masks, and Eye Protection to Prevent Person-to-Person Transmission of SARS-CoV-2 and COVID-19: A Systematic Review and Meta-Analysis.» The Lancet 395, no. 10242 (June 2020): 1973-87.

Cilek, L., et al. «Age-Specific Excess Mortality Patterns During the 1918-1920 Influenza Pandemic in Madrid, Spain.» American Journal of Epidemiology 187 (2018): 2511-2523.

Cleveland Clinic. «1918 Influenza Pandemic (Spanish Flu).» Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2025. https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/21777-spanish-flu.

Collins, Francis S., and Paul Stoffels. «Accelerating COVID-19 Therapeutic Interventions and Vaccines (ACTIV): An Unprecedented Partnership for Unprecedented Times.» JAMA 323, no. 24 (June 2020): 2455-57.

Columbia University Mailman School of Public Health. «Epidemic, Endemic, Pandemic: What are the Differences?» Ανακτήθηκε 31 Αυγούστου 2025. https://www.publichealth.columbia.edu/news/epidemic-endemic-pandemic-what-are-differences.

Conlon, Joseph M. «The Historical Impact of Epidemic Typhus.» Montana State University, Department of Entomology. Ανακτήθηκε 18 Αυγούστου 2025. https://www.montana.edu/historybug/documents/TYPHUS-Conlon.pdf.

Connors, Jean M., and Jerrold H. Levy. «COVID-19 and Its Implications for Thrombosis and Anticoagulation.» Blood 135, no. 23 (June 2020): 2033-40.

Corman, V.M., et al. «Detection of 2019 Novel Coronavirus (2019-nCoV) by Real-Time RT-PCR.» Euro Surveillance 25, no. 3 (January 2020): 2000045.

Corman, V.M., Muth, D., Niemeyer, D., and Drosten, C. «Hosts and Sources of Endemic Human Coronaviruses.» Advances in Virus Research 100 (2018): 163-188.

«COVID-19 and Orthodox Liturgical Reform: What's Possible?» PrayTellBlog, 13 Μαΐου 2020. Ανακτήθηκε 23 Μαΐου 2025.

https://praytellblog.com/index.php/2020/05/01/covid-19-and-orthodox-liturgical-reform-whats-possible/.

COVID-19 Genomics UK (COG-UK) consortium. «An Integrated National Scale SARS-CoV-2 Genomic Surveillance Network.» The Lancet Microbe 1, no. 3 (July 2020): e99-e100.

Cui, J., F. Li, and Z.L. Shi. «Origin and evolution of pathogenic coronaviruses.» Nature Reviews Microbiology 17, no. 3 (2019): 181-192.

Curtis, J. Randall, et al. «Effect of Communication Skills Training for Residents and Nurse Practitioners on Quality of Communication with Patients with Serious Illness.» JAMA 310, no. 21 (2013): 2271-2281.

Davies, Nicholas G., et al. «Estimated Transmissibility and Impact of SARS-CoV-2 Lineage B.1.1.7 in England.» Science 372, no. 6538 (April 2021): eabg3055.

Denison, M.R., et al. «Coronaviruses: an RNA proofreading machine regulates replication fidelity and diversity.» RNA Biology 8, no. 2 (2011): 270-279.

Devine, Daniel, et al. «Trust and the Coronavirus Pandemic: What Are the Consequences of and for Trust? An Early Review of the Literature.» Political Studies Review 19, no. 2 (2021): 274-285.

DeWitte, S.N. «The Anthropology of Plague: Insights from Bioarcheological Analyses of Epidemic Cemeteries.» The Medieval Globe 1 (2014): 97-123.

Diffenbaugh, Noah S., et al. «The COVID-19 Lockdowns: A Window into the Earth System.» Nature Reviews Earth & Environment 1, no. 9 (2020): 470-481.

Dinesh, Jasmine, et al. «Performance of Rapid Antigen Detection Tests for the Diagnosis of COVID-19: A Systematic Review and Meta-Analysis.» The Lancet Microbe 3, no. 8 (August 2022): e588-e597.

Domagk, G. «Ein Beitrag zur Chemotherapie der bakteriellen Infektionen.» Deutsche Medizinische Wochenschrift 61, no. 7 (1935): 250-253.

Dong, Ensheng, Hongru Du, and Lauren Gardner. «An Interactive Web-Based Dashboard to Track COVID-19 in Real Time.» The Lancet Infectious Diseases 20, no. 5 (May 2020): 533-34.

Dooling, Kathleen, et al. «The Advisory Committee on Immunization Practices' Interim Recommendation for Allocating Initial Supplies of COVID-19 Vaccine — United States, 2020.» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 69, no. 49 (December 2020): 1857-59.

Douglas, M., et al. «Mitigating the Wider Health Effects of Covid-19 Pandemic Response.» BMJ 369 (April 2020): m1557.

Dubé, Eve, et al. «Vaccine Hesitancy, Acceptance, and Anti-Vaccination: Trends and Future Prospects for Public Health.» Annual Review of Public Health 42 (April 2021): 175-91.

Duke Global Health Innovation Center. «Launch and Scale Speedometer.» Ανακτήθηκε Ιανουάριος 2022. https://launchandscalefaster.org/covid-19/speedometer.

Eccleston-Turner, Mark, and Adam Kamradt-Scott. «Transparency in IHR Emergency Committee Decision Making: The Case for Reform.» BMJ Global Health 4, no. 2 (March 2019): e001618.

Ecker, Ullrich K. H., et al. «The Psychological Drivers of Misinformation Belief and Its Resistance to Correction.» Nature Reviews Psychology 1, no. 1 (January 2022): 13-29.

Eisma, Maarten C., et al. «Acute Grief After Deaths Due to COVID-19, Natural Causes and Unnatural Causes: An Empirical Comparison.» Journal of Affective Disorders 278 (2021): 54-56.

European Centre for Disease Prevention and Control. «Guidelines for Non-Pharmaceutical Interventions to Reduce the Impact of COVID-19 in the EU/EEA and the UK.» 24 Σεπτεμβρίου 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/covid-19-guidelines-non-pharmaceutical-interventions.

European Medicines Agency. «EMA's Approach to Accelerated Assessment of COVID-19 Treatments and Vaccines.» Ανακτήθηκε 15 Μαρτίου 2022. https://www.ema.europa.eu/en/news/emas-approach-accelerated-assessment-covid-19-treatments-vaccines.

Faria, Nuno R., et al. «Genomics and Epidemiology of the P.1 SARS-CoV-2 Lineage in Manaus, Brazil.» Science 372, no. 6544 (May 2021): 815-21.

Fehr, A.R., and S. Perlman. «Coronaviruses: an overview of their replication and pathogenesis.» Methods in Molecular Biology 1282 (2015): 1-23.

Ferguson, Neil M., et al. «Impact of Non-Pharmaceutical Interventions (NPIs) to Reduce COVID-19 Mortality and Healthcare Demand.» Imperial College London, 16 Μαρτίου 2020. https://doi.org/10.25561/77482.

Ferguson, Neil, et al. «Report 9: Impact of Non-Pharmaceutical Interventions (NPIs) to Reduce COVID-19 Mortality and Healthcare Demand.» Imperial College London (March 2020).

Ferretti, Luca, et al. «Quantifying SARS-CoV-2 Transmission Suggests Epidemic Control with Digital Contact Tracing.» Science 368, no. 6491 (May 2020): eabb6936.

Fidler, David P. «The World Health Organization and Pandemic Politics.» Think Global Health, April 10, 2020.

Figley, Charles R. «Compassion Fatigue: Psychotherapists' Chronic Lack of Self Care.» Journal of Clinical Psychology 58, no. 11 (2002): 1433-1441.

Fila-Witecka, Agata, et al. «Impact of Social Isolation during the COVID-19 Pandemic on the Mental Health of University Students and Recommendations for the Post-pandemic Period: A Systematic Review.» Journal of Psychiatric Research 170 (2024): 111-125.

Fischhoff, Baruch. «Making Decisions in a COVID-19 World.» JAMA 324, no. 2 (July 2020): 139-40.

Fisher, Kimberly A., et al. «Factors Associated with Cloth Face Covering Use Among Adults During the COVID-19 Pandemic — United States, April and May 2020.» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 69, no. 28 (July 2020): 933-37.

Fisman, David N., Amy L. Greer, and Ashleigh R. Tuite. «Bidirectional Impact of Imperfect Mask Use on Reproduction Number of COVID-19: A Next Generation Matrix Approach.» Infectious Disease Modelling 5 (2020): 405-08.

Flaxman, Seth, et al. «Estimating the Effects of Non-Pharmaceutical Interventions on COVID-19 in Europe.» Nature 584, no. 7820 (August 2020): 257-61.

Fok, Arthur Sze-Lok, et al. «Monoclonal Antibodies for COVID-19 in the Last 2 Years of the Pandemic.» The Lancet Respiratory Medicine 10, no. 5 (May 2022): 417-29.

Fraser, Nicholas, et al. «The Evolving Role of Preprints in the Dissemination of COVID-19 Research and Their Impact on the Science Communication Landscape.» PLOS Biology 19, no. 4 (April 2021): e3000959.

Friedlaender, Gary E., and Linda K. Friedlaender. «Saints Cosmas and Damian: Patron Saints of Medicine.» Clinical Orthopaedics and Related Research 474, no. 8 (2016): 1765-1769.

Gandhi, Gian, et al. «Delivering COVID-19 Vaccines through COVAX: Current Challenges and the Path Forward.» BMJ 374 (August 2021): n1798.

Giannopoulou, Ioanna, and George O. Tsobanoglou. «COVID-19 Pandemic: Challenges and Opportunities for the Greek Health Care System.» Irish Journal of Psychological Medicine 37, no. 3 (2020): 226-230. https://doi.org/10.1017/ipm.2020.35.

Goldman, Emanuel. «Exaggerated Risk of Transmission of COVID-19 by Fomites.» The Lancet Infectious Diseases 20, no. 8 (August 2020): 892-93.

Goldman, Jason D., et al. «Remdesivir for 5 or 10 Days in Patients with Severe Covid-19.» New England Journal of Medicine 383, no. 19 (November 2020): 1827-37.

Gordon, D.E., et al. «A SARS-CoV-2 protein interaction map reveals targets for drug repurposing.» Nature 583, no. 7816 (2020): 459-468.

Gordon, Elisa J., et al. «Development of a Primary Care Physician Task Force to Care for COVID-19 Patients in the Inpatient Setting.» BMJ Open Quality 9, no. 3 (August 2020): e000994.

Gostin, Lawrence O., et al. «US Withdrawal from WHO Is Unlawful and Threatens Global and US Health and Security.» The Lancet 396, no. 10247 (August 2020): 293-95.

Gottlieb, Robert L., et al. «Early Remdesivir to Prevent Progression to Severe Covid-19 in Outpatients.» New England Journal of Medicine 386, no. 4 (2022): 305-315. https://doi.org/10.1056/NEJMoa2116846.

Grasselli, Giacomo, et al. «Critical Care Utilization for the COVID-19 Outbreak in Lombardy, Italy: Early Experience and Forecast During an Emergency Response.» JAMA 323, no. 16 (April 2020): 1545-46.

Greenhalgh, Trisha, et al. «Face Masks for the Public During the Covid-19 Crisis.» BMJ 369 (April 2020): m1435.

Guérin, Claude, et al. «Prone Positioning in Severe Acute Respiratory Distress Syndrome.» New England Journal of Medicine 368, no. 23 (June 2013): 2159-68.

Gussow, Z. *Leprosy, Racism, and Public Health: Social Policy in Chronic Disease Control*. Boulder: Westview Press, 1989.

Hale, Thomas, et al. «A Global Panel Database of Pandemic Policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker).» Nature Human Behaviour 5, no. 4 (April 2021): 529-38.

Hale, Thomas, et al. «Variation in Government Responses to COVID-19.» Blavatnik School of Government Working Paper Series, May 29, 2020.

Hamlin, Christopher. *Cholera: The Biography*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Hammond, Jennifer L., et al. «Oral Nirmatrelvir for High-Risk, Nonhospitalized Adults with Covid-19.» New England Journal of Medicine 386, no. 15 (April 2022): 1397-1408.

Hardy, Anne. *The Epidemic Streets: Infectious Disease and the Rise of Preventive Medicine, 1856–1900*. Oxford: Clarendon Press, 1993.

Harvard University, CURIOSity Digital Collections. «Tuberculosis in Europe and North America, 1800-1922.» https://curiosity.lib.harvard.edu/contagion/feature/tuberculosis-in-europe-and-north-america-1800-1922.

Haug, Nils M., et al. «Ranking the Effectiveness of Worldwide COVID-19 Government Interventions.» Nature Human Behaviour 4, no. 12 (December 2020): 1303-12.

Heath PT, et al. «Safety and Efficacy of NVX-CoV2373 COVID-19 Vaccine.» New England Journal of Medicine 385, no. 13 (September 2021): 1172-83.

Hellewell, Joel, et al. «Feasibility of Controlling COVID-19 Outbreaks by Isolation of Cases and Contacts.» The Lancet Global Health 8, no. 4 (April 2020): e488-e496.

Henry, B. M., et al. «Hematologic, Biochemical and Immune Biomarker Abnormalities Associated with Severe Illness and Mortality in Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): A Meta-Analysis.» Clinical Chemistry and Laboratory Medicine 58, no. 7 (July 2020): 1021-28.

Hernández-Muñoz, Rafael J., et al. «Critical Care Organization: The Health System Response During the COVID-19 Pandemic.» Anesthesiology 133, no. 6 (December 2020): 1342-44.

Hirbod-Mobarakeh, Shirin, et al. «Implementation of a Telemedicine System for the Management of Patients with Heart Failure: Feasibility Study.» JMIR Medical Informatics 9, no. 7 (July 2021): e27325.

Holshue, Michelle L., et al. «First Case of 2019 Novel Coronavirus in the United States.» New England Journal of Medicine 382, no. 10 (March 2020): 929-36.

Hou, Yiren, et al. «Global Prevalence of Long COVID, Its Subtypes, and Risk Factors: An Updated Systematic Review and Meta-analysis.» Open Forum Infectious Diseases 12, no. 9 (2025): ofaf533. https://doi.org/10.1093/ofid/ofaf533.

Howard, Jeremy, et al. «An Evidence Review of Face Masks Against COVID-19.» Proceedings of the National Academy of Sciences 118, no. 4 (January 2021): e2014564118.

Hsiang, Solomon, et al. «The Effect of Large-Scale Anti-Contagion Policies on the COVID-19 Pandemic.» Nature 584, no. 7820 (August 2020): 262-67.

Huang, Chaolin, et al. «Clinical Features of Patients Infected with 2019 Novel Coronavirus in Wuhan, China.» The Lancet 395, no. 10223 (February 2020): 497-506.

Huang, Rita, et al. «What Was a Gap Is Now a Chasm: Remote Schooling, the Digital Divide, and Educational Inequities Resulting from the COVID-19 Pandemic.» International Journal of Environmental Research and Public Health 20, no. 11 (2023): 5918.

Huei, Chun, et al. «Response to COVID-19 in Taiwan: Big Data Analytics, New Technology, and Proactive Testing.» JAMA 323, no. 14 (April 2020): 1341-42.

Hung, Fan-Ngai, et al. «Triple Combination of Interferon Beta-1b, Lopinavir–Ritonavir, and Ribavirin in the Treatment of Patients Admitted to Hospital with COVID-19: An Open-Label, Randomised, Phase 2 Trial.» The Lancet 395, no. 10238 (May 2020): 1695-1704.

Hunt, Beverley J., et al. «Practical Guidance for the Prevention of Thrombosis and Management of Coagulopathy and Disseminated Intravascular Coagulation of Patients Infected with COVID-19.» Thrombosis and Haemostasis 120, no. 6 (June 2020): 844-47.

Ienca, Marcello, and Effy Vayena. «On the Responsible Use of Digital Data to Tackle the COVID-19 Pandemic.» Nature Medicine 26, no. 4 (2020): 463-464.

IHME COVID-19 Forecasting Team. «Modeling COVID-19 Scenarios for the United States.» Nature Medicine 27, no. 1 (January 2021): 94-105.

«Impact of COVID-19 on US Orthodox Christian Parishes.» Faith Communities Today, 10 Ιουλίου 2020. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2025.

https://faithcommunitiestoday.org/impact-of-covid-19-on-us-orthodox-christian-parishes/.

Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response. «COVID-19: Make It the Last Pandemic.» May 2021.

Jackson, Lisa A., et al. «An mRNA Vaccine against SARS-CoV-2 — Preliminary Report.» New England Journal of Medicine 383, no. 20 (November 2020): 1920-31.

Jamieson, Kathleen Hall, and Dolores Albarracín. «The Relation between Media Consumption and Misinformation at the Outset of the SARS-CoV-2 Pandemic in the US.» Harvard Kennedy School Misinformation Review 1, no. 2 (April 2020): 1-22.

Jian, Fanchong, et al. «Evolving Antibody Response to SARS-CoV-2 Antigenic Shift from XBB to JN.1.» Nature 637 (2025): 921-929.

Johns Hopkins University & Medicine. «COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University.» Ανακτήθηκε 31 Δεκεμβρίου 2021. https://coronavirus.jhu.edu/map.html.

Johnson, N.P.A.S., and J. Mueller. «Updating the accounts: global mortality of the 1918-1920 'Spanish' influenza pandemic.» Bulletin of the History of Medicine 76 (2002): 105-115.

Karamanou, M., et al. «Arresting Leprosy: Therapeutic Outcomes Besides Cure.» Bulletin of the World Health Organization 92, no. 12 (2014): 888-894.

Karikó, Katalin, et al. «Suppression of RNA Recognition by Toll-like Receptors: The Impact of Nucleoside Modification and the Evolutionary Origin of RNA.» Immunity 23, no. 2 (August 2005): 165-75.

Karim, S.S.A., and Q.A. Karim. «Omicron SARS-CoV-2 variant: a new chapter in the COVID-19 pandemic.» The Lancet 398, no. 10317 (2021): 2126-2128.

Kaur, Gobinderjit, and Manpreet Kaur Basra. «COVID-19 and the Sikh Community in the UK: A Qualitative Study». Journal of Religion and Health 61, no. 3 (2022): 2302–2318. https://doi.org/10.1007/s10943-022-01575-9.

Kessareas, Efstathios. «Holy Communion in Greek Orthodoxy in the Time of Coronavirus: Ideological Perspectives in Conflict.» Religions 14, no. 5 (2023): 647. https://doi.org/10.3390/rel14050647. https://doi.org/10.3390/rel14050647.

Kluge, Hans, et al. «Prevention and Control of Non-Communicable Diseases in the COVID-19 Response.» The Lancet 395, no. 10238 (May 2020): 1678-80.

Knobler, S., A. Mahmoud, S. Lemon, et al., eds. Learning from SARS: Preparing for the Next Disease Outbreak: Workshop Summary. Washington, DC: National Academies Press, 2004.

Krammer, Florian, and Viviana Simon. «Serology Assays to Manage COVID-19.» Science 368, no. 6495 (June 2020): 1060-61.

Krammer, Florian, et al. «Antibody Responses in Seropositive Persons after a Single Dose of SARS-CoV-2 mRNA Vaccine.» New England Journal of Medicine 384, no. 14 (April 2021): 1372-74.

Krammer, Florian. «SARS-CoV-2 Vaccines in Development.» Nature 586, no. 7830 (October 2020): 516-27.

Krause, Philip R., et al. «SARS-CoV-2 Variants and Vaccines.» New England Journal of Medicine 385, no. 2 (July 2021): 179-86.

Kucirka, Lauren M., et al. «Variation in False-Negative Rate of Reverse Transcriptase Polymerase Chain Reaction–Based SARS-CoV-2 Tests by Time Since Exposure.» Annals of Internal Medicine 173, no. 4 (August 2020): 262-67.

Kvedar, Joseph C., et al. «Digital Health's Role in Support of Flattening the COVID-19 Pandemic Curve and Expanding System Capacity.» npj Digital Medicine 3 (2020): 114.

Kwok, Judy L., et al. «Ready for a Long Fight Against the COVID-19 Outbreak: An Innovative Model of Tiered Primary Health Care in Taiwan.» BJGP Open 4, no. 2 (June 2020): bjgpopen20X101068.

Lacsa, JEM. «The sacrament of confession during Covid-19 pandemic.» Journal of Public Health 43, no. 3 (2021): e407-e408.

Lam, T.T., et al. «Identifying SARS-CoV-2-related coronaviruses in Malayan pangolins.» Nature 583, no. 7815 (2020): 282-285.

Langguth, Johannes, Petra Filkuková, Stefan Brenner, Daniel Thilo Schroeder, and Konstantin Pogorelov. «COVID-19 and 5G Conspiracy Theories: Long Term Observation of a Digital Wildfire.» International Journal of Data Science and Analytics 15 (2023): 329-346. https://doi.org/10.1007/s41060-022-00322-3.

Larivière, Vincent, Fei Shu, and Cassidy R. Sugimoto. «The Coronavirus (COVID-19) Outbreak Highlights Serious Deficiencies in Scholarly Communication.» LSE Impact Blog, March 5, 2020.

Lau, Kristy T. K., et al. «Comparative Effectiveness of Antivirals and Monoclonal Antibodies for Treating COVID-19 Patients Infected With Omicron Variant.» Influenza and Other Respiratory Viruses 18, no. 12 (2024). https://doi.org/10.1111/irv.70065.

Lauer, S.A., et al. «The Incubation Period of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) From Publicly Reported Confirmed Cases: Estimation and Application.» Annals of Internal Medicine 172, no. 9 (2020): 577-582.

Lauring, Adam S., and Emma B. Hodcroft. «Genetic Variants of SARS-CoV-2—What Do They Mean?» JAMA 325, no. 6 (February 2021): 529-31.

Leask, Julie, et al. «Target the Fence-Sitters.» Nature 588, no. 7838 (December 2020): 348-50.

Leclerc, Quentin J., et al. «What Settings Have Been Linked to SARS-CoV-2 Transmission Clusters?» Wellcome Open Research 5 (June 2020): 83.

Lee, John. «Vaccine Diplomacy: Nation-Branding and China's COVID-19 Soft Power Play.» Place Branding and Public Diplomacy 18, no. 2 (2022): 94-105.

Legido-Quigley, Helena, et al. «The Resilience of the Spanish Health System Against the COVID-19 Pandemic.» The Lancet Public Health 5, no. 5 (2020): e251-e252.

Lessler, Justin, et al. «Household Secondary Attack Rate of SARS-CoV-2 and Determinants of Susceptibility and Infectivity in the TREAT COVID Household Clinical Trial.» Clinical Infectious Diseases 75, no. 1 (July 2022): e786-e793.

Li, Yanni, et al. «Face Masks to Prevent Transmission of COVID-19: A Systematic Review and Meta-Analysis.» American Journal of Infection Control 49, no. 7 (July 2021): 900-906.

Li, Yanni, et al. «The Temporal Association of Introducing and Lifting Non-Pharmaceutical Interventions with the Time-Varying Reproduction Number (R) of SARS-CoV-2: A Modelling Study across 131 Countries.» The Lancet Infectious Diseases 21, no. 2 (February 2021): 193-202.

Liang, Mingming, et al. «Efficacy of Face Mask in Preventing Respiratory Virus Transmission: A Systematic Review and Meta-Analysis.» Travel Medicine and Infectious Disease 36 (July-August 2020): 101751.

Liang, Yuan, et al. «COVID-19 Contingency Planning in a Long-Term Care Hospital.» Journal of the American Medical Directors Association 21, no. 4 (April 2020): 512-13.

Lin, Dan-Yu, et al. «Effectiveness of Covid-19 Vaccines over a 9-Month Period in North Carolina.» New England Journal of Medicine 386, no. 10 (March 2022): 933-41.

Link-Gelles, Ruth, et al. «Effectiveness of Bivalent mRNA Vaccines in Preventing Symptomatic SARS-CoV-2 Infection — Increasing Community Access to Testing Program, United States, September–November 2022.» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 71, no. 48 (December 2022): 1526-30.

Lipsitz, Lewis A., et al. «The COVID-19 Pandemic: A New World for Hospitals and Post-Acute Care.» Journal of the American Geriatrics Society 68, no. 6 (June 2020): 1152-55.

Liu, Y., and J. Rocklöv. «The reproductive number of the Delta variant of SARS-CoV-2 is far higher compared to the ancestral SARS-CoV-2 virus.» Journal of Travel Medicine 28, no. 7 (2021): taab124.

Loembé, Marguerite Massinga, et al. «COVID-19 in Africa: The Spread and Response.» Nature Medicine 26, no. 7 (July 2020): 999-1003.

Looker, Katharine J., et al. «Alternative Models for Quarantine and Isolation Determined Using Conditional Release and Dynamic Quarantine Data During the COVID-19 Outbreak in South Korea.» Clinical Infectious Diseases 74, no. 3 (February 2022): 406-14.

Malone, Robert W., et al. «COVID-19: Time for a Game Plan.» Clinical Pharmacology & Therapeutics 108, no. 2 (August 2020): 222-23.

Marconi, Vincent C., et al. «Efficacy and Safety of Baricitinib for the Treatment of Hospitalised Adults with COVID-19 (COV-BARRIER): A Randomised, Double-Blind, Parallel-Group, Placebo-Controlled Phase 3 Trial.» The Lancet Respiratory Medicine 9, no. 12 (December 2021): 1407-18.

Marks, Peter, and Marion Gruber. «FDA's Approach for Authorizing COVID-19 Vaccines for Emergency Use.» JAMA 325, no. 20 (May 2021): 2015-16.

Marx, Gernot, et al. «Fluid Management in COVID-19: Insights and Recommendations.» Journal of Critical Care 67 (October 2022): 172-78.

Masters, P.S. «The molecular biology of coronaviruses.» Advances in Virus Research 66 (2006): 193-292.

Mateus, John P., et al. «Low-Dose mRNA-1273 COVID-19 Vaccine Generates Durable Memory Enhanced by Cross-Reactive T Cells.» Science 374, no. 6566 (October 2021): eabj9853.

Mathieu, Matthew J., et al. «The COVID-19 Vaccine Development Landscape.» Nature Reviews Drug Discovery 20, no. 4 (April 2021): 267-68.

Maurer-Stroh, Sebastian, et al. «GISAID: Global Initiative on Sharing All Influenza Data – From Vision to Reality.» Euro Surveillance 22, no. 13 (March 2017): 30494.

Mayland, Catriona R., et al. «Supporting Family Caregivers Through the Dying Process: A Systematic Review of End-of-Life Care Interventions.» Palliative Medicine 34, no. 9 (2020): 1175-1191.

McAloon, Conor G., et al. «Incubation Period of COVID-19: A Rapid Systematic Review and Meta-Analysis of Observational Research.» BMJ Open 10, no. 8 (August 2020): e039652.

McGrath, Alister E. *Science and Religion: A New Introduction*. 2nd ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.

Meyerowitz-Katz, Gideon, and Lea Merone. «A Systematic Review and Meta-Analysis of Published Research Data on COVID-19 Infection Fatality Rates.» International Journal of Infectious Diseases 101 (December 2020): 138-48.

Miyakawa, Kei, et al. «Real-World Effectiveness of the mRNA COVID-19 Vaccines in Japan: A Case-Control Study.» Vaccine 39, no. 32 (July 2021): 4427-31.

Moon, Suerie, et al. «Will Ebola Change the Game? Ten Essential Reforms Before the Next Pandemic. The Report of the Harvard-LSHTM Independent Panel on the Global Response to Ebola.» The Lancet 386, no. 10009 (2015): 2204-2221.

Morawska, L., and D.K. Milton. «It is time to address airborne transmission of COVID-19.» Clinical Infectious Diseases 71, no. 9 (2020): 2311-2313.

Morawska, Lidia, et al. «How Can Airborne Transmission of COVID-19 Indoors be Minimised?» Environment International 142 (September 2020): 105832.

Mortazavi, Seyed Sina, et al. «The Prevalence of Depression, Anxiety, and Sleep Disturbances Among COVID-19 Patients: A Meta-Analysis.» Annals of Global Health 86, no. 1 (2020): 142.

Motta, Matthew, et al. «How Right-Leaning Media Coverage of COVID-19 Facilitated the Spread of Misinformation in the Early Stages of the Pandemic in the US.» Canadian Journal of Political Science 53, no. 2 (2020): 335-342.

Motta, Matthew. «Republicans, Not Democrats, Are More Likely to Endorse Anti-Vaccine Misinformation.» American Politics Research 49, no. 5 (September 2021): 428-38.

Nanduri, Srinivas, et al. «Effectiveness of Pfizer-BioNTech and Moderna Vaccines in Preventing SARS-CoV-2 Infection Among Nursing Home Residents Before and During Widespread Circulation of the SARS-CoV-2 B.1.617.2 (Delta) Variant — National Healthcare Safety Network, March 1–August 1, 2021.» MMWR Morbidity and Mortality Weekly Report 70, no. 34 (August 2021): 1163-66.

Narasimhan, Shanthi, et al. «Antibody Treatments for COVID-19: A Paradigm for Drug Development, Evaluation, and Deployment.» Annual Review of Pharmacology and Toxicology 62 (January 2022): 153-73.

National Archives and Records Administration. «The Influenza Epidemic of 1918.» Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2025. https://www.archives.gov/exhibits/influenza-epidemic/.

Nicolaidis, Efthymios, Eudoxie Delli, Nikolaos Livanos, Kostas Tampakis, and George Vlahakis. «Science and Orthodox Christianity: An Overview». Isis 107, no. 3 (September 2016): 542–566. https://doi.org/10.1086/688704.

Nicolaidis, Efthymios. *Science and Eastern Orthodox Christianity*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011.

Offit, Paul A. «The Path to a COVID-19 Vaccine.» New England Journal of Medicine 383, no. 21 (November 2020): 2000-01.

Otani, Hiroshi, et al. «Dying Alone During COVID-19: A Systematic Review.» Palliative Medicine 36, no. 1 (2022): 15-29.

Otto, Sarah, et al. «The Origins and Potential Future of SARS-CoV-2 Variants of Concern in the Evolving COVID-19 Pandemic.» Current Biology 31, no. 14 (July 2021): R918-R929.

Our World in Data. «COVID-19 Vaccine Doses Administered per 100 People.» Ανακτήθηκε Ιανουάριος 2022. https://ourworldindata.org/covid-vaccinations.

Ozawa, Sachiko, et al. «Modeling the Economic Impact of Suboptimal Vaccine Uptake in the United States.» Health Affairs 37, no. 9 (September 2018): 1465-73.

Pardi, Norbert, et al. «mRNA Vaccines — A New Era in Vaccinology.» Nature Reviews Drug Discovery 17, no. 4 (April 2018): 261-79.

Paules, Catharine I., Hilary D. Marston, and Anthony S. Fauci. «The SARS-CoV-2 Delta Variant - Challenging a Formidable Foe.» JAMA 326, no. 14 (October 2021): 1373-74.

Pearson, Claire, et al. «Managing a Funeral Service During COVID-19: The Lived Experiences of Bereaved Families.» Death Studies 46, no. 4 (2022): 851-859.

Peckham, John C. «Theodicy and the COVID-19 Pandemic.» Philosophia Christi 22, no. 2 (2020): 309-318.

Pelletier, Janice L., et al. «Coordinating Access to Services for High-Risk Older Adults: The Care Management Intervention.» Journal of the American Geriatrics Society 68, no. 9 (September 2020): 2183-89.

Pennycook, Gordon, et al. «Fighting COVID-19 Misinformation on Social Media: Experimental Evidence for a Scalable Accuracy-Nudge Intervention.» Psychological Science 31, no. 7 (July 2020): 770-80.

Phillips, James P., et al. «A Conceptual Framework for Staffing to Mitigate the COVID-19 Surge in Hospitals.» Academic Medicine 95, no. 8 (August 2020): 1189-93.

Phua, Jason, et al. «Intensive Care Management of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Challenges and Recommendations.» The Lancet Respiratory Medicine 8, no. 5 (May 2020): 506-17.

Polack, Fernando P., et al. «Safety and Efficacy of the BNT162b2 mRNA Covid-19 Vaccine.» New England Journal of Medicine 383, no. 27 (December 2020): 2603-15.

Popa, Ioana Alexandra, et al. «Engaging Religious Institutions and Faith-Based Communities in Public Health Initiatives: A Case Study of the Romanian Orthodox Church During the COVID-19 Pandemic.» Frontiers in Public Health 9 (2021): 768091.

Price, Jennifer, et al. «Rapid Implementation of a COVID-19 Remote Patient Monitoring Program.» Journal of the American Medical Informatics Association 27, no. 8 (August 2020): 1326-30.

Privor-Dumm, Lois, et al. «A Global Agenda for Older Adult Immunization in the COVID-19 Era: A Roadmap for Action.» Vaccine 38, no. 46 (October 2020): 7157-66.

Pulliam, Juliet R.C., et al. «Increased Risk of SARS-CoV-2 Reinfection Associated with Emergence of Omicron in South Africa.» Science 376, no. 6593 (May 2022): eabn4947.

RECOVERY Collaborative Group. «Dexamethasone in Hospitalized Patients with Covid-19.» New England Journal of Medicine 384, no. 8 (February 2021): 693-704.

RECOVERY Collaborative Group. «Tocilizumab in Patients Admitted to Hospital with COVID-19 (RECOVERY): A Randomised, Controlled, Open-Label, Platform Trial.» The Lancet 397, no. 10285 (May 2021): 1637-45.

Remuzzi, Andrea, and Giuseppe Remuzzi. «COVID-19 and Italy: What Next?» The Lancet 395, no. 10231 (April 2020): 1225-28.

Requena Aguilar, Ana, and María Sosa Troya. «Spain Announces Path to Regularize Undocumented Workers During Coronavirus Crisis.» El País, April 1, 2020.

Roozenbeek, Jon, et al. «Susceptibility to Misinformation About COVID-19 Around the World.» Royal Society Open Science 7, no. 10 (October 2020): 201199.

Sadoff, Jerald, et al. «Safety and Efficacy of Single-Dose Ad26.COV2.S Vaccine Against Covid-19.» New England Journal of Medicine 384, no. 23 (June 2021): 2187-2201.

Sakorrafou, Sandy. «Greek Orthodox Perceptions of Communication Technology: Past and Present». Christian Perspectives on Science and Technology, New Series 3 (2024): 27–60. https://doi.org/10.58913/IXKG8073.

Salathé, Marcel, et al. «COVID-19 Epidemic in Switzerland: On the Importance of Testing, Contact Tracing and Isolation.» Swiss Medical Weekly 150 (March 2020): w20225.

Salguero, Pierce. «How do Buddhists handle coronavirus? The answer is not just meditation.» The Conversation, February 4, 2025.

Sarmiento, Paolo. «Pastoral and spiritual care for quarantined individuals and their families.» Journal of Public Health 43, no. 2 (2021): e350.

Schellekens, Philip, and Diego Sourrouille. «COVID-19 Mortality in Rich and Poor Countries: A Tale of Two Pandemics?» World Bank Policy Research Working Paper 9260, May 2020.

Science Museum. «Bubonic plague: the first pandemic.» Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2025. https://www.sciencemuseum.org.uk/objects-and-stories/medicine/bubonic-plague-first-pandemic.

Shanafelt, Tait, et al. «Understanding and Addressing Sources of Anxiety Among Health Care Professionals During the COVID-19 Pandemic.» JAMA 323, no. 21 (2020): 2133-2134.

Simonsen, L., et al. «Reassessing the Global Mortality Burden of the 1918 Influenza Pandemic.» American Journal of Epidemiology 187 (2018): 2561-2567.

Slaoui, Moncef, and Matthew Hepburn. «Developing Safe and Effective Covid Vaccines — Operation Warp Speed's Strategy and Approach.» New England Journal of Medicine 383, no. 18 (October 2020): 1701-03.

Smet, Josephine. «Framing the Pandemic: An Examination of How WHO Guidelines Turned into Jain Religious Practices.» Religions 13, no. 5 (2022): 377.

Smith, Anthony C., et al. «Telehealth for Global Emergencies: Implications for Coronavirus Disease 2019 (COVID-19).» Journal of Telemedicine and Telecare 26, no. 5 (June 2020): 309-13.

Smith, Davey M., et al. «The Evolution of COVID-19 Therapies: How the Strategies Have Changed and What Agent in the Pipeline Holds Promise.» Journal of Medical Virology 94, no. 4 (April 2022): 1313-27.

Snijder, E.J., et al. «Unique and conserved features of genome and proteome of SARS-coronavirus, an early split-off from the coronavirus group 2 lineage.» Journal of Molecular Biology 331, no. 5 (2003): 991-1004.

So, Anthony D., and Joshua Woo. «Reserving Coronavirus Disease 2019 Vaccines for Global Access: Cross Sectional Analysis.» BMJ 371 (December 2020): m4750.

Steinhauser, Karen E., et al. «Factors Considered Important at the End of Life by Patients, Family, Physicians, and Other Care Providers.» JAMA 284, no. 19 (2000): 2476-2482.

Stout, Nancy K., et al. «All Hands on Deck: A Synchronized Whole-of-America Approach to COVID-19 Vaccination.» Health Affairs 40, no. 6 (June 2021): 898-908.

Swaminathan, Soumya, et al. «Strengthening Global Health Security by Embedding the International Health Regulations Requirements into National Health Systems.» BMJ Global Health 7, no. 11 (2022): e010391.

Swanson, Kena A., et al. «AZD1222/ChAdOx1 nCoV-19 Vaccination Induces a Polyfunctional Spike Protein-Specific TH1 Response with a Distinct TCR Repertoire.» Science Translational Medicine 13, no. 620 (November 2021): eabj7211.

't Hoen, Ellen, et al. «Scaling-up Vaccine Production Capacity: Legal Challenges and Recommendations.» Background paper for the Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response, June 2021.

Tangcharoensathien, Viroj, et al. «Framework for Managing the COVID-19 Infodemic: Methods and Results of an Online, Crowdsourced WHO Technical Consultation.» Journal of Medical Internet Research 22, no. 6 (June 2020): e19659.

Tartof, Sara, et al. «Effectiveness of mRNA BNT162b2 COVID-19 Vaccine up to 6 Months in a Large Integrated Health System in the USA: A Retrospective Cohort Study.» The Lancet 398, no. 10309 (October 2021): 1407-16.

Taubenberger, J.K., and D.M. Morens. «1918 Influenza: the Mother of All Pandemics.» Emerging Infectious Diseases 12 (2006): 15-22.

Tegally, Houriiyah, et al. «Detection of a SARS-CoV-2 Variant of Concern in South Africa.» Nature 592, no. 7854 (April 2021): 438-43.

The Royal Society. «Scientific Understanding of COVID-19 During the First Year of the Pandemic.» January 2021.

Thompson, Stuart A., et al. «The Principles of COVID-19 Vaccine Development.» Cell 183, no. 2 (October 2020): 310-19.

Tomazini, Bruno M., et al. «Effect of Dexamethasone on Days Alive and Ventilator-Free in Patients With Moderate or Severe Acute Respiratory Distress Syndrome and COVID-19: The CoDEX Randomized Clinical Trial». JAMA 324, no. 13 (October 2020): 1307-16.

Tseng, Chia-Wei, et al. «Immunogenicity and Reactogenicity of SARS-CoV-2 Vaccines in People with a History of Natural Infection.» Nature Communications 12 (November 2021): 6688.

UNICEF. «COVID-19 Vaccine Market Dashboard.» Ανακτήθηκε 20 Ιανουαρίου 2022. https://www.unicef.org/supply/covid-19-vaccine-market-dashboard.

Uscher-Pines, Lori, et al. «Suddenly Becoming a 'Virtual Doctor': Experiences of Psychiatrists Transitioning to Telemedicine During the COVID-19 Pandemic.» Psychiatric Services 71, no. 11 (November 2020): 1143-50.

V'kovski, P., et al. «Coronavirus biology and replication: implications for SARS-CoV-2.» Nature Reviews Microbiology 19, no. 3 (2021): 155-170.

Vaishya, Rajesh, et al. «Review of COVID-19 Vaccine Development and Challenges.» Expert Review of Vaccines 20, no. 3 (March 2021): 253-67.

Van Regenmortel, M.H.V., C.M. Fauquet, D.H.L. Bishop, E.B. Carstens, M.K. Estes, S.M. Lemon, J. Maniloff, M.A. Mayo, D.J. McGeoch, C.R. Pringle, and R.B. Wickner, eds. *Virus Taxonomy: Classification and Nomenclature of Viruses. Seventh Report of the International Committee on Taxonomy of Viruses*. San Diego: Academic Press, 2000.

Vetter, Pauline, et al. «Daily Viral Kinetics and Innate and Adaptive Immune Response Assessment in COVID-19: A Case Series.» mSphere 5, no. 6 (November 2020): e00827-20.

Voysey, Merryn, et al. «Safety and Efficacy of the ChAdOx1 nCoV-19 Vaccine (AZD1222) Against SARS-CoV-2: An Interim Analysis of Four Randomised Controlled Trials in Brazil, South Africa, and the UK.» The Lancet 397, no. 10269 (January 2021): 99-111.

Wadher, Mahesh. «JAINA Newsletter: Corona Virus, Jain Center News, Six Dravyas of Jainism, etc.» Pandemic Response and Religion in the USA: Religious Community and Life (2020).

Waggoner, Jesse J., et al. «Laboratory Testing for SARS-CoV-2.» Journal of Clinical Microbiology 58, no. 8 (July 2020): e00512-20.

Webster-Kerr, Karen, et al. «Emergence of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) — Jamaica, February–May 2020.» Morbidity and Mortality Weekly Report 69, no. 26 (July 2020): 783-87.

Weinland, Don. «China's 'Vaccine Diplomacy' Campaign.» Financial Times, February 1, 2021.

Weinreich, David M., et al. «REGN-COV2, a Neutralizing Antibody Cocktail, in Outpatients with Covid-19.» New England Journal of Medicine 384, no. 3 (January 2021): 238-51.

Weinstein, Emily, et al. «The Impact of COVID-19 on End-of-Life Care.» Journal of Pain and Symptom Management 60, no. 3 (2020): e35-e38.

Wenham, Clare, et al. «COVID-19: The Gendered Impacts of the Outbreak.» The Lancet 395, no. 10227 (2020): 846-848.

Wheeler, Stephanie B., et al. «Adaptive Medical Education Strategies During COVID-19: Challenges and Opportunities for the Future.» Academic Medicine 96, no. 7 (July 2021): 993-98.

White, Douglas B., and Bernard Lo. «A Framework for Rationing Ventilators and Critical Care Beds During the COVID-19 Pandemic.» JAMA 323, no. 18 (May 2020): 1773-74.

White, Lynn Jr. «The Historical Roots of Our Ecological Crisis.» Science 155, no. 3767 (1967): 1203-1207.

White, Nicholas J., and James D. Watson. «Early Treatment with Hydroxychloroquine or Chloroquine for COVID-19: What Is There to Lose?» Clinical Pharmacology & Therapeutics 108, no. 3 (September 2020): 467-70.

WHO-convened global study of origins of SARS-CoV-2. «WHO-convened Global Study of Origins of SARS-CoV-2: China Part.» 2021.

Wieler, Lothar H., Ute Rexroth, and René Gottschalk. «Emerging COVID-19 Success Story: Germany's Push to Maintain Progress.» Our World in Data, June 30, 2021. https://ourworldindata.org/covid-exemplar-germany.

Wilder-Smith, Annelies, and Sarah Cook. «Importation and Mitigation of SARS-CoV-2 With or Without Vaccination at National Borders.» Journal of Travel Medicine 28, no. 7 (October 2021): taab089.

Williamson, Elizabeth J., et al. «Factors Associated with COVID-19-Related Death Using OpenSAFELY.» Nature 584, no. 7821 (August 2020): 430-36.

Woo, P.C., et al. «Coronavirus genomics and bioinformatics analysis.» Viruses 2, no. 8 (2010): 1804-1820.

Worby, Catherine J., et al. «Real-World Effectiveness of BNT162b2 and mRNA-1273 SARS-CoV-2 Vaccines in a Large US Health System.» Clinical Infectious Diseases 75, no. 1 (July 2022): e463-e470.

World Health Organization. Therapeutics and COVID-19: Living Guideline. Geneva: World Health Organization, 2023.

World Health Organization. «Cholera.» Ανακτήθηκε 23 Αυγούστου 2025. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera.

World Health Organization. «Coronavirus Disease (COVID-19) Advice for the Public: Mythbusters.» 19 Ἰανουαρίου 2022. https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters.

World Health Organization. «COVAX: Working for Global Equitable Access to COVID-19 Vaccines.» Ανακτήθηκε 15 Ιανουαρίου 2022. https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/covax.

World Health Organization. «Ebola virus disease.» Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2025. https://www.who.int/health-topics/ebola.

World Health Organization. «Global Health Observatory data on HIV/AIDS.» https://www.who.int/data/gho/data/themes/hiv-aids.

World Health Organization. «Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV).» Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2025. https://www.who.int/health-topics/middle-east-respiratory-syndrome-coronavirus-mers.

World Health Organization. «Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS).» Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2025. https://www.who.int/health-topics/severe-acute-respiratory-syndrome.

World Health Organization. «WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard.» Ανακτήθηκε 15 Ιανουαρίου 2022. https://covid19.who.int/.

World Health Organization. «WHO Director-General's Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19 - 11 March 2020.» https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020.

Wouters, Olivier J., et al. «Challenges in Ensuring Global Access to COVID-19 Vaccines: Production, Affordability, Allocation, and Deployment.» The Lancet 397, no. 10278 (March 2021): 1023-34.

Wu, F., et al. «A new coronavirus associated with human respiratory disease in China.» Nature 579, no. 7798 (2020): 265-269.

Xia, Shengli, et al. «Safety and Immunogenicity of an Inactivated SARS-CoV-2 Vaccine, BBIBP-CorV: A Randomised, Double-Blind, Placebo-Controlled, Phase 1/2 Trial.» The Lancet Infectious Diseases 21, no. 1 (January 2021): 39-51.

Xie, Yiran, Taeyoung Choi, and Ziyad Al-Aly. «Postacute Sequelae of SARS-CoV-2 Infection in the Pre-Delta, Delta, and Omicron Eras.» New England Journal of Medicine 391 (2024): 515-525.

Xu, Xu, et al. «Effective Treatment of Severe COVID-19 Patients with Tocilizumab.» Proceedings of the National Academy of Sciences 117, no. 20 (May 2020): 10970-75.

Xu, Zhe, et al. «Pathological Findings of COVID-19 Associated with Acute Respiratory Distress Syndrome.» The Lancet Respiratory Medicine 8, no. 4 (April 2020): 420-22.

Yamey, Gavin, et al. «It Is Not Too Late to Achieve Global COVID-19 Vaccine Equity.» BMJ 376 (March 2022): e070650.

Yang, Eunjin, Min Jung Kim, and Kyung Hee Lee. «Internet Use and Difficulties in Acquiring Health Resources among Older Adults with Disabilities during the COVID-19 Pandemic: A Population-Based Cross-Sectional Study». BMC Public Health 24 (2024): 534. https://doi.org/10.1186/s12889-024-17922-2.

Zhai, Yujie, and Xiaohua Du. «Mental Health Care for International Chinese Students Affected by the COVID-19 Outbreak.» The Lancet Psychiatry 7, no. 4 (2020): e22.

Zheng, Jie, et al. «Risk Factors of Critical & Mortal COVID-19 Cases: A Systematic Literature Review and Meta-Analysis.» Journal of Infection 81, no. 2 (August 2020): e16-e25.

Zhou, P., et al. «A pneumonia outbreak associated with a new coronavirus of probable bat origin.» Nature 579, no. 7798 (2020): 270-273.

Zhu, N., et al. «A Novel Coronavirus from Patients with Pneumonia in China, 2019.» The New England Journal of Medicine 382, no. 8 (2020): 727-733.

Zietz, B.P., and H. Dunkelberg. «The history of the plague and the research on the causative agent Yersinia pestis.» International Journal of Hygiene and Environmental Health 207 (2004): 165-178

Zinsser, Hans. *Rats, Lice and History: The Biography of a Bacillus*. Boston: Atlantic Monthly Press, 1935.

Δ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ariès, Philippe. *The Hour of Our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death Over the Last One Thousand Years*. New York: Vintage Books, 2008.

Baumeister, Roy F. *Meanings of Life*. New York: Guilford Press, 1991.

Becker, Ernest. *The Denial of Death*. New York: Free Press, 1973.

Frankl, Viktor E. *Man's Search for Meaning*. Boston: Beacon Press, 2006.

Hadot, Pierre. *Plotin ou la simplicité du regard*. Paris: Études Augustiniennes, 1973.

Hertz, Robert. *Death and the Right Hand*. Translated by Rodney Needham and Claudia Needham. London: Cohen & West, 1960.

Kasser, Tim. *The High Price of Materialism*. Cambridge, MA: MIT Press, 2002.

McFague, Sallie. *The Body of God: An Ecological Theology*. Minneapolis: Fortress Press, 1993.

Roques, René. *L'Univers dionysien: Structure hiérarchique du monde selon le Pseudo-Denys*. Paris: Aubier, 1954.

Yalom, Irvin D. *Staring at the Sun: Overcoming the Terror of Death*. San Francisco: Jossey-Bass, 2008.

Ε. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

«Η κατάθλιψη στο χρόνο της πανδημίας.» Νοσοκομείο ΥΓΕΙΑ, 21 Ιανουαρίου 2021.

«Οι ψυχολογικές επιπτώσεις του COVID-19 στους φοιτητές.» ΟΜΙΛΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ, 18 Μαρτίου 2021.

«Ποιμαντική και ψυχολογική στήριξη του ιερέα και της οικογένειάς του.» ΙΡΕ, 24 Μαρτίου 2022.

«Ποιμαντική φροντίδα σε ημέρες πανδημίας - Ασύνετο ρίσκο ή θεϊκό βάλσαμο;» Ο Άρχων, 25 Αυγούστου 2020.

Alfano, Vincenzo, et al. «Stay-at-Home Orders and the Willingness to Stay Home During the COVID-19 Pandemic: The Case of Spain.» Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy 12, no. S1 (August 2020): S185-S188.

Berg-Weger, Marla, and Julie Morley. «Loneliness and Social Isolation in Older Adults during the COVID-19 Pandemic: Implications for Gerontological Social Work.» Journal of Gerontological Social Work 63, no. 5 (2020): 456-466.

Cacioppo, John T., and William Patrick. *Loneliness: Human Nature and the Need for Social Connection*. New York: W. W. Norton & Company, 2008.

Clark, A.E., et al. «COVID-19, Lockdowns and Well-Being: Evidence from Google Trends.» Journal of Public Economics 193 (January 2021): 104346.

Diener, Ed, and Robert Biswas-Diener. *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008.

Kabat-Zinn, Jon. *Wherever You Go, There You Are: Mindfulness Meditation in Everyday Life*. New York: Hyperion, 1994.

Khattak, Saeed Ahmed, et al. «Psychological Consequences of Social Isolation During COVID-19 Outbreak.» Frontiers in Psychology 11 (2020): 2201.

Luhmann, Erik, et al. «The Effects of Social Isolation on Well-being and Life Satisfaction during Pandemic.» Humanities and Social Sciences Communications 8, no. 28 (2021).

Menzies, Ross G., et al. «Death Anxiety and Its Relationship with Obsessive-Compulsive Disorder.» Journal of Anxiety Disorders 21, no. 8 (2007): 1129-1135.

Pargament, Kenneth I. *Spiritually Integrated Psychotherapy: Understanding and Addressing the Sacred*. New York: Guilford Press, 2007.

Parkes, Colin Murray. *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life*. 4th ed. London: Routledge, 2006.

Seifert, Andrea, et al. «A Double Burden of Exclusion? Digital and Social Exclusion of Older Adults in Times of COVID-19.» PMC.

Shah, Syed Ghulam Sarwar, et al. «The COVID-19 Pandemic: A Pandemic of Lockdown Loneliness and the Role of Digital Technology.» Journal of Medical Internet Research 22, no. 11 (2020): e22287.

Shear, M. Katherine. *Complicated Grief Therapy: Alleviating Traumatic Grief and Restoring Life*. New York: Guilford Press, 2016.

Stroebe, Margaret, and Henk Schut. «The Dual Process Model of Coping with Bereavement: Rationale and Description.» Death Studies 23, no. 3 (1999): 197-224.

Takala-Roszczenko, Maria. «Between Privilege and Exclusion: Orthodox Church Singers Coping with the Covid-19 Lockdown». Archive for the Psychology of Religion 45, no. 2 (Ιούλιος 2023): 210–226. https://doi.org/10.1177/00846724231158409.

Worden, J. William. *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. 5th ed. New York: Springer Publishing Company, 2018.

ΣΤ. ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ

«Άγιο Όρος: Διάψευση Μονής Εσφιγμένου για κρούσματα COVID σε μοναχούς της.» ΣΚΑΪ, 17 Σεπτεμβρίου 2021.

«Άγιο Όρος: Πέθαναν από κορωνοϊό δύο μοναχοί και ένας εργάτης - Νόσησε και ο πιο φανατικός αρνητής.» NewsIt, 23 Δεκεμβρίου 2021.

«Ανακοίνωση Οικουμενικού Πατριαρχείου: Θετικός στον κορωνοϊό διαγνώστηκε ο Βαρθολομαίος.» ΣΚΑΪ, 24 Δεκεμβρίου 2021.

Αργυρόπουλος, Ανδρέας. «Οι Τρεις Ιεράρχες και η ιατρική επιστήμη». Στο Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης, 69-74. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021.

«Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερώνυμος: Όλοι οι πιστοί να μετατρέψουν τα σπίτια σε εκκλησίες.» Euronews, 20 Μαρτίου 2020.

Ασπρούλης, Νικόλαος και Nathaniel Wood, επιμ. Καιρός του ποιήσαι: Η Ορθοδοξία ενώπιον της πανδημίας του κορωνοϊού. Βόλος: Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου – Εκδοτική Δημητριάδος, 2020.

Ασπρούλης, Νικόλαος. Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι: Ἡ Ὀρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ. Βόλος: Ἐκδοτική Δημητριάδος, 2020.

Βασιλειάδης, Πέτρος, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης, επιμ. Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021.

Βενιζέλος, Ευάγγελος. «Η τριγωνική σχέση θεολογίας, ιατρικής και έννομης τάξης». Στο Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης, 83-90. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021.

Γιανναράς, Χρήστος. *Η Ελευθερία του Ήθους*. Αθήνα: Δόμος, 1979. [Αγγλική έκδοση: Yannaras, Christos. *The Freedom of Morality*. Translated by Elizabeth Briere. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1984.]

Γιανναράς, Χρήστος. *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*. Αθήνα: Δόμος, 1992. [Αγγλική έκδοση: Yannaras, Christos. *Orthodoxy and the West: Hellenic Self-*

Identity in the Modern Age. Translated by Norman Russell and Peter Chamberas. Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 2006.]

Δημητριάδης, Νικόλαος. «Η μαρτυρία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Κρήτης για την επιστήμη». Στο Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης, 75-78. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021.

«Διαρκής Ιερά Σύνοδος: Να λειτουργήσουν οι ναοί τα Χριστούγεννα.» Athens Voice, 13 Νοεμβρίου 2020.

«Εκκλησία και πανδημία: Οι ιεράρχες και τα μοναστήρια που... ευλογούν τους «ψεκ».» Protothema, 9 Νοεμβρίου 2021.

«Εκκλησίες: Αντιδράσεις από ιερείς για τις αποφάσεις της κυβέρνησης.» Protothema, 14 Δεκεμβρίου 2020.

«Έκτακτη κρατική επιχορήγηση στην Εκκλησία.» Πρώτο Θέμα, 31 Μαρτίου 2021.

Ζηζιούλας, Ιωάννης Δ. *Η Ενότητα της Εκκλησίας εν τη Ευχαριστία και τω Επισκόπω*. Αθήνα: Γρηγόρης, 1965.

Ζηζιούλας, Ιωάννης Δ. *Κοινωνία και Ετερότητα*. Αθήνα: Ίνδικτος, 2006. [Αγγλική έκδοση: Zizioulas, John D. *Communion and Otherness: Further Studies in Person and the Church*. Edited by Paul McPartlan. London: T&T Clark, 2006.]

Ζηζιούλας, Ιωάννης Δ. *Παραδόσεις Χριστιανικής Δογματικής*. Αθήνα: Ίνδικτος, 2008. [Αγγλική έκδοση: Zizioulas, John D. *Lectures in Christian Dogmatics*. Edited by Douglas H. Knight. London: T&T Clark, 2008.]

Ζηζιούλας, Ιωάννης Δ. *Το Είναι ως Κοινωνία*. Αθήνα: Ίνδικτος, 2023. [Αγγλική έκδοση: Zizioulas, John D. *Being as Communion: Studies in Person and the Church*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1985.]

Ζήσης, Θεόδωρος. «Προσβολὴ τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἱερότητας τῶν Ναῶν». Ὀρθόδοξος Τύπος, 13 Μαΐου 2020.

«Η αλήθεια για τα εμβόλια στο Άγιο Όρος.» ΒΗΜΑ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, 3 Απριλίου 2021.

«Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid-19.» Ελεύθερος Τύπος, 17 Δεκεμβρίου 2020.

«Η χρήση του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων από την Εκκλησία στην εποχή της πανδημίας.» Πεμπτουσία, 16 Σεπτεμβρίου 2022.

«Θεία Κοινωνία: Οι πιστοί δεν φοβούνται τον COVID-19.» Euronews, 31 Μαΐου 2020.

Θερμός, Βασίλειος (π.). «Η σχέση θεολογικής και ιατρικής επιστήμης». Στο Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης, 79-81. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021.

«Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Ελλάδος για κορωνοϊό: Συνεχίζουμε να κοινωνούμε κανονικά.» ΣΚΑΪ, 16 Μαρτίου 2020.

«Ιερά Σύνοδος: Ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται με την Θεία Κοινωνία!» LiFO, 9 Μαρτίου 2020.

«Ιερά Σύνοδος: Το εμβόλιο δεν έχει ούτε τσιπάκι, ούτε εμβρυικά κύτταρα.» LiFO, 21 Ιουλίου 2021.

«Κατ᾽ οἶκον κοινή Προσευχή για τον COVID-19.» Orthodox Korea, 24 Μαρτίου 2020.

«Κηδείες, σχετικές με αυτές θρησκευτικές λειτουργίες και λοιπές ιεροπραξίες και ταφικές εκδηλώσεις.» CoVid19.gov.gr, 14 Μαΐου 2020. https://covid19.gov.gr/kidies-schetikes-me-aftes-thriskeftikes-litourgies-ke-lipes-ieropraxies-ke-tafikes-ekdilosis/.

«Κορωνοϊός: Ήθελε να εμβολιαστεί ο μοναχός που κατέληξε λόγω Covid στο Άγιο Όρος και δεν τον άφηναν.» Protothema, 7 Νοεμβρίου 2021.

«Κρήτη: Ιερείς αρνούνται να μεταλάβουν εμβολιασμένους.» LiFO, 7 Ιουλίου 2021.

Λαρεντζάκης, Γρηγόριος. Εισήγηση στο Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας και η θεολογική και ιατρική επιστήμη, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Νίκη Παπαγεωργίου και Νικόλαος Δημητριάδης, 51-52. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις CEMES, 2021.

Λουδοβίκος, Νικόλαος. Οι τρόμοι του προσώπου και τα βάσανα του έρωτα. Αθήνα: Αρμός, 2009.

Λουδοβίκος, Νικόλαος. Ὁ Μόχθος τῆς Μετοχῆς: Εἶναι καὶ Μέθεξη στὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καὶ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ἀθήνα: Ἁρμός, 2010.

Μαντζαρίδης, Γεώργιος Ι. *Μέθεξις Θεού*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1979. [Αγγλική έκδοση: Mantzaridis, Georgios I. *The Deification of Man: St. Gregory Palamas and the Orthodox Tradition*. Translated by Liadain Sherrard. Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 1984.]

Μανωλόπουλος, Νίκος. «Στοχασμοὶ περὶ "γυμνῆς ζωῆς" μὲ ἀφορμὴ τὴν πανδημία». Σύναξη 156 (2020): 45-50.

Μαρτζέλος, Γεώργιος. «Θεολογική Ἑρμηνεία Σύγχρονων Κρίσεων.» Θεολογία 85, τχ. 2 (2021): 45-67.

Ματσούκας, Νίκος. *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1985.

«Μέτρα προστασίας κατά τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ κορωνοϊοῦ covid 19.» Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Ελλάδος, 4 Νοεμβρίου 2021.

«Μήνυμα Βαρθολομαίου για τον κορωνοϊό: Να μείνουμε σπίτι για να προφυλάξουμε τους γύρω μας.» CNN Greece, 18 Μαρτίου 2020.

«Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ: Ο εμβολιασμός είναι πρόοδος της επιστήμης.» Έθνος, 15 Ιουλίου 2021.

«Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ: Ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται μέσω της Θείας Κοινωνίας.» Protothema, 25 Δεκεμβρίου 2020.

«Ξέσπασε ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ για τους αντιεμβολιαστές ιερείς: Είναι αδελφοκτόνοι - Δεν έχουν θέση στην Εκκλησία.» The TOC, 9 Νοεμβρίου 2021.

«Οικουμενικό Πατριαρχείο για κορωνοϊό: Εναρμόνιση με τις οδηγίες του ΠΟΥ και του κράτους.» News247, 11 Μαρτίου 2020.

«Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος στο «Βήμα»: «Δεν έχω το δικαίωμα να κάνω ούτε βήμα πίσω».» Το Βήμα, 4 Ιανουαρίου 2021.

Παπαδόπουλος, Στυλιανός Γ. Πατρολογία. 2η έκδ. Ἀθήνα: Γρηγόρη, 1994.

«Πατριάρχης Βαρθολομαίος κατά θρησκόληπτων λόγω κορωνοϊού: Η κρίση εργαλειοποιήθηκε.» iefimerida.gr, 2 Σεπτεμβρίου 2021.

«Πατριάρχης Βαρθολομαίος: Πιστεύουμε ακράδαντα ότι ο κορωνοϊός δεν κολλάει με τη θεία κοινωνία.» LiFO, 9 Αυγούστου 2020.

«Πώς θα λειτουργήσουν οι εκκλησίες -Τι προβλέπεται για κηδείες, μνημόσυνα, γάμους.» iefimerida.gr, 10 Φεβρουαρίου 2021. https://www.iefimerida.gr/ellada/lockdown-attiki-ekklisies-naoi-pos-tha-leitoyrgoyn.

«Ραμαζάνι με κλειστά τεμένη στην Ελλάδα -Θετικοί στα μέτρα οι μουσουλμάνοι.» iefimerida.gr, 23 Απριλίου 2020.

«Στα άκρα κυβέρνηση – Ιερά Σύνοδος.» Newsbomb, 5 Ιανουαρίου 2021.

«Το Άγιο Όρος και τα εμβόλια για τον κορωνοϊό: Σε 10 Μονές εμβολιάστηκαν οι μοναχοί.» ΒΗΜΑ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, 26 Ιουλίου 2021.

Τρεμπέλας, Παναγιώτης. *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*. 3 τομ. Αθήνα: Φως, 1959–1961.

Χρήστου, Παναγιώτης Κ. Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Πατέρες και θεολόγοι του Χριστιανισμού. Τ. Α΄. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005.

Χρήστου, Παναγιώτης Κ. Ελληνική Πατρολογία. 5 τόμοι. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών – Κυρομάνος, 1985-1992.

Constantelos, Demetrios J. *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*. 2nd revised ed. New Rochelle: Caratzas, 1991.

Constantelos, Demetrios J. «An Orthodox View of Philanthropy and Church Diaconia.» International Journal for the Study of the Christian Church 7, no. 4 (2007): 281-295.

Constantelos, Demetrios J. «Medicine and Social Welfare in the Byzantine Empire». Medicina nei secoli 11, no. 2 (1999): 337–355.

Florovsky, Georges. *The Byzantine Fathers of the Sixth to Eighth Century*. Vol. 9. Vaduz: Büchervertriebsanstalt, 1987.

Gallaher, Brandon, et al. «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic.» Theology and Science 20, no. 4 (2022): 501-529.

Hanson, R.P.C. *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy, 318–381*. Edinburgh: T&T Clark, 1988.

Hill, Robert C. *John Chrysostom: Commentary on the Psalms*. Vol. 1. Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 1998.

Kaminis, Ioannis. «Eastern Orthodox Church and Covid-19.» Theologische Rundschau 86, no. 3-4 (2021): 416. https://doi.org/10.1628/thr-2021-0024.

Kiroudi, Marina. «An Orthodox View of Philanthropy and Church Diaconia.» International Journal of Practical Theology 11, no. 2 (2007): 262-285.

Knight, Douglas H., ed. *The Theology of John Zizioulas: Person and the Church*. London: Ashgate, 2007.

«Lockdown: Χωρίς πιστούς οι Λειτουργίες- έως 9 άτομα στις τελετές.» ΤΟ ΒΗΜΑ, 10 Φεβρουαρίου 2021. https://www.tovima.gr/2021/02/10/society/lockdown-pos-tha-leitourgoun-oi-ekklisies-ti-tha-ginei-me-kideies-gamous-vaptiseis/.

Lossky, Vladimir. *The Mystical Theology of the Eastern Church*. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1976.

Loudovikos, Nikolaos. «Eikon and Mimesis: Eucharistic Ecclesiology and the Ecclesial Ontology of Dialogical Reciprocity». International Journal for the Study of the Christian Church 11, no. 2-3 (2011): 123-136.

Louth, Andrew. *Denys the Areopagite*. London: Chapman, 1989.

McGrath, Alister E. *Christian Theology: An Introduction*. 6th ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2016.

McGuckin, John Anthony. *Saint Gregory of Nazianzus: An Intellectual Biography*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001.

Meyendorff, John. *A Study of Gregory Palamas*. Translated by George Lawrence. London: Faith Press, 1964.

Meyendorff, John. *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*. New York: Fordham University Press, 1974.

Papanikolaou, Aristotle. *Being with God: Trinity, Apophaticism, and Divine-Human Communion*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2006.

Papanikolaou, Aristotle. *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2012.

Papanikolaou, Aristotle. «Personhood and its Exponents in Twentieth-century Orthodox Theology.» In The Cambridge Companion to Orthodox Christian

Theology, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, 232-255. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Schmemann, Alexander. *For the Life of the World: Sacraments and Orthodoxy*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1973.

Schmemann, Alexander. *The Eucharist: Sacrament of the Kingdom*. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1988.

Silvas, Anna M. *Macrina the Younger: Philosopher of God*. Turnhout: Brepols, 2008.

Studer, Basil. *Trinity and Incarnation: The Faith of the Early Church*. Edited by Andrew Louth. Translated by Matthias Westerhoff. Edinburgh: T&T Clark, 1993.

Thunberg, Lars. *Microcosm and Mediator: The Theological Anthropology of Maximus the Confessor*. Lund: Gleerup, 1965.

Tsirpanlis, Constantine N. *Greek Patristic Theology: Basic Doctrines in Eastern Church Fathers*. Vol. 1. Monograph Series in Orthodox Theology and Civilization, Number 3. New York: EO Press, 1992.

Vassiliadis, Petros, και George Demacopoulos, επιμ. The Church in a Period of Pandemic. Θεσσαλονίκη: CEMES-Fordham Publications, 2020.

von Balthasar, Hans Urs. *Cosmic Liturgy: The Universe According to Maximus the Confessor*. Translated by Brian E. Daley. San Francisco: Ignatius Press, 2003.

Ward, Benedicta. *The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection*. Revised ed. Kalamazoo: Cistercian Publications, 1984.

Ζ. ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ, ΒΙΟΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ

Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Βιοηθικῆς. «Βασικὲς θέσεις ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῶν μεταμοσχεύσεων». Στο Ἐκκλησία καὶ

μεταμοσχεύσεις. Ἀθήνα: Κλάδος Ἐκδόσεων Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 2001.

Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Βιοηθικῆς. «Βασικὲς θέσεις ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῆς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς», 11 Ἰανουαρίου 2006.

Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου. *Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία*. Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), 2004.

Χριστόδουλος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν. «Θεμελιώδεις ἀρχὲς ποιμαντικῆς διακονίας πρὸς τοὺς μετανάστες καὶ πρόσφυγες». Β΄ Ἱερατικὸ Συνέδριο τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, 13 Μαΐου 2003. ecclesiagreece.gr.

Byrne, Michael J., and Daniel R. Nuzum. «Pastoral Closeness in Physical Distancing: The Use of Technology in Pastoral Ministry during COVID-19». Health and Social Care Chaplaincy 8, no. 2 (2020). https://doi.org/10.1558/HSCC.41625.

Ecumenical Patriarchate of Constantinople. *For the Life of the World: Toward a Social Ethos of the Orthodox Church*. Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 2020.

Gostin, Lawrence O. *Global Health Security: A Blueprint for the Future*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2021.

Greek Orthodox Archdiocese of America. «For the Health of Body and Soul: An Eastern Orthodox Introduction to Bioethics.» Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.goarch.org/-/for-the-health-of-body-and-soul-an-eastern-orthodox-introduction-to-bioethics.

Harakas, Stanley S. *Contemporary Moral Issues Facing the Orthodox Christian*. Minneapolis: Light and Life Publishing, 1982.

Harakas, Stanley S. *Health and Medicine in the Eastern Orthodox Tradition*. New York: Crossroad, 1990.

Harakas, Stanley S. *Wholeness of Faith and Life: Orthodox Christian Ethics*. Vol. 3, Orthodox Social Ethics. Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 2004.

Larchet, Jean-Claude. *The Theology of Illness*. Translated by John Breck and Michael Breck. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2002.

Levy, Neil. «The Many Masks of COVID-19.» Journal of Medical Ethics 47, no. 4 (April 2021): 245-49.

Mitropoulou, Vasiliki, Niki Papageorgiou, and Esko Ryökäs. «The changing role of the church – Diaconia of the Orthodox Church in Greece during the years of the economic crisis 2010–2018». Diakonian tutkimus 1S (2020): 36–61. https://doi.org/10.37448/dt.76051.

Prodromou, Elizabeth H., and Nathanael Symeonides. «Orthodox Christianity and Humanitarianism: An Introduction to Thought and Practice, Past and Present». The Review of Faith & International Affairs 14, no. 1 (2016): 1-8.

Vassiliadis, Petros. *Eucharist and Witness: Orthodox Perspectives on the Unity and Mission of the Church*. Geneva: WCC Publications, 1998.

Vassiliadis, Petros. *Orthodox Perspectives on Mission*. Oxford: Regnum Books International, 2013.

Η. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΨΗΦΙΑΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

«Η χρήση των social media από την εκκλησία, στην εποχή του COVID-19.» Makthes. Ανακτήθηκε 22 Μαΐου 2025.

«7 Trends for Church Technology in Ministry For 2023.» ChurchTechToday, 2 Μαρτίου 2023. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2025. https://churchtechtoday.com/7-trends-for-church-technology-in-ministry-for-2023/.

Amenyedzi, Seyram B. «Disability and Digital Ecclesiology: Towards an Accessible Online Church.» HTS Teologiese Studies/Theological Studies 80, no. 1 (2024): a9599. https://doi.org/10.4102/hts.v80i1.9599.

«Being Church in a Digital Age.» Lausanne Movement, 3 Ιουλίου 2024. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2025. https://lausanne.org/occasional-paper/lausanne-occasional-paper-being-church-in-a-digital-age.

Campbell, Heidi A. «Introduction: Studying Digital Ecclesiology: How Churches Are Being Informed by Digital Media and Cultures.» Ecclesial Practices 7, no. 1 (2020): 1-10. https://doi.org/10.1163/22144417-bja10001.

Campbell, Heidi A., and John Dyer, eds. *Ecclesiology for a Digital Church: Theological Reflections on a New Normal*. London: SCM Press, 2022.

Castells, Manuel. *The Rise of the Network Society: The Information Age*. 2nd ed. Oxford: Blackwell Publishers, 2010.

Caulfield, Timothy. «Does Debunking Work? Correcting COVID-19 Misinformation on Social Media.» In COVID-19 in the Media: Global Pandemic and Public Health Crisis Communication, edited by Mia Malan, 35-40. Johannesburg: Bhekisisa Centre for Health Journalism, 2020.

Cheong, Pauline Hope, Peter Fischer-Nielsen, Stefan Gelfgren, and Charles Ess, eds. *Digital Religion, Social Media and Culture: Perspectives, Practices and Futures*. New York: Peter Lang Publishing, 2012.

«Digital Theology.» Wikipedia. Τελευταία τροποποίηση 17 Απριλίου 2025. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2025. https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_theology.

Horne, Benjamin D., et al. «This Just In: Fake News Packs a Lot in Title, Uses Simpler, Repetitive Content in Text Body, More Similar to Satire than Real News.» In Proceedings of the Eleventh International AAAI Conference on Web and Social Media (2017): 759-66.

«How Churches use Technology in a Post-Pandemic Reality.» Exploring the Pandemic Impact on Congregations, 23 Δεκεμβρίου 2023. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2025. https://www.covidreligionresearch.org/how-churches-use-technology-in-a-post-pandemic-reality/.

«Is There a Place for Post-Pandemic Hybrid Worship?» The Living Church, 25 Μαΐου 2024. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2025. https://livingchurch.org/news/is-there-a-place-for-post-pandemic-hybrid-worship/.

Liu, Ji. «Bridging Digital Divide Amidst Educational Change for Socially Inclusive Learning During the COVID-19 Pandemic». SAGE Open 11, no. 4 (2021). https://doi.org/10.1177/21582440211060810.

Mann, Joshua L. «Augmented Reality, Virtual Reality, and Religion: Recent Developments and Their Significance». In Believing in Bits: Digital Media and the Supernatural, edited by Simone Natale and D. W. Pasulka, 195-212. Oxford: Oxford University Press, 2020. https://doi.org/10.1093/oso/9780190949983.003.0012.

Mitchell, Amy, et al. «Americans Who Mainly Get Their News on Social Media Are Less Engaged, Less Knowledgeable.» Pew Research Center, 30 Ιουλίου 2020.

Naidoo, Gedala Mulliah. «The Use of Smartphones to Communicate the Gospel of Jesus Christ». Pharos Journal of Theology 104, no. 4 (2023). https://doi.org/10.46222/pharosjot.104.411.

Schmidt, Katherine G. *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Sacramental Imagination*. Minneapolis: Fortress Academic, 2020.

Seifert, Alexander, Shelia R. Cotten, and Bo Xie. «A Double Burden of Exclusion? Digital and Social Exclusion of Older Adults in Times of COVID-19». The Journals of Gerontology: Series B 76, no. 3 (2021): e99–e103. https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa098.

Shifman, Limor. *Memes in Digital Culture*. Cambridge, MA: MIT Press, 2014.

Sutinen, Erkki, and Anthony-Paul Cooper. *Digital Theology: A Computer Science Perspective*. Bingley: Emerald Publishing, 2021.

«The Pandemic Church: Adapting to a Digital Culture and On Demand Context.» Exploring the Pandemic Impact on Congregations, 21 Μαρτίου 2023. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2025. https://www.covidreligionresearch.org/the-pandemic-church-adapting-to-a-digital-culture-and-on-demand-context/.

«Theological Understanding of Digital Ministry Necessary for the Church of the Future.» Church Executive, 4 Νοεμβρίου 2021. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2025. https://churchexecutive.com/archives/theological-understanding-of-digital-ministry-necessary-for-the-church-of-the-future.

Thomas, Justin, Mohammad Amin Kuhail, and Fahad AlBeyahi. «The Metaverse, Religious Practice and Wellbeing: A Narrative Review». Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking 27, no. 1 (2024): 57-63. https://doi.org/10.1089/cyber.2023.0003.

Topol, Eric. *The Creative Destruction of Medicine: How the Digital Revolution Will Create Better Health Care*. New York: Basic Books, 2012.

Wachter, Robert. *The Digital Doctor: Hope, Hype, and Harm at the Dawn of Medicine's Computer Age*. New York: McGraw-Hill Education, 2015.

White, James Emery. *Hybrid Church: Rethinking the Church for a Post-Christian Digital Age*. Grand Rapids: Zondervan, 2023.

Θ. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Δημητριάδης, Νικόλαος, ἐπιμ. Ἡ Ἐκκλησία σὲ Περίοδο Πανδημίας. CEMES 26. Θεσσαλονίκη, 2020. [Ἀγγλικὴ ἔκδοση: Petros Vassiliadis καὶ George Demacopoulos, ἐπιμ., The Church in a Period of Pandemic, Θεσσαλονίκη: CEMES-Fordham Publications, 2020.]

Λουδοβίκος, Νικόλαος. «Εἰκὼν καὶ μίμησις: Εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία καὶ ἐκκλησιαστικὴ ὀντολογία διαλογικῆς ἀμοιβαιότητος». Θεολογία 80, τχ. 4 (2009): 225-246. [Ἀγγλικὴ ἔκδοση: «Eikon and Mimesis», International Journal for the Study of the Christian Church 11, no. 2-3 (2011): 123-136.

Campbell, Heidi A. «Religious Communities and Technology during the COVID-19 Pandemic.» Journal of Religion, Media and Digital Culture 9, no. 2 (2020): 73-92.

Campbell, Heidi A. «When Churches Discovered the Digital Divide: Overcoming Technological Inaccessibility, Hesitancy & Digital Reluctance During the covid-19 Pandemic.» Ecclesial Practices 10, no. 1 (2023): 36-65.

Carasik, Michael. «To See a Sound: A Deuteronomic Rereading of Exodus 20:15». Prooftexts 19 (1999): 257-276.

Center of Ecumenical, Missiological, and Environmental Studies (CEMES) και International Hellenic University (IHU). COVID-19: A Meaningful Storm for Renewal in the Orthodox Church: Final Communiqué of an International Web-Seminar on «Religious Communities and Church in a Period of Pandemic». 2020.

https://cemes.weebly.com/uploads/2/7/8/8/27884917/final_communique_of_covid-19_cemes_seminar.pdf.

Chryssavgis, John. «The Orthodox Church & Social Teaching: 'For the Life of the World'». Commonweal, 23 Μαρτίου 2020. https://www.commonwealmagazine.org/orthodox-church-social-teaching.

Cipriani, Roberto, and Luca Diotallevi. «Religions and the COVID-19 Pandemic.» Social Compass 68, no. 1 (2021): 3-13.

Gschwandtner, Christina M. «Between Privilege and Exclusion: Orthodox Church Singers Coping with the Covid-19 Lockdown.» International Journal of Practical Theology 27, no. 1 (2023): 112-133.

Hoover, Stewart M., and Nabil Echchaibi. «Media Theory and the 'Religion-Media' Field.» Journal of Communication 64, no. 3 (2014): 477-489.

Hovorun, Cyril. «COVID-19 and the Russian Orthodox Church.» Euxeinos 12 (2021): 12.

Kapoor, Vikram, Russell Belk, and Christina Goulding. «Ritual Revision During a Crisis: The Case of Indian Religious Rituals During the COVID-19 Pandemic.» Journal of Consumer Research (2022).

LeMasters, Philip. «A Theological and Ethical Analysis of the Response of the Eastern Orthodox to the COVID-19 Pandemic.» Review & Expositor 119, no. 1–2 (2022): 110–121. https://doi.org/10.1177/00346373221133843.

Leustean, Lucian N. «Orthodox Churches and the COVID-19 Pandemic in Romania and Bulgaria». In Orthodox Christianity and the COVID-19 Pandemic, edited by Tornike Metreveli, 36–64. Routledge, 2023. https://doi.org/10.4324/9781003372776-3.

Loudovikos, Nikolaos. «Person Instead of Grace and Dictated Otherness: John Zizioulas' Final Theological Position». The Heythrop Journal 52, no. 4 (2011): 684-699.

McDaniel, Justin. «Overlooking official responses: Thai Buddhist institutions and Covid-19.» The Immanent Frame, September 3, 2020.

Metreveli, Tornike, ed. «Orthodox Christianity and the COVID-19 Pandemic.» Routledge Religion, Society and Government in Eastern Europe and the Former Soviet States. Λονδίνο: Routledge, 2023. https://doi.org/10.4324/9781003372776.

Papathanasiou, Athanasios N. «Christian Anthropology for a Culture of Peace: Considering the Church in Mission and Dialogue Today». In Violence and Christian Spirituality: An Ecumenical Conversation, edited by Emmanuel Clapsis, 87–106. Geneva and Brookline: WCC Publications and Holy Cross Orthodox Press, 2007.

Papazoglou, Andreas S., Dimitrios V. Moysidis, Christos Tsagkaris, Marko Dorosh, Efstratios Karagiannidis, and Rafael Mazin. «Spiritual Health and the COVID-19 Pandemic: Impacts on Orthodox Christianity Devotion Practices, Rituals, and Religious Pilgrimages». Journal of Religion and Health 60, no. 5 (2021): 3217-3229. https://link.springer.com/article/10.1007/s10943-021-01347-x.

Pettegree, Andrew, and Matthew Hall. «From Strassburg to Trent: Bishops, Printing and Liturgical Reform in the Fifteenth Century.» Past & Present 213, no. 1 (2011): 3-39.

Singh, Ekam. «During the pandemic, Sikh temples have become a model for civic spaces.» The Architect's Newspaper, June 7, 2022.

Tarantino, Daniela. «The 'Drive Confession:' The Care of Souls in a Pandemic.» Talk About: Law and Religion, October 2, 2020.

Turcescu, Lucian. «Person versus Individual and Other Modern Misreadings of Gregory of Nyssa». Modern Theology 18, no. 4 (2002): 527-539.

Vantsos, Miltiadis, και Marina Kiroudi. «An Orthodox View of Philanthropy and Church Diaconia». *Christian Bioethics* 13, αρ. 3 (2007): 251–268. https://doi.org/10.1080/13803600701732082.

Weitzman, Steven. «Sensory Reform in Deuteronomy». In Religion and the Self in Antiquity, edited by David Brakke, Michael Satlow, and Steven Weitzman, 123-139. Bloomington: Indiana University Press, 2005.

Wildman, Wesley J., et al. «Religion and the COVID-19 Pandemic.» Religion, Brain & Behavior 10, no. 2 (2020): 115-117.

Willars, Savita, et al. «COVID-19 and the Sikh Community in the UK: A Qualitative Study.» PMC.

Wilson, Brittany E. «Hearing the Word and Seeing the Light: Voice and Vision in Acts». Journal for the Study of the New Testament 38, no. 4 (2016): 456-481. https://doi.org/10.1177/0142064X16637781.

ΙΙΙ. ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

«Αἴγυπτος: Τὰ τζαμιὰ θὰ παραμείνουν κλειστὰ μέχρι νὰ ἐξαλειφθοῦν τὰ κρούσματα τοῦ κορωνοϊοῦ.» iefimerida.gr, 8 Ἀπριλίου 2020. https://www.iefimerida.gr/kosmos/aigyptos-tzamia-kleista-mehri-exaleifthoyn-koronoioy.

Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ). https://eody.gov.gr.

Εκκλησία της Ελλάδος. https://www.ecclesia.gr.

Ελληνική Δημοκρατία, Ενημερωτική πύλη για τον κορωνοϊό. https://covid19.gov.gr.

«Ἔντονες ἀντιδράσεις ἱεραρχῶν.» Espresso, 18 Μαρτίου 2020. Ἀνακτήθηκε στὶς 23 Μαΐου 2025. https://www.espressonews.gr/reportaz/254164/entones-antidraseis-ierarchon-gia-tin-apofasi-paremvasi-mitsotaki/.

ΕΟΔΥ. «Ἐνημερωτικὸ Δελτίο Ἀπρίλιος 2025: Ἐμβολιασμὸς καὶ Long-COVID.» Ἀνακτήθηκε στὶς 21 Μαΐου 2025. https://eody.gov.gr/enimerotiko-deltio-aprilios-2025/.

«Ἡ κυβέρνηση Μητσοτάκη κλείνει τὶς ἐκκλησίες.» Ἑνωμένη Ρωμηοσύνη, 1 Νοεμβρίου 2020. https://enromiosini.gr/arthrografia/%CE%B7-%CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%83%CE%BF%CF%84%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B5%CE%B9-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%B5%CE%BA%CE%BA/.

«Ἡ πνευματικὴ ζωὴ δὲν συνίσταται στὸ νὰ ἀπολαμβάνουμε εἰρήνη καὶ παρηγοριά.» Ἐκκλησία Online, 16 Φεβρουαρίου 2022. Ἀνακτήθηκε στὶς 23 Μαΐου 2025. https://www.ekklisiaonline.gr/eipan/i-pnevmatiki-zoi-den-synistate-sto-na-apolamvanoume-irini-ke-parigoria/.

«Ἱστορικὸ - Κεντρικὸ Ἰσραηλιτικὸ Συμβούλιο Ἑλλάδος.» kis.gr. Ἀνακτήθηκε στὶς 23 Μαΐου 2025. https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=362&Itemid=74.

«Κεντρικὸ Ἰσραηλιτικὸ Συμβούλιο Ἑλλάδος, συντονιστικὸ ὄργανο τῶν Ἑβραϊκῶν Κοινοτήτων Ἑλλάδος.» kis.gr. Ἀνακτήθηκε στὶς 23 Μαΐου 2025. https://www.kis.gr/.

Κλάψης, Ἐμμανουήλ. «Becoming Human Through Relationships.» Greek Orthodox Archdiocese of America. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://www.goarch.org/-/becoming-human-through-relationships.

«Κορωνοϊὸς - Ἰράν: Ὁ Ροχανὶ σχεδιάζει νὰ ἀνοίξει καὶ πάλι τὰ τζαμιά.» ΣΚΑΪ, 26 Ἀπριλίου 2020. https://www.skai.gr/news/world/koronoios-iran-o-roxani-sxediazei-na-anoiksei-kai-pali-ta-tzamia.

«Μουφτεία Κομοτηνῆς: «Μὴν προσέρχεστε ὁμαδικὰ στὰ τζαμιά».» Φωνὴ τῆς Ροδόπης, 18 Μαρτίου 2020. https://fonirodopis.gr/press/94346/moufteia-komotinis-min-proserheste-omadika-sta-tzamia/.

Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. «Ὁ Ἑπτάλογος τῆς Πανδημίας.» Ἀνακτήθηκε στὶς 21 Μαΐου 2025. https://www.aueb.gr/el/content/o-eptalogos-tis-pandimias.

Οἰκουμενικό Πατριαρχείο. https://www.patriarchate.org.

«Οἱ Ἑβραϊκὲς Συναγωγὲς τῆς Ἀθήνας.» The Jewish Community of Athens, 17 Μαΐου 2023. https://athjcom.gr/2023/03/06/oi-evraikes-synagoges-tis-athinas/.

«Πακιστάν: Ἀψηφοῦν τὸν κορωνοϊὸ καὶ τὶς ἀπαγορεύσεις - Συρρέουν στὰ τζαμιά.» Ἔθνος, 13 Ἀπριλίου 2020. https://www.ethnos.gr/kosmos/99855_pakistan-apsifoyn-ton-koronoio-kai-tis-apagoreyseis-syrreoyn-sta-tzamia.

«Ραμαζάνι σὲ καιροὺς κορωνοϊοῦ - Ἔρημοι οἱ χῶροι λατρείας τοῦ Ἰσλάμ.» LiFO, 24 Ἀπριλίου 2020. https://www.lifo.gr/now/world/279712/ramazani-se-kairoys-koronoioy-erimoi-oi-xoroi-latreias-toy-islam.

«ΣτΕ: Νόμιμα τα περιοριστικά μέτρα.» Πρώτο Θέμα, 5 Ιανουαρίου 2021. Ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2025.

https://www.protothema.gr/greece/article/1081613/aperripse-to-ste-aitiseis-kata-ton-perioristikon-metron-stis-ekklisies/.

«Στοὺς πρωταθλητὲς μείωσης χρέους ἡ Ἑλλάδα.» Ἡ Καθημερινή, 26 Μαΐου 2023. https://www.kathimerini.gr/economy/562441036/stoys-protathlites-meiosis-chreoys-i-ellada/.

«Τὸ Ἰουδαϊκὸ Πάσχα - Ἀφιέρωμα.» Σὰν Σήμερα.gr. Ἀνακτήθηκε στὶς 23 Μαΐου 2025. https://www.sansimera.gr/articles/1087.

Χαραλαμποπούλου, Ισμήνη. «Νέο βιβλίο του Μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσόστομου – Στο προσκήνιο οι αποφάσεις της ΔΙΣ στο πρώτο lockdown». Πρώτο Θέμα, 17 Δεκεμβρίου 2020. https://www.protothema.gr/greece/article/1076102/neo-vivlio-tou-mitropoliti-messinias-hrusostomou-sto-proskinio-oi-apofaseis-tis-dis-sto-proto-lockdown/.

«Χαρδαλιάς: Κλειστοὶ οἱ ναοὶ γιὰ τοὺς πιστοὺς τὴν Μ. Ἑβδομάδα - Ἡ ἀνακοίνωση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.» Leros News, 9 Ἀπριλίου 2020. https://www.lerosnews.gr/epikairotita/chardalias-kleistoi-naoi-anakoinosi-tis-ieras-synodou.

«Χαρδαλιάς: Κλειστοὶ οἱ ναοὶ γιὰ τὸ κοινὸ τὸ Πάσχα.» Τὸ Βῆμα, 9 Ἀπριλίου 2020. https://www.tovima.gr/2020/04/09/politics/xardalias-kleistoi-oi-naoi-gia-to-koino-to-pasxa/.

Conference of European Churches. «Theological Reflections: Eucharist and Communion during COVID-19 pandemic». Φεβρουάριος 2021. https://ceceurope.org.

«COVID Response Sidelined Presbyterian Church (USA) Baptism, Membership in 2020.» Juicy Ecumenism, 26 Ἀπριλίου 2021. https://juicyecumenism.com/2021/04/26/presbyterian-covid/.

«COVID-19 Pandemic Forces a Nationwide Reckoning for American Churches on How to Safely Reopen.» ABC News, 27 Φεβρουαρίου 2022. https://abcnews.go.com/amp/Health/covid-19-pandemic-forces-nationwide-reckoning-american-churches/story?id=82448256.

Durante, Chris. «Reconceiving Healthcare». Public Orthodoxy, 25 Σεπτεμβρίου 2018. https://publicorthodoxy.org/2018/09/25/reconceiving-healthcare/.

GAVI. «COVAX Explained.» 3 Σεπτεμβρίου 2020. Ανακτήθηκε 25 Μαΐου 2025. https://www.gavi.org/vaccineswork/covax-explained.

Greek Orthodox Archdiocese of America. «Directives to Be Followed by the Clergy Dealing with Covid-19 (Coronavirus).» Ἀνακτήθηκε στὶς 23 Μαΐου 2025. https://www.goarch.org/-/directives-covid-19.

Greek Orthodox Archdiocese of America. «For the Life of the World: Toward a Social Ethos of the Orthodox Church». https://www.goarch.org/social-ethos.

Greek Orthodox Metropolis of San Francisco. «Message from Metropolitan Gerasimos on the Coronavirus Pandemic.» 17 March 2020. https://sanfran.goarch.org/news/message-from-metropolitan-gerasimos-on-the-coronavirus-pandemic.

«Guardian-Reuters για τα Θεοφάνεια: Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να υποχωρήσει.» LiFO, 6 Ιανουαρίου 2021. Ανακτήθηκε 23 Μαΐου 2025. https://www.lifo.gr/now/greece/guardian-reuters-gia-ta-theofaneia-i-kybernisi-anagkastike-na-ypohorisei-aprothymia.

Harakas, Stanley S. «For the Health of Body and Soul: An Eastern Orthodox Introduction to Bioethics». *Greek Orthodox Archdiocese of America*. Προσπελάστηκε στις 25 Μαΐου 2025. https://www.goarch.org/-/for-the-health-of-body-and-soul-an-eastern-orthodox-introduction-to-bioethics.

«India: Thousands Join Hindu Festival Ritual Bath as COVID Surges.» Al Jazeera, 13 April 2021. https://www.aljazeera.com/amp/news/2021/4/12/india-thousands-join-hindu-festival-ritual-bath-as-covid-surges.

«Measuring COVID-19's Effect: Southern Baptists Report 19% Attendance Drop.» Religion News Service, 13 Μαΐου 2022. https://religionnews.com/2022/05/12/with-drop-of-19-percent-in-attendance-southern-baptists-see-covid-19s-effect/.

Monaco, John A. «Theology and Pseudo-Theology in the Digital Age». Public Orthodoxy, 31 Μαρτίου 2021. https://publicorthodoxy.org/2021/03/31/theology-and-pseudo-theology-in-the-digital-age/ (ανακτήθηκε στις 24 Μαΐου 2025).

Orthodoxy and Heterodoxy (Ancient Faith Blogs). https://blogs.ancientfaith.com/orthodoxyandheterodoxy.

«Popular Patristics Series.» SVS Press & Bookstore. Ἀνακτήθηκε στὶς 24 Μαΐου 2025. https://svspress.com/categories/Popular-Patristics-Series/.

Public Orthodoxy (Orthodox Christian Studies Center, Fordham University). https://publicorthodoxy.org.

Public Religion Research Institute. «The Coronavirus Pandemic’s Impact on Religious Life». 17 Δεκεμβρίου 2020. https://prri.org/research/the-coronavirus-pandemics-impact-on-religious-life/.

Reuters. «Greece Hoping for Tourism Recovery from Summer 2021 after Pandemic Slump.» 29 December 2020. https://www.reuters.com/lifestyle/greece-hoping-tourism-recovery-summer-2021-after-pandemic-slump-2020-12-29/.

Saint Athanasius. «On the Reasons for the Incarnation.» Orthodox Christian Laity, December 19, 2021. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://ocl.org/saint-athanasius-on-the-reasons-for-the-incarnation/.

Schrock, David. «A Theology of the Face: How Endless Mask-Wearing Hides the Image of God and Hinders the Church.» Via Emmaus, 12 Φεβρουαρίου 2021. Ἀνακτήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2025. https://davidschrock.com/2020/10/31/a-biblical-theology-of-the-face-what-endless-mask-wearing-does-to-the-image-of-god-the-gospel-and-the-church/.

Sietsema, Mark. «More Dangerous Than Doubts About COVID-19.» Holy Trinity Greek Orthodox Church, 30 June 2020. https://www.holytrinity-lansing.org/articles-from-father-mark-1/2020/6/30/more-dangerous-than-doubts-about-covid-19.

«Southern Baptist Convention Cancels Annual Meeting amid COVID-19 Outbreak.» Christian Post, 24 Μαρτίου 2020. https://www.christianpost.com/news/southern-baptist-convention-cancels-annual-meeting-amid-covid-19-outbreak.html.

«The Orthodox Faith - Volume I - Doctrine and Scripture - New Testament - Letters of Saint Paul.» Orthodox Church in America. Ἀνακτήθηκε στὶς 24 Μαΐου 2025. https://www.oca.org/orthodoxy/the-orthodox-faith/doctrine-scripture/new-testament/letters-of-saint-paul.

Tornielli, Andrea. «Guerrero: 2020 Was a Difficult Year, but Better than Expected». Vatican News, 24 Ιουλίου 2021. https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2021-07/holy-see-budget-balance-sheet-2020-interview-guerrero.html.

«Update on COVID-19 and Gurdwara Gatherings.» Sikh Coalition, 16 Μαρτίου 2020, ἐνημερώθηκε 10 Ἀπριλίου 2020. https://www.sikhcoalition.org/blog/2020/update-covid-19-gurdwara-gatherings/.

World Council of Churches. «On earth as in heaven? Orthodox churches rediscover the social dimension of faith». https://www.oikoumene.org.

World Health Organization, COVID-19 Dashboard. https://data.who.int/dashboards/covid19.

Πεμπτουσία. https://www.pemptousia.gr.